ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

X. KÖTET

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
463
Klasszika- Filologia
Szeged

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1963

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
463
Ókori történeti
és Régészeti
I. I. Fon. vár.
Klasszika- Filologia
Szeged

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Alföldy Géza: Veterántelepítések Dalmatia provinciában 29
Mády Zoltán: Schmidt József. (Halálának 30. évfordulójára) 131
Moravcsik Edit: A koszorú mint költészetszimbólum Pindarosnál 167
Mócsy András: Az életkor ismerete a Római Birodalomban 201
B. Révész Mária: Az ismétlődő sorok és formulák funkciója az Aeneisben 181
Maria Floriani Squarciapino: Leptis Magna és a Severusok 1
Szilágyi János György: ΑΠΟΚΟΛΟΚΥΝΤΩΣΙΣ 22
Töttössy Csaba: A Šukasaptati változatai viszonyának kérdéséhez 155
Visky Károly: A *ius Italicum* és Pannonia 191

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Benedicty Róbert: A Thuleről szóló ethnographiai exkurzus a kaisareiai Prokopiosnál 59
Berger György: Jesája békelátomásának kínai párhuzama 44
Erdélyi István: Egy rejtélyes felirat a Nyugati-Pamiron 58
L. Fein Judit: Anaximandros kozmogóniájának mitológiai háttere 45
Fitz Jenő: L. Septimius Flaccus 55
Füves Ödön: A Magyarországi görög telepesek a legújabbkori görög történelmi irodalomban 65
Füves Ödön: Statisztikai adatok Pest és Buda 1687—1848 közt polgárjogot nyert görög származású lakosairól 235
Kákosy László: „Kyprianos" Egyiptomban 39
Mády Zoltán: Sopianae 47
Szabó Miklós: Néhány nyelvészeti szempont a pannoniai kelta személynévanyag vizsgálatában 220
Székely Dániel: Osones. Római útkutatás Veszprém-megyében 50
Trencsényi-Waldapfel Imre: Mimnermos a római elégia mintái között 212

MEGEMLÉKEZÉS

†Dercsényi Móric 1879—1961 *(Füves Ödön)* 69

VITA

A Šukasaptati történetéhez

Opponensi vélemény Töttössy Csaba „A Šukasaptati és az ind társadalom" c. kandidátusi értekezéséről *(Harmatta János)* 239

Opponensi vélemény Töttössy Csaba „A Šukasaptati és az ind társadalom c." kandidátusi értekezéséről *(Hahn István)* 248

Makkay János: A Kronos — Kumarbi — Enlil probléma 252

A szabad idő a görögök életében és filozófiájában

E. Ch. Welskopf: Probleme der Musse im alten Hellas (Ism. *Trencsényi-Waldapfel Imre)* 263

A görög—egyiptomi szinkrétizmus kérdéséhez

D. Müller: Ägypten und die griechischen Isis-Aretalogien (Ism. *Castiglione László)* 70

Vergilius Eclogáinak fordításáról

Vergilius Eclogái. Ford. Lakatos István (Ism. *Szilágyi János György)* 268

Tiberius történeti értékeléséhez

E. Kornemann: Tiberius (Ism. *Alföldy Géza)* 73

Megjegyzések E. Kornemann Tiberius-életrajzához *(Borzsák István)* 75

F. B. Marsh: The Reign of Tiberius (Ism. *Alföldy Géza)* 77

Megjegyzések Budapest őskori, rómaikori és népvándorláskori történetéhez

Budapest műemlékei. II. (Ism. *Kalicz Nándor—Mócsy András—Bóna István)* 78

Pannónia lakosságának kérdéséhez

A. Mócsy: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen (Ism. *Nagy Tibor)* 295

Banó István: A korszerű latin tanításért 271

Tegyey Imre: Középiskolai latin nyelvoktatásunk főbb problémái 285

KÖNYVSZEMLE

V. Milojčić: Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (Ism. *Makkay János)* 89

J. Vandier: Le papyrus Jumilhac (Ism. *Kákosy László)* 91

S. Donadoni: La religione dell'antico Egitto (Ism. *Kákosy László)* 300

A. Volten: Ägypter und Amazonen (Ism. *Kákosy László)* 301

Chr. Karuzos: Aristodikos. Zur Geschichte der spätarchaischattischen Plastik und der Grabstatue (Ism. *Szilágyi János György)* 95

M. Porci Catonis de agri cultura. Ed. A. Mazzarino (Ism. *Szádeczky-Kardoss Samu)* 97

F. B. Marsh: Founding of the Roman Empire (Ism. *Alföldy Géza)* 98

W. Richter: Zur Rekonstruktion des Dialogus de oratoribus (Ism. *Borzsák István)* 100

K. Kumaniecky: Cyceron i jego współcześni (Ism. *Kováts Gyula)* 102

R. Knapowski: Der Statshaushalt der römischen Republik (Ism. *Ürögdy György)* .. 303

G. Charles-Picard: Nordafrika und die Römer (Ism. *Ürögdy György)* 304

C. G. Starr: Roman Imperial Navy 31 B.C.—A.D. 324 (Ism. *Alföldy Géza)* 103

J. Moreau: Die Christenverfolgung im römischen Reich (Ism. *Alföldy Géza)* 104

H. G. Kolbe: Die Statthalter Numidiens von Gallien bis Konstantin (268—320) (Ism. *Fitz Jenő)* 306

H. P. L. L'Orange—P. J. Nordhagen: Mosaik von der Antike bis zum Mittelalter (Ism. *Kiss Ákos)* 309

J. Zeman: Severní Morava v mladší době římské (Ism. *Alföldy Géza)* 311

G. Nicosia: L'acquisto del possesso mediante i „potestati subiecti" (Ism. *Visky Károly)* 312

I. J. Kazis: The Book of the Gests of Alexander of Macedon (Ism. *Scheiber Sándor)* 107

Testi neogreci di Calabria (Ism. *Moravcsik Gyula)* 107

Theodor Mommsen—Otto Jahn: Briefwechsel (Ism. *Borzsák István)* 109

HÍREK

A *Scriptores Graeci et Latini* kiadványsorozat szerkesztési szabályzata 116

Harmatta János: Az Ókortudományi Társaság 1963. évi közgyűlése 314

Szilágyi János: Újabb adatok az aquincumi legio-táborok kiterjedésének és védelmi rendszerének kutatásához 316

B. Révész Mária: Az Ókortudományi Társaság 1963. évi középiskolai latin nyelvi tanulmányi versenye 318

Lázár Jenő: Dilmun és Makan problémája az újabb régészeti kutatások megvilágításában 112

MŰFORDÍTÁSOK

A Vergiliusnak tulajdonított *Culex* (Fordította *Szabó Kálmán*, a bevezető tanulmányt írta *Havas László)* 116

MARIA FLORIANI SQUARCIAPINO

LEPTIS MAGNA ÉS A SEVERUSOK

463

Midőn Commodus halálakor a pannon legiók Septimius Severust kikiáltották császárrá, Leptis Magna igen fontos város volt Észak-Afrikában. Tyrus-i gyarmatosok alapították az i. e. I. évezredben a két Syrtis közti parton. A kikötő biztonsága és a hátország termékenysége folytán s mint az Afrika belsejéből jövő egyik legjelentékenyebb kereskedelmi út célja, a gyors és tartós virágzás minden követelményével rendelkezett.

Noha igen keveset tudunk legrégibb történetéről, azt gondoljuk, hogy az i. e. IV. században hanyatlás korszakán mehetett át, de Carthago, amelynek afrikai birodalmában a görög terjeszkedés ellen az egyik legelőretoltabb bástya volt, újból felvirágoztatta.

Az i. e. II. században a numida királyok uralma alá került, majd a Iugurtha elleni háborúk folyamán Róma szövetségét és védelmét kérte, és kapott is római oltalmat. A háború végén, bár Rómával szövetséges *civitas foederata* lett, továbbra is numida hatás alatt maradt. Leptis a Caesar és Pompeius hívei közti háborúk folyamán valószínűleg utóbbi pártján állott Iuba-val, de ennek ellenére, mikor Caesar győzött, bár a Numida birodalom maradványaival római provinciához csatolták, — *libera* és *immunis* város lett, pénzverési joggal.

Kedvező fekvése — mely a carthagoi uralom alatt felvirágoztatta — legfőbb tényezője maradt gyors fellendülésének a római uralom alatt is. Már Augustus és utódai alatt Leptist tekintélyes épületek díszítették, mint például a színház (1. kép). a piac (2. kép), Róma és a Gens Iulia temploma a régi forumon. Mindezek növekvő fejlődését és a római császárok gondoskodását mutatják.

Nem tudjuk, mikor lett Leptis *municipium*, de biztos, hogy Traianus *colonia* rangra emelte (feliratok bizonyítják a *Colonia Ulpia Traiana Leptis* nevet). Azonban úgy látszik, és ez különösen érdekes Leptis mint a belső kereskedelem központja fontosságának megértéséhez, hogy a római közigazgatási szervezet *duumvir*-jei és *aedilis*-ei mellett megőrizhette a *suffes*-ek régi pun magistraturáját az adminisztratív szükségletek és a benszülöttekkel való kapcsolatok számára.

A város jóléte Hadrianusszal is nőtt. Ennek a császárnak köszönhető a nagy thermák építése: igen érdekes építészeti emlék gazdag szobrászati díszítéssel (3. kép).

Ebben a több mint egy évszázadon át római uralom alatt hatalomban és jólétben egyre fejlődő városban született 146-ban Septimius Severus, aki trónra lépve nagy jótevője lehetett, mivel megszilárdította kereskedelmi helyzetét, fejlesztette építkezéseit, nagy előnyt biztosított számára a *ius Italicum*

engedélyezésével, védte biztonságát, hadjáratokat vezetett a benszülöttek ellen, s megerősítette a *limes*-t.

Az ásatások jelenlegi állapotában a severusi monumentális építkezéseknek 3 csoportját ismerjük: a négyes homlokzatú diadalívet, az új forumot az oszlopsoros úttal, mely a kikötőhöz vezet és magát a kikötőt. Ismételjük, az ásatások mai állapotában, mert semmi sem zárja ki, hogy a következő feltárásokkal újabb építmények ne kerüljenek elő a Severusok korából. Figyeljük meg a kikötő és a forum együttesét. Nyilvánvalóan összekötésükre épült a hatásos oszlopsoros út.

Leptisnek kezdetben folyami kikötője volt, amely a Vadi Lebda deltáját használta, de már a császárság kezdetén, a Iulius—Claudius dinasztia korában, meg kellett kezdődnie a város növekvő forgalmának jobban megfelelő kikötői rendszer kiépítésének, mint azt egyes töltés- és oszlopcsarnok-maradványok mutatják. A Severusok előtti kikötő problémáját most tisztázzák az olasz régészeti misszió legutóbbi ásatásai. Jelenleg a severusi kikötő érdekel bennünket. Alaprajza és legfontosabb építményei már jólismertek. A Severus-kori munkálatok töltésekkel és mólókkal összekötötték a szárazfölddel a vadi torkolata oldalán levő sziklacsoportokat és tágas, mesterséges, széltől jól védett öblöt alakítottak ki biztos menedékül a hajóknak. A mólókon és töltéseken tekintélyes épületek emelkedtek: templomok, oszlopcsarnokok, raktárak. A kikötő bejáratánál torony és nagy világítótorony őrködött, melynek ábrázolása a severusi diadalív reliefjein látható (4. kép).

Leptisnek mint központnak növekvő forgalma megkívánta a kikötő építését, az viszont ugyanakkor továbbnövelte a forgalmat és fontos tényezőjévé vált a város virágzásának. Az új kikötőt a severusi forummal hatalmas út kötötte össze. Hozzá hasonlóak vannak az ázsiai városokban. Kezdete a Hadrianus-thermákhoz közeli terecske, melyen oszlopokkal és szobrokkal díszített hatásos nymphaeum (5. kép): monumentális szökőkút állt, míg egy kisebb arányú nymphaeum ott állott, ahol az út elérte a kikötőt. Ennek az útnak nagyszerű koncepciója, monumentális és díszletszerű bejáratai, a díszítés és az alkalmazott építőanyagok gazdagsága, valamint az ázsiai városokban előkerült hasonló építmények analógiája azt a gondolatot kelti, hogy ennek az együttesnek terve kisázsiai építészektől vagy legalábbis közvetlenül ázsiai hatás alatt álló építészektől származhat. E feltevés még nyilvánvalóbbá válik, ha az új forum és az azt körülvevő épületek díszítését megvizsgáljuk.

A severusi forum oszlopcsarnokkal, árkádokkal övezett nagy tér. Egyik rövid oldala közepén magas alapzatú nagy templom áll, amely talán a *Gens Septimia*-nak volt szentelve. Vele szemben egy bazilika: tabernák sora nyílik a déli hosszoldalra, míg egy sorozat különböző nagyságú és alaprajzú terem és fülke épült a keleti rövid oldalon (6. kép), hogy azzal összekössék a bazilikát, mely nem áll teljesen az építmény többi részével azonos tengelyben.

A forum terve és alkotó elemei kétségtelenül tisztán római jellegűek, de ázsiai hatás érezhető a díszítő elemek zsúfoltságán, valamint a stílusán is. Egy sorozat Medusa- vagy Scylla-protomés clipeus díszíti a forumot övező oszlopcsarnok ívközeit, míg az ívek fölött kővirágos fríz fut. A clipeusok protomés motívuma jól ismert, különösen elterjedt eleme az egész antik művészetben a Gorgo, de sokkal egyénibb a tengeri istenség protoméja, legyen az Scylla, tengeri Medusa vagy akár Atargatis, a szír istenség, ahogy a különböző kutatók vélték. Biztos, hogy új vagy legalábbis ritka ikonográfiai típus. Habár — akár Scylla-, akár Medusa-fej volt is — egy volt a modellje, mégis számtalan a vál-

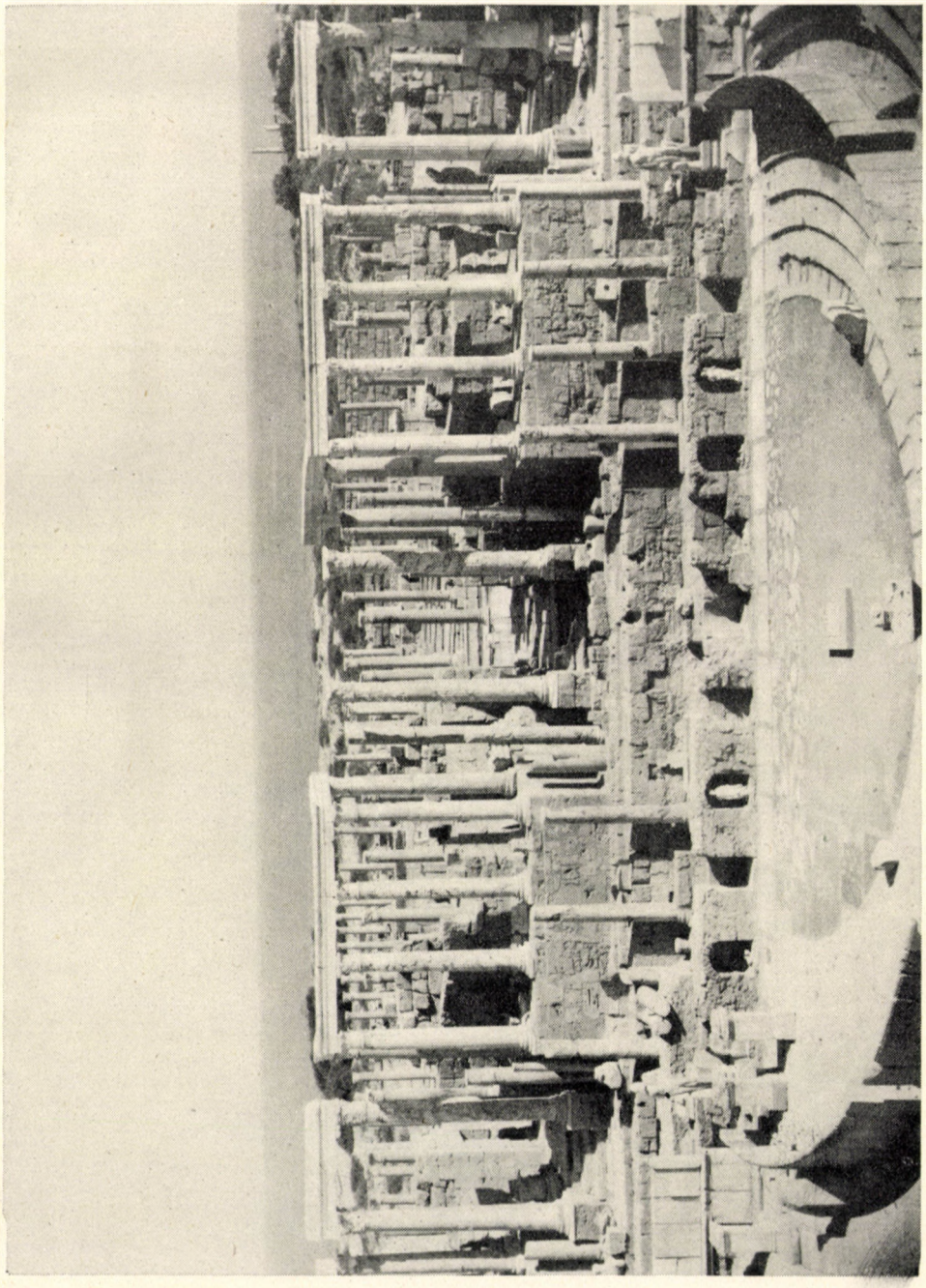

1. kép

2. kép

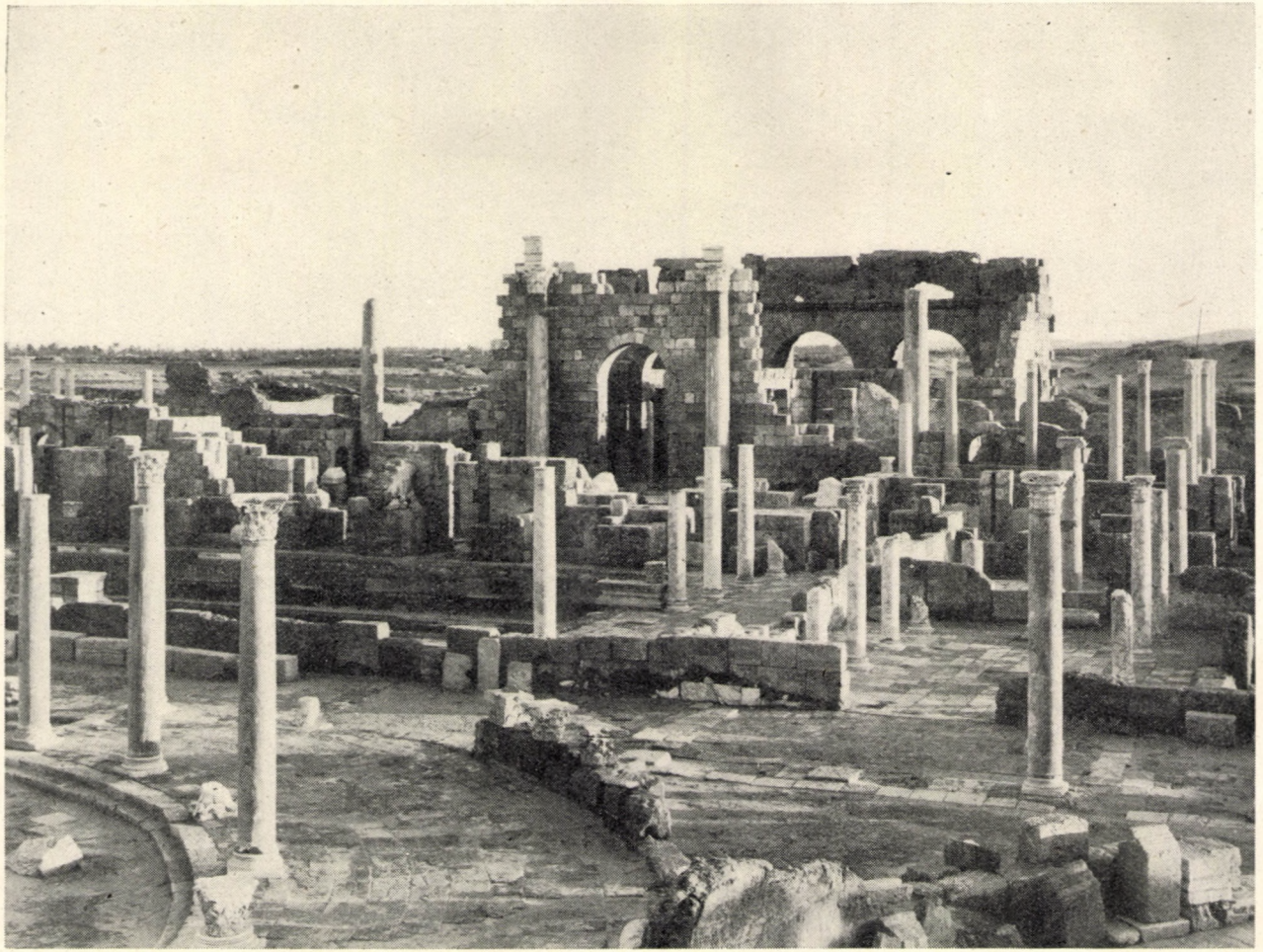

3. kép

4. kép

5. kép

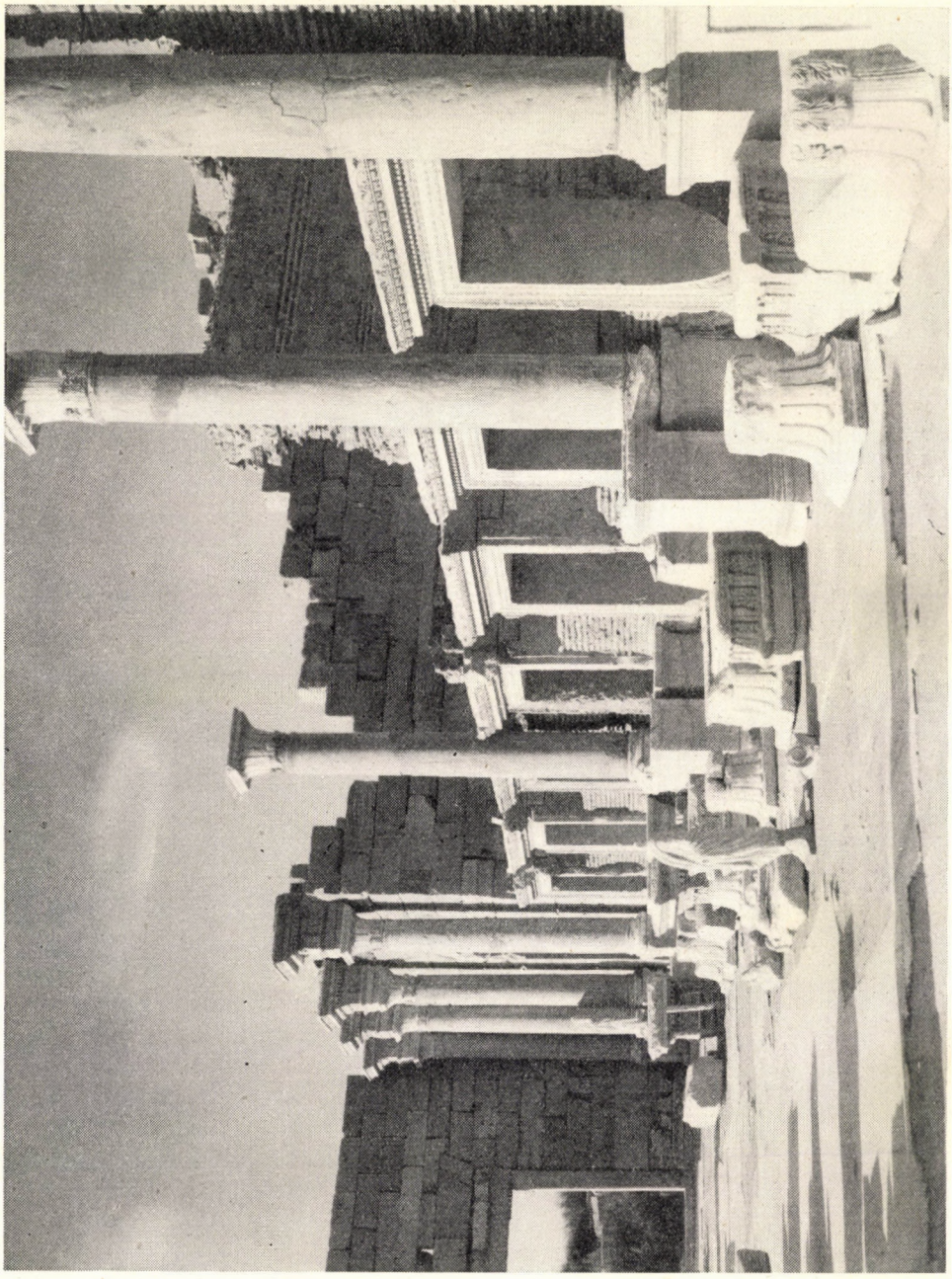

6. kép

tozata és megfogalmazása a 72 előkerült clipeuson. Bizonyára a kivitelezők nagyvonalúan kezelték a mintát, hozzátoldottak és elhanyagoltak egyes részeket képességük és tehetségük szerint.

De sokkal jelentősebbek, akár mint építészeti elem, akár mint stílus- és díszítő-téma, a kocka alakú oszloptalpak, melyeken az új forum templomának oszlopai nyugosznak. A templom oszlopai voltaképpen 90 cm magas talapzaton állnak, két választékosan és gazdagon megformált cornice között. Az oszlopoknak ily magas talapzatra való emelése nem gyakori az antik művészetben. Legismertebb példáját Kisázsia egyik híres temploma, az ephesosi Artemis szentély nyújtja. Ez az építészeti elem, melyet akár a templomnál vagy az oszlopsoros útnál, akár a bazilika mögötti monumentális útnál vagy csarnoknál látni, megint csak ázsiai környezetet idéz. De e magastalapzatú oszlopok jellegzetessége — hasonlóan az ephesosi Artemisionéhoz — a domborműves felület. A leptisi talapzatokat gigantomachia jelenetei díszítik, sarokéleiken pedig egy jellegzetes elemet, egy diadaljelvényt láthatunk, amely a győzelem emberi elemét képviseli az isteni ábrázolásban.

A leptisi templom díszítésére kiválasztott gigantomachia kétségtelenül Septimius Severus parthusok elleni diadalára utal. Nem első eset, hogy e témát nemcsak a «jó» erőinek a «rossz» erői fölötti győzelme általános bizonyítására használják, hanem a barbárokon aratott katonai győzelem jelképéül is, mint azt a leghíresebb gigantomachia, a pergamoni is mutatja. Hogy ebben az esetben a császári győzelmet akarták megünnepelni, azt nemcsak a sarokéltrófeák, hanem a gigantomachia hagyományos alakjai közé bevitt új perszonifikációk is bizonyítják.

A harc mint díszítés az építészeti elemek azonos formáin párviadalok sorozatára tagoltan jelenik meg. Az oszloptalpak mindegyik oldalán általában két istenség két vagy több kígyólábú lénnyel küzd. A legépebben megmaradt oszloptalpakon azonosítható Apollo és Iuppiter (7. kép), Mars és Venus (8. kép), Sol és Luna (9. kép). Liber Paternek, Leptis egyik védő istenségének szentelték az egyik talapzat teljes felületét (10. kép). Kybele vagy Caelestis oroszlánoktól vont kocsin jelenik meg. A Dioskurosok lovon vágtatva ragadják meg az ellenfelet (11. kép). Minerva és Vulcanus egymás mellett harcolnak. Isis és Serapis először jelennek meg gigantomachiában lábuk alá gyűrve a legyőzött ellenfelet (12. kép). Ismétlődik Mars és Vulcanus, — Apollo és Diana — a Dioskurosok ábrázolása. Hercules, Leptis másik védő istensége, többször is szerepel a harci jelenetekben. Feltűnik Silvanus, Aesculapius, talán Saturnus, bikáktól vont kocsin. A két leptisi istenséget (Herculest és Liber Patert) Mercuriusszal együtt újból ábrázolják oltárnál áldozva a győzelem után, olyan jelenetben, mely az istenek harcába tisztára emberi szokást visz be (13. kép).

Különösen érdekes a legépebben maradt oszloptalapzatok közül az, mely mind a négy oldalán fegyveres vagy legalább sisakkal és karddal vagy egyenesen a római harcosok fegyverzetében megjelenő istenségek képsorozatát adja, ahogy a két harcoló Marsot más talapzatok ábrázolják (14. kép).

Bár ebben a gigantomachiában néhány istenség többször is megjelenik az oszloptalpak különböző oldalain — főképpen Leptis védő istenségei, de Apollo, Diana, a Dioskurosok, maga Mars és Vulcanus is —, nehéz lenne azt feltenni, hogy az ugyanazon a talapzaton nyolcszor is előforduló Mars alakja csupán különböző ikonográfiai típusban való ismétlődés volna. Lehetne gondolni hellenizált helyi líbiai istenségekre, de szerintem ez sem valószínű. Inkább arra gondolhatunk, hogy mivel a lovas harcosok egyike a hadsereg pénzekről ismert

Virtus-típusát reprodukálja, ezekben a fegyveresekben annak a hadseregnek a jelképét kell látnunk, amely részese volt Septimius Severus győzelmeinek s amelyet a császár juttatott hatalomhoz és emelt föl. És ha helyi elemet is akarunk látni, gondolhatunk a harmadik *legio*-ra, amely biztosította az afrikai belföld békéjét, őrizte a *limes*-t és védte a város forgalmának biztonságát.

7. kép

A talán a császári családnak szentelt templom oszloptalapzatainak gigantomachiájába a hagyományos szereplők közé nemcsak új istenségek kerültek be azok közül, akiket leginkább tiszteltek Afrikában és Leptisben, hanem a katonai erény és hatalom megszemélyesítői is. Ez így az isteni és császári hatalom győzelmének egyidejű jelképes magasztalása, melynek a hadsereg volt egyik legszilárdabb pillérje, és Septimius Severus dicsőítése városa útján is elterjedt Hercules és Liber Pater, a *di patrii* többszöri ábrázolásában. A leptisi védő istenségek dicsőítését megtaláljuk a severusi bazilika két apsisának monumentális faragott pilaszterein is (15. kép).

A három oldalán akanthos és szőlőinda-volutás motívummal gazdagon díszített nyolc pilaszter közül az apsisok külső oldalán levő négynek volutái

közepén virágból kinövő állati protomé van. Ez igen egyszerű, mondhatnánk schematikus díszítő motivum, amely egyaránt jellemző pilaszterre, lizénára, ajtókeretre az egész római világban. A négy másik pilaszter ellenben bonyolultabb, változatosabb díszű. Témaválasztásának egyenes szándéka az, hogy a helyi istenségek: Hercules és Bacchus — Liber Pater tiszteletét szolgálja.

8. kép

A keleti apsis két pilaszterén a szőlőindák fonadékaitól határolt terecskék közepén hol Hercules tettei, hol csak maga az istenalak látható az antik szobrászatból ismert típusban (16. kép). A szemközti apsis két pilaszterét viszont Bacchusnak szentelték (17. kép). Itt az isten szent növényének kusza ágai között megjelenik a dionysosi thyasos egész serege: silenusok, bacchansok, satirok, Pan és Erosok, maga az isten mámorosan vagy párducon ülve, továbbá mítoszából epizódok láthatók, mint Pentheus pusztulása, valamint hatalmát és triumfusát bizonyító tettek.

Mint építészeti s mint díszítő elemek e pilaszterek nem állanak egyedül, hanem egy jól körül határolható sorozatba tartoznak; legközelebbi párhuzamuk az aphrodisiasi Hadrianus-thermák pilaszterein található, olyannyira, hogy

9. kép

10. kép

ebből a kisázsiai városból való szobrászoknak tulajdoníthatjuk Leptis összes épületeinek szobrászi díszét. A növényi volutákat megelevenítő figurális elemek kiválasztását azonban helyi tényezők határozzák meg. Ismételjük, ezeknek, valamint a talapzatok gigantomachiájában szereplő istenségeknek a kiválasztásában az a világos szándék nyilvánul meg, hogy Septimius Severust és vele együtt szülővárosát megtisztelják.

11. kép

De a császárnak és Leptisnek igazi apotheosisát a négyes homlokzatú diadalív domborművei mutatják leginkább. Itt nemcsak néhány jelenet van Leptisben történőnek elképzelve, hanem minden eseménynél a *di patrii* vannak jelen, mintegy megerősítve a Leptis és nagy fia közti kapcsolatot és kiemelve annak a dicsőségét, akinek visszfénye tükröződik a városon.

A négyes homlokzatú diadalív a főtengely kezdetén épült föl, szinte a falakra támaszkodva. Három lépcsős talapzatra emelték. Az utak úgy vezettek hozzá, hogy a szobrok teljesen láthatók legyenek. Ennek a diadalívnek legfőbb jellegzetessége éppen hatásos szobortömege, mely egész felületét befödte. A sok ismert afrikai diadalív és kapu közül csak egyetlen egynek, a tripolisi Marcus

Aurelius-diadalívnek van figurális domborműves dísze. A többinél csupán az építészeti elemekre és az anyag mozgalmasságára szorítkozik a díszítés.

Anélkül, hogy sokat időznénk a csavarodó motívumokkal díszített lizénáknál, melyeket Amorok és állatok élénkítenek, vagy a csavarodó akanthos szalagoknál, melyek között vadászat elől állatok bujkálnak vagy a puttóktól emelt gyümölcsfüzéreknél, átsiklunk az íveket szegélyező választékosan meg-

12. kép

fogalmazott Victoriákon, valamint a trófeákon (ezek hasonlóak a gigantomachiás talapzatok sarokélein levőkhöz), lábuknál keleti ruhás foglyokkal, azonban megállunk a történelmi-vallásos jellegű domborműveknél, melyek az attikát és az ív pylonjainak belső felületét díszítik.

Utóbbiak közül megemlítek egy sorozat istenalakkal díszített képmezőt. Ezeken nagyrészt azok az istenek láthatók, amelyek az oszloptalapzatok gigantomachiájában szerepelnek és itt is van külön domborműves ábrázolása Leptis védőistenségeinek: Herculesnek és Liber Paternek, míg Leptis Tychéje a római Olympos legnagyobb istenei, a kapitoliumi Trias oldalán jelenik meg. E domborművön Iuppiter és Iuno Septimius Severus és Iulia Domna ruházatában van ábrázolva. Így tehát ezen a császár és császárné azonosítását az

antik világ legfőbb isteneivel, valamint Leptis dicsőítését láthatjuk, amelynek Tychéjét társnőül adták az istenek és emberek legfőbb királyának, Iuppiter-Septimius Severusnak.

Az ív pylonjainak felületein az isteneket ábrázoló domborműveken kívül történelmi és vallásos jellegű jelenetek is vannak: sajnos, kissé hézagosak. Egyik képmező felső övezetében egy város tornyos falait római őrség védi keleti csapatok ellen.

Feltevésünk bizonyítása szempontjából kétségtelenül az attika nagy domborművei a legjelentősebbek, mindenekelőtt Septimius Severus diadalmenete.

13. kép

A legszélén balra, egy csoport togás lovas, nyílvánvalón jól ismert személyek arcképi hűséggel. Ezt követi hadi jelvények lengetése közt a császár négyes fogata. A leptisi istenalakos díszítésen kiemelkedik a császár és két fia. A négyes fogatot egy ifjú vezeti, nyakában legionarius jelvények phalerájához hasonló bullával; ez a legio *genius*-a vagy a család *lar*-ja lehet; egy katona és *Honos* kíséri.

A quadrigát a *ferculum* és foglyok előzik meg. A második képsávban gyülekeznek a nézők. A háttérből egy építészeti elem: egy világítótorony hívja magára figyelmünket; ez világosan tenger melletti várost jelez az események színteréül. Ilyen földrajzi adottságok kizárják, hogy Róma legyen az események színhelye. A források ugyan azt mondják, hogy Septimius Severus az egyiptomi Alexandriában látogatást tett, de nincs tudomásunk különösebb fogadtatásról vagy tiszteletére rendezett diadalmenetről.

Gondolhatnánk arra is, hogy a világítótorony magát Leptist jelzi. Volt is egy monumentális világítótornya a kikötő bejáratánál, amellyel a császár látta

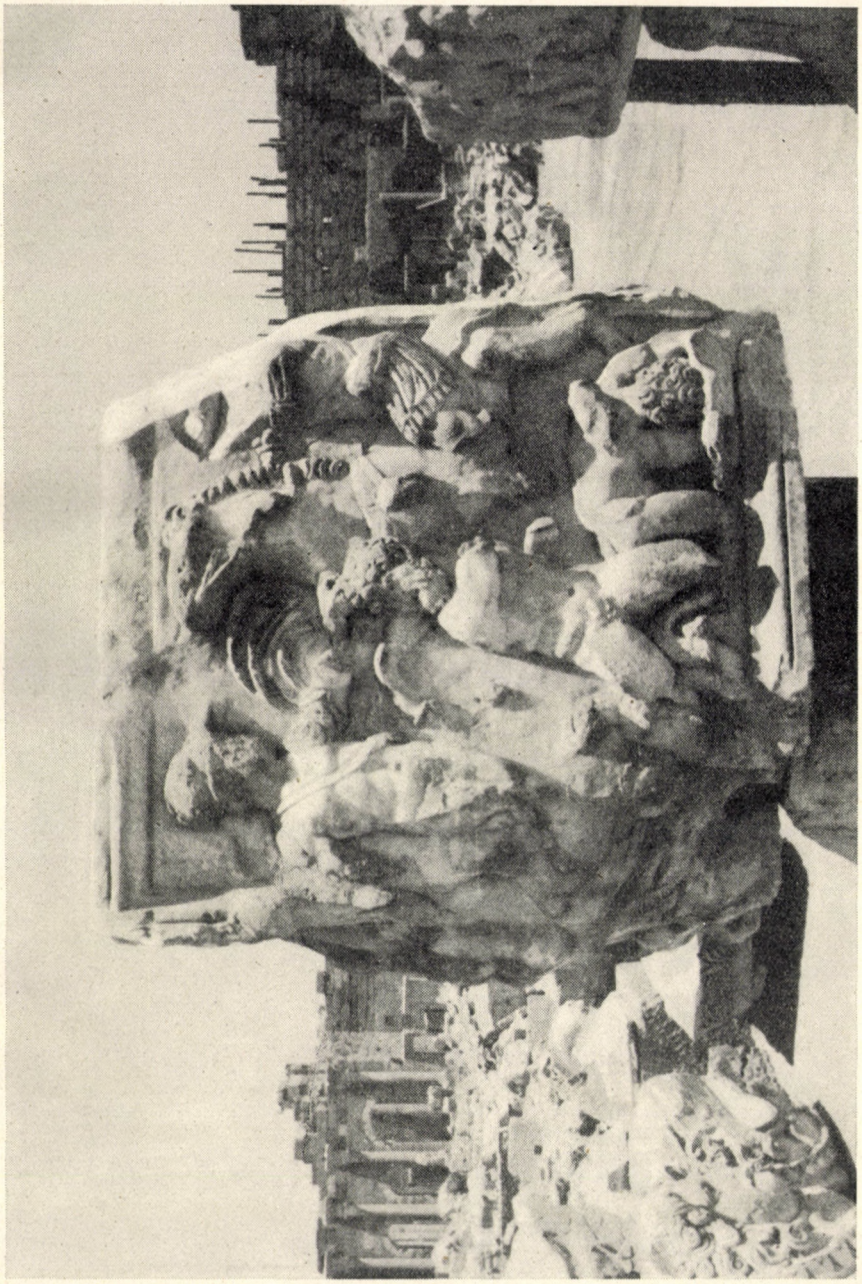

14. kép

15. kép

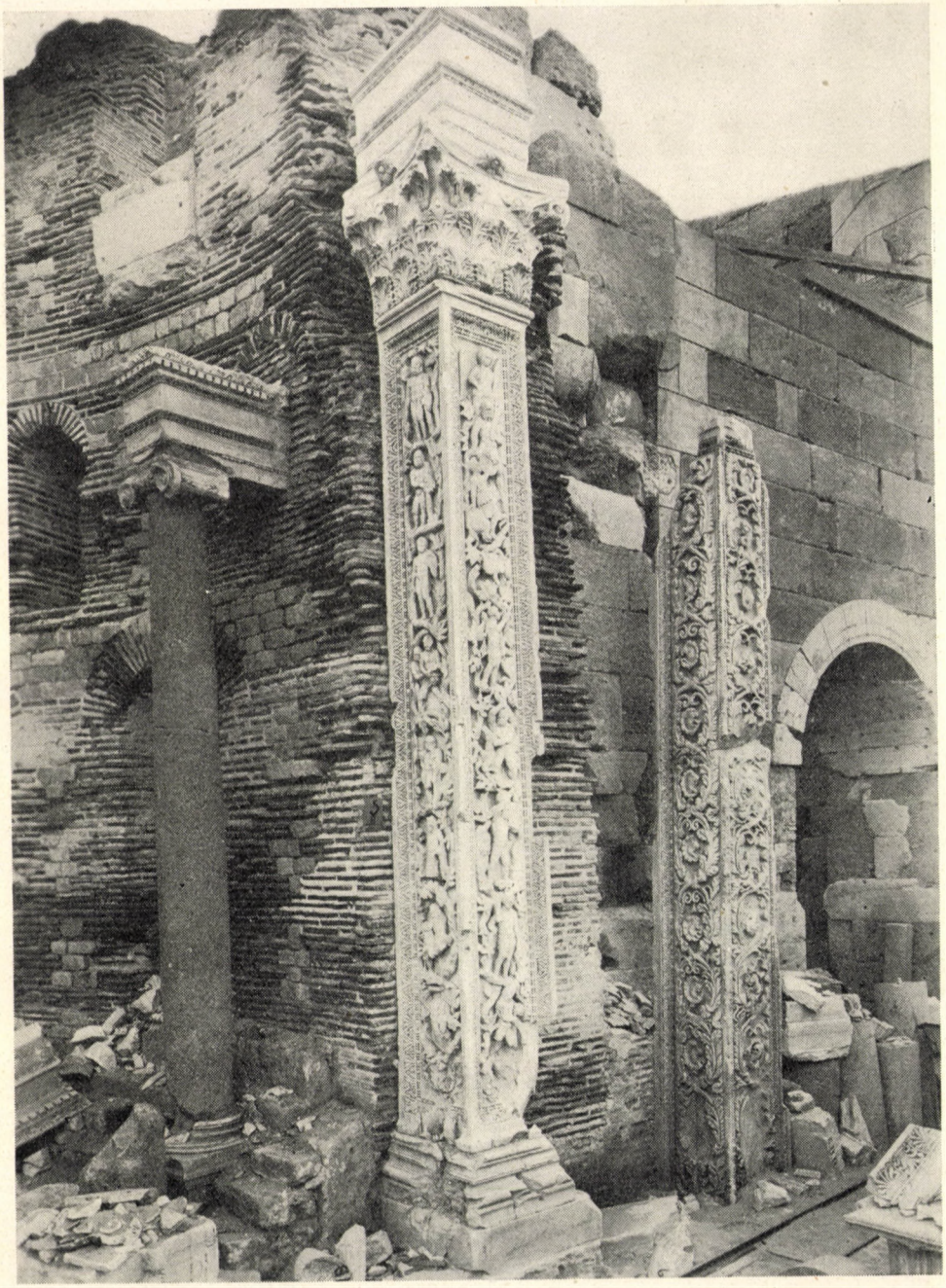

16. kép

17. kép

el a várost. A leptisiek ezek szerint márványban örökítettek meg egy eseményt, amely a császárnak szülővárosában tett látogatása folyamán ment végbe. Ma már általános az a vélemény, hogy Septimius Severus 202 és 203 között meglátogatta Észak-Afrikát és lehetetlen, hogy a császári látogatásból éppen saját szülőföldje maradt volna ki, amely az ő érdeméből virágzott föl hatalomban és jólétben.

Az attika második nagy domborművén más jellegű jelenetet láthatunk, amely azonban úgy látszik, mégis Leptisban játszódik vagy legalábbis ki akarja emelni a város és a császári család közti kapcsolatokat. A képen valójában a leptisi Tyché áll előtérben, mellette Hercules és Liber Pater. A három istenség előtt Septimius Severus családjának tagjai: maga a császár, aki kezet fog Caracallával Geta jelenlétében, míg Iulia Domna *Honos*-szal és *Virtus*-szal, valamint egy csoport katonával szegélyezi a középső csoportot.

Bár a jelenet többféleképpen magyarázható, legvalószínűbbnek az látszik, hogy az Augustusok egyetértését ábrázolja. Az uralkodó császár szoros összefogása utódjelöltjeivel a hazai istenek védelme alatt, valamint a katonai és polgári méltóságok jelenlétében, a birodalom mind jelen, mind pedig a jövőbeni szilárdságának benyomását akarja kelteni, mint amely az uralkodó fejedelem és örökösei közti egyetértésen, továbbá a katonai és polgári erőknek a császári házhoz való hűségén alapszik. A családi egyetértést a leptisi istenségek védelme alá helyezi, akik egyben az uralkodó ház családi istenei is. Ez tehát az afrikai dinasztia apotheosisa, amelyre a hazai eredetű istenségek az égből vigyáznak.

A harmadik nagy dombormű áldozati jelenetet ábrázol katonai és polgári személyek jelenlétében. Sajnos, jó része elveszett, de ami megmaradt, az eléggé meggyőz arról, hogy Iulia Domna az epizód főszereplője. Ő van a jelenet középpontjában azon istenek előtt, akik a második képmezőben ülve láthatók, míg Septimius Severus oldalra került. A negyedik dombormű, amely, sajnos, a legrongáltabb, az elsőhöz hasonló diadalmenetet ábrázolt. Valószínűleg Caracalla volt a főszereplője. A császári család tisztelete így jut kifejezésre együttesen és egyenként, különböző tagjai révén, akiknek uralkodó szerepük van az egyes jelenetekben.

Az elmondottak világosan bizonyítják azt, hogy az összes szobrászati alkotás Septimius Severus és városa dicsőítésének legnagyobb és legteljesebb megnyilvánulása. A császárt mint legfőbb embert, mint istent magasztalják különböző jelenetekben; haditetteit is ünneplik a valóság síkján és isteni áttételben. De ami a legjobban meglep, az azoknak az elemeknek a túlsúlya, amelyeket «leptisi»-nek mondhatunk. Azzal, hogy a különböző jeleneteket a város istenségeinek védelme alá helyezték és azokat jobban magasztalták mint a római isteneket, valamint azzal, hogy helyi környezetbe helyeztek minden eseményt, nemcsak Leptist, a császár szülővárosát dicsőítették, hanem talán öntudatlanul a provinciák fokozatos fejlődését is hangsúlyozták, amely bizonyos értelemben Róma abszolút hatalmának rovására történt. A provinciák immár teljesen romanizálódtak s legalábbis a polgári hatalom tekintetében az egykori hódító Róma legyőzésére törnek. A provinciák lakói már a legfőbb hatalom elnyerésére pályázhatnak: erre a példa Septimius Severus. Így azt a határozott benyomást nyerjük, hogy a leptisi domborművek Septimius Severust nemcsak mint császárt, mint istent, hanem egyúttal és különösképpen mint antik állampolgárt, az ő révén pedig szülővárosát is tiszteletben akarják részesíteni. És ebben a felmagasztalásban talán először egy provinciális város helyettesíti Rómát.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

ΑΠΟΚΟΛΟΚΥΝΤΩΣΙΣ

Seneca szatírájának címe szinte a mű újra-felfedezése óta szüntelenül szenvedélyes viták középpontjában áll.[1] Az értelmezés körüli bizonytalanságot nemcsak az mutatja, hogy alig múlik el év újabb megoldási kísérlet feltűnése nélkül, hanem az is, hogy egyre távolabbi területekről vett bizonyító anyaggal próbálják a problémát megközelíteni. Mint ismeretes, az *Ἀποκολοκύντωσις* cím egyetlen késői kódex kivételével nem szerepel a kéziratos hagyományban, viszont Dio Cassius (60,35) ezen a címen említi Seneca munkáját. A közös archetípusra visszamenő kódexek egymás közt is eltérnek a címadásban: a három mérvadó korai kódex közül az archetípushoz legközelebb álló Sangallensisben *Divi Claudii Apotheosis per saturam* a cím mind a mű élén, mind a subscriptióban, a másik két korai kódexben, az archetípus egy azonos másolatáról leírt Valentianensisben és Londiniensisben *Ludus de morte Claudii Caesaris*.[2]

Ha mellőzzük azokat a minden ténybeli alapot nélkülöző megoldási kísérleteket, amelyek két külön művet feltételeznek,[3] hogy a Dio Cassiusnál fenntartott *Ἀποκολοκύντωσις* címet egy elveszett mű számára tartsák fenn, a fennmaradtat olykor az egyértelmű hagyomány ellenére el is vitatva Senecától[4] — a problémát nem megkerülő, hanem azzal szembenéző magyarázatok kiindulási pontja csak a fennmaradt Seneca-mű hiteles címéül elfogadott

[1] Áttekintésüket l. *K.-E. Henriksson* könyvében: Griechische Büchertitel in der röm. Literatur, Helsinki 1956, 69—73; az 1915—21 közt megjelent művekről *K. Münscher* Bursians Jb. 192 (1922) 148 kk., az 1922–59 közti irodalomról pedig *M. Coffey:* Lustrum 6 (1961) 245—54. Főleg az utóbbi lehetővé teszi, hogy egyes álláspontoknak az alábbiakban csak legtipikusabb képviselőit említsem, a bibliográfiai teljesség igénye nélkül.

[2] A kézirati hagyományról részletesen *C. F. Russo* Apocolocyntosis-kiadásában, Firenze 1961³, 19—33; a cím hagyományozásáról *Coffey* 245—6. Azt, hogy a Dionál hagyományozott cím a mű eredeti címe, *F. Bücheler* nyomában (Kl. Schr. I. Berlin 1915, 443—4) *H. St. Sedlmayer* bizonyította be (WSt. 23 [1901] 181 kk.). Egyedülálló *O. Viedenbantt* véleménye, aki szerint a Sangallensis címe az eredeti (Rhein Mus. 75 [1926] 142 kk.; ellene *E. Müller-Graupa :* Philol. 85 [1930] 313).

[3] *Th. Birt :* De Senecae Apocolocyntosi etc., Index lect. Marburg 1887—88, VII., Rhein. Mus. 46 (1891) 152—3 és még több művében; *J. J. Hartmann:* Mnemosyne 44 (1916) 300—307; *O. Rossbach :* PhW. 44 (1924) 799—800; *K. Barwick :* Rhein. Mus. 92 (1943) 159–73 (két Seneca által készített kiadás); *G. Bagnani:* Arbiter of Elegance, Toronto 1954, 27—46. A feltevés cáfolata: *Bücheler :* i. m. 443; *O. Weinreich :* Senecas Apocolocyntosis, Berlin 1923, 2,2 j.; *Coffey :* i. m. 248.

[4] *A. Stahr :* Agrippina, Berlin 1867, 343; újabb fantasztikus kísérletek, mint *Bagnani*é (i. m. 44–6), aki Petroniust, vagy *L. Herrmann*é (Phèdre et ses fables, Leiden 1950, 84—98), aki Phaedrust tartja a fennmaradt mű szerzőjének, egyöntetű visszautasításra találtak (l. *P. Grimal :* Rev. Et. Lat. 32 [1954] 379 és *Coffey :* i. m. 261).

szó értelmezése lehet. Nem vezettek semmiféle megnyugtató vagy csak némileg is valószínűsíthető eredményre azok a kísérletek, amelyek a Dio-szöveg egy nyilvánvalóan *inferior* változatából indulnak ki,[5] vagy szövegjavítást javasolnak. az ismeretlent egy másik, hagyományozatlan ismeretlennel helyettesítve.[6]

Komoly figyelmet elsősorban azok a megoldási javaslatok érdemelnek, amelyek a hagyományozott cím mérvadó olvasatának hitelességéből indulnak ki; ezek közül is nyilvánvalóan főként azok tarthatnak számot a mérlegelésre, amelyek a cím értelmezését a mű tartalmával tudják összefüggésbe hozni.

Az antik irodalomban máshol elő nem forduló szó magyarázói közt viszonylag a legteljesebb egyetértés abban van, hogy a *κολοκύντη* szóból képzett főnévvel van dolgunk. Az ezt tagadó kísérleteknek mindeddig nem sikerült a valószínűség határán fölül emelkedni. Ebből a legszilárdabbnak látszó alapból kiindulva két további fő probléma adódik: 1. mit jelent ebben a vonatkozásban és a mű egészét figyelembe véve a *κολοκύντη*, és 2. hogyan kell az *ἀπο-* képzőt, illetve az ezzel képzett főnevet értelmezni.

Az utóbbi kérdés legutóbbi tárgyalása nyomán[7] az *ἀπο-* praefixummal és *-σις (-τις)* végzettel képzett görög *nomina actionis* jelentésük alapján négy csoportra oszthatók: *a)* valamivé válást, átalakulást; *b)* valamihez hasonlóvá válást; *c)* valamitől való elválást, valamiből való átváltozást, és végül *d)* valamivel való kezelést jelentő főnevekre. Az eddigi értelmezések a *b)* és *c)* lehetőséget többnyire teljesen mellőzve az *a)* vagy a *d)* pontban foglalt jelentésből indultak ki, a szót tehát «tökkéválás»-nak, vagy «tökkel való ‚kezelés'»-nek értelmezve. Az utóbbi, Wagenvoort tekintélyére támaszkodó magyarázatot, amely egy Európa-szerte elterjedt közel-keleti anekdotamotívumon alapszik, bár meglepően széles körben elfogadásra talált, aligha lehet komolyan venni, egyfelől, mert semmi bizonyítékot nem sikerült találni arra, hogy az anekdota a klasszikus ókorban bárhol, bármelyik részletében ismert lett volna, másfelől, mert nem mutat közelebbi összefüggést a Seneca-mű tartalmával.[8]

A szakirodalomban leginkább elterjedt «tökkéválás» értelmezés elfogadói[9] közt a vita elsősorban a fent említett 2. pont körül forog: mit jelent a mű egészére vonatkoztatva az *ἀποκολοκύντωσις* cím. Attól a feltevéstől, hogy «tökkéválás» jelentésben konkrét célzás a mű egy tartalmi mozzanatára, nyugodtan eltekinthetünk; a műben semmi alap nincs arra, hogy Claudius tökkéválását feltételezzük, s bizonyítói nem is tudtak másra hivatkozni, mint arra, hogy a szatíra jelenlegi formájában befejezetlen, s a tökkéválást a hiányzó befejező rész (egy kísérlet szerint a mű közepéről hiányzó rész) tartalmazta.[10] A kódexek

[5] *ἀποκολοκέντωσις*: *E. Paratore:* Storia della letteratura latina, Firenze 1959², 566 kk. (egy kézirat-variáns alapján, vö. ellene *Coffey :* i. m. 253).

[6] *ἀποκολοκύντησις*: *Müller-Graupa :* i. m. 319; *ἀποκολοκένωσις*: *H. MacL. Currie :* Rhein. Mus. 105 (1962) 187—8.

[7] *Coffey:* i. m. 249 ; vö. *J. Holt:* Les noms d'action en *-σις (-τις)*, Acta Jutlandica XIII. 1, Aarhus 1940.

[8] *H. Wagenvoort:* Mnemosyne III. 1 (1934) 4—27 és IV. 11 (1958) 340—42; *E. Müller-Graupa:* uo. III. 2 (1935) 71. Megalapozatlanságáról *J. Bertrand:* L'Ant. Class. 5 (1936) 227—9; *A. Ronconi* Apocolocyntosis-kiadásában (Milano 1947) VII—VIII; *Coffey:* i. m. 251.

[9] *D. Heinsius* és főleg *Bücheler* (i. m. 444) óta általános; vö. *Liddel—Scott:* s. v.

[10] *C. Wachsmuth:* Leipziger Stud. 11 (1889) 338; *O. Ribbeck:* Gesch d. röm. Dichtung III., Stuttgart 1892, 38–9; *U. Knoche:* Die röm. Satire, Göttingen 1957², 63 (mindkét álláspontnak messze visszanyúló előzményei vannak). Meggyőző cáfolatuk már *Büchelert*ől: i. m. 444—5, vö. *Russo:* i. m. 18.

azonban befejezett műre mutatnak: a Sangallensisben a subscriptio is megvan, s a mű szerkezetének az a gondos elemzése, amely elsősorban Weinreichnek köszönhető,[11] meggyőzően bizonyította ezt a befejezettségét, fennmaradt formájában tökéletesen zárt szerkezetét; a középen hiányzó rész tartalmi összefüggése pedig az előtte és utána levőkkel eléggé világos ahhoz, hogy ne engedje meg azt a feltevést, hogy közben Claudius tökké változásának leírása állt volna, — amire egyébként a mű egész folyamán később semmiféle utalás nincs.

Nem érdemes hosszasabban időzni a konkrét értelmezésre irányuló egyéb kísérletek közül azoknál, amelyek Claudius fizikai tulajdonságaira vagy feltételezett, de nem bizonyított életkörülményeire hivatkoznak.[12] Nem látszik védhetőbbnek azoknak a pozíciója sem, akik halálának módjára látnak a címben utalást.[13] A legjobban megalapozottak a konkrét értelmezés kísérletei közül azok, amelyek a lélek halál utáni sorsának különféle görög filozófiai elképzeléseire támaszkodnak, s a címben Claudius lelkének orphikus módon egy tökbe való átvándorlására vagy sztoikus szférikus istenné változására utaló célzást látnak.[14] Nem nehéz azonban e szellemes magyarázatoknak azokra a nehézségeire rámutatni, amelyek a párhuzamok és a mű tartalmával való kapcsolatok távolságából adódnak.[15]

Jóval több híve akad a κολοκύντη metaforikus értelmezésének.[16] Ezek közül a legáltalánosabban elfogadott abból indul ki, hogy a szónak a Seneca-mű keletkezése körüli idők görög és latin nyelvű irodalmában megvolt az a butaságra célzó átvitt értelme, amelyet számos modern európai nyelvben is megtalálunk.[16a] A nehézségek azonban ezzel nem értek véget. Hogyan kell a cím és a mű kapcsolatát elképzelni, ha a «tökkéválás» ostobává válást jelent? A közvetlen értelem megint nem kielégítő: az egész szatírán végigvonul a meggyőződés, hogy Claudius életében is ostoba volt, nem halála után lett azzá. Ezt a nehézséget e magyarázat hívei csak úgy tudták megoldani, ha a szóba olyasvalamit olvastak még bele, ami nyilvánvalóan nincs benne. Így Knoche szerint a cím jelentése, hogy «Claudius ugyanolyan bolond maradt halála után, mint életében volt»;[17] Russo szerint pedig «a tök-bolond istenné válása» (divinizzazione di un

[11] I. m., főleg 132—3; vö. már *E. Bickel:* Philologus 77 (1921) 219—27.

[12] *Stahr:* i. m. 342 kk. gyomor-rendellenességeire, *Müller-Graupa:* i. m. 317. vízfejűségére, *Paratore* (i. m. 566) nyomorékságára lát célzást a részben ebben az értelemben javított címben. *F. A. Todd* szerint (Class. Quart. 37 [1943] 101—11) kockázó szenvedélyére utal a cím, *L. Deroy* (Latomus 10 [1951] 311—8) minden szilárd alapot nélkülöző felteves-sorozata szerint a Cybele-kultusz Claudius általi meghonosítását támadja benne Seneca (mindezekről *Coffey:* i. m. 253—5).

[13] *H. T. Rowell:* AJPh 77 (1956) 190 a tök gyomortisztító hatására lát célzást a címben, s szerinte Seneca ezzel a mérgezésről elterjedt híreket akarta cáfolni (!); *R. Graves* feltevése szerint Claudius megmérgezésének módjára utal (Sunday Times 1958. V. 18, csak *Coffey:* i. m. 253-ból ismerem; vö. még ellene *Wagenvoort:* Mnemosyne IV. 11 [1958] 340—42); hasonló irányban keresi a megoldást *MacL. Currie* is. i. m.

[14] *Ronconi:* i. m. VIII—XII. illetve *P. Grimal:* i. m. 379.

[15] *C. F. Russo:* Belfagor 3 (1948) 127—8 és i. m. 90 (*Th. Birt* nyomán: Berl. Philol. Wochenschr. 35, 1915, 669—72); *Coffey:* i. m. 253.

[16] *M. Timpanaro Cardini* (Paidea 3[1948]272 kk.) azt próbálta bizonyítani, hogy a κολοκύντη a θεός vagy az ἀθάνατος synonymája. Vö. ez ellen *F. Borrmann:* La Parola del Passato 5 (1950) 69—70.

[16a] *Bücheler:* i. m. 444; további irodalom: *Schanz—Hosius* II[4], 472; *Weinreich:* i. m. 11—2; *Henricksson:* i. m. 72; *Coffey:* i. m. 248—9. *Todd* (i. m. 101—3) tagadja, hogy a latin irodalomban megvolt a *cucurbita* szónak *homo ineptus* jelentése.

[17] *Knoche:* i. m. 63.

zuccone) a helyes fordítás,[18] — mindkét értelmezés alaptalan második fele nyilvánvalóan arra szolgál, hogy az enélkül tartalmilag nem kielégítő «tökkéválás» értelmezést elfogadhatóvá tegye.

A magyarázat e fő irányainak áttekintéséből könnyen érthető, ha a kérdés irodalmának legutóbbi, negyven év eredményeit számba vevő gondos összefoglalásában Coffey rendkívül objektív és higgadt mérlegelés után az *ignoramus* álláspontjára helyezkedik a pontos értelmezést illetően.[19] Ha ehhez nem kell az *ignorabimus*-t is hozzáfüggeszteni, ez azért van, mert a rendkívül gazdag szakirodalomban az értelmezés alapelveire vonatkozóan alakultak már ki olyan nézetek, amelyek a megoldásnak nem mellőzhető, szilárd alapjai, s amelyekre tovább építhetünk. Ilyeneknek vesszük a következőket: 1. A Dio Cassiusnál helyes formájában hagyományozott cím a fennmaradt Seneca-műhöz tartozik; 2. valamiképpen Claudiusszal történt, valószínűleg halálával kapcsolatos eseményre vonatkozik; 3. valószínűleg metaforikus és egyúttal szatirikus értelmű; 4. a szó az ókorban nem volt közérthető, s igen valószínű, hogy Senecától alkalmilag kitalált képzés volt. Ez tökéletes összhangban áll a műfaj szellemével, amely természetesen nyelvtanilag szabálytalan képzéseknek is teret adott, ha értelmük a közönség előtt, amelyhez szóltak, világos volt. Az ilyen képzések, amelyeknek hatása sokszor éppen egyszeri alkalomra való rögtönzöttségükben volt, nem is kellett, hogy azt az alkalmazást, amelyre születtek, túléljék, s esetleges későbbi megjelenésük is legföljebb idézetjellegű maradhatott. Nagyon jogosultnak látszik ezek alapján arra gondolni, hogy a cím hatása abban állt, hogy ironikus-analógiás képzéssel egy hasonló-ellenkező értelmű szót idézett föl olvasóiban, illetve hallgatóiban. A fent ismertetett magyarázatok legtöbbje abból indult ki, hogy ez a szó az *ἀποθέωσις* volt. Mint azonban láttuk, a „tökkéválás" mint az «istenné válás» paródiája, a fennmaradt műből nem magyarázható.

Az eddigi interpretációs kísérletek elégtelensége s az utóbb említett szempontok összességének figyelembevétele tesz talán jogosulttá egy olyan próbálkozást, amely egy — eddig tudomásom szerint egyedül Müller-Graupától kezdeményezett, de később tőle magától is feladott irányban[20] — az *ἀποκολοκύντωσις*-típusú főnevek jelentésének fenti *c)* jelentés-típusából indul ki. Coffey ezt az értelmezés-módot azért tartja lehetetlennek, mert «it would imply that Claudius ceased to be a fool and was deified».[21] Valójában azonban a két feltételezés nem függ össze, és mondatának második felét csak az *ἀποθέωσις*-sal való összekapcsolás lehetőségének az interpretációk során ominózusan végigkísértő egyoldalú, minden mást kizáró értékelése sugallta. A szó valóban jelentheti azt, hogy Claudius megszűnt bolond lenni, de ezzel együtt nem kell azt is jelentenie, hogy istenné lett, aminek valóban épp az ellenkezőjéről van szó a szatírában. Igaz, hogy a főnévből képzett hasonló típusú szavak, mint Coffey második ellenvetésként utal rá, fizikai elkülönülést jelentenek, de maga Coffey tesz egy mélyreható megjegyzést arról, hogy a parodikusan képzett

[18] Legutóbb szövegkiadásában, 3. kiad. 17–8 és 131; a nehézségekről *Coffey:* i. m. 250.

[19] *Weinreich :* i. m. 11—2, mikor «ein reiner Titels‹herz›»-ről beszél, lényegében szintén lemond a szatírával összefüggő értelmezés lehetőségéről; ugyanígy *Bücheler :* i. m. 4[1].

[20] Philologus 85 (1930) 318—20; vö. Mnemosyne III. 2 (1935) 71. — A *μετεμψύχωσις* értelmezést egyébként már *Th. Birt* felvetette, de a feltételezett másik, elveszett műhöz kapcsolt Apocolocyntosis-címmel kapcsolatban (többször, pl. Aus dem Leben der Antike,[3] Leipzig 1922, 262, 57. j.); vö. *Müller-Graupa :* i. m. 315.

[21] I. m. 249.

szavaknál a szóképzés törvényeit a szokottnál lazábban kell kezelni,[22] s egy a fentiekben posztulált ironikus-analógiás képzés feltevése esetén aligha lehet akadálya, hogy a helyes értelmezésnek éppen a Coffeytól lehetetlennek tartott interpretáció első felét vegyük: eszerint tehát a cím arra utalna, hogyan szűnt meg Claudius tök, azaz bolond lenni. Müller-Graupa ezen a ponton lényegében nem jutott tovább egy alaptalan szövegjavítási javaslatnál, egyfelől, mert a mű szelleméből adódó parodikus szóképzéseknél lebecsülte az analógia szerepét, másfelől mert abból a jogos kívánságból indult ki, hogy az új szónak a mű közönségében egy hasonlót kellett felidéznie, s ezt a megfelelő szót a görög nyelv ismert szókészletében nem találta meg.[23]

Ha azonban, többek között éppen a *-σις* képzős főnevek aristophanési használatának legutóbbi vizsgálatára támaszkodva,[23a] abból indulunk ki, hogy a szatíraköltő és közönsége nem a grammaticus szemszögéből ítélte meg a képzés lehetőségeit, akkor éppen a Müller-Graupától is alapul vett követelménynek tökéletesen eleget tesz elsősorban az *ἀποβίωσις* főnév. Igaz, hogy igéből, nem főnévből képzett abstractum, mint az *ἀποκολοκύντωσις*, ez azonban aligha lehetett akadálya, hogy az auctorok tanúsága szerint ebben a korban az *ἀποθέωσις*-nál nem kevésbé elterjedt szót[24] felidézze, s a mű alaphangját kétségtelenül jól üthette meg egy olyan cím, amely Claudius halálát nem egyszerűen életének, — s ezt emeli ki az újonnan képzett szó — hanem ezzel egyértelmű bolond-voltának megszűnésével fejezte ki.

Ennek ellenére a feltevés, hogy az *ἀποκολοκύντωσις* szó az *ἀποβίωσις* analógiájára, mint annak hasonló-ellentétes jelentésű párja jött létre, talán említésre sem volna érdemes, ha nem támogatná egy rendkívül súlyos hitelű antik forrásadat. Suetonius Nero-életrajzában (c. 33) írja a császár elődjéhez való viszonyáról szólva: *certe omnibus rerum verborumque contumeliis mortuum insectatus est, modo stultitiae modo saevitiae arguens ; nam et morari eum desisse inter homines producta prima syllaba iocabatur. . .* Feltételezték, hogy Suetonius forrásai közt maga a Seneca-mű is szerepelt;[25] így végső soron az is elképzelhető volna, hogy a szójátékot a szatíra címe sugallta neki. Suetonius munkamódjának és szellemi kapacitásának ismeretében azonban ennél sokkal valószínűbb, hogy Seneca Nerónak egy az udvarnál szájról szájra járó — s valahogy ilyen úton Suetoniushoz is eljutó — szójátékától ösztönöztetve, elsősorban udvari

[22] I. m. 250.

[23] Ezért egy feltételezett **ἀπομωραίνω* vagy **ἀπομωρέω* igére gondolt, mint amely a latin *morari desinere* visszaadására alkalmas, s úgy gondolta, hogy ezt a hagyományból nem ismert alakot parodizálta Seneca az ugyancsak nem hagyományozott **ἀποκολοκυντέω*-ból képzett *Ἀποκολοκύντωσις*-sal. (A Suetonius-helyről l. alább.) — Egyébként *P. Chantraine* (La formation des noms en grec ancien, Paris 1933, 279) tud legalább egy példát idézni az *-η* végű főnévből *-σις* suffixummal képzett főnévre *(κνίδη > κνίδωσις)*, ami fölöslegessé teszi *Müller-Graupa* kettős feltételezését.

[23a] *E. W. Handley* áttekintéséből (*-σις* nouns in Aristophanes, Eranos 51 [1953] 129—42) kitűnik, hogy a komédia-költő a mindennapi beszédben az ő korában csaknem semmi szerepet nem játszó *-σις* képzős főneveket bőségesen alkalmazta a tudóskodó nyelv és a tragikus pátosz parodizálására, s ezek között a szabályostól eltérő s nyilvánvalóan Aristophanéstől rögtönözve alkotott, a hagyományban egyedülálló *-σις* képzős melléknév is akad (Eq. 309: *βορβοροτάραξις*, fr. 98 K: *ὠτοκατάξις*). Vö. még az analógia szerepről és a zsargon-képzésekről a *-σις* végű főneveknél *R. Browning :* Philol. 102 (1958) 60—73, kül. 61, 72.

[24] Plutarchos és Lukianos mellett feliraton is előfordul; vö. *Sophoklis :* Lex. és *Liddel—Scott :* s. v.

[25] *M. Renard :* Rev. Belge de Philol. et d'Hist. 16 (1937) 5—13, de vö. *Coffey :* i. m. 259.

közönségnek szánt művében, annak görög visszaadását kísérelve meg, jutott az újonnan alkotott szóra, amelyet darabja címéül választott, remélve, hogy mintegy jelentésbeli testvéreként a császári tréfa ismerői előtt az *ἀποβίωσις* szót is felidézi.[26]

Ez az értelmezés, amelynek lehetőségét így antik forrásadat támogatja, alkalmas sok olyan nehézség áthidalására, amely a többi értelmezéssel kapcsolatban felmerült. Az így értelmezett szó tökéletesen illik a fennmaradt mű címéül, s összeegyeztethető a kéziratok cím-hagyományával is. Minthogy nyilvánvalóan szokatlan szó volt, amelyre nem találtak magyarázatot, a középkori kéziratok írói számukra érthetőbbel helyettesítették, s már a Sangallensis címadója az ő korában már jól ismert *apotheosis* paródiájának tartotta. Ebben az eredeti szójátékot már nyilvánvalóan nem értő, s a szóból az azóta is jórészt őrá hivatkozva elfogadott apotheosis-paródiát kihalló Dio Cassius értelmezésének irányát követte, mert Dio szintén értelmezést tartott szükségesnek *(ὥσπερ τινὰ ἀπαθανάτισιν)*. Mindez nem feltételezi szükségképpen azt, amit az újkori magyarázók jelentős része gondolt, hogy ti. az *ἀποκολοκύντωσις* szó eredetileg kizárólag vagy akár elsősorban az *ἀποθέωσις* paródiája lett volna. Ellene mond ennek az is, hogy az *ἀποθέωσις* szót Seneca idejében alig ismerték, később is igen ritkán használták az ókorban,[27] s — ami még fontosabb — a III. század előtt nincs példa arra, hogy a császár istenné avatását jelölte volna; igen fontos és jellemző ebből a szempontból, hogy Dio Cassius, mikor a cím paródikus értelmére utal, nem az *ἀποθέωσις* szót adja meg értelmezésül, hanem — talán a képzés tréfás szabálytalanságát is érezve és érzékeltetni szándékozva — az ugyancsak egyedülálló *ἀπαθανάτισις*-t.

Mindezek mellett, a javasolt értelmezés szerinti cím nemigér tökkéválást, tárgytalanná teszi egy elveszett másik mű vagy egy hiányzó befejező rész feltevését, s lényegében megfelel Coffey elméleti követelményének: Seneca nyílvánvalóan Claudius lebecsülésére — ha nem is feltétlenül apotheosisának értékét csökkentendő, amire Tacitus és Plinius tanúsága szerint aligha volt szükség[28] — alkotta meg a nyelvtanilag képtelen címet — örök fogása a komédiaszerzőknek —, amelyben istenítésének fogalmát (ha nem is közvetlenül és nem is kizárólag azt) egy alantasabbal helyettesítette. A fenti értelmezésre szó szerint áll az is, hogy «a lebecsülés vagy a töknek az ostobasággal való asszociációjából, . . . vagy valami olyan utalásból áll, amelyet Seneca kortársai még ismertek, de kevéssel utóbb elfelejtettek».[29] Így pontosan beleillik egy olyan keretbe, amelyet az elégtelennek érzett korábbi magyarázatok kritikája alakított ki.

Végül, ha valóban Nero szójátékának a visszhangját kereshetjük a címben, ennek a mű egészének megítélése szempontjából is van jelentősége. Eldönti azt a rég vitatott kérdést, hogy vajon a császári udvar tudtával, illetve beleegyezésével, vagy annak ellenére írta-e szatíráját Seneca. A *communis opinio* már eleve az előbbi felé hajlott mind Seneca jellemének, mind a Nero, illetve Agrippina udvarában betöltött szerepének ismeretében; de nem hiányoztak olyan hangok sem, amelyek Agrippina kritikáját vélték kicsendülni

[26] A Suetonius-helyet már *Müller-Graupa* bevonta fejtegetéseibe, i. m. 119

[27] Erre helyesen utalt *Müller-Graupa* : i. m. 316, bár felsorolása távolról sem teljes még a Senecánál korábbi auctorokra vonatkozólag sem (a görögök közül hiányzik Diodor. I. 89; a latinokra vö. Thes. l. l., s. v.)

[28] Tac. ann. XIII. 3; Plin. paneg. 11, 1; Dio Cass. LX. 35 (*Coffey*-vel szemben: i. m. 251).

[29] I. m. 252.

belőle.[30] Ha a szatíra címe egyenesen Nero szavaira utal, még világosabb lesz, hogy a mű az udvarnál jóindulatú fogadtatásra számíthatott. Seneca bizonyára mindenkinél többet tudott arról, meddig ment el a megmérgezett császár istenné avatóinak cinizmusa.

Másfelől bizonyos támpontot ad a cím-értelmezés a mű keletkezési idejének meghatározásához is. A közvélemény ebben a tekintetben is bizonyos fokig egységes, s joggal utal arra, hogy a szatíra aktuális célzásai és a Neróba vetett bizalomnak talán az udvaronc-hízelgés fokán túlmenő mértéke miatt, nem sokkal Claudius halála után keletkezhetett.[31] Ez ellen elsősorban azzal érveltek, hogy a császári udvar aligha tűrte volna el a hivatalos aktus egyidejű diszkreditálását, s éppen ezért Seneca nem merhette szatíráját közvetlenül az általa fogalmazott búcsúztató beszéd elhangzása után megírni.[32] Ilyen félelemre azonban egy egyébként is nyilván szűkebb udvari körök számára írt művel kapcsolatban a fentiek szerint nem volt oka, s így ez a szempont sem áll útjában annak, hogy a szatíra keletkezését közvetlenül a Claudius halála utáni időre helyezzük. Nem vezetne más útra az az egyébként semmivel nem bizonyítható feltevés sem, hogy Nero Suetoniusnál idézett kijelentése jóval később hangzott el, s éppen ha ennek visszhangját keressük a műben, kell későbbre keltezni: Claudius istenné avatását hivatalosan Nero soha nem vonta vissza,[33] a szatíra később is az udvar „nem-hivatalos" hangját visszhangozta volna.

[30] *R. Waltz :* La vie politique de Sénèque, Paris 1909, 196—8; *Viedenbantt :* i. m.; *K. Barwick :* i. m. (a korábbi irodalomra vö. *Russo :* i. m. 12, 15. j.). Ellenük döntő érvekkel már *Bücheler :* i. m. 441; további irodalom: *Schanz—Hosius* II.[4] 471; újabban: *F. Gianicotti :* La Parola del Passato 8 (1953) 53—62; *Knoche :* i. m. 64—5; *Russo :* i. m. 12—3; *Coffey :* i. m. 261—2. Túlságosan messze megy *A. Kurfess :* PhW 44 (1924) 1308—11, mikor azt feltételezi, hogy Seneca egyenesen a Claudius haláláról közzétett hivatalos verzió védelmében írta az Apocolocyntosist.

[31] Meggyőző érvekkel már *Bücheler :* i. m. 442; további irodalom: *Schanz—Hosius :* i. m. 471; újabban: *Knoche :* i. m. 64; *Russo :* i. m. 10—11 és 13. j.. — *K. Münscher :* Senecas Werke, Philol. Suppl. 16 (1922) 49—50 felveti, hogy eleinte névtelenül terjedhetett a mű.

[32] *J. M. C. Toynbee :* Class. Quart. 36 (1942) 83—93: a 60-ban tartott Neronia alkalmából (ellene *A. Momigliano :* uo. 38, 1944, 96—100); *Ronconi :* i. m. II—VI: 59—62 közt; *Paratore :* i. m. 565: legalábbis jó idővel a halál után (ellene s általában a kérdésről *Coffey :* i. m. 264—5). *Bagnani :* i. m. 43 egyenesen addig megy, hogy emiatt következtet Petronius szerzőségére, s tesz fel egy 61 k. Senecától írt másik művet, a Dionál említett Apocolocyntosist (l. ellene *P. Grimal :* i. m. 379). L. a következő jegyzetet is.

[33] *M. P. Charlesworth :* JRS 27 (1937) 57—60. Ez egyúttal cáfolata annak az először *O. Hirschfeld*től (Kl. Schr. 481, 4. j.) megkockáztatott feltevésnek, hogy a fennmaradt mű megírásának alkalma Claudius istenné nyilvánításának Nero általi visszavonása volt. Így még *E. Bickel :* Philol. 77, i. h. 223; ez ellen már *K. Münscher :* Burs. Jb. i. h. 154 és *Weinreich :* i. m. 6, 1. j.

ALFÖLDY GÉZA

VETERÁNTELEPÍTÉSEK DALMATIA PROVINCIÁBAN

A monarchia ellenfelei az első princepsnek szemére vetették, hogy hatalomvágyból ajándékokkal lekenyerezte a veteránokat (Tac. Ann. I, 10 *cupidine dominandi concitos per largitionem veteranos*). Ezzel szemben Augustus önéletrajza az elbocsátott katonákról való gondoskodást mint a császár életművének egyik legjelentősebb teljesítményét emeli ki[1]. A római császári monarchia alapításában a hadsereg igen jelentős szerepet játszott, és a katonaság később is a császári hatalom egyik legfontosabb támasza volt. Így az elbocsátott katonák megfelelő ellátása már a monarchikus hatalomra pályázó késő köztársaságkori hadvezérek programjában is előtérben állt. Miután a monarchia állandósult, a veteránokról való gondoskodás *missio agraria* vagy *missio nummaria* útján a császári politika egyik fő feladata lett a birodalom lakosságával és hadseregével szemben.[2] E politika megvalósulását célszerű lenne egyszer az egész birodalom történetében nyomon követni;[3] tanulmányunkban arra törekszünk, hogy bemutassuk, miként valósult meg ez a program — veterántelepítések útján — Dalmácia provinciában, ahol a kérdés tanulmányozására gazdag forrásanyag áll rendelkezésünkre.[4]

A tartományban előkerült veteránfeliratok legnagyobb része olyan katonákról tesz említést, akiket a dalmáciai legiók kötelékéből bocsátottak el.[5] Augustus korában, i. u. 6-ig az osztatlan Illyricumban öt legió állomásozott (*legio VIII, IX, XI, XV, XX*).[6] A nagy pannón-dalmata felkelés idején a provincia helyőrségét nagy erőkkel növelték, a provincia i. u. 8/9-ben történt

[1] Mon. Anc. c. 16, 28. Vö. *W. Weber :* Princeps. Studien zur Geschichte des Augustus, I. Stuttgart—Berlin, 1936, 205 skk., *H. Volkmann :* Res Gestae Divi Augusti. Das Monumentum Ancyranum. Berlin, 1957, 49 sk.

[2] Vö. *Fr. Vittinghoff :* Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus. Akad. Wiss. Main 1951. Nr. 14, 23, 53 sk. A hadsereg szerepéről a monarchia megteremtésében legutóbb *W. Schmitthenner :* Historische Zeitschrift 190 (1960) 1 skk.

[3] Vö. főleg *E. Ritterling :* PW XII 1211 skk.

[4] A tartomány hadtörténetére l. főleg *A. Betz:* Untersuchungen zur Militärgeschichte der Provinz Dalmatien. Wien, 1938, a segédcsapatokra *G. M. Bersanetti :* Bull. del Mus. dell'Imp. Rom. 12 (1941) 47 skk. és tanulmányunkat: Acta Arch. Hung. 14 (1962). 259 skk.

[5] Kivételek: CIL III 2817 *leg. IV Mac.* (l. alább), CIL III 8753 *leg. V. Mac.* (l. alább), CIL III 2865, 3127 = 10126 *leg. VIII* (mindkét veterán Dalmáciából származott), CIL III 2066 *leg. XIII gem.*

[6] Vö. *Ritterling :* i. h. 1233 skk., *Betz :* i. m. 4 skk. A *legio VII* csak i. u. 6/9-ben került Dalmáciába, l. alább.

kettéosztása után[7] azonban az itt összpontosított csapatok nagy részét máshová helyezték. 9/10-től kezdve 45-ig Illyricum superius, azaz Dalmácia területén a *legio VII* és *XI* állomásozott, amelyeket 42-ben a *Claudia pia fidelis* jelzőkkel tüntettek ki.[8] 45-ben a *legio VII* Claudia-t Moesiába rendelték,[9] ettől kezdve Dalmácia legionárius helyőrsége csak a *legio XI Claudia* alakulatából állt, amelyet 69/70-ben a *legio IV Flavia* váltott fel.[10] 86-ban ezt a csapategységet is kivonták a tartományból, ettől kezdve Dalmácia, három auxiliáját és a salonai flottakülönítményt leszámítva a *provinciae inermes* közé tartozott.[11]

A két legiós-tábor: Burnum (Kistanje mellett) és Tilurium (Gardun, Trilj mellett)[12] feliratos emlékanyagában veteránfeliratok úgyszólván alig fordulnak elő, és ezek a feliratok is inkább *sub vexillo* visszatartott katonákra, mint itt véglegesen letelepedett veteránokra utalnak.[13] Az elbocsátott katonák tehát nem telepedtek meg a táborok *canabae*iban.[14] A két dalmáciai *canabae* lakossága főleg idegen kereskedőkből, ill. kisebb számban a katonák rabszolgáiból és libertusaiból, továbbá többé-kevésbé romanizált bennszülöttekből tevődik össze.[15] Így eleve feltehető, hogy a katonák legnagyobb része az elbocsátás után a tartomány más részeiben vagy határain kívül telepedett le. A korai császárkorban a veteránok zárt csoportban vagy külön-külön Itáliába és különböző tartományokba telepedtek, vagy annak a tartománynak a területén maradtak, ahol szolgálatukat teljesítették.[16] Mint Ritterling rámutatott, általában az az irányelv érvényesült, hogy egy-egy tartomány legióinak veteránjait a tartomány területén belül vagy közvetlen szomszédságában fekvő coloniába telepítsék.[17] Dalmácia területén kívül mindenesetre nemigen ismerünk innét elbocsátott veteránokat;[18] ez a körülmény arra enged következtetni, hogy e katonák nagy része az elbocsátás után is a provinciában maradt. A tartomány veteránfeliratai nem engedik meg minden esetben annak eldöntését, hogy az illető katonát *missio agraria* vagy *missio nummaria* útján bocsátották el, ahol azonban zárt veteráncsoportok mutathatók ki, mindenesetre *missio agraria* jön számításba. Úgy látszik, hogy a *missio nummaria*-t Dalmáciában

[7] Az időpontra l. *B. Saria :* PW VIII Suppl. 22, *E. Swoboda :* Carnuntum, seine Geschichte und Denkmäler[3]. Wien, 1958, 27, *A. Jagenteufel :* Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian. Wien, 1958, 9 sk.

[8] *H. M. D. Parker :* The Roman Legions. Oxford, 1928, 123, *Ritterling :* i. h. 1249, *Betz :* i. m. 5 skk.

[9] Az időpontra l. *H. Nesselhauf :* Laur. Aq. 2 (1941) 41 sk.

[10] *Betz :* i. m. 39 sk., 47.

[11] Vö. uo. 39, 48. A későbbi *exercitus Delmaticus*-hoz vö. *K. Regling :* VAHD 49 (1926—27) 73 skk.

[12] Gardun ókori neve bizonyosan Tilurium volt (vö. ma Trilj), l. *K. Miller :* Itineraria Romana. Stuttgart, 1916, 467, *S. Gunjača :* VAHD 52 (1935—49) 50 skk. *A. Mayer :* Die Sprache der alten Illyrier I. Wien, 1957, 377 sk. Másképp *Ritterling :* i. h. 1617.

[13] Burnum: CIL III 2839 *vet. leg. XI C. p. f. ann. XLV stip. XXIIII.* CIL III 15004[1] (vö. *Betz :* i. m. Nr. 170) *ann. IXXX leg. XI C. p. f. d(imissus)* [*h(onesta) m(issione)*] és egy másik *vet.* A szolgálati évek, ill. az életkor *sub vexillo* visszatartott veteránokra utal. Tilurium: CIL III. 2710 *an. XLIV stip. XXV veteran. ex leg. VII* (valószínűleg az elbocsájtás évében halt meg), CIL III 13977 *nonan(orum) veter.*

[14] Másképpen pl. Pannoniában l. *A. Mócsy :* Acta Arch. Hung. 3 (1953) 195 és ua.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959, 92.

[15] Részletesen foglalkozunk a kérdéssel Dalmácia lakossága és társadalma c. munkánkban (kézirat).

[16] Vö. pl. Tac. Ann. XIV, 27 *veterani in Tarentum et Antium adscripti non tamen infrequentiae locorum subvenere, dilapsis pluribus in provinciis in quibus stipendia expleverant.*

[17] *Ritterling :* i. h. 1239.

[18] Vö. uo. 1693.

csak ritkán alkalmazták: így bocsátották el azokat a veteránokat, akik nem zárt csoportokban, hanem külön-külön települtek le a tartomány városaiba, s akiket a provincia határain kívül temettek el. A tartományban előkerült feliratok legnagyobb része Augustus, Tiberius és Claudius korában történt elbocsátásokkal és tervszerű veterántelepítésekkel hozható kapcsolatba.

A veteránok Augustus-kori szerepét korábban túlbecsülték. A legtöbb kutató szerint a legkorábbi dalmáciai coloniák: Salona, Narona és Epidaurum, továbbá Iader, veterántelepítéssel jöttek létre, noha zárt veterántelepítések ezekben a városokban a császárkor kezdetén nem igazolhatók.[19] A néhány veteránfelirat, amely Salonában és Iaderben Augustus korára keltezhető, legkorábban az i. e. I. évszázad utolsó két évtizedében végbement nagy elbocsátásokkal hozható kapcsolatba.[20] Narona esetében a legkorábbi veteránfeliratok Tiberius korából valók (1. alább), Epidaurumban pedig egyáltalán nem ismerünk veteránokat. Amellett Illyricumról a Monumentum Ancyranum 28. fejezetében, ahol Augustus felsorolja a provinciákat, amelyekben veteráncoloniákat alapított, nem történik említés.[21] Ezt az utóbbi körülményt többféleképpen értelmezték: 1. Illyricum véletlenül maradt ki a listából, 2. Illyricum Augustus korában még Itáliához tartozott, 3. a dalmáciai coloniákat még Caesar alapította.[22] A két első feltevés bizonyosan téves,[23] de nem mindenestől helytálló a dalmáciai coloniák caesari alapítására vonatkozó elképzelés sem. Salona, Narona és Epidaurum Caesar alatt lettek coloniák, Salonában azonban egy augustusi colonia is volt;[24] Iader augustusi colonia,[25] mégpedig több más dalmáciai várossal együtt, amelynek jogállását korábban vitatták vagy félreismerték.[26] Így a Monumentum Ancyranum említett helye csak úgy értelmezhető, hogy a dalmáciai coloniák nem veteránok deductio-jával keletkeztek.[27] Csakugyan kimutatható, hogy korábbi félvárosias szervezetekből alakultak ki, amelyek italikus kereskedőtelepek keretében jöttek létre. Salonában Caesar korában már *conventus civium Romanorum* állt fenn, sok római polgárral.[28] Naronában, ahol hasonló *conventus* már az i. e. 2. század második felében kibontakozásnak indult, ennek szervezetét is jól ismerjük.[29] Epidaurum Caesar idején a diktátor híveinek egyik fontos támaszpontja volt (B. AI. 44,5 *terra*

[19] Vö. *W. Kubitschek :* De Romanorum tribuum origine ac propagatione. Wien, 1882, 196 skk., *E. Kornemann :* PW IV 529 sk., k., *F. Bulić :* Bull. Dalm. 37 (1914) 148 sk., *N. Vulić :* PW I, A 2004, *Ritterling :* i. h. 1240, *C. Daicoviciu :* Ephemeris Dacoromana 5 (1932) 93, *A. Piganiol :* Histoire de Rome. Paris, 1939, 348, *Betz :* i. m. 13, 35. jegyzet, *Vittinghoff :* i. m. 124 sk. stb.

[20] Vö. Mon. Anc. c. 16, *Ritterling :* i. m. 1239.

[21] Vö. *Volkmann :* i. m. 50.

[22] Vö. *Saria :* Laur. Aq. 1 (1938) 250, *A. Degrassi :* II Confine Nord—Orientale dell'Italia Romana. Bern, 1954, 99, *M. Pavan :* Ricerche sulla Provincia Romana di Dalmazia. Venezia, 1958, 145 stb. Vö. még *M. Abramić:* Forschungen in Salona I. Wien, 1957, 3.

[23] Vö. főleg *Degrassi:* i. m. skk., l. még *E. Polaschek:* Studi Aquileiesi. Aquileia, 1953, 35 skk.

[24] L. Acta Ant. Hung. 10 (1962). 357 skk.

[25] L. uo., a CIL III 2907 és 13264 sz. feliratok alapján.

[26] Vö. *Vittinghoff:* i. m. 125 sk. A hat délkeletdalmáciai *oppidum civium Romanorum* (Plin. n. h. III, 144) és Senia szintén augustusi kolóniák voltak, l. a 24. jegyzetben idézett munkánkat.

[27] *Vittinghoff:* i. m. 124, 4. jegyzet, vö. uo. 99, l. még *Volkmann:* i. m. 49 sk.

[28] Vö. B. civ. III, 9, 1 skk., B. Al. 43, 2. L. *D. Rendić–Miočević:* Studi Aquileiesi 67 skk.

[29] *C. Patsch :* Zur Geschichte und Topographie von Narona. Wien, 1907, 22 skk. ua.: JAK 2 (1908) 87 sk.

marique ubi nostrum erat praesidium); itt szintén sok római polgár élt. Római polgárok hasonló korai szervezetei a tartomány területén másutt is megfigyelhetők.[30] A városi autonómiát i. e. 33-ban, illetve i. e. 27 után ezeknek a településeknek a lakossága kapta meg. Hogy a római családok számát a coloniák alapításakor kisebb mértékben veteránokkal is felerősítették volna, nem igazolható.

A dalmáciai coloniákból alig ismerünk olyan veteránfeliratokat, amelyek Augustus korára tehetők. A *legio XX* Iaderből és Salonából ismert veteránjai (CIL III 2911, 2030) bizonyosan Augustus alatt, legkésőbb i. u. 9/10-ben kapták elbocsátásukat.[31] Nincs kizárva, hogy az alább említett veteránok, akiket a *legio VII* és *XI* kötelékéből 42 előtt bocsátottak el, kis részben még Augustus alatt kerültek a coloniákba, e katonák túlnyomó többsége azonban Tiberius alatt kapott elbocsátást. A *legio XX* két veteránját minden valószínűség szerint *missio nummaria* útján bocsátották el, mégpedig föltehetőleg az i. e. 1. század utolsó éveiben (7—2), amikor nagyszabású elbocsátásokra került sor, éppen pénzösszeggel való végkielégítés útján.[32]

Tervszerű veterántelepítés Augustus korában Dalmáciában csak a Titius (Krka) folyó völgyében mutatható ki.[33] Ezen a területen a császárkor kezdetén még nem került sor autonóm városok alapítására. Scardona (a folyó torkolatánál) flaviusi municipium volt,[34] amint Rider városa is, a Titiustól keletre;[35] Varvaria (a folyótól nyugatra) Tiberius alatt lett municipium,[36] a burnumi *canabae* pedig valószínűleg csak Hadrianus alatt.[37] A folyóvölgy északi részén a burnumi *prata legionis* területe helyezkedett el.[38] A Titius bal partján, Burnum és Scardona között négy veteránfeliratot ismerünk a császárkor kezdetéről: *T. Cillius T. f. Fab. domo Laranda vet. leg. XI ann. LXX stipendioru(m)* [*X*] *XXIIX* (CIL III 2818), Visovac, [.] *Appinius Pol. Faven*[*ti*]*a Quadratus (centurio) veteranorum leg. IIII Mac.* (CIL III 2817, Slap), *M. Fraxsanius Sex. f. Pol. domo Regio Lepido veteranus leg. XI eques annorum XLIII stipendiorum XXV donatus phaleris torquibus armillis* (CIL III 9885, Slap), *A. Sentius A. f. Pom. Arreti vet. leg. XI* stb. *hic est occisus finibus Varvarinorum in agello secus Titum flumen* (CIL III 6418 = 9896, Mratovo). Emellett említést kell tennünk két *evocatus* feliratáról is (CIL III 2816, Slap, 14321,[2] Ostrovica).

T. Cillius és M. Fraxsanius feliratai a szolgálati évek tekintetbevételével az i. u. 6. utáni időre tehetők: a legiok katonáinak szolgálati ideje korábban 14+6 év volt, ettől kezdve 20+5.[39] M. Fraxsanius kitüntetései arra utalnak, hogy a katona részt vett a pannón-dalmata felkelés harcaiban, 6—9 között.[40] A két *evocatus* behívása is csak ezekben az években történhetett (vö. Vell. II, 110, 7

[30] Lissus: B. civ. III, 29, 1, III, 40, 5, Aequum: CIL III 2733 (l. alább).
[31] Vö. *Ritterling :* i. h. 1770, *Betz :* i. m. 57 sk.
[32] L. a 20. jegyzetet.
[33] A folyóra l. Plin. n. h. III, 129, 139 sk. stb.
[34] CIL III 2802, vö. *Degrassi :* i. m. 97, 105.
[35] A CIL III. 2776 sz. felirat Claudius—Nero korából még a dalmata civitas egy *princeps*-ét említi; legkésőbb a 2. század elején a település már autonóm város volt, vö. CIL III 2026, 2774.
[36] Vö. a 15. jegyzetben idézett munkánkat.
[37] Vö. *Patsch :* PW III 1070.
[38] Vö. CIL III 13250 és ehhez *M. J. Rostovtzeff :* Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich I. Leipzig, 1930, 194, 335.
[39] *Parker :* i. m. 212 sk.
[40] *Betz :* i. m. 25.

revocati undique et omnes veterani). Appinius Quadratus feliratát már korábban is úgy értékelték, mint egy veteránkülönítmény emlékét, amely a felkelés válságos éveiben állomásozott Dalmáciában.[41] Aligha lehet vitás, hogy valamennyi idézett felirat körülbelül egyidejű, és hogy mind tervszerű veterántelepítéssel áll kapcsolatban, amelyet 6—9 között hajtottak végre.[42] Dalmácia két legios-táborát és a tengerparti coloniákat ugyan a felkelők nem foglalták el,[43] viszont ezek egészen i. u. 9 nyaráig, amikor a Sisciából idevezényelt csapatok megérkeztek, ostromállapotban voltak.[44] Ennélfogva szükséges volt, hogy a veszélyeztetett helyőrségeket veteránkülönítményekkel is megerősítsék. A Titius völgye a háború éveiben jelentős szerepet játszott. Burnum és Salona között a közlekedés a Via Gabinianán megszűnt, mivel Andetrium a dalmaták kezében volt.[45] A burnumi helyőrség számára az utánpótlást az Iader-Burnum úton kívül csak a Salona-Tragurium-Burnum úton, illetve Scardonából a Titius völgyében lehetett eljuttatni.[46] Scardonában bizonyára az utánpótlás biztosítása céljából állott ezekben az időkben a *legio XI* egy osztaga,[47] és a Riderből, valamint Traguriumból ismert Claudius-kori helyőrségek eredete aligha nem szintén a felkelés éveire vezethetők vissza.[48] Ugyanekkor telepíthettek Asseriába is veteránkülönítményt, az Iader-Burnum út ellenőrzésére.[49] A Titius-völgybe telepített veteránok földbirtokokat kaptak, amelyeket a helyőrségek élelmezésére a háborús években is műveltek. A. Sentius feliratának érdekes utalása: *occisus in agello* erre enged következtetni.

A *legio VII* és *XI* kötelékéből meglehetősen sok veteránt ismerünk, akik a Claudius előtti időkben Iaderben, Salonában és Naronában, illetve e városok territoriumán telepedtek le. Iaderből a két legio egy-egy veteránját ismerjük.[50] Salonában mindkét alakulatnak több elbocsátott katonája ismert,[51] s a *legio VII* egyik korai veteránfelirata Siculi-ból, a colonia territoriumáról származik.[52] A legtöbb idevágó felirat azonban Naronában, illetve territoriumán, Bigeste környékén került elő:[53] itt kizárólag a *legio VII* veteránjai fordulnak elő.[54] Bigeste környékéről származik végül (két példányban) a fontos felirat, amely veterántelepítésről tesz említést a kolónia territoriumán: *Divo Augusto et Ti.*

[41] Vö. *Ritterling :* i. h. 1553 és *Betz :* i. m. 48, további irodalommal.

[42] *Ritterling :* i. h. 1692 *vexillum veteranorum*-ról beszél.

[43] Vö. *E. Köstermann :* Hermes 81 (1953) 349 sk.

[44] Vö. Dio 55, 29, 4, l. még Plin. n. h. III, 142 *Burnum Andetrium, Tribulium (= Tilurium), nobilitata proeliis castella.*

[45] Vö. Dio 56, 12, 3 skk.

[46] Dalmácia úthálózatához l. most *E. Pašalić :* Arch. Iug. 3 (1959) 61 skk.

[47] CIL III 6413, vö. *Ritterling :* i. h. 1692.

[48] Vö. CIL III 2678 = 9699, CIL III 2772.

[49] Vö. CIL III 9939, *Ritterling :* i. h. 1618.

[50] CIL III 2913 *veter. leg.* VII, CIL III 2918 *veteranus leg. XI.* Vö. még CIL III 2912 és 2915, mindkettőn csak *vet.* áll (a feliratok inkább Claudius korára tehetők).

[51] *Legio VII :* Bull. Dalm. 37 (1914) 66, CIL III 2033, Bull. Dalm. 27 (1904) 157 CIL III 2048. *Legio XI :* CIL III 2017, 2056. Vö. még CIL III 2060 és 8766 (valószínűleg *legio VII* vagy XI, de talán későbbi időből).

[52] CIL III 9712.

[53] Narona: CIL III 1817, 1818, továbbá 1815. Bigeste (Humac): *Betz:* i. m. Nr. 58, WMBH 12 (1912) 132 sk., *Betz :* i. m. Nr. 63, CIL III 8493 (vö. *Betz :* i. m. Nr. 75), GZMS 15—16 (1960—61) 323 sk., JAK 2 (1908) 110 skk., Ljubuški: CIL III 8487, 6364 = = 8488.

[54] A CIL III 1815 sz. feliraton kívül a legio neve mindig fel van tüntetve. A CIL III 1914 = 8506 (2328 121) sz. felirat Novaeből *(speculator vet. leg. XI decurio allectus Salona)* nem áll összefüggésben a bigestei veteránfeliratokkal.

Caesari Aug. f. Aug. sacrum veterani pagi Scunastic(i) quibus colonia Naronit(ana) agros dedit.[55]

Hogyan keltezhetők az említett sírfeliratok? Korábban általában Augustus korából származtatták őket.[56] E datálás alapja az a szembetűnő körülmény volt, hogy ezek a feliratok szinte kizárólag keleti származású katonákat neveznek meg. Mommsen óta sokszor hangsúlyozták, hogy a dalmáciai legiókban, különösen a *legio VII* kötelékében a császárkor elején sok keleti katona mutatható ki.[57] Seeck szerint még Antonius korában sorozták őket, és az actiumi csata után ezek a katonák átkerültek Octavianus hadseregébe.[58] Seeck feltevését később Cuntz és Betz továbbfejlesztették, és a katonák Antonius alatt történt sorozását a névanyag segítségével kísérelték meg igazolni.[59] Cuntz szerint a keleti katonák gentiliciumai általában Antonius köréből származnak, s e katonák így polgárjogukat Antonius pártjának vezető személyiségeitől kapták. Főleg peregrinus-közösségekből származtak, és polgárjoguk annál is inkább friss eredetű volt, mert filiációjuk mindig csak fiktív: az apa praenomenje mindig azonos a fiúéval. Feltéve, hogy e katonák sorozására i. e. 35—32 között került sor, valamint, hogy az újoncok ekkor legalább 17 évesek voltak, a dalmáciai feliratok a szolgálati évek, ill. az életkor alapján zömmel Augustus korára tehetők (főleg i. e. 10 — i. u. 6/7 közé).[60] Ennek következtében a *legio VII* Cuntz és Betz szerint már a pannón-dalmata felkelés előtt Dalmáciában állomásozott.

Az említett feltevést újabban Forni megcáfolta.[61] Forni a legiók sorozásáról írt nagy munkájában kiemeli, hogy a kora-császárkori keleti legionariusok jelentős része Galatiából, ill. Paphlagóniából és Kappadókiából származott. Ezek a területek azonban csak i. e. 27-ben, illetve i. e. 6—3 között lettek római tartományok s ezáltal sorozókörzetek, másfelől pedig a Cuntz által megvizsgált családnevek Augustus-kori vezető személyiségekkel is kapcsolatba hozhatók, általában azonban a Keleten erőteljesen elterjedt gentiliciumokról van szó.[62] Így kétségtelen, hogy a keleti katonáknak legalábbis többségét csak Augustus alatt sorozták. A *legio VII* köréből ismert sok keleti veterán magyarázatára így csak a már Ritterling által felvetett lehetőség marad, miszerint ezeket a katonákat akkor sorozták, amikor a legio Makedóniában, azaz egy keleti tartományban állomásozott,[63] és nem szükségszerű, hogy a legio Dalmáciába érkezését Cuntz és Betz nyomán i. u. 6 elé keltezzük.[64] A *leg(ionis) VII Maced. (centuria) M. Caecili c(o)ho(rte) X* felirat (CIL III 7386), amely a thrák Chersonésoson került elő, így L. Calpurnius Piso háborúival hozható kapcsolatba (i. e. 13—11), és a melléknév tanúsága szerint a legió ekkor még Makedónia helyőrségéhez tartozott. Dalmáciába csak a pannón-dalmata felkelés alkalmával vezényelték.[65]

[55] *M. Abramić :* BIAB 16 (1950) 235 skk., *Betz :* i. m. 11.
[56] *Betz :* i. m. 11 skk.
[57] *Mommsen :* Hermes 19 (1884) 1 skk.
[58] RhMus 48 (1893) skk.
[59] *O. Cuntz :* JÖAI 25 (1929) 70 skk., *Betz :* i. m. 14 skk.
[60] L. a táblázatot *Betz* munkájában, i. m. 16.
[61] *G. Forni :* Il Reclutamento delle Legioni da Augusto a Diocleziano. Milano—Roma, 1953, 61 skk. Vö. *R. Syme :* JRS 23 (1933) 30.
[62] A megnevezett katonák névadására másutt még visszatérünk, l. a 15. jegyzetben idézett munkánkat.
[63] *Ritterling :* i. h. 1615 sk.
[64] *Cuntz :* i. h. 75, *Betz :* i. m. 8, 16 sk.
[65] *Ritterling :* i. h. 1616 sk.

A fentebb mondottak alapján kétségtelen, hogy a *legio VII* veteránjainak feliratai legkorábban i. u. 6 utáni időre keltezhetők. A szolgálati évek nagy száma szintén a 6 utáni időkre utal, amikor a szolgálati időt a legiókban 25 évre emelték: mind a *legio VII*, mind a *legio XI* veteránjai általában igen hosszú ideig katonáskodtak (*legio VII :* 26, 27, 29, 30, 32, 33 év, *legio XI :* 25, 35, év l. 50, 51, 53. jegyzet). A 6—9 közötti években, a háború idején aligha került sor nagyobb elbocsátásokra, s könnyen bizonyítható, hogy az idős katonák többségét Augustus utolsó éveiben is visszatartották a szolgálatban. A pannoniai legiók lázongására Augustus halálának évében többek között azért került sor, mivel a katonákat a szolgálati idő letelte után sem bocsátották el (Tac. Ann. I, 17 *satis per tot annis ignavia peccatum, quod tricena aut quadragena stipendia senes et plerique truncato ex vulneribus corpore tolerent*, vö. uo. I, 35). Így a pannoniai legionariusokat a pannón-dalmata felkelés leverése, i. u. 9 után nem szerelték le, és magától értetődő, hogy Illyricum superius területén szintén nem került sor nagyobb elbocsátásokra: a hadsereget itt ugyanúgy, mint Pannoniában a nagy útépítkezéseknél vették igénybe, amelyek a pacifikált területek ellenőrzését és biztosítását szolgálták.[66] A dalmáciai veteránok szolgálati éveinek száma bizonyítja, hogy e katonákat ténylegesen visszatartották a szolgálatban, a felkelés leverése után is. Így önként adódik a végkövetkeztetés, hogy az említett veteránoknak legalább is nagy részét csak Tiberius alatt bocsátották el. L. Riccius L. f. Vel. Pessinunte galatiai veteranus esetében (CIL III. 1818) világosan bizonyítható, hogy sírköve Tiberius korából származik: legkorábban i. e. 25-ben sorozhatták, Galatia provincia megszervezésekor, amikor a katona legalább 17 éves volt; 60 évet élt, tehát legkorábban i. u. 18-ban temették el.

A Naronából és territoriumáról ismert veteránok esetében a Ljubuškiból származó említett felirat kétségtelenné teszi, hogy a katonák itt csak Tiberius korában települtek le. A *veterani pagi Scunastici*, akik Tiberius alatt a naronai coloniától földeket kaptak, kétségkívül a sírkövekről ismert veteránokkal azonosak. Ritterling már korábban feltette, hogy Naronában a veteránok először csak Tiberius idején jelentek meg.[67] Betz és utána Abramić arra gondoltak, hogy már Augustus alatt sor került itt veterántelepítésre, és Tiberius ezt csak megismételte.[68] E feltevés alátámasztására csak a Cuntz-féle datálás nyújtott lehetőséget. Mint azonban mondottuk, a bigestei veteránfeliratokat korántsem szükséges Augustus korára visszavezetnünk. Másrészt aligha valószínű, hogy itt két *deductio*-val kellene számolnunk, amelyek közül az elsőre csak sírfeliratok, a másodikra csak a veteránok közös felirata utalnának.[69] Így a veteránok megjelenése Bigeste környékén és bizonyosan magában Naronában is azzal a telepítéssel hozható kapcsolatba, amelyet a Ljubuškiból származó felirat határozottan említ. E telepítésre nézetünk szerint leginkább i. u. 14-ben kerülhetett sor (Augustus halála után): a pannoniai legiók lázadása után az illyricumi hadsereg keretében nagy elbocsátások történtek; az emonai coloniát ekkor alapították az elbocsátott pannoniai veteránok letelepítésével.[70]

[66] Vö. *Jagenteufel :* i. m. 15 sk.
[67] I. m. 1243 sk.
[68] *Betz :* i. m. 11 sk., *Abramić :* BIAB 16 (1950) 237.
[69] Két bigestei felirat mindenesetre *Betz* szerint is Tiberius korára tehető (i. m. Nr. 53, 63; 16. o.).
[70] *Saria :* Laur. Aq. 1 (1938) 254, *A. Mócsy :* Die Bevölkerung von Pannonien, 18.

A veteránok letelepedése Narona territoriumán a *legio VII* zárt veterán-csoportjának *deductio*-jával történt. *Cn. Magius Cn. f. Palat. veteranus* (CIL III 1815) feliratán kívül a legio nevét a feliratok mindig megemlítik, s aligha kétséges, hogy a megnevezett katonát is a tiluriumi legióból bocsátották el.[71] A naronai colonia alapítása természetesen nem állt összefüggésben ezzel a telepítéssel;[72] a várost már Octavianus felruházta a colonia-ranggal.[73] A Ljubuškiból való felirat határozottan arra utal, hogy a veteránok földjeiket a már fennálló coloniától kapták. Ez a körülmény egy másik problémát vet fel: a veteránok *missio agraria*-val történt *deductio*-i alkalmával az elbocsátott katonák a császártól kapták földjeiket.[74] Korábban éppen ezen az alapon feltettük, hogy itt *missio nummaria*val elbocsátott katonákról van szó,[75] akik földbirtokaikat a coloniától az elbocsátáskor kapott pénzből vásárolták. Bigeste-környéki zárt telepítés azonban mégis inkább *missio agraria*-ra utal, amelyet a központi kormányzat kezdeményezésére hajtottak végre. A Ljubuškiból származó felirat *colonia Naronitana agros dedit* kitétele így leginkább olyformán magyarázható, hogy a colonia földjeit Tiberius császár megvásárolta a veteránok részére. Mint ismeretes, már Augustus korában gyakran sor került arra, hogy az elbocsátott katonák részére a császár a városok területén vásárolt földeket: *pecuniam pro agris, quos . . . adsignavi militibus solvi municipis*, stb. *Id primus et solus omnium, qui deduxerunt colonias militum in Italia aut in provinciis, ad memoriam aetatis meae feci* (Mon. Anc. c. 16). A veteránok ellátásának ez az Augustus alatt bevezetett módja a további császárok alatt is követésre talált; az i. u. 1. század folyamán több *deductio* valószínűleg ebben az értelemben ment végbe korábban alapított városok territoriumán (pl. Tac. Ann. XIII, 31 *coloniae Capua atque Nuceria additis veteranis firmatae sunt*. i. u. 57-ben).

Az Iaderből és Salonából ismert veteránok feliratainak száma tulságosan csekély ahhoz, hogy hasonló *deductio*-kat határozottan be lehessen bizonyítani, a telepítések lehetősége azonban egyáltalán nincs kizárva. A Siculiból való Claudius-előtti veterán-felirat (52. jegyzet) valószínűleg Tiberius-kori veterántelepítesre utal a salonai colonia territoriumán. Az Iaderben és Salonában elvétve előforduló veteránokat azonban *missio nummaria*-val is elbocsáthatták.

A 42 utáni időkből ismét sok veterán feliratát ismerjük. A *legio IV Flavia* egyetlen salonai veteránját (CIL III 2004) 70—86 között bocsátották el. A *legio VII Claudia* sok ismert veteránja 42—45 között kapta elbocsátását, a *legio XI Claudia* veteránjai 42—69 között. A veteránok feliratainak legnagyobb része Salonában és Aequumban végrehajtott zárt telepítésekre utal, amelyek Claudius alatt történtek. Salona és Aequuum területén kívül veteránoktól csak szórványos feliratokat ismerünk, főleg Naronából és Bigestéből.[76] Hogy ezek a feliratok nagyobb claudiusi telepítéssel állnának kapcsolatban, bizonytalan; természetesen nem lehetetlen, hogy egy második bigestei telepítés emlékeinek tekinthetők.

Salona területén a Claudius-kori veterántelepítéseket Plinius is említi: *Siculi in quem locum divus Claudius veteranos misit* (n. h. III, 141). Siculiból a

[71] Vö. az 54. jegyzetet.
[72] Így *Degrassi* : i. m. 71, 99.
[73] L. a 24. jegyzetet.
[74] Vö. Corpus Agrim. Rom. I. p. 84 (Pannnoniára vonatkozólag).
[75] Acta Ant. Hung. 9 (1961) 125.
[76] Narona: CIL III 1814 *vet. leg. VII C. p. f.*, CIL III 1811 *vet. leg. X*[*I C. p. f.?*]. Bigeste: GZMBH 35 (1923) 83 = GZMS 15—16 (1960—61) 325 skk. Novae: CIL III 1915 = 8507 (p. 2328 121) *vet. leg. XI C. p. f.*

legio XI Claudia két veteránját ismerjük.[77] Feliratuk elvben Nero korára is keltezhetők, e veteránok letelepedése Siculiban azonban bizonyosan a Pliniusnál említett *deductio*-val áll kapcsolatban, amint a *legio XI Claudia* veteránjainak néhány salonai felirata is.[78] Magából a városból a *legio VII Claudia* több veteránjának felirata érdemel még említést[79] s a sírfeliratok mellett a *legio V Macedonica* veteránjainak figyelemre méltó felirata: *L. Praec[i]l[i] o L. f. Clementi Iuliano pontif. quinquennal. desig. flamini patrono coloniae primipilari leg. V. Macedonicae praefecto castrorum leg. eiusdem veterani qui militaverunt sub P. Me[mm]io Regulo legato August. et missi sunt Q. [L]ut[a]tio Lusio Saturnino M. Seio Verano cos. curam gerentib. Ti. Claudio Celso* stb. (CIL III 2028 = = 8753, vö. p. 1030). Az idézett feliratok nagyobb Claudius-kori veteránтelepítésekre utalnak, amelyek a két dalmáciai legio veteránjain kívül a Moesiában állomásozó *legio V Macedonica* katonáira is kiterjedtek. E veteráncsoportok *deductio*-ja Claudius nagyszabású politikai programjába tartozott, amelyet a veteránokról való gondoskodás, illetve egyes kevésbé romanizált tartományok kolonizálása érdekében a birodalom különböző részeiben tervszerűen hajtottak végre.[80]

A Moesiából elbocsátott veteránok feliratának hátterét Betz világította meg: a megnevezett veteránok ténylegesen Salonában telepedtek le, és a *deductio* alkalmával egykori tisztjük, aki a város előkelő polgára volt, valamilyen hivatalos szerepet játszott.[81] A feliratot Caligula vagy Claudius korára szokták keltezni; a két consul hivatali éve ismeretlen.[82] A felirat nézetünk szerint kétségtelenül Claudius idejéből való: Ti. Claudius Celsus, akit a dedukció alkalmából bizonyos feladattal bíztak meg, nevének tanúsága szerint csak Claudius alatt kapott polgárjogot.[83] P. Memmius Regulus 35—44 között volt Moesia helytartója,[84] így az említett veteránokat 41—44 között bocsátották el. Zárt dedukciójuk *missio agraria*-val történt elbocsátásra utal. A veteránoknak juttatott földek a salonai territoriumon feküdtek: a várostól nyugatra, Siculi környékén, ahol a territoriumot Claudius alatt megnövelték és Tragurium centuriációs rendszerével is összekötötték (Siculitól nyugatra).[85] Így a Pliniusnál említett telepítést részben a *legio V Macedonica* veteránjaira vonatkoztathatjuk.

A *legio VII Claudia* köréből elég sok veteránt ismerünk, akik 42—45 között Salonába települtek. Számuk arra enged következtetni, hogy itt zárt veteráncsoport letelepítéséről volt szó, s a nekik juttatott földek éppúgy, mint az előző két legio esetében, a várostól nyugatra, Siculi környékén kereshetők. Ezeket a katonákat minden valószínűség szerint 45-ben bocsátották el és telepítették le, amikor a *legio VII Claudia*-t — Moesiába irányították. Így az idézett Plinius-hely több *deductio*-t foglal magában. Siculi a telepítés után nem kapott

[77] CIL III 9709, 9710.

[78] CIL III 2054 = 9758, VAHD 47—48 (1924—25) 40.

[79] CIL III 2014, 2019, 14244[1], 2022, 2041 (vö. 2040), 8764, Recherches à Salona I. 158 Nr 4.

[80] Vö. *E. Groag :* PW III 2824 skk., *Ritterling :* i. h. 1251 skk.

[81] I. m. 50.

[82] *Ritterling:* i. h. 1254, *Betz:* i. m. 50, vö. *Degrassi :* I Fasti Consolari dell' Imperio Romano. Roma, 1952, 11. Vö. még *Patsch :* Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/1. Akad. Wiss. Wien, 1932, 214/1, 143 sk.

[83] A dalmáciai polgárjogpolitikára l. a 15. jegyzetben idézett munkát.

[84] *A. Stein :* Die Legaten von Moesien. Diss. Pann. I, 11. Bp. 1940, 21 skk.

[85] *M. Suić :* Diadora 1 (1959) 162 skk.

városi rangot; a települést Salonából kormányozták, akárcsak Traguriumot, amelyet szintén bevontak a salonai colonia territoriumába.[86]

Aequumból és környékéről több veterán feliratát ismerjük,[87] továbbá Sex. Iulius Silvanus fontos feliratát,[88] amely arra utal, hogy Colonia Claudia Aequum veteránok *deductio*-jával alapított colonia volt.[89]

Sex. Iulius Silvanus korábban római polgárok szervezetének *(conventus civium Romanorum)* az élén állott mint *summus curator* (a colonia alapítása előtt).[90] Claudius alatt a félvárosias települést városi autonómiával ruházták fel, véleményünk szerint leginkább 45-ben, amikor a tiluriumi legiót Moesiába rendelték. A város alapító rétegében a *legio VII Claudia* veteránjai nagy szerepet játszottak: Silvanust az új *ordo* a veteránok javaslata alapján választotta meg elsőként aedilisnek. A veteránokat kétségkívül *missio agrariá*-val telepítették le a városba; a territorium három ismert veteránja, akik között a *legio XI Claudia* egyik veteránja is előfordul, bizonyára földbirtokosok voltak a felosztott városi területen. Az 1. században Aequum territoriumán nem ismerünk civil lakosságot;[91] az összes földeket a veteráncsaládoknak juttatták, mint például azoknak az elbocsátott katonáknak az esetében, akiket Claudius alatt *deductio*-val Camulodunumba telepítettek le (Tac. Ann. XIV, 31).

[86] *Suić :* i. h.

[87] Hrvace: CIL III 9761 *veter. leg. VII C. p. f.*, Glavice: CIL III 14946 *vet. leg. VII C. p. f.*, Gala: VAHD 55 (1953) 185 *vet. leg. XI C. p. f.*

[88] CIL III 2733, az újabb irodalmat l. *Pavan :* i. m. 17.

[89] *Betz :* i. m. 13 sk.

[90] Aequum így Claudius előtt semmiesetre sem volt municipium; másképp *Ritterling :* i. h. 1253, *Daicoviciu :* i. h. 76, *Pavan :* i. m. 18 stb.

[91] L. a 15. jegyzetet.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KÁKOSY LÁSZLÓ

«KYPRIANOS» EGYIPTOMBAN

A «Kyprianos antiochiai püspökről» szóló legendák a hagiográfiai irodalom legérdekesebb alkotásai közé tartoznak.[1] Ennek a ciklusnak egyik fontos darabját a pogány misztériumokba és varázslásba elmerült, ördöggel szövetkező, majd megtérő és kivégzést is elszenvedő állítólagos püspök Confessio-ja alkotja. Nyilván a korábbi irodalom hagyományait követve[2] a szerző titokzatos félhomályba burkolja a különböző népeknél nyert beavatások során szerzett élményeit. Már gyermekkorában megismerkedik a görög vallás titkaival, a phrygek jóslásával és a különböző tudományokkal. Mint a legtöbb tudós varázsló, természetesen ő is ellátogat Egyiptomba, s az ottani vallás misztériumai feltárulnak előtte. Megismerkedik a démonok különféle alakjaival, káros hatásaikkal, a bűnök és szenvedélyek jelképeivel stb. Leírása első tekintetre teljesen zavaros, a pogány Egyiptom tényleges viszonyaival számot nem vető, fantasztikus magyarázatok és kitalálások kusza szövevényének látszik. Behatóbb vizsgálattal, a görög és a kopt szövegvariánsok egybevetésével azonban legalábbis egy-két helyéről kimutathatók Egyiptom tényleges ismeretének jelei.

Különös jelentősége van a szöveg első mondatának, mely szerint a tudásszomjtól vezetett ifjú Memphisbe ment.[3] Ez a város köztudomásulag hosszú ideig az egyiptomi pogányság egyik utolsó fellegváraként szerepel. *Memphis, quae usque hodie metropolis est superstitionis Aegyptiacae,* — mondja Hieronymus.[4] Népszerű istensége, Apis kultuszának emlékét az irodalmi hagyomány hosszú ideig megőrzi.[5] A másik közismert ottani istenség az Asklépiossal azonosított bölcs Imhotep papjai a Hilarion életrajzban, mint a rontó varázslás szakértői szerepelnek.[6]

A vallomások írója tehát már azzal, hogy hősét Memphisbe vezeti, bizonyos tanújelét adja a késői Egyiptom vallási viszonyaiban való tájékozottságának. Ennek alapján nem meglepő, hogy az egyiptomi vallás egyébként idegenszerűnek ható rajzában talál-

[1] A hagiográfia és a néphagyomány a 258-ban kivégzett Cyprianus karthagói püspök mellett egy történetileg meg nem fogható legendás antiochiai Kyprianost is számon tartott. A kérdésről jó összefoglalást ad *L. Krestan* és *A. Hermann:* Cyprianus (Magier) cikke. (Reallexikon für Antike und Christentum, Stuttgart 1956. 467 skk.) Itt a régebbi irodalom felsorolása is megtalálható. Vö. még: *J. Doresse :* Des hiéroglyphes à la croix. Istanbul. 1960. 37. 100. jegyzet. *P. Festugière :* La révélation d'Hermes Trismégiste. I. Paris 1950, 369 skk. Az ókor *Faust*jának érdekes alakja hosszú évszázadokig foglalkoztatta a nép képzeletét. A Cyprianus-imáknak különleges jelentőséget tulajdonítottak. Egy állítólag tőle származó varázskönyv is fennmaradt kopt nyelven. *(Fr. Bilabel— A. Grohmann :* Griechische, koptische und arabische Texte zur Religion und religiösen Literatur in Ägyptens Spätzeit. Heidelberg 1934.)

[2] Hérodotos nem nyilatkozik az Osiris misztériumokról. Apuleius (Met. XI. 23.) is csak sokat sejtető célzásokat tesz beavatásának lefolyására.

[3] A kopt szövegben Héliopolis is szerepel.

[4] Comment. in Ezech. IX. 30 Migne PL XXV. *Th. Hopfner :* Fontes historiae religionis Aegyptiacae. Bonnae 1922- 642.

[5] Claudianus: De quarto cons. Hon. Aug. 576 (i. sz. 398) *Hopfner :* 592. Memphisről a késői korban l. *H. Kees* cikkét PWRE XVI. 1. 29. Hbd. Vö. még Ammianus Marcellinus XXII. 14. 7.

[6] Hieronymus: Vita Hilar. 21. *Hopfner* 641.

hatunk olyan részleteket, melyek több-kevesebb valószínűséggel egyiptomi emlékekkel hozhatók kapcsolatba.[7]

Az állat alaku egyiptomi istenekkel magyarázható valószínűleg a *πονηρία* leírása a kopt szövegben[8], melyet a szerző szerint állatként ábrázoltak.

Konkrétebb adatot nyújt ennél a kopt szöveg következő helye:[9] «Láttam a kereskedelem *πνεῦμα*-ját. A teste olyan volt, mint egy törpéé; egy tüzes korong *(δίσκος)* volt a fején, minden vagyona ebben volt.»

ⲁⲒⲚⲁⲨ ⲉⲡⲉⲡⲛⲁ ⲛⲧⲙⲛⲧⲉⲩⲯⲱⲧ · ⲉⲣⲉ ⲡⲉⲩⲥⲱⲙⲁ ⲟ ⲛⲑⲉ ⲛⲟⲩⲕⲱⲗⲱⲃⲟⲥ · ⲉⲣⲉ ⲟⲩⲁⲓⲥⲕⲱⲥ ⲛⲕⲱϩⲧ
ϩⲓⲭⲉⲛ ⲧⲉⲩⲁⲡⲉ ⲉⲣⲉ ϩⲱⲃ ⲛⲓⲙ ⲛⲧⲁⲩ ⲯⲟⲟⲡ ⲛϩⲏⲧⲩ

A tüzes korong említése alapján joggal gondolhatunk arra, hogy itt egy jelenleg közelebbről meg nem határozható, fejdíszként napkorongot viselő istenségről van szó (Pataikos?). A törpe istenségnek a kereskedelemmel való kapcsolatba hozása nyilván késői spekuláció eredménye.

Érdekes problémákat vet fel a következő részlet is: «A bálványimádás jelképe egy *πνεῦμα*, amely az égboltozat alatt lebeg, s szárnyak vannak a fején, Azt hiszi, hogy mindent betakar velük, holott sajátmagát sem tudja betakarni.»[10]

ⲡⲓⲛⲉ ⲛⲧⲙⲛⲧⲣⲉⲩⲯⲱⲯⲉⲉⲓⲁⲱⲗⲟⲛ ⲟⲩⲡⲛⲁ ⲡⲉ ⲉⲩϩⲏⲗ ϩⲁⲡⲉⲥϩⲧ ⲙⲡⲉⲥⲧⲉⲣⲉⲱⲙⲁ ⲛⲧⲡⲉ · ⲉⲩⲛ ϩⲛⲧⲉⲛⲁϩ
ϩⲛⲧⲉⲩⲁⲡⲉ · ⲉⲩⲙⲉⲉⲩⲉ ⲭⲉ ⲉⲩϩⲱⲃⲥ ⲛⲟⲩⲟⲛ ⲛⲓⲙ ⲛϩⲏⲧⲟⲩ ⲛⲧⲟⲩ ⲇⲉ ⲙⲡⲉⲩⲯⲟⲙⲥⲟⲙ ⲛϩⲱⲃⲥ ⲙⲙⲓⲛ ⲙⲙⲟⲩ.

Itt minden valószínűség szerint az egyiptomi vallásban, különösen a késői korban, nagy szerepet játszó szárnyas napkorongról van szó (1. kép). Ennek ábrázolása annyira gyakori steléken és a templomokban, hogy a szerző méltán tarthatta a pogány egyiptomi vallás fő jelképének. Teológiai jelentősége a Ptolemaiosok korában nagy mértékben megnövekedett, s különösen az edfui templom szövegeiben találkozhatunk gyakran vele.

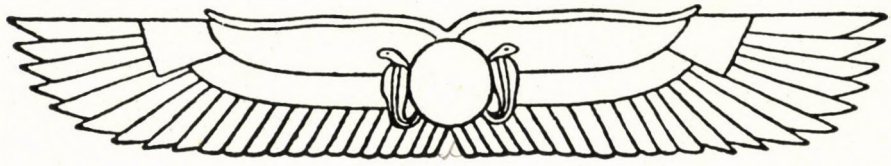

1. kép

Az ottani Horus mitosz szerint[11] a szárnyas napkorong Isis és Osiris kérésére segített Horusnak a Seth elleni harcban. Az alakjával és keletkezésével kapcsolatos későegyiptomi magyarázatokra részletesen most nem térhetünk ki, csupán két olyan szöveghelyet említünk meg, melyek a Kyprianos-legenda leírásával valószínűleg bizonyos kapcsolatot mutatnak. Az edfui szülő-templom (mammisi) egyik felirata szerint a föld a szárnyas

[7] Vizsgálatainknál a legenda *görög* ed. *Baluzius :* Sancti Caecilii Cypriani opera omnia. . . 1107 skk; részletek *Hopfner* 568 sk; vö. még *Maran :* Acta SS Septembris tom. VII 222 sk. (26 sept)] és *kopt* [*O. Lemm :* Sahidische Bruchstücke der Legende von Cyprian von Antiochien. Mém. de l'Académie des Sciences de St. Pétersbourg, Classe hist. phil. VIIIe 4 (1900) N[o]6 (kézirat a Bibl. Nat.-ban) és *Bilabel–Grohmann :* i. m. 61 skk. (kézirat a Pierpont Morgan könyvtárban)] szövegét vettük tekintetbe.

[8] *Lemm :* i. m. 7.

[9] Uo. 8. A görög szöveg más értelmet ad.

[10] Uo. 8. sk.

[11] *H. Kees :* Der Götterglaube im alten Ägypten.[2] Berlin, 1956, 425.

napkorongal azonosított szent ʿpj-bogár[12] árnyékában van.[13] Egy másik részlet arról beszél, hogy az ég a napkorong szárnyai alatt van, s ez egyesíti az elválasztott két felet.[14] Mindez jól illik ahhoz a mondathoz, mely szerint a bálványimádás jelképe azt hiszi magáról, hogy mindent betakar szárnyával.

A legenda egyik legproblematikusabb részlete következőképpen hangzik: *ἐκεῖ εἶδον γιγάντων ψυχὰς ὑπὸ σκότους τηλουμένας καὶ φασματικῶς ὀρθούσας γῆν, ὡς ἄν τις ἐπ' ὤμων φέρη φορτίον βαρύτατον.*[15] A gigászok sötétben fogvatartott lelkei vallástörténeti szempontból meglehetősen nehezen megfogható kérdést jelentenek. Elsősorban nyilván a görög mitológia hatásával kell számolnunk. A földet hordozó Atlas egyes antik auctorhelyek szerint[16] *büntetésből* kénytelen ezt a nehéz munkát végezni. Eredetileg a titánok közé tartozott, ezeket azonban a késői korban a gigászokkal is összekeverték[17], akik szintén megjelennek az építészetben és a művészetben, mint támasztók.[18]

Zahn[19] az Ó- és Új-testamentummal való esetleges kapcsolatra hívja fel a figyelmet. Nem hisszük azonban, hogy a Genesisben[20] említett óriások vagy pedig az Újszövetségben szereplő[21] pokolra, illetőleg a sötétségbe taszított bukott angyalokkal a szöveg bármiféle vonatkozásban is állna. Tekintettel arra, hogy Egyiptomban látott ábrázolás leírásáról van szó, leglogikusabbnak látszik a megfejtést erről a területről keresni. Határozott azonosításról természetesen nem lehet szó, hiszen már az előbbiekből is kitűnt az, hogy a szerző felületesen, gyakran félreértve írja le az általa látottakat.

Ennek ellenére meglepő egyezéseket találhatunk a szöveg és egy nevezetes késő-egyiptomi emlék, a denderai zodiakus között (2. kép). Ezen az ábrázoláson nyolc térdelő sólyomfejű alak tartja a kozmoszt[22]. Ezeket az író az egyiptomi művészetben ugyancsak emberi testtel és sólyomfejjel megjelenő *«buto-i lelkekkel»* azonosíthatta. Ez magyarázatot adna a görög szöveg *ψυχή*[23] szavára is. Ezek a lelkek, akik K. Sethe véleménye szerint[24] kezdetben a Buto városa felett uralkodó mithikus királyokat jelentették, az egyiptomi vallás későbbi története folyamán az isteni és az emberi világ között átmeneti lényekként szerepelnek. A szerző tehát valószínűleg ezekből a karjaikkal kozmoszt tartó, a «buto-i

[12] Kiterjesztett szárnyú skarabeus. Wb. I. 179.

[13] *E. Chassinat :* Le Mammisi d'Edfou. Le Caire 1939 158. *Kees :* Götterglaube. . . 421. Ailianos De nat animal X. 22 templomokat díszítő keselyűszárnyakról beszél. *Hopfner :* 420. Egy Philae-i szöveg szerint az edfui Horus «a nagy ʿpj az istenek házain, aki védi az ő gyermekeit a szentélyekben.» *H. Junker:* Der grosse Pylon des Tempels der Isis in Philä. Wien, 1958. 48. 5—6 sor.

[14] *M. Rochemonteix—É. Chassinat :* Edfou I. 450.

[15] *Hopfner* 568. A mondat — az utolsó szavak kivételével — sajnos, mindkét kopt kéziratból hiányzik. Abból a tényből azonban, hogy a «mintha valaki egy súlyos terhet hordoz» szavak mindkét szövegben megvannak *(Lemm :* i. m. 5. Bilabel—Grohmann i. m. 72) biztosan következtethetünk arra, hogy más kopt szövegekben a mondat első felének is meg kellett lennie.

[16] *K. Bopp :* Titanen. Roscher Lex. 5. Bd. 999. Rét felemelő hét szenvedő *3ḫ*-ra l. CT. III. 147 skk. spell 205.

[17] *A. Furtwängler:* Atlas. Roscher Lex. I. 1. 707. Quintus Smyrnaeus 11,419. Atlas kultuszára *D. Levi :* Aion. Hesperia. 13 (1944) 297 sk.

[18] *K. Lehmann :* The Dome of Heaven (The Art Bulletin 27. [1945] március, 1 sk) több példát idéz a kozmikus ábrázolásoknál tartó szerepet játszó gigászokra. (*Boskovits Miklós* figyelmeztetése.) Vö. még *E. Kuhnert :* Giganten. Roscher Lex I. 2 1669.

[19] *Th. Zahn:* Cyprian von Antiochien und die deutsche Faustsage. 1882 34. Anm. 2.

[20] 6,4.

[21] 2. Petr. 2,4; Judás 6. Véleményünk szerint egyedül Jób 26,5 latin szövege lenne kapcsolatba hozható a Confessio-val, az összefüggés azonban ez esetben is meglehetősen homályos. A terhet tartó óriások a Kyprianos szövegben egészen más vonakozásban jelennek meg.

[22] Már *J. Krall* is a buto-i lelkekkel hozza ezeket kapcsolatba. (Ueber den ägyptischen Gott Bes. Jahrb. der Kunsthistorischen Sammlungen des allerh. Kaiserhauses. Bd. IX. Wien 1889. 84.) Egy késői (30. din) koporsóábrázoláson feltartott karú alak tartja a kozmoszt. *J. H. Breasted :* Gesch. Ägyptens. Zürich 1936 Abb. 243.

[23] Vö. Horapollo: Hieroglyphica I. 7.

[24] Urgeschichte und älteste Religion der Ägypter. Leipzig 1927 105. Felvethetjük a *gigas* szó esetleges kapcsolatának kérdését az egyiptomi *nḫt*-tel. Vö. *W. Spiegelberg :* Die ägyptische Gottheit der Gotteskraft. ZÄS 57 (1922) 145 skk.

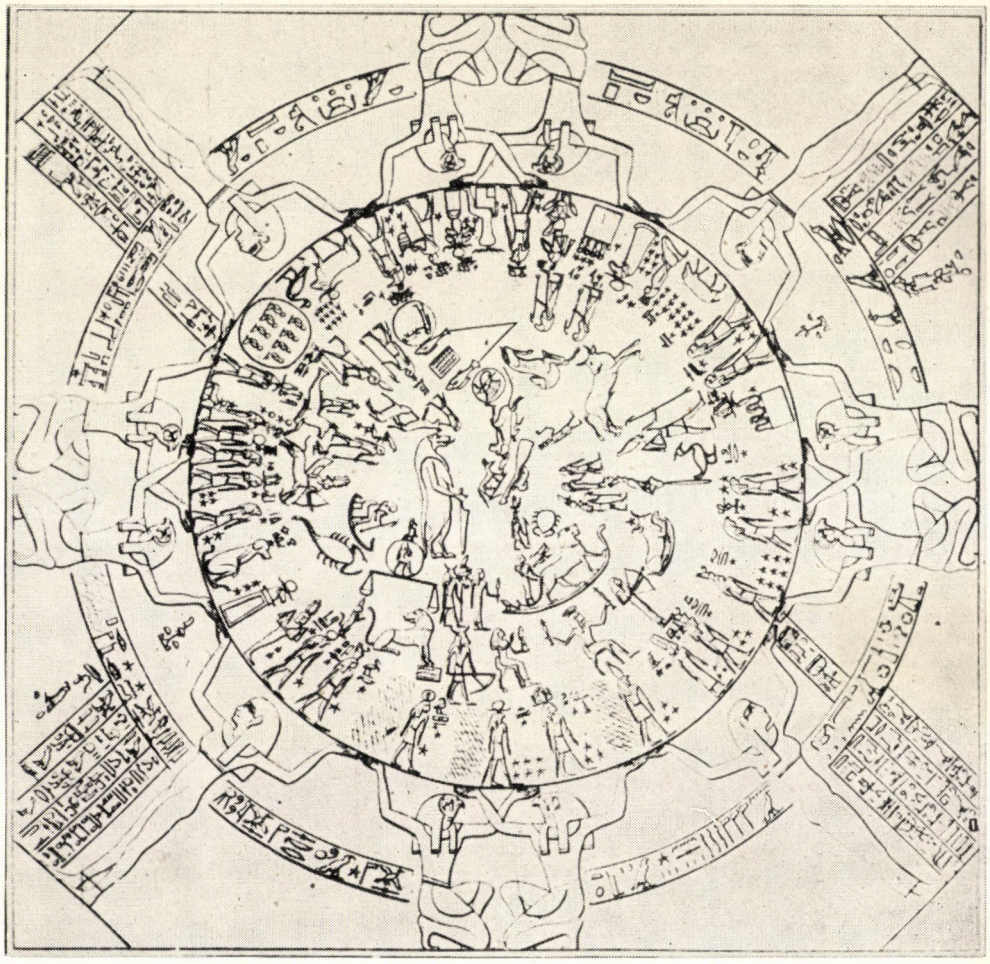

2. kép

lelkekkel» majdnem azonos külsejű alakokból és az általa nyílván jól ismert, néha tartó szerepet is játszó, gigászokból kombinálta a «gigászok lelkei» kifejezést.

Az egyiptomi istenek közül tulajdonképpen Šu és a Ḥeḥek[25] azok, akik az ég, illetve a világmindenség fenntartóinak szerepét játsszák. Egy, a Ḥeḥekkel kapcsolatos szöveg az idézett részlet egy másik szakaszának ó-egyiptomi vonatkozásaira vet fényt. Az «Égi tehén» mitoszának 42. sora szerint[26] a Ḥeḥ-istenek a *sötétségben* élnek. A rendezett kozmoszt végtelen távolságokig körülvevő sötétségről szóló elképzelés a császárkori Egyiptom irodalmában is megtalálható. A Pap. Carlsberg I. kozmologikus szövege, mely az I. Seti cenotaphiumában levő régi Nut képet és annak feliratait ismerteti és kommentálja,

[25] Ezekre l. *H. Bonnet :* Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin 1952 268. Számuk különböző. Néha heten (CT. II. 1 spell 76), máskor nyolcan vannak. CT. II 23 sk. spell 79.

[26] *Ch. Maystre :* Le livre de la vache du ciel. . . BIFAO XL. 1941 82.

megállapítja, hogy: „«Az ég» távoli része teljes sötétségben van... Ré nem kel fel ott... nem ismeretesek a határai dél, észak, nyugat és kelet felé."[27]

Egy edfui szöveg szerint[28] a sötétség képezi a világ északi határát. Mindez arra mutat, hogy a szerző teljes joggal jelöli meg a sötétséget, mint a világot fenntartó lények lakhelyét. Annak feltételezése, hogy a messze délen fekvő Denderába is ellátogatott, nem okvetlenül szükséges, hiszen hasonló ábrázolásokat másutt is találhatott Egyiptomban. Arab leírások szerint pl. Memphisben állt egy zöld naos, melyen különféle csillagképek voltak láthatók.[29]

Feltehetően egyiptomi előképre vezethető vissza a következő mondat is: «Az esztelenség *πνεῦμα*-ja egy meztelen leánygyermek, akinek nem volt semmi nyugalma.»

ⲡⲉⲡⲛⲁ ⲛⲧⲙⲛⲧⲁⲑⲏⲧ ⲉⲩⲟ ⲛⲑⲉ ⲛⲟⲩⲯⲉⲉⲣⲉⲯⲏⲙ ⲛⲥⲁⲓⲙⲉ ⲉⲥⲕⲏⲕ ⲁⲥⲏⲩ ⲉⲙⲛ ⲗⲁⲁⲩ ⲛⲕⲁⲧⲁⲥⲧⲁⲥⲓⲥ ⲙⲙⲟⲥ ⲉⲡⲧⲏⲣⲩ

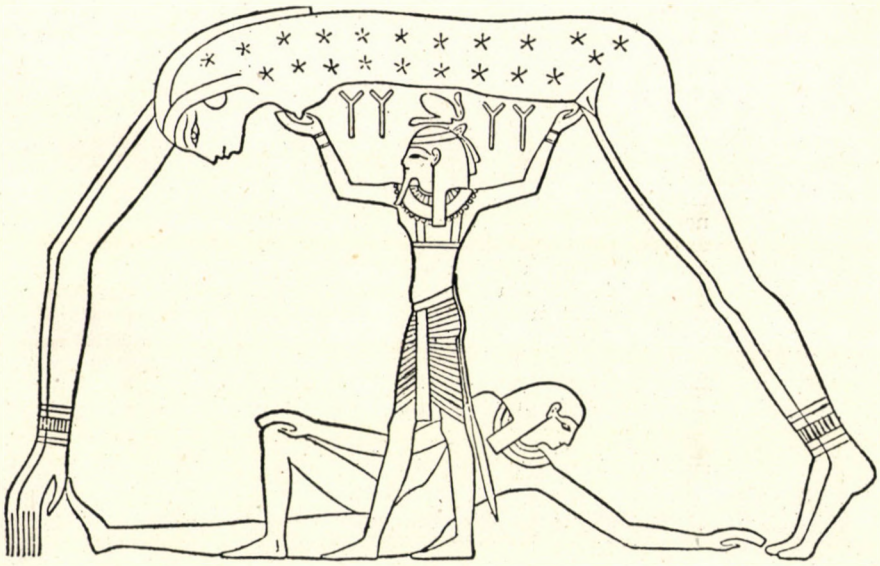

3. kép

Itt a Nut ábrázolásokkal való összevetés látszik lehetőnek. Az ég istennője — gyakran teljesen ruhátlanul — valóban igen kényelmetlen testhelyzetben borul a föld fölé[30] (3. kép). A szerző itt nyilván csak a külső formát veszi tekintetbe, az ábrázolás

[27] *H. O. Lange, O. Neugebauer :* Pap. Carlsberg No I... København 1940 26.

[28] *M. Rochemonteix—É. Chassinat :* Edfou I. 137. A túlvilági sötétségtől való félelem már a piramisszövegekben is megjelenik. Pyr. 323ab, 605a—606a.

[29] *B. H. Stricker :* Le naos vert de Memphis. ASAE 39 (1939) 215 vö. még 216, 218 és H.Ritter—M.Plesner: "Picatrix"... London 1962 286.

[30] A görög-római-kori hieroglif feliratokban az eget néha egyszerűen a meghajolt testtartásban ábrázolt Nut istennővel írják. = *gb.t* = ég. Wb. V. 162 (*gb* = meghajolni).

mithologiai mondanivalóját nem ismeri, s ennek teljesen önkényes magyarázatot ad.

Az eddigiek véleményünk szerint arra mutatnak, hogy a Confessio ismeretlen szerzője valóban járt Egyiptomban. A többi, látszólag teljesen légből kapott és fantasztikus leírásra is könnyen találhatunk magyarázatot. Az író vagy olyan keresztény körökből merítette tudását Egyiptomban, melyeknek a régi emlékekről már csak igen homályos ismereteik voltak, vagy pedig valóban beavatást nyert egy olyan pogány csoport tagjai közé, mely az ó-egyiptomi vallást a késő antik és a keresztény irodalom módszerét követve szimbolikusan magyarázta. Sajnos, a Ptolemaiosok korabeli és a római Egyiptom vallását *egészében* még igen kevéssé ismerjük. Néhány alapvető jellegzetessége azonban kétségtelenül egyezik a Confessio leírásával. (Pl. a démonok, a földi és az isteni világ között álló középlények szerepének megnövekedése, absztrakt fogalmak perszonifikálására való törekvés, mitoszok szimbolikus magyarázata stb.)

A Confessio rendkívül bonyolult szövege által felvetett problémák teljes mértékben csak az egyiptomi vallás utolsó szakaszának alapos, a templomfeliratokra, papíruszokra és antik auctorokra, a gnosztikus és kopt irodalomra kiterjedő nagy összefoglaló munkák létrejötte után lesznek megoldhatók.

BERGER GYÖRGY

IJESÁJA BÉKELÁTOMÁSÁNAK KÍNAI PÁRHUZAMA

Érdekes módon a tudomány mindeddig meglepően kevés teret szentelt a nagy, távolkeleti kultúrkörök — gondolunk elsősorban a kínai kultúra — és az antik világ eszméinek összevetésére. Holott a kutatás már kezdetleges fokon is igazolta, hogy e két nagy kultúrközpont nem mentes az egymásrahatásoktól. Éppen a bibliai szellemet legjobban kifejező felebaráti szeretet törvényének sikerült talán a legkorábbi negatív megfogalmazású párhuzamára bukkanni Konfucius «Beszélgetések könyvében.»[1] Természetesen megoldhatatlan feladat volna ez esetben megállapítani, ki volt a kölcsönadó és ki a kölcsönvevő. Igazat adhatunk a szerzőnek, aki «bizonyos gondolatok fellépését bizonyos időben természetadta szükségességnek» tartja.

A bibliai eszmevilág másik, vitathatatlanul legfényesebb gyöngyszeme a jesájai békelátomás (Jesája II. 4.), amely megismétlődik Michánál is. (Micha IV. 3.)

A klasszikus kínai költészetben, *Tu Fu* versei között ennek is nyomára bukkanhatunk:

> Hatalmas birodalmunk tízszer szép városa,
> Egy sincs, hol ne villogna fegyverek hosszú sora.
> Hogy mindből eke lenne — elérni hogy lehetne?
> Hej, akkor ökrünk minden parlagot felszántana!
> Bőséggel eredne
> hernyóinknak selyme,
> nem ontaná könnyeit sok hazáján égő lélek,
> a gabonát s a selymet zengené páros ének. [2]

Itt azonban a történeti sajátosságok ismeretében nem beszélhetünk a gondolat több helyütt, egymástól függetlenül való megjelenéséről, hiszen tudjuk, hogy Tu Fu (712—770.) a Tang-korszak (608—907.) kimagasló költője volt, egy olyan korszaké, melyben Kína már világbirodalom, s területén gyakorta megfordultak arab, szír, perzsa kereskedők.[3] Mi hozzátehetjük, hogy Kína területén már az i. u. I. századtól tudunk zsidók letelepedéséről is.[4] Tudnunk kell még, hogy a költő hányatott élete folyamán a hatalmas birodalom nagy részét bejárta s köztudomásúak baráti kapcsolatai korának vezető szellemi arisztokráciájával (pl. Li-Taj-po-val, a költővel). E tények fényénél feltehető a biblia közvetett hatása.

[1] *Hatvany B.:* Konfuciustól Nechemiásig. IMIT. 1936.

[2] Tu Fu versei. Bp. 1955. 12. «Dal a gabonáról és a selyemről.» (Ford.: *Csongor Barna.*)

[3] *Tőkei—Miklós :* A kínai irodalom rövid története. Bp. 1960.

[4] *A. Neubauer :* The Jews in China. JQR. VIII.; I. Ben-Zwi, Sefunot. V. Jerusálem 1961. 30

L. FEIN JUDIT

ANAXIMANDROS KOZMOGÓNIÁJÁNAK MITOLÓGIAI HÁTTERE

Minél inkább távolodunk az időben egy szövegtől, annál többetmondó számunkra. S minél többetmondó, annál problematikusabb. Így a korai görög filozófiatörténetnek egyik legvitatottabb szövege Anaximandros egyetlen ránkmaradt mondata: *ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσίς ἐστι τοῖς οὖσι καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεὼν διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν.* (Anaximandros B 1 Diels.) Vagyis: «Ahonnan a dolgok eredete származik, onnan való pusztulásuk is, szükségszerűen megfizetnek ugyanis egymásnak bűneikért az idő rendje szerint.» Ahány szó, annyi probléma; ahány filológus, annyi interpretáció. Mit jelent az az itt ki nem mondott egyenlősítés, amelyre az eredet és a pusztulás azonossága vonatkozik? Ha elfogadjuk Simplikiosnak azt az Aristotelesre támaszkodó (12 A 14) magyarázatát, hogy ez az ősforrás az *ἄπειρον* (12 A 9), a szöveg egyáltalán nem válik világosabbá. Miféle «végtelen» az, amely a dolgok létrehozására és elpusztítására képes? Milyen bűnökért fizetnek a dolgok? És miért «az idő rendje szerint» fizetnek bűneikért? Hogy csupán két végletét említsük az interpretációk sorának: Nietzsche és K. Joel a görög pesszimizmus világnézetét hallották kicsendülni ott, ahol Th. Gomperz és J. Burnet egy még képekben szóló, de már fogalmi természettudomány csíráját ismerik fel.

Ha igaz, hogy a miletosi filozófia a mitológiáról szakadt le, ha a természetfilozófiai *kozmo*gónia a *theo*gónia örököse, joggal kérdezzük, milyen háttérből bontakozik ki az anaximandrosi világkép? Milyen képzetek rejlenek a már absztrahálódó fogalmak mögött? Történelmietlen eljárás volna, ha e fogalmakat egyszerűen le akarnók fordítani egy későbbi természetfilozófia vagy természettudomány nyelvére. Valóságos értelmüket — tehát hátterüket és irányukat — csak úgy közelíthetjük meg, ha a «mi» és a «hová» mellett a «honnan»-t is felderítjük. S ebbeli kísérletünkben felhasználhatjuk a kutatók bizonyos csoportjának eredményeit — K. Joelra, F. M. Cornfordra, H. Dillerre és O. Gigonra gondolunk. —

De egy ilyen kapcsolatteremtés kétoldalú. Diller[1] pl. világosan látta, hogy a természetfilozófia nem a semmiből keletkezett, hanem átfejlődés eredménye, megvannak az előfokai. Ez a helyes törekvés azonban arra készteti, hogy bizonyos elemek kiragadásával és eltúlzásával Hesiodosból filozófust csináljon. A fordított eljárás itt indokoltabb volna. Helyesebb, ha Anaximandros teogóniai utánérzéséről beszélünk, mintsem Hesiodos filozófiai eszméiről. Cornford[2] álláspontja tisztább: «We can see that his thought (ti. Anaximandrosé) was at work on a scheme of cosmogony already provided by Hesiod and other poetical cosmogonies. He took the final steps in the process of rationalization divesting the scheme of the last traces of mythical imaginery.»

Induljunk ki «az idő rendje szerint» szavakból. Jól tudjuk, hogy minden ősi morál hátterében bűntudat és szorongás lappang. Ott van ez a bűntudat és szorongás a rítus, a kultusz és a mítosz mögött, kezdve a primitív tabutilalmaktól az ún. «istenfélelem»-ig és a misztériumokból kinövő drámai megtisztulásig. A görögöknél ez a bűntudat sajátos módon kapcsolódik az istenített idő képzetéhez. Az idő a bűnt bosszuló bíró.

Az időélmény egyik forrása kétségtelenül a természet periodicitása, ritmusossága. A természetfilozófiában — Herakleitosnál, Empedoklesnél, talán már Anaximandrosnál (12 A 10) — ez a végtelen számú kozmosz születésének, halálának és szabályszerű újjászületésének grandiózus képévé tágul. De miért pusztulnak el a világok? A primitív gondolkodás számára a halál sohasem természeti folyamat, hanem mindig morális következmény: fizetség, büntetés a bűnért.[3] A világok pusztulása – a bűnhődésük. S hogy ez a bűnhődés egyszer, valami törvényszerű «rend» szerint bekövetkezik, azt az idő garantálja. *χρόνος ὁ πάντων πατήρ* — mondja Pindaros (Ol. II 31). Másutt pedig: *ἄνακτα τὸν . . . χρόνον* (Pind. fr. 33).

Valószínű, hogy az idő-bíró képzete az agrár-mítoszokból veszi eredetét: a mag halála, vagyis elvetése és megszületése, a termés, időhöz kötött és időbeli szükségszerűséggel lejátszódó folyamat. Valószínű, hogy a termés életét felidéző misztériumokban az idő a Földanyának kiegészítő istenpárja volt. Az orfikus teogóniák, ezek a termékenység-

[1] *H. Diller :* Hesiod und die Anfänge der griechischen Philosophie. Antike und Abendland. Hamburg, 1946. 149.

[2] *F. M. Cornford :* Principium Sapientiae. Cambridge, 1952. 200.

[3] *L. Lévy-Bruhl :* La mentalité primitive. Paris, 1947. 20. skk.

rítusokhoz kapcsolódó szent iratok gyakran említik Kronos istent. O. Kern[4] szerint az időképzet előtérbekerülése, az idő megszemélyesítése specifikusan az orfikus teogóniákra jellemző: «Die orphische Theogonie lässt die Welt, darin der hesiodischen ganz folgend, aus der Finsternis des Chaos entstehen. Aber dann kommt auch sofort etwas ganz Neues, die Personifikation der Zeit. Chronos, der Urgott der Zeit schafft im Chaos das silberne Weltenei, das in dem unendlichen All, von Winden getrieben, sich hierhin und dorthin bewegt.»

Ennek — a most már mitikus formájából kivetkőztetett — időnek a «rendje» biztosítja az anaximandrosi kozmogóniában a dolgok bűnhődését.

Térjünk vissza az ősforráshoz, amelyből a dolgok erednek s amelybe bűneikért az idő rendje szerint pusztulnak. Ez az ősforrás, mint doxográfiai adataink tanúsítják, az *ἄπειρον*. S arra a kérdésre, milyen konkrét valóság van az *ἄπειρον* hátterében, a fenti összefüggés alapján választ adhatunk: a *föld*. Eredetileg a földből születnek és a földbe térnek vissza a dolgok, megbűnhődve bűneikért.[5] Itt is adódik orfikus párhuzam. Az egyik orfikus teogóniában a Föld gyermekei, a titánok, Uranostól szenvednek büntetést: *Κούρους δ'οὐρανίωνας ἐγείνατο πότνια Γαῖα οὓς δὴ καὶ Τιτῆνας ἐπίκλησιν καλέουσιν οὕνεκα τεισάσθην μέγαν Οὐρανὸν ἀστερόεντα* (Orpheus B 13 Diels). Az anaximandrosi összefüggéstől ez a szöveg csak egy névben tér el: nem Kronos, hanem a régibb Uranos apaistenség az, aki a Föld szülötteit megbünteti.

A Földnek ez a teremtő és elnyelő hatalma Aischylos soraiban nyer költőien szép kifejezést: *καὶ Γαῖαν αὐτήν, ἥ τὰ πάντα τίκτεται Θρέψασα' τ'αὖθις πᾶν τὸ κῦμα λαμβάνει* (Choephoroi 127—128.)

Ugyanennek az agrár-mítosznak struktúráját ismerjük a «homerosi» Demeter-himnuszból: itt Persephone, a Föld szülötte, Demeter leánya kényszerül vissza a földbe a mag latens életének időtartamára, hogy azután az életet adó elemből újraszülessék.

Az isten-mítoszok a misztériumjátékokban a természet mozgását ábrázolják. A termény és a terményt szimbolizáló isten életébe és halálába a primitív ember belevetíti a társadalmi lét tapasztalatait, eseményeit, bűnt és — vélt — bűnhődést, a nemzedékek harcát, a fiatalabb generáció helykövetelését az öregekkel szemben — és megszületik a mítosz, az isten-nemzedékek véres egymástváltásának története. Így a rítus-dromenon istenei már nem az eredeti tárgyat, a természet elemeit tükrözik, hanem az emberi társadalom eseményeit játsszák újra. Ahogy ezek a folyamatok az isten-nemzedékek sorába vetítve végbemennek, ez az orfikus teogóniák tárgya.

A misztériumok dromenonjából az i. e. 6. században megszületik a dráma. A dromenon tárgya a terményt szimbolizáló isten halála és újjászületése volt. Más népeknél a vegetáció-rítusok megmaradtak a rítus fokán. A görögöknél a vallást felváltotta a művészet, a rítusból dráma lett. Ennek az egyedülálló, az európai kultúrára döntő hatású változásnak az volt az oka, hogy a vegetációisten halál- és újjászületés-misztériumát felváltotta az ember sorsának, az emberi szenvedésnek a megelevenítése. A hőskölteméný, a homerosi epika tematikája benyomul a rítusba és a tárgyváltozással a megfelelő társadalmi feltételek között létrejön a dráma. G. Murray és G. Thomson szépen mutatják ki a rítus-dromenonnak a drámába változatlanul átöröklődő szerkezeti elemeit, ilyenek: az agon, pathos, a követ szerepe, továbbá a threnos és az anagnorisis. Tegyük ezekhez hozzá, hogy a vegetáció-rítusok még egy konstans elemet hagytak örökül a drámára, de a lírai költészetre is: ez az idő képzetének felbukkanása, valahányszor valami bűnről esik szó.

Az idő mindent lát és tud — mondja Sophokles: *ὁ πάνθ' ὁρῶν χρόνος*. (Oid. tyr. 1213.)

Az idő a homályost felszínre hozza és a látható dolgokat homályba borítja: *ἅπανθ' ὁ μακρὸς κἀναρίθμητος χρόνος φαίνει τ'ἄδηλα καὶ φανέντα κρύπτεται*. (Aias 646—647.)

Az idő bosszúálló bíróból az erkölcsi igazság őrévé lesz a drámában, az elégiában és a kardalban. Solonnál az idő-bíró másik, pozitív vonása válik hangsúlyossá: nemcsak a bűnök megtorlója, hanem az igazságosság jutalmazója is. (Solon fr. 3,16; 24,3; 9 Diehl.) Solon, a politikus az időtől várja cselekedetei jutalmát, igazolását.

[4] *O. Kern :* Die griechischen Mysterien der klassischen Zeit. Berlin, 1927. 49.

[5] Akárcsak a bibliai teremtés-mítoszban: «Arcod verejtékében fogsz kenyeret enni, mígnem visszatérsz a földbe, amelyből vétettél: mert por vagy és porrá leszel.» (Gen. 3, 19.) *Trencsényi-Waldapfel Imre* akadémikus tanulmányából tudjuk, hogy itt is agrár-mítosszal van dolgunk. (A két Ádám-mítosz társadalmi háttere. Vallástörténeti tanulmányok. Bp. 1960.) Éppígy agrár-elképzelések vannak Lucretius sorai mögött: *qua (sc. terra) propter merito maternum nomen adepta est (cedit item retro, de terra quod fuit ante.* De rer. nat. II 998—999.)

Wilamowitz és J. E. Harrison megállapította, hogy a rítus-dromenon az ember szenvedéseinek ábrázolásával válik tragikus drámává. (Aischylos) «gab dem Bockgesang die Heldensage zum Inhalt: damit war das Tragische gefunden».[6] E változás feltételei Peisistratos korára értek meg.[7]

Párhuzamosan a misztériumjátékok «elvilágiasodásával» megy végbe egy másik folyamat: a vallásos orfikus teogóniák helyébe filozófiai kozmogóniák lépnek. Ennek a folyamatnak heroldjai Thales és Anaximandros. S mint úttörőknél náluk még kitapintható az út kezdete.

MÁDY ZOLTÁN

SOPIANAE

A mai Pécs ókori neve, *Sopianae* eredetének megfejtésére eddig három kísérlet történt. Mayer posthumus munkájában[1] az illír tulajdonnevek közé sorolta. Bizonyító anyagot nem közölt, a város nevét sem etimológiai szótárában, sem nyelvtanában nem említi, más, illír területről származó példát nem hoz fel, tehát állítása megalapozottnak nem tekinthető.

Radnóti Aladár pannóniai analogikus esetekre hivatkozva felveti annak lehetőségét, hogy *Sopianae* éppen úgy, mint *Antiana, Tricciana, Floriana* stb. is római vagy romanizált személynévből származhat, és mint birtokközpont egykori tulajdonosának nevét őrzi.[2] Nagy Tibor «helytállónak» nevezi ezt a feltevést, és bizonyításképpen több kiváló nyelvész megállapítására hivatkozik.[3] Ezek felfogását Holder foglalja össze a legtömörebben, aki a *Sopianae* szóban levő melléknévképzőről azt állítja, hogy «a legtöbb esetben egy személynévhez kapcsolódik, és a helynév egy az alapító vagy a tulajdonos nevéről elnevezett települést jelöl».[4] Holder kategóriájába («legtöbb esetben») akkor lehetne joggal ezt a helynevet besorolni, ha a *sop-* tőben rejlő állítólagos személynevet sikerülne megmagyarázni, vagy valahol megtalálni. Az *-an-* képző eredetileg helynevekből alkotott mellékneveket (*Neopolitanus, Abellanus ; Antium—Antianus, Cardia—Cardianus* városnévből stb.), a személynevekből való képzés csak később terjedt el.[5] A képzőből való visszakövetkeztetés tehát nem tekinthető bebizonyítottnak. Különösen nehézzé teszi e nézet elfogadását a galliai *Sopia, Supia* helynév, amely elnevezését kétségkívül a mellette folyó *Sopia*, ma *Suippe* folyócskának köszönheti.

A harmadik felfogás, a kelta nyelvből való származtatás hívei között is vannak olyanok, akik a *sop-* tőben személynevet keresnek. Juhász szerint a várost «*Sopianus* kelta vezérről nevezték el, kinek a vidékbeli kolóniák tartományai voltak».[6] Szőnyi, bár kételyeit nem titkolja, más feltevés hiányában ezt a felfogást fogadja el.[7] Juhász nem nevezi meg forrását, és magyarázata valószínűleg önkényes kikövetkeztetés.

Holder a *Sopianae* nevet minden magyarázat nélkül beilleszti művébe — az irodalmi előfordulásokkal együtt.[8]

A kelta eredet mellett foglalt állást, és egészen új megvilágításba helyezte a kérdést Mészáros Ede.[9] Holder műve és Pauly—Wissowa enciklopédiája[10] alapján megtalálta

[6] *U. v. Wilamowitz-Moellendorf :* Einleitung in die griechische Tragödie. Berlin, 1907. 93.

[7] *J. E. Harrison :* Ancient Art and Ritual. 3rd ed. London, 1919.

[1] *A. Mayer :* Die Sprache der alten Illyrier. Wien 1959. I. 318.

[2] *Radnóti A.*: Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban. MTA Társ. Tört. Oszt. Közl. 1954. 492.

[3] *Nagy T. :* Uo. 511.

[4] *A. Holder :* Alt—Celtischer Sprachschatz. Leipzig 1891. I. 21.

[5] *Stolz—Schmalz—Leumann—Hofmann :* Lateinische Grammatik. München 1928. 223.

[6] *Juhász L. :* Baranya vm. és Pécs város régészete. Pécs 1894. 30.

[7] *Szőnyi O. :* A pécsi ősker. sírkamara. Bp. 1907. 51.

[8] *Holder :* i. m. II. 1616.

[9] *Mészáros E. :* Sopianae. Pécs 1936.

[10] Pauly—Wissowa: Real-Encyclopedie, Stuttgart, 1929. II. s III. k. 1942. 1107.

a franciaországi *Suippe* folyót, amelynek latin neve *Sopia* volt — *Supia, Suppia, Subnis* alakváltozatokkal. Amint már fentebb írtuk, így neveztek el egy a folyó közelében fekvő települést is. Ezek alapján «vitathatatlan tény»-nek mondja Mészáros, «hogy Pécs vidékére egy olyan kelta csoport érkezett, amely valamikor a *Suippe* folyó táján lakott, a hajdani Galliában». «A népek történetében számtalanszor ismétlődő tény, hogy vándorlásuk során magukkal viszik új hazájukba a régi otthon vagy táj nevét». Tehát *Sopianae* esetében is az történt, hogy «egy közelebbről nem ismert népcsoport, amely hosszú vándorútja végén a mai Pécs helyén, vagy legalábbis közvetlen közelében állapodott meg, a helynek *Suppia*, ill. *Sopia* nevet adta».[11] Ez a felfogás ma is népszerű. Kolta János például «a legelfogadhatóbb magyarázat»-nak tekinti.[12]

Mészáros, hogy megerősítse megállapításának hitelét, feltevését még kiegészíti, s azt állítja, hogy a Pécs környékére letelepedett kelták egy része elvonult a Dráván túlra, és ott a mai *Sopje* község helyén telepedett meg, amelynek szerinte szintén *Sopia* lett volna ókori neve. E feltevéssel kapcsolatban jogosan fejezi ki kétségét Mészáros könyvének bírálója, Fludorovics Jolán, hangsúlyozva, hogy a hipotézis elfogadtatásához történeti bizonyítékok kellenének.[13]

Mészáros kutatásai megmutatták, hogy ez a helynév más kelta nyelvterületen is előfordul. Kár, hogy ennek a ténynek megállapításánál megállt, és nem méltatta figyelemre legfontosabb forrásának, Holder művének ide vonatkozó megjegyzését, hogy a *sop-, sup-* tő található meg az írországi *Succae* folyó nevében is. Ennek tudatában nehezen kockáztatható meg az a feltevés, hogy *Sopianae* névadó kelta lakói a *Suippe* folyótól vándoroltak a Mecsekaljáig, magukkal vive előbbi lakhelyük nevét.

De nincs is szükség a helynév keletkezésének kutatásakor ilyen erőltetett magyarázatra. A kelta névadás szabályainak sokkal jobban megfelel, ha a helynév azonosságánál vagy hasonlóságánál a környező táj hasonlóságát tételezzük fel.

A *Sopianae*-ban levő *sop-* tő európai kelta települési helyeken többfelé is előfordul helynevekben. A Holder által említett *Succae* folyó mellett Marstrander szerint egy *Soppr* nevű folyóvíz is volt Írországban.[14]

De különösen el volt terjedve a Rajna jobb partján, a mai Württemberg, az egykori *decumates agri* területén. Ez a vidék a kelták ősi települési helye. Innen rajzottak ki a helvetiusok és a bojok, és e vidék még akkor is kelta népességű maradt, amikor a Rajna völgye már régen germanizálódott, és a germán törzsek a Dunáig nyomultak előre.[15]

E terület helynevei nagyrészt kelta eredetűek. A *sop-* tő is nagyon sok mai helynévben megtalálható: *Soppach, Soppede, Riedsoppen, Mädlesoppen, Schluchtsoppen, Langersoppen, Dürrsoppen, Soppenbach* stb.[16] Egyrészt mert e nevek ma kisebb helyek elnevezései, ill. dülőnevek, másrészt pedig mert a csaknem teljesen kelta lakosságon a romanizálódás jelei alig látszottak, római korú adat csak egy maradt ránk: *Suppius.*[17] A XVI. századból való «*zuo der dürren Suppen*» és ugyancsak ebből az időből származik a francia határterületről való *Saupin* és *Seippe.*[18]

Franciaországból több VII. századi és valamivel későbbi adatunk van a mai *Suippe*, ill. *Suippes* folyó és település latin nevére, amely *Sopia, Supia, Suppia, Subnis* alakokban ismeretes.[19]

Az a tény, hogy e szó a legrégibb kelta települési területen van legjobban elterjedve, azt bizonyítja, hogy a legősibb szóréteghez tartozik; az a körülmény pedig, hogy mint helynév csaknem valamennyi kelta nyelvterületen megtalálható, arra utal, hogy a közkelta szókincs tagja.

[11] *Mészáros :* i. m. 6.

[12] *Kolta J. :* Pécsi kalauz, Pécs 1957. 17.

[13] *Fludorovits J. :* Mészáros Ede könyvének ismertetése. EPh K 1936. 388.

[14] *Marstrander :* Bidrag til det norske Sprogs Historie i Irland. Oslo 1942. 75. és 126.

[15] *U. Kahrstedt :* Die Kelten in den decumates agri. Nachrichten v. d. Gesellschaft der Wiss. Göttingen, 1933. 270. *W. Radig :* Die Siedlungstypen in Deutschland. Berlin, 1955. 52 és 116. *W. Pflug :* Media in Germania, Giessen, 1956. 94. *E. Norden :* Alt-Germanien, Leipzig 1934. 212.

[16] *M. R. Buck :* Oberdeutsches Flurnamenbuch, Bayreuth 1931. 261.

[17] *M. Gottschald :* Deutsche Namenkunde. München 1932. 381.

[18] *Buck :* i. m. 261.

[19] Pauly—Wissowa: i. m. 1107.

A *sop* szó származása és története még nem tisztázott. Hangalakja és jelentése sok feltevésre ad lehetőséget.[20]

A *sop* szó jelentése a württembergi helyneveknél 'mocsár, ingovány, láp, ingoványos rét', több kelta területen pedig 'fű-, káka-, nádcsomó'. A két jelentés közötti kapcsolatot nem szükséges részletesen magyarázni.

E szó jelentésváltozásainak folyamatát érdekesen illusztrálja az ír nyelv, amelyben e szó a legrégibb ismert korszakban éppúgy megtalálható, mint ma — változatlan hangalakban.

Az írek nagy epopeiájában, a Táin Bó Cúalnge-ben kétszer is előfordul *suipp* alakban.[21] Mindkét esetben 'fűcsomót' jelent, és többes szám alanyesetben van. E mű legrégibb kézirata a XI. századból való, de a nyelve századokkal régibb állapotokat tükröz. E szó eredetileg *sop, sopu* volt. A többesszámban a szótőben az eredeti szóvégi *-u* hatására regresszív asszimiláció ment végbe.

E szó más, a középír korból fennmaradt munkákban is megtalálható, pl. a *Leabchar Branach*-ban, a *Leabchar Gabhala*-ban, a *Szt. Patrik életé*-ben stb.[22] E szó eredeti *sop* alakban megvan a mai ír nyelvben is, itt azonban az eredeti jelentés mellett 'hajcsomót, ködfoszlányt' stb. is kifejez.[23]

Ezek után az a kérdés merül fel, miért adták a kelták mecsekalji településüknek ezt a nevet. Juhász László a mai Pécs eredeti természeti tájának leírásakor arról beszél, hogy a Mecsek alatt elterülő lapályon hatalmas tó volt, és még a hegyoldalak is «az akkori számtalan dús forrás miatt túlságosan nedvesek és ingoványosak voltak».[24] Szőnyi ugyanezt állítja: «A Mecsek-hegylánc alatt elterülő, kelet és nyugat felé nyílt, hajdan vízmedencét alkotó lapály volt.»[25] Tóth Szabó Zoltán szerint «A kelták előtti korszakban a Pécsi síkság áthatolhatatlan tó és mocsár terület volt.»[26]

Amint már említettük, a kelták a névadásnál gyakran vették figyelembe a természetes táj egy-egy szembetűnő jellegzetes vonását. Érthető tehát, ha a mocsárvilágból kiemelkedő dombhátakra települő lakosság itt is így tett.

A szó melléknévi és többes számú alakjára Juhász[27] is és Mészáros[28] is kielégítő magyarázatot adott. Más hasonló településekkel ellentétben ebben a helyzetben azért található meg a latin *-na-* melléknévképző és a többes szám, mert jelzője lett egy utána következő, de a rendes használatban már végleg elmaradt *coloniae, civitates, terrae* stb. főnévnek, jelezve a település szétszórtságát.

Juhász a többes számból és abból a tényből, hogy a környéken más település nevét nem ismerjük, azt a következtetést vonja le, hogy *Sopianae* volt a mai Pécstől Bodáig terjedő települések összefoglaló neve.[29] Mészáros már óvatosabban fogalmaz. Arra hivatkozva, hogy «a kelták hazánk területén is tanyaszerű településen laktak, a *Sopia* körül elterülő tanyák összességét nevezték így».[30] Ha csakugyan ez lenne az ok, akkor a nagyrészt kelta eredetű pannóniai települések valamennyiének többesszámú alakja lenne. Ennek pedig majdnem az ellenkezője állítható.

Valószínűbb, hogy a kelták a mocsárból kiemelkedő domboldalakra építették kunyhóikat. Archeológiai leletek bizonyítják, hogy a Makár- és a Jakabhegyen kelta települések voltak, sőt e leletek annak a feltételezésére is adnak némi alapot, hogy az írországi mocsarakban épült mesterséges szigetekhez hasonlóan itt is voltak ún. *crannogs*-ok. Ezekre a kérdésekre végleges választ csak további intenzív kutatások adhatnak.

[20] Bő anyag található a következő művekben: *Pokorny :* Indg. etymol. Wörterbuch. Bern 1959. 956 és 1052. *Quin :* Contributions to a Dictionary of the Irish Language. Dublin 1953. 346. l. *Vasmer :* Russisches etym. Wörterbuch. Heidelberg 1955. III. 356. *Johannenson :* Isländisches etym. Wörterbuch. Bern 1958. 101. *Noreen :* Geschichte der nordischen Sprachen. Strassburg 1913. 100. The Oxford Dictionary. X. k. 434.

[21] *E. Windisch :* Die altirische Heldensage, Táin Bó Cúalnge. Leipzig 1905. 671. 4709. sor és 876. 6039. sor.

[22] *Quin :* i. m. 346.

[23] Learner's Irish—English Dictionary, Dublin 1958. 133. *T. De Bhaldraithe :* English—Irish Dictionary. Baile Átha Cliath 1959. 851.

[24] *Juhász :* i. m. 12.

[25] *Szőnyi :* i. m. 3.

[26] *Tóth Szabó Z. :* A földrajzi helyzet Pécs fejlődésében. Pannonia. 1940. 303.

[27] *Juhász :* i. m. 29.

[28] *Mészáros :* i. m. 12.

[29] *Juhász :* i. m. 29.

[30] *Mészáros :* i. m. 12.

A római lakosság egyrészt rátelepedett a keltákra, mint annyi más helyen, másrészt pedig beépítette a többi szelíd lankájú dombot, és ezeket az egy ideig össze nem függő településeket nevezte el — romanizálva az eredeti kelta nevet: *Sop(u)*-t — *Sopianae*-nak.

A *sop* szó tehát ugyanazt jelentette, mint a *decumates agri* területén: 'ingoványt, mocsarat'.

A 'mocsár' szó más pannóniai város nevében is előfordul. Mayer szerint a *Mursa* és *Mursella* pannóniai helynevek gyökérszava is ezt jelenti, és mindkettő az i. e. *merĝ-* 'rothadni' tőre vezethető vissza.[31]

SZÉKELY DÁNIEL

OSONES

(RÓMAI ÚTKUTATÁS VESZPRÉM MEGYÉBEN)

Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások egyik legfontosabb kérdése a római úthálózat meghatározása. Ezen a téren már számos elmélet látott napvilágot, de egyik sem volt alkalmas arra, hogy minden szempontból megbízható alapul szolgáljon a provincia topográfiájának végleges tisztázásához. Ezeket az elméleteket, s az addigi kutatásokat Simonyi Dezső kritikailag összegezte.[1]

Simonyi idézett cikkében az *Itinerarium Antonini* néven ismert III. századi útikönyv *Savaria—Aquincum* útvonala (Itin. Ant. 263—264) egy pontját határozta meg, s e meghatározással az egyik legvitatottabb probléma nyert megoldást. De nemcsak *Mogetiana*, hanem az említett útvonal több más állomása *(Mestrianae, Caesariana, Osones* és *Floriana)* tekintetében is igen eltérő vélemények alakultak ki. E nagy transzverzális út meghatározása annál is fontosabbnak látszik, mivel az *Itinerarium*-ban felsorolt útvonalak közül kettő metszi ezt (*Sopianae—Brigetio, Sopianae—Arrabona*, míg a *Sopianae—Vindobona* áthalad rajta,) s ennek az útnak pontos ismerete a többiekhez is szilárd támpontot nyújthat. Az útvonalak meghatározására irányuló kutatások folynak.[2]

A munkát igen nehézzé teszi az, hogy — mint ismeretes — a provinciák belsejében futó utakat általában nem burkolták kővel, hanem felületüket többnyire kaviccsal döngölték és csak az alapozáshoz használtak nagyobb köveket. Így az út nem volt olyan szilárd, mint a kizárólag katonai célokra épített, kővel burkolt limes-utak. E gyakorlattól pedig még akkor sem tértek el, ha a provincia belsejében futó főforgalmi útról, birodalmi postaútról is volt szó.[3] Ennélfogva igen ritka esetben maradt nyoma a belső provinciális utaknak, különösen, ha hozzá vesszük azt, hogy ezeket a kőburkolat nélkül is igen tartós utakat történelmi korszakokon át használták.[4] E röviden vázolt, de közismert nehézségekkel találkoztam, amidőn 1959 májusában és júniusában terepbejárást végeztem Várpalota és Öskü környékén, amiről az alábbiakban szeretnék beszámolni.

A római út-irodalomban mindenki szerint Várpalota és Öskü között fontos távolsági út vezetett, amelynek jelentősége a rómaiak utáni korokban is folytatódott, sőt napjainkig tart. Abban a kérdésben azonban, hogy e két mai település között *ténylegesen* hol vezetett az út, vitás nézetek vannak, s e vita az ún. Kikeritói római duzzasztó-gát miatt van. A régebbi irodalom az utat a gáton keresztül vezeti[5], míg újabban akadtak olyan

[31] *Mayer :* i. m. II. kötet 80.

[1] *Simonyi :* EPhK 71 (1948) 11—21.

[2] *Simonyi D. :* 1957 nyarától megkezdte az útvonal rendszeres felkutatását. Munkájában e sorok írója is részt vesz.

[3] *E. E. Hudemann :* Geschichte des römischen Postwesens während der Kaiserzeit. Berlin, 1878.

[4] A római utak továbbélése az egész középkoron át — sok esetben a mai napig — szinte törvényszerű (*Glaser L. :* Századok, 63 (1929) 138. sk. és Magy. Nyelv. 27 (1931): 317—319.) és erre Pannonián kívül is több példa van. Hogy csak egyet említsek, a római utak kontinuitásáról szép példákat hoz I.D. Margary: Roman roads in Britain. Vol. 1–2. London, 1955. és *H. Jandaurek :* Oberösterreichische Altstrassen. Die Strassen der Römer. Wels, 1951. 253. c. munkáikban, továbbá a Quaderni dell'Imperio «Le grandi strade del mondo romano» sorozatának egyes tagjai.

[5] Ide sorolom a régi földrajzi irodalmat: *Fényes E. :* Magyarország állapotja. 1. köt. Pest, 1836., Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1851. továbbá *Eötvös K. :* Veszprém megye. Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. IV. köt. 193—194., *Römer F. :* Műrégészeti kalauz. Pest, 1866., Bakony, 1860. és *Dornyay B. :* Bakony. Bp. 1927.

felfogások is, amelyek amellett foglalnak állást, hogy az út a mai Bánta-pusztán, tehát a gáttal szemben elterülő egykori «halastó», ma nedves rétség mögötti területen haladt át érintve a «római telepeket»[6] de olyanok is akadnak, akik részletekbe nem bocsátkoznak.[7]

A gáton keresztül haladó út lényegében a mai országutat, az ún. gráci műutat jelentené. Minthogy mind a gátra, mind pedig erre a felfogásra még visszatérek, most röviden ismertetni szeretném a gát ellenzőinek nézetét, amelyet legjobban Laczkó Dezső foglalt össze a következőkben.: «[A bántapusztai telepeken át vezető] út ugyanis jobban illeszkedik a Mogentianae felől Aquincumba haladó . . . főút öskü-palotai szakaszának a helyére, mint az eddig általánosan elfogadott kikerítói útszakasz, amely a tó déli sarkán épült és régóta ismert római vízfogó gáton van átvezetve. Mert ha számításba vesszük, hogy ennek az építménynek a tengelye kelet felé hirtelen egy dombnak irányul és itt a tengely folytatásában egy nagyforgalmú út rendes kiképzésének nyomát sem találjuk, — továbbá ha latba vetjük azt is, hogy a kőgát környékén római építményt sem Palota, sem Öskü felé nem találni, ellenben a tó északi partmellékén a terjedelmes öskü telepeken kívül Palota felé még három helyen is vannak állandó római telepnyomok, amelyeknek a főforgalmi úttól való távolsága is rejtély gyanánt jelentkeznék, akkor nem fogunk idegenkedni attól a gondolattól, hogy a . . . római főút Öskütől nem a kikerítói kőgáton, hanem a bántapusztai telepeken át vezetett Palotára.»[8]

Laczkó Dezső érvelése kétségtelenül meggyőzően hat, de a kérdéses terepszakasz alapos bejárása után inkább hajlom a régebbi felfogásra. Laczkó a fenti idézet után néhány sorral lejjebb a következőket írja: «A felsorolt veszprémmegyei telephelyek eloszlását . . . elsősorban a térviszonyok alakulata, a terület geomorfológiai arculata szabályozta.»[9] De éppen a terület geomorfológiai arculata az, ami — nézetem szerint — a gát megépítése után szinte szükségszerűen a régi felfogás szerinti utat teszi valószínűbbé. Emellett Laczkó felfogásán az látszik, hogy a teleptől nem szívesen szakítaná el nagyobb távolságra (mintegy 1,5 km) az utat. Simonyi terepbejárási tapasztalatai alapján bírálta azt a régi módszert, amely a telephelyeket összekötve kísérelte meg az útvonal meghatározását, s Laczkó mondatain ennek emléke érezhető. Mivel a szóban forgó út, mint az *Itinerarium*-ban felsorolt utak általában, a posta- és utasforgalmat szolgálták, érvényes erre is az a jellemzés, amit Simonyi így foglal össze: «Meg kell még jegyeznünk azt is, hogy az útikönyv vonalain kívül más utak is voltak még Pannóniában, melyeken a tartomány forgalmát bonyolították le; az *Itinerarium*-ban közölt útirányok inkább az akkori idők utas- és postaforgalmát tartották szem előtt. Az ilyen távolsági utak érthető módon nem mindig vezettek keresztül a városokon vagy telepeken, hanem bizonyos távolságban maradtak ezektől, mivel az útirány követésének ökonómiája így kívánta. Ilyen esetekben a helységet egy bekötő út kötötte össze a fővonallal, mint ahogy manapság még nagyobb városok is elég távol esnek a vasútállomástól. Hasonló esetekben tehát a település körülbelül 1—2 km távolságban keresendő.»[10]

Ez az általános jellemzés nagyon érvényes erre az útszakaszra is, különösen, ha figyelembe vesszük az adott terep geomorfológiai arculatát. Várpalotából Öskü felé csak egy irányban tudunk úgy kimenni, hogy semmilyen emelkedőt, nehéz terepszakaszt ne érintsünk vagy hogy ne tegyünk nagyobb kerülőt: ez az út pedig a mai országút. Az országúttól északra domb van. Lehetséges volna e dombon túl is kijutni a városból, de ennek iránya oly mértékben eltérne, hogy a Bakony lábához szorulna, mely tereprész már erősen dombos és távolsági út vezetésére nem látszik alkalmasnak. Az iránya ily módon törést is szenvedne és csak kerülővel, Bánta-puszta felett haladhatna Öskü irányában. Ha elfogadnánk azt az állítást, miszerint az út Bánta-pusztán, tehát az egykori tó és az azt körülvevő nedves, lápos terület mögött haladt volna a telepnyomok mellett, akkor is kerülőt kellett volna tennie a mindig nyíllegyenes irányra törekvő római útnak. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy bármilyen más út nem haladhatott abban az irányban, sőt valószínű, hogy a gát megépítése előtt a bennszülött (kelta) út, s később a rómaiak útja is, megke-

[6] *Rhé Gy.:* Ős- és ókori nyomok Veszprém körül. — A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. III. köt. (Bp. 1906.) 3—29. Laczkó D : Római telepnyomok és útirányok Veszprém-megye déli felében. — Balácza. — Kiad. Hornig K. Veszprém, 1912. 5—30. *Faller J.:* Vasi Szemle, 6 (1939), 294—300.

[7] *Finály G.:* Arch. Ért. 1903: 164—173. *Domaszewski:* Westdeutsche Zeitschrift 21 (1902) 158—211.

[8] *Laczkó D.:* i. m. 24—25. *Rhé Gy.:* i. m. 27. bár részletesen nem beszél erről, de térképén szintén a bántapusztai telepen vezeti az utat.

[9] *Laczkó D.:* uo. 25.

[10] *Simonyi D. :* i. m. 14.

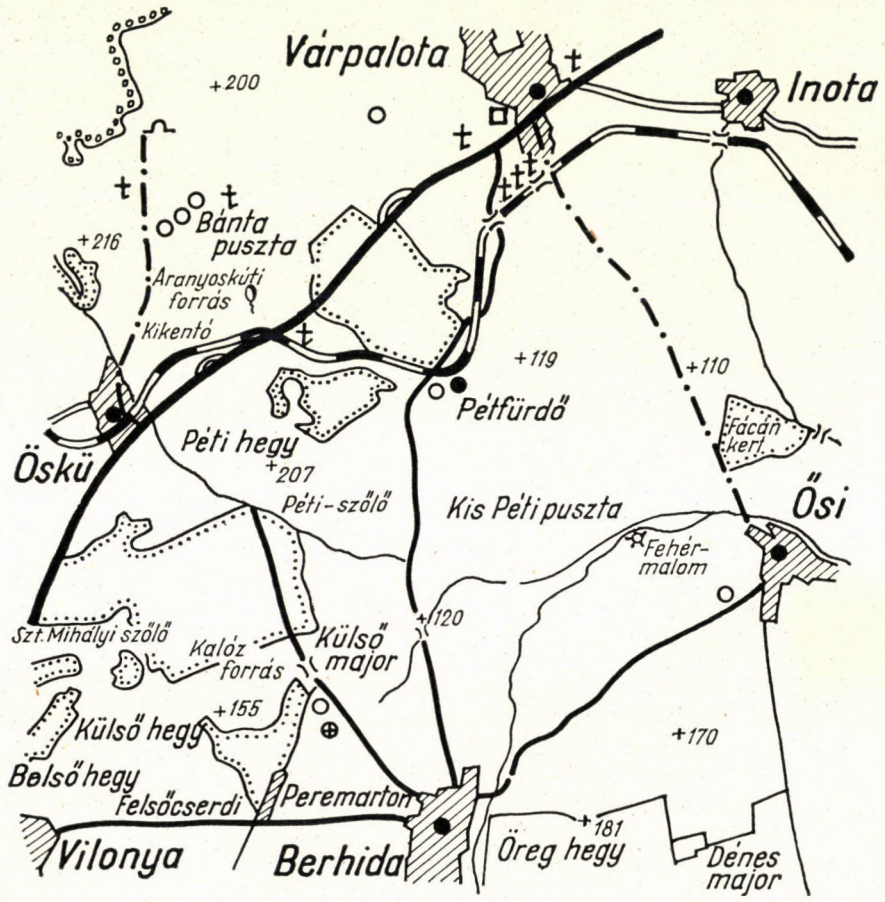

rülte a vizes térséget, de a gát elkészülte után nincs okunk feltételezni, hogy ezt a hídul kínálkozó építményt ne vették volna figyelembe az út kedvezőbb vezetése szempontjából az oly ésszerűségre törekvő római útépítők. Hogy az út merre haladt Csákvár *(Floriana)* irányában, további kutatás feladata, s főként kutatandó az út folytatása *Caesariana* irányában. Mivel ezen az útszakaszon *(Mogetiana—Caesariana—Osones)* — mint említettem — a kutatások folynak, s ezek eredménye minden bizonnyal nyomtatásban megjelenik, nincs szándékomban erre részletesen kitérni, csupán azt említeném meg, hogy az

út Öskütől Sóly, Litér, Romkút, Szentkirályszabadja, Balácza-puszta érintésével haladt Tótvázsony, ill. Nagyvázsony irányában, amerre Caesariana-t sejtjük. Ezt az útvonalat már többen, közöttük Rhé Gyula[11] is feltételezték, hangsúlyozva azt, hogy a Balácza—Litér—Sóly közötti völgyvonulat természetes útnak látszik. Ezt a nézetet egyébként az útvonalat végigkísérő közismert római lelőhelyek és telepnyomok sora is nagyban alátámasztja, s itt említeném meg, hogy a Veszprémi Múzeum leletkataszterében utalás található egy úttest-darabra Szentkirályszabadja—Romkút környékén a szántások között.[12] Remélhetőleg a kutatásoknak kézzelfogható módon fog sikerülni ezt az útszakaszt mindkét irányban tisztázni.

Nem szükséges az említett helyeken vagy a bent Várpalotán talált római leleteket felsorolni, mivel közismertek és nagyrészt publikáltak[13], kisebbik részük pedig a Veszprémi Múzeum leletkataszterében fel van sorolva. Meg kell azonban említeni azt, hogy a népvándorláskori leletek elhelyezkedése igen figyelemre méltó az út szempontjából. A népvándorláskori leletek, főként a sírleletek gyakran római távolsági út közelében vannak. Ez a jelenség Várpalota környékén is megfigyelhető. Mind az avar, mind a germán sírleletek igen közel fekszenek ahhoz a tereprészhez, amelyen a római út feltételezésünk szerint keresztül haladt. Erre a tényre azonban már többen felfigyeltek és ez látszik Bóna István dolgozatából is.[14] A mellékelt térképvázlaton megkísérlem feltüntetni mind a római, mind a népvándorláskori és honfoglaláskori leleteket. A térképvázlatból kitűnik, hogy a leletek a feltételezett utat két oldalról közrefogják, nagyjából tehát a mai országút és a vasútvonal közötti terepszakaszt.

Említést kell azonban tenni magáról a gátról, amely a pannóniai építészetnek még mai felforgatott formájában is igen jelentős alkotása. A gát irodalma, különösen újabb irodalma Faller Jenő tanulmányától (1929)[15] eltekintve meglepően kicsi.[16] Faller részletesen és szakszerűen leírja ezt a hatalmas kőépítményt, mely 158 méter hosszúságban, 4,5 méter magasan húzódik az országút alatt. Az 1937-ben épült műút töltését a gátra építették, amikor is a gát köveinek egy részét szétdobálták és különböző helyeken építették be újra.

[11] *Rhé Gy. :* i. m. 25—29.

[12] Ezúton mondok még egyszer köszönetet *dr. Szentléleky Tihamér*nak, a Veszprémi Múzeumban nyújtott szíves segítségéért.

[13] Várpalota római kori emlékeit az eddig idézett irodalom mellett ismerteti Arch. Ért. 1891., 1892., 1896., továbbá *Kiss Á.:* Várpalota és környékének ókori emlékei. (Kézirat. Bp. 1957?) és *Szij R. :* Várpalota. Bp. 1960. Gondolat. 34—38.

[14] *Bóna I. :* Acta Arch. Hung. 7 (1956) 183—244. «Die Besetzung der vom Standpunkt des Handels und der Strategie wichtigen römischen Zentren lässt erkennen, dass die Langobarden das Land planmässig in Besitz nahmen, als Verkehrsstrassen benutzen sie die römischen Strassen und zur Niederlassung die Reste der römischen Städte. Aller Wahrscheinlichkeit nach erkannten sie die Wichtigkeit von Aquincum und der Übergangstellen der Umgebung. . . . (198)

[15] *Faller J. :* Vasi Szemle, 6 (1939) 294—300.

[16] A gátról érdemben csak *Faller Jenő* írt, de kisebb-nagyobb részletességgel leírják, illetve említik a következő szerzők: *R. Pococke, :* Voyages de —. I—VII. Paris, 1773. *Fényes E.* és *Römer F.* id. m. *Henszlmann I. :* Arch. Ért. 9 (1875) 72—78. *Eötvös K., Dornyay B., Laczkó D., Rhé Gy.*, id. művek. *Graf. A.:* A Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. Bp. 1936. (Diss. Pann. Ser. I. Fasc. 6.), *Faller* alapján bővebb leírást ad illusztrációkkal: *Szij R.:* i. m. E felsorolás egyben a római kőbánya irodalmát is áttekinti, de külön meg kell emlékeznünk a legrégebbi magyar munkáról, amely a gátat leírja: *Weszprémi I. :* Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Viennae. 1781. 2. tom. 211. p., ahol a következőképpen írja le a gátat és az utat, amiből kitűnik, hogy a gát a XVIII. században fedett volt: «*Sed omnium maxime spectabilia supersunt in vicino Comitatu Weszpremiensi intra oppidum Palota et vicum Öskü dictum exstantia Viae huius Romanae rudera ; Pons scilicet tres fere orgyas latus, e durissimis lapidibus caesis et dolatis opere supra terram arcuato in convalle fabrefactus, frequentibus palustris et iumentis quibuslibet quotidianum hodiedum iter praebens; cui in contiguo iuguntur murus, lato et alto agger suffultus, ex laeuigatis aeque in planum saxis quadrangularibus, absque ansis ferreis, arte coagmentatis, continendarum scaturigium et riuulorum caussa ad constituendam Paludem efformatus, et mille amplius passus productus qui in medio Septum seu portam cataractam, vel Emissarius habet, duplice crena instructum, per quod Aqua e loco clauso palustri sub contiguo ponte statim memorato arcuato, praecipiti et numquam interrupto cursu effunditur, austrum versus iter continuatura.*»

Ennek következtében a zsilipek rovatékos köveit a gát falának különböző részein láthatjuk. Faller — Henszlmannal együtt — kétségbe vonta, hogy a gáton út ment volna keresztül, s szerintük duzzasztó, illetve «völgyzáró» gát volt, melynek két zsilipje közül az egyik valószínűleg nem volt boltozva csak sok évszázaddal később. Ugyanezt írja Henszlmann a pátkai, ezzel teljesen analóg építményről is. A pátkai esetre azonban ellentmondó a Századok egyik közleménye[17] mely szerint Ortvay Tivadar egy déli irányban futó római útmaradvány látható nyomaira hivatkozik, mely út «folytatását képezte egy még máig is fennálló római fal, mellyel két hegy között levő völgyet zártak el avégből, hogy a vizek lefolyását gátolják s nagyterjedelmű tavat létesítvének». Ezek szerint erősen feltehető, hogy a pátkai gáton keresztül haladt az út, s miért nem tehető fel akkor, hogy az Öskü-kikeri-tói gáton ne haladt volna át, amikor az «a veszprém- és fejérmegyei Sárrét egyetlen átkelő pontja» és « . . . a szaggatott s erősen karsztos várpalotai dombvideket a Péti hegy idősebb triászrögétől elválasztó kelet-nyugati irányú törésvölgy legszűkebb pontján épült . . .» — amint Faller mondja idézett művében (294., 298.). Ami a boltozást illeti, sajnálatos, hogy a többszöri átépítés miatt ezt a kérdést nem lehetett tisztázni. A két csatorna (emissarius) közül az egyik, a nagyobb, s az amelyiket Faller boltozatlannak vélt, ma is megvan, s keleti, pontosabban délkeleti kifolyója látható és boltozása eredetinek látszik. Weszprémi idézett leírása is azt látszik igazolni, hogy mindkét csatorna-nyílás eredetileg is boltozott volt. A gát bánta-pusztai homokkőből készült, mint ahogy abból készült a legtöbb környékbeli római kőemlék is. A bántai kőfejtőből még a mai napig is bányásszák ezt az értékes építőanyagot, s innen szállították az Országház építéséhez is annak idején. Ma már több helyen folyik a fejtés, a római kőfejtő közvetlen szomszédságában is, de a római részt ritka kegyelettel érintetlenül hagyják. Az viszont nyilvánvaló, hogy a római időkben is jelentős szerepet játszott a bánya, s szükséges volt, hogy a sokak által feltételezett tavi közlekedés mellett valamilyen szárazföldi út is vezetett a település irányában, melyen egyrészt szállítottak, másrészt a bánya dolgozói közlekedtek. Ennek az útnak a nyomát sem lehet a bánya környékén felfedezni, de erősen arra utal az, hogy a térképvázlaton jelölt településnyomok mellett útnyomot is találtak, amely a mai Öskü község felé vezetett. Az idézett szerzők közül többen felhozzák, hogy az öreg öskü parasztemberek bizonyos «flaszter»-t említenek, ami a bánta-pusztai határban, a római település környékén volt. Magam is beszéltem öreg emberekkel a községben, akik szintén emlékeztek a «flaszter«-re, s tudni vélték, hogy az egykor római út volt, sőt az egyik községbe vezető utat most is «római út» néven említik. Ez a «római út», amit a bejárás alapján szintén feltételezett útként jelöltem meg, a faluból kifelé menve a római település-maradványok mellett halad és a bánya felé fordul. Máig dűlőút, mindkét oldalán igen sok kő és cserépdarab, téglatörmelék található a szántásban, és ha a régi ásatások színhelye felé érünk, nem ritkán találhatunk peremes-tégla darabokat is.

Az eddigiekkel kapcsolatban utalnunk kell egy másik kérdésre, a szakirodalomban igen sokszor idézett Szombathely—Tüskevár—Somlyóvásárhely—Pogánytelek—Hajmáskér útvonalra, melyet régebben általánosan elfogadtak, s maga Finály is ezt a *Savaria—Aquincum* út megfelelő szakaszának tartotta. Miután Simonyi tisztázta *Mogetiana* helyét, ez az útvonal, mely főként a Tüskevár=*Mogetiana* azonosításon alapult, mint távolsági út (mint az *Itinerarium* útja) elvesztette jelentőségét, mivel az *Itinerarium*-ban megadott távolsági adatok ezen a vonalon semmiképpen nem jönnek ki. Ez természetesen csak azt jelentené, hogy ez az út *nem az Itinerarium távolsági útjával azonos*, hiszen bizonyos, hogy a felsorolt gazdag lelőhelyek és települések között ez az útvonal is élt, s valószínűleg a mi útvonalunkba torkollott valahol talán éppen Öskü előtt.[18] Az is lehetséges, hogy az *Itinerarium* útjának egy mellék útja volt, ami összekötötte az ottani településeket e távolsági postaúttal. Bármi volt is ennek az útnak a jelentősége, az bizonyosnak látszik, hogy Öskü előtt vagy a mai község helyén találkozott a két út.

Ezek után szükséges, hogy valamilyen összefüggést keressünk a bánya, a gát, a meglehetősen kiterjedt településnyomok, a római és más korból származó emlékek, valamint a kétségtelenül erre haladó út, sőt valószínű útelágazás, továbbá a mai egymáshoz közeleső településeken (Várpalota, Öskü, Peremarton, Pét, Berhida, Inota stb.) talált leletek között: vajon nem mutat-e ez egy nagyobb római településre?

Erre a környékre a régebbi irodalom két települést helyez: az egyik *Osones*, a másik *Cimbrianae*. E kettőből *Osones* az útvonal egyik állomása, *Cimbrianae* pedig *Sopianae—Arrabona* útvonal állomása *(Itin. Ant.* 267.), mely útvonal valahol a kör-

[17] Századok (1884) 191.

[18] Ennek az útnak létezését útnyomok is bizonyítják Márkó és Rátót között. *Rhé :* i. m. 27.

nyékünkön keresztezi az aquincumi utat. (Az útkereszteződés felkutatása szintén további feladat. Az eddigi irodalomban Sóly és Litér községek nevét említették mint az útkereszteződés valószínű helyét. *Cimbrianae*-t Romer Flóris Veszprémmel, Finály pedig Berhidával azonosítja. Finály azonosítása látszik valószínűbbnek, bár a távolsági adatok gondos mérését a leletviszonyokkal összevetve egy harmadik lehetőség is mutatkoznék Berhida környékén, de ennek felvetése további terepbejárások és kutatások eredményeinek ismerete előtt elhamarkodott lenne. Meg kell azonban vizsgálnunk útvonalunk ideeső állomásának, *Osones*-nek a helyét. Finály Hajmáskérrel azonosítja,[19] Domaszewski pedig Csurgóra helyezi.[20] (Finály az útvonalra vonatkozó mérései alapján *Mogetiana*-t Zalaegerszegre, *Caesariana*-t Tapolcára, *Osones*-t Hajmáskérre, *Floriana*-t pedig Csákvárra teszi, amelyek közül az utóbbit általánosan elfogadták. Ezeket az *Osones*-azonosításokat azonban megcáfolja az, hogy az *Itinerarium* távolsági adatai a variánsok figyelembevételével is erősen eltérnek. Az *Itinerarium Antonini* (263.) szerint *Aquincum*-tól a távolságok a következők: *Floriana* 30 *mp.*, *Osones* 26 (28) *mp.* Ha a mindenképpen elfogadható és elfogadott *Floriana=Csákvár* azonosítást alapul vesszük, akkor a tőle 26 (vagy 28) mp. távolságra eső *Osones*, a terepviszonyok figyelembevételével 1 : 75 000-es térképen végzett mérés alapján Várpalota és Öskü közé esik; Öskühöz közelebb, a településnyomok közelében húzza körzőnk az ívet. A közvetlen környék bőséges település- és építménymaradványai, gazdag lelőhelyei, a feltételezett út, a bánya és nem utolsósorban a római kort követő idők régészeti hagyatéka a mai településekkel együtt kellően alátámasztják azt, hogy *Osones*-t erre a helyre tegyük, mely fontos közlekedési és bányaipari csomópont lehetett.

FITZ JENŐ

L. SEPTIMIUS FLACCUS

Septimius Flaccus Pannonia inferiorban viselt helytartóságát E. Ritterling az 1908-ban Intercisában előkerült felirat[1] alapján feltételesen Elagabalus korára tette.[2] A felirattöredék a következő:

IMP CAES[
ANTONINO A[
COH I ∞ ANT[
SVB SEPT FLACCO
CVRANTE IVI[

Ezt a datálást a további irodalom is átvette.[3] A felirat olvasását az *Intercisa* monográfia első kötetében Fülep F. a következőképpen adta *Imp(eratori) Caes(ari) [M. Aur(elio)] / Antonino A[ug(usto) p(io) f(elici)] / coh(ors) I (milliaria) Ant(onina) [Heme]/s(enorum) s(ub) Sept(imio) Flacco / curante Iul(io)* . . .[4] Ez a feloldás nyilvánvalóvá teszi, hogy azok az érvek, amelyek alapján E. Ritterling Caracalla, vagy inkább Elagabalus korának ítélte meg a töredéket, nem helytállóak. A feliraton ugyanis nem a *cohors I (mil-*

[19] *Finály :* i. m. 171.
[20] Mindkét feltevést ismerteti *Laczkó D. :* i. m. 22.
[1] *Hekler A. :* Arch. Ért. 30 (1910) 30.; Ann. Ép. 1910, No. 147.
[2] *E. Ritterling :* Arch. Ért. 41 (1927) 298.
[3] *P. Lambrechts :* La composition du Sénat romain de Septime Sévère à Dioclétien (193—284). DissPann I/8 (1937) No. 665.; *G. Barbieri :* L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193—285), (Roma 1952) No. 2099.; *Erdélyi G.—Fülep F. :* Intercisa I., AH 33 (1954) No. 309.; *Dobó A. :* Pannonia provincia helytartói. (Debrecen 1958, kézirat) No. 58.
[4] A feloldás a 4. sorban eltér a *Hekler A.* által közölt és *E. Ritterling*nél is szereplő SVB olvasástól és S S betűket lát, amelyeket az idézett módon egészít ki. A kőemlék felülvizsgálása azonban Hekler A. feljegyzésének helyességét igazolja. A tábla a közölt kiegészítés alapján is lényegesen nagyobb volt, semhogy a javasolt *[Heme]/s(enorum)* feloldás elfogadható lenne. Mint a későbbiekben közölt újabb kiegészítési javaslat mutatja, egy-egy sorban 9—11 betű hiányozhat, tehát az említett feloldásról semmiképpen nem lehet szó.

liaria) Hemesenorum 213 óta[5] viselt *Antoniniana* jelzője szerepel, hanem más kőemlékein is előforduló *Antonina* alapító jelzője.[6] Ennek a jelzőnek nincs datáló jelentősége, a cohors legkorábbi ismert feliratain is megtaláljuk.[7]

A töredék korának meghatározásában így egyedül a császárnév — *ANTONINO A[ug(usto)]* — adhat kiindulást. Az *Antoninus* nevét használó császárok közül Antoninus Pius semmiképpen nem jöhet számításba: a hemesai cohors *Aur(elia) Antonina* alapító jelzője[8] nem hagy kétséget a felől, hogy a segédcsapatot Marcus Aurelius állította fel. De nem látszik valószínűnek az sem, hogy a felirat Marcus Aurelius egyeduralma idejéből (169—176) származnék. A szír segédcsapat a kutatás korábbi felfogása szerint 176-ban,[9] a későbbi szerint 183/184 táján[10] foglalta el helyét az intercisai táborban. Akármelyik nézet bizonyul helytállónak, kőemlékünk császár nevének tisztázása tekintetében Marcus Aureliusra nem gondolhatunk.

Caracalla alatt Pannonia inferior következő helytartóit ismerjük:[11]

C. Iulius Septimius Castinus ..... 209—212/213
L. Cassius Pius Marcellinus ..... 213—214
L. Alfenus Avitianus ..... 214—215
C. Octavius Appius Suetrius Sabinus ..... 215/216—217

A legatusoknak ez a sora annyira teljesnek látszik, hogy igen kevés a valószínűsége annak, hogy még egy helytartóval kellene számolnunk.

Pannonia inferior kormányzóinak jegyzéke kétségtelenül Elagabalus alatt ad legkedvezőbb lehetőséget Septimius Flaccus hivatali idejének kijelölésére, Pontius Pontianus utódaként.[12] Emellett szólhatna Dio Cassius tudósítása, amely szerint 217-ben Macrinus egy Flaccust *praefectus alimentorum*-má nevezett ki:[13] kézenfekvőnek látszhatnék, hogy ugyanarról a személyről lehetne szó.

Mindezek a lehetőségek ellenére sem azonosíthatjuk a felirat *Antoninus Augustus*-át Elagabalus-szal. Az utolsó Antoninust ugyanis feliratai szinte kizárólagosan *M. Aurelius Antoninus pius felix Augustus*-nak nevezik,[14] vagy *M. Aurelius Antoninus invictus pius felix Augustus*-nak.[15] A feliraton szereplő Antoninus Augustus a gyakorlattól teljesen eltérő, éppen ezért a kőemlék korának meghatározásában a kedvező mellékkörülmények ellenére sem gondolhatunk az Elagabalus-szal való azonosításra.

A felsorolt uralkodókon kívül Commodus használta rendszeresen az *Antoninus* nevet,[16] 183-ig *Antoninus Augustus*,[17] 183—185 között *Antoninus pius Augustus*,[18] 185-től *Antoninus pius felix Augustus*[19] formában. A címek felvétele és használata alapján tehát az intercisai felirattöredék datálásánál Commodus egyeduralmának 180—183 közti évek is számításba jöhetnek.

Ebben az időszakban nem ismerjük Pannonia inferior praetori rangú helytartóját. Sex. Quintilius Condianus, aki a markomann—szarmata háborúk befejező szakaszában kormányozta Alsó-Pannoniát és sikeresen harcolt a barbárokkal,[20] 180-ban *consul*

[5] *Erdélyi G.—Fülep F.* : i. m. No. 338.
[6] *Barkóczi L.* : Intercisa I., AH 33 (1954) 33.; *Fülep F.* : Intercisa I., AH 33 (1954) 206.
[7] *Erdélyi G.—Fülep F.* : i. m. No. 308.
[8] Uo.
[9] *Barkóczi L.* : Intercisa II., AH 36 (1957) 512—.
[10] *Fitz J.* : Arch. Ért. 86 (1959) 142.
[11] L. előkészületben levő «Legati pro praetore Pannoniae inferioris» című tanulmányomat.
[12] Így határoztuk meg mi is: PW Suppl. 9.
[13] Dio 78, 22, 1.; *G. Barbieri* : i. m. No. 219.
[14] ILS 467, 468, 471, 472, 473, 474, 475, 1329, 2008, 2188, 2442, 5843, 5853, 6219, 6878, 9058.
[15] ILS 5793.
[16] ILS 377, 391, 392, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 1121, 1124, 2099, 2749, 2472, 5193, 5338, 5412, 5849, 6296, 6770, 6808, 6870, 8913, az alsópannóniai burgus-feliratokon is: *Erdélyi G.—Fülep F.*: i. m. No. 297—307.
[17] ILS 377, 394, 1124 stb.
[18] ILS 399. A *pius* azonban gyakran az Augustus után van, így az alsópannóniai burgus-feliratokon is.
[19] ILS 397, 398, 6296 stb.
[20] Dio 71, 33, 1.

ordinarius volt.[21] Pannoniát tehát legkésőbb 179 végén el kellett hagynia. A következő ismert legatus, L. Cornelius Felix Plotianus az ismeretes burgus-építkezéseket 184/185 folyamán végeztette, majd Tigidius Perennis állítólagos összeesküvése idején, 185-ben kegyvesztett lett.[22] Hivatali működése tehát 183/184 táján kezdődhetett.

Mivel a másik négy Antoninus nevű császár uralkodásának idejére Septimius Flaccus pannoniai helytartósága semmiképpen nem helyezhető, a 180—183 közti évekre való időzítésnek semmi sem mond ellent, a legatusban határozottan Commodus korának első, praetori rangú helytartóját láthatjuk. Ezt a megállapításunkat kétségtelenné teszi a 183. év consulainak áttekintése. Az év consul ordinariusai *Imperator Commodus IIII* és *C. Au[f]idius Victorinus II* voltak. A suffectusok közül február 8-án *L. Tutilius Pontianus Gentianust*, május 13—20 időből *M. Herennius Secundust* és *M. Egnatius Postumust* ismerjük, továbbá időpont nélkül a *T. Pactumeius Magnus* és *L. Septimius Fla[. . .]* consulpárt.[23] Nem lehet vitatható, hogy 183 második felében hivatalba lépő L. Septimius Fla[. . .] alsópannoniai helytartónkkal azonos, így a legatus és a consul teljes neve L. Septimius Flaccus, aki Pannonia inferiort 179 végétől vagy 180 elejétől 183 közepéig kormányozhatta, majd az év későbbi mundinumai egyikében megkapta a consulatust.

A felirat korának, a császárnak tisztázása nem teszi lehetővé, hogy az Intercisa I. kötetében javasolt kiegészítést továbbra is elfogadjuk. A felirat valószínű kiegészítése a következő lehet:

Imp(eratori) Caes(ari) [M. Aur(elio) Commodo] / Antonino A[ug(usto) Sarm(atico) Germ(anico)]/ coh(ors) I (milliaria) Ant(onina) [Hemesenorum] / sub Sept(imio) Flacco [leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)] / curante Iul(io) [. . . . .]

A felirat új datálása a helytartó működési idejének pontos megállapítása mellett jelentős új adatokat ad az intercisai *cohors I (milliaria) Hemesenorum* pannoniai tartózkodásáról és Commodus-kori építkezéséről. A cohors eddig ismert legkorábbi feliratos emléke az az építési töredék, amelyet 183—185. évekre, feltehetően 184/185-re datálhatunk.[24] E töredék, valamint az ugyancsak 184/185-re keltezhető másik felirat alapján[25] feltételeztük, hogy a szíriai cohors az alsópannoniai limes átszervezése során[26] talán 184 folyamán került Intercisába. L. Septimius Flaccus most tisztázott felirata azonban kétségtelenné teszi, hogy a cohors Pannoniába vezénylését és ezzel együtt az alsópannoniai védelem átszervezését valamivel korábbra, legalábbis 183-ra kell tennünk. A helytartó működési ideje lehetővé tenné, hogy a feliratos táblatöredék állításának idejét tágabb határok között 180—183 közötti évekre állapítsuk meg. Az a körülmény azonban, hogy a limes menti burgus-építkezések, amelyek nyilvánvalóan szerves részei voltak a limesen végrehajtott átszervezésnek, 184/185 folyamán történtek, de kétségtelenül 184/185-re keltezhető az egyik intercisai építési felirat is,[27] nem teszi valószínűvé, hogy az átszervezés kezdetét 182/183-nál lényegesen korábbra tehetnők. Ez az egy-két év eltolódás mindenesetre arra mutat, hogy az alsópannoniai limes megerősítése nem Commodus uralkodásának előrehaladottabb éveiben merült fel és került megvalósításra, hanem a markomann—szarmata háborúk lezárása után, annak mintegy folyományaként indult meg, a háború tapasztalatai és az új helyzet, a defenzívebb védelmi politika kívánalmai szerint.

[21] *A. Degrassi :* I fasti consolari dell'impero romano, (Roma 1952) 50.
[22] *Fitz J. :* L. Cornelius Felix Plotianus. IKMK E/3 (1959) 77.
[23] *A. Degrassi :* i. m. 51.
[24] *Fitz J. :* Arch. Ért. 86 (1959) 140.; *Erdélyi G.—Fülep F. :* i. m. No. 308.
[25] Uo. *Erdélyi G.—Fülep F. :* i. m. No. 310.
[26] *Fitz J. :* Acta Arch. Hung. 14 (1962) 74.
[27] *Erdélyi G.—Fülep F. :* i. m. No. 310.

ERDÉLYI ISTVÁN

EGY REJTÉLYES FELIRAT A NYUGATI-PAMIRON

1956-ban résztvettem a leningrádi A. N. Bernstam professzor pamíri régészeti expedícióján. Ennek során a Nyugati-Pamiron, kb. 2000 m magasságban a Pjandzs folyó völgyében (Tadzsik Szovjet Szövetségi Köztársaság, Hegyi-Badachsáni terület), Dajr-aszan nevű település után a Horog város felé vezető autóút mellett az itt közölt feliratot vettük észre egy, a széltől-fagytól simára koptatott nagy sziklán.

A jelek egyenként kb. 15—20 cm nagyságúak. A vésés, vagyis a betűk árkai már teljesen felvették a szikla sötétszürke felületének a színét. A legalsó jel felett bekarcolva újkeletű cirillbetűs név olvasható: ОКИМШО. Ez azonban nem semmisített meg egy jelet sem a régebbi feliratból. A hat jól kivehető régi jelen kívül, még van egy görbe vonal, amely a baloldali különálló jelet követi. Színéből ítélve ez is újabb keletű lehet.

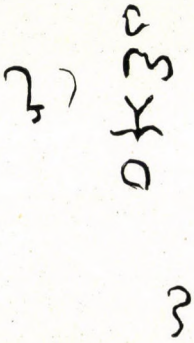

A felirat eddig még az irodalomban nincsen megemlítve sem. Sajnos a róla készített fényképfelvétel nem sikerült, így csak a rajzát tudjuk most közölni.

A Nyugati-Pamir folyóvölgyei az ókorban is aránylag sűrűn lakottak voltak, ezt bizonyítják a legfontosabb stratégiai pontokon levő erődök romjai.[1] Egyik legismertebb közülük a Ratm nevű erőd, a Pamir és a Vachan-Darja összefolyásától nem messze, amely az északkelet felől támadó nomádok ellen volt hivatva helytállani. Hasonló szerepet töltöttek be a Sachdara felső folyásánál levő erődök, a Turumtaj tónál: Jansan-Kozy, Abdal, Butenentyk, Dzsany-dzsan stb. Szintén a kelet felőli támadást kellett feltartóztatniuk a Tokuzbulak, Gunt, Chazaret Imom-chona és Bank-kala melletti erődöknek. Az összes felsorolt erődöt többször is átépítették, az élet folyamatos volt bennük az i. e. II. századtól az i. u. VI—VII. századig.

Hasonló erődítmények, ritkábban a Gunt folyó mellett is vannak Csertymánál és Rivaknál, a Sachdara folyó mellett ebből a periódusból való a Ros-kala. Ezek nagyobbak mint a Vachan mellettiek, a közelükben haladt a kelet-nyugati főútvonal.

A Pjandzs mellett a Ratm nevű erőd után sorakoznak az Iszor, Zunk és Darsaj nevű várak. A legjelentősebb volt azonban Jamcsun (Kafyr-kala), a kínai források Boho = Vachan ország fővárosa, teljes nevén «Gaseny száka város». Az általunk talált felirat nem messze van ettől az erődítménytől, attól kissé nyugatra.

Ezek ellen az erődök ellen támadást indító nomádok sírjai közül is ismeretes egynéhány a Keleti-Pamirból.(A. N. Bernstam i. m. 321. o. a datálás, a sírrajz a 294. o.

[1] Először *Olufsen :* Through the unknown Pamirs. The Second Danish Pamir Expedition 1898—99. London 1904, majd *Stein A.* több művében: Serindia. Oxford 1921. I. 1—2. fej., Innermost Asia. London 1928. II. 25. fej., An ancient Central Asian Track. London 1933. Először azonban *A. N. Bernstam* értékelte helyesen szerepüket. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. МИА 26. М-Л. 1952. 281—282. (Ebben a könyvben a 280. oldal 2. jegyzetében jelzett műve nem jelent meg !)

125. képének felső rajza, Pamir I. temető, más néven Tamdy, K 7. kurgán.) A gyűrűsmarkolatú török alapján keltezi őket A. Bernstam az i. u. I—III. sz.-ra.

Magán a Nyugati-Pamiron erődítetlen települések az i. u. első évezred elejéről még nincsenek régészetileg kimutatva. Expedícionk a Pamirtól északra, az Alaji-völgyben, vagyis a Transzalaji és az Alaji gerinc között a Kyzyl-szu völgyében és ennek jobboldali mellékfolyója a Kok-szu mellett végzett kusánkori nyílt településeken vizsgálati ásatásokat. Sajnos, ezek anyaga A. Bernstam halála után még mindig nem került közlésre.

BENEDICTY RÓBERT

A THULERÓL SZÓLÓ ETHNOGRAPHIAI EXKURZUS A KAISAREIAI PROKOPIOSNÁL

Az antik elődök nyomain haladva a bizánci történetírók többé-kevésbé részletesen foglalkoznak azokkal a barbár népekkel, amelyekkel a birodalom kapcsolatba került. Ezek az ethnographiai tudósítások egyrészt a történeti összefüggések megértéséhez szükségesek, másrészt az előadást az időnkénti megszakításokkal élénkebbé, változatosabbá teszik.

Jellemző sajátossága a bizánci történeti műveknek az, hogy megírásukban szerzőik az antik görög történetírás klasszikusait utánozták, nemcsak nyelvi téren, hanem írói módszereket, bizonyos szerkezeti sajátosságokat, sőt egyes epizódokat is átvettek tőlük. Ennek az archaizáló módszernek legfontosabb területe az ethnographia volt. Már az antik görög és római történeti irodalomban megfigyelhető az, hogy az írók a barbár népek jellemzésében bizonyos állandóan ismétlődő szempontokat alkalmaztak, amelyek idővel közhelyekké *(τόποι)* váltak.[1] Ezek a toposok a hellenizmus idején a művelt világ szellemi közkincsévé lettek, majd pedig átöröklődtek a bizánciakra, akik azokat a velük érintkezésbe került barbárokra alkalmazták.[2] Ez az eljárásuk azt vonja maga után, hogy műveik néprajzi tudósításainak felhasználásában óvatosan kell eljárni és azokat minden egyes esetben gondosan felül kell vizsgálni.

Az archaizáló módszer Prokopios ethnographiai tudósításainak is alapvető jellemvonása. A bizánciak barbár szövetségeseit vagy ellenségeit ő is antik minták szerint jellemzi, akikkel az apróbb, szövegben elszórt ethnographiai jellegű megjegyzéseken kívül öt hosszabb ethnographiai exkurzusban foglalkozik.[3] Ezek az exkurzusok formai és tartalmi szempontból egyaránt elkülönülnek a történeti előadástól, önálló egységet alkotnak, az előadás menetébe mégis pontosan beleilleszkednek. Az exkurzusok elkülönülését stereotyp kezdő- és záróformulák biztosítják, amelyek kevés kivétellel Herodotos munkájából valók.[4] Külön említést érdemel az, hogy a thulitákról szóló exkurzust egy stereotyp formula két részre bontja és ez a felosztás a tartalomnak teljesen megfelel.

Az antik eredetű ethnographiai toposok alkalmazásának különösen tág tere kínálkozott a mesés Thule félsziget lakóinak jellemzése során, amelyről Prokopios, mivel azt saját tanúsága szerint (Hist. VI 15, 8.), soha nem látta, csak közvetett forrásokból tudott tudósításokat szerezni, mindenekelőtt szóbeli tudakozódás alapján — ez Prokopiosnak egyik fontos forrását képezte[5] — és amelyről, mint az Oikumene legtávolabbi vidékéről, mesés híresztelések és mendemondák jártak körbe, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy író és olvasó érdeklődését felkeltsék, fantáziáját foglalkoztassák.

A félsziget lakóiról a következő tudósításokat adja (Hist. VI 15, 16—26.): «*Τῶν δὲ ἱδρυμένων ἐν Θούλῃ βαρβάρων ἓν μόνον ἔθνος, οἳ Σκριθίφινοι ἐπικαλοῦνται, θηριώδη τινὰ βιοτὴν ἔχουσιν. οὔτε γὰρ ἱμάτια ἐνδιδύσκονται οὔτε ὑποδεδεμένοι βαδίζουσιν οὔτε οἶνον πίνουσιν οὔτε τι ἐδώδιμον ἐκ τῆς γῆς ἔχουσιν. οὔτε γὰρ αὐτοὶ γῆν γεωργοῦσιν οὔτε*

[1] *K. Trüdinger :* Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie, Basel 1918, 175. l.; *A. Schröder :* De ethnographiae antiquae locis quibusdam communibus, Halis Saxonum 1921.

[2] *Gráf A.:* EPhK 57 (1933) 25. kk.; *Gy. Moravcsik:* Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Berlin 1958² 199—200.

[3] Historiae, ed. *Haury*, I 3,2—7.: hephthalitákról; III 2,2—6.: gótokról; VI 14,1—7.: herulokról; VI 15, 16—26.: Thuleról; VII 14, 21—30.: sklavinokról és antákról.

[4] *H. Braun :* Die Nachahmung Herodots durch Prokop, Nürnberg 1894, 6—11.

[5] Szóbeli kutatásairól több helyen tanúságot tesz: Hist. IV 13, 29.; IV 20, 47.; VI 15, 8—9.; VIII 1,1.; VIII 20, 48.; VIII 21, 10.

τι αὐτοῖς αἱ γυναῖκες ἐργάζονται, ἀλλὰ ἄνδρες ἀεὶ ξὺν ταῖς γυναῖξι τὴν θήραν μόνην ἐπιτηδεύουσι. θηρίων τε γὰρ καὶ ἄλλων ζώων μέγα τι χρῆμα αἵ τε ὗλαι αὐτοῖς φέρουσι, μεγάλαι ὑπερφυῶς οὖσαι, καὶ τὰ ὄρη, ἃ ταύτῃ ἀνέχει. καὶ κρέασι μέν θηρίων ἀεὶ τῶν ἁλισκομένων σιτίζονται, τὰ δέρματα δὲ ἀμφιέννυνται, ἐπεί τε αὐτοῖς οὔτε λίνον οὔτε ὄργανον ὅτῳ ῥάπτοιέν ἐστιν, οἱ δὲ τῶν θηρίων τοῖς νεύροις τὰ δέρματα ἐς ἀλλήλα ταῦτα ξυνδέοντες οὕτω δὴ ἐς τὸ σῶμα ὅλον ἀμπίσχονται. Οὐ μὴν οὐδὲ τά βρέφη αὐτοῖς κατὰ ταὐτὰ τιθηνοῦνται τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις. οὐ γὰρ σιτίζονται Σκριθιφίνων παιδία γυναικῶν γάλακτι οὐδὲ μητέρων ἅπτονται τιτθοῦ, ἀλλὰ ζώων τῶν ἁλισκομένων τοῖς μυελοῖς ἐκτρέφονται μόνοις. ἐπειδὰν οὖν γυνὴ τάχιστα τέκοι, δέρματι τὸ βρέφος ἐμβαλομένη κρεμᾷ μὲν εὐθὺς ἐπὶ δένδρου τινὸς μυελὸν δέ οἱ ἐπὶ τοῦ στόματος ἐνθεμένη ξὺν τῷ ἀνδρὶ ἐπὶ τὴν εἰωθυῖαν στέλλεται θήραν. ἐπὶ κοινῇ γὰρ τά τε ἄλλα δρῶσι καὶ τὸ ἐπιτήδευμα μετίασι τοῦτο. τούτοις μὲν οὖν δὴ τοῖς βαρβάροις τὰ ἐς τὴν δίαιταν ταύτῃ πη ἔχει. οἱ μέντοι ἄλλοι Θουλῖται ὡς εἰπεῖν ἅπαντες οὐδέν τι μέγα διαλλάσσουσι τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, θεοὺς μέντοι καὶ δαίμονας πολλοὺς σέβουσιν, οὐρανίους τε καὶ ἀερίους, ἐγγείους τε καὶ θαλασσίους, καὶ ἄλλα ἄττα δαιμόνια ἐν ὕδασι πηγῶν τε καὶ ποταμῶν εἶναι λεγόμενα. θύουσι δέ ἐνδελεχέστατα ἱερεῖα πάντα καὶ ἐναγίζουσι, τῶν δὲ ἱερείων σφίσι τὸ κάλλιστον ἄνθρωπός ἐστιν ὅνπερ δορυάλωτον ποιήσαντο πρῶτον. τοῦτον γὰρ τῷ Ἄρει θύουσιν, ἐπεὶ θεὸν αὐτὸν νομίζουσιν μέγιστον εἶναι. ἱερῶνται δὲ τὸν αἰχμάλωτον οὐ θύοντες μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ξύλου κρεμῶντες, καὶ ἐς τὰς ἀκάνθας ῥιπτοῦντες, ταῖς ἄλλαις τε κτείνοντες θανάτου ἰδέαις οἰκτίσταις. Οὕτω μὲν Θουλῖται βιοῦσιν. ὧν ἔθνος ἓν πολυάνθρωπον οἱ Γαυτοί εἰσι, παρ' οὓς δὴ Ἐρούλων τότε οἱ ἐπηλύται ἱδρύσαντο.»

Szerkezetileg két részre tagolódik az exkurzus, és ez a tagolódás megfelel a tartalomnak: az első rész (16—22. §) a thuliták egyik legérdekesebb és legszembetűnőbb népének, a skrithiphinoknak szokásait ismerteti, a második részben (§ 23—26) a többi Thule-lakók életéről van szó; a tagolás formai eszköze egy stereotyp formula (§ 23). Thulé az egyetlen terület, ahol nem járt, amelynek népét személyesen nem ismerte meg, az exkurzus forrásai szempontjából tehát az *αὐτοψία* nem jöhet számításba, csupán a szóbeli érdeklődés és irodalmi források. A szóbeli érdeklődés két irányba történhetett. 1. Észak-Európa felé már a korai császárkorban folyt bizonyos kereskedelem, amiről a Vistula vidékén talált római pénzek tanúskodnak:[6] az innen származó hírek, adatok bizonyára érdekelték Prokopiost és nem maradtak ismeretlenek előtte. 2. A bizánci hadseregben szolgáltak herul csapategységek; ezek egy része viszont épp Prokopios tudósítása szerint, a gepidák elől menekülve visszament eredeti hazájába, Thulebe: bizonyára érdeklődött tőlük Prokopios szokásához híven. Az irodalmi forrásoktól eltérő vagy azokon túlmenő adatok minden valószínűség szerint tőlük származnak.

Az irodalmi források közül elsősorban a tacitusi Germania Fenni-re vonatkozó tudósítása (46, 3) vonja magára a figyelmet, a prokopiosi exkurzus első része és eközött ugyanis meglepő párhuzamok vannak:

Tacitus	Prokopios
Fennis mira feritas, foeda paupertas :	*. . . θηριώδη τινὰ βιοτὴν ἔχουσιν*
vestitui pelles	*. . . τὰ δέρματα ἀμφιέννυνται . . .*
victui herba	*. . . οὔτε οἶνον πίνουσιν, οὔτε τι ἐδώδιμον ἐκ τῆς γῆς φέρουσιν. οὔτε γὰρ αὐτοὶ γῆν γεωργοῦσιν . . .*
idemque venatus viros pariter ac feminas alit : passim enim comitantur, partemque praedae petunt.	*. . . οὔτε τι αὐτοῖς αἱ γυναῖκες ἐργάζονται, ἀλλὰ ἄνδρες ἀεὶ ξὺν ταῖς γυναιξὶ τὴν θήραν μόνην ἐπιτηδεύουσιν.*
nec aliud infantibus ferarum imbriumque suffugium, quam ut in aliquo ramorum nexu contegantur : huc redeunt iuvenes, hoc senum receptaculum.	*. . . οὐ γὰρ σιτίζονται Σκριθιφίνων παιδία γυναικῶν γάλακτι, . . . ἐπειδάν οὖν γυνὴ τάχιστα τέκοι, δέρματι τὸ βρέφος ἐμβαλομένη κρεμᾷ μὲν εὐθὺς ἐπὶ δένδρου τινός, μυελὸν δέ ἐπὶ τοῦ στόματος ἐνθεμένη . . .*

A párhuzamos tudósításoknak a sorrendje is megegyező. Hogy a két szerző között mi a viszony, az még vitatott.[7] Ugyancsak meglepő hasonlóság áll fenn a prokopiosi exkur-

[6] *E. Norden :* Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania, Berlin—Leipzig 1920, 448—449.

[7] *B. Rubin :* Prokopios von Kaisareia, Stuttgart 1954, col. 178. kk. a két szerző összefüggését azon esetben engedi meg, ha feltételezzük, hogy Prokopios ismerte a teljes Cassiodorust.

zus első része és Jordanesnek a Scrrefennae népre vonatkozó tudósítása közt (Get. ed. Mommsen, 21): «*aliae vero ibi sunt gentes Scrrefennae, quae frumentorum non queritant victum, sed carnibus ferarum atque ovis avium vivunt ; ubi tanta paludibus fetura ponitur, ut et augmentum praestent generi et satietatem ad cupiem genti.*»

A Prokopios és Jordanes tudósítása közötti összefüggés arra mutat, hogy közös forrásra mennek vissza, amire egyébként más jelek is mutatnak.[8] Nagy valószínűséggel állítható, hogy ez a közös forrás Priskos rhetor munkája;[9] ezt a feltevést támogatja nemcsak az a körülmény, hogy mind Jordanes, mind Prokopios nagy mértékben felhasználták Priskos művét, sőt töredékeket is megőriznek belőle,[10] hanem a prokopiosi exkurzus, szerkezeti—tartalmi tagoltsága is: az első, különálló rész, amely a skrithiphinokról szól, egyezik Jordanessel (és Tacitussal), a második rész olyan adatokat közöl, amelyeket ezek a szerzők nem ismernek; következésképpen a skrithiphinokra vonatkozó részek Priskosból származnak, a többi bizonyára szóbeli kutatásra megy vissza. Ebben az esetben megmagyarázható esetleg a Tacitussal való összefüggés is: könnyen elképzelhető ugyanis, hogy Priskos rhetor, mint udvari ember, jól tudott latinul, hiszen a latin nyelv ebben az időben még a keleti birodalomban is államnyelv volt, sőt maga is utal arra, hogy tudott latinul beszélni;[11] ebben az esetben lehet arra gondolni, hogy Priskos valami módon ismerte Tacitust.

A tudósítás feltételezhető leszármazása tehát:

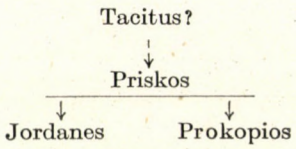

Már a Tacitussal való egyezés azt mutatja, hogy a thulitákkal kapcsolatban Prokopios hagyományos anyagot, közhelyeket dolgoz fel, hagyományos szempontokat vesz figyelembe. A thuliták életének jellemzésében két alapvető szempont játszik szerepet: egyrészt rendkívüli vadságukat és primitív életmódjukat jellemzi különböző vonásokkal, másrészt vallásukról közöl adatokat; mindkét szempont elterjedt közhely volt már az ókorban.

A skrithiphinok vadságát a következő vonások jellemzik: nincs kenyerük és boruk, mert nem művelik a földet; asszonyaik nem végeznek asszonyi munkát, sőt gyermekeiket sem nevelik, hanem a férfiakkal együtt vadásznak; a csecsemőket állati velővel táplálják és bőrökbe takargatva faágra akasztják.,

Régi elterjedt közhely az, hogy a barbárok kizárólag harcias foglalkozásokat (harc, rablás, vadászat) űznek,[12] a békés földműves munkákat pedig lenézik és szégyennek tartják.[13] Strabon (VII 291) a földművelés hiányát a germánok primitív és egyszerű életének illusztrálására hozza fel. Ugyancsak Strabonnál jelenik meg az a jellegzetes gondolat is, hogy a kenyér és bor hiánya kulturált életmód hiányát jelenti (VIII 304, 11), de nála bizonyos moralizáló értelme van, amennyiben ő erényként, a józan, szigorú életmód jeleként fogja fel. A latin irodalomban Caesarnál van meg (BG II 15, 4.). Prokopios

[8] *B. Rubin :* i. h.

[9] *Moravcsik Gy :* De Prisci rhetoris fragmentis, Budapestini 1924. 77 (kézirat) aki 63. fr.-ként veszi fel a két helyet.

[10] *J. Haury :* Prolegomena VII.—XIII.; *Moravcsik Gy. :* EPhK 38 (1914) 289—290.; *Th. Mommsen :* Prooemium in Jordanem XXXIV—XXXVII.

[11] EL ed. *De Boor* 145_{21}, bár a hunnal való társalgás csupán a vulgáris nyelv ismeretét mutatja.

[12] Her. IV 103 (Tauri); V 6, 2 (Thraci); Thuk, I 5, 1.: a későbbiek számára például szolgál; Caesar BG. VI 35, 7; V 12,2; Tacitus Germ. 35, 3 a germánokról; Amm. Marc. XXXI 2, 21 (Alani).

[13] *A. Schröder :* De ethnographiae antiquae locis quibusdam communibus, Halis Saxonum 1921. 15—17; Her. V 6 *(Thraci) ;* II 166; Tac. Germ. 15; Amm. Marc. XXXI 20, 2 *(Alani).* — A földművelés hiányának idealizálása egészen Homerosig nyúlik vissza (a kyklopsok élete í 108. kk.); így rajzolja meg Hesiodos az aranykort (Erga 116. kk.); Platon Kritias 114. E. kk. (Atlantisról,) (Strabon XV 694) Musicanus földjéről, Plutarchos (Sertorius 8) Hispaniáról; Iambulos (Diod. Sic. II 57, 1) pedig egy elképzelt szigetről képzeli el azt, hogy ott a föld munka nélkül is termést hoz, l. *Schröder :* i. m. 41—42.

a moralizáló-idealizáló értelmet elhagyva a skrithiphinok vadságát, primitívségét jellemzi e vonással éppúgy, mint a földművelés hiányának hangsúlyozásával. Ez a gondolat egyébként máshol is megvan nála: a lazok földjén nem terem semmi (Hist. II 28, 27—28), ezért vitézebbek a rómaiaknál (I 12, 15—19); a mórok szegénységét szintén ezzel a vonással jellemzi (Hist. IV 6, 13 kk.).[14] Herodotosra emlékeztet a skrithiphin asszonyok életének a jellemzése, hogy ti. nem végeznek asszonyi munkát, hanem csak vadászattal foglalkoznak férjeiket követve a vadak nyomában. Herodotos (IV 114—116) leírja azt, hogy az amazonok, miután feleségül mentek a skytha ifjakhoz, rávették őket, hogy törzsüktől váljanak el, mert ők nem akarnak a skytha asszonyokhoz hasonlóan kocsikban élni, és asszonyi munkát végezni. A sauromata asszonyok ezért csak vadászattal foglalkoznak és férjeiket követik a harcban. A két szerző leírása egymással teljesen megegyezik, nyilvánvaló tehát, hogy Prokopios az amazonok életének mintájára jellemzi a skrithiphinok asszonyainak életét.[15] Érdekes az, hogy Herodotos a Pontos vidékének lakóit jellemzi ugyanazon vonásokkal, mint amelyekkel Prokopios a távoli Thulé lakóit. Ez azt mutatja, hogy a görögök mindig a távoli, kevéssé ismert népeket jellemezték ezekkel a különleges vonásokkal, ami a földrajzi ismeretek fejlődését tükrözi.

A skrithiphinok rendkívüli vadságát azonban a gyermek nevelése jellemzi a legjobban: az asszonyok nem anyatejjel, hanem vadállatok velőjével táplálják gyermekeiket. Az étkezés mind az antikok, mind a bizánciak szemében fontos szempont volt, és nagyon jellemző az egyes népek lelkületére:[16] a vadság és a húsevés, valamint a tejivás és szelíd jellem összefügg; bizonyos fokozati különbséget jelent a főtt, illetve a sült hús fogyasztása a vadságban. Az igazságosság és a tejfogyasztás összefüggése Homerosnál jelenik meg először az Abioi-al kapcsolatban (N 3—6), Hesiodos átviszi a skythákra (fg. 189, 19 P) és ettől kezdve a «ἱππημολγός» és a «δικαιότατος» jelzők jellegzetesen a skythák jelzői lettek, így: Aischylos (Eum. 703. kk.), Pindaros (01.3, 14; Pyth. 10, 33—46); Herodotos egyes népeket említ, így az issedonokat (IV 26), a szentség hírében álló agrimpaioi csak növényi táplálékon élnek (IV 23), hasonlóképpen jellemzi a hyperboreosokat is (IV 32—35); Ephoros (= Strabon VII 302 k.) a lótej fogyasztását és az igazságosságot tulajdonítja nekik. A hellenizmus korában, a földrajzi látókör kitágulásának megfelelően, más távolabbi népekre is átvitték ezt a motívumot, így a mysiaiakra (Strabon VII 296) és a britannokra (Diod. Sic. V 21), elsősorban Poseidonios hatására. Rómában szatirikus, a jelen rosszasága ellen irányuló élt kapott ez a gondolat, amelyet Horatius (Carm. III 24), Vergilius (Georg. III 376 kk.) és Justinus (II 2) képviseltek. A császárkorban a germánokra vitték át ezt a motívumot, mint arra a barbár népre, amelyen a római légiók ereje megtört.[17] Homerostól a római korig tehát a néprajz alapvető tétele az, hogy a szelíd és igazságos népek étrendjében nagy szerepe van a tejnek, a hús pedig kis fontossággal bír; a húsevő népek viszont vadak, harciasak, kegyetlenek. A vadságnak egészen különleges fokát jelenti az, ha még a gyermekeket sem táplálják anyatejjel, mint ahogy az a többek között Apollodorosból (III 13, 6) ismert monda szerint a gyermek Achilleussal is történt, akit nevelője, Kheiron kentaur, oroszlánok zsigereivel és medvék velejével táplált, ezért lett olyan nagy hős belőle. Prokopios előtt nyilván nem volt ismeretlen az Achilleus-monda, így ezt a motívumot ebből ismerhette, bár nem szükségképpen Apollodoros művéből.

A skrithiphinok vadságát tehát teljesen az antik hagyományból ismert toposzokkal jellemzi Prokopios. Ehhez hasonlóan antik hatást lehet látni a thuliták vallásának jellemzésén. Maga az általános ismertetés is egészen topikus: sok istent és szellemet tisztelnek az égben és a levegőben, földön és tengerben egyaránt, valamint a folyók és források vízében; az Aresnek bemutatott emberáldozat említése azonban kifejezetten Herodotosra utal. Két dolgot állapít meg: Ares-t különösképpen tisztelik, egyrészt, neki eltérően a többi istentől emberáldozatot is hoznak, másrészt. Olyan antik írót kell tehát keresnünk, akinél ez a két momentum együtt szerepel. Ezt Herodotosban találjuk meg, aki a skythák vallásáról írva külön foglalkozik az Ares-kultusszal (IV. 62). Ennek az istennek, a megszokottól eltérően, erre a célra rőzséből egy nagy emelvényt építenek, amelyen egy vaskardot helyeznek el, Ares jelképéül: «τούτῳ δὲ τῷ ἀκινάκῃ θυσίας

[14] A Strabon-hely továbbéléséről vö. *G. Kazarov :* Byz. Ztschr. 16 (1907) 254—257.

[15] Ezt a motívumot alkalmazza Poseidonios a lygiaiakra azt írva, hogy az asszonyok ugyanúgy és ugyanazt a munkát végzik, mint a férfiak (Diod. Sic. IV 20, 2).

[16] *Graf A. :* EPhK 57 (1933) 29—30.

[17] Az északi barbároknak antik irodalmi idealizálásához vö. *A. Riese :* Die Idealisierung der Naturvölker des Nordens in der griechischen und römischen Literatur, Frankfurt am Main 1875, 7—31.

ἐπετέιους προσάγουσι προβάτων καὶ ἵππων, καὶ δὴ καὶ τοισίδ' ἔτι πλέω θύουσι ἢ τοῖσι ἄλλοισ· θεοῖσι. ὅσους ἂν τῶν πολεμίων ζωγρήσωσι, ἀπὸ τῶν ἑκατὸν ἀνδρῶν ἄνδρα ἕνα θύουσι . . .» A skythák tehát Aresnek mindenféle áldozatokat mutatnak be, azonkívül emberáldozatot is: ugyanez a jellegzetes herodotosi kifejezésmód van meg Prokopiosnál is. A thuliták emberáldozattal egybekötött Ares-kultuszát tehát Prokopios Herodotos mintájára írja le.

A Thule-exkurzusról tehát kimutatható, hogy tudósításai antik közhelyekbe vannak beöltöztetve. Megvizsgálva azonban az egyes tudósításokat, arra az eredményre jutunk, hogy bármennyire is topikusak azok, van történeti valóság mögöttük. Már maga az a tény, hogy Prokopios a herodotosi és straboni motívumokat nem ugyanarra a népre alkalmazta, mint amelyekre az antik szerző, azt jelenti, volt valami ok arra, hogy a motívumokat más népre vigye át. Ez az ok pedig csak az lehetett, hogy ilyen vagy hasonló értesüléseket kapott a thulitákról, és ezeket, minthogy bizonytalanok voltak, kiegészítette az antik adatokkal, illetve az antik kifejezési módot használta fel és esetleg antik elgondolások mintájára egymástól független momentumokat kapcsolt össze. A motívumok átvitelében az is közrejátszik, hogy Prokopios földrajzi látóköre már sokkal szélesebb volt, mint az antik íróké. Mint ahogy Herodotos is az akkor ismert világ legszélén lakó, kevéssé ismert népeket jellemezte a barbár vonásokkal, ugyanúgy Prokopios is a számára ismert területeken kívül lakó népekre alkalmazta ugyanazokat a motívumokat. A Thulera vonatkozó kutatás azonban nehézségekbe ütközik, mivel magának a területnek és lakóinak azonosítása nincs véglegesen tisztázva. Thule a Pytheastól elért legészakibb földrész, s később is a lakott világ szélének tartották. Helyét pontosan nem lehet meghatározni; három terület jöhet számításba a vele való azonosítással kapcsolatban, éspedig: Islanddal főleg a középkorban azonosították, ma már kevésbé; Norvégia déli területei; és esetleg más skandináviai területek.[18]

Vannak azonban olyan kapaszkodók a szövegben, amelyekbe fogózkodva el lehet indulni. Ilyen mindenekelőtt a két népnév, amelyeknek meg lehet állapítani etymológiáját, bár pontos azonosításuk nehéz. A skrithiphinok neve három alakjában ismeretes, ez a három alak az etymológia alapja: Prokopios i. h.: *Σκριθίφινοι*, Jordanes i. h.: Screrefennae, Paulus (Hist. Langobardorum I 5): *Scritobini* (var.: *-vini*, *-fini*), amelyek egy *Scridi-fini alakra mennek vissza, noha ez a *scrīđi* ~ *scrīđā* «futni» szó nincs hagyományozva (vö. ags. *Scriedfinnas*).[19] A névnek tehát germán etymológiája van. Értelmezésével kapcsolatban különböző nézetek merültek fel. K. Zeus Saxo Grammaticus (Praef. p. 8.) alapján «mászó finnek»-nek,[20] Müllenhoff Paulus diaconus (i. h.) alapján «sítalpon futó finnek»-nek értelmezi a nevet.[21] Ezeket a magyarázatokat M. Schönfeld nem fogadja el,[22] viszont Zsiray M. és E. Schwarz legújabban Müllenhoff értelmezését tartják a legmeggyőzőbbnek és a *skrīđa* szót «hótalpon járni» jelentéssel értelmezik.[23] Vitás a nép azonosítása is, de általában finn népnek tartják[24] és a lappokkal azonosítják őket, amelyet germánok a saját nyelvükön neveztek el.[25] A név germán etymológiája, a vitás értelmezés és azonosítás ellenére is arra mutat, hogy nem fiktív, légbőlkapott adatról van szó, hanem valódi nép van mögötte.

A másik népnév, a *Γαυτοί*, szintén a germánból magyarázható. Maga a nép is északi germán; a svédek két törzse közül az egyik neve a déli *gautar* (ma *götar*), a Niederdeutschban *gothen* alakot kapott, tehát még az *au* > *o* hangváltozás előtti állapotot tükrözi; a gót névvel véletlenül egyezik.[26] A két nép tehát valóságban létezett, nem fantázia szüleménye.

[18] *G. MacDonald :* Thule, RE II. Reihe, XI. Halbband, 627—630.

[19] *Schönfeld :* Scridifinni, RE II. Reihe, III. Halbband, 893.

[20] Die Deutschen und die Nachbarnstämme, München 1837, 684 k.

[21] Deutsche Altertumskunde II. 44.1. 1. jegyzet és 53. kk.

[22] Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen, Heidelberg 1911. 275. k. s. v. Fenni.

[23] Finnugor rokonságunk, Budapest 1937. 280; Germanische Stammeskunde, Heidelberg 1945. 206.

[24] *Ihm. :* Fenni, RE VI. 2186; *Wicklund :* Finnougrier, in: *Ebert :* Reallexikon der Vorgeschichte III. Berlin 1925. 368.

[25] *Zsiray M. :* i. m. 281—282; a finn név egy indogerman **pent-* 'gehen, Pfad' tő germán *fēnþ* «kóborló, vándorló, nomád» folytatására megy vissza, és eredetileg csak a lappokat jelölte, később azonban a finnekre is kiterjesztették.

[26] *Much :* Deutsche Stammeskunde, Leipzig 1905,[2] 137. k.; *E. Schwarz :* Germanische Stammeskunde, Heidelberg 1955. 85.

A thuliták életmódjára vonatkozó tudósítás értékét pontosan lemérni nem lehet, mert az idevonatkozó adatok rendkívül szegényesek. Szempontunkból itt elsősorban olyan források kívánatosak, amelyek függetlenek az antik klasszikus forrásoktól. Ezek elsősorban az arab írók munkái. Az arab írókat érdekelte a mesés «Thule, Tulija», mint a messze Észak legtávolabbi vidéke, és valamennyien hangoztatják rendkívüli kultúrálatlanságát.[27] Van tehát alapja Prokopios tudósításának, aki ezt a tényt, nyilván bizonyos adatok alapján közhelyekkel kiszínezte.

A thuliták vallására vonatkozó tudósításban is megtalálható a történeti mag. A sok isten és a különféle démonok tisztelete lélek-hitre vall: ez a germán vallásban megvolt. Elterjedt volt a hit különféle óriásokról, akiket a hegyek, erdők, vizek szellemeként tiszteltek és törpékről, akik szintén az erdők, hegyek lakói voltak; minden természeti tárgynak, erdőnek, hegynek, pataknak tulajdonítottak védőszellemet. Valamennyi germán törzs ismerte és tisztelte a *Nix*-eket vagy *Neck*-eket (< indog. **nig-*'waschen, baden'), a vizek, patakoknak anthropomorph alakban elképzelt szellemeit; a tengernek is voltak szellemei, akiket halfarkos női lények alakjában tiszteltek (Meerweiber, Meerfrauen). A föld alatt a *Wichte*-ket tisztelték (svéd *vaetter*, újsvéd *vättar*).[28] Nagyon találó tehát Prokopios jellemzése.

A germánok harci istennek hadifoglyokból bemutatott emberáldozatairól több klasszikus forráshely tudósít;[29] Mercuriusnak pedig meghatározott időnként hoztak emberáldozatot (Tac. Germ. 9.), és Nerthusnak is áldoztak rabszolgákat (Tac. Germ. 40.); az Ó-északi irodalomban a királyok feláldozásáról is történik említés. Az emberáldozat tehát a germán kultusz megszokott része volt.[30] Az Ares név használata interpretatio Graeca. A germánokkal kapcsolatban a harci isten interpretációi ritkák. Tacitus említi Marsot (Hist. IV 64. XIII 57.) és Mercuriust (Germ. 9.), mint a harccal valamilyen módon kapcsolatban álló isteneket; a gótok is Marsot tisztelik a leginkább (Jord. Get. V 41.). Hogy a germán pantheonban volt olyan istenalak, akit az Ares-Mars istenalakkal azonosítottak, azt két felirat *ex voto*-ja bizonyítja.

1. *Mars Halamarđ[us]* (Dessau II 4561) közelebbről nem ismert istenség. A *Halamarđ* szónak germán etymologiája van: germ. *ala* 'all, ganz' + *martha* és jelentése «Männermordende».

2. *Mars Thingsus* (Dessau II 4760): *Thingsus : Þing* 'Dingversammlung', az isten tehát a népgyűlés istene (Dinggott). A vélemények az értelmezést illetően eltérőek. Egyesek a népgyűlés felett hatalmat adó istennek fogják fel, eredetileg fizikai, később jogi értelemben; mások a lovascsapat istenének tartják. Vitás a *Dienstag*, ndl. *Dinsdag* szó értelmezése: *Tîwesdoeg* < *Tîwaz* és *Þingsaz*, amely talán szintén a harci isten neve.

Mars Thingsus a rómaiak szemében csak harci istenség volt; a valóságban azonban jog- és harcisten egyszemélyben, mert a germánok számára a harc nem a véres mészárlást jelentette elsősorban, hanem két fél közötti, meghatározott szabályok szerint végbemenő döntést, amelyben a döntőbíró az isten.[31] Ez az elgondolás van a mögött is, hogy a szászok a foglyokat megtizedelik (Sidonius Apollonaris VIII 6.), a frankok és kimberek pedig áldozatul a folyóba vetik a hadifoglyokat és az egész zsákmányt (Prok. Hist. VI 25, 9—10 és Orosios V 16.). Mercuriusról szintén kimutatható feliratok alapján, hogy a harcban is játszott szerepet.[32] Mars harci istennek a többi istennél intenzívebb

[27] *L. Rubin :* i. m. 182. Sajnos, *Garkavi :* Дополнения к сочинению „Сказания мусульманских писателей о славянах и о русских", Sankt Peterburg 1871. c. munkája nem volt számomra hozzáférhető. Nem lesz azonban érdektelen, ha *Rubin* német fordítása alapján közlök egy jellemző arab forrásrészletet. Al-Kindi (im Geographischen Wörterbuch des Jakūt al-Rhūmī, l. *Garkavi :* i. m. 13): «Am Rand der zivilisierten Welt im Norden ist ein grosses Meer unter dem Nordpol, und in seiner Nähe ist eine Stadt mit Namen Thule, hinter der es keine Zivilisation mehr gibt, und ihre Bevölkerung sind die unglücklichste Geschöpfe Gottes und dort ist noch kein Schiff hingekommen.»

[28] *J. de Vries :* Altgermanische Religionsgeschichte. I. Bd. Berlin 1956² 241—263.

[29] Strabon VII 294 *Kimbroi ;* Tac. Ann. I 61, XIII 57 *Hermunduri ;* Orosius V 16 *Eimbri*, VII 37 *Radagais ;* Vita b. Antonii (Clemen III 20); Vita Wulframi (Clemen 52); Jordanes Get. V 41.

[30] *J. de Vries :* Altgermanische Religionsgeschichte, Bd. I. Berlin—Leipzig 1935, 251—252.

[31] *J. de Vries :* i. m. 170—175.

[32] *Mercurius Channo* (CIL XIII 7781): *channo* < **hen-*, **han-* 'töten', itt tehát halálisten. *Mercurius Leudisio* (CIL XIII 7859): *Leudisio* < **leudisjan-* «Herrscher». Vö. *De Vries :* i. m. 168—169.

tiszteletét Tacitus (Hist. IV 64) és Jordanes (Get. 41) tanúsítják. A germán harci isten a görögül író és a görög kultúrában élő Prokopios Aresként jelentkezik, de valószínűleg nyelvi alapja is van az interpretációnak. A germán harci isten ugyanis *Irmin* néven is ismert volt; ez a név pedig valamilyen módon összefügg a Tacitus által említett *Herminones* nevével: kiindulásul tehát egy *Erminones* alak vehető fel. A név **ermina*, **ermana* szóra megy vissza, amely személynevekben gyakran előfordul. A szászok tiszteltek egy *Irminsul* nevű istent, akinek neve összefügg Irmin isten nevével; az ó-északi mithológia kozmikus kígyója, *iqrmungnadr* szintén idevonható, s idetartoznak as. *irmintheod :* ae. *eormendqeod* és an. *igrmungrund :* ae. *eormengrund* szavak, amelyek a későbbi időben 'gross, erhaben' értelemben szerepelnek, az *ermena* szó eredeti jelentése azonban 'dem Gotte zugehörig, vom Gotte stammend'; Irmin isten neve pedig összefügg az ói. Aryaman és az óir. Eremon névvel.[33] Ilyenformán a nyelvi motívum is szerepet játszhatott az interpretáció létrejöttében, mert az ermena ~ Irmin szavak, amelyek a harci istenre vonatkoztak, emlékeztethették őt az Ares névre; ezt támogatja Prokopios fejlett nyelvérzéke is, amely elsősorban az idegen nevek átírásában jelentkezik.[34]

A herodotosi toposba beöltöztetett tudósításnak tehát mind a két eleme, ti. Ares fokozott tisztelete és a neki hozott emberáldozatok hitelesnek bizonyult, a topos tehát csupán a formát adja, amelyet a szerző mondanivalójának megfogalmazásában, mint valami klisét felhasznált: a thuléi germánok vallásának két fontos tényezőjét, a harci istennek emberáldozatokkal való tiszteletét. Prokopios egy jólismert herodotosi helyet használt fel átvéve az antik szerző egyik jellegzetes fordulatát. Ez azt jelenti, hogy az antik mintakép, Herodotos az egyes tudósítások megfogalmazásában, formába öntésében szerepet játszott ugyan, azoknak tárgyi hitelét azonban nem befolyásolta. Az archaizáló forma tehát csupán a külső formát adja, amelyben hiteltérdemlő történeti mag rejtőzik.

FÜVES ÖDÖN

A MAGYARORSZÁGI GÖRÖG TELEPESEK A LEGÚJABBKORI GÖRÖG TÖRTÉNELMI IRODALOMBAN

A XVIII—XIX. sz. folyamán tekintélyes számban éltek hazánk területén görög kereskedők[1]. A magyar történettudomány megvalósítandó feladatai közé tartozik e görög telepesek történetének megírása is. Minthogy azonban a magyarországi görögök állandó kapcsolatban álltak szülőföldjükkel, azért a magyar kutatóknak a hazai forrásokon kívül figyelemmel kell kísérniük a görög történészek eredményeit is.

A második világháború befejezése óta számos könyv és tanulmány jelent meg Görögországban, amely értékes adatokat tartalmaz a magyarországi görögökre vonatkozólag is. Ezek közül a legjelentősebb két összefoglaló jellegű könyvet Aposztolosz Vakalopulosz[2] és Jeórjiosz Liritzisz[3] írta. Mindkét mű azokkal a makedóniai városokkal foglalkozik, amelyeket a török uralom idején lakóinak egy része elhagyott, külfölddel cserélve fel szülőföldjét. A két könyv tartalmilag kiegészíti egymást, mert míg Vakalopulosz inkább az anyavárosok történetét vizsgálja s a külföldi szórványokat csak érinti, addig Liritzisz az Osztrák—Magyar Monarchia makedón telepeit teszi kutatása tárgyává.

Ha valaki a magyarországi görög kereskedők iratait, összeírásait kutatja, annak hamarosan feltűnik, hogy a XVII—XIX. sz.-i görög telepesek többsége nem a tulajdonképpeni Görögországból, hanem Dél-Makedónia városaiból származott. Ez a makedón elem képezte a magyarországi görögök zömét, akik a XVIII. sz.-ban magukhoz ragadták az ország kereskedelmét s az akkor még fejlődést jelentő korai kapitalizmus kialakításában

[33] *J. de Vries :* Altgermanische Religionsgeschichte II. Bd. Berlin 1957², 14—16.
[34] *E. Schwyzer :* Die sprachlichen Interessen Prokopios von Cäsarea. Festgabe Th. Blünner, Zürich 1914, 306—309.
[1] *Schäfer L. :* A görögök vezetőszerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. Bp. 1930.
[2] *A. Vakalopulosz: Οἱ Δυτικομακεδόνες ἀπόδημοι ἐπὶ Τουρκοκρατίας* Szaloniki 1958.
[3] *J. Liritzisz : Αἱ μακεδονικαὶ κοινότητες τῆς Αὐστρουγγαρίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας.* Kozáni 1952.

fontos szerepet játszottak. Dél-Makedóniát görögök és cincárok[4] (más néven kucovlachok, makedorománok) lakták. Az utóbbiak vezető rétege, a kereskedő elem átvette a velük együtt lakó és kereskedő görögök magasabb műveltségét és mindenekelőtt elsajátította a balkáni kereskedelem nemzetközi érintkezési nyelvét, a görögöt.[5] Ezek a cincár kereskedők a görög kultúra és nyelv átvételével egyidőben érzésben is hasonultak a görögökhöz, úgyhogy új hazájukban, Magyarországon a görögökkel együtt tömörültek kereskedői társaságokba (az ún. kompániákba) és egyházközségekbe. A magyarországi két legjelentősebb egyházközség: a pesti és a zimonyi címében is viselte ezt a kettősséget: *Κοινότης τῶν Ῥωμαίων καὶ Μακεδονοβλάχων*. A két nép közt fennálló különbség ellenére a cincárok hazájukban s nálunk is összefogtak a görögökkel. Makedóniában bizonyára a törököktől elszenvedett azonos sanyargatások, Magyarországon pedig a kisebbség érzése és a közös érdek kovácsolta össze őket. Az kétségtelen, hogy a fejlettebb kompániákban idők folyamán előfordultak civódások is a cincárok és görögök között pl. Pesten,[6] Zimonyban. Ez a széthúzás azonban nem volt általános jellegű. A cincárok többsége ugyanis büszkén vallotta magát görögnek.[7] Ez a görög-tudatuk különösen akkor jutott kifejezésre, amikor egyes magyar városokban a szerbekkel viszálykodásba keveredtek. Könyveik zöme, irataik, sőt sírfeliratuk is görög nyelvűek. A cincárok elgörögösödésének folyamatát bizonyítja az is, hogy a magyar nép nem látott lényeges különbséget a kétfajta kereskedő között és egyszerűen „görög" gyűjtőnévvel illette őket. A magyar történettudomány is ebben a tágabb értelemben használja mindig a „görög" elnevezést.[8]

Makedónia történetéről a magyar kutatók vajmi kevés ismerettel rendelkeznek, pedig az szoros kapcsolatban van a Magyarországra áramló kereskedők sorsával. Vakalopulosz könyve — számunkra jórészt ismeretlen forrásra támaszkodva — felfedi előttünk a makedón városok keletkezésének és az azokból való elköltözésnek az okát. A törökök görögországi megjelenését hamarosan követte a síkvidéki, utak mentén fekvő városok elnéptelenedése.[9] A lakosok ugyanis a török—albán pusztítások elől a menedéket nyújtó hegyek közé menekültek s ott új városkákat alapítottak. Ekkor, kb. a XV. sz. elején alakult a legtöbb makedón város, amelynek lakói főképpen állattenyésztéssel tartották fenn magukat. Az idők folyamán elszaporodó nép a szegény, hegyes vidéken nem tudott megélni, ezért egy részének — hazáját elhagyva — kereskedéssel kellett foglalkoznia. Vakalopulosz nagyon helyesen látja, hogy az anyagi nyomor, a nehéz életkörülmények szolgáltatták a kivándorlás legfőbb okát. Az kétségtelen, hogy a XVII. sz.-ban már Makedónia városaiban is fel-fellángoló albán—török terror miatt is sokan elhagyták szülőföldjüket, de a kiköltözésnek nem ez volt az elsődleges oka, mint ahogy ezt az eddigi kutatók állították. A természet mostohaságából származó nehéz életviszonyok, amelyhez a törökök által okozott létbizonytalanság is párosult, kényszerítették a görögöket hazájuk elhagyására. Ezeknek egy része a Török Birodalom nyugalmasabb részeibe költözött, többségük azonban észak felé Szerbiában, Romániában és az Osztrák——Magyar Monarchia városaiban telepedett le. A XVII. sz. elején tűnnek fel először a görögök éspedig Erdélyben[10] és Debrecenben[11], de beköltözésük ekkor még nem volt tömeges. A görög kereskedelem ebben a században ugyanis főképpen Konstantinápolyba, ill. Durazzón keresztül tengeri úton Velencébe irányult. Megváltozott a helyzet a XVIII. sz-ban, főképpen a passzarováci béke után. A velencei konzul 1720-ban[12] a következő

[4] *D. J. Popovics :* O cincarima. Beograd 1937; — Enciklopedija Jugoslavije. Zagreb 1956. II. köt. Cincari címszó (379—380.); — A. *Vakalopulosz : Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ*. Szaloniki 1961. 34—38.

[5] *K. Coerning :* Ethnographie der Österreichischen Monarchie. Wien 1857. III. köt. 154. *A. Ficker :* Die Völkerung der österreichisch—ungarischen Monarchie. Wien 1869. 82. *K. J. Jirecsek :* A bolgárok története. Nagybecskerek 1899. 434. *Fényes Elek :* Magyarország Statistikája. Pest, 1842—43 I. köt. 79. *Pásztor M. :* A százötvenéves Lipótváros. Bp. 1940. 59. Szbornyik v cseszty na professor L. Miletics po szlucsaj na 25 godisnata tu knizsovna djeinosztj. Szófia 1912. 163.

[6] *Pásztor :* i. m. 64.

[7] Sz. *Iambrosz : Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ οἰκογενεία Σίνα. Νέος Ἑλληνομνήμων* 21/1927/162.

[8] A görög szó tartalma később még jobban bővült és kereskedőt jelentett. (Magyar Nyelv Ért. Szótára II. köt. Bp. 1960. 1050.)

[9] *A. Vakalopulusz : Ἱστορία* 96.

[10] Egyes erdélyi városokban már 1500 körül is feltűnnek görög kereskedők. *L. K. Tzurkasz : Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι τῆς Τρανσυλβανίας*. Elefteron Vima 1932. dec. 5.

[11] *Zoltai L.:* Debrecen százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen 1935. 3.

[12] *K. D. Mertziosz: Μνημεῖα μακεδνικῆς ἱστορίας*. Szaloniki 1947. 273.

szavakkal határozza meg ezt a fordulatot egyik jelentésében: «*Οἱ ἔμποροι τώρα πηγαίνουν μὲ τὰ ἐμπορεύματά των πρὸς τὴν Οὐγγαρίαν.*» A kedvező vámtarifa, a privilégiumok, a versenytársak hiánya, valamint a gyors meggazdagodás lehetősége vonzotta hazánkba a görög kereskedőket, úgyhogy Velence és Konstantinápoly helyett ettől kezdve Magyarország és Ausztria lett a görög kereskedelem terjedésének fő iránya. A makedónok úgy elözönlötték a magyar városokat, hogy akadtak honfitársaink, akik Magyarország «második Makedóniává» való változásának veszélyét emlegették.

A makedón kereskedők karavánokkal szállították áruikat hazánkba. Sehol másutt a szakirodalomban nem találjuk meg a görög karavánok olyan részletes leírását, mint Liritzisz fentebb említett könyvében. Ennek alapján el tudjuk képzelni, hogy milyen lehetett a két évszázad alatt (1650—1850) mintegy másfél millió embert megmozgató görög karaván-kereskedelem. A makedón kereskedők áruval megrakott lovak, ösvérek sokaságával indultak el a sokszor hetekig tartó útra, amely rengeteg veszélyt rejtett magában nemcsak a természet erői, hanem a rablók miatt is. Éppen ezért a karavánokat mindig kísérték fegyveres őrök is, akik sokszor komoly harcba keveredtek a fosztogatókkal. A karavánkisérők ügyes fegyverforgatókká váltak, úgyhogy 1821 után a makedón szabadságharcosok tartalékát képezték. A karavánvezetéshez nagyfokú éberségre, leleményességre volt szükség. A karavánvezetők az ily módon szerzett képességeiket felhasználták új hazájukban is, ahol tekintélyes kereskedőkké váltak. Szina bécsi bankár és magyar földbirtokos is karavánvezetéssel kezdte el tüneményes pályafutását. A karavánok rendszerint májusban indultak útnak, kiindulópontjuk legtöbbször Janina, Kozáni és főképpen Sziatiszta városok voltak. A Magyarországba jövő karavánok Zimonynál keltek át a Dunán, amelyet — egy népdal tanúsága szerint — magukénak vallottak és jobban ismerték, mint szülőföldjük folyóit. Útközben elszórtan beszállóhelyek voltak, ahol a karavánok az éjszakát töltötték. Nagyobb helyen istállóval és raktárokkal rendelkező épületek, az ún. karaván-szerájok álltak a kereskedők rendelkezésére. A Bécsben épségben megmaradt karaván-szeráj[13] alapján el tudjuk képzelni, hogy milyenek lehettek az annak idején hazánkban is bizonyára szép számmal megtalálható beszálló-fogadók. Egy-egy sikeres út után a karaván «arannyal telt zsákokkal» tért haza. A makedón városok hamarosan meggazdagodtak, mert lakóik mind nagyobb számban kapcsolódtak be ebbe a jövedelmező tevékenységbe. A családi összefogás is szerepet játszott ebben a gazdagodási folyamatban. A magyarországi görög kereskedők családtagjai u. i. hazájukban maradtak, ahol kereskedőtársakként működtek közre az üzletek lebonyolításában. — Sem Liritzisz, sem Vakalopulosz, de az eddigi szakirodalom sem említi megfelelő súllyal a dunai hajózásnak a szerepét a makedón—görög kereskedelemben, pedig a hadihajózás szempontjából fontos Duna kereskedelmi út is volt. Bizonyára a folyami áruszállítás lehetősége csábította a szerbeket és a görögöket a Duna menti városokba (Zimony, Pest, Szentendre, Komárom, Győr, Pozsony, Bécs) való letelepedésre. Bécset hamarabb érhették volna el Nagykanizsa — Sopron irányában, márpedig az erre folyó kereskedelem mindvégig jelentéktelen maradt.

A magyarországi görög kereskedők zömének szülőhazájáról, Makedónia városairól eddig csak egyes helytörténeti monográfiákban olvashattunk.[14] Vakalopulosz könyvének egyik legnagyobb értéke az, hogy egy helyen adja Dél-Makedónia és Észak-Epirus helységeinek földrajzi leírását és történelmi ismertetését. Ebből kitűnik, hogy a görög kereskedelem központja a gazdasága miatt aranyvárosnak nevezett Sziatiszta[15] volt, amelynek kb. 200 kereskedő-családja az Osztrák—Magyar Monarchia városaival állott kereskedelmi kapcsolatban. A magyarországi görög kereskedők közül sokan származtak Kozáni városából[16], ahonnét már 1662-ben több kereskedő jött hazánkba. Kereskedelmi központ volt még a szőrmeiparáról nálunk is ismert Kasztória városa. A magyarországi görögök származási helyei között gyakran olvassuk Moszchopolisz[17] nevét, amely a környék egyik legnagyobb és leggazdagabb helye volt. 1769-ben a törökök feldúlták ezt az 50 000 lélekszámú várost, amelynek lakossága teljesen elmenekült, többségük Magyarországra költözött. A magyarországi görögök irataiban gyakran találkozunk még a következő kisebb jelentőségű helységek nevével is: Szelitza, Vogatzikon, Cotili, Kliszura, Vlaszti, Szervia, Katranitza, Nausza, Verria, Dojrani, Melenikon, Szerre, Vitólia, Koritza, Blatzi, Szipiszcha

[13] *F. Dölger:* Wien und Neugriechenland. Wien 1943.

[14] Német nyelvű leírás a múlt század végéről: *Sz. Gopcsevics:* Makedonien und Alt-Serbien. Wien 1889.

[15] *I. Aposztolosz:* Ἱστορία τῆς Σιατίστης. Athén 1929.

[16] *P. N. Liufisz:* Ἱστορία τῆς Κοζάνης. Athén 1924.

[17] *I. Martinianosz:* Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μοσχοπόλεως. Athén 1939.

stb. Bár ezeknek az utóbbi helységeknek Magyarországgal való kapcsolata Sziatisztához, Kozánihoz, Kasztóriához és Moszchopoliszhoz viszonyítva jelentéktelen volt, mégis amellett tanúskodnak, hogy a XVIII. században nem volt Dél-Makedóniának olyan jelentősebb helysége, ahonnan nem jöttek volna telepesek hazánkba.

Bár Liritzisz — a könyve címéhez fűzött várakozásunkkal ellentétben — csupán a bécsi, pesti és zimonyi makedón-görögség történetét vizsgálja, mégis nagy erénye e műnek, hogy a pesti görögök működését nem önmagában, elkülönítve kutatja, hanem kapcsolatba hozza a másik két város görögségével is. Ez a módszer alkalmat ad arra, hogy megállapíthassuk Pest görögjeinek szerepét a diaszporában. A három város ilyen szempont ból való összehasonlítása kétségtelenül Bécs elsőbbsége mellett tanúskodik. A szórványgörögség szellemi és anyagi központja Bécs volt. Az első görög újság, az első önálló görög nyomda ebben a városban keletkezett. A francia forradalom hatása alatt Rigasz Bécsben kezdett szervezkedni, később ugyanitt talált először visszhangra a szabadságharc gondolata is. A legtöbb görög nyelvű könyvet Velence után Bécsben adták ki. A pesti görögöknek a bécsiekhez viszonyítva másodrendű szerep jutott. Ez is természetes folyománya volt a hazánkat háttérbe szorító császári politikának. Mindkét szerző elismeri azonban, hogy Bécs után az Osztrák—Magyar Monarchiában található kb. 30 nagyobb göröglakta város közül Pesten élt a legjelentősebb makedón-görög közösség. Pest szellemi központja volt nemcsak a szórvány görögségnek, hanem hatása kiterjedt Görögország városaira is. Híres volt a pesti görög iskola, itt is nyomtattak görög könyveket.[18] Pesten is működtek felvilágosult görög tudósok, tanítók. Itt is tevékenykedtek gazdag kereskedők, akik nemcsak új hazájukban jótékonykodtak, hanem szülővárosukat is támogatták.[19] A pesti görögöknek is szerepük volt a görög szabadságmozgalomban. Mindezek a felsorolt, számunkra főleg Horváth Endre kutatásai nyomán[20] eléggé alaposan ismert tények azonban nem befolyásolják azt a megállapítást, hogy a diaszporában a vezető szerep a bécsi görögségé volt.

Mindkét könyvben érdekes leírást olvashatunk Dél-Makedónia egyes városaiban még most is épségben megtalálható kereskedőházakról, amelyek a népi építészet és művészet valóságos remekei. Ezeknek a nagyméretű, emeletes épületeknek vastag, lőrésekkel ellátott fala van. Számos ház sarkán torony emelkedik, amely minden bizonnyal a török—albán támadások ellen szolgált védelmül. Az emeleten zárt balkon és vasrácsos ablakok láthatók. A szobák mennyezete és az ajtók fából készültek és diszesen faragottak. A falakat belül festmények díszitik. Nem hiányzik a házakból a képekben gazdag ikonosztáz sem. A mellékhelyiségek a kövezett udvar egyik sarkában foglalnak helyet. A ház földszintjét az üzlet és raktárhelyiség képezi. Nálunk Magyarországon Szentendrén és Tokajban áll még néhány műemlékké nyilvánított görög kereskedő-ház. Érdekes lenne vizsgálat tárgyává tenni ezeket és összehasonlítani mintájukkal, a makedóniai kereskedőház típusával.

Az elmondottakból világos, hogy a két szerző több, előttünk homályos kérdésre ad választ. Az adatokban bővelkedő könyvek segítséget nyújtanak a görög telepesek történetét kutató magyar tudósok számára. Míg Liritzisz könyvének célja elsősorban ismeretterjesztés, vagyis az eddig ismert anyag összegyűjtése és közlése, addig Vakalopulosz műve komoly tudományos munka eredménye. Sajnos azonban mindkét író művén meglátszik, hogy a mgyar kutatások számos eredménye nem ismeretes a szerzők előtt. Így pl. nincsenek adataik a legtöbb jelentős magyar város görögjeire vonatkozólag, nem tudnak a magyar városoknak a görögök betelepedése ellen való védekezéséről, adatok hiányában erősen idealizálják a makedón kereskedő alakját, nem említik a magyarországi görögök elszerbesedésének, ill. elmagyarosodásának folyamatát, nem tudnak a görög tőkének ház- és mezőgazdasági ingatlanba való irányításáról stb. Mindezek a hiányosságok azt bizonyítják, hogy a görög telepesek történetét csakis a görög és magyar kutatási eredmények együttes ismeretének birtokában lehet tökéletesen feldolgozni. Éppen ezért e cél elérése érdekében elengedhetetlenül szükségesnek látszik a két nemzet történészeinek mielőbbi összefogása és kölcsönös együttműködése.

[18] *Horváth E.:* Magyar–görög bibliográfia. Bp. 1940. – *N. P. Dlialisz* 1948-ban kiadta a Kozáni Könyvtár katalógusát. Ebben találtunk két Pesten megjelent könyvet, amely *Horváth* fenti bibliográfiájában nem szerepel: 1. *M. Περδικάρης Ἑρμῆλος ἢ Δημοκριθηράκλειος.* Pest 1817. 2. *M. Περδικάρης Προδιοίκησις ἐις τον Ερμηλον.* Pest 1817.

[19] A kozáni templom és iskola donátorai között sok pesti görög nevet találunk. *N. Π. Δελιαλῆς Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς κοξάνης.* Kozáni, 1960. *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλητιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κοξάνης. Κοξάνη* 1958.

[20] *Horváth E.:* Az újgörögök. Bp. 1943.

MEGEMLÉKEZÉSEK

DERCSÉNYI MÓRIC
1879—1961

82 éves korában hosszú alkotó tevékenység és termékeny pedagógiai munka után tért örök nyugalomra Dercsényi Móric, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, az Országos Rabbiképző Intézetnek több mint 50 éven át működő görög—latin tanára. Öreg és fiatal tanítványainak nagy tömege kísérte őt utolsó útjára, annak a sok-sok száz hallgatójának képviseletében, akik neki köszönhették görög—latin nyelvi ismereteiket, klasszikus műveltségüket és jellemük formálását.

De Dercsényi Móricz nemcsak született pedagógus volt, hanem szaktárgyainak kiváló művelője is. A budapesti tudományegyetemen végezte tanulmányait, ahol 1902-ben szerzett bölcsészdoktorátust. Már doktori értekezésével, amelynek tárgya a kyprosi nyelvjárás története volt, megmutatta kiváló tehetségét. Alapos tárgyi tudása, probléma-meglátó készsége, kutató és rendszerező érzéke már ebben az első munkájában is megnyilvánult. Minthogy a kyprosi nyelvjárás történetét a legrégibb időktől kezdve egészen napjainkig tanulmányozta, ezzel már pályája elején kifejezésre juttatta azt a meggyőződését, hogy a görögséget egységes egésznek kell felfogni és helytelen a kutatást csupán az ún. klasszikus görögségre korlátozni. A görögség dialektikus egységéről vallott nézetét még jobban alátámasztotta az 1931—32-ben a Hariseion ösztöndíjjal végzett görögországi tanulmányútja.

A klasszikus görög írók közül Platónt érezte magához legközelebb. Lefordította és magyarázó jegyzetekkel látta el a Symposiont és a Phaidrost. Részleteket fordított az «Államból» és a «Törvényekből». Több cikkben foglalkozott a Theaitetos egyes homályos részeinek magyarázatával. Platón mellett másik fő érdeklődési körét az újgörög nép történelme képezte, amely őelőtte elhanyagolt területe volt a magyar szakirodalomnak. Számos tanulmányt írt Görögországnak a többi balkáni országhoz való viszonyáról, több tudósításban számolt be a görögországi helyzetről. Mindezek közül kiemelkedik a görög szabadságharcról szóló műve, amely az első magyar nyelvű, összefoglaló jellegű tanulmány erről a tárgykörről. Már e munkájának írása közben megérlelődött benne az az elhatározás, hogy feldolgozza a magyarok részvételét a görög szabadságharcban. Hosszú éveken át gyűjtötte az anyagot ehhez a műhöz, de azt megírni már nem tudta.

Platón és az újgörög történelem kutatása mellett Dercsényi a görög irodalom más területeivel is foglalkozott. Erről tanúskodnak a több helyen megjelent, különböző tárgyú cikkei és fordításai. Szaktárgyain kívül eredményes kutatómunkát végzett a zsidó irodalom és történelem kutatása terén is. Életének utolsó 25 évében Thököly leveleinek összegyűjtésén fáradozott. Példamutató szorgalommal kutatott hazai és külföldi levéltárakban. Sajnos, a halál meggátolta abban, hogy életének ezt a fő művét kiadhassa. A majdnem nyomdakész két kötetes munkát a Magyar Tudományos Akadémia átvette és gondoskodik sajtó alá rendezéséről is.

Dercsényi Móric fáradhatatlan munkása volt a magyar pedagógiának és tudománynak. Benne szerencsésen egyesült a szakma iránti lelkesedés a tanítványok iránti szeretettel. Ennek a benne rejlő tökéletes harmóniának volt köszönhető, hogy a sors mostohasága ellenére is haláláig lelkesen tudott dolgozni és a tudomány, valamint a pedagógia terén egyaránt maradandót alkotni.

FÜVES ÖDÖN

VITA

A GÖRÖG—EGYIPTOMI SZINKRETIZMUS KÉRDÉSÉHEZ

D. MÜLLER: ÄGYPTEN UND DIE GRIECHISCHEN ISIS-ARETALOGIEN Abh. d. Sächs. Akad. d. Wiss. zu Leipzig, Phil.-Hist. Klasse, Band 53. Heft 1. Berlin Akademie Verlag, 1961. 96 l. DM 15, 50.

Mióta E. Curtius 1838-ban az androsi verses Isis-himnuszt felfedezte, a filológiai és vallástörténeti kutatás állandó tárgyává vált a görög Isis-himnuszok, vagy helyesebben aretalógiák kérdése.[1] Száz esztendő leforgása alatt kereken egy tucat rokon szöveget fedeztek fel, illetve vontak az Isis-aretalógiák körébe. Ezek, a Diodórosnál (I, 27) szereplő jól ismert «nysai» Isis felirattal együtt lehetővé tették az Isis-aretalógiák történeti vizsgálatát, eredetüknek, összefüggésüknek és a hellenisztikus-római szinkretisztikus vallásosságban játszott szerepüknek felderítését. A kutatás fontos és termékeny vita alapját képező állomását jelentette W. Peek idézett alapvető munkája, amely az androsi verses felirat alapos elemzése mellett az addig ismert többi aretalógia szövegét is közzétette, valamint R. Harder sokat vitatott, de nagyérdemű monográfiája,[2] amely az újonnan felfedezett chalkisi Karpokrates-felirathoz kapcsolódva, a legátfogóbb tárgyalását nyújtotta az Isis-aretalógiák történeti kérdésének. A kérdésről folytatott vita során, amelyben többek között G. Lafaye, P. Collart, B. A. Van Groningen, A. Salač, P. Roussel, F. Lexa, G. Farina, A. D. Nock, A.-J. Festugière szereztek érdemeket, napjainkra lényegében tisztázódott az eddig ismeretes szövegek egymás közötti viszonya. Eszerint valamennyi szövegnek, ha nem is közvetlen mintája, de mindenesetre előképe egy prózai Isis-aretalógia volt, amely a hellénizmus korában, az i. e. 2. sz.-ban vagy korábban, de mindenképpen a legkorábbról fennmaradt derivátumok (i. e. 1. sz.) előtt keletkezett. Ezt a szöveget a kyméi, a saloniki, valamint közvetve az iosi feliratok őrizték meg, hozzá csatlakozott bizonyos áttételek és átinterpretálás révén Diodóros kivonatos szövege, az utóbbi mellett legkorábban feljegyzett androsi himnusz szerzője pedig az alapszöveghez szorosan kapcsolódó, de attól részben eltérő prózai változatot használt fel szabad átköltéséhez. Az androsi himnusz, amelyet W. Peek találóan jellemzett a késő hellenisztikus asianizmus tipikus példájaként, a szabad variálásnak, feldíszítésnek és stilizálásnak olyan nagyfokú lehetőségét mutatja, amely az alapkérdés szempontjából fölöslegessé teszi, hogy a rokon, de lényegében már új szövegnek tekinthető más aretalógiák (kyrénéi aretalógia, Isidóros négy himnusza Medinet Madiból, Mesomedes himnusza, Koré Kosmou aretalógia és Karpokratés aretalógia) részleteiben való összefüggését és leszármazását lényeges problémának tekintsük.

A központi kérdés a Harder nyomán memphisinek (M) nevezett alapszöveg keletkezésére vonatkozik. Nem annyira az jelenti a probléma magvát, hogy ez a szöveg — a kyméi aretalógia és az androsi himnusz tanúsága alapján — eredetileg valóban egy memphisi sztélén volt-e megörökítve, amit, mint bensőleg is valószínű körülményt, a

[1] A szövegek felfedezésének és kutatásának történetéről lásd *W. Peek:* Der Isishymnus von Andros und verwandte Texte. Berlin 1930. 4 kk.; D. Müller, i. m. 7 kk.

[2] Karpokrates von Chalkis und die memphitische Isispropaganda. APAW Phil.-Hist. Kl. 14, 1943. Berlin 1944.

hiperkritikus állásfoglalások mellőzésével[3] nyugodtan elfogadhatunk, hanem ennek a szövegnek a viszonya a feltételezhető egyiptomi előképekhez. Az egyiptomi előkép feltételezéséhez vezet nemcsak az aretalógia középpontjában álló egyiptomi istennő, hanem a szöveg formai sajátosságai, az első személyben kinyilatkoztató és lazán egymás mellé sorolt kijelentések litániaszerű sorozata,[4] és nem utolsó sorban bizonyos tartalmi vonások keleties volta. Ezen általános meggondolás alapján az Isis-aretalógiát többen egyiptomiból való közvetlen fordításnak tekintették.[5] Az egyiptomiból való fordítás szélsőséges elméletének legutóbbi és legkövetkezetesebb szószólója R. Harder említett munkája volt, amely azonban a szinkretisztikus vallások legkitűnőbb kutatóinak, A.-J. Festugièrenek[6] és A. D. Nocknak[7] határozott bírálatát hívta ki maga ellen. Főleg ez utóbbi két állásfoglalás fényében ma már aligha tartható fenn az egyiptomiból való fordítás elmélete, s inkább csak azon lehet vitatkozni, hogy a görög Isis-aretalógia az egyiptomi szövegektől teljesen függetlenül vagy pedig azoknak szabad felhasználásával és átértelmezésével készült.

A szerző ezen a ponton kapcsolódik be a vitába. Egyiptológus létére teljes egészében elfogadja a klasszikus ókor kutatóinak azt a ma uralkodó véleményét, hogy a hellénisztikus Isis-fogalom és az istennővel kapcsolatos mindazok az elképzelések, amelyek a görög—római világban elterjedtek, nem annyira az eredeti egyiptomi Isis-képet tükrözik, hanem inkább a hellénisztikus görög vallás felfogását. Az Isis-aretalógiánál is ebből indul ki, s ez a józan és szakmai elfogultságtól mentes szemlélet óvta meg attól, hogy ellenzéki állásponttól vezettetve vizsgálja és értékelje azokat az általa mesterien kezelt egyiptomi forrásokat, amelyek a klasszikus filológusok előtt szükségképpen rejtve maradtak. Bármennyire magától értetődőnek tűnjék is metodikai szempontból, voltaképpen még soha nem történt meg az Isis-aretalógiák görög vagy egyiptomi eredetének vizsgálata során a kétoldali egybevetés. Mint ahogy erre D. Müller (8. lap) szerény formában rámutat, nemcsak az aretalógiákat, hanem a hellénisztikus Isis-kultusz egészét is túlnyomó részben a klasszikus ókortudomány képviselői vizsgálták. Már pedig nyilvánvaló, hogy éppen az alapvető kérdésben, nevezetesen abban, hogy a hellénisztikus Isis-kultuszban és az Isis-aretalógiában milyen szerepet játszott az egyiptomi és milyent a görög faktor, nem lehet kizárólag az egyik oldalról kiindulva igazságot tenni. A szerző legnagyobb érdeme az a nagy horderejű kezdeményezése, hogy az egyiptológia oldaláról, de a klasszikus filológiai vonatkozásokban való alapos tájékozottsággal az Isis-aretalógia minden sorához összegyűjtötte és értékelte a szóba jövő egyiptomi szöveghelyeket. Ennek a módszernek rendkívüli termékenységét és további alkalmazásának nagy lehetőségeit előtte legutóbb F. Daumas kitűnő elemzése bizonyította be.[8]

D. Müller a problematikába való tömör és világos bevezetés és célkitűzéseinek kifejtése (7—14) után a vizsgálat tárgyává tett M formájának kérdését vizsgálja meg egy rövid fejezetben (15—18). Bár azonos eredményre jut az uralkodó véleménnyel, miszerint az aretalógia formai felépítése és stílusa megnyugtatóan elhelyezhető a hellénisztikus görög irodalom keretében is, teljesen új felismeréssel gazdagítja az eddigi megállapításokat, amikor rámutat, hogy az «Ich-Stil» és a kinyilatkoztató modor az egyiptomi és ókori keleti királyfeliratokban volt általánosan szokásos, s így aligha lehet kitérni az elől a következtetés elől, hogy az Isis-aretalógia szerzője ezeknek hatása alatt stilizálta művét, hogy ezzel is fokozza a szöveg idegenszerűségének hitelét.

A munka gerince a filológiai analízist tartalmazó III. fejezet (19—85). Részletelemzésekről lévén szó, alaposságáról és tartalmi gazdagságáról, amely az egyiptomi és görög vallásos világkép s az ezt tükröző nyelvi kifejezés relációjának valóságos kincsesbányájává teszi, nehezen lehetne ezúttal adequát képet adni. Az aretalógia minden egyes szakaszánál alkalmazott vizsgálati módszere nagyjából a következőkkel jellemezhető. Objektív kritériumként elsősorban a görög szövegrészekkel párhuzamba állítható egyiptomi szöveghelyeket keresi és sorakoztatja fel. Ezt a feladatot azonban a két nyelv

[3] *P. M. Fraser:* Two Studies on the Cult of Sarapis. Opuscula Atheniensia III 1960, 3. jegyzet (a délosi Sarapis-aretalógiával kapcsolatban). Diodóros adata az arábiai «Nysában» talált sírfeliratról a Memphisre való utalással szemben nemcsak másodrendűnek, hanem bizonnyal tisztán képzeleti terméknek minősíthető, vö. *D. Müller:* 12 kk.

[4] *E. Norden:* Agnostos Theos. Berlin—Leipzig 1926.[2] 177 kk. és 202 kk.

[5] *G. Maspero, Cl. Préaux.* Vö. *D. Müller* 8.

[6] A propos des arétalogies d'Isis. HTR 42 (1949) 209—234.

[7] Gnomon 21 (1949) 221—228.

[8] Les moyens d'expression du grec et de l'égyptien comparés dans les decrets de Canope et de Memphis. ASA Suppl. 16. Le Caire 1952.

és írásmód gyökeres eltérése miatt csak egy sajátságos, de rendkívül tanulságos kerülő úton lehetett megvalósítani. Mielőtt ugyanis a görög formula egyiptomi mintaképének lehetőségét mérlegelné, a szerző mindig kísérletet tesz arra, hogy azt egyiptomira lefordítsa. Ezzel a rendkívül érdekes módszerrel természetesen egymagában még nem lehetett eldönteni a feltett kérdést, mert számos esetben az derült ki, hogy a maradéktalan lefordíthatóság mellett sem bizonyosodott be az egyiptomi előzmény léte (pl. M 3b—c). Másrészről azonban bizonyossá vált, hogy olyan esetekben, amikor a lefordíthatóságnak még a lehetősége sem áll fenn (pl. M 22), az egyiptomi mintakép még feltételes formájában sem képzelhető el, vagy ami majdnem ugyanaz, az átértelmezés olyan gyökeres volt, hogy az eredetinek még a magva is elhomályosult. Mindenesetre már az is bizonyos általános tanulságul szolgál, hogy a szerző munkájának eredményeként kiderült: az aretalógia legnagyobb része különösebb nehézség nélkül átültethető egyiptomi nyelvre. Az átfordítás, ill. a visszafordítási kísérlet már lexikális alapon is magával vonja a következő lépést, a parallel szöveghelyek felkutatását. Hogy a szerző ezen a téren milyen lelkiismeretességről és széles áttekintésről tett tanúságot, azt a munkát kézbe vevő olvasó azonnal felismeri. Ez irányú fáradozása egyáltalán nem hasonlítható a klasszika filológiában szokásos, ill. az egy nyelven belül végzett szövegpárhuzam-gyűjtés időtrabló, de viszonylag egyszerű feladatához. Minden egyes szakasznál rendkívül nehezen leküzdhető akadályként bukkant fel a két nyelv, a két kifejezési forma és a két világkép gyökeres eltérése. Éppen ezért a párhuzamok felsorakoztatása csak a legritkább esetben volt az egymás mellé állítás evidenciájával megoldható. Túlnyomó részben egyszerű analógia-állítás helyett mélyrehatoló tartalmi elemzésre volt szükség ahhoz, hogy az egyiptomi előzmény, előkép, esetleg mintakép kérdésében dönteni lehessen. De éppen ennek a szűkebb filológiai munkát messze túlhaladó feladatnak megoldása közben érlelődtek meg D. Müller művének leggazdagabb gyümölcsei. Az aretalógiának azok a sorai, amelyek keletkezési korára a legjellegzetesebbek, így például az istennőnek mint «*πρῶτος εὑρετής*»-nek, «Kulturheros»-nak a fejlett civilizáció bevezetőjének bemutatása, valamint a vak sors úrnőjeként és legyőzőjeként való jellemzése, az elemzés nyomán nemcsak jellegzetesen hellenisztikus elemeknek, hanem olyan gondolatoknak is bizonyultak, amelyek szervesen következtek a görög világkép egész fejlődéséből, de idegenül álltak a hagyományos egyiptomi világnézet egészével szemben.[9] Magától értetődik, hogy még a vizsgálatnak ilyen alapossága sem eredményezhetett az egyes esetekben egyértelműen határozott állásfoglalást. Míg az eseteknek egy részéről a szerző ki tudta mondani, hogy egyiptomi mintakép joggal feltehető, vagy pedig ki van zárva, számos sornál az állásfoglalás szükségképpen bizonytalan kellett hogy maradjon. Az arányokat a következő számszerű megoszlás fejezi ki: egyiptomi előkép több-kevesebb biztonsággal feltételezhető 19 esetben, kizárt vagy nem valószínű 23 esetben, kérdéses 13 esetben (91. lap). A szerző részletes tárgyismeretét nélkülöző, de éppen az ő mérlegelésére alapított saját megítélésünk szerint a bizonytalan esetek ebbe vagy abba az irányba mutató hajlásának figyelembevételével az arány kedvezőbben is értékelhető az egyiptomi előkép javára, hozzávetőlegesen az esetek fele arányában. Az a benyomásunk ugyanis, hogy D. Müller — jórészt a klasszika filológia eredményei iránti tiszteletből, kissé túlságosan is szigorú mértéket szabott annak, hogy mit tekinthetünk egyiptomi elemnek, vagy legalábbis magnak az aretalógiában. Ez azonban semmit sem változtat azon az eredményen, amit a szerző vizsgálataiból leszűrt (86—88). Bármennyire szerényen és óvatosan fogalmazta meg, állásfoglalása mégis alapjában új és minden eddiginél jobban bizonyított. Midőn megállapítja, hogy az aretalógiában — mint ahogy az egész hellenisztikus Isis-képben is — nemcsak kifejezetten egyiptomi eredetű gondolatok és formulázások, hanem jellegzetes egyipticizmusok is szép számmal találhatók, akkor ezzel gyökeresen új megvilágításba helyezi a jelenségnek azt az általa a legteljesebb mértékben elismert oldalát is, hogy az aretalógia egésze, és több igen lényeges része kifejezetten görög fogantatású. Mindkét faktornak valóságos jelenléte és meghatározott kapcsolata ugyanis azt jelenti, hogy itt — mint a hellenisztikus szinkretizmusnak legtöbb esetében — az interpretatio graeca olyan esetével van dolgunk, amelynek létrejövetelében az aktív szerepet a görög elem játszotta, de ez igen szoros érintkezésben állt az egyiptomi — interpretált — elemmel, olyannyira, hogy a szerző az aretalógia írójának személyében is hajlandó megengedni a kettősség bizonyos elemét (88. lap). A régi polémia szempontjából fogalmazva D. Müller eredményei újra azt az álláspontot erősítik meg, hogy a szinkretizmus keretében nem a keleti vallások hódították meg a görög—római világot, hanem megfordítva, ezeket

[9] Az M 55/6-hoz (*Ἐγὼ τὸ εἱμαρμένον νικῶ, ἐμοῦ τὸ εἱμαρμένον ἀκούει*) fűzött elemzés a könyvnek nemcsak leglényegesebb, de legszebb szakasza is.

«hódították» meg a görögök, a maguk és az általuk uralt világ megváltozott igényeinek kielégítésére. Ez a végeredmény azonban nem egyszerű megismétlése vagy megerősítése annak a korábban is elhangzott kompromisszumos véleménynek, amely az Isis-aretalógia ihletésében az egyiptomi tanoknak bizonyos fokú alárendelt szerepet tulajdonított. D. Müller fogalmazása ennél nemcsak konkrétebb és határozottabb, hanem azzal az előnnyel is rendelkezik, hogy általános mérlegelés helyett minden részletében kielemzett bizonyító anyagon alapszik. Megvilágításában a görög Isis-aretalógia — és közvetve annak derivátumai — egy meghatározott történelmi helyzet jellegzetes termékei. Görögök számára, görög személy és görög szemlélet hozta létre, de kifejezetten azzal a szándékkal, hogy adott *egyiptomi* nézeteket népszerűsítsen. Ezt a törekvést szükségképpen úgy valósította meg, hogy az általa jól ismert egyiptomi tanokat és fogalmazást korának görög nyelvére, fogalmaira és eszméire fordította, és ráadásul hozzátette mindazt, ami az eredeti egyiptomi formából hiányzott ugyan, de a korszak görögjei számára egy olyan nagy istenség fogalmához, mint amilyen Egyiptomban Isis volt, hozzá kellett tartoznia. Csak természetes, hogy éppen ezeket az egyiptomiból hiányzó gondolatokat tiszta görög formában adta elő, s az egyiptomi fogalmazáshoz csak azoknál a kijelentéseknél tudott többé-kevésbbé hű maradni, amelyek egyiptomi forrásaiban valóban szerepeltek. Így válik világossá a görög Isis-aretalógiák kettős arculata, amely a görög elem aktív és uralkodó szerepe ellenére is a szinkretizmus jellemző példájaként magában foglalja az ihlető és nyersanyagul szolgáló egyiptomit. Végeredményben tehát a szerző az adott szöveg keletkezésének minden eddiginél alaposabb megvilágításán túl igen nagy lépéssel vitte előbbre a görög—egyiptomi szinkretizmus kutatását.

A könyvet további stúdiumokhoz használni kívánó kutató csak egy gyakorlati hiányt kénytelen fájdalommal megállapítani: az adatokban gazdag műnél rendkívül fontos regiszter mellőzését.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

TIBERIUS TÖRTÉNETI ÉRTÉKELÉSÉHEZ

E. KORNEMANN: TIBERIUS. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1960. 282 lap.

A nagynevű szerző, az utolsó fél évszázad egyik legkiemelkedőbb ókortörténésze 1946-ban, halálának évében fejezte be a második princepsről szóló munkáját, amely, mint a könyvhöz írt előszavában H. Bengtson mondja: «ist das Ergebnis eines jahrzehntelangen Ringens um das Verständnis einer Persönlichkeit, deren Charakterbild seit dem Altertum aufs stärke umstritten ist.» A könyv kiadására csak 14 évvel Kornemann halála után került sor, a mű aktualitásán azonban ez a körülmény nem változtat. A Tiberius-probléma az ókorkutatás egyik állandó, lezárhatatlan témája, s a Tiberius iránt különös szimpátiát érző szerző könyvének megjelentetése már csak azért is örvendetes, mert a probléma megoldásának újabb kísérletei, mint G. Marañon pszichopatológiai szempontból indított vizsgálatai vagy W. Gollub inkább a regényírás, mint a történeti monográfia műfajába tartozó könyve bizonyos fokig eltereltek a figyelmet a lényegről. Amellett H. H. Schmitt gondos bibliográfiai kiegészítései és külön bibliográfiai utószava révén a könyv a legújabb Tiberius-kutatásokra is kitekintést ad, s ha Kornemann Tiberius-képét a bírálók nagyobb része vissza is utasította, a munka a Tiberius-kérdés vitájára — már ma is lemérhető módon — kétségkívül igen jelentős ösztönző hatást gyakorolt.

Kornemann, aki Tiberius alakja iránt erősen érdeklődött és rendkívüli rokonszenvet táplált, már régebben is több tanulmányban foglalkozott a második princeps bonyolult személyiségével (l. főleg: Kaiser Tiberius. Die Tragödie des Menschen. In: Staaten, Völker, Männer. Leipzig, 1934, 78 skk. és Römische Geschichte II. Die Kaiserzeit. Stuttgart, 1942, 187 skk.). E munkák Tiberius-képe után nem meglepő, ha az új Tiberius-monográfia lényege is a meg nem értett császár megértése, s a forrásokban embertelen zsarnokként beállított uralkodó emberiességének védelme, sőt, mondhatnánk, apotheózisa. A könyv egészének alapgondolata a Tiberiusra halmozott vádak visszautasítása, vagy inkább a princeps hibáinak megértése és megbocsátása, illetve ugyanakkor nagyságának kidomborítása. Kornemann Tiberiusban mártírt lát, aki méltánytalanul szenvedett, mégpedig a birodalomért s a birodalom legfőbb személyiségei miatt, s vértanúságát egyenesen Jézusével hasonlítja össze, párhuzamot vonva még a «*crucifigeum*» és a «*Tiberium in Tiberim*» tömegpszichológiája között is.

A könyv történeti szakaszokra bontva mutatja be Tiberius életpályáját. Az első fejezet Tiberius korai életpályájával foglalkozik (i. e. 42—22), s főleg azt próbálja elemezni, hogyan hatott Tiberius egyéniségére az apai és anyai oldalról rászállt «claudiusi örökség kettős terhe» — Kornemann hőséről itt előre megtudjuk, hogy a könnyedebb, nagyvonalúbb, inkább «itáliai» mint «római» Iuliusokkal szemben származásánál fogva már eleve nehézkesebb, visszahúzódóbb és óvatosabb «igazi római» volt. A második fejezet (Tiberius «Augustus árnyékában», felemelkedése az állam «második emberévé», i. e. 22—i. u. 14) annak bemutatására törekszik, hogyan hatott ki a férfikorát élő Tiberiusra Augustus életében az állandó háttérbe szorítás és mellőzés, ami csak fokozta veleszületett bizalmatlanságát és kedvetlenségét. A könyv legterjedelmesebb része, a harmadik fejezet Tiberius principátusának eseményein keresztül kíséri végig a tragikus hős további sorsát. A történeti tagolás ezen a korszakon belül a következőképpen alakul: Tiberius uralomrajutása már eleve nem ment zökkenők nélkül (i. u. 14), uralkodásának első éveiben környezete, főleg Agrippina szereplése tovább rombolja a princeps egyéniségét (14—19/20), Germanicus halála után Seianus felemelkedésének jegyében már «a hanyatlás kezdete» indul meg (19/20—26), Seianus rémuralma (27—31) után pedig a mindenkiben csalódott, mindenkből kiábrándult, de még ekkor is «embernek» maradt princeps «keserű vége» következik (32—37). A negyedik fejezet összefoglaló méltatást nyújt Tiberius egyéniségéről, az utolsó fejezet pedig a tiberiusi principátusnak a császárkor későbbi történetére gyakorolt kihatásával foglalkozik.

Tiberius alakjának értékelése a római történeti kutatás egyik leginkább vitatott kérdése, s a vélemények ma is erősen megoszlanak. Kornemann Tiberius-képe tulajdonképpen nem új; Sievers és Ihne első «Tiberius-rehabilitációi» óta igen sokan kísérelték meg a második princeps rehabilitálását, s ezzel párhuzamosan kisebb vagy nagyobb mértékben Tacitus Tiberius-képének cáfolását. Ugyanakkor azonban nem szűnt meg a tacitusi hagyomány védelme sem, mint régebben főleg M. Gelzer, újabban E. Koestermann részéről, s hogy mennyire ellenkezők a felfogások ma is, azt leginkább Kornemann könyvének nagyobb részt kedvezőtlen, részben azonban igen elismerő és helyeslő bírálatai mutatják (l. pl. *W. Schmitthenner:* Gnomon 34 [1962] 65 skk., illetve *E. Meyer :* Hist. Ztschr. 194 [1962] 101 skk.). Kornemann szemléletének sajátos volta inkább abban jut kifejezésre, hogy Tiberius védelmét különleges erővel kísérli meg, és munkája így nem is rehabilitációja, hanem felmagasztalása Tiberius uralkodásának.

Mint *W. Schmitthenner* a könyvről szóló ismertetésében találóan írja (i. h. 67), a tacitusi Tiberius-képtől független elképzelés Tiberius egyéniségéről lehetetlen, akár elfogadjuk, akár visszautasítjuk az Annales első hat könyvének beállítását. A Tiberius-probléma csakugyan elválaszthatatlan a Tacitus-problémától, és a Tiberiust kedvező fényben feltüntetni kívánó munkák legnehezebb, egyszersmind kétségkívül leghálátlanabb feladata Tacitus értékelése (vö. legutóbb *P. v. Kloch-Kornitz :* Das Bild des Tiberius bei Tacitus. Methode und Problematik. In: Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im klassischen Altertum. Berlin, 1961, 180 skk.). Kornemann Tiberius iránti szimpátiája következtében szükségszerű, hogy a szerző a legélesebben ítélje el Tacitust, akinek Tiberius-képét teljesen félresikerültnek tartja. Ha történik is némi «mentési kísérlet» Tacitusszal szemben (Kornemann szerint nem eleve adott gyűlöletből, hanem rossz források kritikátlan használatából kifolyólag rajzolta Tiberiust ellenszenves zsarnokká), ez tulajdonképpen inkább hátulról mért csapás a legnagyobb ókori történetíróra, és a végső következtetés, miszerint az ókori Tiberius-torzkép megalkotása az utolsó bűntett volt, amit a magáramaradt férfival szemben még el lehetett követni, legalább annyira nélkülözi a *sine ira et studio* objektivitását, amennyire ezt Kornemann Tacitusnak szemére veti. Éppen a Tiberiust egyik leginkább kedvezőtlen színben beállító körülmény, a princeps egész uralkodásán végighúzódó *maiestas*-perek esetében vált újabban kétségtelenné, hogy Tiberiust ezen a téren sok felelősség terhelte (l. *E. Koestermann*: Die Majestätsprozesse unter Tiberius. Historia 4 [1955] 72 skk.), míg Kornemann szerint ezek a perek természetesen nem írhatók a princeps számlájára, sőt nem is akarta és nem is használta ki ezeket. Ami pedig Tiberius principátusának másik legsötétebb oldalát, a császári család pusztulását illeti, Kornemannak itt sem sikerül meggyőzően eloszlatni minden felelősséget Tiberiusról; pl. ő sem tud választ adni arra a kérdésre, miért kellett Drususnak (Germanicus fiának) Seianus bukása után is börtönben maradnia és elpusztulnia? Ugyanakkor a tiberiusi principátus főalakjainak portréja a könyvben szükségszerűleg úgy rajzolódik meg, hogy a lehető legkedvezőbb fénybe állítsa Tiberiust: míg Germanicus Kornemann felfogása szerint viszonylag jelentéktelen mellékszereplővé válik, Agrippina a szerző szemében ugyanolyan démoni alak és ugyanúgy felelős Tiberius tönkretételéért, mint Seianus.

Ahogyan vitába kell szállnunk a szerzővel az általa megrajzolt Tiberius-kép egészét illetően, ugyanúgy nem oszthatjuk felfogását számos részletkérdésben sem. Különösen irreálisnak találjuk «a keserű vég» éveinek ábrázolását, amely a senatori rend sorainak megritkítását oly formán próbálja magyarázni, hogy Tiberius ekkor is megtartotta «szerencsétlen szerelmét» a senatus iránt, s nem az ő hibája volt a seianusi terror folytatása Seianus nélkül, de a seianusi időket is túllépő kegyetlenséggel. Részben másképpen látjuk a birodalommal szemben folytatott politika kérdését is, amely pedig Kornemann szerint a tiberiusi principátus legfőbb értékmérője. Kétségtelen, hogy a közigazgatás, továbbá a külpolitika igen jónak bizonyult, a provinciális politikát illetően azonban legalábbis részben más a véleményünk, noha ezt a legtöbb kutató igen kedvező színben tünteti fel, Kornemann szerint pedig jobb volt mint bármely más korszakban. Tagadhatatlan, hogy Tiberius megpróbálta a tartományok kizsákmányolását elviselhetővé és ésszerűvé tenni, s az is tény, hogy időnként a princeps gazdaságilag különböző városok helyzetén segíteni is igyekezett. Ugyanakkor azonban a provinciák kizsákmányolása mégis annyira nyomasztó volt, hogy több ízben Róma-ellenes mozgalmakat hívott létre (kimondottan a súlyos anyagi terhek váltották ki i. u. 21-ben a galliai felkelést, 25-ben egy hispániai helytartó meggyilkolását, 28-ban a fríz felkelést, 36-ban a Clitae felkelését). Még kevésbé áll Kornemann tétele, amely szerint Tiberius alatt tekintették először többnek a tartományokat kizsákmányolási tárgynál. A princeps saját szavai szerint a provinciák feladata Itália eltartása volt (Tac. Ann. III. 54), és jellemző, hogy a kimondottan aulikus Velleius Paterculust a provinciák tulajdonképpen csak mint anyagi források érdeklik (vö. Vell. II, 38, 1 skk.) — megjegyzendő itt, hogy Tiberius korának íróit Kornemann munkája alig használja fel. Természetesen a tartományoknak ez az alárendelt szerepe és kizsákmányolása Tiberius előtt és után sem alakult másképpen (egészen a provinciák vezetőszerepének kialakulásáig), viszont Caesar korától kezdve ennek megvolt a maga «ellenértéke»: a városi autonómia és a polgárjog kiterjesztése provinciális közösségekre, illetve a polgárjog kiterjesztése legalábbis a provinciák vezető rétegeire. Tiberius alatt viszont az autonómia- és polgárjogosztás szinte teljesen megszűnt (vö. Velleius nyílt elítélő álláspontját: II, 7, 7 sk. stb.), s ebben a tekintetben a tiberiusi principátus nem előrelépést jelentett az augustusihoz képest, amely tudatosan törekedett a tartományok bizonyos jogi felemelésére (vö. Mon. Anc. c. 28), hanem valójában visszatérés volt a köztársaságkor *praedia populi Romani* szemléletéhez. Ez a hibás magatartás azzal a szükségszerű következménnyel járt, hogy a kormányzat elveszítette a provinciák vezetőrétegének támogatását, amelynek megnyerésére Tiberius elődei és utódai annyi gondot fordítottak. A 21-es galliai felkelés kezdeményező a romanizált kelta arisztokrácia tagjai voltak, s a többször kiemelt hűségű Gallia új municipális vezetőrétegei is csatlakoztak hozzá. Hasonlóképpen részt vett Tacfarinas felkelésében a Musulamii arisztokráciája is.

Tiberius személyisége és principátusa a fentebb mondottak értelmében semmiesetre sem ítélhető meg olyan egyértelműen kedvező módon, ahogy Kornemann teszi. Lehet, hogy valóban Tiberius volt az egyetlen uralkodó, aki «megértette Augustus művét», de ezt a művet korántsem tudta minden vonalon folytatni (sőt, mint láttuk, a provinciális politika területén tudatosan el is fordult tőle), és míg egyfelől Tiberius utódai sem voltak egyszerűen «fast Narren und Bösewichte», ugyanúgy másfelől a második princeps is «kisebb» ember és császár volt, mint Kornemann idealizált hőse. Ahogy az ókorban sem lett belőle *divus Tiberius*, ugyanúgy nem kell ma sem azzá tennünk, és igazi *emberi* sorsa iránt érezhető részvétünket ez talán nem is befolyásolja.

ALFÖLDY GÉZA

MEGJEGYZÉSEK E. KORNEMANN TIBERIUS-ÉLETRAJZÁHOZ*

Mivel Magyarországon is vannak, akik Ernst Kornemanntól, a német ókori történeti kutatás markáns egyéniségétől sokat tanultak, Tiberius alakja pedig mindig vonzotta az érdeklődőket, bizonyára sokan lesznek, akik várakozással veszik kezükbe a Tiberius-irodalom legfrissebb termékét, a mester postumus írását. Kornemann 1946. december 4-én halt meg; előszava 1946. május 24-ről van keltezve; maga a könyv évtizedeken —

* E. Kornemann: Tiberius. Stuttgart 1960, 282 lap.

mondhatni: egy tudós életen — át tartó vívódás eredménye, vívódásé egy rejtélyes uralkodói egyéniség megértéséért és megértetéséért. Nem tudjuk, miért késett a megjelenés tizennégy esztendőt; azt sem tudhatjuk, miféle élmények tették a címszereplőt — a sebzett lelkű, tragikus sorsú második princepset — oly kedvessé az írónak, hogy mindig visszatért hozzá.

Az imént említett szerzői előszó (ajánlás és egyben búcsúzás) mindenesetre elárul egyet s mást Kornemann egyéni élményeiből (a «második harmincéves háború» szörnyűségeiről, élettársa hosszú betegségéről), amelyek magyarázatot adhatnak egy orvoskollégával folytatott meditálásainak tárgyára, a «szenvedésektől meglátogatott nagy fejedelemre», akit élet-útján barátjául választott s akit a sok hamis vagy ki nem elégítő feltámasztási kísérlet ellensúlyozására tudományának vértezetében, ugyanakkor emberi közelből akart mások értelméhez és szívéhez is közelebb segíteni. Itt olvashatjuk — mintegy a könyv előrebocsátott összefoglalása gyanánt — Tiberius egy mondatnyi jellemzését is: «Nem volt lelki beteg, csak éppen belülről súlyosan terhelt és gátlásokkal küzdő ember (ein innerlich schwer belasteter und gehemmter Mensch), aki fiatal korában nélkülözte a szeretet melegét.» Kérdés, hogy azt az uralkodót, aki annyiszor és oly határozottan hangsúlyozta szerepének az állammal, a közösséggel való összeforrottságát, meg lehet-e tenni egy szubjektív mozzanatoktól ennyire nem mentes tudományos életrajz hősének, a bőségesen dokumentált események zajlásából természetesen ki nem emelve, de a közösség — a korai császárkori társadalom — konkrét alapjaitól szinte függetlenítve? Igaztalanok volnánk Kornemann emlékéhez, ha utolsó könyvétől értetlen fölénnyel el akarnók vitatni a tudomány-jelleget, — hiszen *nem* a császárkori Róma társadalmi fejlődésének egy bizonyos szakaszát akarta megvilágítani, és a társadalmi fejlődés történetét különben sem akarta visszavezetni «királyok és hadvezérek, országok meghódítóinak és leigázóinak tetteire» — de éppen történészi mivoltából kifolyólag «az anyagi javak termelőinek történetétől, a dolgozó tömegek történetétől, a népek történetétől» még a bálványozott Tiberius életrajza címén sem lett volna szabad elrugaszkodnia.

Az, amit ebben a Tiberius-monográfiában olvasunk, voltaképpen nem egyéb, mint a suetoniusi Augustus- és Tiberius-életrajz, továbbá Tacitus, Velleius Paterculus és Cassius Dio adatainak időrendbe sorolt és Tiberius pályájának állomásai szerint tagolt előadása (Tiberius származása és fiatalsága: i. e. 42—22; Augustus — és a mindenkori kijelölt utódok — árnyékában: i. e. 22 — i. sz. 14; 56 éves korától fogva a végképp nem kívánt trónon: 14—37), természetesen a fegyelmezett elme kritikájával megrostálva és egy kutatásban eltöltött élet tudásának ezernyi bizonyítékával gazdagítva. Alkalmi megjegyzéseink kapcsán lehetetlen volna felsorolni azt a sok-sok finom megfigyelést, amellyel Kornemann a hagyományos adatokat egyeztető vagy egyoldalúan (rendszerint negatív előjellel) túlzó modern kutatást — nem tagadott, sőt eleve megvallott Tiberius-rokonszenve ellenére — határozottan előbbre vitte. (Például a köztársasági időhatároktól függetlenített tartományi közigazgatás kérdésében: 122. és 238. 1; a principatus katonai monarchia-jellegének felismerésében: 146. 1.; a császári ház nőtagjainak szerepe a principatus első szakaszában — Liviától az ifj. Agrippináig: 101. 1.; vö. a 180. és 253. lappal; az «arisztokrata» Tiberius és a «parvenü» Augustus viszonyának különböző alakulása a senatusszal szemben: 109. 1.; a *crimen laesae maiestatis* «története»: 128. 1.; a «teljességgel elrajzolt» tacitusi Tiberius-kép alkalmi helyesbítései, ill. magyarázatai; érdekes, de erősen kérdéses Tiberius és Tacitus «lelki rokonságának» — «innere Nähe» — tézise: 220. és 254. 1.; sajnos, a válasz reménye nélkül olvassuk az izgalmas kérdést: nem szerzetesi túlbuzgóság eredménye-e az Annales V. könyvének, a krisztológia szempontjából is kritikus 29—31. évek történetének korai megcsonkulása? — 184. 1.; Tiberius uralkodói ténykedésének megítélésére vonatkozólag a «senatori ellenzék» óvatos tiltakozásának, vagy pl. az ifj. Agrippina nyilvánvaló torzításainak — Ann. IV 53,3 — lecsapódásánál súlyosabban esik a latba az, hogy neve ott szerepel a *lex de imperio Vespasiani* mértékadó princepseinek sorában: 223. 1.; Tiberius és Seneca, mint az I. századi «nagystílű» római külpolitika képviselői: 227. 1. stb.)

Egyébként azonban Kornemann leglelkesebb híve sem hunyhat szemet a fölött, hogy Tiberius személyének ez a mindenáron megértést amibicionáló és a legfinomabb lelki rezdüléseket is érzékenyen mérlegelő bemutatása nemcsak az évtizedes elmélyülésnek, hanem a megrekedésnek a jeleit is mutatja. Érezzük, tudjuk, hogy a szerző őszinte fájdalmának és kétségbeesésének adott kifejezést, amikor a világkatasztrófába vezető hitleri őrültséget elmarasztalja; de az csak nem öregkori fejlődés, ha — ismételten — a vigasztaló társul választott magányos Claudius-ivadék «Erbgut»-járól, «Erbmasse»-járól elmélkedik, vagy éppen Tiberius principatusát az antik «Führerverfassung» sajátos változatának minősíti? (259. 1.) Nem vehetjük tőle rossz néven, hogy külön könyvben

kifejtett, a kritikától azonban egyértelműen visszautasított «Doppelprincipat»-elméletét (rendszerint «Vieraugensystem» néven) annyiszor elemlegeti, hiszen L. Wickert alapvető RE-cikkének («Princeps») eredményeit már nem hasznosíthatta. Meg kell vallanunk, hogy míg a Tiberius emberi megértését feltétlenül előmozdító előadását (a «Staaten, Völker, Männer» c. gyűjteményes kötetben, Leipzig 1934) annak idején rendkívül hatásosnak és általában meggyőzőnek éreztük, ugyanez — könyvvé duzzasztva — alig mond számunkra többet, mint M. Gelzer szolid RE-cikke («Iulius, Tiberius», 1917-ből), és — ha már életrajzról van szó. — bizony messze elmarad a frankfurti historikus Caesar-monográfiája mögött.

Nyilván ezzel magyarázhatjuk a kötetet útjára bocsátó H. Bengtson tárgyilagos, sőt tartózkodó megjegyzéseit, valamint a kéziratot «saját felelősségére» gondozó H. H. Schmittnek a kötet végén (az utóbbi évek termését áttekintő bibliográfiai utószóban) olvasható kritikai észrevételeit. (Schmitt a jegyzetanyag folyamatos kiegészítésén kívül — az előszó szerint — «hallgatólagosan néhány elnézést is kijavított» ugyan, de néhányat benne is hagyott, pl. a 39. lapon P. Sulpicius Quiriniusról, a Lukács-evangélium «Cirénius»-áról; a 241, 68. jegyzetben természetesen nem «Ann.», hanem «Hist.» olvasandó; az ifj. Agrippina emlékiratainak tacitusi felhasználásáról homlokegyenest ellenkező megállapítások: 179, 122. j. és 254. 1.) Mindezek ellenére Kornemann postumus könyvének kiadását örömmel üdvözöljük, mert okulni (pozitív és negatív értelemben egyaránt) bőven lehet belőle, de Tiberius principatusának következő feldolgozójától *mást* várunk, — csak a téma iránti lelkesedés maradjon!

Borzsák István

F. B. MARSH: THE REIGN OF TIBERIUS. Cambridge, W. Heffer and Sons, 1959 335 oldal.

A könyv a kiváló amerikai ókortörténész 1931-ben Oxfordban megjelent munkájának újabb kiadása, s előre megjegyezhetjük, hogy mindmáig a legalaposabb és a legjobban sikerült munka, amelyet Tiberius császár vitatott és ellentmondásokkal teli alakjáról valaha is írtak. Közismert tény, hogy kevés uralkodó személyének és működésének értékelése keltett akkora vitát, mint a második princeps, akiről már az ókorban két olyan homlokegyenest ellenkező beállítású portré született, mint a rajongó Velleius Paterculusé és a császárt szörnyetegként ábrázoló Tacitusé. Az újabb történeti szakirodalomban a vita még korántsem jutott nyugvópontra; a «rehabilitációs» kísérletek, amelyek Ernst Kronemann híres Tiberius-könyvével érték el csúcspontjukat, korántsem tudták Tiberius személyét teljességgel «felmenteni» a Tacitus és mások részéről felhozott vádak alól. (Kronemann könyvéről l. ismertetésünket, Ant. Tan. 1963.). Marsh könyvét elsősorban azért tarthatjuk sikerültnek, mivel, szilárdan a tények alapján és a források kritikai rostálása útján, igyekszik a teljes objektivitásra törekedni, s ez főként azért bizonyul általában eredményesnek, mivel a szerző igen nagy gonddal vizsgálja Tiberius kora valamennyi eseményét, a rómavárosi perektől az egyes tartományok helyi történetéig.

A bevezető fejezet a fő források, Tacitus, Suetonius és Cassius Dio munkái bemutatása és elemzése kapcsán nyújt általános ismertetést a probléma lényegéről: a források megbízhatóságának kérdéséről. A következőkben Marsh Tiberius Augustus-kori pályafutását mutatja be, majd a második princeps trónralépésétől a Drusus halála körüli időkig vezeti el az olvasót. Ezután általános áttekintés következik az Imperium Romanum Tiberius-kori helyzetéről s a princepsnek a birodalom egészével szemben folytatott politikájáról. Az utolsó két fejezet a Drusus halálát követő időket öleli fel, Seianus rémuralmának és Tiberius utolsó éveinek leírásával. A majdnem 100 oldalt kitevő függelék hét kisebb tanulmányt tartalmaz, amelyek tárgya elsősorban ismét a források, különösen Tacitus Tiberius-képéhez fűződik, továbbá a felségsértési perek, a hivatalnokválasztások és a Seianus-féle összeesküvés kérdéseihez kapcsolódik. A munkát ma is igen jól használható bibliográfia, a Iulius—Claudius dinasztia genealógiai táblázatai és részletes tárgymutató zárják.

A szerzőt Tiberius alakjának értékelésében általában mértéktartó és nyugodt magatartás jellemzi. Állásfoglalásában általában kerüli azokat a túlzottan kisarkított véleményeket, amelyek mind az ókori, mind az újkori Tiberius-irodalomra annyira jellemzőek. Tiberiust ellentmondásokkal telt személyként ismerjük meg, akinek hibáit és erényeit Marsh egyaránt megrajzolja. A kérdésnek ez a másutt sokszor elmulasztott és elengedhetetlen dialektikus elemzése az egész könyvet áthatja, és az állandóan szembeállított

ellentétes vonások kétségkívül megfelelnek a valóságnak: Tiberius, aki uralkodásának első napjaiban el is akarta fogadni a császári hatalmat meg nem is, és aki élete végén is megpróbált utakat keresni a szenátus felé és ugyanakkor szenátorok egész sorának kivégeztetésére kényszerült, mindvégig szinte minden téren az ellentmondások embere volt. Ez a dialektikus szemléletmód azonban a végső értékelésben már túlnő az ellentmondások szembeállításán, és olyan ellentétes irányú polarizált megfogalmazásokba csap át, amelyek egyébként nem jellemzőek a szerző általános eljárására, s ugyanakkor némi problémát okoznak az olvasónak, mit is fogadjon el: Tiberius uralkodói szerepében megbukott, és az augustusi államrendszer összetört kezei alatt (226), de ugyanakkor nem tagadható, hogy Róma történetének egyik legjobb és legnagyobb császára volt (229). Ez az utóbbi vélemény, amely egyszersmind az értékelés végső konklúziója, természetesen túlzott, mivel a birodalmi politika teréről hozott pozitív érvek valójában csak bizonyos megszorítással tarthatók (l. erre Ant. Tan., 1963), ugyanakkor azonban a monarchia augustusi alapjai, ha Tiberius nem is tudta sikeresen folytatni elődje politikáját, mégse omlottak össze.

ALFÖLDY GÉZA

MEGJEGYZÉSEK BUDAPEST ŐSKORI, RÓMAI KORI ÉS NÉPVÁNDORLÁS KORI TÖRTÉNETÉHEZ

BUDAPEST MŰEMLÉKEI II. Budapest 1962, Akadémiai Kiadó

Őskor

Budapeet öskori történetét elszigetelten, önmagában nem érthetnénk meg, csak a környező területek hasonlókorú leleteivel, problémáival összefüggésben. Ez tükröződik Tompa Ferenc több, mint húsz éve alkotott munkájában. Tompa munkáját, sajnos húsz éven keresztül nem követte hasonló kezdeményezés. Annál inkább örömmel fogadtuk a Budapest műemlékei II. kötetében Nagy Tibor tollából megjelent nagyszabású tanulmányt Buda őskoráról, A szerény cím nagy igénnyel megírt, hatalmas jegyzetanyaggal támogatott munkát takar. Mivel a szerző több ízben is állást foglalt országos jelentőségű proplémákkal kapcsolatban, nem elégedhetünk meg egyszerű ismertetéssel, hanem alaposabb elemzéssel kell megvizsgálnunk megállapításait.

Rövid földrajzi bevezető után tér rá a szerző a régészeti emlékek ismertetésére. A szabadsághegyi Városkútnál, a felszínről összegyűjtött apró geometrikus kőeszközöket csupán formai jegyek alapján a neolithikumot megelőző tardenois-i műveltséghez sorolja és felveti Budapest környékére vonatkozóan a «praeneolit-koraneolitkori erdei kultúra» lehetőségét is. Csak a jegyzetekben említi azt a jelentős tényt, hogy jellegtelen cserepeket is találtak a lelőhelyen. Közismert azonban, hogy az apró geometrikus kőeszközök nemcsak a hazánkban majdnem ismeretlen mezolithikumnak a jellemzői, hanem ezekkel megtévesztésig hasonló kőeszközök igen gyakoriak voltak országszerte a későneolithikum idején is, főként a lengyeli kulturában. A lengyeli kultúra települései pedig az újabb kutatások szerint megvannak Budapesttől nyugatra, északra és keletre is (Pomáz, Szob, Aszód, Bicske). Ezért az említett leleteket hiteles bizonyítékok híján nem ismerhetjük el mezolithkorúaknak.

Hosszabban foglalkozik az újkőkorral. Lényeges és helyes megállapítása szerint «... a tabáni edényegyüttes a zselizi települési szintet megelőző kottafejes-vonaldíszes kerámia kulturális horizontjára helyezhető». Ennek a kérdésnek nagy külföldi irodalmából bőven idéz a szerző. Kár, hogy nem idézi Tompát, aki szintén hasonló megállapításra jutott több, mint húsz éve. Enélkül úgy tűnik, hogy ezt a kronológiai különbséget először a szerző látta meg.

Mint Tompa, ő is megkísérelte Békásmegyer sajnos zavart leletanyaga alapján a település belső időrendjének a megállapítását. Tompa csak tipológiai alapon vonta le kronológiai következtetéseit. Nagy Tibor sztratigráfiai bizonyítékokat keres az időrend megállapítására. Tompával ellentétben szerinte Békásmegyeren a legalsó települési szinten már megvan a zselizi kultúra első szakasza (bükki cserepekkel s tiszai teljes hiányával). A régibb jellegű vonaldíszes kerámia cserepeit a zselizi kultúra idején még élő retardáló emlékeknek tartja.

A tiszai kultúra Békásmegyeren előkerült szórványos emlékeiben Tompával egyezőleg, nemcsak hatást lát, hanem feltételezi magának a tiszai kutúrának a letelepedését is.

Ő is arra a megállapításra jut, hogy «a zselizi csoport és a tiszai kultúra nálunk még egys ideig érintkezhetett egymással». Ez lett volna a zselizi kultúra második szakasza. Tompát követve ő is a tiszai kultúrából származtatja az arcábrázolásos edényeket, az áttört csövestalpú tálakat, állatalakos edényfüleket és a vörös festést.

A mai kutatás azonban már jóval túljutott Tompának azokon az eredményein, melyeket Nagy Tibor szinte változtatás nélkül vett át. A békásmegyeri telep sztratigráfiája újabb, hiteles ásatásokig nem állapítható meg, s éppen ezért a zselizi kultúra ennek alapján feltett két fejlődési szakasza jelenleg még nem tekinthető bizonyítottnak.

Nem valószínű a tiszai kultúra népének a beáramlása sem — Budapest környékére. Ezt a kultúrát alig képviseli néhány cserép Békásmegyeren, ugyanúgy, mint a bükki kultúrát s ez utóbbi beáramlását senki sem tételezi fel. A tiszai kultúrára visszavezetett leletek egy része (arcos töredék, áttört csőtalp, vörös festés stb.) nem a tiszai kultúra kizárólagos jellemzője, hanem olyan kulturális jelenségek, melyek a zselizi, bükki, a Dél-Alföldön otthonos vonaldíszes kerámiában, a tiszai és Vinča-kultúrában egyaránt megvannak és közös tőről, valószínűleg délebbi területekről származnak. Ezeken a leleteken Békásmegyeren nincs is „tiszai" díszítés, hanem a vonaldíszes kerámia, illetve zselizi kultúra jellegzetes mintakincse borítja. Az említett leletek jól rámutatnak a felsorolt kultúrák egyidejűségére és kapcsolataira, de nem a tiszai kultúra népességének Tompa elévült felfogása alapján feltett nyugatra településére.

Nem érthető a lebői párhuzam alkalmazása. Lebőn a szerző szerint a tiszai «A» stílusú kerámia fölött a «B» stílusú kerámiát tartalmazó réteg alján találták a régibb lineárkerámia stílusában jelentkező újabb vonaldíszes kerámiát.

Lebőn azonban a tiszai kultúrán belül nem ismerünk «A» és «B» stílusú kerámiát. Ismeretes, hogy Lebőn két települési halom van egymás mellett. Amelyikre a szerző utal Korek publikációja nyomán, ott Korek csupán egy kutatóárkot ásott, és ott egy *gödör középső rétegében*, tehát nem a *telep rétegében* találta a vonaldíszes cserepeket. Ugyanakkor Trogmayer publikációja alapján világos, hogy ugyanezen a települési halmon a telep rétegsorában mindenütt együtt jön a vonaldíszes kerámia a tiszaival, tehát nincs sztratigráfiai különbség. A telep egyik gödrének a rétegződéséből nem állapítható meg a telep egészének a kronológiája. Egy kisebb gödör betöltődése gyorsabban történt, mintsem hogy abban a kultúra, illetve a telep egész belső időrendje tükröződhetnék, és semiképp sem hasonlítható össze a békásmegyeri település rétegsorával. A lebői vonaldíszes cserepek nem vonhatók «... a régibb lineárkerámia stílusában jelentkező újabb vonaldíszes kerámia» fogalma alá.

Nem lehet a Budapest területén talált szórványos kőbaltát a tiszai kultúrába sorolni, mert a tiszai kultúrának itt nem volt önálló települési területe. A trapéz alakú kőbalta a neolithikumtól a bronzkorig minden időben azonos típusú volt, önmagában kulturális besorolásra alkalmatlan. Itt ismét Tompa egy felületes megállapításának átvételéről van szó.

Foglalkozik a szerző a sokat idézett nagytétényi sírral is. Szerinte a zselizi edényekkel talált tiszai típusú függeszthető edény a tiszai kultúra késői szakaszát képviseli, tehát a nagytétényi sír a késő tiszai kultúrával egykorú. Ez az edény azonban nem a tiszai kultúrára jellemző, hanem magára a zselizire. Itt a szerző ismét egy régibb megállapítást vett át, holott ezzel ellentmondásba keveredik önmagával is. Ha ez későtiszai periódusba tartozik, akkor hogyan magyarázható a bükki edény jelenléte? Áthidalni akarva ezt a nehézséget, a sírban talált bükki edényt még a zselizi kultúra első, tiszai nélküli szakaszában importált maradványnak tartja. Ez azonban meglehetősen erőltetett magyarázat.

A békásmegyeri hasonló jellegű sírlelet szerinte a neolithikum legkésőbbi szakaszát képviseli, s erre szerinte közvetlenül a Baden (Pécel)-kultúra következik. Igaz, hogy Budapest területén még nem ismerjük a lengyeli kultúra leleteit, azonban keletre, északra és nyugatra, nem messze a fővárostól számos lelőhelyét fedezte fel az újabb kutatás. Így Budapest területén is számolnunk kell ezzel a kultúrával.

Fontos megállapításokat tesz a szerző a péceli kultúra kronológiájával kapcsolatban egy újabb ásatás alapján. Szerinte az Andor utcai nagy, péceli telep szélén egy gödörből a bodrogkeresztúri kultúra zóki hatást mutató edénytöredékei kerültek elő. Ennek a gödörnek az alján volt egy péceli kultúrába tartozó edénytöredék is. Az Andor utcai telep általa feltárt nagyobb részén ezzel szemben a badeni-péceli anyagot teljesen tisztán találta meg, a bodrogkeresztúri és zóki csoportok hatásai nélkül. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a bodrogkeresztúri, zóki hatású leletegyüttes a gödör legalján talált badeni cserép miatt az Andor utcai badeni telep legkésőbbi periódusát képviseli. Eszerint a péceli kultúra az alföldi későneolithikus festett kerámiás kultúra idejében (Tiszapolgár

I) jelent meg, egyidőben élt továbbá a korarézkori tiszapolgári kultúrával is (Tiszapolgár II) vagyis messze megelőzte a bodrogkeresztúri kultúrát. Ezt a fontos leletanyagot, amelyre ilyen döntő megállapításokat épít már részletesen közölni kellett volna. Ez azonban rövid előzetes jelentéstől eltekintve nem történt meg. A közölt és közöletlen leleteknek viszont semmi köze a péceli kultúrához, ilyen jellegű darab a szerző állításaival ellentétben nincs köztük. Néhány szórványos neolithikus cseréptől (vonaldíszes kerámia) eltekintve a leletek kizárólag a bodrogkeresztúri kultúra helyi csoportjának az emlékei, vagyis az Andor utcai badeni-péceli teleppel semmiféle összefüggésük nincs. Így mivel a két telep független egymástól, nem lehet egyik a másiknak késői szakasza. Mivel pedig e területen a két kultúra között nincs sztratigráfiai kapcsolat, nem lehet levonni azt a következtetést sem, hogy a bodrogkeresztúri kultúra a péceli telep késői szakaszában jelent meg.

Az azonban a két lelőhely zavartalan anyagának közelsége alapján is megállapítható, hogy a két csoport nem egykorú.

Helyesen látja a szerző a kis füles edénynek a bodrogkeresztúri kultúrával való kapcsolatát, de indokolatlan a díszítést zóki hatással összekapcsolni. Az újabb kutatások szerint a zóki kultúra a korabronzkor időszakába tartozik, vagyis a bodrogkeresztúri és zóki kultúra közötti időt a péceli kultúra egész periódusa tölti ki. Ezért az is kétségtelen, hogy a sokkal később kialakult zóki kúltura nem gyakorolhatott hatást a jóval korábban végetért bodrogkeresztúri kultúrára.

Nem tudjuk, mit ért a szerző a rézkor második szakaszában a Pécel (Kostolac), Bodrogkeresztúr és Zók összetevőkből kialakult keverék kultúra alatt. A hazai ősrégészet ilyet nem ismer, de a fentiek alapján nem is hiheti el ilyennek a létezését. Valószínűtlen a bodrogkeresztúri típusú rézeszközöknek a péceli és zóki kultúrával való kapcsolata is.

Helyes viszont szerzőnek az a megállapítása, hogy a harangedénykultúra megjelenése törés nélkül vezet a bronzkori fejlődéshez. Tanulmánya nyújtja a harangedénykultúra Budapest területén talált leleteinek eddigi legrészletesebb jegyzékét. Véleménye szerint a kultúra Budapest területén két időszakaszra bontható. Az első szakasz rövid ideig tartott volna és jellemzi a helyi elemek hiánya. A hosszabb második szakaszban a helyi elemekkel való keveredés figyelhető meg és ez a Reinecke-féle bronzkori A_1 periódus felét is kitölti. Valóban fontos történeti szempontból a harangedény kultúra két fejlődési szakaszának elhatárolása hazánk területén. A szerző is utal azonban a nehézségekre, melyek abból adódnak, hogy a leletanyag nehezen választható szét. Az eddig előkerült leletek s a szerző által felhozott példák ma még nem elégségesek ilyen elkülönítésre, mivel az említett leletek egyformán megvannak az idősebb és a fiatalabb szakaszban. Talán a csontvázas és hamvasztásos temetkezések részletes elemzése segítené elő a kérdés megoldását.

Nem tekinthető helyesnek, hogy szerző a harangedény kultúra második szakaszát hazánkban a Reinecke-féle bronzkor A_1-be keltezi. Ez a harmincas évek szemléletét tükrözi, amikor hazánk bronzkorának kezdetét párhuzamosítani akarták Dél-Németország bronzkorának a kezdetével. A bronzkori fejlődés azonban a Balkánon jóval korábban kezdődött, mint nálunk, és hazánkban is korábban indult meg, mint Németországban. A hazai kutatások néhány éve rávilágítottak arra is, hogy a Reinecke Bronzkor A_1 szakasza a magyarországi korabronzkor végével párhuzamosítható. Hazánkban a korabronzkor első fele (a harangedény-kultúrát is beleértve) megelőzte Reinecke bronzkor A_1 szakaszát.

A szerző a hazai leletek alapos elemzésével, a lágymányosi ásatásra támaszkodva megállapítja, hogy a Budapest—Koszider—Tószeg háromszögben a legkorábbi bronzkori műveltséget a nagyrévi csoport anyaga képviseli. A nagyrévi kultúrának ez a helyzete a szerző megállapítása előtt is közismert volt, így itt felesleges volt a nagy apparátussal való bizonyítás. Nem jelent új eredményt az a következtetése sem, hogy a nagyrévi kultúra időtartama rövidebb volt, mint a vatyai kultúra egésze, illetve a hatvani és füzesabonyi kultúra együttes élettartama.

Néhány jelből arra következtet, hogy a kisapostagi csoport a nagyrévinél valamivel lassabban vagy később alakultú ki s talán tovább élt. Ezt a szerzőn kívül Patay is megállapította több, mint két évtizede.

Furcsa rétegösszehasonlítást végez a lágymányosi teleppel kapcsolatban. A lelőhelyen a vatyai kultúra teleprésze 95—100 cm-es vastagságban fekszik a nyerstalajon. A nyerstalajba mélyedtek a nagyrévi kultúra 65—70 cm mély gödrei. Ebből szerző a lelőhelyen 160—170 cm vastag kultúrrétegre következtetetett. A kultúrréteg azonban nem mérhető össze a gödrök betöltésével. A kultúrréteg hosszabb települési időszak alatt eléggé egyenletesen halmozódik fel egy telep területén, s ebből lehet következtetni a telep élettartamára. A gödröket azonban a lelőhelyen megtelepedett kultúra életének bármely időpontjában áshatták. Ezeket betölthették egyszerre vagy hosszabb ideig is

nyitva lehettek, de sohasem az egész települési időszak alatt. Az egy telephez tartozó egyidejű gödrök mélysége a legnagyobb változatosságú lehet, vagyis betöltésüket nem párhuzamosíthatjuk a telep kultúrrétegével. Ezért Lágymányoson sem számolhatunk 160—170 cm-es kultúrréteggel s nem mérhetjük ennek a lelőhelynek a jelentőségét Tószeghez, Kosziderhez vagy Perjámoshoz.

A lágymányosi vatyai teleprész életét a hatvani kultúra időszakával párhuzamosítja a szerző. Ez a párhuzamosítás helyes, s az újabb kutatások szerint a hatvani kultúra késői szakaszára érvényes. A telep fennállását (a nagyrévi kultúrát is beleértve) a Reinecke féle bronzkor A_2-től B_2-ig terjedő időbe helyezi, egyúttal meghatározza a megfigyelt kultúrák átlagos időrendjét is. Az A_{1-2} szakaszt i. e. 1900—1600 közé helyezi. A B_1 szakasz szerinte i. e. 1450. körül zárul, a B_2 pedig, melyet Mozsolics alapján az autochton bronzkor III. periódusának nevez az i. e. XIII. században zárul.

Az A-periódus kezdetére az i. e. 1900-as keltezés túlságosan magas. Ez nálunk valóban a bronzkor kezdete, de nem Reinecke kronológiája szerint. Az újabb eredményeket figyelembe véve Reinecke A_1 kezdetének inkább i. e. 1700. felelne meg. Ugyanígy az autochton bronzkor III. periódusának a befejezésére megállapított i. e. XIII. sz. túlságosan alacsony. A mai kutatások szerint ez kb. i. e. 1450.

A vatyai kultúrát a szerző Reinecke bronzkor B_1—B_2-vel párhuzamosította, s két fázisáról beszél. Ezt a kultúrát Mozsolics Amália is két szakaszra bontotta egy kronológiai táblázatban, de felosztásának indokolását nem adta meg. A szerző sem mondta meg, hogy milyen alapon beszél Vatya I. és Vatya II. szakaszról, hogy Mozsolics vázlatát fogadta-e el vagy saját maga végezte el ásatási eredményei alapján a vatyai kultúra beosztását. A mai eredményeknek megfelelően állapítja meg szerző, hogy a későbronzkor időszaka nem választható el a HA periódustól, tegyük még hozzá, ennek első felétől. A pilinyi kultúráról írott vázlata igen régies, mai tudásunk szerint a HA közepénél tovább nem tartott s így a HB korba nyuló pokorágyi szakaszáról túlhaladott beszélni.

A Vál I—II. fázist Kőszegi eredményei nyomán ismerteti. A pünkösdfürdői lábas edényeket nem keltezhetjük a HC korra. Az ilyen leletek H A—B korúak.

Az ismertetett őskori részben a szerző többet ad, mint ami a topográfiai bevezetőhöz szükséges. Az összes budai őskori lelet aprólékos ismertetése és szakszerű elemzése azonban a közérthetőség rovására megy, mivel az egységes történeti kép széttöredezik s az őskori események fonalát a be nem avatott olvasó nehezen követheti. Annak ellenére, hogy óriási irodalmat használt fel a szerző, megállapításai sok esetben nem tükrözik az új eredményeket. Főleg a hazai őskori kutatás új megállapításaival szemben tapasztalható negatív állásfoglalása vagy pedig ezek egyszerű tudomásul nem vétele. Ezért a szerző szándéka ellenére is úgy tűnik, hogy az őskori régészet minden lényeges kérdésének a megoldása ebben az összefoglalásban történt meg, még akkor is ha azonos megoldásra mások már évtizedekkel korábban rájöttek.

KALICZ NÁNDOR

A tanulmányból kiemelkedik a 26—27. oldalon egy olyan rész, amellyel nagyban és egészben egyetérthetünk. Nem más ez, mint a középső- és későbronzkor végét lezáró kincscsoportok és -horizontok a szerző által adott klasszifikációja. Igaz, hogy a kincsek történeti értékelése általában szöges ellentétben áll azokkal a korábban és később tett megállapításokkal, amelyeket a szerző a kincsek oldaláról is alá szándékozik támasztani. A szerző kifejti, hogy a Dunántúl bronzkorában a legkorábbiak a «Pusztasárkánytó típusú bronz depók», hogy ezzel nagyjából egykorú a «Hajdúsámson—Apa—Cófalva» depó-horizont, s végül újonnan, hogy mindkettővel nagyjából párhuzamos a Duna mentén a «Kelebia—Százhalombatta—Nagytétény» leletekkel jellemezhető kincscsoport. Megírja továbbá, hogy az első a dunántúli mészbetétes edények népének területén, a második a Tiszavidéki autochton bronzkori csoportok s végül a harmadik a vatyai kultúra területén a halomsíros kultúra népének invázóját és következményeit jelzi. Megállapítja még, hogy midnhárom csoportnál későbbi a Kosziderpadlás—Gyulavarsánd típusú kincsek horizontja, amely a helyi és a halomsíros művelődés összefonódásának fémművességi vetülete. Új a megállapításokban az egyes kincscsoportok elnevezése, azonban szerző a fenti eredmények egy részét az Acta Arch. Hung. 7 (1957) 122 skk. után, lényegében azonban az egész klasszifikációt a leletekkel, a leletcsoportokkal, az etnikai és időrendi meghatározásokkal együtt úgyszólván szóról szóra az Acta Arch. Hung. 8 (1958) 211 skk-ból meríti. Nem mintha nem idézné a két alapmunkát, hivatkozik mindkettőre mint egy-egy kincs publikálóira, egy-egy részigazság felismerőire, de korántsem mint az egész kérdés-komplexus kidolgozóira.

Mivel nincs olyan anyaga, amellyel a kérdések tisztázásához hozzájárulhatnak illetve erre a célra közöletlen kisebb leletmentéseket idéz, s kibogozhatatlanul összezavarja a két kincshorizontot. Koszider valamennyi ásatásának megfigyeléseit kétségbevonva kijelenti, hogy az ott talált három kincs nem jelzi a telep végleges felhagyását. Ezután azonban szövegéből mégis az derül ki, hogy azt jelzi (ebből az alkalomból teljes egészében átidézi a koszideri-típusú kincsek irodalmát a fent jelzett két alapmunkából bár arról már nem tud, hogy a «közöletlen» lovasi és vukovári kincseket Z. Vinski még 1960-ban publikálta, majd a továbbiak során belezavarodik mind a hazai későbronzkori sírleletek relatív időrendjébe (pl. 259 j.), mind pedig a kincshorizont általános keltezésébe. Végül is a hazai eredmények elutasításával az osztrák halomsíros kultúra időrendje alapján még a B/2 periodus vége előttre keltezi a koszideri tipusú kincseket. Eltekintve attól, hogy az újabb magyar kutatás többsége egyértelműen a C periódus végével párhuzamosítja a koszideri kincshorizontot, módszertanilag nem indokolt egy Közép-Duna-medencei kincscsoportot olyan terület időrendjével keltezni, ahonnét sem ilyen kincseket, sem a kincseknek megfelelő sírleleteket nem ismerünk. Adós marad egyébként a B/2 periódus lezáródására megadott 1250-es abszolút dátum forrásával vagy indokolásával is.

A koszideri típusú kincsek egy részének elrejtésével kapcsolatba hozott keleti népi beáramlást egyrészt a gyulaháza—karászi halomsír, másrészt a B. D—H. A. korszakban feltünő keleti bronzok igazolják, noha azóta világossá vált, hogy e kincsek nagyobb részének elrejtése és a Közép-Duna-medencei tell-kultúra pusztulása mögött elsősorban újabb halomsíros csoportok betörése áll.

BÓNA ISTVÁN

Római kor

Magyarország Műemléki Topográfiájának második budapesti kötetében nagy súllyal és terjedelemmel szerepelnek Aquincum és tágabb környékének római kori emlékei. Bár a kötet szerkesztői előszava szerint a római anyag a kötet legjelentősebb része, sőt ez adja meg jelentőségét a külföld számára is, a magunk részéről e topográfia-kötetet is inkább a magyar műemlékek szempontjából tartjuk fontosnak. Nem lebecsülése szépen haladó műemléki topográfiánknak az, ha benne a római emlékek ismertetését csak a teljesség igényéből folyó követelménynek érezzük. Az ismertetetett római emlékek másutt, régészeti szakközleményekben alaposabban és a szakember számára használhatóbban tanulmányozhatók. A római kor történeti topográfiája, végső soron a budai oldal római kori képe a kötetből már szerkezeti felépítése miatt sem hámozható ki. Ez azonban a munkának nem fogyatékossága, hiszen célja kifejezetten topográfiai jellegű – mindazonáltal csökkenti azt a jelentőségét, amit a fent idézett értékelés tulajdonít neki. Épp ezért a továbbiakban el is szeretnénk tekinteni attól, hogy a kötetet a római kutatás kizárólagos szempontjai és érdekei szerint bíráljuk.

A topográfiai felsorolás követelményének megfelelően az emlékek a mai kerület- és utcahálózat keretébe vannak beillesztve. A leírások tagolása minden emléknél a következő: az emlék jellege, története, leírása és végül irodalma. Ez a tagolás több helyen ismétléseket hozott magával, amelyeknek nem kellene nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk, ha ellentmondások és teljesen elhagyható hosszú átfedések nem következtek volna belőle. Fölöslegesnek érezzük az aquincumi polgárváros ismertetése elé illesztett történeti összefoglalást, amely messze túllép az ismertetendő emlékcsoportból önként adódó kereteken. A magyar emlékek történeténél sehol sem lépték túl e határokat, s ez a bevált eljárás például szolgálhatott volna a római emlékek leírói számára is, akiknek a szakembert jobban érdeklő lokális sajátságokat kellett volna kiemelniök. Az emlékleírás következetesen. alkalmazott tagolása néhol csorbát szenved. A nagytétényi tábor történetének szinte túlságosan is részletező leírása mellett például bosszantóan elnagyolt a Meggyfa utcai épület leírása, ahol a fent említett tagolást is mellőzték. Amikor egyes kevéssé jelentős objektumok is alaprajzzal és bő leírással szerepelnek, súlyos hiányosság az immár másfél évtizedes albertfalvai ásatások futólagos leírása, amelyet a kötetben követett elvektől eltérően egyetlen rajz, egyetlen térkép sem egészít ki.

E hiányosságoktól eltekintve nyújt azonban a kötet sok újat és használhatót is. Az egyes utak, utcák összegező leírásában sok római vonatkozású helytörténeti megállapítás olvasható, amely Aquincum városképének, történeti topográfiájának megírásához jó kiindulás lehet. Az emlékek építészeti leírása igen szabatos és képzetkeltő, kedvezően üt el az ásatási publikációk gyakran szakszerűtlen épületleírásaitól. E leírások szakszerűségéhez valószínűleg nagyban hozzájárult a szerzőtársként jelölt Horler Miklós építészi szemlélete is.

Újszerűek és sikerültek Hajnóczi Gyula rekonstrukciós rajzai, amelyek mértéktartásukkal és a romantikus részletezések gondos kerülésével a teljes hitelesség benyomását keltik. Örömmel látnánk szerzőjüktől további rekonstrukciós megoldásokat és építészettörténeti vizsgálatokat. Üdvözölnünk kell az aquincumi legióstábor feltárt emlékeinek Óbuda térképére vetített vázlatát (VI. tábla), amelyet már régen nélkülözött a kutatás. Jó lett volna, ha nagyobb területet, a canabaet és temetőit is felölele volna.

A Műemléki Topográfia eddig megjelent köteteihez hasonlóan ezt a kötetet is egy régészeti fejezet vezeti be, amely a leleteket és a terület államalakulás előtti viszonyait van hivatva ismertetni. Lényeges eltérés van azonban a korábbi kötetekben követett gyakorlattal szemben annyiban, hogy az előttünk fekvő kötet régészeti bevezető fejezete mind terjedelmében, mind a tárgyalás igényében messze túlhalad a már megszokott méreteken. Ez a túlméretezettség következetlenségnek látszik. Ha ugyanis az évekkel ezelőtt megjelent első budapesti kötet az I. kerületet tárgyalta, akkor a másodiknak a budai oldal egyéb kerületeire kellett volna szorítakoznia. Ehelyett igyekszik megállapításokat tenni a Kárpát-medence arányaiban is. Mindez az aránytalanságon túl nem lenne komoly hiba. Ha azonban ezt a gyakorlatot a topográfia szerkesztősége a jövőben követendőnek tartja, akkor a Magyarország Műemlékeinek Topográfiája további köteteivel voltaképpen a magyar föld államalakulás előtti történetének részletes feldolgozása, sőt a kutatás vitafóruma is lenne, hiszen minden további kötet régészeti fejezetének szerzője kénytelen lenne egy óriási szakterület egészével szemben állást foglalni, ami a jelen kötet tanúsága szerint sem járhat megnyugtató eredménnyel, de hosszadalmas ismétléseket is magával hozna. Mivel Budapest műemlékei több kötetes sorozatban kerülnek feldolgozásra, a második kötet Nagy Tibor által írt fejezete inkább az első kötet elejére kívánkozott volna, s ezzel egyben mentesítette volna a további budapesti köteteket a külön régészeti bevezetéstől.

Mivel Nagy Tibor fejezete óriási irodalmi apparátussal és a tágabb összefüggések feltárásának állandó igényével készült, kézenfekvő az összehasonlítás a húszéves Budapest Története ma már avuló szintézisével. Annál is inkább, mivel a fejezet túlméretezettségét egyedül az indokolná, ha új eredményekkel és új szemléletmóddal, részleteiben és egészében a Budapest Története mellé állítható lenne, ha azt nem is pótolja. A továbbiakban ezért részletesebben foglalkozunk a fejezet római kort tárgyaló részével.

Érdeklődéssel néztünk az i. e. I. sz. ábrázolása elé, hiszen itt az újabb kutatás néhány olyan szempontot vetett fel, amely Alföldi András koncepcióját lényegesen módosítja A szerző úgy látszik, még nem győződött meg e szempontok használhatóságáról s ezért kompromisszumos megoldásokat választott. Az Alföldi által feltételezett, i. e. 100 körüli évekre tett dák előretörést ugyanis megtartja, de az egyéb népmozgalmaknál bizonyos korrekciókat alkalmaz, bár irányukat és megtörténtüket nem vonja kétségbe. A dákok 100 körüli előretörését másutt cáfolni igyekeztünk. Itt elég csak arra utalni, hogy a szerző újabb érve e népmozgalom mellett alighanem téves, bár nehezen mérlegelhető, mert csak néhány sorban utal rá (362. j.). Ha ugyanis Pink kronológiája alapján választja szét a barbár éremverést a bój bevándorlás előtti és utáni csoportokra, akkor figyelembe kellene vennie azt is, hogy Pink kronológiájának alapja, a szkordiszkuszok 107-es veresége önkényes. Ha szabad egyáltalán valamely éremverés megszűnését vereséggel hozni kapcsolatba, akkor a szkordiszkuszok esetében csakis a 88. évi vereség jöhet szóba. Ebben az esetben viszont a barbár éremverés időrendje mintegy 30 évvel eltolódik. A dák előretörés másik bizonyítéka lenne a szobi, kosdi és egyéb kelta leletek datálása. Itt azonban nélkülözzük Filip új kronológiájának ismeretét, amelynek magyarországi értékelését és használhatóságát már ideje lenne megvizsgálni. — A bój bevándorlás kérdéséről másutt szóltunk. A szerző ezt valamivel korábbra igyekszik tenni, mint Alföldi tette, támpontjai azonban bizonytalanok. Meglepő az eraviszkuszok állítólagos bevándorlásának új megítélése. A tótfalusi éremverés alapján a szerző ezt is korábbra teszi Alföldinél azzal az indoklással, hogy egy újonnan beköltözött nép aligha kezd azonnal éremverésbe. Ez az érv önmagában is vitatható. Elkerülték azonban a szerző figyelmét Fitz Jenő Tacitust cáfoló érvei. A magunk részéről Fitz érveihez még azt is hozzátesszük, hogy Tacitus e sokat idézett helye (Germ. 28) etnográfiai hasonlóságokat sorol fel, amivel népek rokonságát bizonyítja. Ezek között említi az azonos nyelvű osusokat és eraviszkuszokat, s hasonlóságuk alapján gondol arra, hogy egyikük elvándorolt a másiktól. Tehát az eraviszkusz vándorlás Tacitusnál puszta spekuláció, amit eléggé bizonyít az is, hogy arról sem tud, melyik nép vándorolt el a másiktól. Ezek után nem hihetjük a szerző azon feltevését sem, hogy a (fent már kétségbevont) dák mozgás lökte volna át az eraviszkuszokat a Duna jobb partjára. — A szerző szerint az eraviszkuszok egy része a bal parton maradt s ezt a Vinicius-elogium új kiegészítésével bizonyítja. E kiegészítés azonban nem számol a sorhosz-

szúságokkal. A felirat a szerző által adott kiegészítése mindössze csekély módosítása Alföldiének, aki szintén elmulasztotta a betűszámok ellenőrzését. Az *Eraviscos* szó semmiképpen nem fér el az *O[sos]* után, legfeljebb akkor, ha a *Teuris[co]s* helyébe illesztjük. Azonban ebben az esetben is kimarad öt betűnyi hely.

A foglalás utáni időket illetőleg a tárgyalás nagyrésze, különösen ami a történeti eseményeket illeti, az ismert adatok hagyományos értékelésére épül. Nem világos előttünk a szarmata bevándorlás módosított datálása: «a 20-as vagy inkább a 30-as években». Nem érthetünk egyet a *princeps (civitatis)* rangjának új, kettős értelmezésével. Ha ugyanis Iucundus azért volt *princeps Azaliorum* és nem *princeps civitatis Azaliorum*, mert még a katonai felügyelet idején fungált, akkor a szerző elfelejti azt, hogy a parndorfi bennszülött feliratán *pr. c. B.* áll, amely princepsre és praefectusra egyaránt feloldható, továbbá azt is, hogy az egyetlen ismert pannóniai bennszülött civitas praefectus, a slankameni, szintén nem praefectus civitatis-ként, hanem *praefectus Scordiscorum*-ként van megnevezve Ez utóbbi érvet nem lehet elvetni azzal az önkényes megállapítással, hogy Dél-Pannóniában «kissé másként alakult» a helyzet.

A markomann háborúk időrendjét tekintve több kétséget támaszthatunk. A langobard-obius betörést említő Cassius Dio-hely újabb félreértésre adott alkalmat. A szerző szerint a betörők «egy-két hírmondó kivételével» elpusztultak, holott Dio azt írja, hogy a rómaiak «teljesen megfutamították őket»: *εἰς παντελῆ φυγὴν ἐτράποντο*. A Lukianosnál és Ammianusnál említett nagy, Itáliában is pusztító betöréshez természetesen sok feltevést fűzött már a kutatás. A szerző túlságosan késői időpontra teszi. A magunk datálását másutt fejtettük ki, itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a *praetentura Alpium* létrejötte, azaz 169 után aligha törtek a barbárok Itáliába. Marcusék hazatérése Aquileiából s annak körülményei szintén ebben az irányban értelmezendők. — Nem látjuk biztos alapon azokat a megállapításokat, amelyeket a szerző a vita Marci adatainak egymásutánjára épít. A Historia Augusta esetében a legnagyobb óvatossággal szabad csak kezelni az egyes epizódok szövegbeli helyét. Maga a szerző sem jár el mindig a vita Marci látszólagos időrendje és időrendi megállapításai szerint, mint ezt a Marcomannia és Sarmatia tervének kétféle datálása mutatja, (45, 162. j. és 46.) — Önkényesnek látszik a Marcus elmélkedéseinek első könyvét lezáró «a kvádok földjén» megjegyzés datálása a 174. évre. A 173. év mellett több érv szól.

Nagy figyelmet szentel a szerző a Severusok korában bekövetkezett változásoknak. A katonai reformokat a hagyományos szempontok szerint tárgyalja, bár új szempontokat és a kérdés külön tanulmányban való vizsgálatát ígéri. Eredményeit érdeklődéssel várjuk, bár jelen állításai — főleg az újabb idevágó irodalom ismeretének hiánya miatt — nem sok vitára adnak alkalmat. — A Severusok korában Aquincumban feltűnt sok orientális kérdésében túlságosan egyoldalú álláspontra helyezkedik. Idekerülésüket ugyanis azzal magyarázza, hogy a legio II adiutrix több keleti hadjáratban vett részt, s ekkor kerültek orientálisok katonái közé. E magyarázatot gyengíti az, hogy a Hadrianus idejében a legio II adiutrixban megjelenő nagyobb számú orientális és balkáni katona feltűnésében ugyanakkor tagadja a legio keleti hadjáratának szerepét, s nehezen részletezhető egyéb okokat («áthelyezés, átosztás») keres. — Egészen bizonyos, hogy a keletiek megjelenésében több, egymagában is nyomós körülmény játszott közre, nem utolsósorban az is, hogy a severusi konjuktúra sok keleti vállalkozót csábított a Dunavidékre.

A III. és IV. sz.-i limesmenti harcok történetét illetőleg szerző a korábbi összefoglalásokban már részletesen taglalt eseményeket hozza. Elveti a császári csapatjelzők új értelmezését. A 375. év eseményeinek leírásába két tévedés csúszott. Amikor azt írja, hogy Valentinianus az Alföld felől támadta meg a kvádokat, akkor figyelmen kívül hagyja Ammianus leírását, amely szerint a kvádok a hegyekről nézték a császár dunai átkelését. Az átkelés helyének a nógrádverőcei erődhöz való kapcsolása megingott ugyan, de ez mit sem von le Ammianus leírásának valószínűségéből. Kevesen fognak egyetérteni azzal, hogy Valentinianust Savaria felé utaztában érte utól a halál Brigetioban. Ammianus leírásából inkább az olvasható ki, hogy a császár utolsó brigetioi állomása előtt Savariában időzött.

Valerius Dalmatius beremendi bronztáblájával kapcsolatban felveti annak lehetőségét, hogy Lugdunensis III első, tehát Magnus Maximus által kinevezett helytartója lett volna Dalmatius, akit Theodosius számüzetésszerűen küldött haza birtokára. Ez a lehetőség azért kevéssé valószínű, mert akkor volt provinciájának lakói aligha hódoltak volna neki. Lugdunensis III tartománynak Maximusszal való kapcsolatba hozása egyébként Nesselhauf egy régebbi munkájában olvasható.

A fejezet értékét azok a vizsgálódások adják meg, amelyekben a nagyszámú új ásatás, topográfiai kutatás és régészeti feldolgozás alapján a budai oldal, különösen pedig

a két római város konkrét helyzetét ábrázolja: mérlegeli a háborús pusztítások kiterjedését, az életnivó, életkörülmények változását, a településtörténetet stb. E tekintetben jelentős az előrelépés a Budapest Története néhol meglehetősen történetietlen tárgyalásmódjával szemben. Voltaképpen ezek a részek azok, amelyek a topográfia régészeti bevezetésébe tartoznak. A további kérdések és szempontok felvetése másutt helyénvalóbb lett volna; itt gyakran erőszakoltnak is érezzük. Mivel a szerző több lábjegyzetben is igéri, hogy bizonyos kérdésekről másutt bőven fog értekezni, jobb lett volna, ha e kérdéseket teljességgel készülő munkája számára tartja fenn, annál inkább, mivel a részletes bizonyítás elmaradása miatt itt legtöbbször amúgy sem a megkívánt hitellel szerepelnek.

A mondottak alapján nem látjuk indokoltnak a fejezet túlméretezését. A szerzőt talán egy bizonyos hiperkritika is gátolta, amikor kitart hagyományos nézetek mellett. Ott pedig, ahol nem lehet mai tudásunk szerint újat mondani, nyilván felesleges volt egy, a Budapest Történetével méretben vetekedő újratárgyalás megírása. Mindebből azt vonhatjuk le, hogy a fejezet használhatóbb lett volna, ha a topográfiák eddigi köteteinek bevált régészeti fejezeteit követi: így az újabb helyi kutatás hasznos összegezése nem sikkadt volna el a közismert vagy gyakran oda nem tartozó adatok halmazában.

A szerző ugyanakkor az eredetiség és az új megállapítások nagy számának látszatát kelti azzal a sajátos idézési móddal, mely majd mindegyik lábjegyzetére jellemző. Más kutatók eredményeire való hivatkozáskor a «hasonlóképpen már», «így már», «felismerte már» stb. fordulatokat használja, mintha saját eredményei azoktól függetlenül születtek volna meg, holott ez nagy irodalmi ismeretei mellett alig hihető. Ezek a vállveregető fordulatok nevetségesnek hatnak olyankor, amikor Mommsen vagy más nagy név mellett olvashatók.

Mivel tiszteletre méltó pontossággal mindenütt az elsődleges forrásokra igyekszik hivatkozni, a problémától távolabb eső olvasó nehezen fogja eldönteni tudni, mi a szerző és mi elődei megállapítása. Az elsődleges forrásokra való hivatkozás ilyen jellegű munkában csak akkor indokolt, ha új eredmények alapjául szolgál. Jelen esetben azonban a megállapítást tevő más kutató elsikkadásának veszélyét is magával hozza. Ez egyben megnehezíti a munka tudományos igényű használatát, mert ilyen idézési mód mellett a megállapítások eredetét és egymáshoz való viszonyát nehéz kibogozni, holott a lábjegyzeteknek ez a feladta. Az egyébként óriási irodalomban az új magyar kutatás jelentőségéhez és felhasználásához képest meglehetősen visszaszorul. Néha más kutatók egyező megállapításainak ignorálásával is találkozunk, amit csak azért teszünk szóvá, mert a szerző több helyen is nyomatékkal rámutat mások eredményeivel egyező saját régebbi állításaira. Másik hiányossága a felhasznált irodalomnak az, hogy néhol épp a kérdés kulcsfontosságú újabb irodalma hiányzik. Csak néhány példa: Točik áttekintése a dák leletekről; Egger, Petrikovits és mások nézetei az auxiliáris csapatok területiumáról (amit a szerző minden további nélkül feltételez); Göbl korrekciói Noll Rex Quadis datus-értelmezéséhez; Egger tanulmánya a Commodus alatti katonai mozgolódásokról; Nesselhauf és Kraft vitája a katonaházasságról; Watson, Sander, Marichal és sok más kutató tanulmányai a katonai reformokról; Šašel a sirmiumi vexillációról; Diósdi cikke a scholasticusokról stb. Mindezen munkák ismerete hozzájárult volna ahhoz, hogy a szerző fejezete előrelépés legyen a Budapest Története hagyományossá vált szemléletéhez képest.

Végül néhány következetesen ismétlődő elírásra hívnánk fel a figyelmet: Mansching helyesen Manching, Zwicker helyesen Zwikker, Stompfa helyesen Stomfa, Muchov helyesen Mušov. Különcködésnek látszik Bar Kochba nevének Bar Kokeba-ként való írása, amikor a bevett névforma Bar Kochba, a helyes alak pedig Simon ben Koszba.

MÓCSY ANDRÁS

Népvándorláskor

A budai oldal népvándorláskoráról Nagy Tibor tollából írott összefoglalás, az előző két fejezethez hasonlóan, messze túlnő az adott kereteken és a «Budapest tágabb térségében» előkerült régészeti leletek történeti összefoglalásának igényével lép fel. A ritka alapossági dolgozat kétségtelenül a legteljesebb lelet- és irodalom-összeállítás, amely Buda népvándorláskoráról eddig napvilágot látott. A szerző Buda régészeti leleteit széles keretekbe ágyazva vizsgálja, bár a túlságosan is széles összefüggések sokszor azt a látszatot keltik mintha a téma csupán alkalmat szolgáltatna a szerzőnek, arra, hogy a népvándorláskor eddig meg nem oldott nagy kérdéseiben állástfoglaljon.

Nem hagyható szó nélkül a dolgozat különös, nem minden él nélküli szerkezeti felépítése, amely a két előző fejezetre is jellemző. Nehéz lenne ugyanis olykor eldönteni,

hogy a szerző munkájában vajon a szöveg avagy a jegyzetapparátus elsődleges-e? Sokszor úgy tűnik, hogy a főszöveg csupán összekötő szálként szolgál a jegyzetekben elhelyezett elméleti elgondolásokhoz, főleg azonban a tőszavakban elrejtett, gyakran indoklás nélküli kritikai nyilakhoz. (Hogy itt milyen tág alkalom nyílik szubjektív ítéletekre, talán említenem sem kell. Egyetlen példa: a 95. old. 119. j. egy germán sírlelet «téves» etnikai meghatározását jelenti ki. A lelőhelyen végzett hitelesítő ásatás azonban olyan sajátos temetkezési ritusra világított rá, amely a «téves» értékelés helyességéhez szolgáltatott újabb adatokat. Vö. Acta Arch. Hung. 1963. s. a.).

Kétségtelen, hogy a szerző nagy irodalmi és forrás ismerettel igyekszik e korszak történeti körvonalait felvázolni, bár e-téren ritkán hagyja el a hagyományos eredmények szilárd talaját. A homályos történeti kereteket mindenütt megkisérli leletekkel kitölteni, ami szintén helyes elgondolás lenne, ha a leletek értékelésének módjában nem rekedne meg a történeti szemlélettől idegen, német-skandináv stíluskritikai irányzat szemléleténél A Buda területén előkerült néhány kisebb jelentőségű szórványos tárgyat más alig jelentősebb, többnyire szintén szórványos lelettel vagy együttessel veti össze, összefüggéseiből kiragadott stílusjellegzetességeik alapján kísérelve meg etnikai és időrendi értelmezésüket. Ez a fajta tipológiai módszer, a források bármilyen kiváló ismeretével társítva is, történeti szempontból csak önkényes eredményekhez vezethet.

Nézzünk néhány példát. A besimított díszítésű, szürkeszínű ún. «hunkori» kerámikát Közép- és Kelet-Európában legkevesebb 200 éven keresztül készítik kölünböző népek fazekasai. Annak az évtizednyi pontosságra törekvő keltezésnek (63. o.), amelyet a szerző néhány cserépből levon, mai ismereteink mellett nincs biztos alapja. Ugyanez vonatkozik az óbudai szórványos polyaedrikus függőkre, amelyeket a szerző az V. sz. első évtizedeire keltez. Bonyolult kapcsolatok során igyekszik kimutatni a kisméretű tömör gombos fülbevalók és a nagyobb méretű polyaedrikus, rekeszes fülbevalók közötti «átmenetet», majd az utóbbiak néhány részelemét leszűkíteni a keltezéshez. (64—65. o. 23—35 j.) Mivel mindkét típus egymás mellett él még a hazai késői V. századi, sőt VI. századi temetők sírjaiban is, eredménye nem fogadható el. A sort a cikádákkal folytathatjuk, amelyekkel kapcsolatban mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy a szerző szerint «regionális csoportot képező» és «aquincumi csoportnak v. típusnak» nevezett változat a Balatontól a Temesig és Garamig megtalálható és különösen a Duna mentén fordul elő sűrűbben. Nyilvánvaló az is, hogy a cikádák új és általánosan elfogadott időrendjével sem lehet egyedül szembeszegezni a szerző mindmáig közöletlen rétegtani megfigyeléseit (63. o. 4 és 19. j.).

Mivel Budáról, sőt még távolabbi környékéről sem ismerünk hun bronzüstöt, a szerző üst-tipológiai tanulmánya jól érzékelteti a kissé bőven értelmezett topográfiai munka kereteit. Ismeretes az a sajnálatos tény, hogy eddig valamennyi ilyen üst és töredék szórványként került napvilágra, tehát a keltezés objektív kritériumai kivétel nélkül ismeretlenek. A szerző feltevése, hogy ezek az üstök keletről nyugat felé tipológiai és időrendi fejlődésük sorrendjében kerültek volna földbe (—helyesebben: a földből elő!—) aligha tarthat számot tovább fejlesztésre. Az üstökkel kapcsolatban meglepő az a biztonság, amellyel a szerző a kisszámú hunnak mondott régészeti emlékanyag «I. és II. periódusát» elválasztja. (66. o.) A régészeti anyag «fejlődésében» gondolkozó «periodizáció» — esetünkben a «rekesztechnikát utánzó» vagy nem utánzó üstök tipológiai sora — ma már nem egy történeti forrásokkal alátámasztható, népmozgalmakra és belső fejlődésre utaló adatokkal rendelkező korszakban, hanem még az újkőkori és bronzkori kutatásban is túlhaladott. «Az első periódusból itt maradt keleti germán csoportok» V. századi szerepéről mondottak (67. o.) ninesenek kellőképpen megalapozva. Nem fogadhatók el a stíluskritikai alapjai az Intercisa hun megszállása időpontjának meghatározására tett kísérletének sem. (66. o.) Az intercisai üstoldal-töredék ugyanis nem értelmezhető a tipológiai sorban, még kevésbé lehet a szó szoros értelmében újságpapírban talált arcos lemezkékre tudományos érvet alapozni.

A II. periódus leleteire az lenne a szerző szerint elsősorban jellemző, hogy a Közép-Dunamedence hun leletei a fejedelmi ötvösműhelyben, illetve más helyi műhelyekben készültek volna. Ez valóban elképzelhető, viszont nehezen egyeztethető össze azokkal a párhuzamokkal, amelyeket pl. egy óbudai sírlelet tárgyaihoz a Volga vidékről és a Krimről említ. (67.) A második periódusra keltezi «a korábban szabadbattyáninak tartott . . . ezüst lemezfibula és csattöredék» együttesét. A szerző a sírleletet nyilván összetéveszti az 1927-ben Mauthner régiségkereskedőtől «állítólag Szabadbattyán» lelőhellyel eladott csattal, mivel a fibulás sír pontos szabadbattyáni lelőkörülményekkel szerepel a MNM leltárában (147, 1909) és aktáiban (360, 1909), de nem is csatja töredékes, hanem fibulái. Keltezését a szerző által fejtegetett tipológiai érvek (fogazott szorítólemez «másodlagos átvételként»,

palmettás-lemezek lapos-vonalas kidolgozása» — amely e fibulacsoport «későbbi horizontjára» az V. sz. középső évtizedeire utalna) alapján nem tartom eldönthetőnek (67. o. 94. j.).

A VI—X. század elemzése világosabb. A törzsi királyságok, fiatal, új államok kialakulásának korszaka ez, amely eredményes régészeti kutatások nyomán mind hazánkban, mind a szomszédos területeken legalábbis nagy vonalakban, kielégítően értelmezhető. Nem tekinthető helyesnek azonban az a különösen ebben a részben megfigyelhető (de már az első két fejezetben is kifogásolt) gyakorlat, hogy szerző az új megállapításokat tartalmazó tanulmányokat nem, vagy nem ott idézi, ahol e megállapításokat átveszi. A fontosabb példák:

68. o. Hogy a pécsüszögi sírban «hun vazallus fejedelem» nyugodott, azt aranyborításos íja felfedezésével először László Gyula mondotta ki (Acta Arch. Hung. 1) 1951 (96—10).

68. o. «Az itt nem részletezhető régészeti és településtörténeti indokok alapján» ÉK-Magyarországról felsorolt és a skireknek tulajdonított V. századi germán leletek — egyébként még vitatható — etnikai meghatározását Csallány Dezső vetette fel. (Kandidátusi értekezésének téziseit más helyen a szerző is idézi, 112. o. 125. j.)

70. o. A langobardok pannóniai beköltözésének időpontjával kapcsolatban a szerző vitatja e sorok írójának, forrásadatokkal valóban alá nem támasztható feltevését egy mellékes kérdésben (ti. hogy 512 táján üldözték-e a langobardok a levert herulokat vagy sem), ugyanakkor hivatkozás nélkül átveszi mindazokat a történeti megállapításokat, amelyeket elsősorban a régészeti anyag elemzéséből vontam le, valamennyi addigi, csak a forrásokra épített véleménnyel szemben. Az utóbbi, hagyományos felfogás mellett hazánkban éppen a szerző tört utoljára határozottan lándzsát (Ant. Hung. 2 (1948) 199., és 44. j.). A szerző megállapításaiként olvashatjuk, hogy a langobardok a VI. század 20-as éveiben már az É-Dunántúlon tanyáztak, hogy a langobard forrásokból kiszámítható foglalás dátuma (527) helytálló és megfelel a langobard régészeti leletek időrendjének, végül, hogy Alboin 546-ban nem a Dunántult, hanem a Drávától délre eső területeket foglalta el (69—70). Önálló megállapításként szerepel az is, hogy a langobardok mindig római utak és telepek mellett tanyáztak. Ezt az 1956 előtt ismert 4—5 lelőhely alapján aligha mondhatta volna ki bárki is.

71. o. Korábbi megállapításával szemben hivatkozás nélkül elismeri, hogy az aquincumi fibula legközelebbi rokona a grossharrasi (162. j.) (Vö. Acta Arch. Hung.) 7[1956] 219), viszont kétségbevonja az utóbbi herul etnikai meghatározását, mondván, hogy «a herulok legfeljebb csak pár évig (kb. 500—508/9) voltak a terület birtokosai». Sajnálatos módon megfeledkezik azonban arról, hogy a szóban forgó, de nem idézett hely, az aquincumi és gross-harrasi herul fibulák készítését éppen erre az időre keltezte.

74—75. o. Messzemenően helyeseljük állásfoglalását a kétféle avarkori emlékanyag értékelésének kérdésében, amikor a hagyományos időrendi szétválasztáson túlmenően a VII. század végén alapvetően új etnikum megjelenésével számol és «újabb pontusi bolgár népelemek betelepüléséről», «újonnan érkezett griffes-indás csoportokról» beszél. Készséggel elhisszük, hogy «mindezekről részletesen» a 210 j.-ben említett kéziratos munkájában írt. Mivel azonban itt régészeti irodalmunkban még mindig kisebbség által képviselt, merőben új régészeti elgondolásról van szó, feltétlenül utalni kellett volna arra, hogy ezt az elgondolást először László Gyula vetette fel (Dolg. 16 [1940] 147; LA II. 110—112; AH XXXIV [Bp., 1955] 284—293) és alkalmazta.

A budai oldal langobard leleteinek ismertetésénél indokolatlan az a feltevés, hogy a Mauthner régiségkereskedőtől «Albertfalva» lelőhely bemondással vásárolt fibulapár a szerző szerint «az albertfalvai auxiliáris tábor hátsó főkapujától É-felé elágazó útvonal mentén». . . fekvő «kisebb langobard temető»-ből származnék. (70).

Az aquincumi katonai amphiteatrum ásatásakor talált germán női ékszereket nem sokkal az előkerülés után, a szerző kétízben is közölte, ill. leírta. E publikáció alkalmával egy olasz folyóirat langobard temető közlésére hivatkozott, mint amelyben az aquincumival rokon langobard fibula található. Így született meg az aquincumi «langobard kincslelet». A nehézség csak az, hogy a hivatkozott publikációban nincs közeli rokona az aquincumi fibuláknak.

Amikor e sorok írója a Dunántúlon addig talált 25 db és Itáliából e kérdésben számbavehető mintegy 50 db hiteles langobard fibulát az anquincumival összevetette, kénytelen volt kétségbevonni a kincs langobard etnikai meghatározását s egyben keltezését is. Az elmúlt években feltárt 36 újabb, hiteles langobard fibula e kétségeket tovább mélyítette. Eddig tehát összesen több, mint 110 hiteles langobard fibula áll szemben a szerző újból és újból hangoztatott régi megállapításával, hogy «a kincslelet langobard jellege a hétgombos fibulák alapján nem vonható kétségbe». (71.) Helyi műhelyét egy

«barbár fémművességi központban» lokalizálja, de ennek hollétéről csupán a 159. jegyzetből értesülünk: «Az alábbiak kifejtését bővebb indoklással másutt adjuk».

A kincs elrejtésére javasolt új időponttal is vitába száll. A fibulapár «verdefényes», ezért elrejtését a VI. század első évtizedeinek langobard betörésével vagy foglalásával hoztam kapcsolatba. Kopásnyomok nem lévén rajtuk a szerző azzal érvel, hogy ezt a fibulapárt «csak ünnepélyesebb alkalmakkor hordták». Használatának korát ezzel tetszőlegesen 20—30 évre nyújtja s már is belejutnak a langobard korszakba! A langobard uralom kellős közepén, a szerzőtől az 530—540-es évek tájára keltezett kincset azonban mégiscsak el kellett valamiért rejteni. Az elmúlt években kiásott szolnoki gepida temetőt hívja segítségül, és egy eddig nem ismert, langobardok elleni gepida támadást feltételez, ami Szolnok tájáról indult volna ki.

Ilyen érvekkel bajos vitázni. Azonban mindenesetre rá kell mutatnunk arra, hogy az aquincumi kincs fibulái és nyakperec töredékei praelangobard típusok, amelyek a VI. század elején készülhettek valahol az Aquincum és a Bécsi Medence közti térségben. Két ezüst csészével együtt a katonai amphiteatrumban megszállt germán (herul vagy svéb) törzsfő feleségének kincseit képezhették. Elrejtésükre minden bizonnyal a langobardok É-dunántúli benyomulása alkalmával kerülhetett sor, akik Aquincum vidékét erősen megszállták, sőt a Szépvölgyi úton előkerült temetőjük alapján nyilván az amphiteatrumot is felhasználták. Mindez mit sem von le abból a tényből, hogy a kincs alapján az amphiteatrum már a praelangobard időben is törzsfői központ volt, az V. század második felétől a VI. század első évtizedeiig. Végül megjegyzem, hogy W. Krause az aquincumi fibulapár hátára karcolt runa felirat elemző vizsgálatában az epigrafikai sajátságok és a felirat észak-germán nyelve alapján, herul meghatározásomhoz csatlakozott. (Acta Arch. Hung. 14 [1962] 439—444).

Az avar honfoglalástól kezdve Buda területén éppúgy megszaporodnak a leletek, mint máshol az országban. A főváros körzetében előkerült szórványos leletek és temetőtöredékek helyes értékelését megkönnyíti, hogy más nagy avar temetőkkel össze lehet vetni őket. Történetileg a szerző jól megalapozza mondanivalóját s ez nagy pozitívum e korszak kutatásában. Az avarok és honfoglaló magyarok régészeti leleteinek, lelőhelyeinek értékelésében László Gyula elgondolását követve, a Budapest Története I. kötetében kitaposott ösvényen halad, amikor elsősorban az utak és átkelőhelyek szerepének vizsgálatát mélyíti el az azóta előkerült leletek alapján.

Néhány kisebb észrevétel. A Fehérvári úti avar temető használata nem a VII. század közepe táján (72), hanem a leletek alapján a VI—VII. század fordulóján kezdődhetett. A csepeli törzsfői sír is korábbinak tartható a megadott időhatárnál (72) (Régészetünkben a korai avarkori leletek keltezésében kialakult általános és több évtizedes gyakorlattal szemben kétségtelen, hogy már a VI. század utolsó harmadában is számolni kell avar sírokkal. A mintegy 30 évnyi keltezési eltolódást fel kell végre számolni!) A Szentendrei út mellett talált fibula nem gepida, hanem keleti ún. Pastyrskoe-típus. Kora a VII. század s az avarság keleti szláv kapcsolataira utal (74). A VII. század végén és a VIII. században nemcsak az avarok gazdasági érdeklődése gyengült meg Bizánc felé (75), hanem a bizánci birodalom gazdasági krízise következtében elsősorban fordítva.

A sopronkőhidai IX. századi temető etnikumának karantán szláv meghatározásával, noha a szerző itt a feltáróra hivatkozik (76), az aligha ért egyet.

Bóna István

KÖNYVSZEMLE

V. MILOJČIĆ : ERGEBNISSE DER DEUTSCHEN AUSGRABUNGEN IN THESSALIEN (1953—1958). Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 6 (1959) 1–56., ill. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer Kulturräumes. 1. (Bonn 1960).

Az északabbi Balkán és Magyarország területével szoros kapcsolatot mutató Thessalia területén hosszú idő óta Milojčić ásatásai jelentik az újra meginduló kutatást. Ezt kell mondanunk a megjelenő közleményekről is. Fenti munka csupán előzetes jelentésnek tekinthető. Ez rányomja bélyegét az egész közlésre. Az áttekintés teljesen vázlatos, mondhatnánk önkényesen kiragadott adatok halmaza, és így az olvasó teljesen képtelen önálló ítélet alkotására. Szerintünk Milojčić szándékosan kerülte, hogy a kapcsolatok vagy a kronológia szempontjából fontos leleteket közölje. Így ugyanis továbbra is önmagának tartja fenn a kezdeményezés lehetőségét. Ennek ellenére a munka általános eredményei olyan fontosak, hogy feltétlenül alapos tanulmányozást érdemelnek.

Az ásatássorozat három halmon, a Gremnos-Argissa, az Otzaki és az Arapi-magulán folyt.

Az Argissa-magulán a halom legalsó, 1 méter vastag kultúrrétege okozta a nagy meglepetést. Ez a kerámia nélküli neolithikum leletanyagát tartalmazta. Minden jel arra mutat itt (szelíd juh és kecske csontjai, égett gabonamagvak, használati patinás sarlópengék, többször megújított tűzhelyek stb.), hogy a lakosság letelepült, földművelő és állattenyésztő életmódot folytatott. Ezen a lelőhelyen tehát Európában először találtak olyan jelenségeket, amelyek azonosak az előázsiai prekerámikus, de már neolithikus telepekkel, Jarmoval, Jerichoval, Ras Šamrával, az iráni Belt barlanggal, a pakisztáni Kile Gul Mohammeddel, az iráni Asiab és Sarab leleteivel, ill. viszonyaival. Ezek alapján Milojčić elutasítja azt a felfogást, hogy a délkelet-európai, a kerámiát már ismerő neolithikumot (= Sesklo) Előázsiából érkező népcsoportok honosították volna meg. Ehelyett azt mondja, hogy a prekerámikus kortól kezdve helyi fejlődés volt egész Thessaliában, mely a kerámia kialakulásához vezetett el. Ezt a fejlődést Előázsia kultúrái csak szellemi ösztönzésekkel segítették elő. Arra azonban nem mutat rá, hogy ez a kerámia nélküli thesszáliai neolithikum miből és hogyan alakult ki. Ez tehát a további kutatás legfontosabb feladata lesz. Ismertek ma már egyéb prekerámikus lelőhelyek is: maga Sesklo, a Soufli magula stb.

Az Argissa-magula eme rétege felett bontakozik ki a legelső, kerámiát tartalmazó rész. Ez nem lehet a megelőző kor egyenes, töretlen folytatása, attól egy bizonyos hiatus választja el. Ez természetesen ellentmond a fentebbi, egyenesvonalú fejlődésről beszélő állításnak.

Ennek a legkorábbi kerámiának jellegzetessége a lekerekített formák megjelenése, a jó simítás és polírozás. Néha vöröses bevonat tapasztalható. Nem ritka a fül. A megelőző kor mikrolit formái teljesen eltünnek. Megállapíthatjuk, hogy e fejlődési fokozatnak ma még nem ismerjük az északabbi, így a magyarországi megfelelőit.

A legkorábbi kerámiás réteg fölött következik az ún. Protosesklo leletanyag. Ebben a korban a kerámiakészítés kiszélesedik, formakincse és díszítése gazdagodik. A vastag vöröses bevonat, porcellánszerű felület, Urfirnis-jellegű kidolgozás mellett a festett kerámia megjelenése jellemzi. Ez agyagalapon vagy fehér bevonat vöröses. Egyszerű emberábrázolások jelennek meg, melyek mezopotámiai típusokra emlékeztetnek. Találtak egy temetkezést is. Voltak paticsból készült házak, de gödör és cölöpös építmények is.

A juh és kecskecsont gyakori, kevés a sertésé és a szarvasmarháé, vadállatmaradvány pedig egyszerűen nincs (!).

E Protoseskló kor után egy új réteg következik mind az Otzaki, mind az Argisse magulán. A kerámia vastagabb, durvább lesz, a festés teljesen eltűnik, csak a vörös bevonat látható, de az is ritkán. Új típusú, erősen keleti jellegű idólok tünnek fel. A durva kerámia felületét becsipések tömege és barbotin díszíti. Milojčić helyesen mutat rá, hogy mindez megelőzi a klasszikus Sesklo kerámiát. Rokon leletek a Balkán északi részén is vannak, elsősorban a Starcevo-I. kerámia. A típust magát Vorseskló-periódusnak nevezi el.

A párhuzamok sorában nem említi a Körös-kerámiát. Ennek az oka egyszerű. Ő volt ugyanis az, aki már 1949-ben azt az elméletét fejtette ki, hogy a Starčevoi lelet anyagot négy fejlődési szakaszra lehet bontani. A Körös-kultúra szerinte csak a Starčevo-IV-gyel lenne azonos, ill. egyidős. Ezt az elméletet R. W. Ehrich és F. Schachermeyr elvetette. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a Körös kerámia Starčevo-I-gyel azonos. Mindez most Milojčić közleményéből is kiderül. Tévedését azonban nem óhajtotta beismerni, ezért inkább elhallgatta a Vorseskló-kornak a Körös-kultúrával látható, feltünő rokonságát. Világos ugyanis, hogy a festett díszítést alkalmazó Starčevo-II. és III. utánra, tehát a klasszikus Sesklo-kor utánra nem lehet keltezni a Körös-kultúrát (amint azt Milojčić tette), mert ebből a publikációból is látható, hogy akkor már nincsen sem Görögországban, sem a Balkánon körömcsípéses, barbotinos és a festést nem alkalmazó kerámia. A Körös-kultúrát tehát csak a klasszikus Sesklo-kor elé helyezhetjük, Starčevo-I-gyel együtt. Sajnálatos, hogy a részben Milojčić nyomdokain haladó jugoszláv kutatás ezt a napnál világosabb tényt még ma sem hajlandó elismerni. Pedig mindez igen fontos lenne számukra is. Így érthetjük ugyanis csak meg, hogy miért nem találunk a Körös-kultúrában festett kerámiát. Ez a tény eddig sok nehézséget okozott akkor, amikor a kultúra déli eredetének megfelelően a jó analógiákat kerestük, a klasszikus Sesklo kerámián belül. Arra lehetett visszavezetni a Körös-kultúra festésnélküliségét, hogy a déli eredetű nép eredeti ismereteinek egy részét, így az edényfestés szokását vándorlása közben elvesztette. Ma már nem szükséges ilyen elmélethez fordulnunk. Ha ugyanis a Vorseskló- korból vezetjük le a Körös-kultúrát, ez a nehézség nem áll fenn, hiszen arra a periódusra éppen a festés hiánya jellemző. A néha felbukkanó vörös bevonat és az idólok típusai is a Vorseskló-Körös rokonságot bizonyítják. Ezt sokkal részletesebben kidolgozhatjuk majd, amikor Milojčić bőségesebb leletanyagot fog közreadni. Addig csak a kronológiai viszony tisztázását lehet komoly eredménynek tekinteni.

Más kérdés, hogy foglalkoznunk kell azzal a leletanyaggal, amely a klasszikus Sesklot és Starcevo II.—III.-at jellemzi. (A kettő kapcsolatai igen szegényesek!) Alig képzelhető el ugyanis, hogy a Vorseskló-Körös és a Dimini-Vonaldiszes kerámia kapcsolatai által fémjelzett korok között, tehát a klasszikus Sesklo-korban ezek az érintkezések szüneteltek volna. Az a helyzet azonban, hogy ma még alig rendelkezünk erre utaló leletanyaggal. Ennek a magyarázata ma még ismeretlen.

Milojčić ásatásai a Sesklo-Dimini kor viszonyát illetően lényegesen újat nem hoztak. Nem bizonyítható az átfejlődés ténye, bár a Dimini-típusok bizonyos gyökei, elsősorban az edényfestés ténye már a Sesklo korban megvan. Kiderült az is, hogy a Dimini-kor teljes egészében megelőzi a Larissa-Ráchmani kort, tehát nem képzelhető el sehol sem Dimini-Korai Hellászi érintkezés.

Számunkra a legérdekesebb az, hogy a Dimini-rétegekben az Otzaki magulán spirálmeander motivumok jelennek meg, elsősorban festve. Valószínű, hogy ez a motívumkincs inkább a fiatalabb Dimini-rétegekkel megy együtt. (21. o.)

A magyar kutatást a következők érdekelhetik a legjobban. Az Otzaki-magulán feltártak egy mély gödröt. Ez átvágta az alsó két Dimini-réteget és belenyúlt egy Sesklo-rétegbe. Anyagában a spirálmeandermotívum uralkodott. Mellettük azonban előkerültek a «tiszai kultúra leleteire emlékeztető» bekarcolt díszítésű, pasztózus festésű cserepek is, de már fekete, Larissa-kerámia is. Ezt a kevert leletanyagot, elsősorban a spirálmeanderes díszítésű leleteket Otzaki-típusnak nevezte Milojčić. Az Argissa-Gremnos magulán ez képezte a Dimini-kor zömét. Itt különösen sok karcolt cserép volt. Sajnos, kevés a nagyobb töredék. Csészékre, gömbös fazekakra lehet következtetni. Alacsony talp vagy talpgyűrű volt szokásos. Az anyag rossz kidolgozású, hasonlóképpen az égetés is gyenge. Barbár, prehisztórikus kerámiának nevezi ezt Milojčić. A díszítés élesen bemetszett vonalakból áll. A vonalköz néha sötéten polírozott, a nem polírozott vonalköz pedig egészen világos. Utóbbiakat gyakran pasztózus, vöröses vagy világosbarna festés díszíti. Emellett a bekarcolt vonalak is különböző mintákat alkotnak, elsősorban a végtelen futó hullámot. Milojčić szerint mindez a Tiszai és Bükk III. kultúra magyarországi leletanyagára emlékez-

tet. Készítői nem lehettek azonosak a szép Dimini-áru mestereivel, hanem idegen eredetű bevándorlók. Ezek azonban nem lehettek a fenti két, magyarországi kultúra emberei, mert azok nem ismerték a talpcsöves edényeket, melyek pedig a Dimini-Otzaki rétegekben megvannak. Ezért arra következtet, hogy a bevándorló népcsoport a Danilo-Bitinj kultúrával (amelyben van talpcsöves edény) kapcsolatban álló belsőbalkáni lakosság volt. Ez a bevándorlás megelőzi a Vinča A.-Larissa periódust. Mindenesetre a festett Dimini-edényeken utánozták a bevándorlók által használt bekarcolásokat.

Milojčić fejtegetéseihez a következőket kell megjegyeznünk: az általa *közölt bekarcolt díszítésű cserepeknek a tiszai kultúrához semmi közük.* Analógiáikat a magyarországi vonaldíszes kerámia leletei között találjuk meg. Mikor Milojčić részletesebb anyagközlést ad majd, akkor kiváló lehetőség fog nyílni, hogy hazánk vonaldíszes kerámiájának pontosabb nemzetközi helyzetét (elsősorban déli irányban) és kronológiai helyzetét kidolgozhassuk. Akkor nyílik lehetőség arra is, hogy pontosabban köthessük a görögországi bekarcolt kerámiát a vonaldíszes kerámia valamelyik magyarországi csoportjához. Mindenesetre a fenti eredmények annyiban Schachermeyrt igazolják, hogy a Dimini-kultúrával kapcsolatban számolnunk kell a vonaldíszes kerámia dél felé való kapcsolataival, dél felé való hatásával. Míg azonban ez Schachermeyr szerint a Dimini-kultúra kialakulására volt hatással, az újabb leletek szerint erről szó sincs. Csupán egyszerű, de jellegzetes érintkezésről lehet beszélnünk. A Dimini-kultúra eredetét tehát máshol kell keresnünk.

Milojčić a Larissa és a Korai Hellászi korról semmi lényeges újdonságot nem mond. Ő is megállapítja, hogy a Korai Hellászi kor végén nagyarányú pusztulás tapasztalható. Véleménye szerint ezt Makedóniából érkező bevándorlás okozza. Mint közismert, más kutatók egészen ellentétes irányú véleményen vannak.

Összességében nézve, a közlemény, némely félreértése, ellentmondása és bizonytalansága ellenére, elsősorban a rendelkezésére álló új és nagy, hiteles leletanyag birtokában jelentős eredményeket hozott, amelyek képesek eddig nem tapasztalt lendületet adni Délkelet-Európa és közte hazánk korai neolithikumának a kutatásához.

MAKKAY JÁNOS

J. VANDIER: LE PAPYRUS JUMILHAC. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique. é. n. 349 lap + 12 tábla.

A század eleje óta az egyiptomi vallástörténeti kutatás figyelme egyre inkább a régebbi periódusok felé fordult. Ez természetszerűleg következett abból, hogy az ásatások során egyre nagyobb mennyiségben került elő a korábban kevéssé ismert korszakok emlékanyaga, s a nyelvészeti kutatások előrehaladása mind nagyobb mértékben tette lehetővé a korai idők vallásos szövegeinek aránylag pontos lefordítását. A késői kor vizsgálata ezzel párhuzamosan lassanként elhanyagolódott, az erről alkotott ítélet mind negatívabbá vált, s majdnem kizárólag a megmerevedés, a szellemi elszegényedés, a mágikus elemek előtérbe nyomulása szerepelt a különböző kézikönyvekben ennek az időnek a legfontosabb sajátosságaként.

Az utóbbi években bizonyos fordulat jelei mutatkoznak, úgy tűnik, hogy az egyiptomi vallás utolsó szakaszának kutatása új fellendülés előtt áll. Az új Dendera-kiadvány,[1] a thébai görög—római korszakbeli hieroglif szövegek megjelenése,[2] Junker új Philae kötete,[3] az esnai templom szövegeinek tudományos feldolgozása[4] értékes új anyagot ad a kutatók kezébe. A démotikus kutatás területéről Erichsen és Schott értékes publikációját kell megemlítenünk.[5]

Vandier könyve újabb távlatokat nyit meg a késői vallás területén dolgozók számára. A *hieroglif* papirusz, mely utolsó tulajdonosáról kapta nevét, 1945-ben került

[1] *E. Chassinat :* Le temple de Dendara. Le Caire 1952. —
[2] *K. Sethe—O. Firchow :* Thebanische Tempelinschriften aus griechisch römischer Zeit. (Urkunden des ägyptischen Altertums VIII.) Berlin 1957.
[3] *H. Junker :* Der grosse Pylon des Temples der Isis in Philä. Wien 1958.
[4] *S. Sauneron :* Le temple d'Esna. A sorozat megjelenése folyamatban van.
[5] *W. Erichsen—S. Schott :* Fragmente memphitischer Theologie in demotischer Schrift. (Abh. Akad. Mainz.) 1954.

a Louvre tulajdonába. A múlt században Sabatier egyiptomi francia főkonzul, későbbi miniszter tulajdonában volt, azt azonban már nem lehet megállapítani, hogy ásatás, vagy vétel útján került hozzá. A gondosan kirajzolt jelek általában könnyen olvashatók. Valószínűleg a *Ptolemaios-kor* legvégén íródott. A szöveget elkészülése után gondosan átvizsgálták, mint ezt számos javítás, jelek pótlása és törlése bizonyítja. A papirusz szélén rövid démotikus szövegrészek is találhatók.

A papiruszt elsősorban a benne foglalt mitológiai anyag gazdagsága és változatossága teszi értékessé. Középpontjában közvetlenül, vagy közvetve Osiris áll. A szöveg Osiris sorsának a XVIII. Felső-Egyiptomi-i kerülethez kapcsolódó mozzanatait emeli ki, ahol az istenség holttestének a váladékát őrizték értékes ereklye gyanánt egy edényben. Osiris nem játszik aktív szerepet ezekben a mítoszokban, a harc Seth és szövetségesei ellen azonban főleg az ő testének védelme érdekében folyik. A küzdelem mindig Seth vereségével, megölésével végződik, ő azonban mindig újra és újra megjelenik, s elhatározó végső győzelmet éppenúgy nem lehet aratni felette, mint ahogyan a sötétség és a kaosz gonosz démona az Apophis kígyó is elpusztíthatatlan.

Az I. és a II. columna szerint Anubis és társai veszik fel a küzdelmet Seth szövetségeseivel. Thoth varázsigéi leterítik Sethet, Anubis megkötözi és trónusként Osiris alá helyezi. Seth azonban újra elmenekül a pusztába, párducca változik át. Anubis és Thoth hatalmukba kerítik, elégetik. Anubis magára veszi Seth párducbőrét és Osiris elé lép. «Seth itt van» *(Št im)* — mondja az istennek). Ezért nevezik ennek az istennek a papját *štm*-nek. Itt derül ki, hogy tulajdonképpen egy aitiologikus mítoszról van szó, mely a szetem *(štm)* pap párducbőrét akarja megmagyarázni. Hangtani szempontból azért nagyon fontos a történetnek ez a része, mivel a Seth *(štš)* nevével alkotott szójátékból megállapítható, hogy az istenség nevének harmadik mássalhangzóját, az *š*-t ebben a korban már nem ejtették. A papirusz szövegében legtöbb helyen már az *š* jel helyett csak egy hozzá hasonló, de lényegesen kisebbre írt négyszöget találunk. A XVII. és a XVIII. columna világosan elárulja a szöveg egyik legfontosabb célját, Osiris kultuszának propagálását. Az ország jóléte és boldogsága ezek szerint attól függ, hogy gondosan elvégzik-e a Dunaui *(Dwnᶜwj)* nomosban az istenség tiszteleténél előírt ritusokat. A már említett itt őrzött ereklye biztosítja a termékenységet. Ha az itteni áldozati asztalokon kevés az adomány, egész Egyiptom nyomorba jut. Ha kevés az áldozat, az áradás is alacsony lesz (XVII). (A római számok a következőkben mindig a *columnákat* jelölik.) Ha nem végzik el az összes szertartásokat ebben a kerületben, ha nem ülik meg Osiris valamennyi ünnepét, az ország meg lesz fosztva a törvényektől, Egyiptom elhagyja az ő urát, Horus-Hekenu *(Ḥr Ḥknw)*, Bastet fia, a késekkel felfegyverkezett *Ḫ3tjw* és *Šm3j* démonok fogják bejárni az országot Anubis parancsára. Járvány lesz Felső- és Alsó-Egyiptomban. A *Ḫ3tjw* démonok elvisznek mindenkit, aki Egyiptomban van, Osiris isteni kilencségének tagjai pedig hálóval fogják el az isten ellenségeit. Az isten ellenségét meg kell formálni viaszkból, vagy új papiruszra kell rárajzolni, vagy fából kell kifaragni és le kell vágni a fejét, különben a puszta lakói fellázadnak Egyiptom ellen, háború és lázadás lesz az egész országban, a királynak nem fognak engedelmeskedni a palotában és Egyiptom védők nélkül marad (XVIII).

A denderai nagy misztériumfelirathoz hasonlóan foglalkozik a papirusz gabona Osiris készítésével is. Vízbe áztatott árpát kell egy keretbe tenni, alája és föléje földet, s öntözni kell minden nap, amíg kisarjad. (Szöveg a harmadik részben egy ithyphallikus Osiris múmia felett, melynek testéből gabona nő ki.)

Osiris családjának mitikus történetére vonatkozó ismereteinket is gazdagítja a Jumilhac papirusz. A legtöbb érdekes új vonást a Horus szemekkel foglalkozó rész tartalmazza. Seth két ládában elrabolta Horus wḏ3.t szemeit, s miután átváltozott egy hatalmas krokodilussá, a hegyre tette le őket, s őrként mellettük maradt. Ekkor Anubis egy nagy kígyó alakját vette fel, melynek szárnyai késekben végződtek és kezeiben (sic!) silex késeket tartott. Hat kígyó jött ki belőle, három jobb, három bal oldalon, tüzet okádtak körülötte. Anubis hatalmába kerítette a ládákat, kivette a szemeket és elásta (XIII).

Isis elment fiával Horus-Anubissal együtt arra a helyre, ahol a szemek el voltak ásva. Azt találták, hogy szőlőtövek nőttek ki belőlük. Ez a motívum kimutatható az újbirodalmi Horus és Seth történetben is azzal a különbséggel, hogy ott az elásott szemekből lótuszbimbók sarjadnak ki.[6] Isis és Horus szőlőskertet telepítenek, s Isis meghagyja fiának, hogy építsen itt egy palotát, hogy a szőlőt gondozhassák. Isis beköltözik, öntözi a szőlőt, s egy alkalommal háza tetején (természetesen lapostetejű egyiptomi házat kell elképzelni) imát mond atyjához Réhez, kéri, hogy adja vissza a szemeket

[6] Pap. Chester Beatty I. 10, 4—5.

Horusnak és helyezze őt atyja trónusára. Ré meghallgatja kérését, s parancsot ad Thothnak annak teljesítésére. Horus visszakapja szemeit és elfoglalhatja Osiris trónját. A szöveg szerint a szőlőskert a «mai napig» fennmaradt. A helyenként népmesei hangvételű, idillikus környezetben lejátszódó történethez érdekes, a korabeli egyiptomi gondolkodásra rendkívül jellemző részlet kapcsolódik, mely megmagyarázza a szőlőskert szimbolikáját: a szőlőskert a keret, mely védi a szemeket, a szőlőszem a Horus szem pupillája, a bor Horus könnye. Mindez akkor válik érthetővé, ha az *wḏ3.t* szem amulettekre gondolunk, melyeket gyakran keret vesz körül, s melyeknek alsó nyúlványait a késői korban, úgy látszik, a könnyek jelölésének értelmezték.

Isis viszonya azonban nem mindig ilyen harmonikus fiával. Különböző periódusokból származó források is említést tesznek arról, hogy Horus feldühödve azon, hogy anyja részvétet érzett Seth iránt, levágta Isis fejét.[7] Plutarchoshoz[8] hasonlóan a Jumilhac papirusz is igyekszik elhallgatni ennek a különösen a késői kor számára megbotránkoztató mítosznak a legkényesebb részleteit, a gyanút Anti istenre igyekszik terelni, s csak annyit említ, hogy Thoth a Tehénvárosban talált egy tehenet, s ennek fejét Isisre helyezte, miután a bűn megtörtént (XXI).

A késői kor «hivatalos» vallásos felfogásának megfelelően, mely egyértelműen elítélte Sethet,[9] mint az idegenek istenét, a szöveg kihangsúlyozza Isis erélyes harcát Seth és szövetségesei ellen. Egy helyen pl. arról ír, hogy Hathor-Isis anyjává, Sḫmetté változott át, hogy lángjával megsemmisítse az ellenséget.

A papirusz szövege erősen kiemeli Anubis, a XVIII. felső-egyiptomi nomos fő istene érdemeit a Seth elleni küzdelemben. Néhol kifejezetten Horussal azonosítja az istenséget, ami logikusan következik abból, hogy a késői vallásban már Osiris fiaként szerepel. A Jumilhac papirusz szövege ebből a szempontból nem egyértelmű, s egyes szövegrészekből látszik, hogy a két istenség egybeolvadása még nem teljes, s régi egyedi vonásaik is érvényesülnek. Az egyre inkább előrehaladó szinkretisztikus törekvések által teremtett bonyolult helyzetre jellemző, hogy Osiris legfőbb védője erős sethi vonásokkal is rendelkezik, s Seth különböző alakjaival is azonosulhat (VI. 17—VII. 1). Az egyik mítosz szerint Seth Anubis alakját ölti magára és úgy vonul Osiris ellen (I.x+8). Su, Thoth és maga Osiris is azonosulhat Anubissal (V).

Több változatot találunk Anubis nevének magyarázatára is. Az egyik szövegrész szerint mikor Isis nevet adott Horus-Anubisnak, *(inp)* a szélhez, a vízhez és levegőhöz beszélt. A szél = *i*, a víz = *n*, a hegy = *p*. Később azt olvassuk, hogy a fiatal gyermek Horust papiruszbozótba rejtették Seth elől. Így keletkezett az ő Anubis neve *(inpw* = gyermek). A következő szakasz viszont arról beszél, hogy Isis megkérte Thothot, mutassa meg neki mocsárban rejtőzködő fiát. Thoth teljesítette kívánságát, mire Isis így szólt: «Ez az?» *(in p3j pw)*. Így jött létre az ő Anubis neve (VI).

Ezeknek a «mítoszoknak», melyek közül az első a legnehezebben értelmezhető, mesterkélt jellege első pillanatra szembeszökő. Anubis nevének biztos etimológiáját nem ismerjük, legvalószínűbb azonban, hogy valóban a «gyermek», szóból származik.

Mint már az eddigiekből is látszik, Thoth is alaposan kivette részét a gonosz istenség elleni küzdelemből, varázshatalma sokat segített Anubisnak Seth ártalmatlanná tételében. A papirusz egy részlete szerint az isteni bíróság Thoth befolyásának hatására elítéli Sethet, s a döntést Ré is helybenhagyja. Erre Seth dühében elrabolja Thoth iratait és a folyóba dobja. A szöveg a következőkben sajnos nem teljesen világos, valószínűleg arról van szó, hogy Thoth, varázsigéi segítségével új papiruszokat helyez a régiek helyébe.

A könyvlopás motívuma többször is felbukkan a késő-egyiptomi szövegekben,[10] s Thoth varázskönyvének elrablása miatt bűnhődnek a Setna regény szereplői is.

Seth különböző formákban jelenik meg a szövegben. Egy alkalommal bikává változik át. Anubis elfogja, megkötözi, levágja phallosát és heréit, majd bezárja. Itt, Saka városában kapja Seth a *Bata* nevet (III). A papirusz egyik illusztrációján is bika alakjában jelenik meg Bata, hátán az Osiris múmiával. Mögötte áll Anubis, aki megkötözi az elrohanni akaró bikát (XX). Vandier is utal a mítosz és az újbirodalmi d'Orbiney papirusz *Két testvér* történetének hasonlóságára, melynek főhősei Anubis és Bata. Az ártatlanul meggyanúsított Bata megférfiatlanítja magát, majd később bikává változik át.

[7] Ui. 9, 9. Vö. Pap. Sallier IV.

[8] Plutarchos De Iside 19. Szerinte Horus anyjának csak a fejdíszét ütötte le, amit Hermés tehénfejjel pótolt.

[9] L. pl. *H. Kees :* Der Götterglaube². . . Berlin 1956, 410 skk.

[10] *A. Erman :* Die Religion der Ägypter. Berlin 1934, 361.

[11] Pap. Chester Beatty I. 3, 10.

A két testvér, Anubis és Bata viszonya csak rövid ideig ellenséges, kibékülnek, s Anubis teszi lehetővé Bata új életre kelését is. A Bata-mítosz és a Két testvér történet kapcsolatának problémája bizonyára éles vitákat fog a következő években kiváltani; annyi minden esetre biztosnak látszik, hogy a Két Testvér története a Bata-mítosz ismeretében keletkezett, ezt azonban teljesen átdolgozza, megfosztja *eredeti* mitikus tartalmától, népmesei formába öltözteti. A Bata-mítosz keletkezési ideje bizonytalan, újbirodalmi megléte azonban igazolható. A Jumilhac papirusz verziói sokkal részletesebbek az eddigieknél és a mítosz kutatásánál a jövőben kétségtelenül a legfontosabb forrást fogják jelenteni.

Seth egyik formájának tekinthető Baba isten is, akivel Thot pereskedik Ré előtt, s az isteni kilencségeket vonultatja fel tanúként. Ezek azonban hallgatnak, mire Baba felbátorodik és azzal vádolja Thothot, hogy elrabolta Ré holmiját. Ezt azonban már az istenek hazugságnak nyilvánítják. Thoth később megszégyeníti Babát, harc tör ki kettejük között, végül Thoth lesz a győztes és Babát feláldozza. Baba a régi vallásban is gonosz démonként szerepel, a Jumilhac papirusz szövegében kutya formájában jelenik meg (XVI). Az ismertetett hely a Horus és Seth történet egyik részletére[11] emlékeztet, amely szerint Baba azzal gúnyolja Rét, hogy üres a szentélye. A Baba alakjához fűződő mítoszokat tulajdonképpen nagyon kevéssé ismerjük, s csak a különböző szövegekben megtalálható elszórt utalások alapján alkothatunk magunknak bizonyos képet az egyiptomi vallásban játszott szerepéről. Nem tisztázott pl. az sem, miért írják a nevét gyakran a felső-egyiptomi koronával. Sethtel való azonosságát egy Plutarchos hely is megerősíti.[12]

A papirusz kilenc kutyáról is beszél, akik Horus, Anubis, Osiris, Harsiese, Seth, Thoth-Su, Geb és Baba megjelenési formái. A hetedik közülük egyszerre Rē'vel és Osirissal is egyenlő (XVI).

Az Anubis kultuszában nagy szerepet játszó bőrről is hosszan értekezik a szöveg, több mítosz összekeverése miatt azonban ezeknek a részeknek a tulajdonképpeni mondanivalójáról nem alkothatunk tiszta képet (XII—XIII).

A mítoszokban állandóan visszatér a *metamorfózis* motívuma. Előzmények az egyiptomi vallás régebbi periódusaiban is szép számmal találhatók, a késő-egyiptomi vallásos irodalom azonban különös előszeretettel beszél az istenek alakváltozásáról. Atum pl. az Apophis kígyóval folytatott küzdelme során ichneumonná változott. Erre a mítoszra utal a bécsi Kunsthistorisches Museum egyik ichneumon szobra is, mely az állatot Atumnak nevezi.[13] Különösen gazdag metamorfózisokban az edfui nagy Horus-mítosz.[14] A napisten ellenségei krokodilusok és vízilovak alakját veszik fel a nagy küzdelem során. Horus szárnyas napkoronggá, majd szfinxszé változik át. Seth ordító sárkány alakját ölti magára. Az el-arisi későkori naosz[15] szövege szerint Ré egy alkalommal sólyomfejű krokodilussá lett. Görög és latin nyelvű források sokszor beszélnek arról, hogy az istenek Typhontól való félelmükben rejtőztek állati formába. Ezek után nem látszik elképzelhetetlennek, hogy a korábbi görög előképek mellett a késő-egyiptomi vallásos elképzelések is hatást gyakoroltak a hellenisztikus irodalomra, s ennek közvetítésével Ovidius Metamorphosesére is. A probléma megérdemelné a behatóbb vizsgálatot.

A papirusz mítosz-anyagának szinte kimeríthetetlen gazdagságából csak a legfontosabb részletekre utaltunk, a vallástörténész még sok érdekességet találhat a szövegben.

Mitológiai fontosságán kívül legalább néhány szóval méltatnunk kell azokat az értékes új adatokat, melyeket a szöveg a XVIII. felső-egyiptomi nomos megismeréséhez nyújt. Erről a kerületről eddig aránylag nagyon kevés forrás állt rendelkezésre. A folyó keleti partján terült el, s legnagyobb kiterjedése idején az El-Hibehtől Tehnehig terjedő területet foglalta magába. Jelvénye összecsukott, vagy kiterjesztett szárnyú sólyom. A papirusz ennek a kerületnek a mítoszait és szentélyeit ismerteti, s ennek kapcsán eddig tisztázatlan problémákra vet fényt. A szövegből kiderül, hogy az eddigi nézetekkel ellentétben Hardai *(Ḥr-dj)* nem azonosítható Saka-val *(Śȝkȝ)*, mely a XVII. felső-egyiptomi kerületben volt. Érdekes adatokat tartalmaz a papirusz *Ḥ. t-Nśw.t* várossal kapcsolatban is, melynek alapítása talán a thinisi korra esik. A város a XVIII. felső-

[12] De Iside 49.

[13] *Sethe :* Atum als Ichneumon. ZÄS Bd. 63 (1928) 50 skk.

[14] *W. Naville :* Textes relatifs au mythe d'Horus . . . Genève 1870, *E. Chassinat :* Edfou VI. 60 skk.,

[15] *F. Ll. Griffith :* The Antiquities of Tell el Yahudieh. (London 1890), G. Goyon: Les travaux de Chou . . . Kêmi VI. (1936).

egyiptomi nomos északi részében keresendő. A Jumilhac papirusz az ottani Horus- és Anubis-kultusszal kapcsolatban szolgáltat jelentős adalékokat.

A többi késő egyiptomi hieroglif szöveghez hasonlóan a Jumilhac papirusz nyelve is archaizál. A «klasszikus» középbirodalmi grammatikát igyekszik általában alkalmazni. Ennek ellenére helyenként erősen érvényesülnek az újbirodalmi formák is. A papirusz megírásának idején természetesen már ez is meghaladott nyelvfejlődési fokozatot jelent. Az egykorú beszélt nyelv hatását láthatjuk abban, hogy a pseudoparticipium legtöbb formájában a *t* végződést mutatja.

A szöveg szókincse gazdag, változatos. Többször előfordul a rejtélyes *ḥftjw* szó, melyet Vandier kérdőjellel 'objets du culte'-nek fordít. Egy második átmeneti korból származó szövegben[16] egy papnak a megbüntetéséről van szó, aki elrabolta az isten *ḥftj*-jét. A Jumilhac papirusz minden esetre nagymértékben valószínűsíti azt a már korábban is hangoztatott feltevést, hogy az isten kultuszával, vagy testével kapcsolatban álló tárgyról vagy talán anyagról van szó. További adatok előkerülése előtt a problémát nem lehet megoldottnak tekinteni.

A sok nehézséget okozó szöveget Vandier mintaszerűen dolgozza fel, s az egyiptológus kutató a kötet áttanulmányozása után csak azt kívánhatja, hogy a szakirodalom a közeljövőben minél több hasonló kiadvánnyal gazdagodjék.

KÁKOSY LÁSZLÓ

CHR. KARUZOS.: ARISTODIKOS. ZUR GESCHICHTE DER SPÄTARCHAISCH-ATTISCHEN PLASTIK UND DER GRABSTATUE. (Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Athen.) Stuttgart 1961, 96 lap, 16 tábla.

Az athéni Nemzeti Múzeum igazgatójának új könyve elsősorban egy régi adósság törlesztése: az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb görög archaikus szoborleletének, egy 1944-ben talált, ritka épségben fennmaradt márvány ifjúszobornak a publikálása, amely talapzatának felirata szerint Aristodikos sírját díszítette. Bár a publikáló előzékenysége folytán a szobor már egy évtizeddel ezelőtt reprodukálásra került E. Buschornak az archaikus görög ifjúszobrokról írt monográfiájában (Frühgriechische Jünglinge, München 1950, fig. 131—2), és az athéni Nemzeti Múzeum látogatói évek óta gyönyörködhetnek benne, mindez a legkevésbé sem csökkenti Karuzos könyvének a publikáláson messze túlmenő jelentőségét.

A munka három főrésze közül az első a tulajdonképpeni publikáció. A Kroisos-síremlék és az archaikus kuros-típus fejlődésének utolsó állomását jelentő Kritios-kuros közt időbelileg középhelyen álló Aristodikos-szobornak külön jelentőséget ad az, hogy K. Rhomaiosnak a kötetben közölt pontos mérései alapján a frontalitás törvényének alárendelt szigorú szimmetria felbomlása kitűnően megmutatható rajta. Hogy a Julius Langétól megfogalmazott frontalitás-törvény (Darstellung des Menschen in der älteren griechischen Kunst, Strassburg 1899, pp. IX—XX, 1892-ben megjelent munkája nyomán) a görög archaikus nagyszobrászatra legkorábbi szakaszában is csak erősen korlátozva érvényes, azt éppen Rhomaios mutatta ki az attikai ifjúszobrok sorozatának legelején álló sunioni kurosok publikálása alkalmával (Antike Denkmäler IV. 5, Berlin 1931, pp. 92–105; vö. L. Alscher, Arch. Anzeiger 1953, 147–58 is). Azóta a görög építészet története, ahogy a kutatás az egyes épületek tipikus vonásainak kidolgozásától egyéni sajátságaik megfigyelése felé halad, egyre több pontosan lemérhető példáját adta annak, hogy a görög művészet egyik legsajátosabb varázsa nem utolsósorban éppen abban van, hogy a szimmetrikustól alig észlelhetően eltérő részletek, a «szabályostól» szabad szemmel szinte észrevehetetlenül eltérő méretek segítségével a geometrikus forma absztrakciója helyett az élő valóság illúzióját kelti. Az Aristodikos-szobor talapzatának enyhén domborodó felülete is ilyen célt szolgál: enyhíti a talapzat geometrikus formájának és a rajta álló emberalaknak az ellentétét. Az ifjúalak törzsének alig észrevehető jobbrafordulása, s a fej balra csavarodása, amely ezt ellensúlyozza, már a ponderáció klasszikuskori szabályaira utal.

Karuzos a továbbiakban meggyőzően bizonyítja, hogy Aristodikos, akinek síremléke a Mesogaián fekvő Kerateából került elő, az athéni földbirtokos arisztokrácia

[16] *K. Sethe :* Ägyptische Lesestücke . . . (Leipzig 1928) 98.

tagja volt (ennek elfogadásához nem feltétlenül szükséges a név elemzéséből óvatosan levont következtetéseit is elfogadni), s hogy síremléke, amely a 6. sz. utolsó tizedében készült, valószínűleg a perzsák betörése alkalmával került a föld alá — nyilván ennek köszönheti viszonylag sértetlen fennmaradását.

A kötet második részében a szerző az Aristodikos-szobor mesterének helyzetét határozza meg az attikai plasztikában. Ennek megalapozására rövid áttekintését adja az 550 és 480 közti attikai nagyszobrászat belső fejlődésének, s ezt egy terjedelmes függelékben a tárgyalt korszak mintegy hetven fennmaradt attikai márványszobrának időrendbe szedett és műhely-, illetve mesterkéz-összefüggésekre is rámutató katalógusával illusztrálja. Az Aristodikos-mester közvetlen szellemi gyökereit a Peisistratidák Athéna Poliastemplomát díszítő márványszobrok készítőinek műhelyében találja meg, s ezt akkor is helytállónak kell éreznünk, ha nem követjük abban a merész következtetésében, amellyel az Akropolis 673. sz. koréját az Aristodikos-mester fiatalkori, a 480 körüli híres Euthydikos-korét pedig késői sajátkezű művének tekinti. Ugyanígy a műhely- és mesterkéz összefüggésekre vonatkozó új javaslatai is bizonyára sok vitát fognak kiváltani, s lesznek, akik túlhajtottnak érzik a művész-egyéniségek felidézésére tett erőfeszítéseit; a mesterének, Wölfflinnek szellemét idéző elemzések, az archaikus attikai művészet szellemi légkörének a költészet és prózairodalom emlékeit is bámulatosan alapos ismeretek alapján a tárgyalásba vonó érzékeltetése, a plasztika jelenségeit szinte művész-érzékenységgel interpretáló megfigyelések részlet-gazdagsága azonban ezeknek számára is megadja a munka második részének jelentőségét.

A görög művészettörténet szempontjából a legnagyobb fontosságú kétségtelenül a harmadik rész, amely az archaikus attikai sírszobrok jelentésének kérdését tárgyalja. Az e részhez csatolt függelék a fennmaradt attikai sírszobrok teljes katalógusát adja (a szobor nélkül előkerült talapzatokat és a nem-attikai mestertől készített, Attika területén talált szobrokat is belevonva), tehát G. Richternek az archaikus attikai sírsztélékről írt könyvét Attika archaikus sírplasztikájának teljes gyűjteményévé egészíti ki. A tárgyalásban természetesen a sírdomborművek tanulságait is értékesíti.

Bevezetőben arra utal, hogy a fennmaradt emlékek statisztikája alapján a sírszobor nem lehetett ritkább a sírsztélénél Attikában. Formailag a sírszobrok éppoly kevéssé különböztethetők meg a fogadalmi és az istenszobroktól, mint a sírsztélék a fogadalmi domborművektől. A legbiztosabb támaszpontot itt is a lelőhelyek és a feliratok nyújtják. Ami az előbbieket illeti, ezek ma is teljes mértékben igazolják Milchhöfer 80 év előtti következtetését: sírszobrok Athénen kívül csak a Mesogaia és Diakria területéről kerültek elő, ahol az arisztokrata családok birtokai feküdtek. Ezzel szemben újabb leletek alapján K. tarthatatlannak bizonyítja Milchhöfernek azt a másik tételét, hogy a sírszobrokat vagy sztéléket csak rendkívüli alkalmakkor emelték, s nagyon valószínűvé teszi, hogy az ötszázmérősök és a lovagok vagyoni osztályának minden tagja kaphatott ilyen síremléket. A síremlékek formai megjelenése és az antik szerzők ide vonatkoztatható megjegyzései egyaránt arra mutatnak, hogy a síremlékek ugyanolyan kettős jelentéssel bírtak, mint az istenszobrok (bár itt K.-tól eltérőleg a kultusz-szobrokat különválasztanánk): megjelenítők és a megjelenítettnek szóló ajándékok voltak egyszerre.

Ha így a sírszobrokat a halott ábrázolásának kell tekintenünk, nyilvánvaló, hogy az archaikus sírszobrászat szoros összefüggésben van a görög portréművészet kezdeteinek sokat vitatott problémáival. Karuzos ezeknek tárgyalásánál B. Schweitzer alapvető munkáiból indul ki (Studien zur Entstehung des Porträts bei den Griechen, Leipzig 1939, és Griechische Porträtkunst, Acta Congressus Madvigiani III., Koppenhága 1958, 7 skk.). Schweitzer szerint az attikai felfogás az archaikus korban a portrészerűség tekintetében lényegesen eltér a többi görög területétől, mert Attikában az ábrázolt személye teljesen háttérbe kerül a szobrokon; ezt igazolja szerinte az, hogy az attikai feliratokon az ábrázolt soha nem beszél első személyben, s a felirat soha nem nevezi meg alanyesetben. Karuzos az írott forrásanyag rendkívül alapos ismeretére valló érveket vonultat fel e két tétel cáfolatára, s ha az első ellen felhozott Aischylos-helyeket inkább költői fordulatoknak tekinthetjük is, s a másodikkal kapcsolatban perdöntőként idézett vázafeliratokat nem is tudjuk minden a nagyszobrászatra vonatkozólag is feltétlenül érvényes felfogás képviselőiként elfogadni, s ha végül nem érezzük is filológiailag teljesen bebizonyítottnak, hogy a genitivusban álló nevek mellett a feliratokon éppúgy lehet *σῆμα*, mint *εἰκών* a kiegészítés, (ez szolgálna annak bizonyítására, hogy nincs lényegbeli különbség aközött, hogy a sírszobor felirata alanyesetben nevezi-e meg az ábrázoltat, vagy birtokosesetben, mint az Aristodikos-szoborével együtt a legtöbb attikai felirat) Karuzosnak mindenképpen sikerült bebizonyítania, hogy Schweitzernek az attikai felfogás különállásáról szóló elképzelése ha nem is alaptalan, de bizonyos korlátozásokkal tartható csak érvényesnek. Karu-

zos természetesen jól látja, hogy az archaikus művészet portré-ábrázolásai csak szándékukban azonosak a későbbiekkel, eszközeikben nem. De a szándék korán utat nyitott az eszközök megteremtéséhez is, s rendkívül érdekesek azok a tények, amelyeket befejezésül annak bizonyítására sorol fel, hogy «az archaikus művészet sem tért ki egyszerűen az egyéniségnek külső jegyekkel való jelzése elől, ahol ez szükséges volt». Különösen jelentős itt az utalása a Kerameikos Múzeum új ökölvívósztélé-töredékén az ökölvívó törött orrára, s ugyanakkor az archaikus korban kezdődő és a szigorú stílus korszakában fellendülő egyéniség-ábrázolás elválasztása az V. század végével meginduló új portréművészettől.

A problémákban és eredményekben gazdag könyvet a pubes-ábrázolás görög fejlődését megrajzoló, az archaikus és klasszikus kori görög emlékanyag datálása szempontjából igen fontos terjedelmes függelék zárja be.

Szilágyi János György

M. PORCI CATONIS DE AGRI CULTURA, AD FIDEM FLORENTINI CODICIS DEPERDITI EDIDIT *ANTONIUS MAZZARINO*, ADIECTAE SUNT SEPTEM TABULAE. LIPSIAE IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI 1962. pp. CII + 134.

Aki Cato «De agri cultura»-ját kiadja, a szövegmegállapításnál három forrásból eredő anyagot használ fel. Antik írók (főleg Varro, az idősebb Plinius és Columella) elég sokszor idézik hol kötetlenebbül, hol szó szerint Catot s ez az indirekt tradíció nem egyszer segíthet a helyes textus megtalálásában. A humanizmus kora óta sok filológus foglalkozott rendkívül behatóan a catoi írással s ennek eredményeképpen számos figyelemre méltó coniecturából válogathat a földművelésről szóló munka mai kiadója. Persze mindennél összehasonlíthatatlanul több és alapvetőbb anyagot nyújt a kiadáshoz ama, immár négyszáz éve elveszett kézirat szövegének a lehetőleg hű rekonstruálása, amely egyedül tartotta fenn a maga egészében Cato «De agri cultura»-ját a könyvnyomtatás koráig (az összes többi kézirat [egy XII—XIII., egy XIV. és számos XV. századi] ennek az egykor a firenzei Szent Márk könyvtárban őrzött kódexnek közvetlen vagy közvetett leszármazottja).

A. Mazzarino új edíciójának az elkészítésekor mindhárom fenti forrás teljesebb, ill. megbízhatóbb feltárásában jelentős érdemeket szerzett. Az új Teubner-kiadások gyakorlatát követve az apparátusban bőséges helyet juttat a catoi mű egy-egy paragrafusához kapcsolódó «testimonia» és «loci similes» mentül kimerítőbb egybegyűjtésének. A folyóiratokban és kötetekben elszórt coniecturákat, amelyek Keil kiadása óta láttak napvilágot, végre áttekinthetően együtt találja a Cato-féle mezőgazdasági írás kutatója Mazzarino összeállításában. De mindennél fontosabb, hogy Keil[1] (illetve a Keil-féle kiadást a maga idején kitűnően korszerűsítő Goetz) után Mazzarino újra tüzetesen átvizsgálta a codex Florentinus Marcianus deperditus szövegének a rekonstruálásához felhasználható teljes kéziratos és nyomtatott anyagot s nem egy ponton korrigálhatta elődei megállapításait.

[1] Az új Cato-kiadás értékelése során elkerülhetetlenül összehasonlításokat kell tennem korábbi kiadásokkal s hivatkoznom kell a kézirati hagyomány fenntartásában így vagy úgy szerepet játszó XV—XVI. századi publikációkra. Ezeknek a bibliográfiai adatait az alábbiakban foglalom össze:

Cato és Varro földművelésről szóló munkáinak «editio princeps»-e Nicolaus Jensonnál jelent meg Velencében 1472-ben; a szöveget *Georgius Merula* adta ki.

Petrus Victorius 1541-ben tette közzé Lyonban több latin mezőgazdasági író, köztük Cato munkáját s aztán 1542-ben kommentár («Explicationes») megjelentetésével egészítette ki a szövegkiadást.

M. Porci Catonis de agri cultura liber, M. Terenti Varronis rerum rusticarum libri tres ex recensione *Henrici Keilii*, vol. I fasc. 1 [Cato szövege], vol. II fasc. 1 [kommentár Cato szövegéhez], Lipsiae 1882, 1894.

M. Porci Catonis de agri cultura liber, recognovit *Henricus Keil*, Lipsiae 1895.

M. Porci Catonis de agri cultura liber, post *Henricum Keil* iterum edidit *Georgius Goetz*, Lipsiae 1922.

Cato Maior, D' agricola, ed. *S. Galmés*, Barcelona 1927.

M. Porci Catonis de agri cultura liber, rec. *A. I. Amatucci*, Comi 1944.

Az elveszett firenzei kódex kéziratos apographonjainak a listája teljesebb Mazzarinonál, mint Keilnél volt és az új edició apparátusa az előkép textusának a helyreállításához jobban használható XV. századi másolatok olvasatait veszi figyelembe, mint a korábbi Teubner-kiadások apparátusa tette (számszerüen is kettővel több ilyen késői kézirat olvasatait regisztrálja rendszeresen Mazzarino, mint Keil). — Mazzarino gondosan revideálta Angelus Politianus kéziratos kollációját, amely az editio princeps egy (ma Párisban őrzött) példányába bejegyezve azt mutatja, hogy hol állt az azóta elveszett régi «De agri cultura»-kéziratban a nyomtatottól eltérő szöveg, s ez hogy hangzott. E revízió eredményeképpen egyebek mellett olyan teljesen új megállapításokkal gyarapíthatja a Florentinus deperditusra vonatkozó ismereteinket az olasz tudós, mint amilyen például annak a felismerése, hogy a kéziratban a caputok nem voltak megszámozva (Keil nyomán eddig azt hittük, hogy a caput-számozás az elkallódott kódex szöveghagyományának az öröksége lehet az editio princepsben). — Az utolsó, aki a firenzei kéziratot eltűnése előtt még forgatta, Petrus Victorius volt a XVI. század derekán; Mazzarino azt is gondosan újra megvizsgálja, vajon mi az, amit e humanista «De agri cultura»-kiadásának jegyzeteiből (Explicationes») a Florentinus deperditus rekonstruálásához megtudhatunk (maga a Victorius-féle szövegközlés, mint Mazzarino nyomatékosan aláhúzza, annyira kevéssé ragaszkodik a kézirati hagyományhoz, hogy az elveszett kódex textusának helyreállításában megbízható támaszt nem jelenthet).

Cato földművelésről szóló értekezése a legrégibb latin prózai írásmű, amelyet kézirati hagyomány megőrzött számunkra. Emellett a könyv tárgyánál fogva nem irodalmi alkotás, hanem praktikus igényt kielégítő, a római parasztélet hétköznapi tevékenységébe bevezető szakmunka. Ezért a filológusok egy része a codex Florentinus Marcianusnak a megszokott latinsággal semmiképpen sem összeegyeztethető szóalakjait és nyelvtani konstrukcióit is hajlandó hiteleseknek elfogadni: régies vagy agrár szaknyelvi avagy paraszti népnyelvi sajátosságokként fogja fel azokat. Mazzarino nagyon közel áll ehhez az irányzathoz (amelynek más jeles kutatók mellett J. Svennung a képviselője: Annotationes criticae in Catonem: Eranos 32, 1934, 1—29; Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischen Fach- und Volkssprache, Uppsala 1935). Ez magyarázza, hogy az új Cato-kiadás szövegében olyan sokszor marad meg változatlanul a kéziratilag hagyományozott olvasat ott, ahol Keil (s az ő nyomdokain haladó Goetz, valamint Amatucci) szövegközlése valami coniecturát (vagy esetleg az indirekt tradícióból kihámozható variánst) vesz a textusba. Persze ha sok egészen szokatlan formát meg is tart a Florentinus Marcianus deperditus szövegéből Mazzarino, e kódex olyan szolgai követésére mégsem vetemedik, mint amilyennel itt-ott S. Galmés Cato-kiadásában találkozunk, aki a firenzei kézirat szinte kézzelfoghatóan hibás olvasatait sem átallotta néha változatlanul meghagyni.

Mazzarino új kiadásának megítélésünk szerint legkifogásolhatóbb oldala annak a rendkívül bonyolult (a könnyű tájékozódást valójában inkább gátló semmint elősegítő) zárójelrendszernek az alkalmazása, amellyel az olasz tudós az általa elfogadott szövegnek a Politianus közvetítette kézirati hagyományhoz való viszonyát igyekszik érzékeltetni. S amikor e zárójelszisztémának a körmönfontságát kifogásoljuk (amelynél a kritikai apparátus némi bővítése sokkal világosabb képet adna a közölt textusnak a kézirati tradícióval való összefüggéséről), akkor külön is említenünk kell, hogy a zárójelek használatában nem tartja magát a leydeni javaslathoz a kiadó, holott rendkívül kívánatos lenne mindent szabványosító korszakunkban végre a tudományos szövegkiadások formaiságai terén is elérni egy világviszonylatban érvényesülő egyöntetűséget.

Méltánytalan volna azonban, ha e rövid ismertetés a helytelenítés akkordjával zárulna. A Keil úttörő munkássága óta eltelt hét évtized filológusai közül kétségtelenül A. Mazzarino az, aki a legátfogóbb és legelmélyültebb kutató tevékenységet szentelte a Cato-szöveg mentül hitelesebb helyreállításának s fáradozása eredményeképpen az új «De agri cultura»-kiadás minden előbbinél megbízhatóbban tájékoztat a legrégibb ránk maradt latin prózai könyv textusáról.

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

F. B. MARSH: FOUNDING OF THE ROMAN EMPIRE. Second Edition, Cambridge, W. Heffer and Sons, 1959. 313 oldal.

A római köztársaság felbomlásának és a császári monarchia kialakulásának bonyolult és sokrétű folyamata teljességgel még ma sincs tisztázva. Marsh könyve, noha szemléletében bizonyos fokig egyoldalú, jelentős mértékben vitte előre az idevágó kutatá-

sokat, és számos megállapítása, valamint találó részletmegfigyelései révén ma is egyike a legjobb munkáknak, amelyek a római történelem e különösen fontos fejezetét tárgyalják. A szerző az i. e. 2. század katonai hódításaitól kezdve Augustus principátusáig követi nyomon az eseményeket, az alábbi csoportosításban: a köztársaság adminisztrációjának problémája, a hadügyek fejlődése (Marius szereplésén túl itt esik szó Sulla monarchiájáról is), Pompeius szupremáciája, az első triumvirátus, Caesar, a köztársaságpártiak veresége, Octavianus győzelme, a köztársaság helyreállítása (Augustus korának első szakasza), a principátus átalakulása (Augustus korának második szakasza). A függelék három kisebb tanulmányt tartalmaz (Lex Vatinia, Lex Pompeia-Licinia, Caesar közigazgatási rendszere és az augustusi «diarchia» viszonya).

A köztársaság felbomlásának és a monarchia létrejöttének legfőbb okát Marsh a köztársasági közigazgatási rendszer problémájában látja, amely a hódítások következtében éleződött ki. A római állam eredetileg Róma városa kormányzására volt berendezve, s a hódítások következtében kialakult monumentális birodalom adminisztrációját a régi keretek és formák között nem lehetett biztosítani; annál kevésbé, mivel a hódítások következtében szükségszerűleg átformálódott katonai rendszer is felborította a régi republikánus kormányzati és közigazgatási intézményeket. Igen világosan mutatja ki a szerző, hogyan függött össze a késői köztársaság korában és a köztársaság bukásának idejében az újtípusú monarchikus hatalom minden esetben valamilyen döntő fontosságú hódítással vagy legalábbis a hódítások következtében előállott közigazgatási vagy katonai természetű problémával: Marius, Sulla, Popeius és Caesar felemelkedése esetében ez kétségtelenül tisztán kimutatható. Sikeresnek mondható a szerzőnek az a megfigyelése is, amely szerint az augustusi principátus belső fejlődésében is észrevehető a közigazgatási-katonai kérdések kiéleződésének és a monarchikus hatalom nyíltabb előtérbe jutásának összefüggése. Míg az augustusi principátus első fázisában a meghódított területek kormányzásában, a katonai vezetésben és az egész birodalmi kormányzásban valóban erősebben érvényesült a köztársaság visszaállításának látszata, addig a körülbelül i. e. 16 táján kezdődő nagy hódító háborúk minden téren szorosabb központosítást vontak maguk után. Míg i. e. 16 előtt a kormányzásban és a közigazgatásban a régi *nobilitas* képviselői nagy szerepet kaptak, i. e. 16 után a consulok, helytartók és más főtisztviselők sorában egyre jelentősebb számban jutottak szerephez a principátus által felemelt *homines novi*, illetve egyenesen a császári család tagjai. Helyesnek tartjuk azt az észrevételt is, hogy a Tiberiusszal és Caligulával bekövetkezett nyílt összecsapás a központi hatalom és a régi nemesség képviselői között legalábbis részben már az augustusi kor második felének fejlődéséből következett.

Senki sem kételkedhetik benne, hogy a közigazgatási és katonai természetű kérdések igen lényeges szerepet játszottak a köztársaság válságának előidézésében és a monarchia létrehozásában, ugyanakkor azonban egyoldalú lenne a problémának kizárólag ezt az oldalát hangsúlyozni. Mindazok a társadalmi harcok, amelyek a késői köztársaság korában Róma életében végbementek, nem vezethetők le csak a közigazgatási és katonai helyzet megváltozásából. A hódítások következtében nemcsak a birodalom kormányzásának feltételei változtak meg gyökeresen, hanem a birodalom gazdasági és társadalmi szerkezetének egésze. A társadalmi ellentétek kiéleződése egyfelől a szabad lakosság körében, másfelől a rabszolgatartók és rabszolgák között Marsh könyvében nem kap elég nagy hangsúlyt. Pedig ezek a társadalmi harcok, amelyek az i. e. 130-as években kezdve fegyveres háborúkba csaptak át, döntő szerepet játszottak a régi államrend felőrlésében és az új államforma megteremtésében. A rabszolgafelkelések megrendítették a köztársaságkori államrendet, ugyanakkor a politikai élet előterébe állították a felkeléseket leverő hadvezéreket, mint legvilágosabban Crassus esetében. A szabad lakosság körén belül dúló polgárháborúk teljesen felmorzsolták a régi államéletet, és a pártvezérek, ill. a győztes hadvezérek kiemelt személyes hatalmához vezettek. Mindez természetesen elválaszthatatlanul összefüggött a közigazgatási problémával: a hatalmassá nőtt birodalom közigazgatásának igényei lehetetlenné tették a korábbi államforma fenntartását, s az elkerülhetetlenné vált, rendkívüli katonai és közigazgatási megbízatások ismét a centralizált személyi hatalom feltételeit teremtették meg.

ALFÖLDY GÉZA

W. RICHTER : ZUR REKONSTRUKTION DES DIALOGUS DE ORATORIBUS. Nachrichten der Akad. der Wiss. in Göttingen, Phil.-hist. Klasse 1961/12: 387—425. 1.

A klasszika-filológiának mint «irodalmi archaeológiának» akárhányszor meg kell kísérelnie töredékes művek kiegészítését, rekonstruálását. A torzóból azonban csak az ép eredeti ideájának ismeretében lehet visszaállítani az egészet. Van-e lehetőség arra, hogy az ilyenfajta rekonstruálással ne hamisítsuk meg a szerzőt? A kikristályosodott antik műfajok esetében a hagyomány és az arányosság elve viszonylag szűk térre szorítja a rekonstruáló «önkényét»: az egészhez illő részleteket szinte mértani pontossággal meg lehet határozni az irodalmi anyag áttekintéséből és a ránkmaradt részekből. (Vö. Menandros töredékes vígjátékainak kiegészítéseivel stb.)

A tacitusi Dialogus 35. fejezete után éktelenkedő lacuna kitöltését megkönnyíti az, hogy a mű eleje és vége csonkítatlan; megnehezíti a hiányzó rész terjedelmére vonatkozó adataink különbözősége. Míg a Vaticanus 1862, valamint a leideni Perizonianus és az Ottobonianus 1455 másolói szerint 6 *hasáb* hiányzik (*«hic desunt sex pagellae»*), ami a Hersfeldensis másfél lapjának, vagyis az egész mű 1/12-ének felelne meg, addig P. C. Decembrio 1455-ből származó naplóbejegyzése szerint (*«Opus foliorum XIV in columnellis. Post haec deficiunt sex folia. . . Post haec sequuntur folia duo cum dimidio. . .»*) a hiány 6 *lap* (nem hasáb), vagyis a Dialogusnak több mint a negyede. A két adat összeegyeztethetetlen, harmadik pedig nincs, így egyéb — a mű szerkezetéből adódó – fogódzó után kell néznünk. Dönteni H. Drexler sem tudott (Burs. Jbb. 224 [1929] 284), viszont finom érzékkel rámutatott Secundus felszólalásának hiányára. Secundus szerepe nem korlátozódhatott a szimpla *interlocutor*-éra, hiszen Maternus (16,3) kifejezetten ígérte *mindkettejük* aktív közreműködését: *«Pro duobus promitto; nam et ego et Secundus exequemur eas partes, quas intellexerimus te non tam omisisse, quam nobis reliquisse.»* A szigorú Tacitusnak egy ilyen bejelentése nem maradhatott puszta szó.

Egyéb meggondolások is amellett szólnak, hogy a hiányzó rész terjedelmét illetőleg a Perizonianus részletesebbnek látszó adata (*«vetustate consumptae»*) semmivel sem mond többet, mint Decembrio közlése; sőt a Perizonianus és az Ottobonianus bejegyzése (*«deerant in exemplari»*, ill. *«in exemplari dicitur deesse»*) egyenesen kizárja a másoló autopsiáját. Honnan adódott akkor a három mértékadó kódex közös adata, a *«sex pagellae (paginae)»*? A Hersfeldensis 6 hasábjának, vagyis másfél lapjának akár kiesése, akár olvashatatlanná válása (úgy, hogy a második lap versója már olvasható maradt volna) — tisztára elképzelhetetlen. 6 egész lap (12 oldal) kiesése viszont annál könnyebben megtörténhetett. Ebben az esetben Decembrio adatát (14 + 6 + 2 1/2, vagyis gyakorlatilag 3 lap = XXIII) viszonylag simán — egyetlen számjegy elírásának feltételezésével — azonosíthatjuk a Niccolo Niccoli-féle XVIII-cal. Végeredményben mégis az írásműből adódó belső indiciumokra vagyunk utalva: Tacitusnak a Dialogus szerkezetére vonatkozó egyetlen (félreérthetetlen) adata szükségképpen követeli Secundus beszédének feltételezését, még pedig Messalla és Maternus felszólalásainak gondolatmenete közé illeszthetőleg.

A két beszéd közti összekötő kapocs kikövetkeztetésével már mások is foglalkoztak. (Pl. K. v. Fritz, Rhein. Mus. 81 [1932] 239.) Ugyancsak Fritz követte nyomon a Dialogus gondolatmenetét és állapította meg benne a perspektíva fokozatos tágulását, a felismerések elmélyülését. A művet lezáró Maternus-beszéd egyben az érvelésnek is tetőpontja, amely Messalláén («legalább két fokkal»: 395. 1.) túlvezet. Mivel azonban Maternus a megmaradt részekben csak az eszmeileg kikövetkeztethető *utolsó* pontról beszél, ez a zárófelszólalás feltűnő aránytalanságot mutatna a többihez képest. (A 17. jegyzetben olvasható számítások szerint a Hersfeldensis elveszett 6 lapjának 18 Teubner-lap felel meg; mivel a Messalla-beszédből nem sok hiányzik, a Maternus-beszéd meglevő 7 lapjához mintegy 15-öt hozzávéve 22 lapra, tehát túl sokra jutnánk, míg normális terjedelmű beszédek és interloquiumok feltételezése esetén 11—12 lap maradna a harmonikusan ide kívánkozó Secundus-beszédnek.)

R. a továbbiakban érdekes módon próbálja eddigi eredményeit alátámasztani. Felvet egy látszólag végképp ide nem tartozó kérdést: miért árvult el napjainkban a viszonylag nemrég oly virágzó szimfónia-írás művészete? A három lehetséges válasz: 1. Hiányzanak a hivatott oktatók és a megfelelő tanítványok; megváltozott a zenei érdeklődés, a művészi éthos; a hanyatlás oka az emberek magatartásában keresendő. 2. Hiányzanak az igazi tehetségek, hiába vannak még oly kitűnő oktatók, még oly szorgalmas tanítványok is; a hanyatlás természetes jelenség. 3. A fejlődés túlhaladt a szimfónia stádiumán; nem térhetünk vissza a XVIII. századba; a tehetségek más feladatok felé fordulnak; a hanyatlás tehát legfeljebb részleges, és a veszteség a történelmi fejlődésen belül másban kompenzálódik. Negyedik lehetőség nincs, a három viszont annál termé-

szetesebben egészíti ki (de ki is zárja) egymást: az első («moralizáló és optimista») fordulatot szeretne és azt lehetségesnek is tartja; a második («fatalista és pesszimista») céltalannak látja az emberi erőlködést és legfeljebb a természettől várja vissza azt, amit elvett; a harmadik mintegy szintézis az első kettő között: optimista, de nem moralizál; elismeri a fatumot és a fatumban rejlő értelmet; az emberi lehetőségekben nem az állandóságot, nem is a periodicitást, hanem egyszeri és visszahozhatatlan voltukat fedezi fel.

A harmadik («történeti») aspektus nem mondható éppen jellemzőnek és általánosnak az antik gondolkodásra nézve. Annál jelentősebb a tacitusi Dialogus Maternusának állásfoglalása, egy bizonyos jelenség történeti igényű elemzése, még akkor is, ha a közvetlen témának ilymódon való tárgyalása nem eredeti. (Az előzményeket l. Ed. Norden «Kunstprosa»-jában, I[5] 247, 1. j.) A feltételezhető Secundus-beszédben sem lehetett holmi *novum*-okról szó. Biztosra vehetjük, hogy Secundus felszólalása sem Messalláét nem folytatta töretlenül, sem Maternus gondolatait nem anticipálta. A Dialogus szerzője kifejezetten a probléma *teljes* vizsgálatát ígérte (1, 2: *pertractantes ;* 16, 3: *exequamur partes)*, a teljesség igényével pedig az egyes szereplők szemléletmódjának különbözősége is együtt jár (vö. 1, 3: *cum singuli diversas. . . , sed probabiles causas afferrent)*. A szimfóniával kapcsolatban kifejtett álláspontok közül meg is találjuk az elsőt *(mores, studia)* és a harmadikat *(mutatus status rei publ.)*, csak a természet fogyatékosságának fatalista álláspontja hiányzik, — már pedig a két másik alternatíva mellett csak ez a harmadik jöhet számításba.

Fel vagyunk-e jogosítva ezek után a lacuna ilyen értelmű kiegészítésére? Igen, ha a szóban forgó topos — a *φύσις* vagy *ἄσκησις (διδαχή)* alternatíva — annyira általánosnak bizonyul, hogy a teljességet ígérő Tacitus *nem* hagyhatta el. Az idevágó anyag (Cicero, *περὶ ὕψους*,, Quintilianus stb.) ismeretében jogosultnak látszik a következtetés, hogy a Dialogusban a *φύσις ἐλλείπουσα* szempontja nem maradhatott el. Mindenütt következetesen a három hagyományos szempontot találjuk, ha pedig a hagyományos téma tárgyalása az I—II. század fordulóján dialogus formájában történt, az írónak három szószólót *kellett* mozgósítania. Messalla, Secundus és Maternus megszólaltatása tehát nem technikai lazítás, hanem a megfelelő (sőt elkerülhetetlen) szerkezeti forma. Ha már most Messalla az *eruditio*, Maternus a *status rei publ.* szószólója, a nélkülözhetetlen harmadiknak csak a *natura exhausta* témája maradhatott, még pedig értelemszerűleg a politikai-történeti eszmefuttatás *előtt*, de a Tacitus gondolkodásmódjának legkevésbé megfelelő moralizáló-nevelői szempont kifejtése *után*.

Így a Dialogus szerkezetét is még finomabban átgondoltnak látjuk: a végén a kezdeti ellenfelek — Aper és Maternus, a mű két főpillére — felfogásban közelednek egymáshoz és a való helyzethez, míg Messalla és Secundus mintha távolabb kerülne a valóságtól.

Az értekezés végén (414. l.) olvasható összegezés tételszerűen sorolja fel az eredményeket. Ami a legfontosabbat, a 35—36. fejezet közti lacuna kiegészítését illeti, Secundusnak itt kellett kifejtenie a három lehetséges álláspont közül egyébként hiányzó «természetes» magyarázatát a világ «elaggásáról», az *ingenium*-ok elmaradásáról, a tetőpont után következő hanyatlás elkerülhetetlenségéről. Tacitus teljesítménye a hagyományos téma megformálásában *csak* annyi, hogy a szokásos érvek tetszőleges felsorolását egy bizonyos jelenség dialektikus értelmezésévé mélyítette.

A függelékben javasolt két szövegjavítás (36,2: a hagyományozott *persuaderi* helyett *persuadere;* 40,1: *contiones* helyett *contentiones assiduae)* is számot tarthat a Dialogus-kutatók figyelmére, a derekas rész eredményei pedig egyelőre[1] nélkülözhetetlenek lesznek mindenkinek, aki az érdeme szerint még mindig nem kellőképpen méltatott tacitusi *aureus libellus* helyes értelmezését fontosnak érzi.

BORZSÁK ISTVÁN

[1] A fennmaradó nehézségek érzékeltetésül csak annyit, hogy R. a kisebb tacitusi művek Koestermann-féle kiadását (BT[7] 1949;[8] 1957?) használja ugyan (l. a 395, 17. jegyzetet), de a 8. kiadás bevezetésében olvasható szövegtörténeti fejtegetések megoldatlan problémáira még utalás formájában sem tér ki. A Gudeman-kommentárban (2. kiad., 1914, 65-80. és 174.1.) felsorakoztatott tényanyag és következtetések megnyugtató magyarázata, ill. cáfolata nélkül ugyancsak aligha beszélhetünk *végleges* megoldásáról — Tacitus-válogatásunknak (Bp. 1961) a Dialogus lacunájára vonatkozó jegyzetét (121. l.) túlhaladottnak tekinthetjük.

KUMANIECKI : CYCERON I JEGO WSPÓŁCZEŚNI. (Czytelnik». Warszawa, 1959.) — 560 l.

A Cicero-probléma megoldásának újabb kísérletével gyarapította az ókortudomány irodalmát a klasszika filológia neves művelője, K. Kumaniecki a harmadéve megjelent «Cicero és kortársai» című munkájában.

Találó prelúdiumként Petrarca esetét idézi a szerző. A nagy humanista 1345-ben, a veronai könyvtár csöndes zúgában, találkozott először Cicero leveleivel. Megrendülve olvasta őket, alig tudta visszatartani könnyeit. Az addig csodált bölcset ingatag, gyenge embernek ismerte meg, akit «elvakít a dicsőség csalóka fénye», aki a sorsot okolja, s folyton változtatja szándékait. Megrendülésében tollat ragadva, levelet írt Ciceróhoz: «Együttérzek veled, ó barátom, és szégyenkezem hibáid miatt. Ne akarjon mások mestere lenni s ne értekezzék az ékesszólásról meg az erényről az, aki behúnyja szemét a saját tanítása előtt.»

Petrarca részvétet érzett Ciceróhoz, de az újkor tudósai kíméletlenül elítélték — olvasva leveleit. W. Drumann csak a gyáva dicsekvőt látta benne, Th. Mommsen a korlátolt egoistát, a fecsegő ügyvédet, a politika nem értőjét, aki mint stiliszta is csak a publicisztika legrosszabb válfaját képviseli. Mommsen tekintélye sokáig éreztette hatását a német tudomány képviselőin. Csak R. Heinze művei és M. Gelzer (1939) és O. Seel (1953) újabb keletű monográfiái hoztak fordulatot a mommseni felfogással szemben. Francia- és Olaszországban, Angliában, Amerikában és Lengyelországban Boissier, Ciaceri, Arnoldi, Peterson, Sihler, Morawski, Zieliński művei is mind több megértést mutattak Cicero egyénisége iránt. De még 1947-ben is megjelenhetett a nagy tekintélyű francia J. Carcopino tollából egy olyan mű (Les secrets de la correspondance de Cicéron), amely emberi és közéleti vonatkozásban rendkívül sötét képet fest Ciceróról. A széleskörű dokumentációra támaszkodó, de gyakran önkényes interpretációval dolgozó mű nem talált elismerésre a tudományos bírálatban. De ez a mű is azt mutatja, hogy újra meg újra felvetődik a kérdés: Ki volt Cicero valójában? Erre igyekszik választ adni Kumaniecki nagy koncepciójú Cicero-monográfiája.

A szerző elismeri, hogy ami Cicero egyéni és közéleti morálját illeti, levelezése sok tekintetben alapot ad a vele szemben emelhető kifogásokra. Ebben azonban a történelmi helyzet meg nem értése a fő tényező. A dicsekvés, az ellenfél kíméletlen pellengérre állítása a kor szokása volt. A pazarlás, a nagylábon élés ambíciója hibája volt az egész római nemességnek. Igaz, ő is 2,200,000 sestertiusszal tért haza ciliciai helytartóságából, de római felfogás szerint a provincia «a római nép birtoka» volt, s a levelek tanulmányozása megmutatja, hogy Cicero mégiscsak a ritkaság számba menő «igazságos» proconsulok közé tartozott. A családjához való ridegség vádja különösképpen nem állja meg a helyét. Öccséhez, Quintushoz való viszonyát az idősebb testvér joga s erősebb egyénisége teszi érthetővé. A feleségétől, Terentiától való elváláshoz az asszony önállóságra való törekvése s a korabeli társadalom érdekházasságbeli szempontjai vezettek. Leányát, Tulliát ilyen meggondolással adta férjhez, de levelei gyermekének mélységes szeretetéről s később — halála után — vigasztalhatatlan gyászáról tanúskodnak. Fiát, Marcust, gyengéden szerette. Barátságra vágyó lelkével odaadással ragaszkodott az általa oly nagyrabecsült Atticushoz. Fiatal barátait atyai gondoskodással vette körül, titkárát, a rabszolga Tirót családtagnak tekintette. Humanizmusában megértéssel tudott barátja lenni a másképpen gondolkodóknak. A más sorsába való beleélés tette sikerekben gazdag védőügyvéddé is.

Humanizmusa kitrejedt ellenfeleire is. Pisót, Hortensiust dialógusaiban szerepeltette. Még Clodiusról is volt halála után elismerő szava. Tisztában volt Pompeiusnak hozzá való nem őszinte viszonyával, de értékelte történelmi jelentőségét s második Scipio Africanust látott benne. Felismerte Caesar nagyságát is — csak végzetesnek tartotta hazájára.

Cicerónak mint politikusnak a határozott politikai program hiányát és karrierizmust vetnek szemére bírálói. Szerintük a néppártból — consulságra törekedve — átállt az optimatákhoz. Kumaniecki szerint ezt az álláspontot Heinze művében («Ciceros politische Anfänge») végérvényesen megdöntötte. Amikor pályája elején az optimaták ellen fordult, ez egyes személyeknek szólt. S ez sem a néppárt, hanem a lovagi rend álláspontjáról. Pompeius s a Manilius-féle törvényjavaslat mellett is ezért szállt síkra. A lovagi és a senatori rend összefogásáért küzdött — a földreformok ellen s a vagyonos polgárság érdekeiért.

Cicero politikai célkitűzése tehát határozott, olykori elhajlása ettől taktikai volt. A triumvirekkel kapcsolatot tartott, de mihelyt némi egyenetlenség támadt a «dinaszták» közt, a «respublica visszaállításáról» ábrándozott.

Utolsó napjaiban is ingadozás nélkül állt a köztársaság híveinek élén, ami életébe is került. Állásfoglalása állandóan áldozatokkal járt. De tisztában volt azzal, hogy a köztár-

sasági rendszer élethalál-kérdéséről van szó. Ezért igyekezett megakadályozni mindenképpen a polgárháború kitörését — vállalva a közvetítést Pompeius és Caesar között. Tudta, hogy akármelyikük győzelmével óhatatlanul az egyeduralom jár.

Egész politikai pályafutása a tragikum bélyegét hordta magán. Mindig a «nagyobb és kisebb rossz» között kellett választania. A köztársasági formát féltve azért állt inkább Pompeiushoz. Antoniusszal szemben Octavianust választotta. S a sors iróniájaként ez lett a római birodalom első monarchája.

A siker pálmáját Cicerónak csak az irodalom hozta meg. Szónoki feladatára hosszan, szinte aszkézissel készült. Kikerülte az «ázsiai stílus» útvesztőjét s az *ars dicendi* minden válfajában a legnagyobb lett. A korából ránk maradt gazdag és magas szintű epistolographiai anyag azt mutatja, hogy ebben is ő jutott a legmagasabbra – s ennek is csak tudatos művészi erőkifejtése lehet a magyarázata. A Verrinákban már a római próza élére jutott, a Catilinariákban pedig az ékesszólás csúcsaira. Szónoklattani műveiben túlszárnyalta a görög retorikát — ennek klasszikus törvényeit a maga páratlan szónoki élményanyagával kiteljesítve.

Az «Államról» és a «Törvényekről» írt munkáit nem számítva, valamennyi filozófiai művét életének utolsó két évében írta. Ez csak úgy történhetett, hogy kora ifjúságától fogva több időt szentelt filozófiai stúdiumoknak, mint a gyakorlati tevékenységnek. Jellemző ez arra, aki — a «Brutus» szavaival — «két triumphust is odaadna egy jól felépített szónoklatért» s akinek az volt az érzése, hogy irodalmi és bölcseleti tanulmányokkal foglalkozva fontosabbat cselekszik, «mintha a sella curulison ülne».

Ő, akit ifjúkorában egyes kortársai csipdelődve «Graeculus»-nak hívtak, műveiben nemcsak a görög művelődés eszményeit közvetítette, hanem a római kultúrának, a tőzsgyökeresen rómainak s főként a «gravitas Romana»-nak emelt emlékműveket. Jellemző rá, hogy amikor a római élet ideológiai alapjai kerültek szóba, akadémiai szkepticizmusát felfüggesztette s ékesszólóan védte a stoikus tételeket. Rendíthetetlenül ragaszkodott itáliai szülőföldjéhez; számára az életnek csak «Rómában és Rómáért» volt értelme. Mindig vonakodott elhagyni Itáliát. A pharsalusi csata után mivel sem törődve visszatért. Amikor pedig Antonius elől Athén felé tartott, megszakította útját és visszafordult, hogy megkísérelje a végső ellenállást. Amikor már a proskribáltak listájára került a neve, akkor is csak késlekedve próbált menekülni — s így érte utól a halál.

A tragédia beteljesedett. A latin próza, a hellenista filozófia latinizálásának nagy mestere, az európai kultúra egyik legnagyobb megtermékenyítője, mint politikus az arisztokratikus köztársaság kiélt ideáljához ragaszkodott, s így bukása elkerülhetetlen volt. Ellenfelei veszélyesnek látták, Caesar gyilkosai példaképnek. Ő, a *homo novus* volt a *nobilitas* védőinek vezére. Neve a köztársaság jelképe lett; ezzel együtt kellett elvesznie.

Így látja Kumaniecki Cicero szerepét terjedelmében is jelentős művében, amelyben a Cicero-kérdés irodalmát áttekintve és sok pontjában megvitatva, nemcsak Cicero alakját idézi fel megelevenítő módon, hanem az egész korabeli római életet is.

A római történelem legdrámaibb szakaszának roppant körképe vonul el előttünk. Bemutatja a szerző Cicero ifjúságát, családi viszonyait, római tanulóéveit, megrajzolva egyúttal a város életét s azt a társadalmi környezetet, amelyben az ifjú Cicero családi kapcsolatok révén megfordulhatott. Megjelennek előttünk a politikai élet küzdelmei is. Részt veszünk Cicero görögországi és kisázsiai tanulmányútján. Plasztikus fejezetek szólnak magistratusi éveiről, fórumi szerepléseiről, a Verres-ügyről, consulsága kapcsán a Catilina szervezte összeesküvésről. Száműzetése, ciliciai helytartóskodása, a polgárháború alatti szerepe, családtagjaihoz való kapcsolata, végső küzdelme Antonius ellen a köztársaságért, majd tragikus halála eleven képekben, konkrét adatokkal kerül megtárgyalásra. A beszédek, a retorikai és filozófiai művek, s főként Cicero levelei gazdag forrásai s egyúttal tárgyai a szerző fejtegetéseinek.

Kumanieckinek Ciceróról adott nagy összefoglalása tudományos értéke mellett a lengyel íróművészet remeke is. Érdekfeszítő, vonzó olvasmány mindazok számára, akik tájékozódni akarnak a klasszikus világ egyik legdrámaibb és művelődéstörténetileg olyannyira jelentős korszakáról.

KOVÁTS GYULA

C.G. STARR: ROMAN IMPERIAL NAVY 31 B. C—A. D. 324. Second Edition Cambridge, W. Heffer and Sons, 1960. 232 oldal.

Starr könyve első ízben 1941-ben látott napvilágot; a munka új kiadása az azóta megjelent szakirodalom jegyzékével és különféle más kiegészítésekkel bővült. A római haditengerészet irodalma viszonylag csekély, és az idevágó kérdések összefoglaló feldolgo-

zását mindmáig egyedül Starr végezte el. Ha egyes részletkérdésekben ugyan módosítani lehetne is a szerző által nyújtott képet, kétségtelen, hogy a könyv nélkülözhetetlen segédeszköze a római hadtörténeti kutatásoknak, és méltán állítható az angol nyelvű szakirodalomban megjelent rokon tárgyú összefoglalások, így H. M. D. Parker és G. L. Cheesman a római légiókról, ill. auxiliákról írott könyvei mellé.

A római hadiflotta későköztársasági helyzetének és szerepének felvázolása után a könyv tulajdonképpen két fő részre oszlik: először az itáliai flották, majd a különféle provinciális *classes* történetét mutatja be. A misenumi és ravennai hajóhad ismertetésében először a két támaszpontról ill. kikötőről olvasunk, majd a tisztikar szervezetéről és különböző tiszti rangokról (praefectus, navarchus, trierarchus), továbbá a hajótípusokról, a legénység feladatairól, végül a legénység jogi helyzetéről, sorozásáról és *missio*-járól. A következő fejezetek a keleti, pontosi, dunai, germániai és britanniai hajóhadak kérdéseivel foglalkoznak. Az utolsó fejezet a különböző hadiflottáknak a római császárkor történetében játszott szerepét és a háborúkban történt részvételét ismerteti összefoglaló formában. Külön ki kell emelnünk a függeléket, amely Prospographia praefectorum classium címen világosan áttekinthető formában állítja össze az ismert flottaparancsnokok névsorát és működésük idejét.

Starr könyve egyaránt hasznosítja az antik szerzők ránkmaradt utalásait és a feliratos emlékanyagot, amely, akár más katonai alakulatok vizsgálata esetében, döntő fontosságú forrásanyagnak bizonyul. Számos kérdés, így pl. a flottalegénység összetételének alakulása, csak a feliratok alapján vizsgálható. Néhány ilyen vonatkozású kérdés a szerző munkájában nem kap kellő megvilágítást, pl. a flottakatonák polgárjogának problémája, vagy a misenumi és ravennai legénység sorozásának kérdése. Az Itáliában szolgáló tengerészek feliratai alapján Starr a sorozási politikai három szakaszát különíti el: i. e. 30— i. u 71, 71—211, 211 után. A feliratok keltezése azonban nem történik mindig megfelelőképpen Pl. a dalmáciai eredetű flottakatonákra vonatkozó adatok megoszlása Starr szerint a következő: i. e. 30— i. u. 71 között két dalmáciai flottakatonát ismerünk, 71—211 között harminchatot, 211 után egyet. A 71 előtti időkből azonban több adatunk van dalmáciai flottakatonákra, így a CIL XVI 11 és 14 sz. diplomákon kívül, amelyek Vespasianus előtt sorozott tengerészeket említenek, az alábbi feliratok: CIL IX 42, CIL XI 111 (névadása alapján mindkét katona Dalmáciából származtatható), Mitt. d. Zentralkomm. 1905, 294 skk. Ugyanakkor a 71—211 közé datált feliratok zöme szerintünk a 211 utáni időkből való. E feliratokon ugyanis rendszerint a vixit annos formula szerepel, amely főleg a 3. században volt általános. Másrészt a származást ezek a feliratok rendszerint Delm(ata) formában jelölik meg. Itt nem a dalmata civitas tagjairól van szó, hanem általában dalmáciai bennszülöttekről, s e feliratok abból a korból valók, amikor az egyes civitasok már megszüntek, azaz zömmel a Constitutio Antoniniana utáni időkből. A bizonyosan, 2. századi feliratokon még az eredeti civitasokat jelölték meg a származás feltüntetésére, vö. CIL V 541 Ditio, CIL XI 104 Liburn(us) Varvaria, CIL XVI 100 Scirt(o). Alighanem hasonlóképpen módosítható a többi tartományokból sorozott flottakatonák feliratainak időbeli csoportosítása is, és így legalábbis a misenumi és ravennai flotta legénységének összetételét célszerű lenne újra megvizsgálni.

ALFÖLDY GÉZA

J. MOREAU: DIE CHRISTENVERFOLGUNG IM RÖMISCHEN REICH. Aus der Welt der Religion, Forschungen und Berichte, Neu Folge, 2. Verlag Alfred Töpelmann, Berlin W 30, 1961. 119 oldal.

A közelmúltban tragikus repülőszerencsétlenség során elhunyt szerző, az utóbbi húsz év egyik legsokoldalúbb ókorkutatója, már több korábbi, főleg francia nyelven megjelent munkájában nagy figyelmet szentelt a korai kereszténység, különösen a keresztényüldözések történetének. Jelen könyve bővített változata egy francia nyelven már előzőleg közzétett munkának (La persécution du Christianisme dans l'Empire Romain, Paris 1956). Amint igen sikeresnek bizonyultak a szerző különféle korábbi vállalkozásai is, a keltaság történetének korszerű összefoglalásától az Excerpta Valesiana kritikai kiadásáig, úgy a keresztényüldözések bonyolult problémakörének átfogó és tömör feldolgozása is a kiemelkedő értékű ókortörténeti monográfiák sorába tartozik, akár gondos és mégis mértéktartó anyaggyűjtését, akár óvatos és mégis egyértelmű állásfoglalását veszszük figyelembe.

Az első fejezet feladata bizonyos módszertani kérdések tisztázása. Moreau helyesen jelöli ki a kutatás útját azok a túlzó végletek között, amelyek egyfelől a római valláspolitika megnemértéséből és egyoldalú elítéléséből, másrészt a kereszténytiüldöző császárok indokolatlan s ugyanakkor nem is szükséges „rehabilitációjából" adódhatnak. Mindkét túlzás gyökere a dolog természeténél fogva már az ókori forrásokból adódik, éppen ezért a források kritikai vizsgálata ezen a területen különösen fontos, már csak azért is, mivel az antik források heves elfogultsága egyik vagy másik irányban ezen a téren talán nagyobb, mint bármely más kérdés esetében. Amellett a keresztény szerzők ránkmaradt munkái, amelyek a forrásanyag túlnyomó többségét alkotják, bizonyos fokú tendenciózus jellegükön túlmenően is óvatos kezelést tesznek szükségessé. Igen gyakran megtörténik ugyanis, hogy a források, nyilván az általános keresztény hagyomány szellemében, a különösen kiemelkedő kereszténytiüldöző császárok vagy helytartók szerepével hoznak kapcsolatba olyan mártírokat, akik más alkalommal veszítették életüket; pl. Anulinus, Diocletianus afrikai proconsula olyan jellegzetes típusa volt a kereszténytiüldöző helytartónak, hogy neki tulajdonították egész sor korábbi és más területen működő keresztény kivégzését is. Másrészt a források a legritkább esetben jelzik, hogy a különböző üldözések milyen mértékben sujtották az orthodox egyház tagjai mellett az un. eretnekek közösségeit; pl. a Severusok korában kivégzett vértanúk jelentős része kétségkívül az államrenddel szemben több tekintetben ténylegesen fellépő (pl. a katonai szolgálatot helytelenítő) montanista szektához tartozott. Végül a keresztény hagyomány szemében ugyanúgy mint a későantik történetírás számára a császárok vagy «jók» vagy «rosszak», s a «jó császárok», Traianus és utódai az antik irodalomban szinte egyáltalán nem jönnek számításba mint kereszténytiüldözők; e császárok magatartásának helytelen beállítása a vértanúságok keltezésének megzavarásán túl az egész, a kereszténységgel szemben folytatott római politika lényegét is eltorzítja. A kutató első feladata ezeket a nehézségeket kiküszöbölni. A második fejezet még mindig nem közvetlenül a kereszténytiüldözések történetét taglalja, hanem Róma valláspolitikáját ismerteti a kereszténység megjelenése, ill. elterjedése előtt. A korábbi tilalmakban és üldözésekben, pl. az i. e. 186-ban lezajlott Bacchanalia-perben a római államot sohasem az a szándék vezette, hogy eleve elítéljen egy idegen tant, hanem azért és csak akkor lépett fel, ha a tan képviselői magatartásukkal vagy esetleg a kultusz bizonyos babonás és mágikus elemei révén az állam rendjét veszélyeztették, jellemző módon még ilyenkor is rendszerint csak valamilyen botrány vagy nagyobb nyugtalanságok kirobbanása után.

A következő négy fejezet a kereszténytiüldözések történetét mutatja be, a következő csoportosításban: üldözések az Antoniusok korának végéig, a «jogi kérdés» (az üldözések jogi alapja), az üldözés a 3. században, a diocletianusi üldözés és következményei Constantinus türelmi rendeletéig. Az első tényleges kereszténytiüldözést a szerző Claudiusnak tulajdonítja, határozottan Jézusra vonatkoztatva Suetonius híres helyét (Claud. 25,4 Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantis Roma expulit). Noha a szerző a Jézusra vonatkozó antik feljegyzések kitünő ismerője és ezekről külön munkát is írt (Les plus anciens témoignages profanes sur Jésus, 1944), nem látjuk teljesen meggyőzőnek a Suetoniusnál említett Chrestos azonosítását. Noha a «Iudaeos» nyilvánvalóan jelenthet kereszténytiyeket, hiszen az 1. században a római kormányzat még aligha tett tényleges különbséget keresztények és zsidók között, még mindig fennáll a lehetőség, hogy Chrestos egy rómavárosi zsidó rabszolga vagy libertus volt: mint Moreau is írja, a személynév eléggé általánosan elterjedt volt. Annál inkább igaza van Moreaunak abban, hogy a Nero-féle kereszténytiüldözésről szóló híres Tacitus-adat (Ann. XV. 44) hitelességéhez nem fér kétség. A magunk részéről hozzá szeretnénk tenni, hogy az említett Tacitus-hely végén olvasható, a keresztények iránti némi részvétet sejtető mondat sem enged betoldásra következtetni, hanem Tacitusnak Neroval és általában a császári monarchiával szemben tanúsított állásfoglalásából adódik. A domitianusi üldözések kérdésének felvázolása után a szerző részletesen elemzi Traianus és az ifjabb Plinius közismert levélváltását a kereszténységről, megjegyezve, hogy a bizonyos fokú tolerancia mellett a császári rendelkezés veszélyes praecedenst teremtett, amennyiben a kereszténységhez való tartozás puszta beismerése is halálbüntetést vont maga után, függetlenül azoknak a vádaknak a kivizsgálásától, a amelyekkel a kereszténytiyeket általában illették. A szerző helyesen mutat rá, hogy a traianusi ediktum, amely a kereszténységet államellenesnek nyilvánította s ugyanakkor még sem írta elő állami nyilvántartásukat és felkutatásukat, ideiglenes megoldás volt, és csak addig maradhatott érvényben, amíg a kereszténytiek a birodalom lakosságában veszélytelen kisebbséget alkottak. Traianus és az Antoninusok politikájában mindenesetre ez említett álláspont érvényesült, és ebben a korszakban elég sok mártír vesztette életét, különösen Marcus alatt, az egész birodalmat átfogó üldözésre azonban nem került sor.

A kereszténylüldözések jogi hátteréről szóló fejezet a munka egyik legérdekesebb része, noha a jogi problémára adott válasz túlságosan egyszerűnek látszik: «Der Vorwand, der die Verfolgungen möglich machte, kann wohl die Tatsache gewesen sein, dass die christliche Religion im Gegensatz zum mos maiorum stand; sie war schon darum eine religio illicita, weil ihre Anhänger niemals in der üblichen Form um ihre offizielle Anerkennung ersucht hatten. Das genügte völlig.» Természetesen, bármennyire is egyszerűnek hat ez a megállapítás, az üldözések okáról végső soron többet nemigen lehet mondani, és nem utal mélyebb gyökerekre annak ismerete sem, hogy — a római jog nyelvén szólva — a kereszténylüldözés eleinte *coercitio* volt, majd gyakorlatilag a *cognitio extra ordinem* eljárásával vált azonossá. Amellett a szerzőnek abban is igaza van, hogy a kereszténylüldözéseket nem lehet csak és elsősorban jogi problémának tekinteni, «kiszámíthatatlan szenvedélyek, lélektani és politikai áramlatok» állandóan közrejátszottak.

Septimius Severusszal új szakasz kezdődött a kereszténységgel szemben folytatott római politikában. Noha Septimius Severust a keresztény hagyomány az egyházat üldöző uralkodók közé számította, kétségtelen, hogy az uralkodó és a többi Severusok is türelmes magatartást tanúsítottak a keresztények iránt. A Septimius Severus alatt végbement helyi üldözések elsősorban a montanisták ellen irányultak. Ugyanakkor azonban a traianusi rendeletben lefektetett politikai alapelv megváltozott: Septimius Severus 202-ben kelt ediktuma megtiltotta a kereszténynek új hívők toborzását, azaz a térítő tevékenységet. Míg a traianusi intézkedés lényegét tekintve annyit jelentett, hogy az állam nem vett tudomást a kereszténység tevékenységéről és eljárást csak feljelentés alapján indított, addig ettől kezdve a kereszténység olyan felekezetnek számított, amelyet ellenőrizni kell. A 3. század első felében azonban ez a politika a gyakorlatban nemigen érvényesült. Annál véresebb volt a Decius-kori általános kereszténylüldözés, amely az egyházat készületlenül találta, és súlyos csapásokat mért a kereszténységre Valerianus üldözése is. A 3. század második felében a keresztények helyzete ismét kedvezőbb volt, míg azután Diocletianus uralmának végén sor került a legvéresebb üldözésre. A Dioclecianus-kori üldözés megindításában és megszervezésében Moreau elsősorban Galeriusnak tulajdonít jelentős szerepet. A Caesar különösen Diocletianus negyedik keresztény-ellenes ediktumának kibocsátásában működött tevékenyen közre, amely általános áldozatot írt elő a birodalom valamennyi lakosa számára, s amelynek megtagadása azonnali bírói eljárást vont maga után. A mártirok rendkívüli száma ebből az időszakból közismert. Hasonlóképpen ismert a tetrarchia felbomlását követő zavaros évek uralkodóinak maga tartása és a 313-ban kiadott Constantinus- ill. helyesebben Licinius-féle türelmi rendelet jellege és jelentősége is.

Moreau könyve világos bevezetést és eligazítást nyújt a kereszténylüldözések történetének problémakörében, ha természetesen nem is törekszik arra, hogy egyes mártíriumok datálásával vagy egyéb részletkérdésekkel foglalkozzék. A részletproblémák megismeréséhez a jegyzetanyag és a bibliográfiai bevezető nyújtanak bizonyos kiindulópontot. A munka elsősorban arra a kérdésre ad választ, hogyan alakult a római állam magatartása a kereszténységgel szemben az első három évszázad folyamán, s így az olvasó a császári monarchia és a központi hatalom történeti alakulásának kérdésében is lényeges tanulságokat szerez. Néhány kisebb kérdésben nem értünk egyet a szerző véleményével, így az említett Suetonius-hely interpretációján túl vitásnak tartjuk azokat a megállapításokat, hogy a római vallás egész története vereségek sorozata az idegen kultuszokkal szemben, vagy, hogy a császárkultusz a 3. század előtt egyáltalán nem volt kötelező. A római vallás történetének egyik legsajátosabb vonása éppen az, hogy magába tudta olvasztani a legkülönbözőbb idegen kultuszokat, még a 3. századi keleti misztériumvallásokat is, anélkül, hogy ezek teljesen elmosták volna «római» jellegét: legfőbb tartalma, az állameszme szolgálata a diocletianusi tetrarchia koráig megmaradt. A császárkultusz legalábbis a hadsereg körében már a III. századnál korábban általános volt pl. a császárnő tisztelete Marcus alatt került be a tábori szentélyekbe. Helyreigazítandó továbbá néhány sajtóhiba (24. lap: Camillus Scribonianus fellépésére 42-ben került sor, 76. lap: helyesen M. Aurelius Antoninus, 84. lap: helyesen 249, stb.)

ALFÖLDY GÉZA

I. J. KAZIS : THE BOOK OF THE GESTS OF ALEXANDER OF MACEDON Cambridge, Mass. The Mediaeval Academy of America 1962. 8°. X + 227 + 109 lap.

A Nagy Sándor-regénynek nyolcvannál több verziója van huszonnégy nyelven. A jelen könyv ebből a zsidó anyaggal foglalkozik.

A jól tájékozott bevezetés összefoglalja, mit mondanak Nagy Sándorról a zsidó források. A hellenisztikus zsidó írók névtelenül ott vannak a Pseudo-Callisthenesben. Beszél róla Josephus és a Talmud. (Mindezt magyar nyelven is ismertette *Szrulyovics Ernő :* Nagy Sándor alakja a Talmudban és Midrásban. Bp., 1935.) A Talmud és Midrás elbeszéli Nagy Sándor égi repülését (18—19. l.). Ennek legszélesebb szemléletű tárgyalását *B. Heller* adja: Die Bedeutung des arabischen Antar—Romans für die vergleichende Litteraturkunde. Leipzig, 1931. 16—20.). Pseudo—Epiphanius zsidó vontakozásait (23—24 l.) már *S. Klein* érintette (Klausner—Festschrift. Tel—Aviv, 1937. 189—209.), s nyomában mások *(Fein Emil :* Az író próféták alakja a zsidó hagyományos irodalomban. Bp., 1942; *O. Komlós :* About Jewish Elements in the Vitae Prophetarum. Ignace Goldziher Memorial Volume. II. Jerusalem, 1958. 130—131.) A Góg—Mágóg részlet a könyvben teljesen figyelmen kívül marad (erről *B. Heller:* Gog und Magog im jüdischen Schrifttum. Jewish Studies in Memory of G. A. Kohut. New York, 1935. 350—358.).

A középkorban a Nagy Sándor-regénynek hat héber változata van. Ezek mind a Ps.—Callisthenesből, illetve annak latin fordításából (Historia de Preliis) származnak.

A párizsi Bibl. Nat.-ban található hatodik héber verziót (Cod. Heb. 750. 3.) tárgyalja az előttünk fekvő könyv és mintaszerűen adja teljes héber szövegét.

Latinból fordította Immánuel b. Jákob Bonfils, francia—zsidó író, aki 1340—56 között fejtette ki irodalmi működését. A kéziratot 1428-ban másolták.

Három részből áll: 1. Nagy Sándor-regény. 2. Bölcs mondások. 3. Krónika Nagy Sándor halálától a II. Szentély pusztulásáig. Az 1. forrása a Historia de Preliis-en kívül az ófrancia Nagy Sándor-regény prózában *(A. Hilka :* Der altfranzösische Prosa–Alexanderroman. Halle, 1920.). A 2. forrása az arab Hunain ibn Iszháq-ból fordított héber Musszáré Háfiloszófim. A 3. Eusebius Chronicon-jából folyt.

A fordító sokszor félreértette a latin szöveget. Az eredeti alapján *Kazis* összeállítja az eltéréseket és javítja a szöveget, amelyet angolra fordít.

A magyar és szláv Nagy Sándor-regényváltozatok kutatói haszonnal forgathatják ezt a pompás kiállítású, megbízható munkát.

SCHREIBER SÁNDOR

TESTI NEOGRECI DI CALABRIA. Parte I Introduzione, prolegomeni e testi di Roccaforte a cura di *GIUSEPPE ROSSI TAIBBI*, Parte II Testi di Rochudi, di Condofuri, di Bova e indici a cura di *GIROLAMO CARACAUSI* [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neogreci. Testi e monumenti, collezione diritta da Bruno Lavagnini e pubblicata sotto gli auspici dello Assessorato alla Istruzione della Regione Siciliana. Testi 3.]. Palermo 1959. LXXXVIII + 494 p. 4 fényképpel és 1 térképpel.

A görög nyelvtörzs általunk ismert háromezeréves történeti élete folyamán két ízben hajtott erőteljes nyelvjárási ágakat. A Hellász területére az i. e. II. évezred folyamán több egymást követő hullámban bevándorló görög törzsek különböző dialektusainak fennmaradását nagymértékben elősegítette a görög nyelvterület erős geografiai tagoltsága, továbbá a városállamok kialakulása és a görög élet partikuláris jellege. Amikor azután a görögség Nagy Sándor hódításai következtében a régi nyelvhatárokon túl új területeket árasztott el, s a hellénisztikus kultúra nivelláló hatása erősen érvényesült, nyelvi téren is bizonyos kiegyenlítődés jött létre: kialakult a többé-kevésbé egységes görög köznyelv, a *κοινή*, melynek alapja az attikai dialektus, de amelyet más elemek is színeznek. Ez az általánosan beszélt köznyelv fokozatosan abszorbeálja a régi dialektusokat, melyek gyér maradványokon kívül az i. u. III. századtól kezdve az élő nyelvhasználatból eltűnnek s csak az irodalomban egyes műfajok hagyományos nyelveként élnek tovább. Mint ismeretes, a hellénisztikus köznyelvnek egyenes továbbfejlődése a középkori vulgáris görög és a mai újgörög népnyelv, a *δημοτική*, mely azonban újból erős tagolódást mutat: a *κοινή* törzséből újabb nyelvjárási hajtások sarjadtak. Hogy e szétágazás folyamata mikor indult meg, pontosan nem állapítható meg, de általánosan elfogadott nézet szerint

kezdetei a középkor első századaira tehetők. A beható vizsgálódások azonban arra az eredményre vezettek, hogy a görög nyelvterület perifériáin fennmaradtak olyan nyelvszigetek, melyek archaikus, a *κοινή* korát megelőző nyelvjárási sajátságokat őriztek meg. Ilyen többek között a peloponnésosi cakonok, továbbá a pontosi és a dél-itáliai görögök nyelve.

Dél-Itáliában az egykori Magna Graecia helyén két görög nyelvsziget maradt fenn napjainkig: az egyik Calabriában Aspromonte hegyes vidékén, a másik Apuliában Salento vidékén, összesen 15 helység, melyek több mint 30 000-t kitevő lakossága jórészt kétnyelvű, másik nyelve az olasz. A múlt század elején a görög nyelv ismerete még sokkal nagyobb területre terjedt ki, de a fokozatos romanizálódás következtében, mely különösen erős mértékben jelentkezett Calabriában, egyre szűkebb körre szorult, úgy hogy ma már jórészt csak az idősebb generáció beszéli vagy legalább is érti görög anyanyelvét.

A dél-itáliai görögség tanulmányozásával már a kutatók egész sora foglalkozott. Szövegeket gyűjtöttek, publikáltak és a nyelvi anyag vizsgálata alapján igyekeztek feleletet adni arra a kérdésre, hogy milyen eredetű ez a nyelvjárás. E tekintetben két nézet áll szemben egymással. Az egyik szerint, melyet először G. Morosi[1] hangoztatott, s legújabban O. Parlangeli[2] fejtett ki, a calabriai és apuliai görögök azoknak a kolonusoknak az utódai lennének, akiket a bizánci császárok a IX—XI. században oda telepítettek. A másik nézet szerint, melyet korábban G. Rohlfs[3] és legújabban Stam. C. Caratzas[4] fejtett ki, a dél-itáliai görögök autochthonok, azaz az egykori Magna Graecia lakosainak utódai. Ez utóbbi nézet mellett szólnak a dél-itáliai görög nyelvjárásban mutatkozó hangtani és lexikális sajátosságok, melyek dór jellegű archaizmusokat őriztek meg s amelyek mint egy régi substratum maradványai, az ókortól napjainkig tartó kontinuitásra vallanak.

Már H. Pernot[5] s újabban Ctam. C. Caratzas[6] is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a további kutatások végett szükséges lenne az egyes calabriai és apuliai helységek görög nyelvének külön-külön való beható vizsgálata. Elsősorban ennek a célnak a szolgálatában áll a jelen gyűjtemény, mely öt, a calabriai hegyek közt elszigetelten fekvő s éppen azért erősen konzervatív, paraszti jellegű helységből (Roccaforte, Condofuri, Rochudi, Bova, Cardeto) származó szövegeket tartalmaz, a variánsokat is beleszámítva 212 népdalt, 426 közmondást és szólásmódot és 95 prózai szöveget, melyek egy része korábbi, nehezen hozzáférhető, jórészt helyi kiadványokban jelent meg, más része azonban főleg a két kiadó új gyűjtésének eredménye s itt jelent meg először nyomtatásban.

A gyűjtemény bevezetésében G. Rossi Taibbi tájékoztat a korábbi idevonatkozó kutatásokról és részletes hangtani, morfológiai és lexikografiai jellemzését adja a görög szövegeknek, melyeket a két kiadó latin betűs fonetikus átírásban olasz fordítás kíséretében közöl. A szövegekben előforduló olasz eredetű szavakra eltérő szedés hívja fel az olvasó figyelmét, s a lapok alján található kritikai jegyzetek feltüntetik a korábbi kiadások eltérő és sok esetben téves vagy nem pontos variánsait. Kívánatos lett volna egy teljes szójegyzék.

A nagy gonddal készített és mintaszerűen kiállított gyűjtemény, melyet a kiadók az Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neogreci igazgatójának, Bruno Lavagnini professzornak, az antik és újgörögség nagyérdemű kutatójának ajánlottak, nemcsak a görög dialektologiai vizsgálatok szempontjából nagyjelentőségű, hanem — tekintettel a calabriai nyeljárás eredetének vitás problémájára és az ottani görögök kétnyelvűsége következtében mutatkozó nyelvkeveredésre — általános nyelvészeti szempontból is rendkívül tanulságos. De becses a közölt anyag a folklór kutatói számára is. Így pl. különös figyelmet érdemel az *anarάda* (antik *Νηρεΐς* > újgörög *νεράϊδα* ‚vízitündér') többszöri

[1] Dialetti romaici del mandamento di Bova in Calabria, Dialetto romaico di Cardeto calabro, Archivio glottologico italiano 4 (1878) 1—116.

[2] Sui dialetti romanzi e romaici del Salento [Memorie dell' Istituto Lombardo di Scienze e Lettere. Classe di Lettere, Scienze Morali e Storiche XXV—XXVI.]. Milano 1953.

[3] Griechen und Romanen in Unteritalien. Ein Beitrag zur Geschichte der unteritalienischen Gräzität, Genf 1924; Autochthone Griechen oder byzantinische Gräzität, Revue de lingustique romane 4 (1928) 118—200; vö, még Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität, Tübingen—Halle 1930; Historische Grammatik der unteritalienischen Gräzität, München 1950.

[4] L'origine des dialectes néo-grecs d' Italie méridionale, Paris 1958.

[5] Hellénisme et Italie méridionale, Studi italiani di filologia classica N. S. 13 (1936) 161—182, p. 181.

[6] Op. cit. 27, 229, 238.

előfordulása (1. XLV. 1.), amely szó *ἀναράϊδα* és *ἀναράδα* alakban más dialektusokból is ismeretes.

Érdeklődéssel várjuk az előkészületben levő további kötetet, amely az apuliai görög nyelvjárás anyagát fogja közzétenni.[7]

MORAVCSIK GYULA

THEODOR MOMMSEN — OTTO JAHN, BRIEFWECHSEL 1842—1868. Herausgegeben von *LOTHAR WICKERT*. Frankfurt am Main 1962. Vittorio Klostermann, XI, 389 lap.

Az Antik Tanulmányok hasábjain[1] már felhívtuk olvasóink figyelmét L. Wickert kölni ókori történész nagyszabású Mommsen-életrajzának első kötetére. Azóta alkalmasint megjelent a «vándorévek» (1844—1858) eseményeit összefoglaló második kötet is, — remélhetőleg mielőbb beszámolhatunk róla. Közben mindenesetre — alapvetésnek is beillő parergonként — egy olyan dokumentumgyűjteményhez jutottunk (ugyancsak Wickert jóvoltából), amelyért nemcsak a tudománytörténet művelői, hanem általában mindenki hálás lehet, akinek az ókor és kutatása jelent valamit.

Otto Jahn (1813—1869) tudvalevőleg kieli magántanár korában (1839—1842) döntő módon befolyásolta alig négy évvel fiatalabb földijének pályakezdését és tudományos érdeklődését. Az amúgy is jelentéktelen korkülönbség csakhamar kiegyenlítődött, a tanár-tanítványi viszony bensőséges barátsággá nemesedett.

A két schleswig-holsteini sok mindenben különbözött egymástól, barátságuk mégis mindvégig zavartalan maradt. A kölcsönös megértésnek (Jahn buzgólkodásának) részint folyománya, részint — a továbbiak szempontjából — még szilárdabb alapja lett a Lipcsében együtt megharcolt 48—49-es forradalmi időszak, mindkettejük politikai érettségének, emberi helytállásának próbája és érthetőleg felejthetetlen élménye. (A szászországi reakció a lipcsei egyetem három legkiválóbb tanárát — M. Hauptot, Jahnt és Mommsent — egyszerre mozdította el. A «perfidia és oktalanság» persze másutt sem művelt dicsőbb dolgokat «szegény Németországgal»: 75. l.)

De a baráti levelezésből — természetesen — nemcsak a mozgalmas korszak külső eseményeiről, politikai fejleményeiről értesülünk, hanem sok egyébről is: a tudományos élet ezernyi kisebb-nagyobb jelentőségű mozzanatáról, emberi viszonylatok alakulásáról, ma is alapvető mesterművek[2] munkálatairól, tudományunk múlt századbeli nagyjairól (a fennen trónoló Borghesitől vagy Lachmanntól — mondjuk: — a gyermekfejjel professzornak megtett Vahlenig, vagy egy Usener nevű «derék fiatalemberig», aki azonban «gyenge latinsága miatt» aligha tudja majd pótolni a Bonnból távozó Ritschlt); az életnek a gondtalan aristophanési élcelődéseket felváltó nyomorúságairól, filléres gondokról, egymás kisegítéséről, Mommsen hihetetlen munkabírásáról és ellenvéleményt, vagy éppen ellenkezést nem tűrő irányító szerepéről stb.

A kötetben közölt levelezés tárgyi és emberi vonatkozásainak gazdagságát legfeljebb ilyen odavetett célzásokkal érzékeltethetjük. Fontosságát és érdekességét hangsúlyoz-

[7] Testi Neogreci del Salento. Studio introduttivo, testi, tradduzioni e indici a cura di ORONZO PARLANGELI. — E kötet megjelenése elé annál nagyobb várakozással nézünk, mert az apuliai anyag még gazdagabbnak ígérkezik G. Morosi régebbi munkája (Studi sui dialetti greci della Terra d'Otranto, Lecce 1870) alapján ítélve, amelyben Charosdalok is szerepelnek (14, 27, 53, 1.), melyeket «II Caronte Bizantino» (Studi Bizantini e Neoellenici 3 (1931) 47—68) c. munkám megírásakor még nem ismertem.

[1] Ant. Tan. 9 (1962) 150—153. l.

[2] Jahn Persius-kiadása (1843), a «*Mauritio Hauptio Theodoro Mommsenio amicis*» ajánlott Iuvenalis (1851), I. Lajos bajor király vázáinak leírása (1845), a monumentális Mozart-életrajz stb.; Mommsen oeuvre-jéből időrendi tájékoztatásul soroljuk fel a levelezéssel egykorúakat: Die unteritalischen Dialekte (1850), Münzwesen (1850), IRN mint a CIL előkészítése (1852), Römische Geschichte I—III. (1854—56; a levelekben gyakorta esik szó M. «Geschichtsklitterung»-járól; a RG «Stückwerk»-voltáról: 213. l.; Wickert szerint «M. egyik legfontosabb önvallomása»), Chronologie (1858; Jahn őszintén bevallja, hogy «a kronológiai dolgokhoz nem ért»: 241. l., viszont a «Münzbuch»-ot «olvashatónak» találja: 251. l.), Römische Forschungen I. (1863), Solinus-kiadás (1864), Res gestae divi Augusti (1865), Digesta I. (1868).

ni merőben fölösleges volna. Olvasói megbizonyosodhatnak felőle, hogy fontosabb ez nem egy monografikus feldolgozásnál és érdekesebb akárhány regénynél. Műveiken keresztül megközelíthetetlen tekintélyek mutatkoznak itt meg baráti fesztelenséggel, ifjonti nagyotakarással vagy szárnyszegetten, merész tervezgetés, áldozatos munka vagy elesettség közben, minden elképzelhető helyzetben és lelkiállapotban. Tanúi lehetünk Mommsen szuverén kibontakozásának, Jahn szomorú magáramaradásának, az évtizedeken át melengetett Corpus megszületésének, sok-sok tudós fáradozásnak, önzetlen baráti kapcsolatoknak és áldatlan torzsalkodásoknak, emberi nagyságnak és kicsinyességnek egyaránt. Keresztmetszete — persze nem abszolút érvényű keresztmetszete — ez a levelezés az 1840—60-as évek tudományos életének; minden személyi elfogultság ellenére is felbecsülhetetlen értékű kincsesbánya, adattár, emberség tüköre. A költeményeiben sem éppen költői Mommsen áradozva ír itt a Villa Mills rózsáiról, vagy a szülői ház kertjében újra kivirágzó öreg körtefáról; a muzsikus — Mommsennek éppenséggel «zu musikalisch» — Jahn egyáltalán nem múzsai módon igyekszik pénzt csiholni mindenből, közben fiatal felesége az őrültek házában hal meg, ő pedig emésztő gondok közepette nevelgeti a szolgálólánytól született fiát emberré.

De csak így ismerhetjük meg igazán mindkettejük tudományos és — ami attól elválaszthatatlan: — emberi kiformálódását: a történész (vagy még inkább: politikus) Mommsenét a filológia és a jogtudomány határvonalán, és a filológus Jahn tehetségének szétforgácsolódását irodalom, régészet és zene között. Hányszor csúszik ki Jahn tolla alól a «Misère» szó — saját helyzetének jelölésére, és hányszor elégedetlenkedik Mommsen a zavartalannak látszó berlini munkalehetőségek között is sorsának elviselhetetlensége miatt! Hiába, — «gond nélkül nincs emberi élet» (217. l.: «der Mensch ist ja doch einmal zum Sorgen da»).

Mommsen meghökkentő bölcsességeiből valóságos breviáriumot állíthatnánk össze. Izelítőül idézünk néhányat: «Aller Anfang ist leicht» (zürichi fogadtatásával kapcsolatban, 105. l.); «der Mensch ist ja eine elende Bestie, die zum Brutalisieren gut ist» — írja a kieli G. W. Nitzsch (közös tanáruk) és J. Olshausen «brutális és ostoba» elbocsátásáról 1852 nyarán (113. l.); «zweite Auflagen kommen im Leben nicht vor» (1861 tavaszán, mikor a «független nyugalmat» sem találta elég jónak és a berlini akadémia falai közül a kis Bonnba akart vonulni, közben «drága kincsként» melengette a Jahnnal töltött lipcsei intermezzo emlékét, és — maradt Berlinben: 259. l.) stb. Klasszikus (persze nem igaz) zürichi tanárkodásáról tett vallomása: «Du kennst die Epochen im Professorenleben, wo man viel spricht, wenig denkt und gar nicht schreibt» (128. l.; itt hivatkozunk félelmetesen találó egyetem-jellemzéseire: 111, 186. és 207. l.). És ugyan mit szólt volna szegény oldesloei másodlelkész, ha fiának 1847 decemberében Jahnhoz intézett «vigasztalását» olvassa (63. l.): «Ach, es ist wohl recht albern, solche Generalia zu predigen; die Pastoren aller Konfessionen können freilich dem wirklichen Leid kein Iota abdisputieren, darum aber bleiben sie doch Pastoren und schweigen nicht.» Ellensúlyozásul említjük itt végül a Mommsennél ritka elérzékenyüléssel *pater familias*-nak («in wissenschaftlichen wie in menschlichen Dingen unsre höchste Instanz»: 91.l.) minősített Lachmann utolsó napjairól írott beszámolókat, vagy a greifswaldi fakultás dékánjához 1856-ban, a díszdoktorság adományozásáért intézett köszönő sorokat.[3]

Nem folytatjuk, mert akár Mommsen életbölcsességéről, akár leveleiben is csillogó stílusművészetéről stb. hosszú tanulmányokat lehetne írni. Ez azonban nem a mi feladatunk. Viszont amikor hálával nyugtázzuk a közrebocsátó Wickert teljesítményét és várjuk az itt ismertetett anyag megszólaltatását, Mommsen «vándor- és mesteréveinek» a «tanulóévekéhez» hasonló igényű feldolgozását, kötelességünknek érezzük, hogy ilyen vállalkozások láttán tudományszakunk hazai történetének kézbevételére emlékeztessük az illetékeseket.

BORZSÁK ISTVÁN

[3]. L. a 214, 7. jegyzetet. A «Neue Preussiche Zeitung» több ízben kifogásolta is a «tőrőlmetszett 48-as demokrata doktor» kitüntetését, vö. a 216, 2. jegyzettel. A «demokrata» Mommsen nagyon nem szerette Bismarckot («diese Spottgeburt von Dreck und Feuer»: 302. l.), de a «mosdatlan demokráciát» (297. l.), az «aljanépet» («Pöbel von unten»: 293. l.) sem. Politikai szereplését illetőleg egyelőre A. Heuss monográfiájára utalunk, l. Ant. Tan. 5 (1958) 133—136. l. Mindenesetre sokkalta haladóbb volt, mint veje, Wilamowitz, a későbbi *princeps philologorum*, aki ebben a kötetben csak egyszer jut szóhoz, akkor viszont neki van igaza: elfogulatlanabbul méltányolja hajdani tanárának, a Mommsennel konkurrálni, majd a RG-t 183 lapon keresztül bírálni merészkedő Carl Peternek a felkészültségét. «Wer Mommsen so nachdrücklich widersprach, konnte nicht anders als dumm sein — so meinte Mommsen.» (Wickert, 98, 4. j.)

HÍREK

A *SCRIPTORES GRAECI ET LATINI* KIADVÁNYSOROZAT SZERKESZTÉSI SZABÁLYZATA*

1. A Scriptores Graeci et Latini kiadványsorozat a Magyar Tudományos Akadémia legrégebbi kiadványsorozatának, a Görög és Latin Remekírók sorozatának folytatásaként az ókori görög és római kultúra írásbeli hagyatékának anyagát adja közre kétnyelvűen, az eredeti szöveg mellett magyar fordítással.

2. A sorozatot a Magyar Tudományos Akadémia Klasszika Filológiai Bizottságától kijelölt háromtagú szerkesztőbizottság szerkeszti. Ezenkívül minden kötetnek két, a szerkesztőbizottságtól kijelölt és a Klasszika Filológiai Bizottságtól jóváhagyott lektora van, akik közül legalább az egyik a magyar fordításnak az eredeti szöveggel való egybevetését (ellenőrző szerkesztés) is elvégzi. A szerkesztőbizottságnak, illetve kijelölt tagjának feladata annak megítélése és ellenőrzése, hogy az egyes kötetek megfelelnek-e a Scriptores Graeci et Latini sorozat szerkesztési szabályzatának.

3. A sorozatban megjelenő köteteket a Klasszika Filológiai Bizottság a szerkesztőbizottság javaslata alapján jelöli ki. A szerkesztőbizottság felelős azért, hogy a javaslatok idejében a Bizottság elé kerüljenek, s a kiadásnak az Akadémiai Kiadótól megadott ütemezésében a közreműködők vagy a lektorok hibájából késedelem ne essék.

4. Az egyes kötetekben lenyomtatott görög vagy latin szöveget a megjelenés idején hozzáférhető legjobb kritikai kiadás vagy kiadások figyelembevételével kell megállapítani. A kiadványban pontosan fel kell tüntetni, hogy a görög vagy latin szöveg milyen kiadás vagy kiadások figyelembevételével készült. A szöveg megállapításánál alapul vett egy vagy több kritikai kiadástól való eltérést esetenként fel kell tüntetni és meg kell okolni. Olyan esetekben, amikor a szöveg jellege ezt indokolja és a munka elvégzésére megfelelő kutató akad, részleges vagy teljes szövegkritikai apparátus is adható; az utóbbi csak akkor, ha a görög vagy latin szöveg sajtó alá rendezőjének kéziratok összevetésére is alkalma volt. A görög vagy latin szöveg a kiadásban mindig a baloldalra kerül, a hagyományos könyvekre és fejezetekre való beosztás, illetve verseknél öt soronként a sorszámozás feltüntetésével. A görög vagy latin szöveg kiadója nem szükségképpen azonos a fordítóval, hanem ezzel a munkával külön megbízott kutató is lehet.

5. A kiadásban mindig jobb oldalra kerülő magyar fordításnak filológiailag és művészileg egyaránt hitelesnek kell lennie. Indokolt esetben az eredeti verses szöveg mellett prózai fordítás is megjelenhet. A fordítás szövegének a mellette lenyomtatott görög vagy latin szöveg alapján kell készülnie. Ha a fordító a fordítás mellett közölttől eltérő szöveget (olvasatot) fogad el, ezt a jegyzetekben a megfelelő indokolással fel kell tüntetni; ugyancsak fel kell tüntetni és meg kell okolni minden fontosabb esetben azt is, ha a fordító az eddig általánosan elfogadottól eltérő értelmezést használ.

6. Minden kötet élén erre kijelölt szerzőtől írt bevezető tanulmány áll, amely közérthető előadásban a kötetben megjelent műre, szerzőjére, esetleg a szerző egész munkásságára vonatkozó tudományos kérdéseket ismerteti. A tanulmánynak feltétlenül a kérdésekre vonatkozó tudományos kutatások lehetőleg teljes ismerete alapján kell készülnie, s a szerző önálló kutatási eredményeit is tartalmaznia kell.

7. A kétnyelvű szöveg után kapnak helyet a kötetben a szövegkiadásra és a fordításra vonatkozó szükséges megjegyzések, s utánuk a szöveget értelmező magyarázó jegyzetek. Ezek elsősorban a szöveggel kapcsolatos tudományos kérdéseket dolgozzák fel a legújabb szakirodalom és lehetőleg önálló kutatások alapján. A legszükségesebb esetek-

* A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-Filológiai Bizottsága 1961. évi december 10-én tartott ülésén a *Szilágyi János György* által beterjesztett szabályzattervezetet megvitatta, s az alábbi formában elfogadta.

ben lexikális tudnivalókat is közöljenek, de mellőzzék az ókori történelem, irodalomtörténet és mitológia legáltalánosabb tényeinek ismertetését. A jegyzeteket követheti vagy alkalmilag helyettesítheti a kötetben közölt szövegre vonatkozó egy vagy több tanulmány, de csak abban az esetben, ha önálló kutatások új eredményeit tartalmazza. Vagy a bevezetésnek, vagy a jegyzeteknek feltétlenül tartalmazni kell a műre és — amennyiben ezeknek ismertetése a sorozaton belül még nem történt meg — a szerzőre vonatkozó korábbi önálló magyar kutatások eredményeit, továbbá a mű korábbi magyar sorsának, kiadásainak és fordításainak lehetőleg kritikai áttekintését. Minden kötet végén az eredeti és a fordított szöveg használatára egyaránt alkalmas névmutató, indokolt esetben tárgymutató és forrásjegyzék álljon.

8. Arról, hogy az egyes esetekben a szöveg, a bevezetés és a jegyzetek melyik formája a legmegfelelőbb, a szerkesztőbizottság dönt. Ugyancsak a szerkesztőbizottság feladata a szokásostól elütő jellegű kiadványok (pl. felirat- vagy töredékgyűjtemények) esetében a kiadásnál követendő eljárás megállapítása. Mindezekről a szerkesztőbizottság minden kötetre vonatkozólag megindokolt jelentést terjeszt a Klasszika Filológiai Bizottság elé jóváhagyás végett olyan időpontban, hogy az esetleges módosítás a kötet idejében való megjelenését ne akadályozza.

LÁZÁR JENŐ

DILMUN ÉS MAKAN PROBLÉMÁJA AZ ÚJABB RÉGÉSZETI KUTATÁSOK MEGVILÁGÍTÁSÁBAN

Már hosszabb ideje következtettek, az előkerült leletanyag alapján arra, hogy a sumer és az indusvidéki kultúrák között érintkezés állt fenn. Erre a kérdésre derítettek további fényt azon kutatások, melyeket két dán tudós indított meg 1953-ban a Bahrain-szigeten és melyek azóta, az Arab-félsziget teljes hosszára kiterjedő nagyméretű ásatásokká bővültek, melyek még mindig folyamatban vannak. Az eddigi eredményeket a két kutató ideiglenes tájékoztatója[1] alapján, az alábbiakban ismertetjük.

Bahrain szigete az Arab-félsziget keleti partja előtt fekszik, kb. felezve a Perzsa-öböl nyugati partvonalát. A sziget homokját magas sírdombok borítják, melynek száma meghaladja a 100 000-et is. A sírhalmok nagy tömege oly benyomást kelt, mintha egy hullámzó tenger hirtelen megmerevedett volna itt, de a század elején a szigeten járt régészeti expedíciók megállapíthatták, hogy a dombok emberi kéz művei és mindegyikük egy, vagy esetleg két temetkezési kőkamrát tartalmaz. A kamrák «T» formájú kőépítmények nyugati oldalukon két alkóvval. Ilyen sírépítményeket a Bahrain-szigeten kívül nem ismernek. A korábbi kutatók nem találták települések vagy városok nyomait, ezért feltételezték, hogy a sziget csupán a közeli szárazföld népeinek temetkezési helyéül szolgált. A nagyobb sírdombok közül néhányat feltártak, de ezeket, éppen hatalmas méreteik miatt, már az ókorban kirabolták. Az itt-ott mégis előkerült arany-, réz- és elefántcsonttárgyak pedig azt mutatták, hogy a legkésőbbi sírok sem fiatalabbak a bronzkornál.

Nem volt azonban elfogadható az az elmélet, hogy a sziget csupán temetkezési célokra szolgált volna, mert míg Arábia szomszédos partjai teljesen víztelen sivatagok, addig a szigeten bőségesen fordul elő víz és talaja — ott, ahol öntözhető — termékeny is. A sírmezők rejtélyének megoldására küldte ki 1953-ban az aarhusi múzeum a fentemlített két kutatót azzal, hogy vizsgálják meg a szigetet általánosságban és igyekezzenek megtalálni az ókori lakosság településeit, ezzel egyszersmind megoldva a sírok kérdését is.

Ezt a feladatot a két kutató már működése első évében megoldotta. Nemcsak egy nagy város és több kisebb település helyét állapították meg, de egy kiterjedt templomi komplexumét is, melyeknek virágzása egybeesett a sírhalmok korával. Felfedezéseik egy eddig ismeretlen civilizációt tártak fel. A kezdeti eredményekre támaszkodva, most már nem korlátozódtak Bahrainra az ásatások, hanem kiterjedtek Arábia keleti partjainak kb. 1000 km hosszú vonalára, Kuwaittól egészen Abu-Dhabi-ig és Buraimi-ig, úgyhogy 1960-ban már 27 skandináv régész vett részt bennük. A Bahrain szigetén feltárt emlékekről kiderült, hogy azonosak a legendás Dilmun városával, melyre többször hivat-

[1] P. V. Globb and T. G. Bibby: A Forgotten Civilization of the Bahrain Gulf. (Scientific American 203 [1960] No. 4. 62—71.)

koznak a sumer ékírásos szövegek és mely a leletek szerint hidat képezett a sumer kultúra és az indusvölgyi civilizáció között.

Bahrain-sziget szélesebb északi részén fekszik a sírok nagy része. Az északi és északnyugati partok mentén termékeny síkság húzódik, a sziget többi része jobbára kaviccsivatag. A sziget közepén, a sivatagtól elhódított területen épült az olajvállalat alkalmazottainak zöldelő lakótelepe és itt a sivatagban találták az emberi település első nyomait is, melyek azonban sokkal régebbiek a sírdomboknál. Ott ugyanis, ahol a szél tisztára seperte a sivatag felszínét, sok száz pattintott kovadarabkát találtak, melyek a kőkori lakosság munka- és lakóhelyeit jelezték, és pontosan követtek egy régi partvonalat, mely kb. két mérfölddel beljebb húzódott mint a mai. Találtak néhány pattintással készült, nyélnyújtványos, szakállas nyílhegyet és fogazott kősarlót is, a neolithikus földművelők korából, a szerszámok zömét azonban a középső paleolithikum vadászainak ökölkövei és kaparói képezték, melyek világosan mutatták az összefüggést Északnyugat-India kőkorával. Azóta a szomszédos Quatar-félszigeten oly szerszámok sorozatát találták, melyek visszavezettek a 100 000 év előtti kőbaltákhoz és melyeket talán még a prae-sapiens emberek készítettek. Ezek az igen korai időkből származó leletek azonban természetesen nem oldhatták meg a sírdombok kérdését.

Már a kutatások első hónapjaiban sikerült azonban több település helyét megtalálni és ezekben sokféle típusú cserépedény töredéke került napfényre. Szükségesnek mutatkozott ezért néhány sírdomb feltárása is, annak megvizsgálására, hogy tartalmaznak-e hasonló típusú cserepeket. A feltárt két sírt már régen kirabolták ugyan, de mégis előkerült belőlük több réz lándzsahegy, egy strucctojásból készült ivópohár és kismennyiségű, de jellemző vörös cserép.

E munkát azonban félbeszakította egy sokkal nagyobb fontosságú lelőhely felfedezése, a sziget északnyugati partján, Barbar község mellett. Egy hatalmas domb tetejéből nagy, megmunkált kőtömb állott ki és csábított további vizsgálatra. A kísérleti árok egy kőlapokkal burkolt udvart tárt fel, melyet idomított mészkőből épült falak legalsó, megmaradt rétegei öveztek. Az udvar közepén henger alakú tömbökből épült oszlop állt, mely valaha szobor vagy más kultikus tárgy alapzata lehetett. Az oszloptól keletre két kőlap emelkedett, tetejükön ülésre szolgáló beugrással, előttük pedig négyszögletes, homorú tetejű oltár állott, italáldozatok céljára. Ebből kővel szegélyezett vízlevezetőcső vezetett a falakon keresztül. Ettől északra egy négyszögletes gödör valóságos kincses kamrának bizonyult: lapis-lazuli gyöngyök és függők, alabástrom korsók és réztárgyak — közöttük egy imádkozó, meztelen és borotvált fejű papot ábrázoló szobrocska — került elő belőle. A kutató árok tehát egy templom belső szentélyére talált reá. A szobrocska félreérthetetlenül sumer vonatkozásokat mutatott, míg a függők közül több is az indusvölgyi városokban talált függők típusának felelt meg.

Most — az ásatások 7 éve után — a templom központi része már teljesen fel van tárva. A négyszögletes épület gondosan megdolgozott mészkő falazaton nyugvó, terraszon áll. Erről lejtők vezetnek egy oválisan körülkerített területre, melyet az áldozatok faszénmaradványai töltenek meg. Igen jelentős egy faragott tömbökből épített falakkal bíró fürdőmedence feltárása, melyhez egy lépcsősor vezet lefelé. A templom általános elrendezése tehát a korai sumer-dinasztiák templomaira emlékeztet, míg a fürdőmedence az indusvölgyi városok rituális fürdőit idézi.

A fenti komplexum területéről tömegesen kerültek elő kisebb tárgyak, rézbalták, lándzsahegyek és egy pompás bikafej is, mely az Ur-i királysírokban találtakra emlékeztet, valamint 8 kör alakú zsírkőből készült korong alakú pecsétlő. Ezt a pecsétlőtípust jól ismerik a régészek és már sok vitát okozott. A Mezopotámiában ezerszámra előkerült hengeres pecsétlők mellett 17 db fentiekkel egyező alakú, lapos pecsétlő korongot is találtak. Ezek nem látszottak hazai termékeknek és több közülük, az indusvölgyi civilizáció még ismeretlen nyelvén írt, felírásait tartalmazta. Koruk kb. i. e. 2300—2000-re tehető. Korong alakú pecsétlők 3 példányát viszont az indusvölgyi Moheniso-Daro-ban is megtalálták. De ezek sem lehettek helyi termékek, mert az Indus völgyében nagy, négyszögletes lapos pecsétlőket használtak, melyek százszámra kerültek elő. Ez arra mutat, hogy a korong alakú pecsétlők Bahrainból származtak. A Barbar melletti templomok ezért az i. e. 3-ik évezredbe keltezhetők és bizonyosnak látszik, hogy a sziget népe kereskedett mind Mezopotámiával, mind Indiával, de kultúrája azért megtartotta önálló jellegét.

A Barbar melletti templomokban nagy mennyiségű kerámikát is találtak, éspedig gömbölyű hasú, vörös edényeket, melyeket vízszintes hornyok díszítettek és néha rövid csőcsük is volt. Pontosan ilyen edényeket hozott napvilágra a — tipikusan «T» alakú kamrákat tartalmazó — sírhalmok feltárása is, ami kétségenkívül bizonyította a templomkomplexum és a sírok összetartozását.

További előrehaladást jelentett, hogy már az ásatások első esztendejében felfedeztek egy hatalmas települést, melynek az évek folyamán sikerült jelentékeny részét feltárni, habár a feltárt terület még mindig csak kis része a 200 hektárnyi dombnak.

Néhány mérföldnyire Barbartól ugyanis, a partvonal egyik hajlatában, melyet Ras-al-Quala'a-nak neveznek, hatalmas, lapos domb áll, melynek tetején egy portugál erődítmény romjai láthatók. Az ásatások kiderítették, hogy a dombot egy nagy város romjai és hulladékai alkotják, sőt kiderült, hogy nem kevesebb, mint 7 város maradványai fekszenek itt egymás felett. Alulról számítva, a második város romjai között a Barbar-periódus jellegzetes, vörös, hornyolt edényeit, valamint kerek pecsétlőkorongjait találták. Ez a város kőházakból állott, egymásra merőleges utcákkal és közel 5 m (14 láb) vastag, faragott kőtömbökből épített fal vette körül. A legalsó város romjai között szintén találtak lapos, kerek pecsétlőkorongokat, de ezek primitívebbek voltak és rajzuk inkább az indusvölgyi városok pecsétjeire emlékeztetett, mint a Mezopotámiában találtakra.

Az öt felső város maradványai jól szemléltetik Bahrin történelmét úgyszólván a mai napig. A legalsó — még az i. e. 3-ik évezredből származó —, két város virágzása után új nép szállhatta meg a szigetet, legalábbis ezt mutatja a kerámika és az egyéb leletek stílusában beállott törés. Az új nép szegényebb lehetett a régi lakosságnál és kevesebb művészi érzékkel is bírt, mégis ez a nép fejezte be a leghatalmasabb méretű csarnok építését, melyet e vidékről ismerünk. Az épület falai nagy, közel 1 m élhosszúságú, négyszögletes tömbökből épültek, még ma is csaknem 16 láb magasságig emelkednek és impozáns kapuk tagolják őket. A második évezred folyamán azután ez a harmadik város is elpusztult és a hely egyideig lakatlan maradt.

Az esztendők múltával azonban ismét új nép vette birtokba a települést; ez új típusú kerámikát és eszközöket használt. Az óriási csarnokot, amennyire tudták, kijavították — bár az eredeti palatetőt nem húzták újra fel — és egy kígyóistennő templomának rendezték be, mint azt 14 kígyóáldozat edénybe zárt teste mutatja. Az áldozati kígyók egyikén 26 db agát, amethyst, üveg- és porcellángyöngyből álló nyakláncot is találtak.

Az i. e. 1. évezred elején a hatalmas épületet újra elhagyták, bár időnként temetkezési helynek használták. Az egyik sírban talált pecsétnyomó a sír korát i. e. 700 körüli időre határozza meg.

A csarnok felhagyása ellenére a város továbbra is fennállott és ebből a korszakból két rendkívül fontos leletcsoport is került elő. Az egyik egy kétüléses WC volt, mely folyóvízzel, vízöblítő tartánnyal és vízlevezető csőrendszerrel bírt.

Még fontosabb a második leletcsoport. A tárgyalt korszak vége felé ugyanis hirtelen feketére festett görög kerámia — amilyent Athénben gyártottak az i. e. 4-ik században —, valamint görög terrakották kerültek napfényre. Ezek, továbbá cserepekre karcolt görög nevek azt mutatják, hogy a görög kereskedelem és művészet, valamint görögül beszélő közvetítőik elérkeztek a Perzsa-öbölig is. A szerzők szerint ez még Nagy Sándor uralkodása előtt lehetett.

A kereszténység elterjedése idején a település ismét hosszú évszázadokig lakatlan volt és a két legfelső város már az iszlám idejéből származik. Korukat jól jelzik a leletanyagban előkerült Sung és Ming porcellánok, melyek az i. u. 10., ill. 16. századból valók. A legfelső várost hódították meg azután a portugálok.

Az ásatásokból világosan kitűnik, hogy Bahrain már legkésőbb az i. e. 3-ik évezred kezdetén városi életmód színhelye és i. e. 2000 körül igen virágzó és gazdag hely volt, melynek egyedülálló civilizációja szoros kapcsolatban állott úgy Sumerral, mint az Indus völgyének városaival. Mezopotámia ékírásos feljegyzései gyakran tartalmaznak utalást arra, hogy a királyok hadjáratot viseltek és hadisarcot kaptak az «alsó tenger» népeitől és megemlékeznek a Perzsa-öbölben folytatott kereskedelmi utazásokról is. Az érintett országok közül különösen hármat említenek gyakran, ezek Dilmun, Makan és Meluhha. Az említést mindig ugyanazon sorrendben történik, ami valószínűleg Sumertől való távolságuk sorrendje.

Dilmunt az ékírásos feljegyzések, mint bővízű szigetet írják le, mely jó hátszéllel két nap alatt érhető el. Dilmunban nemcsak ezen ország termékeit — datolyát és gyöngyöket —, hanem Makanból származó rezet és dioritot, valamint Meluhha termékeit — aranyat, elefántcsontot és nemes faanyagokat — is szerezték be. Dilmun tehát fontos közvetítő kereskedelem központja volt. Már H. Rawlinson feltette, hogy Dilmun a mai Bahrainnal azonos, mert egy Bahrainban előkerült ékírásos felirat Inzak istent említette, akit a mezopotámiai isten-listák Dilmun istenének neveznek. Feltételezését a most folyó ásatások teljes mértékben igazolták.

A bahraini ásatások nagyszerű eredményei indokolták, hogy az ásatásokat a Perzsa-öböl teljes nyugati partvonalára kiterjesszék. A kutatók a legnagyobb reményeket azon ásatásokhoz fűzik, melyek Arábia délkeleti csücskében, Oman állam területén, a Perzsa-öböl bejáratánál folynak, két helyen is, egy kis szigeten és az ország belsejében, Buraimiban, 3 napi tevejárásnyira a parttól. Mindkét helyen egy-egy sírcsoportot találtak. A sírkamrát köralaprajzú falak övezik, melyek a kör ívének megfelelően faragott, tömbökből épültek. Belsejükben keresztfalak támasztják alá a boltozott tetőt. Ezek a kamrák nem egyéni temetkezések, hanem néha 50 csontvázat is tartalmaznak, melyeket újabb temetkezések alkalmával egyszerűen félretoltak. A sírokból több ezer pasztagyöngy került elő és rendkívül gazdag, finoman megmunkált, festett kerámia, mely elég hasonlóságot mutat a Bahrain-sziget Dilmun-rétegeiben talált kerámiához, úgyhogy meg lehet állapítani, hogy a sírok egykorúak a Dilmun-kultúrával, de még jobban hasonlítanak az indiai Kulli-kultúra kerámikájához, amelyről feltehetőleg megelőzte az Indus-kultúrát. Az ásatások még csak két éve folynak, és a kutatók remélik, hogy Makan országára akadtak reá, mely esetben Meluḫḫa — korábban felsorolt termékei alapján is — maga az indusvölgyi civilizáció lehetne.

Végül rendkívül fontos eredményeket hoztak a partvidék északi részén, Kuwaitban, a kis Falaika szigeten végzett ásatások. Az egyik lelőhely Dilmunnak kicsi, de rendkívül gazdag, előretolt kereskedelmi állomása volt, mely pontosan olyan vörös, hornyolt kerámikát szolgáltatott, mint a Barbar melletti templomok. Ezenkívül faragott ember- és állatformákkal díszített, zsírkőből készített csészéket, ékírásos amuletteket, és csaknem 200 db — a Bahrainban találtakkal azonos — pecsétlőkorongot találtak.

A másik lelőhely kétezer évvel fiatalabb és egy erődítmény maradványa, melyet Nagy Sándor Indiából hazatérő veteránjai emeltek. Benne és körülötte rhodoszi borkancsókat találtak és görög istennők, valamint magának Nagy Sándornak, szobrainak öntőformáit. Legutóbb pedig egy oszlopos görög templomot sikerült feltárni, előtte kőtömb állott, melyen hosszú görög nyelvű felírás örökítette meg a király utasításait a colonia építésére.

Az ásatások befejezése még messze van, de már az eddigi eredmények is nagy jelentőségűek, különösen az i. e. 3-ik évezred viszonyairól való tudásunk nagymértékű bővülését illetően.

MŰFORDÍTÁSOK

A VERGILIUSNAK TULAJDONÍTOTT CULEX

Vergiliust, a *patheniast* már az ókorban a titokzatosság köde vette körül,[1] s ez a középkoron át is végigkísérte.[2] Sőt életműve megannyi rejtélyt és vitaanyagot tartogat a modern filológia számára is. A IV. eclogát kivéve, azonban talán egyetlen alkotása sem nyújtott a kutatók találgatásainak olyan tág teret, mint a Vergiliusnak tulajdonított költemények többnyire *Appendix Vergiliana* címen kiadott gyűjteménye. Századok óta folyik ugyanis a vita arról, hogy e gyűjtemény mely darabjai származhatnak magától Vergiliustól, de mindmáig nem vezetett megnyugtató eredményre, s talán csak a *Copa*ról vehetjük bebizonyítottnak, hogy Vergilius halála után keletkezett.[3]

Közelről sem ez a helyzet az *Appendix Vergiliana* két leglényegesebb, legtöbbet vitatott epikus darabjával a *Culex*szel és a *Ciris*szel kapcsolatban, mert itt olyan homlokegyenest ellenkező, s ugyanakkor adatokkal alátámasztható nézetek uralkodnak, hogy rendkívül nehéz a kérdéses művekkel foglalkozó szakirodalomban eligazodni, s méginkább az ellentmondások tisztázásához hozzájárulni. Így, amikor a *Culex* első teljes, magyar nyelvű fordításának bevezetőjét írjuk, nem vállalkozhatunk többre, minthogy rendszerezve a klasszika-filológia vele kapcsolatos eddigi eredményeit, fölvessünk egy-két olyan szempontot, mely talán több korábban megoldatlan ellentmondás tisztázásához vezet, de mégis, a kérdés lényegét közelről sem oldja meg végérvényesen.

1. A *Culex* vizsgálata során az első felmerülő legfontosabb kérdés, valóban Vergilius írta-e a *Culex*et.

A legnyomósabb érv Vergilius szerzősége mellett az, hogy már az ókori hagyomány egybehangzóan Vergiliusnak tulajdonította. Erre vall többek közt Lucanusnak a Suetonius-féle vitában fennmaradt kijelentése is: «*ut praefatione quadem aetatem et initia sua cum Vergilio comparans ausus sit dicere : et quantum mihi restat ad Culicem* (ed. C. L. Roth, Leipzig 1904. 15—19). De ugyancsak költőnk szerzőségét igazolják a statiusi Lucanus-genethliakon szavai (Silv. II 7, 73), s Martialis is két epigrammát (VIII 56, 19. XIV 185) hagyott ránk, melyek egyaránt Vergilius mellett szólnak. Későbbi forrásaink, így Nonius Marcellus (ed. W. M. Lindsay p. 311—312 és p. 211 M.) és a Suetoniusra visszavezethető Vergilius-vita szintén alátámasztják ezt a nézetet.

A modern kritika[4] kétségbevonta Vergilius szerzőségét. Újabban pl. E. Bickel[5] és Ed. Fraenkel[6] is azt a véleményt képviselik, hogy bár a verselési technika és az egyes motívumok alapján a *Culex* Vergilius fiatalkori műve lehetne, mégis az a valószínű, hogy Tiberius uralkodásának idejéből való. K. Büchner metrikai érvekkel próbálta tagadni Vergilius szerzőségét.[7]

A. Salvatore viszont azokkal szemben, akik nyelvi, formai oldalról vonták kétségbe, hogy a *Culex*et Vergilius írta, párhuzamos helyekkel bizonyítja, hogy a szóban forgó alkotás Vergilius műve;[8] F. Dornseiff és az ő nyomán M. Schmidt nemcsak azt valószínűsítették, hogy a *Culex* még Vergilius életében keletkezett, hanem hogy feltehetőleg ő is a szerzője.[9]

[1] *Trencsényi-Waldapfel I. :* Vallástörténeti tanulmányok[2] 1960, Bp. 248 kk.
[2] *D. Comparetti :* Virgil im Mittelalter Leipzig, 1875.
[3] *R. E. H. Westendorp Boerma :* Mnemosyne XI (1958) 331—338.
[4] *Némethy G. :* RhM LXII (1907) 484; *R. Pichon :* Journ. des Sav. IX (1911). 113; *H. Wagenvoort :* Mnemosyne XLV (1917) 114 stb.
[5] *E. Bickel :* RhM XCIII (1950) 289—324.
[6] *Ed. Fraenkel :* JRS XLII (1952) 1—9.
[7] *K. Büchner :* RE VIII, A(1) 1088 kk.
[8] *A. Salvatore :* AFLN II (1952) 11 kk.

Mindenesetre a kérdés ilyetén állása mellett az egyes kutatóknak mindig számolniuk kell azokkal a problémákkal, amelyek Vergilius feltételezett szerzősége esetén, a költő egyéniségével és egész életművével kapcsolatban felmerülnek, s ezekre — a lehetőségekhez képest — válaszolniuk is kell.

2. A *Culex* vizsgálata során a másik felmerülő és mindmáig tisztázatlan kérdés, mikor is írta szerzője — talán maga Vergilius — ezt a munkáját.

Az antik hagyomány, mint a fentebb felhozott auctor-helyekből látható, egybehangzóan Vergilius fiatalkori munkájának tartja, s a Donatus-féle vita még azt is tudja, hogy a költő 16 éves korában, a *Ciris* c. másik epyllionjával egyidőben írta. Ezt a hagyományt sokáig senki sem vonta kétségbe, hisz a *Culex* bevezető sorai valóban a fiatal Octavianust, a későbbi Augustust szólítják meg a gyermekkori pajtást megillető e szavakkal: *Octavi* (Cul. 1) és *sancte puer* (Cul. 37). S e hang magyarázható is lenne, hisz az ókori hagyomány szerint a költő 16 éves korában, azaz i. e. 53-ban annak az Epidiusnak az iskolájába járt, ahol Octavianus is tanult, s így elképzelhető, hogy itt találkoztak.[10] Ennek alapján pedig hihetővé válik az is, hogy Vergilius tényleg ekkor, 16 éves fejjel írta a *Culex*et.

Csakhogy a *Culex* bevezetőjében az áll, hogy Vergilius *gracili modulante Thalia* (Cul. 1) játszadozott együtt Octaviusszal, márpedig ez aligha képzelhető el a későbbi Augustusról, minthogy 53-ban mindössze 8—10 éves volt. Éppen ezért egyes kutatók úgy gondolták — figyelembe véve azt is, hogy a *Culex* kétségkívül már nem egy 16 éves kezdő költő tollára vall —, hogy a Donatus-féle XVI év másolási hiba XXI, illetve XXVI helyett, és így Vergilius vagy i. e. 49-ben[11], vagy i. e. 44-ben írta a *Culex*et. Az i. e. 44 év azért lenne határkő, mivel a kutatók szerint 44 után már nem nevezhette volna Augustust Octaviusnak, mivel ettől az évtől kezdve már mint Octavianus szerepel.[12]

Ez a feltevés azonban egyáltalán nem állja meg a helyét, mivel a *Culex*ben tömegével vannak oly célzások és vonatkozások, melyek a 44. év után való keletkezésre vallanak.

Egyrészt — mint azt már többen kimutatták — a bukolikus témának a kigúnyolása, paródiája ez a mű,[13] sőt, hogy újabb kiegészítéssel is szolgáljunk, a *Culex* 126. sortól kezdődő szakasza katalógus jellegű költemény, mely különböző metamorfózissal kapcsolatos témákat sorol fel, úgyhogy kísértetiesen emlékeztet a VI. eclogára. Minden valószínűség szerint ezt is parodizálja, s így magától adódik, hogy a *Culex*et az Eclogák megjelenése, azaz valamikor 39 után írta szerzője, mintegy Vergilius korábbi alkotásának persziflázsaként.

De más adatok még ennél az időpontnál is későbbi keletkezésre utalnak. A *Culex* ugyanis nemcsak az Eclogáknak, hanem a Georgicának is a paródiája. Így már mindjárt az invokáció és a propozíció a Georgicára mutat.

Erre a következők a bizonyítékaink. Egyrészt az Aeneis tömör indítása mellett meglep bennünket a Georgica hosszúra nyúlt terjengősebb bevezető része (Georg. I 1—42), s nyilván ezt akarja kigúnyolni a rövid 414 soros *Culex*nek a mű arányaihoz képest elméretezett, 1—40 sorig terjedő invokációja és propozíciója. Állításunkat támogatja, hogy a Georgica és a *Culex* ezen megfelelő helyei még szinte a sorszámot tekintve is megegyeznek.

Azonos az invokáció fölépítése is. Ahogy a Georgica a legkülönbözőbb istenekhez, Liberhez, Cereshez, a Faunusokhoz, a Nymphákhoz, Neptunushoz, Panhoz, Minervához és Silvanushoz fordul s kéri segítségüket, hogy aztán végül Augustust, az eljövendő istent invokálja, úgy fordul a *Culex* bevezetőjében is a költő először Phoebushoz, Latona és Iuppiter gyermekéhez, a Naiádokhoz, majd pedig Paleshez, hogy végül a *venerandus* (Cul. 25) és *sanctus puer*nek, azaz Octavius—Octavianus—Augustusnak segítségét is kérje műve sikeréhez.

A bevezetésen kívül azonban még más helyei is vannak a *Culex*nek, melyek kétségkívül a Georgicára utalnak. Így a falusi-pásztori életet dicsőítő ezen sorok:

> *O bona pastoris (siquis non pauperis usum*
> *mente minus docta fastidiat et probet illis*
> *somnia luxuriae spretis), incognita curis,*
> *quae lacerant avidas inimico pectore mentes!*
>
> (Cul. 58—61)

[9] *M. Schmidt :* Vergil, Die Mücke, Berlin 1959. 1.; *J. Dornseiff :* Verschmähtes zu Vergil, Horaz und Properz. Berlin 1951, 35—42.

[10] *Némethy G. :* Vergilius élete és művei Bp. 1902, 5.

[11] *W. W. Fowler :* ClR XXVIII (1914) 119; *T. Frank :* ClPh XV (1920) 23.

[12] *F. Vollmer :* RhM LV (1900) 520 kk.

[13] *M. Schmidt :* i. m. 3.

kétségkívül a Georgica ezen részével állíthatók párhuzamba:

O fortunatos nimium, sua si bona norint,
agricolas! quibus ipsa procul discordibus armis
fundit humo facilem victum iustissima tellus.

(Georg. II 458—60)

Egyelőre ezen érvek alapján is, melyek különben még bőségesen szaporíthatók, levonható az a következtetés, hogy a *Culex* már a Georgica hatását mutatja, sőt annak paródiája. Mivel pedig a Georgica i. e. 29-ben készült el, magától értetődik, hogy a *Culex* vagy ebben az évben vagy utána készülhetett. Ezt a meggondolást tette magáévá F. Dornseiff és M. Schmidt is akkor, amikor nem sokkal 29 utánra igyekeztek helyezni a *Culex* keletkezését. Dornseiffet vizsgálatai során különben még az a meggondolás is vezette, hogy a *Culex* nemcsak a Bucolicának és a Georgicának a paródiája, hanem egyúttal leplezetlen kigúnyolása Augustusnak is, hisz csak így magyarázható, hogy a szerző — esetleg maga Vergilius — az alacsony ősökre emlékeztető Octavius névvel emlegeti őt, és csúfondárosan *puer*nek szólítja, úgy, ahogy a vele nem éppen rokonszenvező kortársak emlegették (Suet. Aug. 12).

Ebből kiindulva Dornseiff a következőképpen érvel. Augustus i. e. 28-ban egy mauzóleumot kezdett építtetni magának. Vergilius pedig, aki — mint az Aeneis VIII. énekének pajzsleírásából kiderül (Aen. VIII. 626 skk. sorok) korábban az actiumi csatát, mint Octavianusnak a Kelet felett aratott győzelmét értékelte —, kiábrándult Augustusból e keleti egyeduralkodókra emlékeztető cselekedete miatt, s ezért fordította ellene a paródia élét, ezért gúnyolta ki mauzóleumépítését annak a pásztornak a történetével, aki az életét megmentő szúnyognak egy hatalmas emlékművet emelt. Mindezek alapján tehát Dornseiff a *Culex* keletkezését a mauzóleum építésének idejére, i. e. 28-ra vagy 27-re teszi. Az elgondolás, amelyet M. Schmidt is magáévá tett, kétségkívül tetszetős, mégis ennek az interpretációnak több nehézsége van.[14]

Fő ellenvetésünk Dornseiff datálásával szemben az, hogy a *Culex*ben több olyan mozzanat található, amely i. e. 28-nál valamivel későbbi keletkezésre utal. Először is a *Culex* a Georgicához hasonlóan szintén feldolgozza Orpheus és Eurydice történetét (Cul. 268 kk. sorok); szemmel láthatólag a Georgicában található epizódnak (Georg. IV. 464—527) — számos klasszikus-filológus által elemzett — drámai előadásmódját gúnyolva ki. A Georgicában viszont Orpheus és Eurydice története annak az Aristaeus mondának a része (Georg. IV. 315—588), mely Vergilius későbbi interpolációja az Augustus előtt kegyvesztetté lett C. Corn. Gallust dicsőítő korábbi sorok helyett.[15] Cornelius Gallus ismert, halálba torkolló tragédiája azonban már 26-ra esik (Suet. Aug. 66, 2; Dio Cass. LIII 23, 6; Amm. Marc. XVII 4, 5), s így csak 26-ban vagy azután írhatta a szerző a Georgica fentebbi epizódjának a *Culex*ben található paródiáját.

Másrészt a *Culex* több helye magának az Aeneisnek a paródiáját adja. Így nyilvánvaló a rokonság Aeneasnak a második énekben található álma (Aen. II. 268 kk. sorok) és a pásztor álomlátása közt (Cul. 206 kk. sorok), amikor egyiküknek a szerencsétlen Hector, másikuknak a hasonlóan siralmas szúnyog jelenik meg. A legszembetűnőbb azonban a hasonlóság a *Culex* alvilági része (Cul. 215—384) és az Aeneis VI. éneke közt, mert — mint E. Cesareo is kimutatta — a *Culex* idevágó sorai az Aeneis ezen énekének a gens Iulia és Augustus dinasztikus törekvéseivel szembenálló kigúnyolását adják.[16]

Az Aeneis első hat énekéről viszont már A. Gercke kimutatta, hogy minden valószínűség szerint későbbi keletkezésű, mint a VII—XII-ig terjedő énekek.[17] Gercke érveit Paratore és több más filológus is átvette, továbbfejlesztette és újabb adatokkal egészítette ki, legutóbb pl. Giovanni d'Anna, sőt az eléggé szkeptikus P. Grimal is.[18] De az ily módon utolsónak írt VI. ének — mint arra már többen rámutattak — legkorábban i. e. 23-ban keletkezhetett,[19] s így a *Culex* vagy ebben az évben, vagy röviddel utána íródhatott.

[14] Ő.: i. m. 1.
[15] *Némethy G.:* i. m. 225.
[16] *E. Cesareo:* Il Culex e il libro VI dell'Eneide, Palermo 1940. (Nem sikerült hozzájutnom.)
[17] *A. Gercke:* Die Entstehung der Aeneis Berlin 1913, 60—70.
[18] *Giovanni d'Anna:* Il problema della composizione dell'Eneide Roma, 1957. (A könyvhöz, sajnos, nem sikerült magamnak hozzájutnom.) *P. Grimal:* REL XXXV (1958) 344.
[19] Így magyarázza a mi *Némethy Gézá*nk is: i. m. 242.

S ezt egyéb meggondolások is igazolják. Lehetetlen ugyanis, hogy a Culex ezen sorai:

Sancte puer, tibi namque canit non pagina bellum
triste Iovis, ponitque .....
Phlegra, Giganteo sparsa est quae sanguine tellus,

nec Centaureos Lapithas compellit in enses ; —

(Cul. 26—29)

ne idéznék fel Horatius Maecenashoz írt egyik carmenjének bevezető részét:

Nolis longa ferae bella Numantiae
nec durum Hannibalem, nec Siculum mare
Poeno purpureum sanguine mollibus
aptari citharae modis,
nec saevos Lapithas .....

(Hor. Carm. II. 12, 1—5)

Nemcsak felfogásbeli hasonlóság van a két szöveg között, hanem tárgyi egyezés is. Már Orelli kimutatta, hogy a lapithákra való utalás egyáltalán nem választható el a horatiusi carmentől. Mivel pedig a szóban forgó Maecenashoz intézett ódáról Dillenburger és mások is igazolták, hogy i. e. 23 táján keletkezett, így a vele szoros összefüggést mutató *Culex* csak ennek az időszaknak a terméke lehet.[20]

Egy újabb bizonyíték elgondolásunk mellett az is, hogy a *Res gestae divi Augusti* 4-től következő caputjai némi hasonlóságot mutatnak a *Culex* egyes helyeivel. Így a 9. caput: «*Vota pro valetudine mea suscipi per consules et sacerdotes quinto quoque anno senatus decrevit. Ex iis votis saepe fecerunt vivo me ludos aliquotiens sacerdotum quattuor amplissima collegia, aliquotiens consules. Privatim etiam et municipatim universi cives unanimiter continentur apud omnia pulvinaria pro valetudine mea supplicaverunt.* Ezt gúnyolhatják ki a *Culex* invokációjának következő sorai:

...et tibi sospes
debita felicis memoretur vita per annos,
grata bonis lucens.

(Cul. 39—41)

Vagy az sem lehet egészen véletlen, hogy a *Culex* a legélesebben ítéli el a triumphusokat, a templomok feldíszítését (Cul. 83—84), melyeket épp a RgdA 4. fejezete hirdet fennen. Kornemann viszont a RgdA első egységeit követő caputokról kimutatta, hogy azok minden valószínűség szerint i. e. 23-ban íródtak,[21] így ha a *Culex* ezekre céloz, keletkezése is ezen időpont tájékára eshetik.

Érveinket még tovább sorolhatnók, de — azt hiszem — ezek alapján is többékevésbé valószínűsítettnek tekinthető, hogy a *Culex* i. e. 23-ban, vagy nem sokkal utána keletkezett, s ez — amennyiben Vergilius feltételezett szerzőségével is számolnunk kell — a Donatus-féle Vergilius-életrajzban található kérdéses és vitatott XVI évből is könnyen magyarázható. Elképzelhető ugyanis, hogy a XVI — akár másolási hiba, akár tudatos meggondolás folytán — keletkezett XLVI-ból az L kihagyásával. A XLVI-os évszám pedig szintén i. e. 23 tájékára utal.

3. A költemény időpontjának hozzávetőleges tisztázása után, elsősorban arra kell megfelelni, mi is a *Culex* tényleges tendenciája, milyen összefüggést mutat az egykorú társadalmi élettel.

Mint már Dornseiff felfogásának ismertetése során rámutattunk, a *Culex* nyílt kigúnyolása Augustusnak; kérdés tehát, nem találunk-e a *Culex*ben olyan utalásokat, amelyek a 23-as év Augustusszal kapcsolatos eseményeire vonatkoznak, azokat parodizálják.

Augustus 23-ban súlyosan megbetegedett, úgyhogy mind maga, mind környezete lemondott életéről. Mint Dio Cassiusból tudjuk, Iuba orvosának Euphorbusnak a testvére (Plin. N. H. XXV 77), Asklepiades tanítványa (Plin. N. H. XXIX 6), Antonius Musa[22]

[20] *G. Orellius :* Q. Horatius Flacc. Berlin, 1886, I, 273; *G. Dillenburger :* Q. Horatii Flacci opera omnia[7] Bonn 1881, 138.

[21] *E. Kornemann :* Mausoleum und Tatenbericht des Augustus Berlin—Leipzig 1921.

[22] *M. Wellmann :* RE I. 2633—34.

gyógyította őt, méghozzá teljes sikerrel (Dio Cass. LIII 30). A felgyógyult Augustus hálából gazdagon meg is jutalmazta őt, sőt — mint Suetoniusból tudjuk — szobrot is állíttatott fel neki (Suet. Aug. 81). Rövid idő múlva azonban Caesar várományosa, Marcellus is megbetegedett, mégpedig ugyanazon kórban, amely előzőleg Augustust gyötörte. Marcellus orvosa ugyancsak Antonius Musa volt, de a beteg ezúttal meghalt, s mivel ebben az időszakban Marcellus és Agrippa viszonya kiéleződött, arra lehetett gondolni, hogy Agrippa tétette el őt láb alól (Dio Cass. LIII 32). Joggal gyaníthatták tehát, hogy Antonius Musa is — mint Marcellus orvosa — részes a szennyes ügyben, s így lakolnia kellett. Erre ugyan nincs közvetlen adatunk, de tekintve, hogy Antonius Musára nincs ettől kezdve egyetlen egy utalás sem, jóllehet korábbról igen sok, magától adódik az a feltevés, hogy Musa kegyvesztett lett, ha ugyan nem életével fizetett Marcellus haláláért.

A 23-as év ezen mozzanatai erősen emlékeztetnek a *Culex* alapötletére és cselekményére. A nyájait legeltető pásztor elalszik és egy kígyó meg akarja marni, de a szúnyog megmenti az életét, úgy, ahogy Musa is Augustusét. — A pásztor azonban álmából felserkenve agyonüti a szúnyogot, tehát épp olyan hálátlan a kis állathoz, mint amilyen feltehetőleg Marcellus halála miatt Augustus volt Antonius Musával szemben. — Később a pásztornak álmában megjelenik a szúnyog, elmondván alvilági gyötrelmeit, mire másnap a nyájak lelkiismeretfurdalással vívódó terelője halotti emlékművet emel megmentőjének, úgy, miként Augustus is szobrot állított fel orvosának.

Mindezek alapján feltehetőleg a *Culex* cselekménye a 23-as év fentebb ismertetett eseményeire utal, és ha rendkívül burkolt, allegorikus, sokrétű művészi formában ugyan, de Augustusnak és politikájának bírálatát adja.

4. Már az előzőkben rámutattunk arra, hogy mivel Vergilius szerzőségével számolnunk kell, szükséges a Culexszel kapcsolatban felmerülő problémáknak a Vergilius-képpel való összeegyeztetése, mégha ez csak hipotetikus jellegű is lehet. Így feltétlenül tisztáznunk kell: mivel magyarázható, hogy a Georgica és az Aeneis alapján Augustus politikai szócsövének tartott Vergilius olyan mű megírását vallhatja esetleg magáénak, mint amilyen a korábbi műveinek tendenciájával szembenálló *Culex*. Véleményünk szerint itt is a 23-as év eseményeiből kell kiindulnunk.

Ez az év volt ugyanis a Murena-féle összeesküvés eltiprásának éve, amelynek során Augustus végképp nyilvánvalóvá tette, hogy hatalma lényegében csak leplezett zsarnokság. A Maecenas mellett álló költők szemei felnyíltak: ráébredtek, hogy Augustus uralma egyáltalán nem a boldog aranykornak, Saturnus uralmának visszatértét jelenti, hanem egy kegyetlen despotizmus előrevetődő árnyékát. W. Hartke már rámutatott, hogy azt a Horatiust, aki nem sokkal korábban a római ódákban Augustus maradéktalan híveként mutatkozott,[23] a Murena-féle ügyben tanúsított kegyetlen eljárás vehette rá arra, hogy visszavonulva sabinumi birtokára, megírja epistuláinak a principatus politikájával szembehelyezkedő epikureista elveket valló első könyvét.[24] Feltehető tehát, hogy a Maecenasszal szintén szoros, meghitt barátságban álló Vergilius is a Murena-féle ügy kiváltotta konfliktus hatására tette félre a 23-ban szinte teljesen készenálló, de még az utolsó simításoknak híjával levő Aeneist, s írta meg Augustus keleti despotákra emlékeztető tetteinek gúnyos paródiáját. S hogy ez a magyarázat nem lehet egészen alaptalan, azt a *Culex* bevezető sorai igazolhatják:

> *posterius graviore sono tibi musa loquetur*
> *nostra, dabunt cum securos mihi tempora fructus*
> *ut tibi digna tuo poliantur carmina sensu.* (Cul. 8—10)

vagyis Vergiliust az idők kényszerítették arra — nem adva meg számára a gondtalan otiumot —, hogy Augustus dicsőítése helyett a csipkelődő hangú *Culex*et megírja. A nyugodt alkotási lehetőséget nem biztosító idő megjelölés azonban nem vonatkozhatik a 23-as év külpolitikai eseményeire, mivel 25-ben a birodalom határain dúló harcok nagyjából elültek. Vergilius kérdéses sorai tehát kizárólag Róma belső villongásaira, a Murena-féle összeesküvésre, a vele való leszámolásra, és ezáltal a közhangulatban kiváltott depresszziós hullámra utalhatnak.

Már előzőleg hivatkoztunk arra, hogy Horatius 23-ban — úgy látszik — visszavonult sabinumi birtokára, mintegy hátat fordítva a politikai eseményeknek. S hasonló, a társadalmi élettől való célzatos elfordulás feltételezhető Vergilius részéről is. Az ódák

[23] *Th. Mommsen :* Reden und Aufsätze Berlin 1905, 168.

[24] *W. Hartke :* Der Weg des Horaz zu den Göttern Das Institut für grichisch—römische Altertumskunde, Protokoll der Eröffnunstagung Berlin 1957, 31—43.

23-ban megjelenő első könyvében Horatius Vergilius hajójára írt egy költeményt, mely a fentebbi körülmény folytán már a 23-as évben is keletkezhetett. A carmenben a költő azért fohászkodik, hogy:

Navis, quae tibi creditum
Debes Vergilium : finibus Atticis
Reddas incolumem, precor,
Et serves animae dimidium meae.

(Hor. Carm. I 3, 5—8)

vagyis — úgy látszik —, hogy Vergilius a fentebb ismertetett okból kifolyólag i. e. 23-ban Atticába távozott. Ez különben egybevág az antik forrásoknak azzal a hagyományával, hogy Vergilius halála előtt Görögországba ment. Ámde a Donatus-féle vitában az áll, hogy a költő 52 éves korában, azaz közvetlenül halála előtt ment Atticába (ed. Brummer Leipzig, 1912, 7), s a horatiusi óda és a Donatus-vita ily módon ellentmondó adatainak kielégítő magyarázata mindmáig nem történt meg, s Vergiliusnak még oly kiváló ismerője is, mint amilyen K. Büchner,[25] értetlenül áll szemben ezzel a problémával.

Nézetünk szerint ebben az esetben a Donatus-féle vita adata téves.[26] Mert amikor Vergilius 19. szept. 21-én meghalt, még 51 éves sem volt, úgyhogy 52 éves korában nem mehetett Athénbe. Nyilvánvaló tehát, hogy a Donatus-féle vita adata elírás eredménye. Kérdés azonban, milyen évszámból magyarázható. A Donatus-féle vita szinte végig számjegyekkel dolgozik, s jóformán csak a kérdéses helyen írja ki az 52-t, így: «*anno aetatis quinquagesimo secundo*», nyilvánvaló tehát, hogy az 52-t ezek szerint valamely kiírt számból kell levezetni. Az 52-re mindössze két magyarázati lehetőség kínálkozik: vagy a *quadragesimo secundó*ból vagy a *quadragesimo septimó*ból keletkezett. Az első variáns azonban, mivel a 28-as évre utal, már eleve elesik, de a másik variánsból éppen a 23-as évre következtethetünk, úgyhogy egybevág a horatiusi adattal, s így a helyes évszámot adhatja.

Feltételezhető az is, hogy a Donatus-féle adat szándékos korrekció eredménye. A szerző ugyanis azzal indokolja Vergilius Görögországba való költözését, hogy az Aeneisen akarta elvégezni a végső csiszolásokat. De ha tényleg 23-ban, 47 éves korában ment volna Athénbe Vergilius, Donatus nem tudta volna magyarázni, hogy-hogy mégis ma ismert, közelről sem tökéletesen kidolgozott állapotában maradt fönn, ezért javította át a 47-et 52-re, mely mégis csak közelebb esett Vergilius halálához.

Mindenesetre, ha ez a feltevésünk megfelel a valóságnak, nekünk is érdekes következtetésekre nyílik alkalmunk. Mert, ha Vergilius valóban 23-ban ment Atticába, szemmel láthatólag nem az Augustust és politikai irányvonalát dicsőítő Aeneis csiszolgatása lebegett előtte, hanem épp az, hogy visszavonuljon a Rómában számára ellenségessé lett politikai légkörtől, s megírja annak bírálatát: a *Culex*et.

És itt hadd emeljünk ki újból egy életrajzi mozzanatot. A Donatus-féle vitából tudjuk, hogy Itáliából való távozásakor Vergilius meghagyta Variusnak: égesse el az Aeneist (Vit. Verg. 9.). Mi célja lehetett ezzel a költőnek? Az antik életrajzíró azt állítja, hogy a szerző műve csiszolatlanságát szégyellte, s ezért akarta megsemmisíteni alkotását. De az előbb elmondottak alapján joggal gondolhatunk arra, hogy meghasonulván korábbi elképzeléseivel — miként pár évtized múlva Ovidius a Metamorphosest —, úgy akarta Vergilius is a tűz martalékává tenni az augustusi politika egyik legfőbb dicsőítőjét, az Aeneist.[27]

A 20-as évtől azonban fordulat állt be Augustus politikájában, mely ismét maga mellé állította a Maecenas környezetéhez tartozó költőket. Így magyarázható egyrészt az is, hogy Horatius i. e. 17-ben vállalta a *Carmen saeculare* elkészítését; s így érthető az is, hogy 19-ben Vergilius Athénből eléje ment a keletről hazatérő Augustusnak, s vele együtt ment vissza Itáliába (vitae Verg. 8.), feltehetőleg immár valóban azzal a szándékkal, hogy teljes csiszoltságában elkészítse az Aeneist.

Összefoglalva: a *Culex* c. parodisztikus epyllion i. e. 23 tájékán keletkezhetett, és Augustus politikájának kigúnyolását jelenti. Amennyiben pedig valóban Vergilius műve, keletkezését annak köszönheti, hogy a költő a Murena-féle összeesküvés következtében egy időre kiábrándult a princeps politikájából.

HAVAS LÁSZLÓ

[25] *K. Büchner :* R. E. XV, 1059.
[26] *J. K. Fotheringham :* ClR XLIV (1930) 3.
[27] Vergilius: Aeneis Bp. 1962. *Trencsényi-Waldapfel I.* bevezető tanulmánya XXXVII.

A SZÚNYOG

Játszottunk, Octaviusom, míg karcsu Thalíánk
vert ütemet, s pókként szövögettük a gyenge dalocskát,
játszottunk: a szunyogról így született e tudós vers,
játékból cseng minden a történet menetével
össze. Megéneklem hát, bánom is én, ha szapulják!
Bárki akarja is ócsárolni a vígdalu múzsát,
annyit sem számít, mint egy szúnyog hire, súlya.
Később majd komolyabb énekkel szólit a múzsám,
biztos terméssel ha megáldanak egykor az évek,
hogy dalom ízlésedhez méltóvá csiszolódjék.

Nagy Jupiter s Latona arany sarja s szemefénye,
Phoebus lesz vezetőm, ő van jelen énekeimben,
s zengő lantja segít — származzon az arnai földről,
merre Chimaera hegyén eredő Xanthos vize árad,
Asteriából bár, vagy ahol parnassosi csúcson
innen is onnan is ég fele tör sok szirt a magasban
s Castaliának a habjai zúgva omolnak a mélybe.
Jertek múzsai források nimfái, Najádok,
lejtsetek itt kartáncot az isten tiszteletére!
És te Pales szent istennő, ki segítsz a paraszton
jó termést adván, védője a földmüvelőknek,
s mind aki szellős rétet munkál s lombteli erdőt:
óvj meg, hogyha utam hegyeken barlangokon át visz.

Légy te velem végül, bízón kit e vers sora illet,
míg elkezdem a dalt, Octaviusom, te imádott
szent gyermek, hisz nem szól versem sem Jupiternek
bús harcáról, s nincs hadsor, mely a phlegrai tájat
rémítette, midőn a gigasok vére kiömlött,
kentaurok kardjába se hajszol vad lapithákat,
s üszköt sem vet Erichtonius várára Kelet már,
kései hír szárnyára se kel már verssoraimban
Athos, az átfúrt hegy, sem a tenger-nyelte bilincsek,
Hellespontos sem, hol a mének lába dübörgött,
még amikor perzsák rohamától félt Görögország
— inkább lágy lejtéssel, ahogy tartalma kivánja,
phoebusi ihlettel telt versem játszva dalol most.
Szent gyermek, legyen ennyi elég itt. Majd a dicsőség
nem múló hírrel koszorúz meg minden időkre.
Boldogok otthona várjon rád, s míg élsz, ahogy illik,
dúsörömű évek sora szép sikerekkel övezzen,
jóknak példa gyanánt. Ám kezdjünk végre a dalba.

Aetheri vára felé tört már fel a tűzsugarú nap
csillámló fényárt árasztva arany kocsijából,
már a sötétet a rózsás fürtű hajnal előzte;
s tápláló legelőkre terelte gidáit a pásztor

aklából, s fel a hegyre, magas fennsíkra vonult fel,
hol halványszínű pázsit lepi lágyan a lankát.
Máris az erdőn, cserjésben kószálnak, a völgyben
tünnek el és azután szétszórtan emerre-amarra
lágy harapással a zöld lombot fürgén lekopasztják.
Elhagyatott bércen másznak mély sziklaodukhoz,
görnyedező ágról legelik le amott a szamócát,
sűrű vadszőlőt tépdesve mohón a bozótban.
Ez hajlékony fűzfa lecsüngő ága hegyéről
csipked jó falatot, vagy az éger zsenge rügyéről,
az meg a csipkebokor levelét rágcsálja, amannak
képmását kínálja üdítő korttyal a csermely.

Ó szép pásztori sors, ha szegénységet sose vet meg
gőggel az ember, s nem kell szívének buja pompa,
és ami ezzel jár, a nem ismert gond sem emészti,
mely békétlen keblekben fösvény sziveket mar:
hogyha az Attalusok kincsén vett gyapju nem ázott
asszír bíborban kétszer, s pompázva aranylón
kapzsi szivet nem bánt sem a díszes mennyezetű ház,
sem falfestmény éke, s a drágakövek ragyogása
sem kínál örömöt, s fényűző üdvre Boëthus
érce se szolgál s Alco serlege sem, ha az indus
tengeri gyöngykagyló se becses, hanem egyszerü szívvel
gyakran, békésen puha pázsiton elheverészik,
hogyha virágzik a rét, s friss fű zöld színre befesti,
s tarka szinű a mező, mivel itt van a drága tavasz már;
és míg nádsípján jó kedvvel csendül a dallam,
távol irígységtől, bűntől míg éli világát,
önmaga gazdája, s viruló fiatal venyigéjű
tmolusi lomb szőlőlevelek leplébe takarja;
tejjel harmatozó kecskéknek örül s a bereknek
dúsölű drága Palesnek, a hűs barlangnak, ahonnan
mindig csörgedező források friss vize ömlik.
Ó, ki is élne a vágya szerint szebben, derüsebben,
mint aki tiszta szivű, egyenes, jó messze kerülve
kapzsi vagyont nem lát, s fájdalmas háborúkat sem?
Nem remeg az nagy gályák gyászos vad rohamától,
és hogy zsákmánnyal megtöltse az égilakóknak
templomait, vagy hogy túllépjen a földje határán,
nem száll harcba ezért dühös ellenségre rohanva.
Istent nem művész formáz neki, görbe kacor csak,
s szent ligetet tisztel, nem kell panchaiai tömjén,
van neki réti füvek sokszínü virága helyette.
Kedves a lágy nyugalom neki és rá tiszta öröm vár,
egyszerü gondjaival, szabadon, csakis arra törekszik,
minden vágya csupán, egyetlen gondja szivének,
az, hogy bármivel él, nyugalomban teljen a napja,
és ha elernyed a teste, a kellemes álom üdítse.
Ó nyáj, ó Pánok, s ó Tempé, legkiesebb völgy,

nimfák szent helye, melyet a jámbor pásztorok illőn
tisztelnek, mint egykor tette az askrai költő,
s gondtalanul, csendes lélekkel múlik el éltük.

Ezt gondolja a pásztor, amint botjára hajolva
űzi derűs gondját, és míg — mint szokta — szerényen
zendít rá vékony fuvoláján együgyü dalra,
fönn Hyperíon fénysugarát égő tüze hajtja,
s fényes csíkot húzva határt szab az égi világnak,
villámló fáklyát kettős tengerbe hajítva.
És már összeterelve a kóbor kecskegidák a
völgybe siettek a gázlókhoz, hol a kékvizü csermely
habja susog lenn, s pázsitjával zöld moha rejti.
Már pályája felét megfutva a nap delelőn állt,
akkor a sűrü felé hajtotta a pásztor a nyájat,
s nézte, amint heverésznek a kecskék zöld ligetedben,
Delia istennő, ahová őrjöngve futott rég
Kadmos lánya Agaué, mert félt Nycteliustól,
bomlottan, gyilkos vérbűn-mocskolta kezekkel
erre pihent le, a hűs hegyibarlang lett a tanyája,
ott vezekelt a fiúgyilkosság szörnyü bünéért —
itt ugrált a szatírhad a Pánokkal, viruló zöld
réten perdült itt körtáncra dryád a najáddal
összefogódzván. Nem bűvölte el annyira Orpheus
égi dalával az erdőket s Hebrus vize sodrát,
istennő, ahogyan téged felüdít ez a gyors tánc,
és a vidámság bája az arcod lágya elönti.
És ez a táj nyujtott nékik szállást, zizegő lomb
földte be lankadt testük a hűs árnyékban üdítve.

Mert itt nyúlt kezdetben a lejtős völgyre lenéző
büszke platán a magasba, s a lótusz, a bajkeverő fa,
bajkeverő vendéglátóként elcsalogatta
édessége a bús Ithacusnak sok követőjét.
S itt a fatörzs, ezzé változtak a Heliasok, gyászt
öltve Phaëton vége miatt, ki a tűzparipáktól
vont kocsiból lezuhant, megperzselten, puha karjuk
kéreg fonta be és ragyogó leplük fiatal lomb.
És amaz ott később folyton jajgatva kesergi
Demophoon álnokságát: ó hűtlen, ezerszer
hűtlen Demophoon, temiattad sírnak a lánykák.
Hozzá társul a tölgy jóslatmondó levelével,
ételadó tölgy, míg nem jött a ceresi vetés el
(Triptolemusnak ekéje cserélte fel ezt a kalásszal.).
Itt a fenyő, Argo-díszítő szálas erős fa,
erdő karcsú éke bozontos tűlevelével,
csillagokig törtetne a csúcsa magas hegyek ormán.
Itt a sötétkérgű tölgy is, meg a ciprus, a búsan
lengedező, árnyékot ad itten a bükk s a borostyán.
kúszó indákkal gyengéden ölelve a nyárfát,

hogy ne sirassa a bátyja halálát, fürtje aranyló
ékét csúcsán fönn halványzölddel kiszinezve.
Társuk a mirtusz, amely még gondol a hajdani sorsra.
Ámde dalos madarak telepednek a sűrü faágra,
s édes dalt trilláznak a sok-sok szólamú karban.
Hűvös források csobogó vize zúg el alattuk,
fürge folyásu patak habjává duzzad az árja.
És valamerre madárdal csendül, kedves a fülnek,
bánatosan szól ott a mocsár alján lapuló had,
ámbár óvja a viz, s Écho visszhangzik a légből,
és nagy a lárma, amint ciripelnek vígan a tücskök.
Erre hevertek a fáradt kecskegidák szanaszéjjel
jólnőtt bokrok alatt, susogó lomb volt takarójuk,
melyet a gyengéden fújó szellő se cibált meg.

És amidőn elnyúlt sűrű árnyékban a pásztor
ott, hol a forrás zúg, álomba merítve a testét,
nem félt semmi csalárdságtól, hogy a fűre terült el,
lomhán adta magát csendes pihenés örömének.
Édes béke igézné szívét, míg heverészik,
hogyha a sors váratlan helyzeteket nem okozna:
mert a szokott órában kúszva a régi csapáson
arrafelé tartott egy nagy foltos hasú kígyó,
hogy belemártózzék az iszapba, ne bántsa a hőség.
Útjából mindent nyelvével messzehajított
bűzlőn, s rút testét gyűrűző körbe csavarta,
vésztjósló szeme gyorsan forgott minden irányba,
és ahogy újra meg újra körökbe tekerte a testét,
villódzó fényes mellét fölemelte magasba
hosszunyakú ékes koronájú büszke fejével;
bíborszínt játszott pettyes foltokkal a bőre,
s izzó tűz lángolt vad pillantásu szemében. —
Épp fürkészte a tájat, amint meglátta a szemben
fekvő nyájőrzőt a hatalmas szörny. Dühösen tör
újra előre, szemét dülleszti, amit csak elérhet,
széjjeltépi vadul, mert más bitorolja tulajdon
gázlóját. Haragos természete készteti harcra:
bőszen dúl, sziszeg és tajtékban habzik a szája,
egyre dühödtebben gyűrűzik körben a teste,
hulló vércseppek jelzik mindenhol az útját,
gégéjet felfújja. S akit mindez fenyeget most,
egy kis láp-ivadék szúrása riasztja időben,
s inti, hogy óvja magát a haláltól. S éppen amerre
nyitja a zárt szempillát elszűkülve a szemhéj,
arra döfött — természet fegyvere — jól az öregnek
szembogarába, mikor felugorva dühödten a pásztor
menten agyoncsapta, s meghalt, lélegzete megtört,
messze repült el a lelke. Amaz meglátta azonnal
rögtön a kígyót, mérges szemmel szembe meredt rá.
Fürgén (elhült tőle, alig volt józan eszénél)

görbe husángot, erőset tört le a fáról a jobbja.
Véletlen sors, isteni intés óvta vajon meg?
Kétséges dolog, ámde legyőzte sikerrel a szörnyű,
pikkellyel borított testű körben tekerődve
rútul rája törő kígyót, sűrűn odacsapva
jól a fejére, melyet tarajos homlok koronázott.
És mert álmos volt, fáradt, s nem látta előre,
így nem dermesztette ijedtség annyira testét,
nem bántotta riasztó félelem ekkor a lelkét,
látva a szörny tetemét elnyúlva, a földre ül ő is.

Kétfogatú kocsiját hajtotta az éj Erebusból,
lassan jött fel az est az aranyló Oeta mögül már.
Hosszan nyúlt el az árnyék. Akkor a nyájt beterelte,
és lefeküdt, bágyadt testét hogy üdítse az alvás.
Ámde alig száll gyengéd álom lomha, elernyedt
tagjaira s békés nyugalomban fürdeti testét,
ott van előtte a szúnyog lelke, siratja a sorsát,
bús a halála miatt, s így szól hozzá keserűen:

«Jaj, mit vétettem, s hol ítéltek el arra, hogy ily rút
sorsot kell hordoznom. Az életedet magaménál
többre becsültem, ezért szél hurcol végig az űrben.
Nyugszol, kellemes álomban frissül fel a tested,
hisz kikerülted a csúf romlást, ezalatt nemesebbik
részem a Manések hajtják Léthé folyamán át.
S én, zsákmánya Charónnak, látom, a fáklya tüzében
ég a bejárat szerte az átkos hely tele fénnyel.
Tísiphone jön szembe velem, kígyók a hajában,
tűzcsóvát lóbál, iszonyú korbáccsal ijeszt rám.
Cerberus is (három csaholó vad torka tüzet hány)
itt van a háta mögött, a nyakán itt-ott csupa kígyó,
rémítő tűzben villog véres szeme izzón.
Ó mért nem jár jótettért köszönet, hisz a lelked
mentettem ki a fényre az elmúlás küszöbéről?
Hol van a jóság bére, a jóság megbecsülése?
Csak hiu ködkép mind. Oda van már rég az igazság
és ama hajdani híven adott szó. Más veszedelmét
tudtam csak meglátni, enyémmel mit se törődve,
s épp az a végzet várt ugyanúgy: büntetve az érdem,
bűnhődésem enyészet — szép kis hálaadás ez!
Ám legyen egyenlő a viszonzás! — Puszta vidéken
járok, a kimmer berkek közt húzódik az ösvény,
hol körben szorosan szomorú Bűnök sorakoznak.
Itt ül a rettentő Otos, kígyó a bilincse,
messzire néz búsan, hol a megláncolt Ephialtes
(mert hajdan mindegyik egekbe betörni merészelt),
és Tityos hever itt, s Latona, dühödre ha gondol,
retteg (a düh sose békülhet), kesclyűk elesége.
Borzadok, íly árnyaknál félek időzni tovább már.

Styx partjához idézve alig látszik ki a vízből
az, ki az isteni nektár rejtélyét kifecsegte,
száraz gégével hajlongva hol erre, hol arra.
S szóljak-e róla, ki sziklát gördít vissza a hegyre,
semmibe vette az isteneket, s most bánat emészti,
nyugvást kérne, hiába. Ti lányok, eredjetek innen,
kiknek a gyászos Erinnys gyújtja a nászon a fáklyát,
s így a halál lakodalmát adta Hymen adományul!
Egyre tolongnak, sűrűn váltva a sort csapatostul.
Itt van a colchisi tébolyodott anya, elvetemülten
jár esze, magzatain gyötrő sebeket hogyan ejtsen.
Itt még Pandion unokáján búsul a két lány,
így jajgatnak: Itys, jaj Itys; gyermektelenül vált
bankává s röpköd búsan thrák föld fejedelme.
Két ellenséges testvér, Kadmosnak a vére
néz egymásra haragvó, gyilkos vad tüzü szemmel,
majd megvetve tekint mindkettő félre merően,
átkos jobbjuk hogy testvér-vért ontson azonnal.
Jaj, sose fordíthatják vissza! — De messze ragad már
más tájakra a sorsom, más alakokra tekintek.
Elysium folyamát kell most átúsznom ezért még
Persephone jön szembe velem, fáklyákkal előzik
— így rendelte — a hős nők: Alcestis halad erre,
megszabadult minden gondtól, chalkédoni földön
megváltotta a férj, Admetos bajteli végét.
Itt pedig Ícarios lányát, Ithacus feleségét
látom, az asszonyi nem díszét, távol van a kérők
dárdával leterített ifju dacos csapatától.
Bánatos Eurydike, mért gyötrődsz félrevonultan,
most is a botlás bánt, ahogy Orpheus visszatekintett?
Bátor volt pedig ő és szentül hitte, szelíd lesz
Cerberus és Pluto békés, nem bántja az embert.
Mint egy megszállott nem félt Phlegeton folyamától,
Pluto rozsdaszinű bús földje se rémiti őt, sem
lenn a kivájt üregek, sem a véres Tartaros éje,
sem Pluto palotája, amelybe nehéz a bejárás,
sorsot itélő bíró nyit kaput itt csak a holtnak.
Ámde meresszé tette előbb hű társa, a jó sors:
és a sebes folyamok vize megszünt folyni, hízelgő
szóra hajolva köré települt a vadak sokasága,
és fölemelte a tölgy is mély gyökerét a magasba
termőföldjéből, hogy a társa lehessen; a sóvár
kérgű erdő zúgva fogadta be éneke hangját.
Kétfogatú kocsidat fékezted a csillagok útján,
Luna, megállítottad a vad paripák rohanását,
Hónap Szűze, s hagytad az éjt, lantjára figyeltél.
Téged is elbűvölt s rávett, Pluto felesége,
arra, hogy Eurydikét férjéhez visszabocsássad,
bár a halál konok, és csak az istennő szava hat rá.
Már átélve az árnyak bánattal teli sorsát

ment kijelölt útján, nem nézett hátra a nő és
nem szólt, el ne veszítse az istennő adományát.
Ám te kegyetlen lelkű voltál, vadszivű Orpheus,
csókot akartál, és megszegted az isteni törvényt.
Méltán nyerne kegyelmet a vágy, ha a Tartaros éje
ismerné: borzalmas az emlék. Ám titeket már
boldogok otthona vár, titeket hős lelkek. Emitt két
Aeacides ül, Peleus és Telamon, a kiváló,
isteni atyjuk biztonságában vigadozva,
megtisztelte Venus s Virtus hajdan lakodalmuk:
ezt nyers vágy hevitette, az egy Néréida párja.
Mellettük fiaik, hős hírnévtől övezetten:
egyikük arról ad hírt, hogy míly vad dühvel űzött
argosi gályáktól sok phríg fákylást a halálba.
Ó ki ne hozna ilyen véres csata harcairól hírt,
mint amilyet Trója s Görögország hősei láttak,
rég, amidőn vérár öntözte a teucrosi földet,
és Simoist, Xanthos habját s amidőn a Sygeion
partján rettenetes Hektor dühe harcra tüzelte
Trója vitézeit és a pelasg gályákra haraggal
sebző dárdákat szórtak s gyilkos tüzü csóvát?
Mert maga Ída, a vadság anyja, az égre törő hegy
nyújt fáklyát, maga Ída mohó ivadéka kezébe,
hogy hamuvá váljék Rhoeteum partja s a gályák
rendjét könnyfacsaró tűzár hamvassza rakásra.
Itt állott Telamon hős gyermeke párviadalra
készen, előre szegezve a pajzsot, emitt vele szemben
Hektor, Trója dicső nagy hőse, vitézek a harcban.
Mint ahogyan villámló ég zeng, zördül az egyik
kardja, sisakja, gerelyje, a visszajutást a görög had
hogy sose élvezhesse, a másik védve hajóit
Vulcanus szúrásaitól rátámad a karddal.
Büszke a hőstettére ezért egy Aeacides-sarj,
s boldog a másik, mert Dardania vérrel elöntött
síkján Trója körül Hektort vonszolta legyőzve.
Ámde dühödve zajongnak, mert Paris ölte emezt meg,
s annak hős erejét Ithacus csele törte derékba.
Elfordítja az arcát Laërtes ivadéka,
ujjongván, hogy a thrák Rhesust megverte, Dolont is,
Pallas szobra miatt ujjong, ám újra riasztja
már a kikón nép s vad törvénye a laestrygonoknak,
s rémes scyllai szirt a molossusi vad kutyafejjel,
aetnai kyklopstól fél, elrémíti Charybdis,
lenn meg a szürke mocsár s a kietlen Tartaros éje.
Tantalos ágának hajtását, Atreidest is
látom: az argívok szemefénye, parancsa szerint dór
láng perzselte Erichtonius várát le a földig.
Jaj, de megadta az árát romjaidért a görög had,
Trója, megadta, a Hellespontos habja a sírja.
Rég tanu rá e tömeg, hogy az ember sorsa szeszélyes,

senki se hetvenkedjen azért, mert gazdagon élhet,
s kedvez a végzete, mert minden pompát az irígység
hirtelen íja terit le. Nyugodtan szelte a tengert
Argos színe-java s honi partnak tartva a kincsel
jöttek Erichtonius várából, jó szelük is volt.
Csendes a tengeri út, ám egy Néréis a vízből
jelt ad, s hullám tör be az ívelt testü hajókba.
Hirtelen egy csillag felkelte vagy isteni szózat
szerte kavarja az égbolt fényét, minden a szélben,
minden az örvényben vergődik, már a hab árja
csillagokig zúdul felcsapva magasba, az égből
úgy tűnik, hogy a nap meg a csillagok is lezuhannak
zúgva-remegve a földre. Előbb jókedvü sereg volt,
most rút végzet foglya a had, nyomorultul ijedten
pusztul a hullámok közt és capharéusi szirten,
Euboián, vagy az égei part hosszában a sziklán,
míg szétszórva a vízen a feldúlt Phrígia kincse,
úsznak a roncsok a hullámok hátán szanaszéjjel. —
Mások is itt ülnek, hírben, becsületben egyenlők,
hősök mind, a középső részen van helyük együtt,
Róma vitézei, ám az egész Föld büszke reájuk.
Fabius és Decius hős nemzetsége ül erre,
s itt a Horatiusok, s nem múló hírü Camillus,
és ez Curtius itt, aki egykor Róma szivében
mély hasadékba vetette magát, s elnyelte az örvény.
Múcius itt ez, jajszó nélkül tűrte a lángot,
s meghódolt neki erre a lydek erős fejedelme.
Itt Curiust övezik tündöklő tettek, emitt meg
Flaminius van, hősi halálát őrzi a hírnév
(méltán hát e vidéken, amely hűsége jutalma).
Végül a két Scipio, kik győztek Líbya földjén
s Karthágó fala már csak romként áll ki a gazból.
Élvezzék a dicsőséget hát! Én meg a Pluto
árva sötét vizein mehetek, jaj, phoebusi fényről,
tűrve sivár Phlegetont, hol a boldogok otthona táját
s bűnök tömlöceit, nagy Mínós, elkülöníted.
Átkos fúria ütlege kínoz, azért, hogy a bíró
színe előtt elmondjam az életem és a halálom,
s bár te okoztad e bús véget, meg nem könyörülnél,
sőt közönyös szívvel mindennapi gondba merülve
hallgatsz és elmégy, panaszom meg a szélnek ereszted.
Távozom immár, nem térek soha vissza, örülj hát
s töltsed időd forrásnál, zöld erdőn, legelőkön,
balga szavam meg szórják szerte a fürge szelek csak.»
Így szólt és eltünt búsan, befejezve beszédét.

És amidőn kábultságából térve magához
mélyen sóhajtott megrendült szívvel a pásztor,
mert bántotta a szúnyog kínos vége a lelkét,
vénségéhez mérve, amennyire bírta erővel

(mellyel az ellenséges erőre csatázva csapást mért),
ott keresett a patak partján, lombos fa tövében
tüstént jó helyet. Ezt körformájúnak akarta,
s megformálta, az ásóját forgatta serényen,
zöldellő pázsit talajába leásva a földbe.
S emlékezve az elkezdett munkát befejezte,
halmot emelt neki sok földsánccal véve körül, s így
lassan körformájúvá alakult ki a sírdomb.
Márványból kicsiszolt lappal körben telerakja
bánat-emésztett szívvel most. Itt nő az acanthus,
itt meg a rózsa, szemérmes, azért oly lángvörös, és itt
minden fajtájú ibolyát látsz, spártai mirtuszt,
jácintot; kilikíai föld sáfránya s a kúszó
fürge babér, Phoebus dísze, s liliom, s oleander
s rozmarin is nő itt (nem kellett messze keresni).
Itt a szabin fű is, mely rég pótolta a tömjént,
s nyílik a chrysanthus, meg a sárgás fürtü borostyán,
százszorszép s a királyi nevű bocchus Libyából,
zöldel a kecskeszemű szőlő, sose hervad a pikrisz.
Narcissus se hiányozhat (meglátva, milyen szép,
megperszelte a vágy tüze, önmaga lett a szerelme).
És ami zsenge virág terem újra meg újra tavasszal,
mind ott nyílik a domb díszéül, elöl felirattal
ékes a sír, ez van belevésve a néma betűkbe:
«Kis szúnyog, méltó, nagy az érdemed: ezzel a gyásszal
élete üdvéért mond hálát néked a pásztor.»

Ford. Szabó Kálmán

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezett: 1963. V. 28 — Példányszám: 500 — Terjedelem: 11,3 (A/5) ív

63.57236 — Akadémiai Nyomda, Budapest, — Felelős vezető: Bernát György

MÁDY ZOLTÁN

SCHMIDT JÓZSEF

(HALÁLÁNAK 30. ÉVFORDULÓJÁRA)

I. ÉLETPÁLYÁJA

A XIX. század második fele nemcsak a finnugor nyelvészetnek hozta meg nagy munkásait, Budenzet, Hunfalvyt, de ezekkel szinte egyszerre, az indoeurópai nyelvészet nagy külföldi alkotásainak megjelenésével egyidőben feltűnik a magyarországi indoeurópai nyelvészet első jelentős képviselője: Mayr Aurél. Szidarovszky János, a magyar indoeurópai nyelvészet történeti vázlatában elég sommásan intézi el őt, szerinte «nagy tudománya ellenére is csak igen kevéssé termékeny» nyelvész volt.[1]

Mayr tudósi pályáját még senki sem rajzolta meg, és alkotásait senki sem értékelte. Ifjúkora tele van sikerekkel és alkotásokkal. Huszonnyolcéves korában háromévi berlini, tübingiai és bécsi tanulmány után kinevezik a pesti egyetemre az indoeurópai összehasonlító nyelvészet helyettes tanárának. 1874-ben a germán, 1878-ban pedig a szláv nyelvészetnek lesz helyettes tanára. Közben nyelvész létére ügyvédi oklevelet szerez. Sorra jelennek meg kisebb-nagyobb cikkei és tanulmányai, amelyekben nemcsak az indoeurópai nyelvészet, de az általános nyelvészet területéről is figyelemre méltó eredményeket közöl.

Helyettes tanárrá való kinevezésének évében, 1873-ban megjelenik a magyarországi indológia első jelentős alkotása, az «Indisches Erbrecht» (Wien, 1873.). Ennek értékét a Journal des Savants-ban Barthelemy-Saint Hilaire, a neves Aristoteles-kutató és orientalista hosszú tanulmányban méltatja, és véleményét így foglalja össze: «Azok közül a művek közül való, amelyek mintául szolgálnak mind a jogtudomány, mind a filológia művelőinek».[2]

Az aspirátákról írt három értekezése[3] korukban kiemelkedő művek voltak, és egy nagy hangtani értekezés előtanulmányainak látszanak. De mindegyik írása értékes. További kutatásoknak kellene tisztázniuk, mi okozta a szépen induló tudóspályának a 80-as években történt törését. Lehetséges, hogy a hosszú ideig késő rendes tanári kinevezés, amely 22 évi egyetemi oktató munka után, 1895-ben következett be.

Mayr mindenképpen a magyar indoeurópai nyelvtudomány első jelentős képviselője, akinek oktatói munkája is kiemelkedő, hiszen tanítványai között volt Schmidt József, aki Szidarovszky szerint: «legnagyobb magyar indogermanistánk».[4]

[1] *Szidarovszky János:* Az indogermán összehasonlító nyelvtudomány hazánkban. Melich-Emlékkönyv Bp., 1942. 426. l.

[2] Journal des Savants 1875., 500—515, 543—557. l.

[3] Az aspirátáka görögben. EPhK II. 381—393. l. Az ún. lágy aspirátákphonetikus értékéről az óindben. AÉ 1877. 1. l. A lágy aspirátákkiejtéséről a zendben. Bp. 1876. Ért. a nyelv- és széptud. köréből. VI. 1.

[4] i. m. 430. l.

Ennek a mesterénél nagyobb tanítványnak életpályáját szeretnénk most röviden megrajzolni, egy következő cikkben pedig tudományos működésének értékelését elvégezni.

Schmidt Schuchhardt legutolsó nagyobb művének: «Der Individualismus in der Sprachforschung»-nak[5] ismertetésében egy nyelvész életpályájának feltárását «a kutató kutatásának» nevezte. A nyelvésznél is az egyéniség kialakulásának mozzanatait kell vizsgálni az alapadottságoktól kiindulva a környezet döntő jellegű hatásáig. Szerinte csak így lehet megérteni, hogy egy nyelvész miért jár csak a tudomány jól kitaposott országútján, vagy miért keresi «a magányos utakat, a rejtettet, az elhanyagoltat».[6] Miért törekszik nagy szintézisekre, vagy miért marad meg egész életében a részletkutatásoknál.

Ezek a megállapítások kétségtelenül általános érvényűek, amelyek Schmidt önmagalátásának mélységeibe is bepillantást engednek. Az életíró nem tehet mást, mint követi ezt az útbaigazítást.

Schmidt József 1868. december 25-én született Vácott. Apja Schmidt József szobafestő és aranyozó mester a szabadságharc után vándorolt Magyarországra, és a dunamenti kis városban telepedett le. Vác mint Dél-Nógrádnak és Északnyugat-Pest megyének gazdasági központja, mint iskolaváros és mint püspöki székhely érthetően vonzotta magához az új otthont kereső iparost. A város virágzó kereskedelemmel és fejlett iparral rendelkezett, de a lakosság nagy része földműveléssel, különösen szőlőgazdasággal foglalkozott. A gazdagodó polgárságnak gombamódra épülő házai a szobafestőnek, a váci és környéki templomok pedig az aranyozó mesternek kínáltak bőséges munkaalkalmat. Rövidesen szép kis házat szerzett a Burgundia utcában (ma 3. sz. ház).

1866 február 5-én feleségül vette Cserni Teréziát, Cserni Vendel pékmester leányát. Ez a család is a szabadságharc után vándorolt be Ausztriából Magyarországra.

Az idősebbik Schmidt művelt, a képzőművészetek iránt érdeklődő iparos volt, és az egykori császári tüzéraltiszt, akit a fennmaradt igazolvány szerint az osztrák hatóságok feltétlen megbízható, császárhű embernek tartottak, rövidesen magyarrá lett, és annak nevelte gyermekeit is. A felvilágosult apa, amennyire mérsékelt anyagi lehetőségei engedték, igyekezett tehetséges gyermekeit taníttatni. Schmidt professzor öccse, Ferenc, jónevű templomfestő lett, két húga pedig mint könyvkereskedő szolgálta Vác kulturális életét. A sok gyermekes családnak kemény harcot kellett folytatnia a megélhetésért, valószínűleg a kis Schmidt Józsefben a szülői házban véződött be az őt annyira jellemző kötelességtudás, a soha nem csökkenő munkaszeretet, a végtelen pontosság, a józanság, a puritánság és a mély humanizmus.

A szép környezetben fekvő, akkor még élénk, érdekes életű város múlhatatlan benyomásokat ébresztett a fejlődő fiúban. Egész életében Vácot tekintette igazi otthonának. Később is a mozdulni, utazni nem szerető tudós szívesen töltötte itt nyarait. Az alsóvárosi görbe utcácskák csendje, a váci csata színhelyének, a Hétkápolna körül elterülő ligetnek bensőségessége, a szőlővel borított dombok, a felettük emelkedő komor Nagyszál, a derűs Duna-part, a hetipiacok és a vásárok alkalmával beözönlő tarkaöltözetű és tarkanyelvű nép, mind nagyon kedves volt számára, és ebben a környezetben alkotta legjobb műveit.

[5] Wien, 1925. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. 209. kt. 2. Ért.

[6] Nyr. 1926. 55. l.

A váci Alsóváros ebben az időben még meglehetősen német jellegű volt. Még húsz évvel később is panaszkodik a Váci Hírlap, hogy az ottani polgárok csak németül tudó polgármestert akarnak választani.[7] Schmidt is kitűnően megtanult németül. A Tanácsköztársaság idején Petz Gedeon helyett megtartott germanisztikai előadásai, különösen pedig «A nyelv és a nyelvek»[8] című művének gazdag németnyelvű példaanyaga mutatják, hogy e nyelvet második anyanyelveként beszélte.

A váci magyar népnyelvnek is elsőrangú ismerője lett. Schmidt műveinek nyelvezete bizonyítja, miként lopta bele magát tudatosan tárgyilagossá tompított stílusába a szülőváros és környéke nyelvjárásának színe és zamata. Rendkívül szerette a népi szólásokat. Ügyesen és kifejezően alkalmazta ezeket a kissé szabadabb írásmódot megengedő könyvismertetésekben, különösen pedig vitacikkeiben használta elevenbe vágó fegyverként.

«A magányos utak» kedvelőjének mutatkozott már gyermekkorában. Ezek néha a katasztrófa árnyékába vezették. Családi hagyományok szerint egyszer a váci székesegyház toronyórájától kellett a vakmerő fiút lehozni, máskor pedig a homokbánya rázuhanó partoldala alól kiásni.

Az elemi iskolában tehetségesnek mutatkozó fiú 1879-ben került a piaristák váci gimnáziumába. Az iskola a kezdet nehézségeivel harcolt, nemrég egészült ki teljes főgimnáziummá, és az elhelyezése igen kezdetleges volt.[9] Nagyrészt egészen fiatal tanárok tanítottak benne, akik az akkor korszerű világszemléletnek voltak hívei. Nemcsak a teológiában, de az élet minden vonatkozásában a liberalizmus elveit vallották. Igen komolyan érdeklődtek a természettudományok iránt, amit az is bizonyít, hogy az «Értesítő»-k programértekezéseinek témáját elsősorban a matematika, a fizika és a kémia köréből választották. A nyelvész tanárok közül többen voltak tagjai az akkor első virágkorát élő Magyar Philológiai Társaságnak. Azonban ebben az iskolában is éppenúgy, mint a 67 utáni Magyarországon, az élet minden terén a szólamokkal telített álhazafiság burjánzott.

Ekkor élte a «klasszikus» gimnázium virágkorának utolsó éveit. A tanítás középpontjában még a görög—latin kultúra tanulmányozása állott. A latin nyelvet heti 6, az V. osztálytól mindenki számára kötelező görög nyelvet 5 órában tanították. Ezzel szemben a felső osztályokban az anyanyelv tanítására csupán heti 3 óra jutott. A tanításban igen erősen uralkodott a formalizmus. Már a harmadik osztályban Liviusból hét fejezetet olvastak el, és az «Értesítő» szavai szerint ez «egészen beemléztetett».[10] Egy leendő klasszika-filológus számára kétségkívül megfelelő alap volt ez. A német nyelvet a harmadik osztálytól kezdve tanították heti 3—4 órában. Itt is a grammatizáló módszer uralkodott.

Nagyrészt elavult tankönyveket használtak. A Szepesi—Budavári, Bartal—Malmosi, Vágács—Schiebinger stb. művei módszerükben, tudományos alapjukban, anyagközlési szempontjaikban egyaránt korszerűtlenek voltak. De az első két osztályban már a fiatal Simonyi Zsigmond minden tekintetben modern nyelvtankönyveit tanították, és a kis Schmidt József valószínűleg ezek forgatása közben kapta első benyomásait a modern nyelvtudományról.

[7] Váci Hírlap, 1890. febr. 2.
[8] Bp. 1923. 62., 74., 100., 126. stb. l.
[9] *Halmi L.*: A váci piarista gimnázium vázlatos története, Vác, 1895. 134. l.
[10] A váci piarista gimnázium értesítői 1878—1887.

A tanárok szinte évről évre változtak. Egyrészt a piarista rend vezetősége sűrűn helyezgette a tanárokat a különböző iskolák között, másrészt az idősebbek lehetőleg maguknak tartották fenn a felsőbb osztályokban való tanítás kiváltságát, mit sem törődve a pedagógia elemi követelményeivel.

Az első osztályban a kis Schmidt József csak jó eredményt ért el. A tanulóanyag igen jó lehetett. Ezt mutatja, hogy Schmidt osztálytársai közül jónéhány igen jelentős szerepet játszott később a közéletben. Vele kezdte a gimnáziumi tanulmányokat Zelovics Kornél, a Műegyetem későbbi kiváló vasútépítéstan professzora, Acsay István, a későbbi budapestvidéki főigazgató, neves tankönyvíró, Tragor Ignác, Vác városának későbbi lelkes népszerűsítője és történetírója stb.

Schmidt tanulmányi eredménye a második osztályban már nagyot javult, jeles tanuló lett, és pénzjutalmat kapott. A harmadik osztálytól a hatodikig pedig évi 120 forint ösztöndíjban részesült. Érdekes, hogy magaviseleti osztályzata a nyolc év alatt csak egyszer volt jeles, a többiben kettes, sőt hármas. Egykori iskolatársai beszélik, hogy már akkor is a maga útján szeretett járni, az iskolai, gyakran képmutató fegyelmet nehezen tűrte, és nem tiltkolta meggyőződését még akkor sem, ha az ellentétes volt tanárai felfogásával. Ezért veszthette el a hetedik osztálytól kezdve ösztöndíját, holott tanulmányi eredménye nem változott, és a növekvő létszámú család anyagi helyzete sem lett kedvezőbb.

Tanárai közül rá döntő hatással az akkor pályája elején álló Randveg Mihály volt. Schmidt osztályának váltakozóan a latin, görög és a német nyelvet tanította. Jól képzett, kitűnő módszerű, tudományos érdeklődésű tanár volt. A Magyar Philológiai Társaság rendes tagja. Egyik későbbi tanítványa így jellemzi: «Szikár, magas alakja mindig imponált nekünk. Pedáns, de végtelenül türelmes volt, soha sem ingerült. Látszólag közömbös, hideg külseje alatt is észrevettük, hogy szeret bennünket. Arra törekedett, hogy könnyen tanuljuk a leckét. Egyénisége, fáradhatatlan egyénisége azt eredményezte, hogy a német nyelvet megtanultuk. Jellemző lelkiismeretességére, hogy mikor a rendház könyvtárának rendezésére vállalkozott, a modern könyvtárak rendszerét tanulmányozta. Többévi fáradságos munka után mintaszerűen rendezte a mintegy tizenötezer kötetet tartalmazó könyvtárat».[11] Végül még egy másik idézet e kiváló tanár jellemzésére: «Randveg Mihály, az akkori főigazgató szerint, a pestvidéki tankerület legjobb tanára volt».[12] E jellemzés legtöbb vonása pontosan ráillik Schmidt nevelői egyéniségére is.

Tanárt és tanítványt még szorosabban összekapcsolta a zene szeretete. Az iskolai «műének» a felsőbb osztályokban csak rendkívüli tárgy volt, és bizony csak igen kevesen tanulták. Schmidt minden évben beiratkozott erre, és valószínűleg itt vert gyökeret benne a később számára oly sok örömöt és vigaszt hozó muzsika kedvelése. Az előírt Zsazskovszky-féle tankönyvben a szokványos harmadrendű egyházi kórusok mellett klasszikus művek is bőven voltak találhatók. Az Értesítők tanúsága szerint a fiatal tanár ezeket is nagy számban tanította, sőt tankönyvként bevezetett egy Palestrina-füzetet is.

A legtöbb pedagógus, bármilyen önálló egyéniség is, folytatója egy-egy kiváló tanára munkájának, és ennek egyéniségének a szó nemes értelmében

[11] A váci piarista gimnázium értesítője az 1931/32. tanévre. 37. l.
[12] A váci piarista gimnázium értesítője az 1933/34. tanévre. 26. l.

vett imitátora. Schmidt számára Randveg Mihály volt ez a nevelői ideál. Valószínűleg ő volt első mestere a nyelvészetben is.

Középiskolás korában magánszorgalomból nekilátott Schmidt a nyugati nyelvek tanulmányozásának. A francia nyelvben csakhamar szép eredményeket ért el. Ennek rövidesen gyakorlati haszna is mutatkozott. A harmóniumozást, amelynek később olyan hivatott művelője lett, gimnazista korában kezdte el tanulni. Nagyon szeretett volna egy jó hangszerhez jutni, de készpénzért való vásárlásról a család szerény anyagi körülményei miatt nem lehetett szó. A diák kezébe került egy párizsi hangszerkészítő cég árjegyzéke. Az ebben hirdetett harmóniumok közül az egyik nagyon megtetszett neki. A talpraesett fiú levelet írt Párizsba, és a vételár törlesztésére részletfizetési kedvezményt kért. A cég mindenki nagy meglepetésére a kért kedvezményt megadta, és a harmóniumot elküldte.

Hatodik osztályos korában érte az első nagy megpróbáltatás, amely azután beárnyékolta egész életét. Mellhártyagyulladást és tüdőbajt kapott. A serdülő ifjú bizonyosra vette korai halálát, és életmódja természetes reakcióként tanárai és a mindentudó kisvárosi lakosság nagy meglepetésére erősen «világi» lett. Valószínűleg ez volt az oka annak, hogy a hetedikben már nem kapta meg az addig élvezett ösztöndíjat. Nyolcadikos korára egészsége nagyjában helyreállt, depressziója is eltűnt, és régi jó nevét visszaszerezte az iskolában. Ennek bizonyítéka, hogy nyolcadikos korában ő lett az iskolai önképzőkör ifjúsági vezetője. A kör, vagy amint a váci gimnáziumban nevezték «gyakorló iskola» meglehetősen szűk keretek közt működhetett. Semmiképpen sem lehetett tehát az igazi önképzés fejlesztője, az önművelődésen való munkálkodás eszköze. A diákság elég érdektelenül nézte a kör munkáját, amely igen jellemzően a szabadságharc utáni «lantosról», Kuthenről kapta nevét. A kör 1888-ban meg is szünt, «mert a tanári kar az ifjúságot gyengének ítélte az önképzés művére».[13]

Az érettségi vizsgálat nagyon gyengén sikerült. Az elnök Hóman Ottó budapestvidéki főigazgató volt, Hóman Bálint édesapja. Késése miatt a vizsgát nyolc óra helyett csak délben lehetett megkezdeni. A hosszú várakozás még fokozta a jelöltek idegfeszültségét, ami az elnök szigorúságának híre miatt már úgyis nagy volt. Hóman, aki azelőtt a kolozsvári egyetem klasszika-filológia professzora volt, különösen latinból volt szigorú, és a kellően elő nem készített diákok eredménye siralmas lett. Schmidt is csak jól érett.

Ekkor még nem gondolt a tanári pályára. Legalább is a gimnázium ez évi Értesítőjében található pályaválasztási kimutatás szerint egyetlen tanuló sem készült a bölcsészeti fakultásra. Schmidtnek olyan pályát kellett választania, amelyre való felkészülés nem jelentett terhet az egyre nehezedő megélhetés következtében súlyos anyagi gondokkal küzdő család számára. A váci szegénysorsú jól tanuló ifjak szokott útját akarta Schmidt József is járni. A Váci Hírlap 1887. július 10-i száma egy kis hírt közölt, amely szerint «a váci egyházmegye papnövendékei közé fölvétetett 1887. július elsején az I. évi teológiára: Schmidt József». De szeptemberben teológiai tanulmányait meg sem kezdhette, mert az egyházi anyakönyvekben neve sehol sem szerepel. A hivatástudat hiánya mellett valószínűleg komoly érv volt döntésénél az is, hogy mint bölcsészettanhallgató nemcsak a saját fenntartásáról tud majd gondoskodni, de családja anyagi nehézségein is könnyíthet. Bizonyosan közrejátszott a változ-

[13] *Halmi :* i. m. 86. l.

tatásban az is, hogy betegsége ismét kiújult, és ilyen állapotban nem mehetett teológiára.

Az egyetemi tanárok törzskönyvébe[14] saját kezével írt bejegyzése szerint 1887—1896-ig tanult a bölcsészeti fakultáson, és a lőcsei gimnázium Értesítője szerint 1897/1898. tanévben még alapvizsgás tanárjelöltként tanított ott. Oklevelet tehát csak 1899-ben szerzett. Egyetemi tanulmányai elhúzódásának fő oka betegsége volt, de jelentékeny szerepet játszott ebben önmaga és családja nehéz anyagi helyzete is. Elsősorban tanítványokat vállalt. A Váci Hírlap 1891-es évfolyamának több számában szokatlan megfogalmazású, vészkiáltásként ható hirdetés jelent meg, amely szerint egy egyetemi hallgató «csekély díjazásért» korrepetálást vállal. A hirdetés szövege és az abban foglalt adatok Schmidtre vallanak.

Mivel életfenntartását a tanítás nem biztosította, a pénzkeresés nem éppen mindennapi formáját volt kénytelen választani: bűnügyi regényeket fordított és írt. Erről az «írói» tevékenységéről ismételten beszélt leányának, és Acsay István, a középiskolai és egyetemi tanulótárs is tud róla. Sajnos, az akkor tömegesen, hetenkinti folytatásokban megjelenő rémregények tömegéből csak kevés maradt ránk, de különben is kérdéses, hogy a kutatásnál a legaprólékosabb stíluselemzés is eredményre vezetne-e. Az effajta «írói tevékenységnek» hatásai a fiatal Schmidtre nyilvánvalóak: nagy stíluskészségre tett szert, és kitűnően elsajátította a népszerű írás technikáját. Az egyetemről való eltávolítása után nagy hasznát vette ennek a készségének, amikor szűkös nyugdíját népszerű művek írásával és regények fordításával szerzett pénzzel kellett kiegészítenie. Stílusának sokoldalúságát jellemzi, hogy a Pañcatantra fordításakor sem hívott hivatásos költőt segítségül, hanem a műben levő tanító verseket maga ültette át magyarra. Ő ugyan fordítása utószavában szokott szerénységével megjegyzi: «A versek fordítása persze csak olyan-amilyen, és semmiképpen sem akar kísérlet lenni költői babérok szerzésére. A fordító sokáig tusakodott azzal a gondolattal, hogy a verseket is prózába fordítja, mint R. Schmidt, az «ékesebb» szöveg fordítója. De mivel meggyőződése szerint, a próza és vers elegye erősen hozzátartozik a szanszkrit poézis lényegéhez, nem lehetett egyebet tenni, mint a következtetéseket levonni és klapanciákat gyártani».[15] Helyesen jegyezte meg Gaál László a fordításról írt ismertetésében: «Schmidt páratlan jártassága a nyelvben és az irodalomban észrevehető könnyedséggel oldotta meg a feladatot, és még a verseket is jól fordította».[16]

A ponyvaregényírás után vagy talán mellett a fiatal Schmidt tudományos és nyelvi készültségét híven illusztráló, fejlődését pedig elsőrendűen előmozdító fordításokkal is foglalkozott. Ennek eredményeképpen jelent meg két, a szó legigazibb értelmében vett «hatalmas» fordítói műve: 1893-ban Ebers György: «Cicerone a régi és új Egyiptomon át. Olvasó- és kézikönyv a Nilus-vidék barátai számára.» I—II. k. Nagybecskerek, 1893, és 1894-ben pedig Vigouroux F. «A Biblia és az újabb felfedezések Palesztinában, Egyiptomban s Assyriában». 4 kötet Nagybecskerek, 1894. Mindkét mű a Történeti Nép- és Földrajzi Könyvtár 61—62., ill. 67—70. köteteiként jelent meg. E gyűjteményt Szabó Ferenc előbb németeleméri, majd nagybecskereki plébános szerkesztette és adta ki. Szinte megfoghatatlan, honnan vette ez az egyszerű tudós vidéki pap a pénzt ehhez

[14] Egyetemi Levéltár.
[15] Pancsatantra. Bp. 1959. 261. l.
[16] Kőrösi Csoma-Archivum II. 183. l.

az óriási vállalkozáshoz. Nyolcvan harminc—negyveníves kötetet adott ki, köztük olyan maradandó értékű forrásműveket, mint Szamota István: «Régi magyar utazók Európában», Lázár Gyula: «A török birodalom története», Moldován Gergely: «A magyarországi románság», Szádeczky Lajos: «Erdély és Mihály vajda» stb., stb. A művek nem nagyon fogyhattak, mert Szinnyei szerint a könyvek «száztízezer példánya osztatott szét ingyen az ország minden felekezetű és nemzetiségű tanintézetének».[17]

A Schmidt által fordított első mű szerzője Georg Ebers, a berlini egyetem egyiptológus professzora, kora híres, Magyarországon is jól ismert szépírója. A csaknem 600 lapos műben a szerző ismerteti Egyiptom földjét, népét, történeti és művészeti emlékeit, az ott élő népek vallását, művelődését, szokásait stb. Mondhatnánk, ez az első összefoglaló egyiptológiai mű magyar nyelven. A fordítás nagy feladatot rótt az ifjú Schmidtre. Ebers romantikus szépírói nyelve, a legkülönbözőbb tudományágak és életterületek szakkifejezései, a szépirodalmi művekből, még versekből is vett idézetek kivételes képességű és felkészültségű fordítót igényeltek. A fiatal diák emberül megállta helyét. Az átültetés bizonyosan sokat jelentett Schmidt ismereteinek terebélyesedésében — különösen a sémi filológia és vallástörténet terén. Ebers módszere útmutatást adott neki arra vonatkozóan is, hogy a nyelvészet milyen becses szolgálatot tehet más tudományágaknak, és főképpen, hogyan lehet a legelvontabb tárgyról is élvezetesen írni.

A másik fordított mű Vigouroux F. Gregoirenak, a Saint Sulpice szemináriuma ótestamentomi exegézis tanárának, a XIX. sz. egyik legjelentősebb francia teológusának és bibliarégiségtani kutatójának tanulmánygyűjteménye. Az első fejezet a bibliai racionalizmus németországi történetét tárgyalja. Ennek fordítása alapos filozófiai és vallástörténeti ismereteket követelt. A második részben a szerző végigmegy az Ótestamentom történeti könyvein, és a legújabb ásatások és kutatások eredményeit összeveti a Biblia tanításaival. Foglalkozik többek között az óperzsa feliratokkal is. Érdekes, hogy Schmidt első és legutolsó megjelent tudományos cikke is éppen ebből a tárgykörből való. A nyelv eredeti egységének tárgyalása közben érdekes glottogóniai kérdések merülnek fel. Schmidt egész életében szívesen foglalkozott ilyen természetű problémákkal. Vigouroux állításai igazolására sűrűn használ sémi (asszir) és indoeurópai nyelvhasonlításokat. Sorra vonultatja fel kora nagy nyelvészeit, Max Müllert, Whitney-t, Ascolit stb., hogy eredményeiket bizonyítékként használja fel a legkülönbözőbb tudományágakban. Hogy Schmidt életében sohasem volt csak «nyelvész», hanem a szó leggazdagabb értelmében vett filológus, aki számára a történelem, a vallástörténet, az archeológia, az irodalom és a néprajz természetes egységet alkotott a nyelvészettel, az ennek a műnek is köszönhető.

Vigouroux óriási tudományos apparátussal dolgozott, és művében kora egyik legképzettebb metodológusának bizonyult.

E két mű lefordítása nemcsak a pénzkeresés alkalma volt Schmidt számára, hanem sokágú tudományos ismereteinek, stíluskészségének próbája is, főként pedig a tudományos elmélyedésnek és fejlődésnek, a kutatás eszközei megismerésének, az egyetemes meggazdagodásnak kitünő alkalma. Schmidt bámulatos munkabeosztásával és módszerességével is a fordítás legalább két

[17] *Szinnyei J.* Magyar írók. 13. kt. 187—88. l.

évig tartott, ami azt jelenti, hogy legalább ugyanennyivel kitolódott egyetemi tanulmányainak ideje is.

Életének ebben a korszakában alakul ki társadalomszemlélete is, elsősorban az akkori gazdasági és politikai események hatására. Az 1890 körüli évek Vác életében különösen nehéz időszakot jelentettek. Az akkori országos gazdasági válság a várost különösen érintette. A közlekedési hálózat kiépítésével Vác jelentősége mint gazdasági központé jelentéktelenné zsugorodott. A főváros vonzása kikapcsolta az eddig az élletéréhez tartozó községek jelentős részét. A filoxéra kipusztította Vác mezőgazdaságának legfontosabb termelési ágát, a szőlőtermelést. Az egymásutáni években bekövetkező jégverések a mezőgazdaság még megmaradt ágaiban elpusztították a termést. Növelte az agrár-lakosság nehézségeit, hogy az új váci püspök, Schuster Konstantin, házi kezelésbe vette az eddig bérbeadott egyházi földeket. Mindez természetesen erősen befolyásolta az iparosság, tehát a Schmidt család életét is. Az újságok egy-egy vezércikk foszlánya vagy híre elárulja a helyzet rendkívüli komolyságát: «A közterhek évről évre nagyobbak, míg a lakosság jövedelme kétségbeejtően apad», vagy: «A váci felsőjárás községeinek jelentékeny része, melyek még egy évtizeddel ezelőtt benépesítették piacunkat, ma a pusztulás szomorú képét nyújtják» stb. A kormányzat által adott «ínségkölcsönök» keveset enyhítettek a nyomorúságon.[18] A városi politikusok, mintha nem is mozogna a lábuk alatt a föld, nevetséges személyi harcokat folytattak. A liberálisok és a klerikálisok hatalmi törekvései elfeledtették az intéző körökkel a körülöttük egyre kétségbeejtőbb nyomorúságot.

Az értelmiség egy része felfigyel erre, és reagál is rá jótékonycélú bálok, majálisok stb. rendezésével. Mulatozással igyekszik «segíteni» a nyomorultakon. Kiveszik részüket ezekből a «mentőakciókból» az egyetemi hallgatók is, akik a 80-as évek végén megalakítják a «Vác-vidéki egyetemi kör»-t. A veszélynek ezekben a nehéz óráiban az ifjak önképzőkörösdit játszanak. A gyűléseken verseiket szavalják, novelláikat olvassák fel, március 15-én ők rendezik a város közönsége számára a hazafiaskodó ünnepélyeket, és a huszártisztek bálja mellett az ő táncvigalmaik «a legelitebbek.»

Első egyetemi éveiben Schmidt is tagja ennek a körnek. Még tisztséget, sőt báli pénztárosságot is vállal.[19] De nem sokáig van a vigadó ifjak között. A társadalmi élet nehézségei, amelyek saját sorsára is mérhetetlen súllyal nehezednek, kikergetik ebből a nem hozzá illő társaságból. Felismeri a társadalmi valóságot, és kialakul benne az a szociális szemlélet, amely most már élete végéig törés nélkül elkíséri, és amely megőrzi minden megalkuvástól, bármilyen súlyos árat kelljen is fizetnie politikai meggyőződéséért. A politikai elvhűségnek ezt a következetességét emeli ki az újgrammatikus nyelvésziskola egyik vezető alakjában, Hermann Osthoffban, akiről a konzervativizmusba merevedett Akadémián 1912-ben tartott emlékbeszédében a hallgatóság megütközésére kiemeli, hogy «vérbeli demokrata» és «lelkesül az emberiség haladásáért, igazságáért és szabadságáért».[20] Egyetemi éveinek már a kezdetén foglalkozni kezd azokkal a nyelvészeti kérdésekkel, amelyekről később legnagyobb alkotásait írja. 1918-ban, amikor befejezte élete legnagyobb terjedelmű és legmaradandóbb értékű alkotását, «Az indogermán flexió genezisének proble-

[18] Váci Közlöny. 1888. okt. 6. sz.
[19] Váci Hírlap. 1890. márc. 9. sz.
[20] Osthoff Hermann kültag emlékezete. MTA Emlékbeszédek XVI. k. 8. sz. 7. l.

mája»-t; az értekezés utolsó soraiban perorációszerűen, szokatlan líraisággal ír, és elmondja, hogy több, mint 25 éve gyűjtötte nagy tanulmányához az anyagot.[21] Ez azt jelenti, hogy az agglutinációs és az adaptációs elméleteket már a 90-es évek elején ismerte, önálló véleménye volt ezekről, és megkezdte a rájuk vonatkozó nyelvi tények gyűjtését. Ha tehát az egyetemi évek elhúzódtak is, telítve voltak a komoly felkészülés nagy munkájával.

Az egyetemen görög—latin szakos tanáraitól, Ponori Thewrewk Emiltől és Hegedüs Istvántól nem sokat kaphatott abból, ami őt különösen érdekelte: az ókorról. Az előbbi inkább fordító, zeneesztétikus és népszerűsítő volt, az utóbbi pedig főként a magyar humanizmus irodalmával foglalkozott. Schmidt írásaiban csak Hegedüs Istvánról emlékezik meg, de nem mint tudósról, hanem mint lelkes, melegszívű emberről.

Annál döntőbb hatása volt Schmidtre Mayr Aurélnak, akiről fentebb már megemlékeztünk mint a magyarországi indoeurópai nyelvészet tulajdonképpeni megalapítójáról és első jelentős képviselőjéről. Nemcsak tudása volt «enorm» — amint Schmidt mondja róla[22] —, de mint pedagógus és mint ember is kiváló volt. A budapesti egyetem bölcsészeti karának történetírója, Szentpétery Imre így jellemzi: «Mayr az indoeurópai nyelvészetnek roppant alapos ismerője volt, aki egyetemi működésében számtalanszor adta bizonyítékát, hogy az árja nyelvek mindegyikében mennyire otthonos, és sokat tett a nyelvszakos hallgatók tudásának összehasonlító nyelvészeti ismeretekkel való megerősítésére«.[23]

Schmidt különösen az indológia és az iranisztikai ismeretek terén köszönhetett sokat Mayrnak, akinek irodalmi működése is főként ezekre a filológiai ágazatokra terjedt ki. Tőle tanulta a filológia művelésének helyes értelmezését, tőle látta a tanítványokkal való foglalkozás örökké korszerű módszerét, az ő egyszerűsége és szerénysége vált példaképévé. Amikor írásaiban mesteréről megemlékezik, stílusának tárgyilagossága megtelik fénnyel, és szavait meleg érzelem tölti meg. Különös megtisztelésnektartotta, hogy ő lehetetett mesterének utódja az összehasonlító indoeurópai nyelvészeti tanszéken. Randveg Jenő után Mayr Aurél lett fejlődésének másik nagy irányítója.

Az egyetemi tanári anyakönyvben lévő már idézett bejegyzés szerint egyetemi tanulmányainak végpontja az 1896. év. Nyilván ezt úgy kell értelmezni, hogy akkor abszolvált, de még csak tanári alapvizsgája volt. Egyszer egyik barátja és hallgatótársa, Szücs István, a későbbi közoktatásügyi államtitkár, szemrehányással illette Schmidtet, hogy szakvizsgája letételét ennyire halogatja. Schmidt kötekedően, de öntudatosan válaszolt: «Vizsgák nélkül is tudok annyit, amennyit egy egyetemi tanárnak tudnia kell». Erre barátja megígértette vele, hogy egy éven belül leteszi szakvizsgáit, és Schmidt állta is adott szavát.

Anyagi helyzetének biztosítására 1897-ben mint alapvizsgás tanárjelölt helyettes tanári állást vállalt a lőcsei királyi katolikus gimnáziumban. Az első és az ötödik osztályban latin—magyar, illetve görög nyelvet tanít.[24] Küszködik a fiatal tanárok szokásos nehézségeivel, tetézi munkáját, hogy nem szaktárgyát

[21] Nyelvtudomány 1917. 203. l.
[22] EPhK 39 (1915) 739. l.
[23] *Szentpétery Imre :* A Bölcsészettudományi Kar története 1635—1935. Bp. 1935. 523. l.
[24] A lőcsei kir. kat. gimn. értesítője az 1897/98. tanévre. 19., 41. l.

is tanítania kell, és hogy elég nagy létszámú osztály főnöke. Közben szakvizsgájára is szorgalmasan készül.

Vizsgája letétele után Budapestre kerül a VI. ker. főreálba. A főváros egyik legkiválóbb iskolája ez, tanárainak nagy része már neves ember, sok köztük az egyetemi magántanár. Nagy megtiszteltetés a fiatal, még nem is okleveles tanár számára, hogy ide helyezték. Valószínűleg jóakarói is közreműködtek ebben.

Nagy nehézséget okozott neki, hogy klasszika-filológus létére olyan iskolatípusba került, amelyben a latint is csak rendkívüli tárgyként oktatták. Magyart, németet, földrajzot és szépírást tanított a legalsó osztályokban. Itt is éppen úgy, mint Lőcsén, csak heti 18 órája van, bőven van tehát ideje arra is, hogy egyrészt felkészüljön a pedagógiai vizsgára, másrészt megkezdje írói tevékenységét. A VI. ker. főreál Értesítője közli a tanárok irodalmi működését, és Schmidtről a következőket jegyzi fel: «Német és francia történelmi, földrajzi és etnográfiai művek fordítása és kritikai cikkek a «Magyar Kritiká»-ban.[25]

A «Magyar Kritika» Benedek Elek érdekes kísérlete volt. Az egész magyar művelődési életet szemmel tartó és értékelő eleven folyóiratnak neves munkatársai voltak: Balassa József, Hevesi Sándor, Mahler Ede, Osvát Ernő, Palágyi Menyhért stb. A folyóirat sorsa a teljes függetlenségre törekvő magyar kritikai lapok szokványos végzete: a rövid, dicsőséges pályafutást követő bukás. 1898-ban indult, 1900-ban szűnt meg. Az első két évfolyam kitűnő, az utolsó már csak vergődés.

Schmidtet nyilvánvalóan egész életén át hűséges barátja, Balassa József vitte be a folyóirat munkatársai közé. A lapban Schmidt tankönyveket, tanári székfoglalókat, Platón néhány dialógusának kétnyelvű kiadását és Onorato Occioni kis latin irodalomtörténetét ismerteti. Ezekkel az aránylag kisebb fajsúlyú könyvekkel a fiatal tudós elmélyedő alapossággal és komolysággal foglalkozik. Szívesen lát minden kis tény mögött nagy elvi kérdést, és ezeket széles keretek között tárgyalja. Onorato Occioni könyvével kapcsolatban a görög és római szellem viszonyát fejtegeti. A fiatalság elragadtatásával és túlzásával hangsúlyozza a görög kultúra mérhetetlen fölényét a rómaival szemben, és az utóbbitól megtagad «minden értéket, írói és művészi eredetiséget».[26] Egy kis iskolai segédkönyv bírálatában Róma államalkotó erejének okait kutatja. Egy a szatírdrámákról szóló középiskolai tanári székfoglaló értekezés ismertetésében a humanizmus és a nyers római szellem harcáról értekezik stb.[28] Ezek a kis írások csíráiban magukban hordozzák Schmidt jellemző írói tulajdonságait. A legkisebb életmegnyilvánulás mögött is nagy összefüggéseket keres. Nagyon hálás minden apró értékért, és szinte ijesztő indulattal ró meg minden kis tévedést is. Hogy megkapja a magáét, az egyébként buzgó és érdemes Homeros-fordító, Kemenes Kempf József, aki szemelvényes Ilias kiadásának bevezetésében «annyi bűnt követ el, hogy több nem is férne rája», amikor a görög epikai költészet nyomait kutatva az óind és a görög kapcsolatok bemutatásakor valóban szarvas hibákat követ el.[29]

Érdekes a kis írások belső dinamikája. A feltörő gondolatok szinte örvénylenek bennük, és gyakran magától értetődővé lesz, hogy az értekező próza szelíd

[25] A budapesti VI. ker. áll. főreáliskola 1898/99. évi értesítője, 57. l.
[26] Magyar Kritika, 1899. 253—255. l.
[27] u. a. 1899., 241. l.
[28] u. a., 1900. 130. l.
[29] u. a., 1899. 292—293. l.

monológja helyenként drámai dialógussá válik. Különben finom, megértő magatartása a könnyelműen elkövetett hibák láttára kérlelhetetlenséggé lesz, és ilyenkor nyelvezetében feltűnnek a gyermekkorában magába szívott népnyelv találó szólásmondásai, amelyek helyenként még az erőteljes stílus határát is túllépik.

A pedagógiai vizsga letételével Schmidt 1899. október 25-én megszerzi a középiskolai tanári oklevelet. Ez év őszén elkerül a Bulyovszky utcai főreálból a VIII. kerületi Tavaszmező utcai állami főgimnáziumba. Schmidt emberi és nevelői egyéniségére jellemző fényt vet a néhány sor, amellyel volt iskolája az Értesítőben elbúcsúztatja: «A tanári karban személyi vátozás csak egy történt: Schmidt József, ki egyévi működése alatt az egész tanári karnak tisztelő rokonszenvét megnyerte, a tanév elején a VIII. ker. állami főgimnáziumba helyeztetett át, s kinek távozását sajnálattal vettük ugyan, de másrészt megnyugtatólag hatott, hogy olyan helyre jutott, ahol a maga classica-philologiai szakképzettségének érvényesítésére megfelelőbb és állandó tere nyílott».[30]

A Tavaszmező utcai gimnáziumban először Cserép Józsefet helyettesítette, aki az 1899/1900-as tanévre Sallustius kéziratainak tanulmányozása végett külföldi útra kapott szabadságot, de néhány hónap múlva ugyanide rendes tanárnak nevezték ki. Ebben az intézetben is sok kiváló tanár működött. A fent említett Cserépen kívül, aki már ekkor egyetemi magántanár, itt tanított Pruzsinszky János, a kiváló klasszika-filológus és tankönyvíró, Bán Aladár, a finn—észt irodalom ismert tudósa, Zlinszky Aladár esztétikus, Kacsóh Pongrác zeneszerző, Posch Jenő pszichológus és a régi barát, Balassa József. Schmidtet iskolájában nagyon megbecsülték. Posch Jenővel együtt külön szobája volt, a kötelező 18 óránál általában kevesebbet kapott, kedvéért az iskola külföldi nyelvészeti folyóiratokat rendelt, többek között az «Indogermanische Forschungen»-t. Kezdetben a saját osztályában magyart is tanít, 1903-tól kezdve pedig csak a szaktárgyait.

Rendkívül jóindulatú, tanítványaival az órán kívül is foglalkozó, lenyűgöző tudású, de pedáns pedagógus volt. Neveltjeinek anyagi problémáival is törődött, és ha szükségük volt rá, pénzzel is támogatta őket. Középiskolai tanári munkájáról két volt tanítványának, Nagy Lajosnak, a kitűnő realista írónak és Prohászka Jánosnak, az ismert magyar nyelvésznek jellemzését közlöm.

Nagy Lajos visszaemlékezéseiben a következőket írja: «A görög nyelvet a nyolcadikban Schmidt József tanította, aki később egyetemi tanár lett, és híres nyelvész volt, a szanszkrit nyelv ismerője. Ez a Schmidt József jóindulatú, finom modorú ember volt, egészen elütött a szokványos tanártípustól. Egyszer reggel például az iskola felé sietve, találkozott egy diákkal; a diák is az iskolába tartott. Csak lassan ment, és Schmidt elérte. Esett az eső, a diák a fal mellett lépdelt és cigarettázott. Schmidtnél esernyő volt. Beléjekarolt a diákba, és rögtön így szólt: «Csak szívja tovább, miattam a világért se dobja el, nem akarom zavarni az élvezetében». Az esernyője alá vette a diákot, és együtt mentek tovább . . . Schmidt József kedves modorosságai közé tartozott, hogy urazott bennünket. Nagy úr, Kovács úr — így szólt hozzánk. Rettentően tudta a görög nyelvet is, sokkal jobban, semhogy jól tanított volna. A tanítás különben is kényszermunka volt nála, mert mással, tudományos kutatással foglalkozott».[31]

[30] A VI. ker. áll. főreáliskola 1898/99. évi értesítője. 20. l.
[31] *Nagy Lajos*: A lázadó ember. Bp. 1949. 130. l.

Prohászka János így ír egykori tanáráról: «A VII—VIII. osztályos koromban tőle tanultam a görög nyelvet,s így közvetlen közelről tapasztalhattam, miként tudta hatalmas tudásának kincseit bő kézzel elhinteni szeretett tanítványai között. Tantárgya — akár a latin, akár a görög nyelv volt — csak keretül szolgált, amelybe minden szép és jó belefért, ami az érettségire készülő ifjakat érdekelhette. A klasszikus görög nyelv tanítása nem öncélú, nem elszigetelt valami volt nála, hanem vele és általa gazdag világot tárt tanítványai elé: nyelvet, gondolkodást, néprajzot, történelmet, kultúrát, irodalmat, társadalmi fejlődést. Fejtegetései sokszor átlépték a középiskola tanítási anyagának előírt korlátait, az előadottak színvonala gyakran meghaladta tanítványai tudásának körét, tehát — mint a nagy tudósok általában — nem volt középiskolába való, de a tanulni és tudni vágyók talán éppen azért mindig nagy érdeklődéssel hallgatták és figyelték szavait. Sokszor teleírta a táblát — akárcsak a matematika tanára — nyelvészeti bizonyító levezetésekkel, szószármaztatásokkal, belemelegedett a magyarázatba, elragadta a lelkesedés heve. Ilyenkor «abszolút szilenciumot» kért, mi pedig bámultuk, s úgy éreztük, s ezt többen ki is mondtuk, hogy előadása nekünk még magas, az egyetemre való . . . Az érdeklődőkre nagy volt a hatása, és sokan éppen az ő hatására mentek az egyetemre, és léptek tudományos pályára.

Tanításmódja kezdetben nehéznek tetszett, mert a nyelvtudományi terminológia, a lépten-nyomon használt tudományos szakkifejezések, főként pedig a magyarázatban egymást érő idegen szavak tömege nemcsak különössé, hanem gyakran — különösen eleinte — érthetetlenné is tették az előadottakat. Azonban fokozatosan megszoktuk, s mivel szabad kérdező jogunkkal élve, mindent megvilágíttattunk vele, csakhamar mindent megértettünk. A tudományos műszavak magyarrá tevésével nem sokat törődött, mivel álláspontja az volt, hogy lefordításuk, magyarításuk nem fontos és nem sürgős még a középiskolában sem, annál kevésbé a tudományban . . .

Nagyon jószívű ember volt, közvetlen, barátságos, sőt mondhatni, nagyonis udvarias (például a nyolcadikosokat már urazta). Minden tanítványát meghallgatta. Kérdéseikre készségesen válaszolt. Buzdított mindenkit a szorgalmas tanulásra, de soha senkit sem fenyegetett a bukás rémével. Felfogása szerint — ahogy előttem, gyakorló tanárjelölt koromban, mint vezető tanárom többször hangoztatta — a tanulót nem megbuktatni, hanem tanítani kell».[32]

A visszaemlékezések meleg líraisága a kellő megvilágításba helyezi — ellentmondásaik ellenére is — Schmidt nevelői egyéniségét, és a szavak mögül kibukkanó jellemvonások valóban találóak; de van egy közös tévedésük, mintha osztályzáskor valami éteri liberalizmus töltötte volna el Schmidtet. A lőcsei, a Bulyovszky és a Tavaszmező utcai gimnáziumok értesítői ennek ellentmondanak, és az ott közölt osztályzatok szerint Schmidt az iskolák szigorú tanárai közé tartozott, aki nemcsak önmaga, de tanítványai elé is magas követelményeket állított.

Pedagógiai munkássága nemcsak tanári tevékenységből állott, de mint tankönyvíró és tankönyvbíráló is szolgálta a magyar nevelés ügyét. A legjelentősebb tankönyvei az 1902-ben megjelent latin—magyar és magyar—latin zsebszótárak és az ezeket kiegészítő «Latin tulajdonnevek tára» című művei. Schmidt szótárai messze kiemelkednek az abban a korban meglehetősen nagy

[32] *Prohászka János* megemlékezése Schmidt Józsefről. Az ELTE Indoeurópai Intézetének könyvtárában. 2—3. l.

számban megjelenő iskolai szótárak közül. A legjobb bizonyíték erre, hogy 40 év alatt tíz kiadást értek el. Pontosságuknak, ügyes beosztásuknak, teljességüknek, kevés szóval sokat mondó sajátosságuknak köszönhetik ezt a közkedveltséget. Herold Ferenc, a hivatalos bíráló a legnagyobb elismeréssel szól a kis műről: «A legtöbb szónak jelentéseit és a jelentésekhez fűződő kifejezéseket oly classicus rövidséggel s mégis oly kimerítően sorolja fel a szerző, hogy e tekintetben zsebszótáráról csak a legnagyobb elismeréssel szólhatok . . . A szaktudással párosult fáradságos munkának eredménye az, hogy a szótár hathatósan elő fogja mozdítani a tanulók önálló munkálkodását és a latin nyelv sikeres tanítását.»[33]

Schmidt másik tankönyve Cicero *De imperio Gn. Pompei* című beszédének kiadása. Az eredetileg a Párizsba szakadt Kont Ignác magyarázataival megjelent művet Schmidt dolgozta át szokott alaposságával és finom pedagógiai érzékével.[34] Schmidt pedagógiai írói tevékenységének másik területe a tankönyvbírálat. Sokoldalúságára jellemző, hogy ő bírálja Simon Gábor: «Lélektani és gondolkodástani ismeretek» című művét is.[35]

1899-ben jelenik meg első tudományos értekezése, az Egyetemes Philológiai Közlönyben «A dualis kérdése az ópersa deklinációban» címen. Ez a cikk nemcsak teljes nyelvi és módszertani felkészültségre mutat, de illusztrálja azt is, hogy a szerző minden vonatkozásban egyéni utakon jár. Nem egyénieskedést jelent ez, hanem a korábbi és a korabeli nyelvtudomány maradandó értékeinek szintézisét, amelybe Schmidt kivételes tehetsége eredeti színt vitt bele.

Nagy veszteség, hogy a hátrahagyott műveinek jegyzékében szereplő «A nyelvtudomány története» című írása megsemmisült, és ezért magaalkotta összefüggő képet nem kaphatunk a legilletékesebbtől elődei és kortársai működésének értékeléséről. Ezért műveiből és tanításaiból kell összeszedegetnünk az idevonatkozó adatokat. Ezek alapján próbáljuk most vázlatosan megrajzolni nyelvtudományi szemléletét.

A magyar összehasonlító nyelvtudomány első nagy úttörőinek, Sajnovicsnak, Gyarmatinak műveit jól ismerte.[36] Kőrösi Csoma Sándor munkásságáról elismerő értékelést írt a Kőrösi Csoma Archívumba,[37] illetve a Magyar Nyelvőrbe.[38] Beregszászi Nagy Pálról, Mátyás Flóriánról is megemlékezik,[39] Mayr Aurélról vallott felfogását már ismertettük.

A régebbi nagy külföldi klasszikusok közül Bopp és Grimm munkásságát becsülte sokra. A legtávolabb tőle Schleicher állott, akinek fölényes magatartását, főként az agglutinációs elmélettel kapcsolatban, helytelenítette. Annál többre becsülte a Schleicher által megalapított újgrammatikus iskolát, amelynek alaposságát, nagyvonalúságát és főként rendszeralkotó képességét követendő példának tartotta. Brugmannt posthumus értekezéseinek ismertetéseiben[40] «óriásnak» nevezte, és ennek hatalmas szintézise, a nagy «Grundriß», tudományos és tanítási munkájának vezérfonala volt. Osthoffról megragadó emlékbeszédet tartott az Akadémián, amelyben az újgrammatikus iskola

[33] Hivatalos Közlöny, 1902. 29. l.
[34] Bp., 1906. VII. 46. l.
[35] Hivatalos Közlöny, 1903. 265—267. l.
[36] Nyr., 1921. 35. l.
[37] KCsA, 1921. 1—26. l.
[38] Nyr., 1921. 35. l.
[39] Nyr., u. o.
[40] Nyr., 1924. 45. l.

történetét és tanításait részletesen ismertette.[41] Delbrück, Leskien, Saussure műveit nemcsak végigolvasta, de végigtanulta.

Minden nagyrabecsülése ellenére is Schmidt erősen kritikus szemmel nézte az újgrammatikusoknak az agglutinációs elmélethez való indokolatlan ragaszkodását és a hangtörvények merev alkalmazását. Gondolkodásának önállóságát bizonyítja, hogy amint már feljebb említettük, már a kilencvenes évek elején felismerte az újgrammatikusok glottogonikus felfogásának legsebezhetőbb pontját, és meglátta Ludwignak, a sokat támadott prágai egyetemi tanárnak adaptációs elméletében rejlő nagyszerű új gondolatát. Ugyanekkor felismerte Ludwig tanításának fogyatékosságát is, hogy a megtalált igazságot nem tudta megfelelő bizonyítékokkal elfogadtatni. Ludwig három értekezése: «Die Entstehung der Deklination», «Der Infinitiv im Veda» és az «Agglutination oder Adaptation» döntő tudományos élmény volt számára, és egy negyed évszázad munkáját szánta arra, hogy ezt a lebecsült elméletet kiegészítse, elmélyítse és igazolja.

Az újgrammatikusoknak a hangtörvények kivételnélküliségét hirdető elméletére a döntő csapást Wundt mérte nyelvpszichológiai műveiben. Schmidtnek ez volt a harmadik nagy tudományos élménye, és élete végéig vallotta — talán a kelleténél kissé egyoldalúbban — a lelki folyamatoknak a nyelvre tett döntő jelentőségű hatását. Érdekes, hogy Schmidt fényes kritikai érzéke Wundt pszichologizmusának fogyatkozásait nem látta meg, vagy legalábbis nem beszélt róluk.

Annál keményebben bírálta a pozitivista iskola, de különösen Meillet glottogonia-ellenességét. Egy külön akadémiai felolvasást szentelt ennek a csak nyelvi tényeket gyűjtő és csoportosító, de az okok keresésére nem sokat gondoló iskola egyoldalú állásfoglalásának jellemzésére.[42] A nyelvészek közül magához legközelebb állónak talán a dán Jespersent tartotta, akinek különösen általános nyelvészeti felfogásával azonosította magát.

Tudományos látóköre rendkívüli szélessége ellenére is magát mindig korlátolt munkaterületű «indogermanistának» tartotta, és még ezen a nyelvtudományi ágon belül is gyakran hangoztatta egy-egy kérdéshez hozzászólva, hogy «ezen a tudományterületen nincs autopsziám».

Gyakorlati nyelvtudása is rendkívül széles volt. Ő maga írta be az egyetemi tanárok anyakönyvébe arra a kérdésre, hogy milyen nyelveket ismer, a következőket: «Az indogermán nyelvek fő ágazatait, németül, angolul, franciául olaszul, hollandul, dánul többé-kevésbé».[43] A fő ágazatokba bele kell érteni a szanszkrittól a hindiig és a cigányig az indológus, és az óperzsától a mai perzsáig az iranista számára szükséges valamennyi nyelvet. A keleti indoeurópai nyelvek közül alaposan ismerte az örményt. Felfedezésük után azonnal behatóan foglalkozott a tochárral és a hettitával. Saját tanári szaktárgyait, a görögöt és a latint tökéletesen ismerte — dialektusaikkal együtt. Érdekes fényt vet gyors nyelvtanulási képességére az albán nyelv elsajátításának története. Közvetlenül az első világháború előtt a Keleti Kereskedelmi Akadémiára be akarták vezetni az albán nyelv tanítását. Hiába kerestek megfelelő nyelvtanárt. Végül Schmidtet kérték fel az oktatására. Ő beszerezve a szükséges szakkönyveket, néhány hónap alatt úgy megtanulta az albán nyelv két fő dialektusát, hogy

[41] Osthoff-emlékbeszéd.
[42] A glottogónia jogosultsága. Akadémiai Értesítő, 1915. 469.—477 l.
[43] Egyetemi Levéltár.

felkészülten várhatta a tanév megindulását. De a világháború kitörése miatt az új nyelv bevezetésére nem került sor.

Megsemmisített kéziratai között volt egy «Romanisztika indogermán alapon» címmel. Ezt francia szakos leánya kedvéért írta. A Tanácsköztársaság idején Petz Gedeon helyett ő tartott germanisztikai előadásokat. Kitűnően ismerte az óskandináv nyelvet. Egy tanítványa elbeszélése szerint, amikor ez egy az Eddákkal kapcsolatos problémával fordult hozzá, Schmidt az eredeti szövegű kiadást kinyitva, ex abrupto lefordította a kérdéses részt. A kelta nyelvekkel a század elején kezdett foglalkozni. Ezek közül kitűnően ismerte a gall nyelv addig feltárt töredékeit, az ó- és középírt, az ó- és középwalesit és a gált. Ezekből a nyelvekből különösen öregkorában sokat fordított. Saját bevallása szerint nem volt «autopsziája» a balti és a szláv nyelvekben, de művei, különösen könyvismertetései, arról tanúskodnak, hogy ezeket is jól ismerte, csak talán ezekben nem voltak olyan elmélyedő és precíz ismeretei, mint a többiben.

A más nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvek iránt is állandóan érdeklődött. A sémi és a hamita nyelvekről már ifjúkori fordításaival kapcsolatban beszéltünk, de ez az érdeklődése mindvégig megmaradt. Több írásában, különösen könyvismertetéseiben és vitacikkeiben a finnugor és indoeurópai nyelvek rokonságának kérdésével foglalkozott, hangsúlyozva mindig, hogy ő a problémát az indoeurópai nyelvészet oldaláról nézi. «A nyelv és a nyelvek» című könyvében közölt óriási példaanyag mutatja, hogy milyen egyetemes tájékozottsága volt a világ nyelveiben.

Kőrösi Csoma Sándorról szóló megemlékezéseiben a tibeti nyelvről és filológiáról ad kimerítő ismertetést. A substratum-nyelvek közül különösen az etruszkkal foglalkozott sokat és behatóan.

Schmidt mérhetetlen szerénysége és nemes tartózkodása miatt nyelvismeretének köréről ennyit lehetett megállapítani, de szinte biztosra vehető, hogy ez a kör a vázoltnál sokkal nagyobb terjedelmű volt.

Amint már említettük, Schmidt nemcsak nyelvész, de a szó legtágabb értelmében vett filológus is volt, aki a nyelvészettel kapcsolatos minden tudományágat bevont kutatási körébe. Mindenekelőtt az irodalom vonzotta. Főképpen a népek ősköltészetével foglalkozott, de a modern irodalom iránti érzékét legjobban az a beleélő erő mutatja, amely a legkülönbözőbb nyelvekből való fordításaiban megtalálható.

Az ősi irodalommal szoros kapcsolatban van a mitológia. Megmaradt és elveszett kéziratainak jelentős része ezzel a tárgykörrel foglalkozik. Páratlan vallástörténeti ismereteiről tanúskodnak a Buddháról írt könyvei, a Zoroasterről írt és sajtó alá teljesen elkészített kézirata, legújabban az Akadémia kézirattárába került összefoglaló vallástörténete és egyéb idevágó művei. Különösen két akadémiai felolvasása: «Buddha az Avestában» és «Varuna és Jahve».

Rendkívül érdekelte az etnológia is. Egyik ide tartozó akadémiai felolvasása «Az indo-ária polyandria eredete» című mestermű.

Filozófiai műveltsége is rendkívül mély volt. Ilyennemű megjelent és kéziratos művei nemcsak arról tanúskodnak, hogy az ókori keleti és görög filozófiának volt kiváló szaktudósa, de kéziratban maradt propaideutikája és bölcselettörténeti vázlata azt bizonyítja, hogy mélyreható egyetemes filozófiai műveltséggel rendelkezett. A nyelvpszichológiának a nyelvészeti felfogásában való jelentős szerepéről már volt szó. Hogy az általános pszichológiával is sokat foglalkozott, azt mutatja a fentebb említett lélektani tankönyv ismerte-

tése. Ebben írja: «Csak jó filozófiai csírákból fejlődhetik ki igazi humanizmus, mely nélkül semmiféle igazi kultúra nem képzelhető el».[44]

Ez a nagy, átfogó nemes szemlélet volt vezérfonala Schmidt tudományos munkásságának. És itt látszik meg, hogy mennyivel több volt ő, mint kiváló szakember. Lelke mélyén egész népe igazi tanítómestere szeretett volna lenni.

A művészetek közül különösen a zenét szerette. Hatalmas harmóniuma szinte zenekarként zengett. Kedves zeneszerzője Wagner volt, akinek zenedrámáit kotta nélkül játszotta. Ezekben számára a kelta és a germán mondavilág kelt életre, a bennük levő örök tanításokat sugározva a zene ellenállhatatlan szuggesztivitásával.

A zene iránti érdeklődésének irodalmi emléke is maradt. Kacsóh Pongrác kitűnő kis lapjában, a «Zenevilág»-ban már a század elején klasszikus tömörségű és mégis minden lényegest magában foglaló cikket írt a görög zenéről. Elragadtatással beszél arról, hogy a zene a görög kultúra virágzásának idején milyen központi helyet foglalt el az életben. «Mindenki muzsikált — írja —, muzsikált a filozófus Sokrates, az államférfi Perikles, a világfi Alkibiades».[45]

Sokoldalú gazdag ismereteit nagy szintetikus művelődési tanulmányokban dolgozta fel. Sajnos, ezekből a címükön kívül semmit sem ismerünk. De a címek is sokatmondók: « India kulturális hatása Európára», «Ókori kapcsolatok India és a nyugati világ között», «Ind és görög filózófia viszonya», «A buddhizmus hatása a nyugati kultúrára» stb. Ezek értékéről jó ízelítőt ad Buddháról szóló könyveinek néhány idevágó fejezete.

Schmidt tudományos működésének ismertetése és értékelése egy másik cikk feladata lesz, itt még csak annyit, hogy már a fiatal Schmidt is a nehéz, gyakran megoldhatatlannak tartott problémák kutatását kedvelte. 1904-ben megjelent doktori értekezése, a «Nasális infixum névszókban» olyan kérdést old meg, amelyről Hirt, a kiváló indoeurópai nyelvész azt írta: «Tény, amelyet nem kell bolygatni, ha magyarázni nem tudjuk».[46] Fokozottabban áll ez élete fő művére, a többször említett «Az indogermán fexió genezisének problémájá»-ra.[47]

Az egyetemes indoeurópai filológia nagy veszteségére Schmidt minden írása magyarul jelent meg, és folyóirataink abban az időben még nem közölték a megjelent tanulmányok tartalmát idegen nyelven. Tudomásom szerint egyetlen egy írásáról jelent meg egy egysoros tartalmi ismertetés az «Indogermanische Forschungen»-ben, «A consul etymonjáról».[48] De a bizonyítás nélkül közölt megfejtés visszhangjának semmi nyoma sincs a szakirodalomban.

Amikor a magyar nyelvészeti folyóiratok közül már csak a Magyar Nyelvőr nagyonis mérsékelt számú lapjai álltak rendelkezésére, a nyugati nyelveket szóban és írásban kitűnően bíró Schmidt ekkor is csak magyarul írt. Megható ez a ragaszkodás népéhez és anyanyelvéhez, de nem kétséges, hogy a magyar és az egyetemes nyelvészetnek, nem utolsósorban magának, többet használt volna, ha ezekben az időkben idegen nyelven publikál. Hogy minden lelki depressziója ellenére is volt még komoly mondanivalója a tudomány számára, annak legfőbb bizonyítéka, a «Magyar Nyelvőr»-ben folytatásokban megjelent tanulmánya az óiráni vokalizmusról,[49] amelynek ma is értékes ered-

[44] Hivatalos Közlöny, 1903. 265—267. l.
[45] Zenevilág, 1903. 374. l.
[46] *H. Hirt:* Handbuch der griechischen Laut- und Formenlehre, Heidelberg, 1902. 429.
[47] Nyelvtudomány. 1913—1917.
[48] Indogermanische Forschungen, 1903/1904. 82. l.
[49] Nyr., 1927—1928.

ményeit tanszéki utódja, Harmatta János mutatta ki az Ókortudományi Társaság és a Nyelvtudományi Társaság közös rendezésében tartott Schmidt-emlékülésen. Annak is csak egyetlen nyoma került eddig elő, hogy külföldi szakemberekkel kapcsolatot tartott volna. SIRDAR, Umravsnigh Mallinath ind tudóssal levelezett, [akinek egy Kalidasa-kiadását az Akadémiai Könyvtár Keleti Osztálya őrzi]. Schmidt üldöztetése idején ez az ind tudós levelet is írt az akkori magyar kormánynak, védelmébe véve őt. Sajnos, e levél eddig még nem került elő.

Jellemző a nagy tudósra, hogy soha sem járt külföldön. Amíg mestere, Mayr Aurél éveket töltött el külföldi egyetemeken, és még helyettes professzor korában is egy nyári félévet hallgatott a párizsi egyetemen, Schmidt nem követte ezt a példát. Ennek oka elsősorban könnyen és gyakran előtörő betegsége lehetett, de bizonyosan része volt a változást, a mozgást nem kedvelő természetének is. Rendkívül érdekelte őt a mindennapi élet ezer problémájával együtt, nagy áldozatokra is kész szeretettel szolgálta az embereket, amint későbbi tragikus sorsából is kiderül, de igazán jól a budapesti Mátyás téri és a váci Hattyú utcai dolgozószobájában érezte magát. Kényszernyugdíjazása után, ha valamennyire is megismerteti műveit külföldön, örömmel fogadták volna bármelyik idegen egyetemen. Ő mégis a külföldi fényes sors helyett a itthoni robotmunkákat és az elszigetelődést választotta. Ma mindezt nehéz megérteni, de a népéhez való ragaszkodás ilyen foka láttára, nem tehetünk mást, mint hogy meghajolunk Schmidt emléke előtt.

Schmidt a kilencszázas évek elején középiskolai tanári munkája mellett egyre szélesebb körű irodalmi működést fejtett ki. Sűrűn jelentek meg cikkei és könyvismertetései az «Egyetemes Philológiai Közlöny»-ben, de dolgozik a «Nyelvtudományi Közlemények»-be, a «Történelmi Szemlé»-be, a «Zenevilág»-ba stb. 1906-ban indul meg a magyarországi indoeurópai nyelvészetben új korszakot nyitó kitűnő folyóirat: a «Nyelvtudomány». Szerkesztője Asbóth Oszkár, a magyar szlavisztika első kiemelkedő munkása, aki rögtön meghívja Schmidtet a lap munkatársai közé. A lap állandó dolgozótársai közé tartozik az idősebb nyelvészek közül Petz Gedeon és Balassa József, a fiatalabbak közül Gombocz Zoltán, Benigny Gyula stb. A folyóirat valamennyi száma cikket vagy könyvismertetést közöl tőle. Itt jelenik meg folytatásokban fő műve is, az indoeurópai flexió eredetéről.

1907. június 3-án a Magyar Tudományos Akadémia ülésén felolvassa vendégként «Az itáliai nyelvcsalád helyzete az indogermán nyelvek körében» című értekezését.[50] Ezért 1908-ban megkapja a Sámuel-díjat. Ugyanebben az évben a Bölcsészeti Karon az ind nyelv és irodalom magántanára lesz.

Életének legkiegyensúlyozottabb, legalkotóbb korszakát éli. Megnősül. Felesége, Tenzinger Mária szintén váci származású. Igazi élettárs, aki a derült és a szomorú napokban egyaránt segítő barátként áll férje mellett. Családi boldogságának betetőzését jelenti leányuk, Anna megszületése.

A tudományos világ elismerései is egymást követik. 1910. november 22-én kinevezik a Bölcsészeti Karon az indoeurópai nyelvészet rendkívüli tanárának. A tanszék Mayr Aurél nyugdíjba vonulása, tehát 1905 óta betöltetlen, de a lassú adminisztráció következtében csak 1909-ben írtak ki rá pályázatot, amely csak egy év múlva dőlt el Schmidt kinevezésével.

[50] Bp., 1907. 73. l.

A Magyar Tudományos Akadémia 1911. április 26-án levelező tagjának választja. Székfogalaló értekezését ez év november 20-án olvassa fel «Kísérlet az indogermán gutturális probléma megoldására» címen.[51] Még ugyanebben az évben megválasztják a Klasszika-filológiai és a Nyelvtudományi Bizottság tagjává. Schmidt azonban nem szereti az ülésekre való járást. Jóformán csak akkor jelenik meg ezeken, ha felolvas. Ezt a kötelezettségét buzgón teljesíti. 1913. január 7-én «Az italo-kelta *i*-gentivus» címen tart előadást.[52] Ugyanezen év december 15-én emlékbeszédet mond Hermann Osthoff külső tagról.[53]

A «Magyar Philológiai Társaság» is a legtöbb évben választmányi tagjává választja, de Schmidt ezeken az üléseken is csak ritkán van jelen. Kialakult munkarendjét nem szereti megbolygatni.

Mintha csak érezné, hogy nem tart sokáig a szép, derült időszak, egyre lendületesebben dolgozik. Cikkei sűrű egymásutánban jelennek meg, amint már említettük, gyakran ül le a felolvasó asztalhoz, sőt külön tanítást is vállal a Verő Adél-féle leánynevelő intézetben. Itt kultúrtörténeti előadásokat tart.

A legtöbb időt és energiát azonban egyetemi tanári munkájának szenteli. Rendszerint két kollégiumot hirdet; az egyikben az indoeurópai összehasonlító nyelvészet alapjait tárgyalja, a másikban az óind nyelv és irodalom ismeretébe vezeti be hallgatóit. A Tanárképző Intézet megbízásából pedig egy harmadik kollégiumban a görög vagy a latin nyelv rendszerét tárgyalja történeti és összehasonlító alapon. Óráira nagyon alaposan készül. Előadásait nagy, bekötött füzetbe írja finoman ívelt betűivel. Egy törlés vagy javítás sem található írásaiban. Rendkívül tömören, igen magas, valóban akadémiai szinten ad elő. Felépített rendszere tökéletes. Minden órája egy ragyogó kis tanulmány. Fő kollégiumában elsősorban a «nagy Brugmann»-ra támaszkodik, de anyagába beleszövi a legújabb kutatások kétségtelen eredményeit is. A maga megállapításait csak a legritkábban, akkor is nagyon szerényen, szinte alázatosan közli.

Előadásai a kezdőknek nagyon nehéznek tűntek fel, tömörségük, nagy illusztrációs anyaguk és az idegen nyelvészeti műszavak sűrű alkalmazása miatt. Az új fogalmakat mindig pontosan megmagyarázta, de definíciói megértéséhez is kellett bizonyos előismeret és elmélyedés. Szándékosan nem könnyítette meg hallgatói dolgát. Véleménye szerint a tudomány magaslataira vezető tanárnak csak vezetnie szabad, és semmiképpen sem viheti fel oda a vállán tanítványait. Előadásai közben is szívesen vette, előadása után pedig valósággal várta a kérdéseket. Aki túljutott az első hónapok nehézségein, annak az órák igazán magasrendű élvezetté váltak. Előadásai szigorúan tárgyilagosak voltak, azért néha-néha egy-két mondatot hozzáfűzött anyagához. Ezek nemcsak a problémák mélységébe és összefüggéseibe világítottak bele, de elég gyakran megteltek férfias lírával, és tanári egyéniségére vetettek fényt.

A vizsgákon szabatos tudást követelt. Akinek feleletében azonban felfedezte a szorgalom jegyeit, annak a legnagyobb türelemmel és jóindulattal segített. Ilyenkor minden törpényi pozitívumot óriássá duzzasztott a feleletet kísérő megjegyzéseivel. Ő a legmagasabbrendű pedagógiai módszert művelte; nem vulgarizálta az anyagot, hanem kedvet, önbizalmat ébresztett, és segítséget nyújtott a legnehezebb problémák megoldásának megkísérelésére.

[51] Bp., 1912. MTA. 90. l. Ért. a nyelv- és néptudomány köréből. 22. 4—5. sz.
[52] Akadémiai Értesítő, 1913. 96—101. l.
[53] Osthoff-emlékbeszéd, 24. l.

Schmidt életének ezt a napos korszakát durván lezárta a háború kitörése. Tanítványainak nagy részét magának követelte a harctér, gyakran a halál. Megrendülten nézte az egyre üresedő padsorokat. Egyik könyvismertetésbe beleszövi a háborútól való irtózását. Bolte-Polivka (a Grimm testvérek mesegyűjteményéről szóló) könyvét bírálva, ezeket írja: «Míg a világ népei gyilkos öldökléssel küzdenek egymás ellen, e kötet a tudomány győzelmét jelenti a napi politika irigy jelenségei felett: az ellenséges népek meséi békésen férnek meg e könyvben, mutatván, hogy az emberi elme legelemibb megnyilatkozásai nem ismernek romboló hatásokat».[54]

De nem engedi, hogy munkakedvét és alkotóerejét elernyessze az emberiség sorsa miatti kétségbeesés. Egymásután írja szép, érett műveit. Az Akadémián egyre sokszínűbb előadásokat tart. 1915-ben «a glottogonia jogosultságá»-ról[55] olvas fel. 1916-ban «Az indo-árja polyandria eredeté»-ről,[56] 1917-ben «Buddha az Avestában»,[57] 1918-ban «Varuna és Jahve»[58] címen értekezik. Ugyanebben az évben befejezi a már többször említett nagy tanulmányát az indogermán flexió genezisének problémájáról.[59] Schmidt egyéniségére nagyon jellemzőek a nagy mű záró sorai: «A flexió genezisének itt nyújtott elmélete velejében csak Ludwig teóriájának a modern nyelvtudomány szellemében és eszközeivel megkísérelt felújítása, egy sasszárnyalású koncepciónak hangyaszorgalmú verifikálása. Ha tehát van benne valami maradandó, az csak a félreismert nagy mester érdeme».[60]

Nagyon fájdalmas volt Schmidtnek, hogy hatalmas művére az egyetlen válasz Zolna Gyula pécsi egyetemi tanár éles támadásából hangzott fel, aki a tanulmányban használt sok idegen nyelvészeti műszót kifogásolta.[61] Az elfajult és szenvedélyes hangú vita csak 1920-ban fejeződött be, tehát éppen abban az időben folyt a leghevesebben, amikor Schmidt ellen a Tanácsköztársaság miatti magatartásáért a legnagyobb hajszát indították.

A háború befejezése és a polgári forradalom teljesítette néhány régi vágyát. megszűnt a vérengzés, az Osthoff-emlékbeszédben annyira kiemelt demokratikus elvek kezdtek testet ölteni, és benépesült előadóterme. A régi arcok mellé újak sorakoztak, és ő boldog kézfogással köszöntötte régi és új tanítványait, minden erővel segítve őket az újrakezdés nehézségeiben.

A Tanácsköztársaság kultúrforradalmi intézkedései a Bölcsészeti Kart is alaposan átalakították. A haladás képviselői kerültek a katedrákra. Az esztétikát Babits Mihály adta elő, a francia irodalmat Laczkó Géza, a filozófiát Fogarasi Béla, a latin irodalmat Révay József, a görögöt Czebe Gyula, a finnugor nyelvészetet Beke Ödön, és katedrára került végre Munkácsy Bernát is. Schmidtre a bizalom újabb és újabb munkákat rakott. Petz Gedeon helyett neki kellett vállalnia a germanisztikai tanszék vezetését, tagja lett az egyetemi direktóriumnak, a Philológiai Társaság direktóriumának, de a legfontosabb megbízása a Tanárvizsgáló Bizottság ügyvezető elnöksége volt. Itt napok alatt forradalmi változásokat léptetett életbe. A bürokrácia helyébe a humaniz-

[54] EPhK. 1915. 497. l.
[55] Akadémiai Értesítő, 1915. 469—477. l.
[56] u. a., 1916. 10—17. l.
[57] u. a. 1917. 81—90. l.
[58] u. a. 1918.
[59] Nyelvtudomány, 1917. 108—203. l.
[60] u. o. 1917. 203. l.
[61] Nyr., 1918. 105—116. l.

mus került, és nem a szabályzat betűinek megtartása, de a tanárképzés és a tanárjelöltek érdeke lett a legfőbb szempont. A Vizsgáztató Bizottságot lényegesen kibővítette, sok kiváló középiskolai tanárt hívott ennek tagjai sorába, akik a vizsgáztatásnál a tudomány szempontjait is, de a középiskola mindennapi szükségleteit is szem előtt tartották. Ez volt a Tanárvizsgáló Bizottság aranykora.

E megbízatások csak terhet jelentettek neki, és a tudománnyal való foglalkozás lehetőségének teljes összezsugorodását. De munkáját hősies önmegtagadással végezte, mert csak a köz és tanítványainak érdekét tartotta fontosnak.

A Tanácsköztársaság megfojtása után Schmidt ellen ezek miatt a szolgálatai miatt büntető eljárások indultak. Egyetemi tanári állásától felfüggesztették, tisztségeitől megfosztották, az Akadémia Igazoló Bizottság elé állította.

Sok izgalmat és csalódást okozott ügyének változatokban bővelkedő menete. 1919. október 8-án az Igazoló Bizottság javaslatára a Kar fegyelmi vizsgálat megindítását rendelte el. 1920-ban az Egyetemi Tanács a «Schmidt József ügyében elrendelt fegyelmi eljárást megszüntette azzal a megjegyzéssel, hogy nevezettnek a proletáruralom alatt tanúsított általános magatartását kifogásolhatónak tartja, ezt a maga részéről helyteleníti, s őt ezzel a kijelentéssel igazolja».[62]

A végső megoldást ígérő határozat Angyal Dávidnak, a Bölcsészeti Kar akkori dékánjának, Schmidt bátor jóakarójának köszönhető. Ugyancsak Angyal dékán elnökölt azon a kari ülésen, amelyen a Tanács fenti határozatáról dönteni kellett. A dékán helybenhagyó javaslata után felállt Áldássy Antal, a középkori történelem tanára, és szólamokkal teletüzdelt beszédében támadta Schmidtet, aki nem lehet az ifjúság tanítója, mivel «a radikalizmus híve».[63] A nyugdíjazását javasolta. Áldássy javaslata mellett szólalt fel Méhely Lajos és Tuzson János is.

Drámai vita alakult ki, az izgalmak annyira megviselték Angyal dékánt, hogy rosszul lett, és az elnöklést át kellett adnia. Kétszeri szavazás után a megfélemlített Kar négy szótöbbséggel Áldássy javaslatát fogadta el.

Az eljárás ezzel még nem ért véget. Schmidt ügye 1924-ig húzódott. Közben egyszer az illetékesek aranyhídat akartak építeni visszatéréséhez. Az Akadémia, melynek nagygyűlése a fegyelmi eljárás során Schmidtet rosszalásra ítélte,[64] József főherceget választotta meg elnökének. Az új elnöknek nem sok köze volt a tudományhoz, ezért, hogy neve minél többet szerepeljen, hasonló nevű apjának cigány nyelvi anyaggyűjtését akarták egy szakemberrel átdolgoztatni és kiadatni. Erre Magyarországon csak Schmidt volt alkalmas. Elküldték tehát hozzá Szinnyei Józsefet, akihez meleg barátság fűzte, és felajánlották neki, hogy ha elvégzi a munkát, kinevezik szegedi egyetemi tanárnak. A budapesti kar azonban nem engedi őt át, hanem visszahívja katedrájára. Schmidt gondolkodás nélkül visszautasította az ajánlatot. Erre 1924. december 31-ével félfizetéssel nyugdíjazták.

Schmidt nagy keserűséggel, de hősiesen viselte el az üldöztetéseket. Elsősorban a fokozott munkában keresett vigasztalást. Erre kényszerítette őt családja eltartásának gondja is. Ha a megjelent művek számát nézzük, a nyugdíjazásáig terjedő időszak életének legtermékenyebb korszaka. Évenként több

[62] Egyetemi Levéltár, 1797/1920—21. sz.
[63] A Bölcsészeti Kar üléseinek jegyzőkönyve, 1921.
[64] 1919. dec. 2. összes ülés

népszerű művet ad ki. Buddháról és tanításáról két könyvet is írt. «Az óind epika», «Az ind filozófia», «A szanszkrit irodalom története,» «Kálidásza» című műveiben Indiáról az első hiteles kép tárul fel a magyar olvasó előtt. Valamennyi remekbe szabott írás. Bennük a korszerű tudományosság kitűnően társul a közérthetőséggel. Minden ízükben eredeti alkotások, amelyek magukon viselik írójuk rendkívüli tudását és teremtő tehetségének bélyegeit. A legkiemelkedőbb népszerű műve «A nyelv és a nyelvek» című könyve. A legtárgyilagosabban nézve is nemcsak a magyar, de a világirodalomban is csak kevés hasonlóan eredeti, érdekes és gazdag bizonyító anyagú népszerű művet találunk e tárgyról. E könyvek ugyan a nagyközönség számára készültek, de feltétlenül igényt tarthatnak arra, hogy értékeik tudományos szempontból is megvilágítást kapjanak.

Munkálkodásának másik területe a «Nyelvőr» volt. E folyóirat szerkesztője, Balassa József boldogan ajánlja fel cikkei közlésére lapját, amelybe főként a haladó szellemű magatartásukért üldözött nyelvészek írtak. Schmidt élt a felhívással, és 1928-ig elég sűrűn jelentette meg itt cikkeit. Írásai főként három esemény köré csoportosulnak. A Kőrösi Csoma-jubileummal kapcsolatban cikket ír egyrészt a nagy magyar orientalista munkájáról, másrészt annak helytálló szófejtéseit támasztja alá újabb érvekkel. Ugyancsak ennek a jubileumnak és a Kőrösi Csoma Archívum megindulásának alkalmából jelenik meg e folyóiratban nagy tanulmánya a kiváló magyar keletkutatóról. Alkalmat ad Schmidtnek ez az írás arra is, hogy bemutassa a tibeti filológiában való tájékozottságát.

A «Nyelvőr»-ben megjelent cikkei másik csoportjának megírására a kényszerítő esemény T. Modi párszi tudósnak Magyarországi látogatása volt. Ezt az akkori szélső jobboldal egyik, délibábokat hajszoló csoportja, az ún. «turanisták» nagy propagandahadjáratra akarták felhasználni. Schmidt élesen bírálta az indiai vendég dilettáns nyelvészeti és őstörténeti fejtegetéseit a «Nyelvőr»-ben,[65] a «Nyugat»-ban pedig nagyobb tanulmányt közölt a turanizmus felfogásának képtelenségeiről.[66] Amikor ezekért az írásaiért megfenyegették, szenvedélyes tiltakozással válaszolt: «Inkább meszet enni, mint terrorista dillettantizmus előtt meghátrálni».[67] Ez a harcos magatartás bátor politikai színvallás volt. Schmidt még az üldözések legveszélyesebb időszakaiban sem rejtette véka alá társadalmi nézeteit. «A nyelv és a nyelvek» c. könyvében például az álföldreform korszakában ilyen példamondatot is használ: «Föld kell a népnek!»[68]

Utolsó megjelent cikkei iranisztikai jellegűek voltak. Egyrészt H. Jacobsohn: Arier und Ugrofinnen című könyvéről írt bírálatában ismerteti a finnugor és az iráni népek kapcsolatát,[69] másrészt az iráni ó-vokalizmus problematikáját fejtegeti.

Munkásságának harmadik területét fordításai alkotják. Kezdetben nagyon megválogatja, hogy milyen mű átültetését vállalja. 1921-ben Kālidāsa: «A király és a bajadér» című színművét fordítja le. 1924-ben a Pantheon könyvkiadó megbízásából Ferrero: «Az ókori civilizáció bukásá»-t. Ugyanez a kiadó fordíttatja le vele a Remekírók Pantheonja számára Schopenhauer két tanulmánykötetét. Mint fordítónak legnagyobb alkotása az ind Pañcatantra mesegyűjtemény átültetése. Harmatta János írja ennek a műnek nemrégen

[65] Nyr., 1925. 131—132 l.
[66] Nyugat, 1925. 197—200. l.
[67] Nyr., 1925. 100. l.
[68] A nyelv és a nyelvek. 69. l.
[69] Nyr., 1923., 1927.

megjelent újabb kiadása előszavában: «Jelen Pancsatantra fordítása egyik szép emléke annak a fáradozásnak, hogy a magyar olvasóközönség széles rétegeit az ókori ind irodalom maradandó értékeivel megismertesse».[70] Bámulatos munkatempóját és szorgalmát bizonyítja, hogy a Magyar Nyelvőrben megjelent tanulmányain kívül Révay Józseffel, a másik üldözött klasszika-filológussal együtt lefordítja Victor Hugo «A nyomorultak» című monumentális regényét. «A regény mesterei» című sorozatban a Pantheon kiadásában jelenik meg Somerset Maugham: «A színes fátyol» és Wassermann «Faber» című regényének fordítása. A Népszava adja ki a Schönberg Armanddal együtt átültetett Wells-regényt, az «Ugh-lami»-t, és ugyanebben az évben jelenik meg Kner kiadásában az ind irodalom harmadik gyöngyszeme, Śūdraka «Az agyagkocsika» című drámája.

1926-ban szintén «A regény mesterei» című sorozatban jelenik meg Conan Doyle «A köd országa» című regénye. A következő évben ugyanebben a sorozatban Hugh Walpole «Jeremiás» című műve. 1929-ben Mereskovszkij «Kelet titkai» című könyve. Utolsó fordításai már az anyagi nehézségek kényszere következtében elvállalt szükségmunkák: Hull «A sejk» és a posthumusnak számító fordítása Allorge: «A nagy kataklizma» című regényei. Jellemző a könyvkiadói politikára, amelyet nyilván az olvasók érdeklődése diktált, hogy a Somerset Maugham regényen kívül ez a két fordítás jelent meg a legtöbb kiadásban.

Munkásságának negyedik területe lexikonírói működése volt. Benedek Marcell kitűnő «Irodalmi Lexikon»-ában 72 cikkecskét írt a latin, görög, ind, perzsa és kelta irodalom köréből. Különösen az utóbbiak jelentősek, hiszen a magyar olvasóközönség ezekből kapott először tárgyilagos és szakszerű értesülést erről a nálunk addig teljesen ismeretlen irodalomról.

Utolsó évei gyötrelmesek voltak. «Az évek múltával a seb, melyet a lelkén ejtettek, nem gyógyult, hanem mindig mélyebb és fájóbb lett. Az idő előtti nyugdíjazás emberkerülővé tette, és legjobb barátaival is alig érintkezett. Csaknem minden idejét kis családjának, egyetlen leánya egyetemi tanulmányai irányításának szentelte. Egy sebzett lélek kínos vergődése volt az azóta elmúlt évek sora. Vigaszt és megnyugvást csak a zenében és csendes tudományos munkásságban talált» — írja nekrológjában Balassa József.[71]

Lankadatlanul dolgozott. Pesten kora reggeltől besötétedésig, amikor egy kis séta következett, esetleg a Baross-kávéházban egy kis biliárdjáték, amelynek mestere volt. A váci nyaralások idején kora reggel sétált ki a Hétkápolna körül elterjedő ligetbe, ezután következett az egész nap tartó munka.

Amikor leánya tanári oklevelet szerzett és menyasszony lett, Schmidt József életében nem látott több célt és értelmet. «Most én is azt mondom, amit Buddha, most már meg fogok halni, mert nem akarok tovább élni» — mondta.

Az 1933. év nyarát is Vácott töltötte családjával. Már nagyon fáradt és ideges volt. Augusztus végén meghűlt, és a család behozta Pestre. Állapota hol javult, hol rosszabbodott. Lázálmaiban is nyelvészeti problémákkal csatázott. Egyik csendesebb percében orvosának vágyódással mondta: «Kívánom a megsemmisülést».

Október elsején délelőtt a szív már csak reflexmozgásokat végzett, délután két órakor csendesen megállt.

[70] Pañcsatantra, 22. l.
[71] Nyr., 1933. 117. l.

Ami ezután következett, az éppen olyan tragikus színezetű, mint amilyen ennek a nagy tudósnak és tanárnak csaknem egész élete volt.

A temetésen az egyetem nevében a kor másik nagy nyelvésze, Gombocz Zoltán beszélt. A jelenlevők megdöbbenésére búcsúztatójában nemcsak a kegyelet szavai szólaltak meg. A Kerepesi-temető halottasházának közelében levő sírján egy rozzant fejfa van, amelyre tanítványa és barátja, Grexa Gyula, a második világháború után egy a József főherceg összelőtt palotájáról lehullott márványtáblácskát függesztett, és erre vésette fel az elhunyt adatait.

Grexa Gyula feljegyzései szerint húszezer lapnyi kézirat maradt utána. A fennmaradt címek arról beszélnek, hogy ez lett volna a leggazdagabb örökség, amelyet tudós valaha népére hagyott. Ezeknek a kéziratoknak legnagyobb része azonban elégett. A megmaradtakból néhány darab most került az Akadémia kézirattárába.

A szó legteljesebb értelmében vett *páratlan* könyvtárát, amelybe puritán életmódjával minden megtakarított pénzét beleölte, egy budapesti könyvkereskedő vásárolta meg nevetségesen alacsony áron. A kiárusításkor a legbecsesebb darabok külföldre kerültek. Az indoeurópai filológia magyar művelői munkájuk közben ma is fájdalmasan érzik e könyvtár elkallódásával történt veszteséget.

Haláláról csupán a «Nyelvőr» emlékezett meg. Balassa József írt megragadó méltatást róla.[72] A Philológiai Társaságban Pukánszky Béla titkár mondott róla rövid, de bátor hangú, az elhunythoz méltó emlékező szavakat.[73]

Utóéletében 1958-ig kevés a vígasztaló mozzanat. Ekkor, halála 25. évfordulójakor Ortutay Gyula «Világszép mesék» című gyűjteményében jelenik meg tőle fordítás. 1959-ben adják ki újra a Pañcatantra-fordítást Harmatta János előszavával, amelyben Schmidtről is méltó módon megemlékezik. Ugyanezt teszi Vekerdi József Kālidāsa válogatott műveinek kiadásában, közölve a Schmidt által lefordított «A király és a bajadér» című drámát. 1960. márc. 22-én az Ókortudományi Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság közös emlékülésen elevenítette fel Schmidt József egyéniségét és tudományos működését.

Végül a nagy tudós és professzor jellemzésére álljon itt néhány szó, amelyet ő írt le Osthoffról tartott akadémiai emlékbeszédében. De nem az eredeti szárnyaló formában, hanem erősen letompított, egyszerűsített megfogalmazásban, az ő szerény egyéniségéhez illőbben: «Ő a legtudósabb tudósok és a legmunkásabb munkások egyike volt, akinek érdemei kitörölhetetlen betűkkel vannak beírva az indoeurópai filológia évkönyveibe».[74]

[72] Nyr., 1933. 118. l.
[73] EPhK. 1934. 92. l.
[74] Osthoff-emlékbeszéd, 32. l.

TÖTTÖSSY CSABA

A ŚUKASAPTATI VÁLTOZATAI VISZONYÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Szanszkrit nyelven három szövegváltozatban maradt ránk a Śukasaptati c. ind mesegyűjtemény. E három szöveg első kiadója, Richard Schmidt[1] *textus ornatior (= t. o.), textus simplicior (= t. s.)* és *textus elegantior (=t. e.)*[2] elnevezéssel különböztette ezeket egymástól meg. A három változattal kapcsolatban maga Schmidt úgy vélekedett, hogy ezek egyikében sem az eredeti Śukasaptati maradt ránk.[3] *A textus simplicior*-ról helyesen megállapította, hogy ez egy nagyobb mű kivonata.[4] *A textus simplicior*-nak egy régebbi fokát mutatja szerinte a *textus elegantior*, amelynek *A*-val jelölt kéziratát a betűk formája alapján a XV. század elejére tette.[5] A *textus ornatior* az előbbi kettőtől nagyobb mértékben eltérő változat, és Schmidt szerint ez tartalmilag későbbi, mint a *textus simplicior*, bár azt biztosnak tartotta, hogy a *textus simplicior* leírása történt később.[6] Úgy vélte továbbá, hogy a *textus ornatior* semmiképpen sem lehet az eredeti mű.[7]

A három fennmaradt szövegváltozat egymáshoz való viszonyának és – ami igen lényeges — az eredeti Śukasaptatihoz való viszonyának a tisztázása szempontjából döntő fontosságú a *textus ornatior* 5—17., illetve a *textus simplicior* és

[1] Szövegkiadásai: Die Çukasaptati. Textus simplicior. AKM 10 (1897) No. 1. Leipzig 1893. X + 213 l.; Der Textus ornatior der Śukasaptati. Kritisch hgg. von —. ABayA I. Cl. 21. (1901) 2. Abt. München 1898. 317—416. l.; Der Textus simplicior der Śukasaptati in der Recension der Handschrift *A*. ZDMG 54 (1900) 515—547. l. és ZDMG 55 (1911) 1—44. l.

[2] A *textus simplicior A* kéziratát emlegeti Schmidt másként *textus elegantior* néven, ld. ZDMG 54 (1900) 515. l. Noha e *textus elegantior* és a *textus simplicior* között nincs oly nagy különbség, mint a *textus simplicior* és a *textus ornatior* között, az *A* kézirat *textus elegantior* szövegének és a CC_1LOP kéziratokban hagyományozott *textus simplicior* szövegének összevetése alapján, valamint Schmidt i. h. említett indokainak helyt adva, helyeselni kell azt, hogy a *textus elegantior*-t önálló szövegváltozatként tekintette. A szakirodalom azonban — nyilván az *A* kézirat szövege Schmidt-féle kiadásának kissé félrevezető címe alapján — két szövegváltozatot szokott emlegetni, ld. *M. Winternitz:* Geschichte der indischen Litteratur. III. Bd. Leipzig 1920. 343. l., valamint *A. B. Keith:* A History of Sanskrit Literature. London 1961. 290. l., továbbá: Шукасаптати. Семьдесят рассказов попугая. Перевод с санскрита *М. А. Ширяева*. Предисловие и примечания *В. И. Кальянова*. Москва 1960. 7. l. (E jelen munka szempontjából azonban nincs különösebb jelentősége a *textus simplicior* és a *textus elegantior* külön változatként való tekintésének.)

[3] *R. Schmidt:* Über den Werth des Sanskritstudiums. Stuttgart 1898. 4. l.

[4] U. o. 5. l.

[5] Ugyanő korábban (ld. ZDMG 54 (1900) 515. l.) e kéziratot XV., legkésőbb XVI. századinak tartja.

[6] *R. Schmidt:* Über den Werth des Sanskritstudiums. Stuttgart 1898. 7. l.

[7] U. o. 6. l.

textus elegantior 5—9. elbeszélésének megítélése. Ez azért is fontos, mert éppen ezzel, az 5. elbeszéléssel kezdődő epizóddal tekinti Schmidt — és az ő nyomán Hertel — bizonyíthatónak és bizonyítottnak azt, hogy a *textus ornatior* távol áll az eredeti műtől.[8] Épp ezért igen célszerű — s ez jelen munkánk célja — e részlet elemzése alapján vizsgálni meg a változatok egymáshoz és az eredetihez való viszonyát.

A Śukasaptati keretmeséje szerint egy kereskedő hosszú üzleti útra indul, s feleségét, Prabhāvatīt papagájára és annak hitvesére bízza. Az otthon maradó asszony eleinte szomorkodik, később azonban vigasztalódni akar, s e célból fel óhajtja keresni a kegyeit megnyerő férfit. A nőstény madár ekkor ügyetlenül viselkedik, mert nyíltan helyteleníti úrnője szándékát, aki ezért haragjában meg is ölte volna, ha még idejében el nem röpül. A hím, a papagáj viszont sokkal ravaszabb. Ez ugyanis egyenesen buzdítja az asszonyát az elmenetelre, s csak arra figyelmezteti őt, hogy legyen olyan okos és ügyes, mint egy történet hőse, illetve hősnője. Ezzel viszont felébreszti úrnője, Prabhāvatī kíváncsiságát, akinek érdeklődésére belekezd a történetbe. Mikor azután ennek elbeszélése során a csattanóig jut, akkor a különböző szövegváltozatok papagája más-más megoldáshoz folyamodik.

A *textus simplicior* papagájának eljárása ekkor nem túlságosan szellemes. A madár ugyanis, a történet csattanójához elérkezve, megkérdezi asszonyától, hogy mi a megoldás az elbeszélés okos és ügyes hőse számára a nehéz helyzet tisztázására, illetve a szorult helyzetből való kijutásra. Úrnője azonban nem tud erre megfelelni, s tőle kéri a választ. A papagáj viszont csak azzal a feltétellel közli ezt, ha az asszony megígéri, hogy aznap éjjel otthon marad.[9] Ennek árán hallja meg Prabhāvatī a ravasz megoldást, és utána — szavához híven — lefekszik aludni,[10] s most, az érdekes történet meghallgatása után egy cseppet sem bosszankodik már, s még kevésbé gondol bosszúra azért, mert megígértette vele a papagáj, hogy aznap nem megy el hazulról.

A *textus elegantior* papagájának megoldása csak annyiban különbözik ettől, hogy míg a *textus simplicior*-ban az ígéretet kicsikaró rész csak az első mesékben található meg, a későbbiekben viszont ez már elmarad, addig

[8] Schmidt a *textus simplicior*-ról gondolja, hogy közelebb áll az alapműhöz és hogy ez egy abból készült kivonat. Ld. i. m. 4. l. és Śukasaptati. Das indische Papageienbuch. Aus dem Sanskrit übersetzt von Richard Schmidt. München 1913. IX. 1.

[9] Az 1. mesében (5, 7): *yadi na yāsi, tadā kathayāmi.* («Ha nem mész el, akkor mesélek»). Mire úrnője ígérete (5, 8) : *na yāsyāmi.* («Nem fogok elmenni.») Így még a 2. mesében is (6, 16): *yadi Prabhāvati adya na yāsi, tadā kathayāmi.* («Ha, Prabhāvatī, most nem mész el, akkor mesélek.») Prabhāvatī beleegyezést mutató óhaja erre (6, 17): *kathayeti!* («Mesélj !»). A 3. mesétől azonban a papagáj Prabhāvatīhoz általában mégis feltett kérdése után elmarad e feltétel közlése s az erre elhangzó ígéret is. E későbbi mesékben ugyanis a papagáj kérdése után mindjárt következik a saját válasza. Világos azonban, hogy itt csupán a *t. s.* rövidségre való törekvéséről és kivonat-jellegéről van szó. (A *t. s.* szöveghelyeinek idézése a lapszám és a sorszám megadásával történik, s nem a Schmidt-féle, hanem újabb kiadása (Śukasaptati. Delhi 1959. 152 l.) alapján.

[10] 1. mese (5,13—14):

kathāṃ śrutvā śukenoktāṃ bhayavismayakāriṇīm/
puṃścalī vṛndasaṃyuktā suptā rātrau vaṇikpriyā//

Azaz: «A papagáj által elmondott, félelmet s csodálkozást keltő mesét meghallgatva, lefeküdt aludni éjjel a kereskedőnek a férfire vágyó felesége a többiekkel együtt.» Később rendszerint csak röviden pl. a 2. mese (7,18): *iti śukakathāṃ śrutvā Prabhāvatī suptā.* («Meghallgatva a papagáj meséjét, Prabhāvatī lefeküdt aludni.»)

a *textus elegantior*-ban következetesen megtalálható az a rész, amely a papagáj feltételét, illetve Prabhāvatī ígéretét tartalmazza.[11]

A *textus ornatior* papagája sokkal szellemesebb eljárást választ. Ebben ugyanis a madár, mikor eljut odáig, hogy a ravasz szereplő ügyességét és okosságát közölje, Prabhāvatīra bízza a feladatot, hogy találja ki a nehéz helyzet megoldásának módját, hisz ő maga is vállalja a hasonló helyzetbe való kerülés kockázatát. Semmiféle ígéretet sem csikar ki úrnőjétől, hanem addig gondolkoztatja őt a bonyolult helyzet megoldásán, míg el nem jön a hajnal. Így, miután rendszerint egy hűtlen asszony történetét hallgatta meg Prabhāvatī, maga mégsem lép a hűtlenség útjára, hisz mire virradatkor a papagáj közli a megoldást, amelyre úrnője egész éjjel nem jött rá, elmúlt az éjszaka és egyúttal az alkalom is a kedvese felkeresésére. A *textus ornatior*-ban tehát nemcsak a *textus simplicior* érdekes történetekben gazdag papagáját látjuk, aki bölcsen vigyáz úrnőjére, hanem egyúttal egy igen szellemes és ravasz fogással élő madarat, aki — éppúgy, mint történetei hősei — szándékát ravaszul és ügyesen valósítja meg a számára szintén nehéz helyzetben, hiszen volt alkalma látni élete párja esetében, hogy mi vár arra, aki nyíltan szembefordul az úrnője óhajával.

Abból, hogy a *textus simplicior* 69, a *textus ornatior* pedig 70 olyan számozott történetet tartalmaz, amelyet a papagáj úrnőjének mesélt el, arra lehetne következtetni, hogy 69, illetve 70 olyan történetet találunk bennük, amely — a vázolt alaphelyzetnek megfelelően — egy-egy ravasz fogást tartalmaz, melynek segítségével szorult helyzetéből a történet hőse megmenekült. Azt ugyanis, hogy a papagáj kérdést tegyen fel a történetek közepén Prabhāvatīnak, a bennük levő ravasz fogás teszi lehetővé, s a madár e kérdése segítségével tartja otthon úrnőjét — a *textus ornatior*-ban ravaszul, mert addig gondolkoztatja az asszonyt, míg eltelik az éj, a *textus elegantior*-ban és a *textus simplicior*-ban pedig úgy, hogy a mese folytatását Prabhāvatī otthonmaradásához köti.

Az elbeszélésgyűjtemény címéből *(Śukasaptati* a. m. «A papagáj hetven (ti. mesé)-je») és a történetek számából esetleg arra is lehetne még gondolni, hogy hetven, illetve hatvankilenc éjszaka hangzottak el a mesék, tehát arra, hogy az éjszakák száma megegyezik a mesékével.

Ez az utóbbi a *textus simplicior*-ban valóban így is van. Ebben ugyanis hatvankilenc egymás utáni estén tesz fel kérdést a papagájhoz úrnője, s ilyenkor mindig belekezd egy-egy elbeszélésbe a madár. Ami azonban a legdöntőbb e szempontból: minden mese után megtalálható az a rész, amelyből megtudjuk, hogy Prabhāvatī, miután meghallgatta az érdekes történetet, lefeküdt aludni. Hatvankilenc olyan éjszaka volt tehát, amikor a papagáj egy-egy mesét mondott úrnőjének, míg a 69. mese elhangzása után végre megérkezett az ura.

De vajon a *textus ornatior* 70 elbeszélése is hetven éjszaka hangzott el? A *textus ornatior*-ban ugyanis Prabhāvatī esti kérdése nem szerepel minden mesének az elején, és nincs meg minden mese végén a papagájnak az az itt szokásos befejező fordulata sem, hogy menjen csak el Prabhāvatī, ha maga is képes ilyen ravaszságra.[12] Mielőtt rátérnénk ennek eldöntésére, hogy a *textus ornatior*-

[11] Még a 6—9. mesékben is, ahol a *t. e.*-ban Prabhāvatī ígéretéhez köti a papagáj Bālapaṇḍitā újabb meséje elmondását, illetve annak megmondását, hogy megtudta-e a király a hal nevetése okát.

[12] Pl. az 1. mese végén (13,26): *tarhi Prabhāvaty evaṃvidhaṃ karma kartuṃ prabhavasi cet, tadānīṃ bāhulyavibhāvyam idam ādartavyam.* («Ha tehát, Prabhāvatī, végre

ban egy éjszaka csak 1 mese hangzott-e el — úgy, ahogy a *textus simplicior*-ban —, előbb azt kell megvizsgálni, hogy valóban megfelel-e minden elbeszélés az alapötletnek, vagyis az összes elbeszélés egy-egy ravasz történetet tartalmaz-e.

Világos, hogy ez még a *textus simplicior*-ban sincs így, mégpedig nincs így az 5. és a 9. mese által bekeretezett részben. E kereten belül ugyanis a *textus simplicior* is elmond még 3 mesét, s az 5. mesében a *textus ornatior*-hoz hasonló bevezetést ad. A *t. s.* 5. szerint *Vikramāditya* király a kedvenc feleségét, Kāmalīlā-t hallal kínálja, amikor együtt esznek. A királyné azonban visszautasítja még azt is, hogy rápillantson — urán kívül — más hímnemű lényre (lévén a hal *(matsya)* a szanszkritban hímnemű szó), még kevésbé hajlandó tehát ilyesmihez hozzáérni. A hal erre felkacag, mire a király megdöbbenten összehívja bölcs tanácsadóit, hogy megkérdezze tőlük e nevetés okát; azok azonban nem tudnak magyarázatot adni, s hiába fordul «az összes brāhmaṇák elsőjéhez: a házipapjához»[13] is. Az uralkodó — haragjában — az országából való kiűzéssel fenyegetőzik, de végül időt ad a gondolkodásra a házipap kérésének megfelelően,[14] aki helyett azonban a lánya, Bālapaṇḍitā vállalja magára a felelet megadása feladatát. Itt, a *t. s.* 5. meséje elején ugyan Bālapaṇḍitā ügyes helytállását említi meg úrnőjének a papagáj, de a mese közben apjának, a király házipapjának a helytállása felől teszi fel (kissé eltévesztve[15]) a kérdést, a végén pedig, a felelet megadását halogató Bālapaṇḍitā rejtélyes ślokája után nem egyikük vagy másikuk ravaszságát halljuk (tehát itt semmiféle ravaszságot nem hallunk), hanem csak azt az ígéretét a papagájnak, hogy reggel tovább meséli a történetet.[16] A 6. mesében, «a következő nap» *(aparasmin divase)*[17] Prabhāvatī nem azt kérdezi meg a papagájtól — amint az egyébként szokása —, hogy elmenjen-e kedveséhez, hanem azt, hogy megtudta-e a király a hal nevetése okát, vagy sem. A papagáj erre azt meséli el, hogy milyen mesét mondott el a királynak Bālapaṇḍitā, amikor az uralkodó másnap «virradatkor» *(prātar)*[18] újra magához hívatta őt. Ebben az elbeszélésben pedig már nem ravaszságról van szó, hanem arról, hogy hogyan bűnhődött meg makacs kérdezősködéséért Padminī, a kereskedő felesége. Így mivel itt nincs ravasz fogás, nem lehet feltenni a mesék közepén szokásos kérdést az ügyes megoldás felől, s ezért a Prabhāvatīhoz intézett közbenső kérdés itt elmarad. A végén azonban ismét megvan az a szo-

tudsz hajtani ilyen tettet, akkor gondolj erre, aminek alkalmával sokminden előfordulhat !») vagy valamely másik, pl. a 40. mese végén (49,6): *tarhi Prabhāvati yadīdṛśaṃ buddhiviśeṣam īśiṣe, tadā yāhi !* («Ha tehát, Prabhāvatī, ilyen ragyogó értelemmel rendelkezel, akkor menj !») (Rendszerint azonban e rész hosszabb ezeknél.) (A *t. o.* szöveghelyeinek idézése a lapszám és a kiadásokban található sorok számának a megjelölésével a Schmidt-féle kiadás 1-től számozott különlenyomata alapján történik (így a lapok száma 316-tal alacsonyabb mindig az 1. jegyzetben idézett, egyébként azonos kiadásban levőnél.)

[13] Ld. *t. s.* 13,11: *sarvadvijāgresaraṃ purohitaṃ.*

[14] Ld. alább a 31. jegyzetet.

[15] A brāhmaṇa helytállását ugyanis sehol sem látjuk, csak a lányét, mégpedig egyrészt a Vikramāditya király érdeklődését ügyesen elterelni szándékozó, a kíváncsiságról lebeszélő 6., 7., 8. mesében, másrészt végül a 9. mesében, ahol mással mondatja ki végül a kellemetlen igazságot.

[16] 17,20: *ahaṃ prātaḥ kathayiṣye.* («Reggel tovább fogom mesélni.»), s ez után nem marad el (17,21): *iti kīroktiṃ śrutvā Prabhāvatī suptā.* («A papagáj e beszédét meghallgatva, Prabhāvatī lefeküdt aludni.») (A *t. e.*-ban az 5. mese vége hiányzik.)

[17] Ld. *t. s.* 18,1. (A *t. e.*-ból a 6. mese eleje hiányzik.)

[18] Ld. *t. s.* 18,6.

kásos rész, amely elmondja, hogy Prabhāvatī a mese meghallgatása után nyugovóra tér.[19] A 7. mesében, «másnap» *(anyasmin dine)*[20] ugyanezt kérdezi meg Prabhāvatī, s a papagáj ekkor szintén nem ravaszság-történetet mond el, hanem Bālapaṇḍitā meséjét, amelyet másnap «virradatkor» *(prātaḥ)*[21] mondott el, s amely arról szól, hogy hogyan bűnhődött meg Keśava brāhmaṇa, mert elfecsegte hetaira-szerelmének, amit nem szabadott volna. Így újra elmarad a közbenső kérdés, és ismét csak a befejezés a szokásos. A 8. mesében, «a következő nap» *(aparedyuḥ)*[22] szintén az előző két nap elhangzott kérdést halljuk Prabhāvatītól, és a papagáj erre Bālapaṇḍitā legközelebb elmondott házasságtörési meséjét adja elő, amely a kereskedő feleségének, Subhagānak a megbűnhődéséről szól. E történetnek sem egy ügyes fogás a lényege, tehát itt is elmarad a közbenső kérdés, s csak a szokásos mesebefejezés marad meg. Végül a 9. mesében «a következő nap» *(aparedyuḥ)*[23] Prabhāvatī kérdése ismét a 6—8. mesékben elhangzottakkal azonos. A papagáj ekkor végre elmeséli, hogy Bālapaṇḍitā a következő «reggel» *(prātar)*[24] hogyan mondatta meg — ravaszul — a király miniszterével, hogy azért nevetett a hal, mert a királyné ugyancsak nem irtózik a hímnemű lényektől, olyannyira, hogy éppen a felséges urával szemben elkövetett hűtlenségéről van szó, így tehát a túlzott asszonyi szemérmességet hazudó szavai joggal fakasztanak kacajra. Közbenső kérdés nincs e mesében sem, hisz ez az 5. mesében már Prabhāvatītól megkérdezett ravasz helytállásra adja meg végre itt a feleletet. Az 5. és a 9. mese között tehát csak *egy* ravasz helytállásról hallunk, s a három bekeretezett mesében a papagáj a Bālapaṇḍitā által elmondott mesékkel szórakoztatja úrnőjét, amelyek nem ravaszság-, hanem bűnhődés-történetek.

A *textus simplicior* megvizsgálása alapján tehát azt láttuk, hogy bár ez 69 történetet tartalmaz, ezek közül csak 65 ravaszság-történet, 3 viszont bűnhődés-történet, s ez összesen csak 68, mert kettő (az 5. és a 9.) voltaképpen csak *egynek* számítható, a köztük levő bűnhődés-történetek keretéül szolgáló ravaszság-történet, melyet a 65 ravaszság-történet közé soroltunk. (Mindezek elmondása azonban hatvankilenc egymásutáni estéjét foglalta le Prabhāvatīnak.)

A *textus ornatior*-ban is ez az 5. mesével kezdődő bekeretezett rész okoz gondot, mégpedig sokkal inkább, mint a *textus simplicior*-ban. Két, jelentős különbséget látunk ugyanis itt a *textus simplicior*-ral szemben. Az egyik az, hogy a *textus ornatior*-ban nem 3, hanem 11 történet van belefoglalva ebbe a keretbe, a másik pedig az, hogy a *textus ornatior* szerzője nem úgy alkalmazta az ezen belül elmondott meséket az alapötlethez, ahogy az a *textus simplicior*-ban található.

A *textus ornatior* 5. meséje elején még megvan az a rész, amelyben Prabhāvatī megszólaltatja a papagájt kedveséhez, Vinayakandarpa-hoz menni vágyva (17,16), s halljuk a madár részéről a bíztatást (17, 16—18), hogy menjen csak, ha oly ügyes, mint Bālasarasvatī,[25] aki másra tudta hárítani egy megbántó

[19] Ld. *t. s.* 21,15: *iti kathāṃ śrutvā Prabhāvatī suptā.* (Meghallgatva e mesét lefeküdt aludni Prabhāvatī.»)

[20] Ld. *t. s.* 22,1. *T. e.* 528,8: *paredyur* («másnap»). (A *t. e.* idézése a Schmidt-féle kiadása ZDMG-beli lapszámai és a sorok számának jelölésével történik.)

[21] Ld. *t. s.* 22,3. *T. e.* 528,20: *prātaḥ* («virradatkor»).

[22] Ld. *t. s.* 25,1. *T. e.* 531,6: *anyedyuḥ* («másnap»).

[23] Ld. *t. s.* 27,1. *T. e.* 532,18: *apare 'hni* («a következő nap».)

[24] Ld. *t. s.* 27,4. *T. e.* 532,21: *prātar* («virradatkor»).

[25] Ez a *t. s.*-beli Bālapaṇḍitā neve a *t. o.*-ban.

válasz megadását. Ezt az ügyességét a lánynak e mesében azonban nem halljuk meg, mert, bár Bālasarasvatī a hal nevetése utáni reggelen megtartott tanácskozás után, mihelyt az előzetés félelme miatt aggodalommal telve hazatért apjától meghallja ennek okát, azonnal megjelenik a királynál, de itt az első alkalommal egyelőre csak egy rejtélyes verset mond annak. Ezután mind a 11 mesét (a 6—16.-at) a királynak mondja el Bālasarasvatī, s ezek egyikében sem valamilyen eredményes, ügyes fogásról van szó, hanem éppen kudarcról, megbűnhődésről. A 6. mesében Padminī megbűnhődik kíváncsiságáért, a 7. mesében Keśava brāhmaṇa megbűnhődik fecsegéséért, a 8. mesében egy kereskedő felesége, Saubhāgyavatī megbűnhődik könnyelmű kicsapongásáért, a 9. mesében a fazekas megbűnhődik igazmondásáért, a 10. mesében a szamár megbűnhődik, mert nem fogadott szót, a 11. mesében a szamár azért bűnhődik meg, mert más dolgába avatkozott, a 12. mesében a szerető megbűnhődik a más felesége szégyentelen élvezetéért, a 13. mesében az apsaras férje megbűnhődik felesége utasítása be nem tartásáért, a 14. mesében az asszony megbűnhődik férje elhagyásáért, a 15. mesében a sakál megbűnhődik, mert megtagadta nemzetségét, a 16. mesében bűnhődést találunk a viszálykodás miatt. Ezek után csak a 17. mesében halljuk Bālasarasvatīnak azt az ügyes fogását, hogy a királynak a kellemetlen igazságot egykori kedvenc miniszterével mondatja meg, s ennek segítségével még ki is szabadítja azt a börtönből. Az 5—17. mese tehát a *textus ornatior*-ban voltaképpen az 5. és a 17. mesében elmondott, egyetlen ravasz fogást tartalmazó kerettörténet által bekeretezett rész, amelyen belül ugyan hallunk még 11 mesét, amelyeket Bālasarasvatī mond el, de ezek más jellegűek.

Az 5. mese elejéből világos, hogy az okos lány ügyességét tanúsító 5. és 17. mesét és az ugyancsak a lány által elmondott 6—16. mesét is a papagáj meséli el Prabhāvatīnak. Azonban mégis mindössze *egyszer* vált szót a bölcs madár az úrnőjével az 5. mese elejétől egészen a 17. mese végéig, amely végre a ravaszság-történetek szokásos befejező részével zárul (31, 26—28) (ti. azzal a bíztatással, hogy csak elégítse ki vágyát Prabhāvatī, ha ő is olyan ügyes, mint e lány volt). Ez az egyetlen beszélgetésük a 11. mese elején van, egyébként nincs ilyen a 6—10. és a 12—17. mese elején sehol, az 5—16. mese végén sehol, és természetesen nem található az 5—17. mesékben a mesék közepén a ravasz fogás felől Prabhāvatīhoz feltett kérdés sem. Ebből nyilvánvaló tehát az, hogy a *textus ornatior*-ban az 5. és a 17. mesék közötti részt a szerző úgy kezeli, mint egyetlen ravaszságot tartalmazó történetet, függetlenül attól, hogy ebbe, az 5. és a 17. mesében elmondott, *egy* ravaszság-történetbe még 11, más jellegű, bűnhődés-történetnek nevezhető elbeszélés is be van szőve. Ennek megfelelően történik tehát — amint láttuk — e rész szerkesztése is: az egésznek az elején, vagyis csak az 5. mese elején található meg a papagáj és Prabhāvatī között a történetek előtt szokásos beszélgetés, a mesék végén szokásos szavak pedig csak az egésznek, vagyis a 17.-nek a végén fordulnak elő, míg a 11. mese elején elhangzott beszélgetésüket,[26] amely alkalmával a papagáj

[26] 23,24—25: *punaḥ Prabhāvatī Vinayakandarpasya saṃketasadanam īpsantī kīram ujjarīgariti sma. tataḥ so 'pi vacaḥ prayuyuje. ślokasyārtham abhidhehi devi! sā ca tam evāprcchat. tataḥ pakṣī vācā lakṣīcakāra.* («Prabhāvatī ismét megszólította a papagájt a Vinayakandarpa-val való találkozás helyére eljutni vágyva. Az pedig akkor a következő szavakat intézte hozzá. Mondd meg a vers értelmét, úrnőm ! Ez pedig bizony tőle kérdezte meg. Akkor a madár e beszéddel irányozta meg.»)

a Bālasarasvatī által a királynak mondott śloka értelmét kérdezi meg, nem lehet másnak tekinteni, mint a ravasz fogás mibenléte felől a mesék közepén feltett kérdés megfelelőjének, aminőt egyébként az 5—17. mesékben — természetesen — sehol sem találunk, és amit nyilvánvalóan ezek a 11. mese elején elhangzottak képeznek. Az egész bekeretezett rész tehát úgy van szerkesztve, mint ahogy az bármely más, *egyetlen* ravaszság-történetnél szokásos.

Az 5. mesében a *textus ornatior* is a *textus simplicior*-hoz hasonló bevezetést ad. Eszerint a halak nevetését követő reggel Vikramārka király összehívta bölcs tanácsadóit, hogy megkérdezze tőlük e furcsa jelenség okát. Mivel ezek nem tudtak magyarázatot adni, az uralkodó erre haragjában ki akarta űzni őket használhatatlanságuk miatt országából. Ekkor (akárcsak a *textus simplicior*-ban) ötnapi haladékot kértek a kérdés megfelelésére.[27] Mikor ezután a király minisztere *(mantrīn)* hazamegy, megkérdezi őt a lánya, Bālasarasvatī, hogy mi gyötri. Amikor az végre elmondja nagy gondját, azt válaszolja a kislány az apjának, hogy ő meg tudja mondani az okot, amelyre ők nem tudtak megfelelni az uralkodónak. A miniszter azonnal jelenti ezt a királynak, aki rögtön magához hívatja a lányt. Bālasarasvatī azonban ez alkalommal (világosan ugyanennek a napnak a délelőttjén) csak a rejtélyes ślokát mondja el (még az 5. mesében). Ezután — mint ismeretes — még tizenkét alkalommal hívatja magához a lányt az uralkodó, míg végre az utolsó, azaz a tizenkettedik alkalommal a börtönbe vetett miniszterétől megtudja a hal nevetése okát.

Ezen Schmidt[28] és Hertel is ugyancsak megütközik. Hertel ez esetben idézi is[29] Schmidtet, aki kifogásolja, hogy a *textus ornatior*-ban hiába várjuk a 9. mesében a kérdés megoldását. Schmidt úgy gondolja, hogy az átdolgozó buzgalmában elfelejtette, hogy mit mondott előbb, s hogy az újabb, tartalmilag ugyan nagyon jól ide illő 8 mese tönkreteszi az illúziót, mert csak öt napról volt szó és nem tizenháromról. Az a véleménye, hogy bármily nagy engedményeket is teszünk az indek fantáziájának, itt bizony elnézésünk határára érünk.[30]

Azt, hogy jogos-e Schmidt és Hertel felfogása, a *textus ornatior* megfelelő szövegrészei fogják eldönteni. A *textus simplicior* megfelelő része alapján ugyanis még nem feltétlenül jogos Schmidt várakozása, hogy a *t. o.*-ban is már a 9. mesében meghallja a hal nevetése okát.

A *textus simplicior*-ban a hal nevetése oka megadására az 5. mesében a házipap szintén ötnapi haladékot kér.[31] Itt e megadott haladék első napját

[27] 18,6—7: *deva dinapañcakam asmabhyam etadvicāraparicāraṇāya dātāvyam. pañcabhir ahobhir matsyahāsasya hetuṃ vyāhariśyāmahe.* («Felség, adj nekünk öt napot az efeletti gondolkozással való foglalkozásra! Öt nap alatt meg fogjuk mondani a hal nevetése okát.»)

[28] *R. Schmidt:* Über den Werth des Sanskritstudiums. Stuttgart 1898. 6. l., s — mint említettük — ezt bizonyítékként értékeli: «Dass in der Tat der *textus ornatior* keineswegs das Grundwerk sein kann, ergibt sich zweifellos aus der Episode, die in beiden Texten mit der Erzählung 5 beginnt.»

[29] *J. Hertel:* Das Pañcatantra. Seine Geschichte und seine Verbreitung. Leipzig und Berlin 1914. 242. l.

[30] *R. Schmidt:* i. h.: «Der Bearbeiter vergisst in seinem Eifer völlig, was er vorher gesagt hat und fügt noch acht Erzählungen hinzu, die inhaltlich sehr wohl hierher passen, aber natürlich die Illusion gründlichst zerstören; denn es war eben nur von fünf Tagen die Rede und nicht von dreizehn: und so grosse Zugeständnisse wir auch immer der Phantasie des Inders machen müssen, hier sind wir am Ende unserer Nachsicht angelangt!»

[31] *T. s.* 13,14: *dinapañcakaṃ vyavadhāne yācayitvā* («öt napot közbenső időül kérve»), míg a Galanos-féle fordításban: *αἰτήσας προθεσμίαν πέντε ἡμερῶν* («öt nap határidőt kérve») (ld. *Χιτωπαδάσσα .... καὶ Ψιττακοῦ μυθολογίαι νυκτεριναί. Μεταφρασθέντα ἐκ τοῦ Βραχμανικοῦ*

a 6. mese elmondására, második napját a 7. mese elmondására, harmadik napját pedig a 8. mese elmondására fordítja Bālapaṇḍitā, és az ötödik napot már meg sem várva, a haladék negyedik napján (tehát ötödnapra) megmondja a lány az uralkodónak a 9. mesében, hogy miért nevetett a hal. De miért kellene a *textus ornatior*-ban ennek ugyanígy lennie? Hiszen világos, hogy egy egynapos haladék semmiképp sem a haladékkérés napjára szóló kötelezettséget jelent, hanem csak azt jelenti, hogy a haladékkérés napját megkapva, a kötelezettség másodnapra áll be, s legfeljebb úgy lehet még számítani, hogy a haladékkérés napját egyáltalán számba sem véve, a következő nap a kapott haladék első napja, s harmadnapra áll be a kötelezettség. Öt nap haladék esetén tehát a kötelezettség legkorábban hatodnapra áll be, vagy a második számítási mód szerint csak hetednapra, de ötödnapra semmiként! Hogy a *textus simplicior*-ban mégis már ötödnapra meghalljuk az okot, az lehet e szövegváltozatban — az erős rövidítések mellett — a mesék számának csökkentéséből vagy a mesék átrendezéséből következő ügyetlenség, amelyet Schmidt és Hertel nem vett észre, de nem lehet ok arra, hogy ugyanezt elvárjuk a *textus ornatior*-tól is.

Így tehát már egy vagy két napot nyertünk a *textus ornatior* meséi elmondására, de Schmidtet és Hertelt ez még aligha engesztelné ki azért, hogy az ötnapos haladékot kérő 5. mese után következő tizenkettedik mesében, vagyis a *t. o.* 17.-ben halljuk meg a hal nevetése okát. Gondolni kell azonban arra, hogy az, hogy a *textus ornatior*-ban öt nap haladékot kaptak a gondolkodásra, nem azt szabja meg, hogy Bālasarasvatī hány mesét mondhat el ezalatt, hanem csak azt jelenti, hogy öt napig áll jogában mesélni anélkül, hogy ezzel Vikramārka király vagy az európai olvasók türelmetlenségét felidézné. Meg kell nézni tehát azt, hogy hány nap alatt mondta el Bālasarasvatī a 11 történetet, míg végül a tizenkettedikben közölte az okot. Azt pedig, hogy hány nap alatt történt elmondásuk, az dönti el, hogy milyen fordulatokat tartalmaz e tekintetben a Bālasarasvatī mesék eleje.

Fel kell figyelni arra, hogy a 6. mesének, vagyis a lány első meséjének a kezdete a *textus ornatior*-ban nem tartalmaz «másnapra» való utalást (ld. 18,32: *punar api nṛpatir Bālasarasvatīm āhūtavān*, azaz «S a király ismét magához hívatta Bālasarasvatīt»). Itt tehát nyugodtan lehet arról szó (sőt csakis arról van szó, mint azt a továbbiak meg is mutatják), hogy Bālasarasvatīt aznap a király magához hívatta még egyszer *(p u n a r)*. Ez az első meséje (tehát a 6. mese) még aznap, azon a napon elhangzott, amikor az 5. mesében megadta a király a haladékot. Mivel pedig ezután csak és *pont* minden második mese tartalmaz a kezdetén utalást arra, hogy azt a következő nap, «másnap», «napkeltekor» stb. mondta el a lány, így ez nyilvánvalóan mutatja, hogy Bālasarasvatī naponta *két* mesét mondott el a királynak: egyet reggel, s egyet, amikor a nap folyamán az uralkodó magához hívatta őt még egyszer, vagyis «ismét». (Több esetben meg is található ilyenkor a «*punar*».) Érdemes végigtekinteni a bizonyítékon, vagyis a 6. mese már idézett kezdetén kívül végignézni a 7—17. mesék erre vonatkozó, alább felsorolt részeit is:

7. mese (20, 14): *punaḥ prabhāte . . .* («Virradatkor ismét . . .»)

8. mese viszont csak (21,12): *nṛpaśca Bālasarasvatīṃ nijaparicaravartinīṃ vidhāya visārahāsyapraśnam anuyuyukṣū raṇati sma.* («S a király Bāla-

παρὰ Δημητρίου Γαλανοῦ, 'Αθηναίου. 'Εν 'Αθήναις 1851. 'Εκ τῆς τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος. 11. l.) *T. e.* 523,10—11: *samaṃ pañca divasān paryālocanāya yācayitvā* («pont öt napot kérve a gondolkodásra»).

sarasvatīt a maga szolgálatába állítva, a hal nevetése felől kérdést feltenni óhajtva így szólt.»)

9. mese (21,31): *tato dvitīye dine* . . . («Aztán a második napon . . .»)

10. mese viszont csak (22,23—24): *tataśca bhūyo Bālasarasvatīṃ svopāntakalitoddeśāṃ vidhāyānimiṣahasitanidānapraśnopakramāya pragalbhāṃ cakre.* («S aztán Bālasarasvatīt, ismét a maga közelében helyet foglaltatva vele, a hal nevetése okára vonatkozó kérdés megoldására felbátorította.»)

11. mese (23,25): *aharārambhe* . . . («A nap kezdetén . . .»)

12. mese viszont csak (24,24): *punar apy avanīātho visārahāsarasapīyūṣasārajñīpsārasānusāro Bālasarasvatīṃ samāhūya vācaṃ pracikṣepa.* («A föld ura pedig, a hal nevetésre való kedve nektárja ízének a megismerése vágyának az örömére törekedve, ismét elhívatva Bālasarasvatīt, ezt a beszédet intézte hozzá.»)

13. mese (27,26): *tadanu dinanāthasyodaye* . . . («Aztán a nappal urának felkelésekor . . .»)

14. mese viszont csak (28,19): *punar api rājñā Bālasarasvatī samāhūtā.* («S a király ismét magához hívatta Bālasarasvatīt.»)

15. mese (29,8): *athānyasmin dine* . . . («Aztán másnap . . .»)

16. mese viszont csak (30,1): *punar api nṛpatis tām ānāyya timihasitahetum acīkaṇat.* («S ismét odavezettetve őt a király, kíváncsiskodott a hal nevetése oka felől.»)

17. mese (30,30): *tadanu dināntare* . . . («Aztán másnap. . .»)

Bālasarasvatī meséi tehát a következő rendben hangzottak el:

Még a haladékkérés napján: a 6. mese,
a haladékkérés után másodnap, vagyis a haladék 1. napján: a 7. és a 8. mese,
a haladékkérés után harmadnap, vagyis a haladék 2. napján: a 9. és a 10. mese,
a haladékkérés után negyednap, vagyis a haladék 3. napján: a 11. és a 12. mese,
a haladékkérés után ötödnap, vagyis a haladék 4. napján: a 13. és a 14. mese,
a haladékkérés után hatodnap, vagyis a haladék 5. napján: a 15. és a 16. mese,
hetednap, vagyis miután a haladék eltelt: a 17. mese, amely végül közli az okot.

Legfeljebb a következő számítási mód létezik még:

A haladék kérés napján, vagyis a haladék 1. napján: a 6. mese,
a haladékkérés után másodnap, vagyis a haladék 2. napján: a 7. és a 8. mese,
a haladékkérés után harmadnap, vagyis a haladék 3. napján: a 9. és a 10. mese,
a haladékkérés után negyednap, vagyis a haladék 4. napján: a 11. és a 12. mese,
a haladékkérés után ötödnap, vagyis a haladék 5. napján: a 13. és a 14. mese,
a haladékkérés után hatodnap, vagyis a haladék letelte után: a 15. és a 16. mese,
a haladékkérés után hetednap, vagyis a haladék letelte másnapján: a 17. mese.

A közölt mesekezdetek nemcsak azt mutatják, hogy minden második mesében szerepelt csak az újabb napra, «másnapra», «napfelkeltére» stb. vonatkozó utalás, hanem azt is, hogy ilyen utalás minden olyan mesében megtalálható, amelyet a fenti táblázatokban a nap első meséjeként tüntetünk fel.[32]

Azt viszont, hogy a két fenti számítási mód közül melyik szerepel itt a *textus ornatior*-ban, eldöntheti egy erre alkalmas, esetleg előforduló kifejezés. Ilyen van is, és ez a *dvitīye dine*, ami azt jelenti, hogy a «második napon». A *dvitīya* jelentése ugyanis a. m. «második», s az említett kifejezés «másnap» jelentésben nem is fordul elő soha, ilyen jelentésben a *textus ornatior* szerzője sem használja sehol, amint erről a szöveg gondos átnézése is meggyőz. Ez a *dvitīye dine* a 9. mese elején fordul elő, tehát ez világosan mutatja, hogy a *textus ornatior* szerzője a felső számítási módot követte, és — mint látható — azt pontosan be is tartotta. Mindebből kitűnik, hogy nem is érheti őt semmiféle szemrehányás, sem a csiszolatlanság vádja; ilyesmiről csak a *textus simplicior* esetében lehetne beszélni.[33] Sőt éppen a pontos kidolgozottságra utal az, hogy a mesék közepén szokásos, Prabhāvatīhoz intézett kérdés épp Bālasarasvatī meséi középsője alkalmával hangzik el:

(5: keret) 6. 7. 8. 9. 10. *11.* 12. 13. 14. 15. 16. (17: keret)

Ezenfelül a *t. o.* 6. és 17. meséi között egyetlen olyasféle kifejezés sem fordul elő, hogy «Prabhāvatī másnap . . .», tehát egyetlen olyan kifejezés sem található e mesékben, amely arra utalna, hogy bármelyikük is az 5. történet elbeszéléséhez számítva Prabhāvatīnak egy másik napján, illetve estéjén hangzott volna el. Még a 11. mese elején elhangzó, Prabhāvatī és a papagáj közötti beszélgetés sem ilyen. Ez ugyanis úgy tekinthető, hogy a tizenegy mese elbeszélése közepén Prabhāvatī, kedveséhez vágyódva, türelmetlenül odaszól a papagájnak, mire az felteszi hozzá a mesék közepén szokásos kérdést, s ezzel elveti újra a kíváncsiságot a lelkében, majd pedig anélkül, hogy most is gondolkoztatná úrnőjét (erre sincs ugyanis adat), tovább meséli neki Bālasarasvatī meséit. Nem kell, sőt nem is lehet tehát arra gondolni, hogy az 5—17. mesék nem egyetlen éjszaka valóban bőséges meseanyagát képezik. Az, hogy egy éjszaka 13 mese is elhangozzék, két okból is lehetséges. Az első az, hogy a *textus ornatior*-ban egyébként is mindig egész éjszakán át le van foglalva a papagáj meséivel Prabhāvatī. A mesék ugyanis este, amikor az asszony indulni készül a kedve-

[32] E meséknek a végén sincsen utalás olyasmire, hogy a király — mondjuk — «*egész éjszaka*» gondolkozzék a vers értelmén, vagy hogy a lány «*másnap*» meg fogja mondani.

[33] A *textus simplicior* 8. meséjében, amikor Bālapaṇḍitā belekezd utolsó történetébe, a *dvitīye 'hni* kifejezés szerepel (25,2). Természetesen a *dvitīya* jelentése itt sem más, mint «második» — függetlenül attól, hogy a fordítók, nem tudván ezt másképp beleilleszteni a szövegbe, «am darauffolgenden Tage» (ld. *R. Schmidt:* Die Çukasaptati. (Textus simplicior.) Kiel 1894. 20. l., valamint u. ő.: Śukasaptati. Das indische Papageienbuch. München 1913. 25. l.) és «на другой день» (ld. *М. А. Ширяев:* i. m. 43. l.) formában fordítják, mint ahogy e fordulat *t. o.*-beli előfordulásánál is «am folgenden Tage» található (ld.: *R. Schmidt :* Die Śukasaptati. (Textus ornatior). Stuttgart 1899. 42. l.). A *t. s.*-ben tehát arról van csak a *dvitīye* előfordulásánál szó, hogy ez egy korábbi, *textus ornatior*-belihez hasonló, vagyis az alapműben meglevő fordulat, amely a CC_1 kéziratokban *dvitīye 'hni* formában, az *LO* kéziratokban *dvitīye dine* formában maradt fenn, míg a *P* kéziratban *tṛtīyāhni* alakot találunk (ld. a *t. s.* Schmidt-féle szövegkiadásának 36. lapját). A *P* kézirat tehát már alkalmazza e kifejezést e történetek *t. s.*-beli keretéhez, amely szerint ez Bālapaṇḍitānak a harmadik napon elmondott meséje. A *dvitīye* alak itt tehát a *textus ornatior*-hoz közelálló alapműnek a *textus simplicior* formájába való átalakításánál oly nyom, mely éppen a *t. s.* csiszolatlan voltát mutatja. (A *t. e.*-ban itt a *prātaḥ* («virradatkor») szerepel (ld. 531, 15).)

séhez, csak elkezdődnek, de miután a mese feléig eljutottak, az egész éjszaka eltelik azzal, hogy Prabhāvatī töri a fejét — bár hiába —, s csak hajnalhasadtakor, amikor már nem lehet elmenni, hallja meg végre a mese végét.[34] Másrészt azért van ez éjjel több mese elmondására idő, mert — amint erre már céloztunk — a papagáj a 11. mese elején szerepelő közbevetett kérdésénél itt nem gondolkoztatja úrnőjét, hanem azonnal belekezd a következő mesébe. Ez alkalommal így az egész éjszaka mesemondással telik el. Egy egész éjszaka alatt pedig még a 13 mese is könnyen elmondható. Ez viszont azt mutatja, hogy a *textus ornatior*-ban be van tartva az a szabály, hogy minden éjjelre *egy* ravaszság-történet jut, abban viszont lehetnek még újabb, beszőtt mesék. Így van ez a Śukasaptati perzsa fordításában, Naḫšabī munkájában is, amelyben szintén több mese is jut egy-egy éjszakára. Nyugodtan elmondhatjuk tehát ezek alapján, hogy a *textus ornatior*-ban az 5—17. meséket Prabhāvatī egyetlen éjszaka hallgatta végig.

A Śukasaptati *t. o.* 5—17. illetve *t. s.* és *t. e.* 5—9. történetei vizsgálatának fenti eredményeiből kétségtelenné vált, hogy Schmidt és Hertel itt félreismerte a *textus ornatior* szerkezetét. Szó sem lehet itt ugyanis az átdolgozó ügyefogyottságáról, hanem éppen tudatos és csiszolt szerkesztésmódot láthatunk. Világos ezek után, hogy a *textus ornatior* őrizte meg az eredeti formát, amelyben minden éjszakára egy-egy ravaszság-történet jutott, ebbe azonban több, más mese is be lehetett szőve. Nem kell azonban arra gondolni, hogy a 70 mese hetven éjszakát is jelentett.

A két szövegváltozat meseanyagával kapcsolatban is fontos következtetés adódik. Néhány elszórt esettől és az ugyancsak egy keretbe tartozó *t. o.* 65—70. meséktől eltekintve, külön meseanyagot a *textus ornatior*-ban a 9—16. mese közötti rész képez. E 7 mese egyike sem szerepel ugyanis a *textus simplicior*-ban, míg a *textus simplicior* 58—67. meséi közötti történetek a *textus ornatior*-ból hiányoznak. Nem lényegtelen az, hogy a mindkét mesegyűjteményben megtalálható 51 közös elbeszélés mellett, melyik szövegváltozat tartalmazza inkább az eredeti mű meseanyagát. Láttuk, hogy a *textus ornatior* 9—16. meséje nem késői betoldás, s ebből az következik, hogy amikor a *textus simplicior* szerzője igyekezett a meseanyagot úgy elrendezni, hogy egy-egy éjszakára 1 mese jusson — legyen az ravaszság- vagy bűnhődés-történet —, akkor váltak kiküszöbölendőkké belőle a 9—16. mesék. Mint fentebb láttuk, a *textus simplicior* szerzőjének ez a kiküszöbölés nem is sikerült nyomtalanul és szépen. Mivel pedig ezek elhagyása miatt jónéhány történet hiányzott a 70-ből, ezért a mesegyűjtemény végére újabb elbeszéléseket csatolt.

Ezzel tehát sikerült bemutatni, hogy mind szerkesztésmódjában, mind meseanyagában a *textus ornatior* erősen megközelíti az eredeti művet. Ezt más alkalommal más módon is megkíséreljük bizonyítani.[35]

[34] Pl. l. mese (13,20—21): *Prabhāvatī vimarśavatī saṃjajani, paraṃ tad uttaraṃ nājñāsīt. tāvatā rātrir apy atyavartata. tataḥ śukam aprākṣīt. śuko 'pi vyāhārṣīt.* («Prabhāvatī gondolkozni kezdett, azonban nem jött rá a feleletre. Ezalatt viszont eltelt az éjszaka. Ekkor megkérdezte a papagájt. A papagáj pedig így szólt:») — Ezzel szemben a *textus simplicior*-ban a mese teljes egészében elhangzik már este, mert nem kell vele eltölteni az egész éjszakát. Prabhāvatī ugyanis a *t. s.*-ban a mese közepénél megígéri, hogy nem megy el, s a mese végén valóban szépen lefekszik, és az egész éjszakát végigalussza. A *textus simplicior*-ban tehát valóban nem lenne idő egy ilyen mesesorozatra.

[35] Részlet «A Śukasaptati és az ind társadalom» c. kandidátusi értekezésemből. Ezúton szeretném hálás köszönetemet kifejezni Harmatta János professzor úrnak, aki e cikk anyagához is számos értékes megjegyzést fűzött opponensi bírálatában. (ld. itt 242 l.).

MORAVCSIK EDIT

A KOSZORÚ MINT KÖLTÉSZETSZIMBÓLUM PINDAROSNÁL[1]

A harmadik olympiai epinikion keletkezési idejét és témáját tekintve egyaránt egyik központi és súlyponti műve Pindarosnak: 476-ban a negyvenes évei elején járó költő az akragasi tyrannosnak, Theronnak, a legelőkelőbb versenyszámban, a kocsiversenyekben aratott győzelmét ünnepli benne.[2] Hogy milyen magas fokon áll költőiségben is, ezt felépítése, művészi gondolatfűzése mutatja; gyökeresen azonban nem különbözik szerkezetileg a többi pindarosi epinikiontól — kiemelkedő nagy mű volta mellett egyben jellegzetes pindarosi is —, így az O. III. szerkezetével kapcsolatos alábbi, rövidre fogott megfigyeléseink a pindarosi epinikion általános konstrukcióját is érintik.

A vers *szimmetrikus* felépítésű, akár témáit, akár az ábrázolt események helyét és időpontját, akár pedig a költői személyesség megnyilvánulásait tekintve. Közelebbről: az epinikion *oda tér vissza, ahonnan elindult*; így a győzelmi ünnep[3] témája s vele kapcsolatban Theron alakja és a Tyndaridáké, közrefogva a mítosz elbeszélését, a költemény elején és végén kerül elő; ennek megfelelően a vers a jelenben, az ünnep színhelyén indul és fokozatosan egyre messzibb múltat és távolabbi tájakat járva be, ugyanott és ugyanakkor végződik. Ennél sokkal érdekesebb továbbá az a nyelvtanilag is tisztán követhető, szintén önmagába visszavezető folyamat, melynek során a költői tevékenység kiindulópontja eleinte a személyes szándék, a tudatos költői én, majd ehhez társul az isteni ihletettség, a Múzsa alakja, majd az alkotásba belelendülő költőn maga a téma lesz úrrá — s csak a költemény végén talál újra énjére az itt újra egyesszám első személyben megszólaló poéta.[4] — Áttérve a gondo-

[1] Ez a dolgozat a «Pindarosi képek a költészetről» című doktori disszertáció egy fejezetét foglalja össze.

[2] Az epinikiont részletesen elemzi *A. Boeckh :* Pindari opera quae supersunt, Lipisae 1821. II/2. 154 kk., *T. L. F. Tafel :* Dilucidationum Pindaricarum volumina II. Berolini 1824—1827. I. 129 kk., *F. Mezger :* Pindars Siegeslieder. Leipzig 1880. 169 kk., *Fr. Schwenn :* Pindaros. PWR 20. 1950. 1642—43, *J. Duchemin :* Pindare poète et prophète. Paris 1955. 112, 178 stb., *M. Bernard :* Pindars Denken in Bildern. Diss. Tübingen 1956. 41 kk., *H. Jurenka :* Pindars erste und dritte olympische Ode., Vienna 1849. c. munkáját nem ismerem. Az epinikion szerkezetéhez l. még *J. B. Bury :* The Nemean Odes of Pindar. London—New York 1890. XI. és *G. Norwood :* Pindar, Berkeley 1956. 261—262.

[3] A scholionok és a hagyományos alcím szerint *εἰς θεοξενία* íródott a költemény, de *H. Fränkel* legutóbb kimutatta (Hermes 89 [1961] 364 kk.), hogy ez félreértésen alapszik s az 53. sor *ἑορτά*-ja a győzelmi ünnepre vonatkozik.

[4] A szubjektív, természetfeletti és objektív tényező uralma viszonyának ilyen módon érzett és kifejezett változása az alkotó folyamatban, a költői egyéniség fokozatos eltörpülése az isteni ihlet, majd a téma kényszerítő ereje mellett, a vers menetét majdnem szó szerint követve így somatizálható; l. *Én* megörökítem a *győzelmet* (1—3. sor) 2. *Én*

latok hosszanti tagolódására, két jellegzetesség tűnik szembe. Érdemes végigkísérni pl. a vers főtémáival kapcsolatos két fő motívumot: a győztes fogat lovait, mint az olympiai győzelem jelképét és a koszorút, mely az azt követő ünnep hangulatának kifejezője és egyben a mitikus rész (Herakles a hyperboreusok földjéről betelepíti Olympiába a koszorúzás itt jellegzetes növényét, az olajfát) tárgyi főszereplője. A lovakat először a negyedik sor említi, az epinikiont „a legyőzhetetlen lábú lovak *ἄωτον*-já"-nak nevezve. A koszorúkról a 6. sorban kerül szó: az ünnep jelképeként a költőt alkotásra késztetik *(χαίταισι μὲν ζευχθέντες ἔπι στέφανοι πράσσοντί με τοῦτο θεόδματον χρέος)*. Ha ennek a sornak — mely a koszorúk központi, ihlető jelenlétét világítja meg a versben — fényében tekintünk vissza az előző sorokra, úgy tűnik, hogy a koszorú képe halványan felmerül már Helena *καλλιπλόκαμος* (1. sor) jelzőjében,[5] a virág képe a *ἵππων ἄωτον*[6]-ban, a koszorúfonásé az 5. sorban, az egyébként itt a költői tevékenységre vonatkozó *ἐναρμόξαι*-ban (ugyanis pl. I. VII. 39-ben a *ἁρμόζειν* a haj koszorúval való befonását jelenti). A koszorú képe továbbá a következő sorokban is érezteti hatását. 9. skk. (szabadon): „A koszorúk arra késztetnek, hogy a lant és a fuvolák hangját és a szavakat összevegyítsem": itt ez utóbbi, a *συμμεῖξαι*, az a szó, melyben, ha tekintetbe vesszük azokat a pindarosi helyeket, ahol a *μιγνῦναι* koszorúfonást, virágokkal való ünneplést jelent (pl. N. IV. 21, N. II. 22., N. I. 17. k. stb.), halványan tovább érződik a 6. sorban megindított koszorúkép. Másfelől viszont feltehető — a gondolatok kölcsönösen gyűrűznek-fonódnak egymásba —, hogy a koszorúk képével kapcsolatban *(ζευχθέντες)* a *ζευγνῦναι* első jelentése alapján Theron győztes kocsijának képe merül fel — de erre utalhat, tekintve a *ἅρμα*-val való etimológiai, illetve hangzásbeli kapcsolatát, az *ἐναρμόξαι* kifejezés is. — A 11 skk. sorok az olympiai győztes koszorúzását ábrázolják: az általában ünnepi koszorú után a győzelmi koszorú képe merül fel s ez lendíti tovább a vers menetét. Ugyanis a költő bemutatja az olympiai koszorúzás mitikus hátterét: hogy hogyan vitte véghez a koszorú, illetőleg a szent olajfa megszerzését Herakles. A mitikus elbeszélésnek nemcsak értelem szerinti témája a koszorú — a 15. és 18. sorban egy-egy gazdag jelzős, a *στέφανος*-ra vonatkozó kifejezés tartalmilag elmélyíti a koszorúnak az eddigiekben csak vízuálisan ábrázolt képét. A 33 skk. sorok szerint Herakles a megszerzett olajfát elülteti a hippodromban: *περὶ τέρμα δρόμου ἵππων*; a kifejezés *ἵππων*-ja a győztes lovak emlékét idézi fel a forma segítségével is, ugyanis metrikailag, Mezger (176) megfigyelése szerint a 4. sor

segítségül hívom a *Múzsát* és a *Muzsával együtt* megörökítem a *győzelmet* (4—5. sor) 3. A *győzelem* felkelti *bennem* a megörökítés *isteni* szükségességét (6—7. sor: l. idézve lentebb). 4. *A győzelem szent helye* dalokat ont (10. sor). — Az énmegnyilvánulásokról Pindarosnál l. *W. Kranz :* Sphragis. Ichform und Namensiegel des Eingangs- und Schlussmotiv antiker Dichtung, RhM 104 (1961) 34 kk., továbbá *Fr. Dornseiff :* Pindars Stil. Berlin 1921. «Das chorlyrische Ich» c. fejezetét, és *K. Svoboda* idevonatkozó helygyűjteményét (Les idées de Pindare sur la poésie. Aegyptus 32 [1952] 113 k.).

[5] Sok példával illusztrálható az a jelenség, hogy a hajra utaló melléknevek gyakran az illető isten koszorús voltával járnak együtt (pl. Nike *κνανοπλόκαμος* Bacchylides V. 33-ban, a Charisok *ἠϋκόμοι* P.V. 45-ben és *καλλικόμοι* Ibykos fr. 8-, Stesichoros fr. 14- és Simonides fr. 101-ben, Dionysos Pindaros I. VII. 4 szerint *εὐρυχαίτας*, Apollon Bacchylides IV. 2-ben — vö. I. VII. 49—50 — *χρυσοκόμας)*.

[6] *Ἄωτον*-hoz l. Stephanus s. v., Hesychios s. v. *ἄωτον* (= *ἄνθος, ἔριον*) és *ἄωτος* (= *ἄνθος*), Suda s. v.; a megfelelő pindarosi helyekhez csatlakozó scholionok érdekes magyarázó megjegyzései után újabb idevonatkozó irodalom *O. Goram :* Pindari translationes et imagines, Philologus 14 (1850) 259 kk. és *Duchemin* 234 kk. A «virág» értelmet teljesen kirekeszti *Bury* 227 k.

ἵππων-jával egyező helyen áll. Hogy a kocsigyőzelem képe egyébként a mítoszelbeszélés alatt sem hagyta el a költő képzeletét, erre olyan jelzők utalnak, mint *χρυσάρματος* (19. sor) és *ἱπποσόα* (26. sor). Ezek ugyan semmiféle kapcsolatban nincsenek Theron győzelmével, a Holdnak, illetve Artemisnak a megfelelő mythológiai képzetben gyökerező jelzői, de az adott összefüggésben a közönség számára az imént emlegetett kocsigyőzelem emlékét idézhették — a költő számára pedig, fordítva, a kocsigyőzelem gondolata tehette éppen ezen, egyébként ritka jelzők használatát aktuálissá. A hippodrom említéséhez azonnal kapcsolódik a Tyndaridáké, akikről tudott, hogy szobruk a hippodromban állt. Heraklesszel jönnek el tehát a „jólovú Tyndaridák" (39. sor) az ünnepre, mert Herakles rájuk bízta, hogy «a fürge kocsiversenyekben» ítélkezzenek (35—38. sor). — A «győztes lovak» és a «koszorú» említéseinek ilyen nyomonkövetése alapján egyik megállapításunk, hogy helyenként előtérbe kerülve, másutt csak mint egy-egy szó felidézte reminiszcencia, *az egész költeményen végigvonulnak;* továbbá, hogy a versben *eleinte összefüggés nélküli gondolatok utóbb összekapcsolódnak* (a koszorú – Herakles gondolattal a lovas győzelem – Tyndaridák motívuma a vers végén), *eleve összetartozók pedig néha önállósulnak* (a lovak és a Tyndaridák mitológiai kapcsolata a vers elején még nem hangsúlyozott).

Kommentár nélkül hagyva egyelőre az O. III. szerkezetének négy megfigyelt jellegzetességét, irányítsuk figyelmünket egy, a fentiek alapján tisztán kirajzolódó problémakörre. A vers két, hol vizuális, hol gondolati síkon felmerülő fő motívuma, olyan sokrétűen épül bele a költeménybe, hogy úgy érezni: a lovak, illetve a koszorú képe belső összefüggésben állnak valamiképpen Pindarosnál a költői alkotás pszichológiájával. Az előbbi viszony felgöngyölítése, mely a pindarosi Múzsa-fogat-képek tárgyalásába torkollna, most nem feladatunk, vizsgáljuk azonban közelebbről a másodikat. A koszorú képe és a költői tevékenység kapcsolatának irányába mutatott legalábbis a himnusz *ἵππων ἄωτον* appositiója; egészen világosan mutatják viszont ezt azok a sorok, melyekben a költő egyértelműen megmondja, hogy a koszorúk késztetik alkotásra (6 kk. sor), továbbá az *ἐναρμόξαι* és *συμμεῖξαι* szavak, melyek, míg igekötő nélkül gyakran a valamivel való megkoszorúzást jelentik, itt a költő komponáló tevékenységét.[7] Erre a belső kapcsolatra, sőt annak egy döntő tartalmi motívumára hívja fel a figyelmet továbbá a 15. sor, egyike azon futólag említett jelzős kifejezéseknek, melyek a mítosz elbeszélése során a koszorúra vonatkoznak. A koszorú appositioja eszerint ez: *μνᾶμα τῶν Ὀλυμπίᾳ καλλίστων ἀέθλων*, «a legkiválóbb olympiai győzelmek emlékének őrzője». A *μνᾶμα* szó Pindarosnál egyszer fordul még elő I. VIII. 62-ben: *μνᾶμα κελαδῆσαι*, a vele hasonló alakú és szinonim *μναμήϊον* pedig P. V. 48—49-ben: *λόγων φερτάτων μναμήϊ'* (1. erről a helyről Duchemin 280.). Mindkét kifejezés az epinikionra utal. Pindaros tehát O. III.-ban a koszorút azzal a szóval illeti, amellyel máskor a győzelmi költeményt, ez viszont annyit jelent, hogy a győzelmi koszorú és a győzelmi vers belsőleg rokon egymással, sőt tovább menve: éppen *μνᾶμa*-voltuk, emlékmegőrző funkciójuk teszi őket rokonná.

Min alapszik, továbbá: mi mindent fejez ki a két fogalom ilyen belső kapcsolata? Az előbbi kérdéshez figyelembe kell venni a koszorú fogalmának teljes

[7] Az *(ἐν)αρμόζειν* ilyen átvitt értelmére l. még: I. I. 15—16 és P. III. 114. A *μειγνύναι* csak itt fordul elő költői tevékenységet jelölve. A csak itt koszorúzásra vonatkozó *ζευγνύναι* viszont másutt a költői tevékenységgel kapcsolatos (I. I. 6, I. VII. 18—19, O. VI. 22 kk.).

körét, sőt a vegetáció szimbolikáját általában is. Kérdés tehát, hogy potenciálisan milyen tartalmi elemekkel bírhat a koszorú mint költői szimbólum, és egy további kérdés—az említett második—, hogy melyek azok, amelyek, a lehetséges asszociációk közül mint Pindaros sajátos mondanivalójának kifejezői, előtérbe kerülnek. — A koszorú[8] jelentésében sokrétű, mert anyagánál, alakjánál, szerkezeténél fogva többféleképpen érzékelhető és értelmezhető. Természeti elemek és emberi tevékenység: a növény leszakítása, összekötése és alkalmazása, találkozik benne. Szimbolikus jelentésre a koszorút alkotó növényben meglevő, vagy neki tulajdonított adottság, valamint a koszorú alakja és feltűnő elhelyezése ad alkalmat. Használták születés, esküvő és haláleset alkalmával; mindig az élet egyik formájából a másikba való átmenetet jelenti. Ilyen változás kifejezőjeként szerepelt avatási szertartásokon is, melyek emlékét görög népszokások, mítoszok, misztériumok mellett a sportversenyek őrizték meg. Legáltalánosabb jelentése, hogy áld, életet, termékenységet, továbbélést, erőt ad, szerencsét hoz: ezáltal lesz a jóslás, sőt a költészet jelképe is.[9] Apotropaikus, valamint enyhítő-tisztító, továbbá megkötő hatást is tulajdonítottak neki. Használata folyamán azután új tartalmi elemekkel gazdagodott: a győzelem, a szépség, az öröm, a megtiszteltetés jelképe lett. — Nézzük most már, hogyan tükröződik mindez Pindarosnál!

A pindarosi epinikionok számos helyén kifejezésre jut, ha nem is expressis verbis, mint O. III.-ban, az a gondolat, hogy a költő alkotótevékenységének ihletői, ösztönzői a koszorúk. A költő igen gyakran kiemeli, rendesen hol egy a győztesre vonatkozó participiummal, hol mellékmondat formájában, hogy akit megénekel, megkoszorúzott győztes; a győzelem elvont tényének említése helyett, mely valóban alapja az epinikionnak, a koszorút említi, a győzelem vizuális jelképét. Ilyen helyek pl. O. VII. 15 kk.: *ἄνδρα . . . στεφανωσάμενον αἰνέσω*, továbbá O. VIII. 74 kk., I. II. 12 kk., N. IV. 85. kk., N. V. 2 kk., O. IX. 109 kk., P. II, 3 kk., O. XIV. 21 kk., O. IX. 83 kk.; hasonló N. IV. 15 kk. is. Ezt a gondolatot fejezi ki N. III. 7—8, mely szerint a vers «a koszorúk és erények legmegfelelőbb kísérő társa».

A koszorú azonban nemcsak előidézője, feltétele s így velejárója az epinikionnak — a kettő között nemcsak *logikai* kapcsolat van —, hanem bizonyos kifejezésekben mintegy azonosul is vele: az egyikkel használatos igét, ahogy ezt O. III. 6 kk.-ben láttuk, vagy a rávonatkozó főnevet a másikra is használja Pindaros. Az absztrakciónak ezt a fokát logice megelőzik olyan helyek, amelyeken a két fogalom csak párhuzamos egymással, ami abban jut kifejezésre, hogy párhuzamos syntagmában szerepelnek (I. V. 62 k.) vagy, továbbá ugyanabban a syntagmában párhuzamos mondatrészekként egy mindkettő mellett helyén való ige vonzataként: *λάχετε . . . στεφάνων . . . τ . . . ἀοιδᾶν* (fr. 75,6), illetve csak az egyiknél konkrét jelentésű, a másiknál csak képiesen értelmezhető ige mellett: *ἐστεφανωμένον ποιᾷ . . . τε . . . κώμῳ* (P. VIII. 19 k.). Ha utóbbi példánknál elhagyjuk a konkrét *ποιᾷ*-t, eljutunk ahhoz a jelenséghez, mely O. III.-ban is megvolt, mikor a koszorúzással kapcsolatos két igét

[8] A koszorú használatára és szimbolikájára vonatkozólag a következő munkákat vettem alapul *S. Eitrem :* Opferritus und Voropfer bei Griechen und Römer, Kristiania 1915. 64 kk., *Ganszyniec*: PWR *s. v.* Kranz, 11. Band 1922. 1588 kk., *L. Deubner :* Die Bedeutung des Kranzes im klassischen Altertum. ARW 30 (1933) 70 kk. A vegetáció szimbolikus jelentéséről általában *G. Thomson :* Aischylos és Athén. Bp. 1958. passim.

[9] A jós koszorújáról l. Aristophanes Eirene 1044 kk., Euripides Iph. he en Aul. 757 kk. Egyéb helyek *Deubner*nál (81—83).

a költő metafórikusan a hangszer- és az emberi hang mint tárgy mellett használta, és melyre O. I. 100 kk.-ben is van példa: *στεφανῶσαι . . . Αἰολιδῇ μολπᾷ;* O. XI. 13-ban pedig, éppen fordítva, a *κελαδῆσαι* mellett a vers helyett áll átvitt értelemben a *κόσμον ἐπὶ στεφάνῳ* (= *στέφανον*, vö. O. XIII. 11: *κόσμον ἐλαίας* = *ἐλαίαν* = *στέφανον*). A párhuzamos mondatrészekben megnyilvánuló *formális* kapcsolat tehát mintegy átvezet a *metaforába*.

P. VIII. 56 képe a kétféle változatot egyesíti magában: mind az ige, mind a főnév a koszorúval való szerencsét hozó megdobálás, a *στεφανηβολία* képét idézi: *αὐτὸν . . . στεφάνοισι βάλλω*. Ez a kép szimbólum, melyet azonban az azt követő szavak megoldanak, ti.: *ῥαίνω δε καὶ ὕμνῳ*, utalva arra, hogy tulajdonképpen a költői alkotást jelenti a kifejezés; ugyanígy a szimbólum értelmét fedi fel a jelképes ige egyesszám első személye. A szimbólum teljesebb néhány helyen, ahol az alkotás a koszorú felajánlásának, illetve a koszorúkötésnek képe mögé rejtőzik. Ezeken a helyeken csak az egyesszám első személy: én (a költő) «ajánlom fel» vagy «kötöm a koszorút», árulkodik a szimbolikus jelentésre. Ilyenek pl. P. XII. 5: *δέξαι στεφάνωμα τόδε . . .*, továbbá O. VIII. 10, O. V. 1 kk., O. XIII. 29., vagy fr. 179: *ὑφαίνω . . . ποικίλον ἄνθημα.*[10]

Tartalmilag és vonatkozásaiban a két leggazdagabb szimbólumot részletesen tárgyaljuk. Az egyik a N. VIII. néhány sora. Az epinikion datálása bizonytalan, korábban Pindaros ifjúkori művének tartották, de Schwenn és Snell 459-re helyezi. A Chariadasok közül való kettősfutó Deinist és a korábban Nemeában szintén győzelmet aratott, 459-ben már elhúnyt Megast, Deinis apját ünnepli. A vers az ifjúkor dicséretével kezdődik, aztán Zeus és Aigina házasságára tér át, innen Aiakos születésére. Az ifjú Aiakos meglátogatására és szolgálatára számos hős jött el Athénből, de még Spártából is. Aiakos alakja ad lökést a vers lendületének: az Aiakoshoz zarándokló hősök soraiból (8—12. sor) válik ki a költő alakja, aki mint azok egykor, most könyörögve lép Aiakos színe elé, templomába. «Aiakos szent térdét érintem könyörögve a kedves városért és a polgárokért, zengő hangokkal díszített lyd mitrát hozva *(Λυδίαν μίτραν καναχαδὰ πεποικιλμέναν)*, a kettősfutó Deinis és apja, Megas nemeai *ἄγαλμα*-ját; mert az istennel együtt elültetett boldogság maradandó». Világos, hogy a mitra az epinikion jelképe, de nézzük részleteiben a képet. A «lyd» jelzőnek a scholionokból származó hagyományos magyarázata (Abel 242.), hogy a vers lyd hangnemére céloz (vö. O. V. 19, O. XIV. 17., N. IV. 46.), mely hangnem könyörgésekben és threnosokban volt Boeckh magyarázata szerint használatos; s ez a két vonatkozása valóban megvan ennek a versnek is. Az ilyen értelmezés kizárólagosságát megrendíti azonban Alkman egy partheneionjának egyik részlete (fr. 1, 64 kk.), ahol arról van szó, hogy sem a bíbor, sem a tarka sárkány, sem a mitra nem nyújt védelmet, csak Hagesichora szépsége: *. . . οὔτε ποικίλος δράκων, οὐδε μίτρα Λυδία, νεανίδων ἰανογλεφάρων ἄγαλμα . . .* Az Alkman- és a Pindaros-hely kapcsolatának lehetőségét a *μίτρα Λυδία* kifejezés és a birtokosjelző után álló *ἄγαλμα* appositio veti fel, továbbá a *ποικίλος* szó előfordulása is arra mutat, hogy Pindarosban Alkman sorai élhettek, mikor megalkotta az idézett helyet. Bár Alkmannál a *ποικίλος* a sárkány jelzője,[11] csak néhány szó választja el a mitra-képtől, s így elképzelhető, hogy ilyen módon asszociálódott Pindarosnál a mitra ilyen jelzője. Az alkmani összefüggésben

[10] A koszorúfonás képét tartalmazó metaforikus kifejezések gyakoriak, pl. O. VI. 86 k: *πλέκων . . . ὕμνον.*

[11] Vö. P. VIII. 46, P. X. 46 k, Eur. Iph. he en Taur. 1245.

semmi sem mutat arra, hogy a lyd mitrát átvitt értelemben kellene érteni, így nyilvánvaló, hogy a lyd jelző csupán a keleti eredetet jelöli. Természetesen Pindaros emiatt még használhatta a jelzőt más, átvitt értelemben; hogy pedig egy másik alkmani szót biztosan módosított tartalommal idéz, erre lentebb rámutatunk. — A mitra másik jelzője a *πεποικιλμένα*. *Ποικίλλει* általában különbözővé, tarkává tesz szövésben, hímzésben, festésben, Pindarosnál (P. IX. 77) a szavakkal való kiszínezést jelenti. Passzív participium perfectumának jelentése egyezik a *ποικίλος*-éval, ez Pindarosnál a szokásos «tarka» jelentés mellett átvitt értelemben az álnok, hazug szó jelzője is (O. I. 29., N. V. 28), továbbá a himnuszé (N. V. 42., O. VI. 87. a *πλέκειν* ige mellett); akusztikus értelemben N. IV. 14: *ποικίλον κιθαρίζων* és fr. 194. 2 k; szerepel végül az előbb említett 179. fr.-ban a *ὑφαίνω* = szőni ige kapcsán, a verset jelképező *ἄνθημα*-ra vonatkozólag; itt a *ποικίλος*, ha a főnév konkrét jelentését tekintjük, vizuális értelmű, ha a szimbolikusat, inkább akusztikus. N. VIII. hasonló képében ez a vagylagosság eleve eldöntött: az eredetileg vizuális melléknév akusztikus tartalmat vesz fel a fuvolák hangjára utaló *καναχαδά* (vö. P. X. 39., Bacchylides II. 12., X, 54) mellett. Egy további szó azonban, a mitra után ismét egyértelműen vízuális szintre viszi át az ábrázolást, ti. a mitra appositioja, az *ἄγαλμα*. Az *ἀγάλλειν*, díszíteni igének ez a származéka, mely díszt és szobrot egyaránt jelöl, «győztes szobor» értelmében szerepel Pindarosnál N. V. 1-ben, N. X. 67-ben pedig sírszobrot jelent, a *στήλη*-vel szinonim (l. Rumpel s. v. *ἄγαλμα*), egyesek szerint (l. Rumpel s. v.) N. III. 13-ban a versre vonatkozó kép.[12] N. VIII.-beli helyes értelmét az epinikion hátralevő részének helyes értelmezésével adhatjuk meg. Az epinikion fő témája, ahogy Mezger felismeri (331.), a szó hatása az emberi kapcsolatok során az emberi sorsra. A 20. sorban vetődik fel először nyíltan ez a téma a költővel önmagával kapcsolatban: kockázatos dolog ujat szólni, mert az irigy beszéd a jóba kapaszkodik bele, a roszat pedig helyesli. Az ezt követő misztikus rész Aias példáján át, akit Pindaros új mítoszformálása szerint Odysseus csalárd rábeszélőkészsége dönt kardjába, mutatja meg a gonosz beszéd gyilkos hatását. Aias sorsa egyben saját bizonyos fogyatékosságának eredménye is; hatásos beszédhez nem értő ember, *ἄγλωσσος ἀνήρ*, akire nem is emlékeznek érdem szerint (*λάθα κατέχει* l. Mezger 328). A 32 kk. sorok a gonosz beszédnek a mítoszban bebizonyosodott hatását összegezik: a fényes tettet elfedi és jelentéktelen dolgokat dicsőít; majd a 35. sortól a költő önvallomása következik. Zeustól azt kéri, hogy óvja meg az ilyen gonosz szavaktól; sem aranyra, sem földbirtokra nem vágyik, csakhogy gyermekeinek hírnevet hagyhasson hátra és polgártársai haló poraiban is megbecsüljék; s ez úgy lehetséges, ha költői szava a dicséretre méltót dícséri és a gonoszokra szórja a gáncsot. A helytelen megítélés vonásával szemben, mely a költő kritikusait is jellemzi (22. sor) és mely az Aias-történet egyik tanulsága is (34. sor), a saját költészetéből a helyes ítélet vonását emeli ki tehát. Nézzük, milyen formában alkotja meg a gyilkoló beszéd ellenképét. Már azáltal is, hogy a 36. sorban kiemeli, hogy szavai hírt szereznek neki halála után. Ez a gondolat fejeződik ki hangsúlyozott formában a 44 kk. sorokban. A halott Megast szólítja meg: «lelkedet visszahozni nem tudom . . ., de hazádnak és a Chariadasoknak könnyen mozgó (*ἔλαφρον*, a régi olvasás szerint

[12] Bacchylides X. 11: *ἀθάνατον Μοισᾶν ἄθυρμα* kifejezése a versre vonatkozik, a jelző a főnévben is kifejezésre jutó maradandóságot hangsúlyozza.

τε λάβρον) múzsai követ állítok kétszeresen híres lábatok tiszteletére».[13] A költő versét tehát szobornak nevezi, a halott Megas sírszobrának és Deinis győzelmi szobrának. A gonosz beszéd öl, a szótlanság feledésbe süllyed — a költői szó azonban meghosszabbítja az életet, a halottat feltámasztja, az élőnek pedig a jövőben is, halála után, biztosítja hírnevét — továbbá az 50. sor szerint csillapítja a szenvedést.[14] Objektíve a dolgok helyes megítélése, szubjektíve az ifjú győztes számára a nehézségek enyhítése, az ő, az öregedő költő és a halott győztes szempontjából a hírnév elterjesztése és fenntartása: az epinikion tanúsága szerint — de O. VIII.-ban és sok más helyen is kifejezésre jutnak ilyen gondolatok — ezek a pindarosi költészet jellemzői. A *Μοισαῖος λίθος* fényében nyeri el a 16. sor *ἄγαλμα*-ja itt aktuális értelmét: a két győztes győzelmi, illetve síremlékére utalhat. Ennek az értelemnek az aktualitását megadja még Vauvilliers és Bulle feltételezése is (Mezger 324), mely annak magyarázatául, hogy sem Deinis, sem Megas nem szerepel Didymos szerint a győzteslistán, azt veti fel, hogy esetleg valamely intrika gátolta meg győztesszobraik felállítását Nemeaban s ezzel együtt a győzteslistán való szereplésüket. Ezesetben különösen érthető lenne, ha a költemény mintegy magára vállalná a szobor funkcióját is. Az Alkmannál feltétlenül «ékszert, díszt» jelentő *ἄγαλμα* tehát más értelemben szerepel Pindarosnál. Ha viszont ezt a szót tartalmilag átértékelte Pindaros, lehet, hogy a *Λύδιος* jelzőt is Alkmannal szemben éppígy átvitt értelemben használja. Egészében: úgy látszik, egy reális, vizuális Alkman-leírásnak a pindarosi költészet mondanivalójához és az epinikion speciális tartalmához alakított, szimbolizált változatával van dolgunk. A mitra nem a keleti fejdíszt, hanem a győzelmi koszorút jelenti, ez viszont a vers jelképe, viszont ezzel a jelentésváltozással a mitra eredetét jelölő «lyd» jelző a koszorú mellett értelmét veszítené, ha Pindaros nem töltené meg új, akusztikus jellegű, a hangnemre utaló tartalommal. A *καναχαδά* is akusztikus szó, a *πεποικιλμένος* viszont vizuális eredetű és csak átvitt értelemben akusztikus, de minthogy, mint említettük, műalkotások jelzőjeként is gyakran használatos, nem áll távol az *ἄγαλμα* tartalmától sem, mely egyébként egyértelműleg vizuális szó és a kép legfőbb mondanivalójának, a vers időtállásának kifejezője.

N. VIII. idézett helyén tehát a költő a *koszorút* és ezen keresztül a *verset* *ἄγαλμα*-nak, *műalkotásnak* nevezi. Ha O. III. 15. említett *μνᾶμα*-szimbólumához, mely a koszorút jelképezi, hozzávesszük azokat a szintén említett helyeket, ahol a *μνᾶμα*, *μναμήϊον* viszont a verset jelképezi, látjuk, hogy hasonló a két helyzet: a *μνᾶμα* az *ἄγαλμα*-hoz hasonlóan a győzelmi vagy halotti szobor, a győzelmi koszorú és az epinikion hasonlóságát fejezi ki különböző konkrét és szimbolikus előfordulásaikat öszevetve, mégpedig közös vonásként azok megőrző-emlékeztető funkcióját emelve ki.

Ezt a hármas kapcsolatot mélyíti el N. VII. 77 kk. is. Míg N. VIII. sem volt egészen zárt szimbólum, az egyesszám első személyen kívül az akusztikus vonatkozású szavak, elsősorban a *καναχαδά*, elárulták, hogy nem lehet szó igazi mitráról, itt valóban csak az alany — itt nem is a költő, hanem a Múzsa utal a megfejtésre. A szimbólum abban a tekintetben is absztraktabb, hogy itt,

[13] Vö. N. IV. 80—81: *στάλαν θέμεν*. *Mezger* a sírszobor értelmet emeli ki, *Dissen* a győztes nevét őrző győzelmi oszlopra való utalást sejt a kép mögött (l. I. *Rumpel* : Lexicon Pindaricum. Lipsiae 1883. s. v. *λίθος*).

[14] L. 50. sor: valószínűleg a verseny fáradalmaira céloz inkább, mint Deinis gyászára apja halála fölött.

szemben az eddig említett valamennyi képpel, semmi sem utal arra, hogy éppen győzelmi koszorúról lenne szó. «A Múzsa aranyat és fehér elefántcsontot illeszt össze és liliomvirágot a tengeri harmatból kiemelve.» Ezt a problématikus helyet újabban két Pindaros-kutató magyarázta behatóbban. Az egyik,[15] Norwood (108 kk.), elgondolása szerint ez a Múzsa-készítette koszorú aranyból, elefántcsontból és korallból áll és a pindarosi művészet egészének jelképe, amennyiben az arany a költészet erejét szimbolizálja, a korall a forma művészi kidolgozását, az elefántcsont pedig, melyből Homerosnál a hazug álmok kapuja készült (Od. XIX. 2—7., Verg. Aen. VI. 893—896), arra céloz, hogy a pindarosi mondanivaló néha megtéveszt, ez azonban nem a költőn, hanem a tömegek vakságán és ostobaságán múlik, aminthogy az emberi balgaságra maga az epinikion is utal (23 kk. sor). Másfelől szerinte speciálisan a N. VII. szerkezetének hármasságát is jelképezi ez a koszorú: az ifjú győztes dicsérete, a költészet hatalma és a VI. paianhoz képest helyesbített Neoptolemos-mítosz elbeszélése; e három témából áll a költemény. Duchemin (246—247) némileg mást lát a képben. Az ő érdeklődése nem a pindarosi epinikionok felépítése felé fordul, hanem a pindarosi költészet általános jelentősége felé s ennek megfelelően értelmezi ezt a képet: az arany, az elefántcsont és a korall három színében a fény három összetevőjét látja s ezáltal az egészet a halhatatlanság jelképének fogja fel. Hasonló szemléletről — a N. VII. 77 kk. koszorúja a maradandóság szimbóluma — tanúskodik H. Fränkel egy szűkszavú lábjegyzete is (Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums, New York. 1951. 369), ahol azt állítja egyébként, hogy a kép egy a plutarchosi Moralia alapján esetleg rekonstruálható Simonides-töredékre menne vissza.[16]

Duchemin és Fränkel kommentárjából egy dolog feltétlenül helyesnek látszik: a koszorú halhatatlanság-szimbólum voltának hangsúlyozása. Éppen ezt

[15] Egy régebbi magyarázat *Goramé* (492).

[16] *Fränkel* Simonides 43. fr.-át idézi: *ξανθὸν μέλι μηδομέναν*, mely egyrészt Moralia 79 c-ben maradt fent: az emberek eszerint a virágok színét és illatát élvezik csak, míg a méh, mint Simonides írja, «sárga mézet készít» belőlük: és a méhhez hasonlóan kell az embereknek is a költészet lényegét keresniök. Moralia 41 e-ben is szerepel a fr., de Simonides nevének említése nélkül. Plutarchos itt arról beszél, hogy a hallott beszédekkel kapcsolatban nem úgy kell eljárnunk, mint a koszorúfonóknak, akik az illatos és tetszetős virág hervadó részeit: a virágot és a leveleket gyűjtik: *ἡδὺ μὲν ἐφήμερον καὶ ἄκαρπον ἔργον*, az embereknek a gyümölcsöt kell leszakítaniok és a méhet követniök, mely az ibolyát, rózsát, jácintot sokszor elkerülve a keserű thymiára száll és onnan mézet gyűjt. *Fränkel* arra következtet, hogy nemcsak a fr. három szava, hanem az egész plutarchosi szövegkörnyezet simonidesi, továbbá ennek alapján pedig arra, hogy a pindarosi hely alapgondolata Simonidesre megy vissza. *Fränkel* gondolatmenetét nem érezzük meggyőzőnek, a Simonides-fr. kibővítésére ugyanis két érve van: az egyik, hogy a *ξανθὸν μέλι μηδομέναν* mindkét plutarchosi helyen azonos összefüggésben szerepel — ez nem bizonyító erejű, mert lehetett ez a koszorúkép Plutarchos saját kedvelt képe, mint ahogy hasonló képeket alkalmazott másutt is, pl. Moralia 802 e. A másik, hogy Pindaros helyét, ahol a plutarchosi helyekhez hasonlóan, legalább is hallgatólagosan, szintén a hervadó koszorúval szemben van szó valami maradandóról, Simonidesnél a mézről, itt az arany—elefántcsont—«liliomvirág»-koszorúról, a simonidesire alapozza. Ezzel szemben három észrevételünk van, az egyik, hogy a plutarchosi és pindarosi helyek párhuzama erőltetett: ott a virágkoszorú és a méz áll szemben, itt egyrészt nem virágkoszorúról van szó, másrészt nincs kifejezett ellentét, továbbá, hogy a plutarchosi szövegkörnyezet Simonidesnek tulajdonítása ellen szól, hogy a koszorúnak mint külső dísznek, felesleges cicomának a képe idegen a kardal világától, ahol az örökzöld győzelmi koszorú a halhatatlan dicsőség jelképe; végül pedig: *Fränkel* azzal érvel az első következtetésben (a Simonides-fragmentum kibővítése Plutarchosból a Pindarosszal való hasonlóság alapján), amire a másodikban, mint említettük, konkludál (a simonidesi és pindarosi helyek párhuzama).

a szempontot szem előtt tartva a *λείριον ἄνθεμον ποντίας ὑφελοῖσ' ἐέρσας* értelmezését illetően egy másik javaslatunk van. Ezt a kifejezést a scholionokban idézett vélemények egy része és ennek alapján minden kommentátor «korall»-nak érti. Ez az értelmezés, ahogy Gossen—Steier a PWR-ban megállapítja (s. v. Koralle: XI. 1373—77), a Piniusból, továbbá Dioskoridesből ismert antik elképzelésen nyugszik, mely szerint a korall virág, mely a vízből kiemelve a levegőn kövül csak meg. Gossen—Steier hozzáfűzi, hogy ez az értelmezés problématikus és ezért nem dönti meg azt a tételt, hogy a hellénisztikus kor előtti görög irodalomból semmiféle adatunk nincs a korallra vonatkozólag. Tovább haladva a PWR-cikk kritikai megjegyzésén, az arany—elefántcsont—korallkoszorú különös képe érthetőbbé válik és mondanivalója kiteljesedik, ha a scholionokban felvetett másik véleményt követjük (Abel 228.). Eszerint a *ποντία ἔερσα* a tengeri kagylókból nyert bíborfestéket jelenti, a *λείριον ἄνθεμον* pedig gyapjút. Hogy a gyapjút virág szimbolizálja, ez nem olyan merész feltételezés, ugyanis ismeretes az *ἄωτος, -ον* szó kettős, «virágot» és «gyapjút» felölelő értelme. Ha ez a két fogalom egy szó jelentéskörén belül találkozhatott, összekapcsolhatja őket a szimbolikus kifejezésmód is.[17] Mi szól ezen értelmezés valószínűsége mellett? Világosabbá teszi a képet, hiszen a gyapjú a valódi koszorúnak is alkotórésze — gyapjúszalag, mitra tartja össze, pl. I. V. 62 —, emellett közelebb hozza a képet azokhoz a szimbólumokhoz, melyekben a dal szövéséről van szó (az ilyen véleményen levő scholion idézi a fentebb tárgyalt 179. fr.-ot), ugyanakkor a gyapjú halhatatlanság-szimbolikája[18] még jobban kiemeli a szimbólum, mint látni fogjuk, fő gondolatát. Így egy természetszerűleg gyapjúmitrára erősített arany—elefántcsont koszorú képe bontakozik ki a három előbb említett anyag problematikus együttese helyett. Az arany és elefántcsont szimbolikus jelentése viszont könnyen magyarázható, mégpedig elsősorban nem is külön-külön, hanem így a maga együttesében. Kiindulhatnánk ugyanis az arany halhatatlanság-szimbólikájából[19] is, de tovább vezet, ha arra gondolunk, amit Boeckh is megjegyez (436) ezzel a hellyel kapcsolatban, hogy már ebben az időben készítenek chryselephantin istenszobrokat; körülbelül 40—50 év választja el az epinikiont Pheidias Athene Parthenosától és olympiai Zeus-szobrától. Érdekes adatot jegyez fel továbbá Pausanias (V. 20., 2—3): Kolotes, Pheidias egyik tanítványa, aranyból és elefántcsontból készítette azt az asztalt, melyre Olympiában a Heraion-ban a kiosztandó koszorút helyezték. Megvan a valószínűsége tehát annak, hogy az aranyat és az elefántcsontot,[20] mint képzőművészeti alkotások alapanyagát vonja bele szimbólumába Pindaros s így végső fokon a jelkép a verstől a koszorúig, attól pedig képzőművészeti alkotásig vezet, mint O. III. és N. VIII. egy-egy helyével

[17] A gyapjú és a virág fogalmának rokonságához l. Stephanus megjegyzését: *τὸ ἔριον est δέρματος οἷον ἄνθος*. A gyapjú és a korall fogalmának kapcsolatához, melyet a két alternatívát felvető scholionok tükröznek, l. Alkiphron I. 2—3. ahol a korall *τὰ ἐκ τῆς ἁλὸς ἔρια* és Dioskorides V. 136: *τὸ τέταρτον (γένος ἀλκυονίου) ἐρίοις οἱσυπηροῖς ὅμοιον*.

[18] *L. Duchemin* 234 kk. *Pley* munkájához: De lanae in antiquorum ritibus usu (Rel. Vers. u. Vorarb. 11,2) nem jutottam hozzá.

[19] Erről *Duchemin* könyvének megfelelő fejezete (vö. *Marót K. :* Egy új Pindaros-könyv és a magyar ókorkutatás, AntTan 3 (1956) 276 kk.), továbbá *Szilágyi J. Gy. :* AntTan 3 (1956) 23 kk., *Trencsényi-Waldapfel* uo. 37 kk. vagy Vall. Tan. Budapest 1961. 167 kk.

[20] L. Bacchylides fr. 20,9: *χρυσῷ δ' ἐλέφαντί τε μαρμαίρουσιν οἶκοι* (vö. Hor. cc. II. 18. 1—2). *H. L. Lorimer :* Gold and Ivory in Greek Mythology (Greek Poetry and Life, Oxford 1936.) c. munkáját nem ismerem.

kapcsolatban fentebb láttuk. A kép tehát részben igazi koszorú képét idézi a gyapjú-mitra által, csodálatos, realitáson túli volta pedig abban van, hogy nem növényből készült; tartalmilag a szimbólum egyrészt a gyapjú és az arany halhatatlanság-szimbolikája által, másrészt, mert egészében a szobor fogalmát idézi, a maradandóságot fejezi ki.

Ami pedig Norwood elképzelését illeti, hogy a három alkotóelem az epinikion három részét, három pindarosi témát jelentené, ez a koszorú szerkezetének ilyen másfajta, tulajdonképpen csak két részből állóként való elképzelése által el is esik, azonban az alapgondolat nem vethető el egészen. A pindarosi vers-koszorú szimbólum valószínűleg, ha nem is ilyen konkrét formában, valóban utal az epinikion szerkezetére is. Visszagondolva O. III. fent látott szerkezeti jellegzetességeire: szimmetrikus, önmagába visszatérő felépítés, végig felfelbukkanó, összekapcsolódó-szétváló gondolatszálak, egy ilyen értelmű szimbólum a költő részéről legalábbis rendkívül kézenfekvőnek, találónak látszik.[21]

A tárgyalt helyek alapján összefoglalva a szimbólum tartalmát: Pindarosnál a kép általában az örökzöld győzelmi koszorút és az epinikiont kapcsolja össze, eltérőleg későbbi költőktől[22]. Legtágabb értelemben így a vers vallásos győzelmi költemény voltát fejezi ki. A koszorút fonó költő képe, a koszorús győztesével összehasonlítva kifejezi továbbá a győztes és a költő szoros párhuzamát: mindkettőjük tevékenységének betetőződése a koszorú. — N. VII. 77 kk.-ben azonban a szimbólum alapját nem győzelmi koszorú adta. Milyen más síkon kerülhet kapcsolatba a koszorú az epinikionnal? Az epinikion a győztesnek szól és a költő műve; a koszorú képe nemcsak a győztes személyén át kapcsolódhatik az epinikionhoz, hanem a költőén is. Egy Pindaros-hely, O. VI. 26, ahol a győztes versenykocsi ösvérei a költői alkotóerőt szimbolizáló lovakká válnak s eredeti természetükön túli szellemi képességeiket, azt, hogy maguktól is ismerik a szükséges utat, a költő azzal indokolja, hogy «hiszen Olympiában koszorút nyertek», arra utal, mintha a koszorú belső kapcsolatban állna a költői tehetséggel; ugyanígy talán I. VII. 39: *ἀείσομαι χαίταν στεφάνοισιν ἁρμόζων:* a költő úgy énekel, hogy fején koszorú van.[23] Pindaros e sorait összevetve a korábban említett, a jóstehetség illetve költészet és a koszorú összetartozására vonatkozó helyekkel és azzal a ténnyel, hogy a költői versenyeken is koszorúval jutalmazták a legkiválóbbakat (Bacchylides epigr. 1,4 és 3,2—3), világos lesz, hogy a koszorú a győzelmi koszorúra való minden vonatkozás nélkül is, mint szellemi erők jelképe, költészetszimbólummá válhat.[24] — Közös vonás továbbá — most már általában a koszorú és a pindarosi epinikion között —, hogy mindkettő isteni és emberi tevékenység ötvözete: ahogy a koszorúban természet és ember találkozik, úgy az epinikion a Múzsa és a költő «közös» műve. Mint megállapítottuk, bizonyos szerkezeti hasonló-

[21] A pindarosi szerkesztés koszorúszerűségére *B. Snell* is rámutat (Die Entdeckung des Geistes. Hamburg 1955. 130—132.) s a pindarosi művészet eme vonását a geometrikus művészet olyan jellegzetességeivel állítja párhuzamba, mint a horror vacui, a nagy felületek törvénye, és, hogy minden részlet önmagában is önálló egész.

[22] Pl. Euripides Herakles 355, Kritias fr. 2., valamint a meleagrosi Stephanos prooimionjai, különösen az első, Meleagrostól.

[23] A helyről l. *Rumpel* 418 *s. v.* Említésre méltó még, hogy a kar is koszorút viselt pl. a fr. 94/b 9 kk., Bacchylides XIII. 91 kk. és Aischylos Hiketides 656 k. szerint.

[24] A vegetációnak általában a költészettel való Pindarosnál sokszor kifejezett, szintén több ágú kapcsolatához csak nehány tipikus helyet említünk: I. VIII. 16—16a, O. IX. 25—26, N. X. 12, I. VIII. 46 k, O. VI. 105, I. IV. 27. A témáról legújabban *Duchemin* írt, különösen 48—78.

ság is aktualizálja a koszorú versszimbólumát. A jelkép leglényegesebb tartalmi eleme azonban a koszorú életadó—megőrző—figyelemfelhívó jellegén alapszik: a vers hozzá hasonlóan teszi láthatóvá és maradandóvá a tettet.

Ez a fő mondanivaló, mely, mint három helyen is láttuk, a koszorú és a vers funkcióját a szoboréval állítja párhuzamba, szükségessé teszi, hogy az egész kérdést nagyobb összefüggések sodrába állítsuk. A koszorú, mint *μνᾶμα*, mint *ἄγαλμα* és mint chryselephantin alkotás, a vers és a szobor fogalmát kapcsolja egybe a maradandóság közös jegye alapján. Látta-e tudatosan és hogyan látta Pindaros a képzőművészeti és költői alkotás viszonyát általában, megfogalmazott-e különbségeket is? A probléma felvetése akkor lesz igazán megalapozott, ha tekintetbe vesszük, hogy Pindaros többször hasonlította a fentebb itt-ott említett helyeken kívül is versét szoborhoz, illetve épülethez,[25] viszont a költészetre vonatkozó képeinek nagy része a mozgás tertium comparationis-ára épített metafora vagy szimbólum: a vers ezek alapján hajóhoz, Múzsa-kocsihoz, a költő úton haladóhoz, agon-versenyzőkhöz, sashoz hasonló. A költeményt Pindaros tehát hol statikus, hol dinamikus képpel illeti. Mi a megoldása ennek a következetlenségnek? Az, hogy a költő — nem is igyekszik azt megoldani, ellenkezőleg, úgy tűnik, tudatosan vállalt és vallott ellentmondás ez, a költői szó funkcióiban rejlő dialektika megpillantása. Íme a vers és képzőművészeti alkotás különbségének tudatosan megfogalmazott képe: „Nem vagyok szobrász, hogy talapzaton álló, nyugvó szobrokat *(ἐλινύσοντ' ἀγάλματα* csináljak, hanem, dalom, minden hajón és csónakon indulj el elhíresztelni a győzelmet . . .».[26] (N. V. 1 kk.) és ugyanennek visszhangja I. II. 46-ban: *ἐπεί τοι οὐκ ἐλινύσοντας αὐτοὺς (τοὺς ὕμνους) ἐργασάμαν.* A költemény tehát párhuzamba állítható szoborral, épülettel, koszorúval, ami az idő múlásához való viszonyát illeti, de a térbeli hatásgyakorlás tekintetében ezektől eltér, amennyiben az anyagi mű csak kiemelkedő, látható voltával hat, míg a szó nem helyhez kötött, terjed, tehát dinamikus. E két hely alapján érthetővé válik Snell említett szövegváltoztatása N. VIII. 46-ban is: a *λάβρος (Μοισαῖος λίθος)* helyett *ἐλαφρός*-t javasol. A «fürge Múzsakő» kifejezésben így a jelző és a főnév a mozgás és az egyhelybenállás paradoxonját, vagy inkább: mozgásnak és maradandóságnak a múzsai műben létrejövő egységét fejezi ki. — A kétféle művészet viszonyának problémája, a ránk maradt szövegek alapján úgy látszik, Pindarosnál először vetődik fel a görög irodalomban, de mint ismeretes, nem utoljára. Az idevonatkozó auktorhelyek közismert fő megállapítása, hogy a két művészet eszközeiben, tárgyában, valamint az ábrázolás módjában tér el, viszont összekapcsolja őket, hogy mindkettő utánzó művészet.[27] Az ábrá-

[25] L. O. VI. 1 kk., P. VII. 3—4, N. I. 8, fr. 194. 1, P. IV. 138: ide tartozik még O. III. 3 *ὕμνον ὀρθώσαις* kifejezése is (az *ὤρθωσαν* szó Thukydides VI. 66-ban az *ἔρυμα*, Xenophon Hellenika IV. 8,10-ben a *πολὺ τοῦ τείχους* mellett áll. L. minderről *U. von Wilamowitz :* Euripides Herakles, Berlin 1933[2]. 466, *Trencsényi-Waldapfel I. :* A görög irodalom. Bp. 1944. 167, *E. Thummer :* Die Religiosität Pindars, Diss. Insbruck 1957. 69.

[26] A fejtegetést feltételezhetően megokoló élmény-alapról a scholion tudósít *(Abel* 151—152), eszerint Pindaros az epinikionért 3000 drachmát kért a győztes rokonaitól, de azok azt mondták, hogy ezért a pénzért inkább egy bronz szobrot csináltatnak. Később azonban mégis megrendelték a verset, melyben Pindaros az előzményekre célozva bebizonyította nekik, *ὅτι οἱ λόγοι πάντων εἰσὶ βελτίους.* — A hely értékeléséről pl. *Jäger* 279 k.

[27] Platon és Aristoteles számos helyen (Pl. Politeia 540 C, 605 A, Politikos 277 C, Arist. Politika 1340 A, Poetika 1447 A—1448 A, 1450 A) — akárcsak a horatiusi Ars Poetica-ban (1 kk., 30 kk., 361 kk.), — gyakran megtalálható a kétféle művészet pár-

zolásmódbeli különbséget vallja a lessingi (Laokoon XVI.) és a mai napig is érvényben levő vélemény:[28] a képzőművészet színeivel és formáival testek ábrázolására alkalmas, tehát életeleme a tér, míg a költészet a szó eszközével cselekményt, tehát időbeliséget tud ábrázolni. Hogyan viszonylik az antik és a mai felfogáshoz Pindarosé? Pindaros Aristotelesszel szemben a két művészet hasonlóságát nem a *μίμησις*-ben, hanem a figyelemfelkeltő—megörökítő funkcióban látja. A különbség őnála is a két művészet idővel és térrel szemben való viszonya alapján vetődik fel, de mint más lírikusoknál is, szubjektív szempontból, nem az ábrázolás tárgyát illető, hanem a művészet hatásával kapcsolatban. Ez a kérdésfeltevés a szubjektív lírikus-beállítottság mellett jellemző a klasszikus görögségnek a hírt, továbbélést mindig központi kérdésnek tekintő felfogására, továbbá a pindarosi költészet sajátos valójára.

Ezek a megállapítások igénylik, hogy egy további problémakör felé is tekintsünk. Mi tette aktuálissá Pindarosnál a képzőművészet és költészet viszonyának tudatos felvetését és milyen talajon született meg a fenti idevonatkozó pindarosi koncepció? Vagyis: milyen okok motiválják a «figyelemfelkeltő, messzireható, megörökítő szónak» a pindarosi, költészetre vonatkozó képekben, de pl. a N. VIII. egész gondolatmenetében is kifejezésre jutó fogalmának kialakulását. Epinikion és képzőművészeti alkotás összehasonlításának gyakorlati élményalapja az a VI. utolsó negyedétől elterjedt *νόμος*, mely szerint az agongyőzelem emlékét az esetleges epinikion mellett gyakran a verseny helyén felállított győztes-szobor örökíti meg.[29] A győztes-szobrok alkotói, mint pl. N. V. 1 kk. említett scholionja utalt rá, az alkalmi megbízásokból élő, a megrendelő tetszését minden művével újra kivívni kénytelen költő riválisai voltak s az idevonatkozó kifejezések, képek ennek az ellentétnek a tüzében, de mindenesetre a győztes-szobor felállításának nyomonkövetése, — mint ahogy N. VIII.-ban feltehető, — illetőleg tudata alapján születtek meg.

A problémának a teljesség igényével fellépő megválaszolása érdekében mélyebbre kell hatolnunk. Egészen addig az ellentétig, mely akkor tárul fel, ha a görög agónok társadalmi jelentőségét, másfelől pedig az agongyőzelmet mint emberi teljesítményt önmagában vizsgáljuk.[30] Közismert, hogy a négy nagy nemzeti agonnak milyen rendkívüli, egységesítő szerepe volt a klasszikus

huzamba állítása, amennyiben az egyikben kiemelendő helyes eljárások vagy előforduló hibák a másik területéről vett példákkal vannak illusztrálva. E helyek legnagyobb része a már Simonides által is megállapított (Plut. de glor. Ath. 3, p. 346 F) eszközbeli különbség ismeretét tanúsítja: az egyik színekkel, formákkal, a másik szavakkal alkot. Ennek az ellentétnek a kiemelése csak arra szolgál, hogy aláhúzza, hogy a két művészet egyébként teljesen hasonló. Plutarchos híres megállapítása már további, tárgyi és ábrázolásbeli különbségeket is felvet, ugyanakkor kiemelve az aristotelesi elmélet (Poetika I.) szerint a két művészetnek az utánzásban való egységét: *οἱ μὲν χρώμασι καὶ σχήμασι οἱ δὲ ὀνόμασι καὶ λέξεσι τἀυτὰ δηλοῦσι* és *ὕλῃ καὶ τρόποις μιμήσεως διαφέρουσι*. L. még az 1876-os Laokoon-kiadás 5—9. oldalain levő jegyzeteket *H. Blümner*től. A szobor maradandóságának problémájához l. Kleobulos Midas-epigrammáját (vö. Hor. cc. III. 30. 1 kk.) és Simonides fr. 48-at, valamint Agathias a Stephanos-hoz írt 3. prooimionját.

[28] L. pl. *H. Ingarden :* Untersuchungen zur Ontologie der Kunst (Musikwerk, Bild, Architektur, Film). Tübingen 1962. 229 kk., 304 kk.

[29] A győztes-szobrokról l. elsősorban PWRE Bd. II. A 2265—2274, *(Lippold)*. Idevonatkozó auktorhelyeket közöl *Szilágyi J. Gy. :* A görög művészet világa. Bp. 1962. I. 220 kk. és *Mező F. :* Az olympiai játékok története. Bp. 1929. 189 kk.

[30] Az efemer sportteljesítmény ilyen nagy jelentőségének miértjét *Fränkel* (493) felveti, de válaszát, hogy ti. örök emberi értékek kapnak vele kapcsolatban hangot, nem érezzük kielégítőnek.

görögség életében.[31] A földrajzilag és politikailag szétszabdalt görögség ilyen alkalmakkor egyesült a kalokagathia jegyében. Ugyanakkor egy szűkebb körben, az arisztokrácia körében, akikből a versenyzők jó része kikerült,[32] másféle, de hasonlóan döntő, a nemzedékeket összefonó patriarchális érzületet tápláló jelentősége volt az agonoknak Ez a térben és időben hatalmas tömegeket, nemzedékek sorát összeforrasztó funkció kevéssé érthető, ha meggondoljuk, hogy az agon-tevékenység, beleértve a felkészülést: a küzdelmet és a győzelmet, nem alkotó tett, hatásában pedig korlátozott, csak a jelenlevő, korlátozott számú résztvevőre hat közvetlenül, ha eltekintünk magának a versenyzőnek belső edződésétől, formálódásától (l. erről pl. Epikt. Ench. 29.), mint ahogy pl. a kocsiversenyeknél, ahol az utóbb győztesnek kikiáltott tulajdonos helyett kocsihajtó versenyzett, el is kell tekintenünk. Ezért úgy gondoljuk, hogy az agonteljesítmény térben-időben széleskörű hatásának lényegi tartozéka, mintegy feltétele volt mindaz, ami a kialakult szokások szerint a győztesnek kijárt: a koszorú, mint megörökítő—figyelemrefelhívó szimbólum, a láthatóvá tevő és a jövő nemzedékek számára megörökítő győztes-szobor, valamint a hírt felemelő, elterjesztő, megőrző epinikion.[33] Különösen így lehetett ez az V. század első felében, az arisztokrácia általános háttérbeszorulása és ezzel párhuzamosan a hivatásos atlétika kialakulása folyamán,[34] ezáltal ugyanis az agonok patinája lekopott s a győzelem edző, nevelő hatása csökkent. Ekkor indul meg az a folyamat, mely a résztvevők részéről, Reisch kifejezésével élve, az inhaltloser Ehrgeiz, a nézőkéről a gedankenlose Schaulust kialakulásához vezetett. Ebben az időben már régen elhangzottak az első, az agonteljesítményt más tevékenységekkel összemérő, jelentőségét közösségi és egyéni szempontból kétségbevonó szavak Tyrtaios és Xenophanes ajkáról s ekkor lép föl Euripides egyik hőse az atléták gonosz fajzata ellen. Világos ezek alapján, hogy az agonszellem képviseletében megszólaló kardalköltészetben, elsősorban Pindaroséban, a szónak alapvető funkciója a nagy területek embertömegeinek a győzelem gondolatában való összekapcsolására a térbeli hatás, a figyelemfelkeltés és a mozgás volt, továbbá az önmagukban jeltelen agoncselekmény megörökítése a következő nemzedékek számára, úgy ahogy azt Pindarosnak közvetlen kifejtései mellett a költészetre vonatkozó képei kifejezik, melyek során hol a mozgás tertium comparationis-án át, hol a kiemelkedő, maradandó koszorú, illetve képzőművészeti alkotás szimbóluma segítségével igyekszik a költő megragadni az epinikionnak, mint költői szónak, Proteusként sokarculatú, egymással ellentmondásos funkcióit.

[31] Erről l. pl. Herodotos VIII. 26, Irodalom: *H. Gundert :* Pindar und sein Dichterberuf. Frankfurt 1935. 115, *Trencsényi-Waldapfel :* 165, *W. Jäger :* Paideia. Leipzig—Berlin 1934. 271, PWRE *s. v. Agones* (I. 836—866, *Reisch*).

[32] Ezt hangsúlyozza pl. *O. Becker :* Das Bild des Weges und verwandte Vorstellungen im frühgriechischen Denken, Hermes Einzschr. 4. 1937. 54, *Jäger :* Paideia 274, *E. Schwartz :* Charakterköpfe aus der Antike. Leipzig 1956. 24.

[33] Az agon-győzelem Pindaros szerint »rászorul« a dalra, l. N. IX. 48—49, N. III. 6—7. (vö. O. XI. 1 kk.), I. I. 47—52. A megéneklés szükségességéről (pl. O. III. 7: χρέος), l. *Gundert* 43, *B. Snell :* Poetry and Society. The Role of Poetry in Ancient Greece. Bloomington 1961. 61—62.

[34] Erről a folyamatról l. PWRE *s. v. Athletai* (II. 2049—2058, *Reisch*), számos, az agonokkal szembehelyezkedő, vagy azok előnyeit fejtegető auktorhely idézésével. További auktorhelyek a hivatásos atlétákról *Mezőnél*, pl. 110 kk. Az említett folyamatról *Jäger :* Paideia 274 és *E. Welskopf :* Probleme der Musse im alten Hellas. Berlin 1962. 22—23.

B. RÉVÉSZ MÁRIA

AZ ISMÉTLŐDŐ SOROK ÉS FORMULÁK FUNKCIÓJA AZ AENEISBEN

A magyar Homéros-irodalomban Trencsényi-Waldapfel Imre és Devecseri Gábor foglalkozott az ismétlődő sorok, stereotip szavak, formulák szerepével. Trencsényi rámutatott arra, hogy az eposz írója a népköltészet egyik elemét, az ismétlődő sorokat, sajátos funkcióval ruházza fel. Egyes sorok ismétlését a görög és trójai tábor, a két nép alapjában egyező — mert egyként emberi — értékeinek, szokásainak, eljárási módjának, érzelmeinek az ábrázolására használja.[1] Devecseri pedig azt állapította meg, hogy a homérosi eposzokban úgyszólván minden szó, minden formula kapcsolatban áll egymással.[2] Az alábbiakban az Aeneis ismétlődő sorainak, egymáshoz közel vagy egymástól távol álló azonos formuláinak az összefüggésére hívom fel a figyelmet.

Vergilius nem mellőzi a sorok ismétlését, de hasonlíthatatlanul ritkábban alkalmazza ezt a hagyományos eposzi elemet, mint Homéros, szinte csak oly mértékben, hogy költeményének homérosi jellege e vonatkozásban is megmaradjon. Feltűnő, hogy változtatás nélkül megismételt *mondatokat* alig találunk az Aeneisben, az ismétlés sorokra, félsorokra, formulákra szorítkozik, és gyakran éppen a változtatás mutatja az ismétlés sajátos funkcióját. Az azonos sor és nem egészen azonos mondat alkalmazására jó példát találunk a IV. énekben, ahol az első mondat Iuno tervét tartalmazza, s ennek megfelelően jövő idejű az állítmánya, a második mondat jelen idejű állítmánya a terv tökéletes megvalósulását, pontos bekövetkezését hivatott kifejezni:

Speluncam Dido dux et Troianus eandem
deveni e n t (124—25.)

hangzik az istennő tervezgetése,

Speluncam Dido dux et Troianus eandem
deveni u n t (165—66.)

olvassuk a terv megvalósulását.

A megismételt sor (félsor) két hasonló szituáció bizonyos különbségére is éles fényt vethet. Lausust elsirathatják övéi, megadhatják neki a végső tiszteletet, mert Aeneas, akit meghatott a fiatalembernek apja iránti önfeláldozó szeretete, kiadta a holttestet:

[1] *Trencsényi-Waldapfel I.* bevezető tanulmánya Homéros Iliasához, Budapest, 1952. 16—18.

[2] *Devecseri G.:* Műhely és varázs, Budapest, 1959., a Homéros-fordítással kapcsolatos tanulmányokban.

At Lausum socii exanimem super arma ferebant
flentes, ingentem atque ingenti volnere victum. (X. 841—42.)

A rutuluszok ügyének vesztét éppen az mutatja, hogy Turnus már nem tud segíteni haldokló társán, aki ugyanúgy megérdemelné a pietas-t, mint Lausus:

Vidi oculos ante ipse meos me voce vocantem
Murranum, quo non superat mihi carior alter,
oppetere, ingentem atque ingenti volnere victum. (XII. 638—40.)

Másutt a sorismétlés olyan gondolatot sugalmaz, amelyet a költő nem fejez ki szavakkal. Aeneas számára a sikeres, de nem áldozatmentes harc legfájóbb vesztesége Pallas halála, azé az ifjúé, aki időnap előtt, élete hajnalán pusztult el. A halál koraiságát egy más összefüggésből áthozott sor idézi az olvasó tudatába — szavaknál hatásosabban:

. . . Maestamque Euandri primus ad urbem
mittatur Pallas, quem non virtutis egentem
abstulit atra dies et funere mersit acerbo. (IX. 26—28.)

A kisgyermekek síró lelkeiről olvassuk az Alvilág leírásában:

quos dulcis vitae exsortis et ab ubere raptos
abstulit atra dies et funere mersit acerbo. (VI. 428—29.)

Asszociációt keltő szerepet kell tulajdonítanunk annak a sornak is, amely egyszer Andromaché, egyszer a végső párviadalra induló Aeneas beszédében fordul elő — némi változtatással. Andromaché aggódva-reménykedve kérdezősködik Ascanius felől:

ecquid in antiquam virtutem animosque virilis
et pater Aeneas et avonculus excitat Hector? (III. 342—43.)

E szavak megismétlése Aeneasnak fiához intézett ünnepélyes búcsúbeszédét még ünnepélyesebbé teszi, felidézi a trójai királyi család tragikus sorsát, a halott hősöket, a hátramaradottak gyászát, megalázottságát és reményét Trója újjászületésében:

Tu facito, mox cum matura adoleverit aetas,
sis memor, et te animo repententem exempla tuorum
et pater Aeneas et avonculus excitet Hector. (XII. 438—40.)

A sorismétlés szándékosságának s funkciójának a valószínűségét nem gyengíti, sőt inkább támogatja az a feltételezés, hogy előbb keletkezett az Aeneis második fele, s a római Odysseia későbbi alkotás.[3] Ha az eposz keletkezésének

[3] *Gercke :* Die Entstehung der Aeneis, Berlin, 1913. Különösen p. 60—70, Die Priorität der zweiten Hälfte.
G. D'Anna : Il problema della composizione dell'Eneide, Ed. Ateneo, Roma, Nuovi Sassi 19. és u. a. Ancora sul problema della composzione dell'Eneide, Ed. Ateneo, Roma, 1961.

ezt a sorrendjét fogadjuk el, akkor arra gondolhatunk, hogy a sort a XII. énekből egy olyan átdolgozás során vitte át Vergilius a III. énekbe, amely már a mű egészének a hatását tartotta szem előtt.

A más mondatba illesztett — változatlan vagy alig változtatott — sornál jóval gyakrabban találunk megismételt félsorokat, fordulatokat, azonos szerkezetű sorokat, amelyek hasonló vagy éppen ellentétes szituáció festésére szolgálnak. Erre egy példa: A nők, belefáradva az örökös bolyongásba, hallani sem akarnak további tengeri útról, szinte kierőszakolják a letelepedést Szicíliában:

Urbem orant, taedet pelagi perferre laborem, (V. 617.)

Mégis, amikor a férfiak hajóra szállnak, szívesen megosztanák már velük a veszélyeket, csak ne szakadjanak el egymástól:

Ire volunt, omnemque fugae perferre laborem. (V. 769.)

A változtatás továbbviszi az elbeszélést, a kifejezés- és szerkezetbeli egyformaság pedig összeköti az eposz közeli vagy távoli részeit egymással, s egyben idézi Homéros költői eljárását. Homérosnak a sorismétlésre sok alkalmat szolgáltat az elhatározás és tett azonos szavakkal való leírása, üzenetek, megbízások szószerinti átadása. Vergilius e tekintetben nagyrészt eltér mintájától, előadása koncentrált, a beszédek számát és terjedelmét erősen csökkenti.[4] Mégis visszautal az előzőkre, azaz *emlékeztet* Homéros eljárására. Így halljuk továbbrezegni Iuppiter üzenetét Mercurius, Aeneas, majd Dido szavaiban (IV. ének),[5] Diana parancsát visszhangzani Iris beszédében (XI. ének).[6]

A félsorok, kifejezések ismétlése a halandók és halhatatlanok világa közötti különbség érzékeltetésére is szolgálhat. Dido, nem sejtve a vídám lakoma tragikus következményét, őszinte szívvel kéri Iuppiter áldását a tyrosiak és a trójaiak barátságára:

Iuppiter, hospitibus nam te dare iura locuntur,
hunc laetum Tyriisque diem Troiaque profectis
esse velis. (I. 731—33.)

Iróniának hatnak e szavak Venus szájából, aki színleli a tudatlanságot azzal a tervvel kapcsolatban, amelyről tudja, és éppen Iuppitertől tudja, hogy eleve

[4] *R. Heinze :* Virgils epische Technik, Leipzig—Berlin, 1908. 402.

[5] *et celeres defer mea dicta per auras* (IV. 226.)
ipse haec ferre iubet celeres mandata per auras (IV. 270.)
Iove missus ab ipso ... celeres mandata per auras (IV. 355—57.)
Iove missus ab ipso ... horrida iussa per auras (IV. 377—78.)

[6] *haec cape et ultricem pharetra deprome sagittam :*
hac quicumque sacrum violaverit volnere corpus
... pariter det sanguine poenas. (XI. 590—92.)
nam quicumque tuum violavit volnere corpus,
morte luat merita. (XI. 848—49.)
dixit et aurata volucrem Threissa sagittam
deprompsit pharetra. (XI. 858—59.)

kudarcra van ítélve: Aeneas Karthagóban való letelepedése, s ezáltal az itáliai városalapítás elmaradása.

Sed fatis incerta feror, si Iuppiter unam
esse velit Tyriis urbem Troiaque profectis. (IV. 110—11.)

Ugyanez a — Venusnak adott — Iuppiter-jóslat említi Iuno megengesztelődését, amely az eposz egyik záró-akkordja.[7] A két részlet közötti összefüggést a sorkezdet ismétlése teszi szemléletesebbé. Venushoz:

Olli subridens hominum sator atque deorum (I. 254.)

s a békülékenységet tanúsító Iunóhoz fordulva:

Olli subridens hominum rerumque repertor (XII. 829.)

Ugyanez a figura, a megismételt sorkezdet és azonos szerkezetű sor arra hívja fel a figyelmet, hogy az utóbbi részlet, Iuno és Iuppiter megegyezése, egy harmadik Iuppiter-beszéddel is összefügg. A Iuno-támogatta karthagói idillnek Iuppiter parancsa vet véget, amellyel Aeneast Dido városának az elhagyására utasítja:

Quid struit? aut qua spe inimica in gente moratur? (IV. 235.)

A haragos kérdést Mercurius a következő szavakkal tolmácsolja Aeneasnak — a szokásos kis változtatással:

Quid struis? aut qua spe Libycis teris otia terris? (IV. 271.)

Amikor az emberek és istenek atyja szemrehányóan felsorolja feleségének azokat az ellenséges tetteket, amelyeket elkövetett Aeneas ellen, nem említi, hogy Latium jövendő urát Karthagóban igyekezett tartani. Erre a cselekedetre emlékeztetheti Iunót (és az olvasót) ez a sor:

Quid struis? aut qua spe gelidis in nubibus haeres? (XII. 796.)

A vergiliusi eposznak a homérosi költeményekhez hasonló és azoktól mégis különböző mozaikszerű összeállítottságát, az ismétlődő sorok, félsorok, fordulatok összekötő és ellentéteket festő funkcióját egy részlet alaposabb elemzése plasztikusan állítja elénk. Az elemzésre azt a részt választottam ki, ahol először jelenik meg a főhős — éspedig éppen nem hősies magatartást mutatva (I. 92—101.). Gáncsolták is Vergilius «ügyetlenségét», hogy Aeneast siránkozóként viszi először az olvasó elé, mentségéül pedig csak az szolgálhatott, hogy e részlet homérosi mintára (Odysseia V. 297—312.) megy vissza.[8] Az «utánzat» elemzése nyomán azt is éles fényben láthatjuk, hogyan alakítja a római költő a homérosi reminiscentiákat, és használja fel a maga mondanivalójának a kifejezésére.

[7] L. pl. *A. Cartault :* L'art de Virgile dans l'Énéide, Paris, 1926. kommentárját a két beszédhez, amely a kettő közötti ellentmondásokra is rámutat.

[8] L. pl. *Cartault :* id. m. I. 101, 146.

A két hős helyzete csak látszólag egyforma, tartalmilag igen különböző. Mindkettőt vihar fenyegeti, Odysseus azonban előre értesült a várható veszedelemről, de arról is, hogy partra fog érni,[9] sóhajai, panaszai tehát többékevésbé súlytalanok. Aeneasra váratlanul tör a Iuno akaratából támadt vihar, nem tudja, megmenekül-e, kétségbeesését indokoltnak érezzük. Mégis, mintha túlzott lenne a kétségbeesés; rémületében még az sem jut a *pius* Aeneas eszébe, hogy az istenek segítségét kérje, holott ezt máskor nem mulasztja el. Az egész eposzban ez az egyetlen hely, ahol a trójai vezért teljesen csüggedtnek, inaktívnak, reménytvesztettnek látjuk. Vegyük még azt is figyelembe, hogy Aeneas fellépése a cselekmény menetét egyáltalán nem befolyásolja: a vihar teljes erővel kitör, s csak akkor ér véget, amikor Neptunus észreveszi a tenger háborgását, szétzavarja a szeleket s lecsillapítja a hullámokat. Nem a cselekmény rendje kívánta tehát Aeneas színrevitelét, bemutatása itt és így elkerülhető lett volna. Nem «ügyetlen» scenirozással, nem is üres másolási vággyal állunk szemben, hanem szándékos ábrázolással: Aeneas kétségbeesett helyzete ellentétet képezzen a trójaiak dicsőséges múltjával és nagyrahivatott jövőjével. A sorok, félsorok, formulák ismétlődésének az elemzése ezt mutatja meg.

A vihar kezdetekor felrémlik a hirtelen, a kikerülhetetlen halál képe: praesentemque viris intentant omnia mortem (I. 91). Ekkor lép színre Aeneas.

Extemplo Aeneae solvuntur frigore membra ;
ingemit et duplicis tendens ad sidera palmas
talia voce refert : «o terque quaterque beati,
quis ante ora patrum Troiae sub moenibus altis
contigit oppetere, o Danaum fortissime gentis
Tydide. Mene Iliacis occumbere campis
non potuisse tuaque animam hanc effundere dextra,
saevos ubi Aeacidae telo iacet Hector, ubi ingens
Sarpedon, ubi tot Simois correpta sub undis
scuta virum galeasque et fortia corpora volvit?»

Aeneas kétségbeesésében nemcsak a maga helyzetét látja reménytelennek, hanem a múltból is a trójaiak és szövetségeseik csapásait idézi fel, a sok-sok halottat s a legnagyobb veszteséget, Hector meggyilkolását Achilleus által.

saevos ubi Aeacidae telo iacet Hector . . .

Achilleusról többször olvasunk a hősköltményben, de Aeacides néven csupán még egy alkalommal említi Vergilius, akkor is Aeneas beszél így róla:

Phoebe, gravis Troiae semper miserate labores,
Dardana qui Paridis derexti tela manusque
corpus in Aeacidae (VI. 56—58.)

Míg az első énekben Achilleus legnagyobb hőstettéről, ill. a trójaiakat ért legnagyobb csapásról van szó, itt a görög hős halálát említi a költő, aminek

[9] »ὤ μοι ἐγὼ δειλός. τί νύ μοι μήκιστα γένηται; δείδω, μὴ δὴ πάντα θεὰ νημερτέα εἶπεν ἥ μ' ἔφατ' ἐν πόντῳ, πρὶν πατρίδα γαῖαν ἱκέσθαι, ἄλγε' ἀνα πλήσειν· τὰ δὲ δὴ νῦν πάντα τελεῖται«. (Od. V. 299—302.)

— a hagyomány szerint — Hector megölése után, mintegy annak következményeként kellett elérkeznie. Trója védőbástyájának a ledöntését a sors és a jóindulatú istenek nem hagyják bosszúlatlanul — ezt feleli az Aeneis hatodik éneke az elsőnek.

Miért nem tudtam meghalni az iliumi mezőkön — a magát teljesen legyőzöttnek tartó ember sóhaja:

. . . mene Iliacis occumbere campis
non potuisse . . .

Csaknem ugyanezekkel a szavakkal fejezi ki Iuno azt, hogy a trójaiakat immár legyőzhetetleneknek tartja, a végzet akaratából elpusztíthatatlanok:

Heu stirpem invisam et fatis contraria nostris
fata Phrygum. Num Sigeis occumbere campis
num capti potuere capi . . .? (VII. 293—95.)

Vincor ab Aenea[10] — így összegezi Iuno a helyzetet, s már nem reméli a trójaiak itáliai letelepedésének a megakadályozását, legfeljebb a megnehezítésére törekedhet.

Azt is meg kell tudnunk — cáfolatként a kétségbeesett beszédre —, hogy Trója nem csupán a dardánok temetője, hanem Aeneas dicsőséges harcainak a színtere is volt. A lándzsaharc megkezdése előtt halljuk e büszkeséggel ejtett szavakat, amelyek összekapcsolják a trójai és latiumi harcokat:

Suggere tela mihi : non ullum dextera frustra
torserit in Rutulos, steterunt quae in corpore Graium
Iliacis campis. (X. 333—35.)

Megjegyezzük, hogy az *Iliacis campis* csakis e két helyen olvasható az Aeneisben.

A két háború összekapcsolására másik példát is ad az elemzett rész. Aeneas a trójaiak haláláról így beszél:

. . . ubi tot Simois correpta sub undis
scuta virum galeasque et fortia corpora volvit.

E szavakat ismétli meg — kis változtatással — a latiumi harcok előtt, amikor édesanyja tudtára adja, hogy fegyvereket hoz neki:

heu quantae miseris caedes Laurentibus instant.
Quas poenas mihi Turne dabis, quam multa sub undas
scuta virum galeasque et fortia corpora volves,
Thybri pater . . . (VIII. 537—40.)

Az ismétlés és a változtatás együttesen fejezi ki a mondanivalót: olyan jelentős harc folyik majd Latiumban, mint egykor a trójai síkon, de ez a harc az ellenség vereségét, tehát a trójaiak győzelmét hozza.

[10] VII. 310.

. . . o Danaum fortissime gentis
Tydide. Mene Iliacis cccumbere campis
non potuisse, tuaque animam hanc effundere dextra,

sóhajt Aeneas; ez úgy érthető, hogy őt Tydides-Diomedes hozta Trója alatt a legnagyobb veszélybe. Az Ilias beszél egy párharcról kettőjük között, amelyből a trójai hőst Aphrodité, majd Apollón mentette ki.[11] De nem volt kevésbé veszélyes Aeneas helyzete akkor sem, amikor Achilleusszal került szembe. Először megfutamodik, második alkalommal már felveszi a harcot, s már-már elesik Achilleus kezétől, amikor Poseidón észreveszi veszélyes helyzetét és kimenti a csatából.[12] A két ellenfél közül tehát inkább Achilleus sodorta halálos veszedelembe Aeneast, amit maga is tud Poseidón szavaiból:

mert hisz kívüle más téged le nem ölhet a harcban.[13]

Több joggal említhette volna — az Ilias tradíciója szerint — Aeneas Achilleust, mint akinek a fegyverétől elesett Hector, és csaknem elesett maga is. Így azonban Vergilius külön-külön mutathatta be Hector megölőjének és Aeneas ellenfelének a sorsát az eposz további részeiben. Diomedesnek az a szerepe az Aeneisben, hogy általa halljuk az ellenség szájából a — bár legyőzött — trójaiak dícséretét. Tőle tudjuk meg, hogy a trójaiakat kedvelik az istenek, városuk feldúlóinak keservesen kell bűnhődniök:

Quicumque Iliacos ferro violavimus agros —
mitto ea, quae muris bellando exhausta sub altis,
quos Simois premat ille viros — infanda per orbem
supplicia et scelerum poenas expendimus omnes
vel Priamo miseranda manus. (XI. 255—59)

Diomedes neve úgy áll az eposz elején, mint akinek (a görögök legvitézebbjének) a jobbja csaknem halált osztott Aeneasnak a trójai síkon. Így válnak szavai hatásosabbá, mint ha csupán egy lenne az egykori ellenség közül. A bátor hős most már az egyetlen, aki tapasztalat alapján magasztalhatja a trójai harcos vitézségét:

. . . Stetimus tela aspera contra
contulimusque manus : experto credite, quantus
in clipeum adsurgat, quo turbine torqueat hastam.
Si duo praeterea telis Idaea tulisset
terra viros, ultro Inachias venisset ad urbes
Dardanus, et versis lugeret Graecia fatis.
Hectoris Aeneaeque manu victoria Graium
haesit et in decimum vestigia rettulit annum.
Ambo animis, ambo insignes praestantibus armis :
hic pietate prior . . . (XI. 282—92.)

[11] Il. V. 166—318, 432—48.
[12] Il. XX. 89—97, 187—195.
[13] Il. XX. 336. Achilleus is csak *sorsán felül* ölhette volna meg, mert Aeneasnak élve kellett maradnia, hogy ne legyen mag nélküli, nyom nélküli eztán Dardanos ága. Il. XX. 302—04.)

Aeneas a Iuno-okozta viharban a tengeren hánykolódik, feje fölött ijesztően sötétlenek a felhők, cikáznak a villámok, a halál fenyegeti. Látjuk ennek a képnek az ellenpárját is: Turnus egyik ősének szentelt völgyében ül,[14] Iuno küldötte biztatja a trójaiakkal való harc megkezdésére, felette derülten ragyog az ég, mind a kedvező körümények, mind az égiek segítsége sikerrel kecsegtetik.[15] A két, ennyire ellentétes helyzetben levő hős patetikus mozdulatát egy formulával írja le Vergilius: *duplices ad sidera palmas.*[16] Ha hozzátesszük, hogy ez a formula csupán e két helyen szerepel, aligha lesz kétséges, hogy a félsor-ismétlésnek sajátos funkciója van. Egyfelől Aeneas szorongatott helyzete, Turnus ragyogó kilátásainak a fényénél még csüggesztőbben hat, másrészt megmutatja Aeneas ellenfelének a trójai hősével ellentétes útját, hogyan indul el a védettségből, biztonságból, sikerek reményétől és tudatától a vereség és a halál felé.

Hectoron kívül Sarpedont említi Aeneas a trójai harcokban elesettek közül.

o terque quaterque beati,
quis ante ora patrum Troiae sub moenibus altis
contigit oppetere . . .
. . . ubi . . . iacet Hector, ubi ingens
Sarpedon . . .

Sarpedon haláláról ezenkívül még egy alkalommal tesz említést az Aeneis: Iuppiter egyik beszédében. Aeneas és Iuppiter szavai közti összefüggésre a *Troiae sub moenibus altis* — csakis e két helyen olvasható — fordulat is felhívja a figyelmet.

Turnus ijesztően és fenyegetően közeledik a fiatal Pallas felé, aki ekkor édesapja vendégbarátjához, Herculeshez folyamodik győzelemért. Hercules azonban tudja, hogy mi lesz az egyenlőtlen küzdelem kimenetele, nem is próbál segíteni az ifjún, csak előre megkönnyezi korai halálát. Vígaszképpen mondja neki Iuppiter:

«*Stat sua cuique dies, breve et irreparabile tempus*
omnibus est vitae : sed fama extendere factis,
hoc virtutis opus. Troiae sub moenibus altis
tot gnati cecidere deum ; quin occidit una
Sarpedon, mea progenies. Etiam sua Turnum
fata vocant, metasque dati pervenit ad aevi. (X. 467—72.)

A beszédből árad Iuppiter pártatlansága, amit az égilakók között így fejezett ki: *rex Iuppiter omnibus idem. Fata viam invenient.* A főisten pártatlanságának a festését a homérosi háttér még hangsúlyosabbá teszi: Sarpedont apja éppen azért nem mentette meg a haláltól, mert nem akarta a többi isten igazság-

[14] *. . .luco tum forte parentis*
Pilumni Turnus sacrata valle sedebat. (IX. 3—4.)

[15] *. . .unde haec tam clara repente*
tempestas? (IX. 19—20.)

[16] *Adgnovit iuvenis duplicesque ad sidera palmas*
sustulit. . . (IX. 16—17.)

érzetét megsérteni, s a végzet-megszabta rendet megbontani.[17] Mégis átsüt a pártatlanságon az érzelem, hiszen legkedvesebb gyermekét akarja vigasztalni, és saját fiának a haláláról beszél. A görög Pallas halálát a minden hősre váró közös végzet kívánja, de kívánja Iuppiter igazságossága is: vesznie kell a trójai síkon elpusztultakért, vesznie kell Sarpedonért. A kiegyenlítő igazság viszont azt követeli, hogy Pallas megölése se maradjon bosszulatlan, ez fogja okozni Turnus halálát. Míg Aeneas a trójai harcmezőn elesetteket és köztük Sarpedont a trójaiak (és szövetségeseik) vereségének példájaként említi, Iuppiter éppen ellenkezőleg, Aeneas ellenfeleinek a legyőzését jósolja meg a múlt felidézésével. Iuppiter jóslata válasz Aeneas beszédére, vagy pedig fordított a sorrend: Aeneas végső győzelmét (azaz Turnus felett aratott diadalát) bejelentő Iuppiter-beszédet tartotta szem előtt Vergilius Aeneas szavainak a megfogalmazásakor.[18]

Az elemzett rész alaphangulatát a halál gondolata adja meg, éspedig konkréten, Aeneas a trójaiak, valamint a saját haláláról beszél: *oppetere, occumbere, animam effundere* (ez a kifejezés, amely hapax legomenon az Aeneisben, mintha az önkéntesen keresett halálra utalna), *iacet*, és a halottak sorsa: *sub undis volvit*. A halál gondolatát idézi a *beati* is, e szót a tárgyalt részen kívül Vergilius csak egyszer használja, a halottak országának a leírásában, a boldogok (megboldogultak) lakhelyének a megnevezésére.[19] Ugyancsak a halál gondolatát kelti a *frigus-frigore* szó is, amely az eposzban kétszer fordul elő a halottak birodalmával kapcsolatban, a természet halálát jelentően.[20]

Extemplo Aeneae solvuntur frigore membra,

ebben az összefüggésben az embert megdermesztő halál hidegének a kifejezéére szolgál: Aeneas csaknem meghal rémületében, látván a hirtelen és feltehetően égi hatalmasságok akaratából kerekedő vihart. Ebben az értelemben még kétszer olvassuk a *frigore* szót, Turnus halálának a közeledtét és bekövetkezését leíró helyeken. A két hely (I. és XII. ének) összefüggésére mutat az a körülmény, hogy Turnus halálának az elbeszélésében, az eposz utolsóelőtti sorában — fokozatos előkészítés után —, az első énekben használt teljes formulát olvassuk:

Illi membra novos solvit formidine torpor (XII. 867.)

. . . gelidus concrevit frigore sanguis (XII. 905.)

. . . ast illi solvuntur frigore membra (XII. 951.)

Szükséges-e felhozni a két hely összefüggésének a bizonyítására azt a tényt is, hogy a *solvere membra* kifejezés csakis e helyeken fordul elő? Vergilius a trójai

[17] Il. XVI. 431—61.

[18] Pallas ugyanazt a szerepet tölti be az Aeneis befejező részében, mint Patroklos az Iliasban: Achilleus és Aeneas azért nem kegyelmeznek meg legyőzött ellenségüknek, mert azok meggyilkolták fiatal ellenfelüket, Hector Patroklost, Turnus pedig Pallast. Így természetesen illeszkedik a X. énekbe Sarpedon halálának az említése, akit Patroklos ölt meg.

[19] *Devenere locos laetos et amoena virecta*
fortunatorum nemorum sedesque beatas (VI. 638—39.)

[20] VI. 309,320.

vezért a halál árnyékában mutatja be először, éspedig ugyanazzal a formulával, amellyel ellenfele halálát, tehát a hős végső győzelmét írja le, így hangsúlyozza Aeneas diadalának küzdelmességét, természetfeletti nagyszerűségét.

Összefoglalva: Aeneas első szavaiban a múltnak a trójaiak számára legtragikusabb mozzanatait említi, ezek mindegyikére találunk utalást az eposz második hat énekében, s az utalások összességükben adják a veszélyes helyzet, a kilátástalanság és reménytelenség diadalmas cáfolatát. Talán közelebb járunk azonban az igazsághoz, ha az összefüggést az első ének és az eposz második fele között ellenkező oldalról kiindulva keressük. Vergilius mindjárt az első énekben és hőse első megjelenésekor elénk állítja a múlt és — az eposz cselekményéhez képest — jelen tragikumát, hogy ez szolgáljon hátterül a fényes jövőnek. Így tudja az olvasó Aeneas és a trójaiak hősies vállalkozását és ragyogó győzelmét értékelni igazi nagyságában. E cél elérésére, a párhuzamos és ellentétes szituációk ábrázolására szolgált Vergiliusnak a homérosi eposzokból átvett, s a maga ízlésének, költeménye jellegének megfelelően változtatott művészi eszköz, a sorok, félsorok, fordulatok ismétlése.

Az idézett részletek egyéb összefüggésére, más helyekkel való párhuzamosságára, ill. ellentétességére további ismétlődések figyelmeztetnek.

VISKY KÁROLY

A *IUS ITALICUM* ÉS PANNONIA

A pannoniai feliratos kőemlékek régibb publikációi közt lapozgatva, az olvasó egyik helyen Fröhlich Róbert érdekes fejtegetésére bukkan, amely az Aquincum-ban talált következő felirathoz fűződik:

C(aius) Iulius Severus ob ho
norem megisteri
coll(egii) fabrum Silanum
pecunia sua fecit
Muciano et Fadiano co(n)s(ulibus)[1]

A feliratot Fröhlich úgy magyarázta, hogy az Silenus-szobron állott, amelyet C. Julius Severus a helybeli kovácsok, ácsok testületének vezető tisztségéért a 201. évben saját költségén emelt. Szerinte a szobor a rómaihoz hasonló Marsyas-t tartó Silenus (görögül: *Σείληνος*) lehetett, márpedig, ha Aquincum-ban ilyen szobor volt, arra kell következtetni, hogy a város — sok egyéb megkülönböztető kiemelése mellett — még a *ius Italicum*-ot is elnyerte.[2]

Ilyen magyarázat mellett a felirat jogi vonatkozásban is érdekessé válik. A *ius Italicum* elnyerése ugyanis a város számára különleges jogi helyzetet teremtett, amely a római magánjog egyes szabályainak érvényesülése szempontjából is jelentős következményekkel járt.

Ismeretes, hogy az itáliai félszigetnek a római birodalomban megkülönböztetett helyzete volt, amely a tartományokétól eltérő jogállást biztosított számára. A császárkor kezdetén, még Augustus alatt kialakultak ennek az országrésznek a határai, ami által különleges jogállása területileg is meghatározáshoz jutott. Itáliához hasonló jogállást később egyes tartományi városok is kaptak. Ennek módja a *ius Italicum* adományozása volt.

A *ius Italicum*-ról, különösen annak tartalmáról csak igen gyér forrásbeli adat van. Ezek nyomán századunkban — régibb keletű jogi és más szakmunkákra támaszkodva — két monografia is megkísérelte, hogy képet adjon a *ius Italicum* mibenlétéről, vagyis arról, hogy adományozása milyen változást hozott, milyen előnyökkel járt, milyen jogokat biztosított, s mennyiben juttatta a megadományozott városokat a többiekhez képest kiemelkedő helyzetbe. Az egyik Premerstein, a másik Luzzatto tanulmánya volt.[3]

[1] CIL III. 3580.

[2] Aquincumnak római feliratai. Budapest Régiségei. 1891. évf. 162. l. 21. sz.

[3] *Premerstein:* Ius Italicum. Paulys Realencyclopädie der class. Altertumswissenschaft. 10. k. Stuttgart. 1919. 1238. s. köv. — *G. I. Luzzatto :* Appunti sul »ius Italicum«. Mélanges F. De Visscher (Revue Internationale des Droits de l'Antiquité. Bruxelles. 1950. IV. k. 79. s köv. l.

Mindkettőjük nézete egyezik abban, hogy a *ius Italicum* bizonyos jogok és kiváltságok összességét jelentette. Ebben Premerstein szerint benne volt az, hogy az ilyen városok kikerültek a tartományi helytartó felügyelete alól és önkormányzathoz jutottak, továbbá mentesültek a földadó alól és a területükhöz tartozó földek római civiljogi értelemben vett magántulajdon *(dominium ex iure Quiritium)* tárgyaivá lehettek. Luzzatto viszont azt hangsúlyozta, hogy a *ius Italicum* tartalmát pontosan meghatározni nem lehet és hogy voltak olyan helységek, amelyek nem rendelkeztek ugyan önkormányzattal, de mégis élvezték a *ius Italicum*-ot, emellett adómentességük volt olyan városoknak is, amelyek a *ius Italicum*-ot nem kapták meg.[4]

A valószínű az, hogy a *ius Italicum* tartalma az évszázadok folyamán változáson ment keresztül, de mindig magában foglalta azt a kiváltságot, amely szerint az ilyen jogállású városok földjei magántulajdonba kerülhettek. Kivételt jelentett ez az általánosan érvényes régi szabály alól, hogy a tartományi földek kizárólag az állam tulajdonai. A *ius Italicum*-mal felruházott városok területéhez tartozó földek az itáliai telek *(fundus Italicus)* jellegét nyerték, s ezzel *res mancipi*-vé váltak, amelyek átruházásához a civiljog ünnepélyes ügyleteit: a *mancipatio*-t és az *in iure cessio*-t kellett alkalmazni.[5] Mindennek mintegy előfeltétele volt a földek adómentessége, mert a római jogi felfogás az adófizetésben a tulajdon megcsorbítását látta, amely a tulajdonnal, mint a dolog feletti kizárólagos uralommal *(dominium)* összeférhetetlen.[6]

A földek különleges jogi helyzete az, amit a *ius Italicum* tartalmáról a jogi források alapján teljes bizonyossággal meg lehet állapítani. Ez volt az, aminek folytán az ilyen kedvezményben részesült városok szinte szigetekké lettek a tartományok területén, ahol római értelemben vett magántulajdon állhatott fenn a földeken.[7] Ez adja a magyarázatát annak a császári konstitucionak is, amely jóval a földek általános adókötelezettségére vonatkozó Diocletianus-féle rendelkezés után a 421. évben kelt és a Konstantinápolyt megillető *ius Italicum*ról szól.[8] Minden egyéb, amit a *ius Italicum* tartalmát illetően a szakirodalomban találni lehet, csak többé vagy kevésbé valószínűsített feltevés.

A forrásokból — ideértve a feliratos kőemlékekből merített adatokat is — meg lehet állapítani, hogy a *ius Italicum*-ot általában csak olyan városok kapták meg, amelyek már előzőleg *colonia* rangjára emelkedtek. A *colonia*-rangot pedig általában csak municipium-ok, azaz római jogú városok nyerték el, aminek viszont az előfeltétele az volt, hogy lakosságuk jelentősebb része római polgárokból *(cives Romani)* álljon.[9] Egyes városok ilyen fejlődését a

[4] *Luzzatto:* id. m. 87—88. l. Önkormányzat nélkül voltak pl. Acci, Libisosa, amelyek a Carthago Nova-beli *conventus*, vagy a liburniai községek, amelyek a Scardona-beli *conventus* alá tartoztak. (Plinius, *Nat. hist.* 3. 25.,3.139.) — Nem illette «*ius Italicum*» pl. a palesztiniai Caesarea és Aelia Capitolina városokat, csak *immunitas*, azaz földadómentesség. (D. 50. 15. l. 6. és 8. 7.)

[5] Gai inst. comm. 2. 7., 14/a., 21—22.; Ulpiani reg. 19. l.; Inst. 2. l. 40.; Columella, De re rustica 3.3. — *Premerstein :* id. m. 1241.; P. *Bonfante :* Corso di diritto romano. Proprietá. I. r. 203., 235—236. l.; *M. Kaser :* Typen der Bodenrechte in der späteren Republik. Ztschr. Savigny-St. 1942. évf. 10. l.

[6] *Bonfante :* id. m. 237. l.

[7] «. . .wahre Insel echtrömisches Privateigentums . . .» — mint *Rostowtzeff*-nél olvasni lehet. (Studien zur Geschichte des röm. Kolonates. 1910. 318. l.)

[8] C. J. 11.21. l. — Vö. még C. J. 7.31. l. (az 531. évből.)

[9] Vö. *G. F. Puchta :* Cursus der Institutionen. IX. kiadás. I. kötet. Leipzig. 1881. 242. l.; *Luzzatto :* id. m. 84—85. l.

forrásokban, illetőleg a feliratokon pontosan nyomon lehet követni.[10] Kivételesen fordult elő, hogy egy-egy város — anélkül, hogy előbb *municipium*-má alakult volna — egyenesen *colonia* lett.[11] Még inkább kivétel volt, hogy *municipium* vagy városi szervezettel egyáltalában nem bíró helység jutott az itáliai jog kiváltságához.[12] Úgy tűnik továbbá, hogy a *ius Italicum* megszerzésében eleintén szerepe volt a lakosság római, illetőleg italikus eredetének is, azaz ilyen vonatkozásban a személyiségi elv érvényesült. Az Antoninusok idejéig általánosságban ez volt a helyzet, de a Severusok korában változás következett be: az itáliai jogot megkapták olyan városok is, amelyek lakossága a legkülönbözőbb eredetű és összetételű volt. A *ius Italicum*-ban egyre inkább előre nyomult a privilegium-jelleg, bár annak elnyerését általában még ekkor is megelőzte a lakosság körében adományozott római polgárjog *(civitas Romana)*, vagy a városoknak — hacsak formailag is — *colonia*-rangra emelése.[13]

A birodalom európai részében Hispaniában Valentia,[14] Acci és Libisosa,[15] Lusitaniában Pax Iulia és Emerita,[16] Galliában Lugdunum és Vienna,[17] Germaniában Colonia Agrippina,[18] Illyricumban egyes liburniai *civitas*-ok (Alautae, Fluentes, Lopsi Varvarini),[19] Macedoniában Dyrrachium,[20] Philippi,[21] Cassandra, Dium és Stobi,[22] Daciában Zernis, Zarmizegetusa, Napoca, Apulum és Potaissa,[23]

ázsiai részében Asia tartományban Troas,[24] Parium,[25] Bithyniában Apamena, Pontusban Sinope,[26] Ciliciában Selinus, Traianopolis,[27] Pisidiában Antiochia,[28] Syriában Tyrus,[29] Berytus,[30] Heliupolis,[31] Laodicea,[32] Emesa[33] és Palmyra,[34]

[10] Pl. Napoca (a mai Kolozsvár) esetében, amely előbb *municipium* (CIL III 860, 6254), majd *colonia* (CIL III 827, 858, 862) lett, s ebben a minőségében kapta meg a *ius Italicum*-ot (D. 50. 15. l. 9.).

[11] Pl. Savaria, amely veterán településből keletkezett város volt és mint ilyen mindjárt colonia lett. (L. *ifj. Alföldi A. :* Adalék Szombathely településtörténetéhez. Arch. Értesítő. 1943. évf. 83—84. l.)

[12] *Premerstein* a *ius Italicum*-ot nyert városok közt *municipium*ként említi a macedoniai Stobi-t, bár közelebbi bizonyítékot erre nem hoz fel. (Id. m. 1240.) — Nem római jogú városok voltak a liburniai *civitas*-ok, amelyek Plinius szerint (Nat. hist. 3. 139.) az ő idejében, tehát nyílván már a császárkor kezdetén itáliai jogot élveztek.

[13] *Luzzatto :* id. m. 106. l.

[14] D. 50. 15.8. pr. (Paulus).

[15] Plinius, *Nat. hist.* 3. 25.

[16] D. 50. 15. 8. pr. (Paulus).

[17] D. 50. 15. 8. 1. (Paulus).

[18] D. 50. 15. 8. 2. (Paulus).

[19] Plinius, *Nat. hist.* 3. 139.

[20] D. 50. 15. 7. (Gaius), D. 50. 15. 8. 8. (Paulus).

[21] D. 50. 15. 6. (Celsus), D. 50. 15. 8. 8. (Paulus).

[22] D. 50. 15. 8. 8. (Paulus).

[23] D. 50. 15. 8. 9. (Paulus).

[24] D. 50. 15. 7. (Gaius), D. 50. 15. 8. 9. (Paulus).

[25] D. 50. 15. 8. 8. (Paulus).

[26] D. 50. 15. 1. 1. (Ulpianus). — A szövegből nem világos, hogy ezek a városok itáliai jogúak voltak-e.

[27] D. 50. 15. 1. 10. (Ulpianus). —A *ius Italicum* itt is kétséges.

[28] D. 50. 15. 8. 10. (Paulus).

[29] D. 50. 15. 1. pr. (Ulpianus), D. 50. 15. 8. 4. (Paulus).

[30] D. 50. 15. 1. 1. (Ulpianus), D. 50. 15. 7. (Gaius), D. 50. 15. 8. 3. (Paulus).

[31] D. 15. 1. 2. (Ulpianus).

[32] D. 50. 15. 1. 3. (Ulpianus), D. 50. 15. 8. 3. (Paulus).

[33] D. 50. 15. 1. 4. (Ulpianus), D. 50. 15. 8. 6. (Paulus).

[34] D. 50. 15. 1. 5. (Ulpianus), — a szövegből a város itáliai joga nem világos.

Africa tartományban Carthago, Utica és Leptis Magna[35] voltak itáliai joggal felruházva.

Ezek mellett még *ius Italicum*-mal bíró városként ismeretes Constantinopolis (Konstantinápoly).[36] Végül egyik III. századbeli kőfeliraton olyan utalást lehet találni, amely arra enged következtetést, hogy az ázsiai Cappadocia tartományban levő Nikopolis nevű városnak is itáliai joga volt.[37]

Plinius nyilván csak azokat a helységeket említette, amelyek már az ő idejében, tehát legkésőbben az I. század 70-es éveiben itáliai joggal voltak felruházva.[38] Celsusnak és Gaiusnak a *Digesta*-ban olvasható idevágó rövid töredékei szintén koruk, a II. század állapotára vonatkoztathatók, míg az Ulpianustól és Paulustól származó *Digesta*-szövegek a Severusok korában (193—235) kialakult helyzetet tükrözik. Ezek egy részének a Iustinianus-féle kodifikáció anyagába beillesztése anachronizmus volt, mert abban az időben, a VI. század első felében, a római birodalom már szétesett és a *Digesta* idézett helyein felsorolt tartományok és városok jórészét elvesztette. A töredékek tartalma az utókor számára mégsem érdektelen, mert némi világosságot vet a *ius Italicum* adományozásának körülményeire. Meg lehet belőlük állapítani, hogy míg a császárkor első két századában az itáliai jogot nem adományozták gyakran, a Severusok idejétől a fejedelmi kegy ezen a téren sokkal bőkezűbb volt.

A forrásokban található felsorolások kétségkívül nem adnak teljes képet és az ott említetteken túl még számos más olyan tartományi város lehetett, amely a *ius Italicum*-ot elnyerte.[39] Ezért a kutatás már régebben a rómaikor feliratos emlékei felé fordult és ezekből próbált további adatokat meríteni. A már említett cappadociai Nikopolisra vonatkozó egyetlen kőfeliraton felül azonban az epigráfiai anyag semmi bővebb hitelt érdemlő adatot nem szolgáltatott.

Az itáliai joggal összefüggésben végzett különböző irányú vizsgálódások eredményeképpen alakult ki az a nemrég még uralkodó felfogás, hogy az ilyen kiváltság fennállását meg lehet állapítani minden esetben, amikor tartományi városban vállán Marsyast tartó Silenus szobor állott. Az ilyen szobor ugyanis a szabadság jelképe volt, s felállítása valamely tartományi város forumán arra hívta fel a figyelmet, hogy a város az adótól és minden egyéb, a tartomány területén fennálló korlátozástól mentes, azaz szabad.[40]

A Silenus, illetőleg Marsyas szobrokhoz fűződő felfogás tükröződik azon a magyarázaton, amelyet Fröhlich Róbert az elöljáróban kiemelt feliratra vonatkozóan adott. Ha Aquincum fórumát ilyen szobormű díszítette, azért

[35] D. 50. 15. 8. 11. (Ulpianus).

[36] C. J. 11. 21. 1.

[37] »..... *Νικοπολιτῶν ἰταλικὴ κολονία* .....« — *H. Grégoire :* Rapport sur un voyage d'exploration dans le Pont et en Cappadoce. BCH 1909. évf. 35. 1.13. sz.

[38] Plinius — mint ismeretes — 79-ben a Vezuv első kitörése alkalmával lelte halálát.

[39] »... doch sind weder die Angaben des Plinius noch die der Juristen etwa als für die betreffende Zeit erschöpfend anzusehen« — állapítja meg *Premerstein.* (Id. m. 1240.) — Hasonlóképpen *Luzzatto :* »Le enumerazioni... lungi dall' essere complete...« (Id. m. 90. l.)

[40] Vö. *C. Jullien :* Jus Italicum. Daremberg—Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. XVIII. kötet. Paris. 1893. 747. l. — *Premerstein* is a *ius Italicum* tartalmát ismertetve, annak egyes elemeit a szabadság megnyilvánulásaként jellemzi: »Fähigkeit des Bodens im quiritischen Eigentum zu stehen, Steuerfreiheit des Bodens, Freiheit in der Selbstverwaltung, besonders von der Oberaufsicht des Statthalters«. (Id. m. 1241. s köv.)

volt, mert a város a *ius Italicum* kiváltságában részesült. A feltevés helyessége mellett szól főképpen az, hogy Aquincum, amely valószínűleg a 124. évben alakult római jogú várossá: *municipium*má, Septimius Severus császártól a *colonia* rangot nyerte, mégpedig legkésőbben a 198. évben.[41] A kiváltság adományozásának tehát a források tanúsága szerint általában megkívánt előfeltételei itt meglettek volna.

Ámde az, hogy valamelyik városban Silenus, illetőleg Marsyas szobor állott, egymagában nem elegendő bizonyíték a *ius Italicum* mellett még akkor sem, ha a város *colonia* rangján volt. Az erre vonatkozó vizsgálatok ugyanis kiderítették, hogy ilyen szobrokat nemcsak *colonia*-kban, hanem *municipium*-okban is emeltek, amelyek kétségkívül nem voltak itáliai joggal felruházva, legfeljebb csak adómentességet *(immunitas)* élvezhettek. Az a nézet tehát, amely szerint a vállán Marsyast tartó Silenus szobor a *ius Italicum* fennállását tanúsítja, megdőlt. Arról lehet szó csupán, hogy más támogató adatok mellett az ilyen szobor is következtetési alapul szolgál.[42]

Aquincumból az idézett feliraton kívül semmi egyéb olyan adat nincs, amely a város *ius Italicum*-ára engedne következtetni. Nem lehet feltételezni a város ilyen privilegiumát annak ellenére sem, hogy a Silenus-, sőt Marsyas-kultusznak az aquincumi leletek közt is nyoma akad.[43] Ellenkezőleg, olyan feliratos emlék van, amely a feltevést cáfolni alkalmas és éppen arra mutat, hogy az Aquincumhoz tartozó földek — mint általában a tartományi ingatlanok — nem voltak magántulajdonban, hanem azokat csak birtokolni és hasznaikat élvezni lehetett.[44]

Fröhlich fejtegetéseit nem tekintve, az irodalomban nincs is nyoma olyan magyarázatnak, amely a kérdéses feliratból Aquincum itáliai jogát valószínűnek vagy éppen igazoltnak látná, ha egyébként elismerésre is talál, hogy Silenusnak a városban szobra volt és hogy a felirat azon állott.[45] Van azonban olyan nézet is, amely szerint a feliraton nem is Silenusról, hanem *silanus*-ról, azaz csorgó kútról van szó, vagyis az ott megnevezett C. Iulius Severus nem Silenus-szobrot, hannem kutat csináltatott.[46]

Ezek szerint el kell hát ejteni azt a feltevést, hogy Aquincumnak itáliai joga lett volna. Semmi nincs ugyanis, ami a város földjeinek adómentességére vagy magántulajdonba jutásuk lehetőségére, azaz az itáliai jog elemeinek jelenlétére következtetési alapot szolgáltathatna. A rendelkezésre álló forrásbeli és epigráfiai anyag szerint ez a megállapítás nemcsak Aquincum-ra, hanem a pannoniai tartomány valamennyi városára érvényes. Pannoniában egyetlen város sem részesült a *ius Italicum* kiváltságában.

Szinte önként adódik a kérdés, vajon mi volt az oka annak, hogy egyes tartományi városokat a császári kegy kitüntető kedvezményben részesített,

[41] Vö. *Szilágyi J.* : Aquincum. Budapest 1956. 20. l.

[42] Vö. *Kornemann* : Colonia. PWRE IV. kötet. Stuttgart. 1901. 580.; *Luzzatto* : id. m. 93—94. l.

[43] *Nagy T.* : Vallási élet Aquincum-ban. Budapest története. 452. l.; *Nagy L.* : Művészetek. Ugyanott. 611. l.

[44] Egyik aquincumi oltárkő felirata a városhoz tartozó *vicus* birtokosait *(possessores vici Vindoniani)*, valamint egy Aur. Vettianus nevű római lovag birtokát *(possessio)* említi. (CIL III 3626/A—C, 10. 570.) A feliraton olvashatók a Gaius könyvében foglaltakkal (Inst. comm. 2. 7.: *Sed in provinciali solo . . . dominium populi Romani est vel Caesaris, nos autem possessionem tantum vel usumfructum habere videmur . . .*) egyeznek.

[45] *Alföldi A.* : Aquincum városa és a római világbirodalom. Budapest tört. 326. l. — Alföldi ugyan lehetségesnek tartja, hogy Silvanus istenről van szó. (Uo. 351. l.)

[46] *Szilágyi J.* : id. m. 105. l.

ami által azok — a többiek közül mintegy kiemelkedve — szinte Rómával azonos helyzetbe kerültek. A kérdést jogi oldalról megközelíteni nem lehet, mert nem volt olyan szabály, amely a *ius Italicum* elnyerésének feltételeit meghatározva, kimondta volna, hogy azok fennforgása esetén a kedvezményt oda kell ítélni. A *ius Italicum* adományozása — kiváltság lévén — egyedül a császár elhatározásától függött és így kevésbé érdemes helységek is megkaphatták ugyanakkor, amikor talán méltóbbak ilyen kitüntetésben nem részesültek.

A *ius Italicum* adományozásával kapcsolatosan magyarázatot a forrásokban egyedül Tyrusra nézve lehet találni. Ulpianus közlése szerint ezt a város, mint évszázadok óta fennálló fényes metropolis érdemelte ki, amely a rómaiakkal kötött szövetség mellett híven kitartott.[47]

Luzzatto megkísérelte, hogy a többi itáliai jogú város kiváltságának indokát is megkeresse. Szerinte a kiváltság adományozására különféle körülmények szolgálhattak alapul. A hispaniai *colonia*-kat pl. talán maga Augustus igyekezett a kiváltságos jogállás biztosításával magához fűzni, minthogy ez a terület a Pompeius-párt egyik főfészke volt.[48] A liburniai illyr községek viszont eredetileg Itáliához tartozhattak és csak utóbb annak folytán kerültek Itália határán kívül, mert az országrész határát, amely talán Scardoná-ig terjedt, a császárkor elején hátrább vonták meg; a határ megváltoztatásával azonban ezeket a községeket nem akarták korábbi jogállásuktól megfosztani, s így eshetett, hogy a *ius Italicum* élvezetében — bár nem voltak *colonia*, sőt *municipium* rangján sem — mégis megmaradtak.[49] Troas valószínűleg a Róma alapításával és a *gens Iulia*-val fennálló mondabeli kapcsolata folytán, a pisidiai Antiochia, a pontusi Sinope és a syriai Berytus pedig mint metropolisok juthattak a kitüntető kiemeléshez.[50]

Mint Pannoniához közel levő tartomány, különösen érdekes ebből a szempontból Dacia, amelyben a *ius Italicum* kiváltságával felruházott helységek száma viszonylag elég nagy. Miben lelheti magyarázatát az, hogy Daciában több *colonia* részesült ebben a kiváltságban, s ugyanakkor Pannoniában egy sem? Luzzatto úgy véli, hogy Daciában a romanizálás mindjárt a római hódítás után nagy erővel megkezdődött és annak során Traianus és Hadrianus császárok minden lehetőt elkövettek azért, hogy a tartomány kapcsolatait a birodalommal minél szorosabbra fűzzék.[51] Ám egymagában ez a körülmény — tekintve, hogy a közeli Pannonia ugyanúgy birodalmi határtartomány volt, mint Dacia — aligha lehet kielégítő magyarázat arra a kivételesen megkülönböztető eljárásra, amely Dacia javára mutatkozik. Az összehasonlításhoz tehát a két tartománynak a birodalomban elfoglalt helyét és jelentőségét kell tüzetesebben vizsgálat alá venni.

Pannoniát a rómaiak — mint jól ismeretes — Daciánál mintegy 100 évvel korábban hódították meg, sőt egyes Noricumtól átcsatolt részei (pl. Emona, Savaria) már előbb is római uralom alatt voltak. A tartomány illyr-kelta népessége még jóval a hódítás előtt kapcsolatba került a rómaiakkal, a hódítást követően pedig a helyén megmaradt. A hódítás nem hozta magával a lakosság

[47] D. 50. 15. 1. pr.

[48] *Luzzatto :* id. m. 98. l.

[49] *Luzzatto :* id. m. 99. l. — Hasonló indokát véli *Premerstein* annak, hogy egyes galliai városok, amelyek eredetileg Itáliához számítottak, de a császárkor elején a határrendezés következtében azon kívül kerültek, az itáliai jogot megkapták. (Id. m. 1239.)

[50] *Luzzatto :* id. m. 99.

[51] *Luzzatto :* id. m. 100. l.

kicserélődését, hanem csak azt, hogy a pannoniai bennszülött népek addig általuk közelebbről nem ismert hatalmi szervezet alá kerültek. Ez számukra természetesen életkörülményeiknek bizonyos megváltozásával járt. A római katonaság és a nyomában érkező polgári telepesek, valamint a bennszülött, főképpen kelta lakosság közt a kapcsolatok kiépítésében elől járt a bennszülötteknek az a része, amely a katonai táborok és az azok mellett létesült polgári települések közelében lakott. A lakosság többi része a *pagus*-okban és *vicus*-okban nagyjából a maga korábbi életét folytatta, amelyre jellemző a mezőgazdaság volt és az, hogy a földek nem magántulajdonban, hanem egyes családok tulajdonában állottak.[52] Ennek az életnek a folytatását az, hogy a hódított tartományban minden föld a római államé lett, különösebben nem akadályozta, mert a bennszülött lakosság a tulajdon és a birtok római értelemben vett megkülönböztetését nem érzékelte.

A benszülött lakosságnak a rómaiakétól eltérő életviszonyai következtében hosszabb időnek kellett eltelnie addig, amíg a bennszülöttek a római életformával, a rómaiak igazgatási és jogi berendezéseivel megismerkedtek és eljutottak annak a felismeréséhez, hogy azok elfogadása számukra kedvezőbb életkörülményeket teremt. Erről elsősorban a bennszülöttek felső rétegéhez tartozók szerezhettek meggyőződést, s innen van, hogy a római hatalom ilyeneket emelt ki a polgárjog (*civitas*) adományozásával. A római településektől távolabb lakó bennszülöttek eleintén csak a legiókkal állhattak összeköttetésben, amelyeknek mezőgazdasági terményeik egy részét átadták.[53]

A romanizáció gócpontjai — mint ugyancsak megállapított dolog — a tartománynak azok a helységei voltak, amelyek római értelemben vett városok jogállását nyerték, azaz *municipium*-okká vagy éppen *colonia*-kká lettek.[54] A *municipium*-ok jogállása és a *colonia*-któl való különbsége a II. században — mint Gellius tudósít — nem volt világos.[55] Bár Gellius szerint téves az a felfogás, hogy a *colonia*-k a *municipiumok*-kal szemben megkülönböztetést élveztek, ezt megdönti a feliratos kőemlékekből megállapítható körülmény, hogy a *colonia* megjelölést általában csak olyan városok viselték, illetőleg kapták meg, amelyek már előbb *municipium*-ok voltak.

Valószínű viszont, hogy a császárkor századaiban a *colonia* már csak kitüntető cím volt.[56] Mégis az ilyen cím elnyerése — ha a város életében közvetlenül nem is hozott változást — nem lehetett jelentőség nélkül. Lényege — mint a forrásokból következtetni lehet — éppen abban állhatott, hogy a *ius Italicum*-ot a császárkor századaiban általában már csak a *colonia* rangjára emelt városok érhették el.[57]

Pannoniában a városok egész sora volt ezen a rangon. Mindjárt egyenesen *colonia*-vá lettek már az I. század első felében, amikor még Noricumhoz tartoztak, Emona és Savaria, az előbbi még Augustus, az utóbbi Claudius idején. Az I. század második felében a Flaviusok alatt nyerték el ezt a rangot Siscia

[52] Vö. ezekre *J. Moreau :* Die Welt der Kelten. Stuttgart 1958. 81—83. l.; *E. Swoboda :* Carnuntum. III. kiadás. Wien. 1958. 27—28. l.

[53] Vö. *M. Rostowtzeff :* Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. I. kötet. 197. l.; *A. Mócsy :* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markommannenkriegen. Budapest 1959. 110—111. l.

[54] Vö. *Puchta :* id. m. I. kötet 241., 242. l.

[55] Gellius, *Noctes Atticae* 16.13.

[56] *Alföldi A. :* id. m. 274. l.

[57] *Puchta :* id. m. 243. l.

és Sirmium, majd Traianus alatt Poetovio. A II. század első felében Hadrianus alatt lett *colonia*-vá Mursa, majd a II. század végén Septimius Severustól kapták meg ugyanezt a rangemelést Aquincum és Carnuntum. A III. század elején Cibalae és ugyancsak a III. század folyamán a 222. évet követő időben Brigetio jutott erre a rangra.[58] Ha a császárkorban tényleg csak *colonia*-k nyerhették el a *ius Italicum* kiváltságát, ehhez a feltételek Pannoniában nem hiányoztak volna.

Régen megállapított dolog, hogy Pannoniában aránylag fejlett ipar volt, amely különösen a városokban virágzott. Szükségtelen hosszabban időzni ennek bizonyítékai, a városokban működő különféle mesteremberekből alakult *collegium*-ok mellett, amelyekről a feliratos emlékek bőséges adatot szolgáltatnak. Nem igényel kifejtést az sem, hogy mindezekhez sokoldalú kereskedelem járult, amely a tartomány és a birodalom többi részei közt a kapcsolatokat élénkítette.[59] Ámde a tartomány gazdasági életében mégis döntő súlya a mezőgazdaságnak volt, amely főképpen gabonafélék és gyümölcsök termesztésében, valamint állattenyésztésben állott. A földművelés, amelyet részben rabszolgamunkaerővel folytattak, a lakosság és a katonaság ellátása szempontjából volt egyébiránt jelentős.

Talán a mezőgazdaságnak az iparral és a kereskedelemmel szemben jelentkező túlsúlya volt az oka annak, hogy a várossá alakulás Pannoniában lassúbb ütemben haladt és hogy a *colonia*-vá lett városok zöme ezt a rangot csak a II. század folyamán, sőt a III. században érte el. Emona és Savaria *colonia*-rangja olyan időből való, amikor még nem tartoztak Pannoniához. Ismeretes viszont, hogy a tartomány romanizációjának fénykora a II. századdal végéhez is ért anélkül, hogy teljes eredménnyel járt volna. A III. század folyamán a birodalomnak a különböző barbár népekkel viselt háborúi nagy súllyal szakadtak a pannoniai határokra. A tartomány jelentőségét ekkor már — a gazdasági szempontok háttérbe szorulásával — jóformán kizárólag a birodalom védelmi rendszerében neki jutó hely határozta meg. Sor került ekkor barbár törzsek betelepítésére és bizonyára ezzel összefüggésben a tartomány igazgatási átszervezésére is. A terület helyzetének ilyen alakulása a romanizáció folyamatát természetesen visszavetette, aminek következtében az többé olyan eredményeket nem mutathatott, mint a római uralom első két százada alatt.[60] Hiába maradtak meg a tartomány *colonia*-rangú városai az ipar és a kereskedelem központjai, további kiemelésüknek a viszonyok nem kedveztek.

Más volt a helyzet Daciában. Ismert dolog, hogy ennek a területnek a meghódításával, amely a 102. évben fejeződött be, a korábban ott élt dák lakosságnak csak kis része került római uralom alá. A dákok a rómaiakkal folytatott harcok során részben elpusztultak, részben elhagyták hazájukat. A római hatalomnak, hogy az újonnan meghódított tartományban szilárdan meg tudja

[58] *L. Mócsy :* id. m. 26., 30., 37., 75—77. l.; Panronia PWRE IX. pótk. 1962. Stuttgart. 596—600. l., *Blümner:* Emona. V. kötet. 2504.; *ifj. Alföldi A. :* id. m. 83—84.; *B. Saria :* Poetovio. PWRE XXI. k. 1172.; *Swoboda :* id. m. 108. l.; *Barkóczi L. :* Brigetio. Budapest. 1951. 27—28. l.

[59] Vö. ezekre *Nagy L. :* Budapest története. Budapest az Ókorban. Gazdasági élet, 651. s köv. l.; *Ferenczy E.:* A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. Budapest 1958. 73. s köv. l.

[60] «. . . die Urbanisierung und Romanisierung des Landes wurde niemals vollständig durchgeführt . . .» — állapította meg *Rostowtzeff*. (Id. m. 199. l.) — L. még erről *Alföldi A. :* Aquincum és a későrómai birodalom. Budapest története. Budapest az Ókorban. 674. s köv. l.; *Ferenczy E. :* id. m. 81. l.

vetni a lábát, a lakatlan maradt területeknek olyan népességgel való betelepítéséről kellett gondoskodnia, amelyre minden vonatkozásban biztonsággal támaszkodhatott. Az erősen megritkult dák lakosság mellé, illetőleg annak a helyébe — még ha az ott maradt őslakók készek is voltak magukat a római uralomnak alávetni — a római birodalom különböző részeiből ide vándorló telepesek kerültek. Az italikus eredetűek mellett tömegesen irányított ide a római hatalom Pannoniából, a balkáni provinciákból, valamint a hellenizált keleti területekről telepeseket, akiket nyilván az újonnan hódított terület gazdagsága is vonzott.[61]

A sok különféle eredetű telepes egymással és a megmaradt őslakosokkal csak úgy lehetett meg együtt, ha egymásközti érintkezésükben a valamennyiük által többé-kevésbé ismert latin nyelvet, római intézményeket és római jogot használták, aminek tárgyi bizonyítékai a daciai viaszostáblák. Mindez annál könnyebben ment, mert a telepesek — mégpedig nemcsak az itáliaiak, hanem nagyobbára a többiek is — a romanizmust magukkal hozták.

A Dacia meghódításával kapcsolatos körülmények, a hódítás utáni népességnek eredete és kialakulása ezek szerint a Pannoniáétól teljesen különböző volt.[62] A romanizáció mindjárt a hódítás befejezése után erőteljesen indult meg, s ennek nyomán a felvirágzó telepek közül több hamarosan római várossá fejlődött, sőt *colonia* rangjára emelkedett. Zernis és Zarmizegetusa Traianustól, Napoca és Apulum Marcus Aureliustól, Potaissa pedig Septimius Severustól megkapta már ezt a kiemelést, ami annyit jelentett, hogy a *ius Italicum*-mal felruházott daciai városok a hódítást követő alig 100 év alatt már *colonia*-kká lettek.[63] Jele ez annak, hogy a római hatalom minden lehetőt megtett a tartomány minél gyorsabb és minél tökéletesebb romanizálására.

Mindezt nem utolsó sorban azzal lehet magyarázni, hogy Dacia gazdasági vonatkozásban igen nagy értéket képviselt. A tartományban ugyanis a mezőgazdasági művelés alá vett földek mellett, amelyek már egymaguk számottevő súllyal jelentkeztek, nagy bányaterületek voltak. Bányászták az aranyat, a vasat és a sót, jelentős volt a kőanyagkitermelés is. Az említett ásványi kincsek a daciai gazdasági élet középpontjába a bányaművelést állították, ami természetesen meghatározta a tartomány egész gazdasági arculatát. Az ásványi kincsekben, főképpen az aranyban való gazdagság Daciát, különösen annak azt a részét, ahol a mai Erdély van, gazdasági szempontból a birodalom sok más tartományának messze fölé emelte. Az ércbányászat velejárója volt az arany- és fémművesség kifejlődése. Ezek következtében a kereskedelem is kiterjed-

[61] *Torma :* Dácia. Arch. Értesítő. 1880. évf. 115. l.; *Alföldi A. :* Magyarország népei és a római birodalom. Budapest 1934. 27. l.; *Kerényi A :* A dáciai személynevek. Budapest 1941. 286. s köv. l.; *Fischer (Ferenczy) E. :* A dáciai viaszostáblák okleveles gyakorlata. Budapest 1938. 5. l.; *Pólay E. :* A római birodalmi jog és a peregrin jog kölcsönhatásának jelei az erdélyi viaszostáblák okiratanyagában. Szeged 1961. 12. l. — Arra nézve, hogy a dák lakosság — amennyiben helyén maradt és a római uralomnak alávetette magát — a rómaiaktól jó bánásmódban részesült, l. *Tudor :* Despre slavaj in Dacia inferioară. 1950. I. 205. s köv. l.

[62] L. ezekről *Rostowtzeff :* id. m. 199. l.

[63] D. 50. 15. 1. 8—9. (Ulpianus). — *Luzzatto :* id. m. 100—101. l.; *Vécsey T.* Erdély a remekjogban. Hunyadi Album. 1878. 153. s köv. l. — Arról, hogy az Ulpianustól eredő forrásszövegekben a daciai városok adatai a *colonia*-vá alakulás ideje és körülményei tekintetében — különösen Apulumot és Potaissát illetően — hiányosak és bővebb megvilágítást igényelnek, l. V. *Pârvan :* Ştiri noua din Dacia Malvensis. Anale Academiei Române. 2. sor. XXXVI. k. 1913—1914. 43. s köv. l., továbbá *G. Forni :* Dacia romana tributum discripta. Omagiu lui Const. Daicoviciu. Bucureşti, 1958. 234. l.

tebbé lett, mint Panonniában.[64] Ilyen körülmények közt Dacia a birodalom számára — túl a katonai vonatkozásokon — gazdasági téren Pannoniánál hasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű volt. Önként adódik hát a császárok igyekezete, amellyel a tartományt minél szorosabban akarták a birodalomhoz kapcsolni. Így annak ellenére, hogy Dacia csak félannyi ideig tartozott a római birodalomhoz, mint Pannonia, hiszen Aurelianus császárnak a barbár támadások folytán már 271-ben ki kellett ürítenie,[65] a daciai romanizáció a pannoniainál sokkal erősebb volt. Ebben van a magyarázata — egyebek közt — annak, hogy Daciában aránylag sok helység kapott *ius Italicum*-ot. Hathatós eszköz lehetett ez arra, hogy az odatelepített, s a római hatalom számára megbízható elem gyökeret verjen és a birodalom érdekeit szolgálja. A célt nagyban-egészben sikerült is elérni: a telepesek éltek a tartomány gazdagsága révén adódó lehetőségekkel és a városokban csakhamar jólétben levő polgárság fejlődött ki.[66]

Pannoniában különösebb kedvezmények juttatását sem az italikus elem nagyobb arányú betelepítése, sem a tartomány kivételes gazdagsága, sem más érdek nem indokolta. Ha a *ius Italicum* adományozására a II. század folyamán, a romanizáció nagy fellendülése idején — mint Daciában — nem került sor, aligha volt már időszerű a későbbi századokban, amikor Pannonia a folytonos háborúk miatt hanyatlóban volt. Mindazáltal a szóban levő kiváltság hiánya nem jelentette Pannoniának valami hátrányos megítélését. A birodalomnak sok más olyan provinciája volt, ahol ezzel egyetlen helység sem rendelkezett, így mindjárt a szomszédos Noricum sem, amely pedig hosszabb időn át tartozott Rómához, mint Pannonia.

Az idők folyamán — meglehet — olyan feliratos emlék vagy más adat kerül majd napvilágra, amely kézzelfogható tárgyi bizonyítékot nyújt arra, hogy valamelyik pannoniai város, talán éppen Aquincum a *ius Italicum* kiváltságának részese volt. Akkor igazolódnék Fröhlich Róbert hetven év előtti feltevése. Mindaddig azonban, amíg ilyen adat nem kerül elő, nem tárul a kutatók elé, a megállapítás csak az lehet, hogy Pannonia területén *ius Italicum* sehol sem volt, a pannoniai földek adómentességet nem élveztek és római értelemben vett magántulajdonba sem kerülhettek.

[64] L. ezekről *Téglás G.* : Római bányászat Erdélyben. Orsz. Régészeti és Embert. Társ. évkönyve. 1879—85. 138—139. l., — A rómaiak aranybányászata Boiczán és Rudán. Arch. Ért. 1883. évf. 145. l., — továbbá *Alföldi A.* : id. m. 27. l., *E. Pólay* : Ein Gesellschaftsvertrag aus dem röm. Dakien. Acta Antiqua. (1960) 418. l.; *Tudor* : id. m. 208. s köv. l.

[65] *Alföldi A.* : id. m. 30. l.

[66] *Rostowtzeff* : id. m. 199. l.

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM Klasszika-Filológia Ókori Történeti és Régészeti Int. Könyvtára

MÓCSY ANDRÁS

AZ ÉLETKOR ISMERETE A RÓMAI BIRODALOMBAN

Már a múlt században felfigyeltek arra, hogy a római sírköveken a halottak életkorát igen gyakran kerek számban adták meg.[1] Az ilyen esetek aránytalan gyakoriságából joggal következtettek arra, hogy sok halott életkorát nem tudták pontosan s ezért becsléssel állapították meg. A sírfeliratokon gyakori *vixit annos plus minus* fordulat is erre enged következtetni, de egy egyszerű számítás is bárkit meggyőzhet róla. Nagyszámú halott esetében az életkorok számvégződéseinek nagyjából azonos arányban kellene előfordulniok, azaz a 10., 20., 30. stb. évükben meghalt emberek a halottak 10%-át, a 11., 21., 31 stb. évükben meghaltak megint csak 10%-át teszik ki és így tovább. A kerekített, azaz 0-ra vagy 5-re végződő életkoradatok tehát sok adat esetében csak kb. 20%-ot tehetnek ki. Márpedig, mint ezt alább részletesen is látni fogjuk, a legtöbb helyen legalább is a halottak felének életkora kerek számban van megadva. Tehát ha egy római város sírkövein a halottak felének, 50%-ának életkorát kerekítve adták meg, ott a sírköveken említett halottak mintegy 30%-ának (50—20 = 30) pontos életkora ismeretlen volt.

A kerekített életkoradatok dominálása nemcsak a sírfeliratokon mutatható ki. Az idősebb Plinius és trallesi Phlegon egyazon cenzus adatai alapján összeállítást adtak Itália százévesnél idősebb embereiről; a felsoroltak 77 (Phlegon), illetve 73%-ának (Plinius) életkora kerek számmal van megadva,[2] holott cenzusról van szó, amelynek egyik összeírt adata éppen az életkor volt.[3]

Nagyon öreg embereknél könnyen megmagyarázható lenne, hogy életkorukat nem tudták már pontosan. Megfigyelhető, hogy a fiatalkorúak életkora a sírköveken mindig pontosan van megadva; ugyanazon sírkövön felsorolt családtagok közül a 20 évesnél fiatalabbak pontos, az idősebbek kerekített életkorral szerepelnek.[4] Azonban 20—30 éveseknél is kimutatható hasonló bizonytalanság nemcsak sírköveken, hanem olyan forrásokban is, amelyekbe az életkort mint döntő személyi adatot vezették be. Így például késői cenzuslistákon a felsorolt felnőttek 78%-a kerekített életkorú,[5] annak ellenére, hogy az adóköteles kort mindkét nemnél törvények szabályozták.[6]

[1] További irodalommal *W. Levison :* Bonner Jb. 102 (1898) 18.

[2] *Levison :* i. h. 7 sk. Szempontunkból nem lényeges, hogy a két forrás statisztikája teljesen eltér egymástól.

[3] Dig. L. 13., 3 és másutt sokszor.

[4] Lásd a példákat *Levison :* i. h. 21.

[5] *A. H. M. Jones :* JRS 43 (1953) 55. A 20 évesnél fiatalabbak adatai között jellemző módon egyetlen kerek szám sincsen.

[6] pl. Dig. L. 13, 3.

Mai ember nehezen tudja elképzelni, hogy a lakosság nagyrésze nem volt tisztában saját életkorával. Pedig ezt bizonyítja egy talán még meglepőbb körülmény is: éveik számát igen gyakran azok sem tudták, akik születésük napját pontosan ismerték. A születésnap, mint az ember legszemélyesebb ünnepe, az ókorban jelentősebb volt, mint ma.[7] Ennek ellenére a kerek számban megadott életévek ott is dominálnak, ahol a leélt élet hosszát hónapban, napban, sőt néha órában is megadták.[8]

Volt egy réteg a birodalomban, amelynek minden tagja pontosan követhette évei múlását. A katonák szolgálati idejüket maguk is számon tartották, s ha ezt esetleg nem tették, a csapat sokféle könyveléséből azonnal mindig megtudhatták eltöltött éveiket. A katonasírköveken megadott szolgálati évek mindig pontosak; egy ezernél több adatra támaszkodó számítás szerint a kerek számok aránya mindössze 23%, ami csak elhanyagolható mértékben lépi túl a teljes pontosság esetében várható 20%-os arányt.[9] Mármost ennek ellenére azt tapasztaljuk, hogy a katonák jó része nem ismerte életkorát. A legió XV Apollinaris carnuntumi sirkövein[10] a kerek számok aránya 68%, azaz a katonák fele (48%) nem ismerte életkorát ugyanakkor, amikor stipendium-számaiknál a kerekítés nem mutatható ki. Ebből viszont az következik, hogy a katonák már besorozásuk idején sem voltak biztosak életkoruk felől, annak ellenére, hogy a sorozáskor életkoruk bemondására is szükség volt.[11]

Az életkor nem ismerése puszta kultúrtörténeti kuriózumnak tünhetne, ha nem lenne összefüggésben a császárkori közigazgatás és joggyakorlat néhány kérdésével. A születési anyakönyvezés hiánya tökéletesen megmagyarázná azt, hogy az emberek csak hozzávetőlegesen ismerték életkorukat, azonban a császárkorban legalább is a római polgárok számára volt már anyakönyvezés. Általánosan kötelezővé tételét a Historia Augusta Marcusnak tulajdonította: *(Marcus) ... liberales causas ita munivit, ut primus iuberet apud praefectos aerarii Saturni unumquemque civium natos liberos profiteri intra tricensimum diem nomine imposito. per provincias tabulariorum publicorum usum instituit, apud quos idem de originibus fieret, quod Romae apud praefectos aerarii, ut, si forte aliquis in provincia natus causam liberalem diceret, testationes inde ferret* (SHA v. Marci 9, 7—8).

Ennek a teljesen egyértelmű adatnak bizonyos fokig ellentmond néhány korábbi híradás, amelyek közül Apuleius apológiájára hivatkoznak a leggyakrabban: *de aetate vero Pudentillae ... paucis tibi respondebo ... : pater eius natam sibi filiam more ceterorum professus est. tabulae eius partim tabulario publico partim domo adservantur, quae iam tibi ob os obiciuntur. porrige tu Aemiliano tabulas istas : linum consideret, signa quae impressa sunt recognoscat, consules legat, annos computet, quos sexaginta mulieri adsignabat. probet quinque et quinquaginta : lustro mentitus sit* (Apul. de magia 89).[12]

[7] PW—RE s. v. *Γενέθλιος ἡμέρα.*

[8] *Levison :* i. h. 18 és ugyanebben a tanulmányban a táblázatok „b" oszlopai.

[9] *Levison :* i. h. 22. A 3% többlet magyarázható abból, hogy a veteránok, ha szolgálati évüket megadták, az jórészt 25 év volt. *Levison* összeállításában csakugyan a 25 év dominál.

[10] *A. Mócsy :* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen (Bp. 1959) 234 skk, 154/1 skk számok. Az eredet szerint szétválasztható katonáknál az arány a következő: italikusok 58%, keletiek 83%, nyugatiak 88%.

[11] Isid. etym. IX. 3, 36.

[12] Kérdés, hogy véletlen-e Pudentilla vélt és valóságos életkoránál a kerek szám? L. még az 54. j.-et.

Apuleius e helye egy a II. sz. második évtizedében történt, tehát Marcus rendeleténél félévszázaddal korábbi anyakönyvezést bizonyít. Adataink ellentmondásának feloldására a múlt század végén W. Levison biztosabb, az anyakönyvezés meglétét vagy hiányát pontosan bizonyító források után kutatott és ezt az életkoradatok statisztikus vizsgálatában fedezte fel. 1898-ban megjelent munkájában[13] az összes rendelkezésére álló sírfelirat életkor-megjelölését állította össze és arra az eredményre jutott, hogy a kerek számok aránya a II. sz. végén jelentősen csökkent. Mauretániában, ahol a provincia érájával datált sírkövek meglehetős gyakoriak, a 169. évtől váltak pontossá az életkor-adatok.[14] Mindebből Levison arra a következtetésre jutott, hogy a Marcus-életrajz híradása megfelel a valóságnak, s a korábbi anyakönyvezések, mint pl. az afrikai Oea városában Apuleius tanúsága szerint, csupán helyi berendezkedés eredményei voltak.

Ezzel a kérdés megoldottnak lett volna tekinthető, ha egy másmilyen természetű forrásanyag újabban meg nem ingatta volna a Marcus-életrajz idézett helyének hitelét. Már Levison rámutatott néhány papiruszra, amelyeken szülők gyermekeik születését jelentik be, illetve amelyek a bejelentés megtörténtét igazolják. Ezeket Levison Egyiptom sajátos berendezkedésével magyarázta.[15] 1938-ban azonban O. Guéraud egy már régebben ismert papirusz új olvasásával bebizonyította azt, hogy a római polgárok gyermekeinek bejelentését, a *professio, liberorum natorum*-ot már Augustus korában bevezették, mert a professio formulájában a lex Aelia Sentia et Papia Poppaea-ra való hivatkozás olvasható.[16] Legutóbb pedig Herculaneumból váltak ismertté olyan okmányok, amelyek a lex Aelia Sentia értelmében bejelentett újszülöttek professioját tartalmazták.[17] A Marcus előtti professio tehát nem egyiptomi sajátosság volt, hanem augustuskori törvényekből következett és már a császárkor elején általános érvényű volt.

A római anyakönyvezésre vonatkozó ismereteink bővülése következtében Levison eredményeit revízió alá kell vennünk. Bár hatalmas adattömeg alapján végzett számításaihoz sok kétség nem férhet, nem térhetünk ki az elől sem, hogy újabb statisztikus összeállításra támaszkodjunk. Kedvező alkalmul kínálkozik Szilágyi János óriási szorgalommal összeállított életkor-számítása, amely eltérő szempontjai ellenére is jól felhasználható.[18]

A következőkben Szilágyi táblázatainak adatait dolgoztuk fel az életkor pontos ismeretének lemérése céljából. Táblázataink összeállításánál a következő számítási eljárást alkalmaztuk:[19] minden egyes csoportban összeadtuk azokat az eseteket, amelyeknél a halott életkora 0 vagy 5 számvégződésű évadattal volt megadva, és kiszámítottuk ennek az összegnek százalékos arányát az illető csoportban regisztrált összes halott számához. Mivel azonban a fiatalko-

[13] Die Beurkundung des Zivilstandes im Altertum. Bonner Jb. 102 (1898) 1—82.

[14] Uo. 62. Statisztikájának megbízhatóságát azonban erősen lerontja, hogy a 169 előtti időkből mindössze 10, a későbbiekből viszont 42 adat állt rendelkezésére.

[15] i. h. 68—73.

[16] Études de papyrologie 4 (Kairo 1938) 14 skk.

[17] *V. Arangio-Ruiz—G. Pugliese-Carratelli:* La Parola del Passato 16 (1961) 67 sk.

[18] Acta Arch. 13 (1961) 125 skk; 14 (1962) 297 skk.

[19] Számításainknál természetesen azt is feltételezzük, hogy pontosan ismert életkort sosem kerekítettek. Nehéz olyan indokot elképzelni, amely ismert életkor elhallgatására késztetett volna valakit. A 9-es számvégződések egy értékkel való felkerekítéséről l. a továbbiakban.

rúak életkorát pontosan ismerték, Levison nyomán[20] a 20 évesnél fiatalabbakat figyelmen kívül hagytuk. Ezeknél a kerek számok dominálása nem is mutatható ki. — További korrekcióra volt szükség ahhoz, hogy kiválasszuk azokat, akik csakugyan 5, vagy 0 számvégződésű életévükben haltak meg. Mint láttuk, nagy számok esetén ezek a halottak 20%-át teszik ki. Ezért a nyert százalékokból 20-at levontunk. Számítási képletünk tehát:

$$\frac{100\,(n_5 + n_0)}{N} - 20$$

ahol n_5 az 5, n_0 a 0 számvégződéses életkorban elhalt 20 éves vagy annál idősebb emberek száma, N pedig az összes 20 éves vagy annál idősebb ember száma.

E képlettel megkapjuk azon halottak százalékos arányát, akiknek életkorát nem ismerték pontosan s ezért kerekítve adták meg. Számaink természetesen így is ki vannak téve számos bizonytalansági tényező befolyásának, mivel azonban minden egyes csoportban azonos számítási módot alkalmaztunk, kapott százalékaink egymáshoz viszonyított megbízhatósága állandó, tehát arra az összehasonlításra, amelyre készültek, alkalmasak.

Számításaink megbízhatóságával szemben egy érdekes szempontból merülhetnek fel kételyek. K. Marbe 1916-ban arra hívta fel a figyelmet, hogy becslések esetében a tizes számrendszer számvégződéseinek gyakorisága bizonyos állandóságot mutat. Marbe római sírkövek életkor-adataiban, múltszázadi amerikai népszámlálásokon, négerek által bemondott életkorokban és végül mai európai emberek életkorbecsléseiben a számvégződések gyakoriságának azonos sorrendjét állapította meg.[21] Ha ez beigazolódnék, akkor életkor-statisztikáinkban az összes számvégződés mögött becslést is gyaníthatnánk, következésképp a becsléssel megadott életkorok százalékarányát nem tudnánk kiszámítani. Éppen ezért Szilágyi néhány táblázatából összeállítottam a számvégződések gyakorisági sorrendjét, s az eredmény nem igazolta Marbe állítását. Néhány példa hasonló nagyságú csoportokkal, csak a 20. életévtől számítva:

Mogontiacum, 212 adat: 0, 5, 6, 1—2—4—7, 3—8, 9
Germania, 200 adat: 0, 5, 6, 7, 2—3—8, 1, 4, 9
Lugdunum, 132 adat: 0, 5, 3, 4, 2, 6—7, 1—8, 9
Burdigala, 153 adat: 0, 5, 1, 8, 7, 3, 4, 6, 2, 9

Nem is valószínű, hogy hozzávetőlegesen ismert életkort pontos, azaz költött számadattal jeleztek volna. Érthető ellenben a 0 és 5 számvégződés állandó dominálása. Természetesen lehetséges olyan csoport kiválasztása is, amelyben a gyakorisági sorrend éppen Marbe táblázatának felel meg. — Feltűnik azonban összeállításunkból a 9-es állandó helye a gyakorisági sorrend végén. Ezt könnyen megmagyarázhatjuk azzal, hogy ismert életkorú embereknél is előfordulhatott éveik számának felkerekítése akkor, ha közel voltak már egy 10-zel osztható számú évhez, pl. ha valaki 69 éves elmúlt, sírkövén gyakran

[20] i. h. 18.

[21] *K. Marbe :* Die Gleichförmigkeit in der Welt (München, 1916) 40 skk, 52 skk., vö. *Kornis Gy :* A lelki élet II (Bp. 1918) 296 sk. — A kérdésben nyújtott szíves felvilágosításaiért Kardos Lajos professzornak tartozom köszönettel.

70-et írhattak. Erre jó példát közöl Levison:[22] egy veterán, aki 22 éves korában lett katona, 23 évig szolgált és mint veterán 24 évet, 3 hónapot és 11 napot élt, tehát halálakor 69 éves elmúlt, 70 évesnek van sírfeliratán magadva. Számítási képletünkben esetleg indokolt lett volna azért egy további korrekció is, amennyiben azok százalékát is levontuk volna, akiknél a 9-es számvégződést kerekítették fel 10-zel osztható számra. Ezek százalékát ki is számíthattuk volna úgy, hogy a kerek életkoradatok teljes százalékarányát levonva 100-ból megkaptuk volna a többi, összesen 8-féle számvégződésre eső százalékot. Ezt 8-cal osztva megkaptuk volna egy nem kerekített számvégződés várható arányát. Ebből levonva a ténylegesen meglevő 9-es számvégződések százalékát, megkaptuk volna azt a százalékot, amelyet a 20% mellett még le kellett volna vonnunk a 0 és 5 számvégződések összarányából. Alkalmazható képletünk[23] azonban csak akkor lenne használható, ha a 9-es számvégződések gyakorisága csakugyan sehol sem éri el a többi nem kerekített számvégződés gyakoriságát. Mivel azonban egyes csoportokban a 9-es számvégződés felkerekítése nem mutatható ki, más csoportokban pedig felkerekítésük aránya jelentéktelen, a korrekciótól eltekintettünk. Ezáltal a bizonytalanság csupán néhány százalékkal növekedett, s ez nem befolyásolja összehasonlításainkat, amelyek amúgy is csak a nagyobb különbségekre lehetnek figyelemmel. Számolnunk kell ugyanis azzal, hogy csoportjaink adatmennyisége nem tartozik ugyanabba a nagyságrendbe. Kisebb számú adat esetében a bizonytalanság nagyobb. Szilágyi ugyan maga is csak a nagyobb számú adatot tartalmazó csoportokat dolgozta fel külön, s az összes többiből alakította ki egy-egy provincia csoportját,[24] a csoportok között azonban így is óriási különbségek vannak, pld. a 20 éves kortól számítva Virunum 28, Itália 2040 adattal szerepel.

Meg kell még jegyeznünk azt, hogy számításaink a pontosan nem ismert életkorúaknak csupán százalékos arányát adhatják meg, de nem áll módunkban a kerek életkoradatok közül személyenként kiválasztani az ismeretlen életkorúakat.Tehát egyetlen, kerek életkoradatot tartalmazó sírkő esetében nem tudjuk megmondani, hogy az elhalt csakugyan pl. 70 éves korban halt-e meg, vagy pedig hozzávetőleges-e az életkoradata. Azaz: ha egy csoportban pl. 65% a 0 és 5 számvégződés aránya, abból még nem tudjuk megmondani, melyek azok a halottak, akik az ismert életkorúak mintegy 20%-át teszik ki.[25]

Szilágyi adatgyűjtéséből[26] az ismertetett módon nyert adatainkat táblázatban csoportosítottuk. (Lásd tábl.)

E táblázatból mindenekelőtt az derül ki, hogy minél kevésbé romanizált egy tartomány, annál nagyobb az ismeretlen életkorúak hányada: a legkisebb

[22] CIL VI. 3453: *Levison :* i. h. 19 sk.

[23] Az alapképlet:

$$\frac{100\,(n_5+n_0)}{N}-20-\left[\frac{100-\frac{100\,(n_5+n_0)}{N}}{8}-\frac{100\,n_9}{N}\right]$$

egyszerűsítve:

$$\frac{112{,}5\,(n_0+n_5)+100\,n_9}{N}-32{,}5$$

[24] Acta Arch. 13, 128.

[25] vö. *Levison :* i. h. 20 sk.

[26] Acta Arch. 13, 128—140 és 14, 298—320.

Város vagy tartomány	Hozzávetőlegesen megadott életkorú emberek százaléka	
	I—II. sz.	III. sz.-tól
Britannia	49	42
Lugdunum	18	37
Burdigala	44	27
Vienna	0	29
Arelate	16	38
Treviri	?	35
Colonia Agrippinensis	40	26
Mogontiacum	49	26
Germania	46	29
Gallia	32	35
Mediolanum	0	35
Aquileia	20	42
Ravenna	39	29
Itália	27	30
Raetia	63	37
Celeia	70	61
Fl. Solva	67	56
Virunum	45	62
Noricum	64	63
Salona	36	38
Dalmácia	46	46
Carnuntum	52	33
Aquincum	53	43
Emona	68	66
Brigetio	45	47
Intercisa	50	55
Pannonia	62	55
Sarmizegethusa	54	31
Apulum	50	30
Dacia	74	38
Viminacium	30	46
Moesia	54	54

Itáliában és Galliában, valamivel nagyobb Dalmáciában[27] és Germániában, magas az összes többi, főleg a dunai tartományokban. Ugyanez következik már Levison táblázataiból is.[28] Ha az ismert életkorúak 20%-át Levison eredményeiből levonjuk, akkor a következő sorrendet kapjuk:

Az ismeretlen életkorúak aránya	
0—10%	Itália (regio IV, V)
11—20%	Rómavárosi keresztények, Itália (regio IX, XI), Gallia Narbonensis, Hispania a késői korban
21—30%	Róma, Itália (regio I, III, VII, VIII, X), Hispania az I—II. sz.-ban, Oriens III. sz.
31—40%	Sardinia, Sicilia, Észak-Itália (keresztények), Gallia (keresztények), Byzacena, Africa procos
41—50%	Itália (regio II), itáliai keresztények, Germania, Britannia, Hispania, Africa procos. (keresztények), Numidia, Moesia, Dacia, Dalmatia
51—69%	Mauretania, Raetia, Noricum, Pannonia, Oriens I—II. sz.

Azok a változások, amelyek Szilágyi két korszakra választott anyaga alapján megállapíthatók, nem olyan jelentősek, hogy belőlük a II. sz. végével,

[27] Dalmáciai feliratainak jórésze a nagymúltú partmenti településekből való. Tehát a tartomány belsejének romanizmusát egy összesítés kevésbé tükrözi, mint a tengerpartét.

[28] lásd. a *Levison :* i. h. 29—67 közölt táblázatokat.

Marcus állítólagos anyakönyvezési rendeletével bekövetkezett gyökeres javulást mutatnák. Ellenkezőleg: a legtöbb helyen inkább azt figyelhetjük meg, hogy nem is történt komolyabb mérvű változás. Így a tartományok közül Britanniában, Galliában, Itáliában, Noricumban, Dalmáciában és Moesiában. Mindössze Daciában, Raetiában és Germániában csökkentek az ismeretlen életkorúak csaknem felükre. Tény viszont az, hogy a tartományok viszonylatában rosszabbodás nem igen fedezhető fel (Gallia és Itália 3—3%-os növekedése jelentéktelen). Annál szembetűnőbb, hogy egyes városokban jelentős rosszabbodás állt be: Lugdunumban, Viennában, Arelatéban, Mediolanumban, Aquileiában, Virunumban és Viminaciumban átlagban megkétszereződött azok száma, akiknek életkorát kerek számban adták meg. Valószínűleg nem véletlen, hogy e városok jórésze a birodalom legrégibb urbanizációs rétegéhez tartozik, amelyekben a korai időkben meglepően kevés volt az ismeretlen korúak száma. Közöttük van Vienna és Mediolanum is, ahol az I—II. sz.-ban az életkorok kerekítése egyáltalán nem is volt szokásban.

Táblázatunk további tanulsága az, hogy míg az I—II. sz.-ban az életkorok ismeretének aránya rendkívül változó (0—74%), addig ez a változatosság a későbbi időkben már nem olyan nagy (26—66%). Megfigyelhető az is, hogy azokon a helyeken, ahol az arány az egyharmad alatt volt (Vienna, Mediolanum, Arelate, Lugdunum, Aquileia, Viminacium, Salona, Gallia, Itália), ott a helyzet a későbbi időkben romlott, ott pedig, ahol az arány 50% felett volt, ott a helyzet javult (Carnuntum, Aquincum, Sarmizegethusa, Solva, Emona, Celeia, Moesia, Pannonia, Raetia, Noricum, Dacia). Mindez voltaképpen annak a nivellálódásnak egyik tünete, amelyre mint a császárkor egyik legjellemzőbb sajátosságára szoktak rámutatni.

A területi csoportosítás mellett Szilágyi néhány társadalmi réteg életkorstatisztikáját is összeállította.[29] Ezekből az előbbiekkel azonos számítással a következő képet nyerjük:

	I—II. sz.	III. sz.-tól
rabszolgák	40	44
libertusok	50	37
«másodosztályú csapatok» és gladiátorok .	43	39
«elsőosztályú csapatok»	43	40
tisztek	31	31 stb.

E táblázat elsősorban azért érdekes, mert a libertusoknál megfigyelhető 13%-os csökkenéstől eltekintve semmiféle jelentős javulást nem mutat. Hogy rabszolgák (és ennek következtében libertusok) nem tudták pontosan életkorukat, az érthető lehet annak ellenére, hogy eladásukkor az életkor rosszhiszemű eltitkolása tilos volt.[30] Jellemző a tiszteknél jelentkező jobb arány is, ami végső fokon ugyanazt bizonyítja, amit a területi csoportosításban adott táblázat: az életkor ismerete a romanizációval áll egyenes arányban.

Mint bevezetőül már említettük, a katonák sem voltak tisztában mindig életkorukkal. Ezt bizonyítja a másik két katonai csoport igen magas szá-

[29] Acta Arch. 14, 322 skk, lásd még az 56. j.-et.
[30] Dig. L. 15, 4.

zalékaránya. Valószínűleg ezzel van kapcsolatban az, hogy a katonai provinciákban a területi táblázat szerint igen magas a kerek számok aránya (Britannia, Germania, Raetia, Pannonia, Moesia).

Táblázatainkból végeredményben azt olvashatjuk ki, hogy voltak ugyan városok, ahol a feliratokon szereplő emberek mind pontosan ismerték életkorukat, ezek a városok azonban kivételek. Általában a lakosságnak legalább egyharmada nem tudta pontos életkorát, és ez a helyzet nem javult a császárkor későbbi századaiban sem. A területi és társadalmi rétegek szerinti csoportosítás táblázatait összevetve megállapítható, hogy a változások területekre és nem rétegekre voltak jellemzőek,[31] e területi különbségek pedig nagyrészt a romanizáció mélységével párhuzamosak.

Térjünk most vissza az anyakönyvezés problémájához. Guéraud sikeresen kimutatta, hogy a római polgárok anyakönyvezését már Augustus alatt bevezették, mint ezt a papíruszokon olvasható hivatkozás a lex Aelia Sentia et Papia Poppaea-ra bizonyítja. E két törvény Augustus reformpolitikájának keretében a családvédelem és a polgárjog kérdéseivel foglalkozott, többek között jelentős újításokat vezetett be a rabszolga felszabadítások módjait és hatályait illetően. Guéraud rámutatott arra is,[32] hogy az újszülött római polgárok bejelentésének bevezetése a törvény eddig ismert részei alapján is érthető, mert pl. a felszabadításokat a manumissor életkorától tette függővé, s ezt csak anyakönyvezés bizonyíthatta hiteltérdemlően. A törvények öröklésjogi vonatkozásai szintén érintették az életkort.

Az újszülött bejelentésének módját papíruszokból ismerjük.[33] Eszerint a bejelentést az *album* vagy *tabula professionum*-ba vezették be, a bejelentő pedig kivonatot *(descriptum et recognitum ex tabula professionum)* kapott erről. Törvénytelen gyermekeket a lex Aelia Sentia et Papia Poppaea értelmében tilos volt az albumba bevezetni, de a bejelentést tevő a bejelentés megtörténtéről igazoló okmányt kapott. Ezt az igazolhatóan megtett, de el nem fogadott bejelentést nevezték *testatio*-nak. A testatio okirata alapján kérhette a katona szolgálati ideje alatt született, tehát törvénytelen gyermekének későbbi elismertetését. A testatio alapján a törvénytelen gyermeket később, valószínűleg körülbelül 20 éves korában egy külön albumba, az *album probationum*-ba vezették be, s ebből is adtak kivonatot. A katona elbocsájtásakor kérhette gyermekei probatioját.[34]

A két augustuskori törvény megtiltotta a törvénytelenek professioját: *quia lex Aelia Sentia et Papia Poppaea spurios spuriasve in albo profiteri vetat* — olvassuk egy 145-ben kelt testatioban.[35] Ugyanezt a tilalmat a katonák

[31] Erre mutat a 10. j.-ben hivatkozott carnuntumi statisztika is, ahol az italikusok 58%-os aránya megfelel az itáliai 27—30%-os aránynak (58—20 = 38).

[32] i. h. 28, v.ö. FIR III² p. 6.

[33] További irodalommal lásd *R. Taubenschlag :* The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri (Warszawa 1955) 107, 17. j. és *P. Pescari :* Aegyptus 41(1961) 129 skk. A Taubenschlag i. h. felsorolt irodalomból nem jutottam hozzá Scheltema, E. Weiss és Lanfranchi (Taubenschlagnál tévesen Lafranchi) munkáihoz. A PW—RE-ben a *professio liberorum* címszó hiányzik.

[34] Az itt röviden ismertetett, de részleteiben még vitatott eljárások okmányait felsorolja *F. Schulz :* JRS 32 (1942) 78 skk, *O. Montevecchi :* Aegyptus 27 (1947) 3 skk, újabb herculaneumi okmányokat ismertet *V. Arangio-Ruiz* és *G. Pugliese-Carratelli* i. h. A legfontosabb okmányok megtalálhatók FIR III 1—6 sz.

[35] FIR III 4.

szolgálatuk alatt született gyermekeinél a *propter distrinctionem militiae* formula fejezi ki.[36] A tiltás tényéből következik, hogy az albumba való bevezetés az újszülöttnek érdeke volt, elsősorban talán azért, mert polgárjogának igazolását megkönnyítette.

Egy 242-ben kelt professio-okmány (az eddig ismert utolsó) a korábbi gyakorlattal szemben jelentős formai módosításokat mutat:[37] az okmány a professiot tevő személy sajátkezű bejelentési formulája, amelyhez különféle hivaaltos bejegyzések járultak igazolásul. Lehetséges, hogy a Marcus-életrajzban említett rendelet hatása tükröződik ebben,[38] de még nem tudjuk eldönteni, hogy Marcus hozott-e egyáltalán, és milyen változásokat hozott. Ha kötelezővé tette a professiot, akkor ebből a professio és testatio közötti formai különbség eltörlése is következhetett, s ezt az idézett 242-ből való okmány alapján valószínűnek is tartják. Bonyolítja a kérdést az is, hogy III. Gordianus egy rescriptuma szerint[39] a professio elmulasztása nem befolyásolja az ember jogállását. Mivel ebben a rescriptumban elmulasztásról *(παραλιφθεῖσαι)* van szó, a kifejezés talán a professiok kötelező voltát bizonyítja. Nem tudjuk még azt sem, hogy a Constitutio Antoniniana hozott-e magával további változásokat.

A peregrinus jogúak bejelentéséről kevésbé vagyunk tájékozva. Mivel adózási okokból szükség volt rá, lehetséges, hogy kötelező volt, de egyiptomi példák arra mutatnak, hogy a bejelentés *(ὑπομνήμα ἐπιγεννήσεως)* nem azonnal, hanem bizonyos nagyobb időközön belül volt kötelező.[40] Ebből viszont az következik, hogy a pontos életkor megállapítása szempontjából nem volt nagy jelentősége.

Mint láttuk, az életkor ismeretében nem állt be jelentős változás a II. sz. végén. A kötelező anyakönyvezés esetleges bevezetése tehát nem hatott ki az életkor pontosabb ismeretére. De nem volt ebben komoly szerepe az Augustus alatt rendszeresített professionak vagy testationak sem. Más körülmények ellenben kielégítő magyarázatot adhatnak a kerek számok dominálására.

Az életkor pontos ismerete nem következett szükségképpen a bejelentési okirat birtoklásából, amelyen a születési időpont császári uralkodási évekkel vagy consulokkal volt meghatározva. E dátumokból az életkort csak akkor tudták kiszámítani, ha új császár esetén az előző(k) uralkodási idejét ismerték, vagy a consuli naptár rendelkezésükre állt, mint ahogy Apueliusnál is olvashatjuk: *consules legat, annos computet.* Hozzájárult e nehézséghez a sok éra eltérő számítási módja is.[41] Ilyen körülmények között nem lehet meglepő, hogy a császári rendeletek[42] és jogászok[43] ismételten foglalkoztak az életkort illető tévedésekkel vagy rosszhiszemű felderítésekkel. Vitás esetekben az illetékes album professionum kezelői, illetve a felügyeletet gyakorló helytartói hivatal döntött,[44] s ennél sem volt kizárva a tévedés lehetősége.[45] Más provin-

[36] FIR III 5.
[37] FIR III 1.
[38] *F. Schulz :* i. h. 81.
[39] FIR I 90.
[40] *Taubenschlag :* i. m. 625.
[41] vö. pl. Censorinus de die natali 19,4.
[42] pl. Cod. Just. II 43, 1—4. IV 19, 9.
[43] pl. Dig. IV 4, 32. XXII 3, 13.
[44] Cod. Iust. II 43, 4. IV 19, 9.
[45] Cod. Iust. II 43. 4: *cum circa probandum annorum numerum apud rectorem provinciae erratum esse proponas. . .*

ciákba szakadt embereknél nyilvánvalóan komoly nehézségekkel járhatott a szükséges iratok beszerzése, ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy éppen katonáknál igen magas a kerek számok aránya. Hasonló okokra vezethetők vissza a kerek számok magas hányadai azokban a városokban is, ahol sokfelől összesereglett lakossággal kell számolnunk (lásd pl. táblázatunkban Aquileia, Mediolanum, Virunum növekvő arányát).

Az életkor okirati bizonyítására, a *probatio annorum*-ra[46] a legkülönfélébb esetekben szükség volt. Messze vezetne, ha a meghatározott számú betöltött életévek sokféle jelentőségét felsorolnánk.[47] Felszabadulásnál és felszabadításnál, öröklésnél, bírói vallomásnál igazolni kellett az életkort.[48] Azonban a legtöbb életkorral kapcsolatos megkötöttség a 18. és 25. életév közé esett.[49] Idősebb embernek tehát nem volt szüksége igazolásra, mert jogképes kora *ex aspectu* nyilvánvaló volt.[50] Az életkor ismeretében mutatkozó bizonytalanság csakugyan a 20. életév után jelentkezik.

Második táblázatunkban (rétegek szerinti csoportosítás) láthattuk, hogy a libertusok életkorának ismeretében jelentősebb javulás állt be. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a felszabadítás a 30. életév előtt bizonyos megkötöttséggel járt.[51] A korai Carnuntum lakosságában[52] ezért találkozunk azzal a meglepő jelenséggel, hogy a kerek számok hányada a szabadszületésűeknél 86%, míg a libertusoknál csak 62%.

Mivel a teljes nagykorúság elérése után a probatio annorumot már nem kellett megkövetelni, a bejelentési okirat (descriptum vagy testatio) jelentősége nem volt nagy. Császári rescriptumok többször hangsúlyozzák, hogy az okirat hiánya nem lehet jogi hátrány forrása, akár ha elveszítették, akár ha nem is készült.[53] Igen sokan lehettek ezért olyanok, akik soha sem rendelkeztek születési okmánnyal, mert nem volt rá szükségük. Az egyetlen, ötévenként visszatérő alkalom, amikor mindenkinek be kellett jelentenie életkorát, a cenzus volt. Ez az ötévenkénti bejelentés azonban inkább csak azt eredményezte, hogy az emberek ötéves pontossággal tartották számon életkorukat, mint ezt a fentebb már idézett késői cenzuslista is bizonyítja.[54]

Az anyakönyvezés tehát nem közvetlenül eredményezte az életkor ismeretét, hanem legfeljebb elősegítette azt egyéb körülmények fennforgása esetén. Az anyakönyvezés elmaradása természetesen közvetlenül is előidézhette az életkor ismeretének hiányát. Az életkor-statisztikákból azonban sem az anyakönyvezés kötelező vagy fakultatív volta, sem terjedelme nem deríthető ki.

[46] Ilyen okirat FIR III 6. Az életkor bizonyításáról Dig. XXVII 1, 2.

[47] A PW—RE „aetas" címszava *(Leonard)* csak szemelvényes összeállítást ad, nem szól pl. a 25. évről, amihez l. Cod. Iust. II 43, 1. IV 19, 9.

[48] vö. pl. Cod. Iust. II 45, 2. IV 19, 12. 14. VI 23, 5. Dig. IV 4, 32.

[49] A 18. életév valamiféle szerepe indokolhatta azt, hogy a táblázatokban gyakran igen magas számmal van képviselve, l. *Szilágyi :* Acta Arch. 13, 140 (Arelate); 14, 298 (Aquileia); 303 (Salona); 307 (Moesia); 319 (Noricum) stb. Különösen nagy a 18. év kiugrása a rabszolgáknál (14,322) és libertusoknál (14, 323).

[50] vö. Cod. Iust. II 43, 3.

[51] Gaius I 18—21.

[52] *Mócsy :* i. m. 240 skk, 156/1 skk. számok.

[53] Cod. Iust. V 4, 9. VI 21, 6.

[54] *A. H. M. Jones :* i. h. Apuleius idézett helyén (apol. 89) talán ezért van egy lustrumnyi különbség Pudentilla vélt és valóságos életkora között (vö. 12. j.), bár a *lustro mentitus* kifejezésben a lustrum egyszerűen ötéves időközt és nem két konkrét cenzus között letelt időt jelent.

Kideríthető belőle azonban az, amire táblázatunkkal kapcsolatban már utaltunk: a romanizáció mélysége, amelynek nyilván függvénye volt az is, hogy a római jog berendezkedéseit milyen széles rétegek ismerték és alkalmazták. Feltehető, hogy minél több jogügylet folyt le a római jog formái között, annál többen kényszerültek az anyakönyvezés igénybevételére és az ezzel összefüggő okiratok használatára, illetve birtoklására. Ellenben nem valószínű az, hogy a hozzátartozók kizárólag azért szerezték volna meg egy elhalt családtag anyakönyvi kivonatát, vagy kizárólag azért készítettek volna a provincia tabulariumában probatio aetatist, hogy a sírkövön az elhunyt életkorát pontosan megadhassák.[55] Ha tehát az életkort csak hozzávetőlegesen adták meg, abból nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy nem voltak személyi okmányok az elhalt hagyatékában, vagy pedig ezekből nem tudták az időszámítás ismert nehézségei miatt az életkort kiszámítani. Mindkét lehetőség a romanizáció intenzitására vet kedvezőtlen fényt.

A kerek életkoradatok aránya tehát a római formaságoknak, sőt, általában a romanizációnak a mindennapi életbe való behatolását fordított arányban tükrözi. E tekintetben érdekes eredményeket hozhatnának olyan statisztikai számítások, amelyek az életkoradatokat a római birodalom társadalmának rétegei szerint választanák szét, azaz ha a szenátorok, lovagok, városi arisztokrácia, római polgárok, peregrinusok, stb csoportjait vizsgálnák az életkor kerek számokban való megadásának szempontjából.[56]

[55] *Levison :* i. h. 23.

[56] *Szilágyi* csoportjai (Acta Arch. 14, 322 skk,) szempontunkból nem voltak mind felhasználhatók, mert többnyire a mai értelemben vett foglalkozás szerint állította fel őket, holott a mai értelemben vett («kenyérkereső») foglalkozás csak igen ritkán van a sírköveken megadva, továbbá e kategóriák nem is esnek össze a császárkori társadalom rétegződésével. Az életkörülményekből következő élettartam vizsgálatára természetesen így is megfelelnek.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

MIMNERMOS A RÓMAI ELÉGIA MINTÁI KÖZÖTT

Mimnermos római utóéletének, illetőleg a római elégia görög előzményeinek rég vitatott kérdésében újabban szinte a perdöntő vallomás látszatával került ismételten szóba Cicero levelezésének egy rendkivül homályos célzása. Cicero i. e. 61 nyarán -- június végén vagy július elején — Clodius ismert szentségtörési perének a kimeneteléről tudósítja Atticust: a bírák többsége pénz és egyéb erkölcstelen előnyök által megvesztegetve fölmentette a vádlottat. A Clodiust mentő törvénysértő akció vezetőjeként említ valakit Cicero: «*Calvum ex Nanneianis* . . .» Négy évszázad kommentár-irodalmának valóban nem megnyugtató kísérleteit félretéve, Richmond Y. Hathorn azt a feltevést kockáztatja meg, hogy itt C. Licinius Calvusról, a szónoklatban és a költészetben egyaránt az új stílus kiemelkedő képviselőjéről van szó, akit Cicero a Nannóért — azaz Mimnermos Múzsájáért — rajongók közül valónak mond;[1] íme — fejleszti tovább Szádeczky-Kardoss Samu a tetszetős ötletet — a *poetae novi* görög mintaképei sorában legalábbis az irodalomhoz elsőrangúan értő kortársak Mimnermost is felismerték, tehát a római elégia kezdeteinél számolnunk kell a tőle kapott ösztönzésekkel.[2]

Csakhogy Hathorn értelmezésével és Szádeczky-Kardoss erre alapított következtetéseivel szemben komoly aggályok merülhetnek fel. Először is: C. Licinius Calvus a hirhedt Clodius-per idején mindössze 21 éves volt, tehát még nem rendelkezhetett olyan súllyal, hogy a per kimenetelét — akár meg nem engedett eszközökkel is — jelentékenyen befolyásolhatta volna. Másodszor: nagy valószínűséggel pozitív formában is meg tudjuk határozni, hogy ki ez a rejtélyes «*Calvus*» vagy éppen «*calvus ex Nanneianis*», éppen csak végig kell az egész mondatot olvasnunk: *Nosti calvum ex Nanneianis illum illum laudatorem meum, de cuius oratione erga me honorifica ad te scripseram* (ad Att. I. 16). Tehát csak olyasvalakiről lehet szó, aki kevéssel előbb tisztelettel szólt Ciceróról, s akinek egy ilyen elismerő nyilatkozatáról Cicero már előbb tájékoztatta is Atticust. Valóban, csupán két levéllel kell hátrább lapoznunk: 61. február 14-én írja Cicero Atticusnak, hogy a Clodius ügyében folytatott előzetes eljárás során Crassus — azaz M. Licinius Crassus, a leendő triumvir — emelkedett szólásra és nagy elismeréssel szólt Cicero érdemeiről, aki még hozzá is teszi elégedetten, hogy «ez a nap őt nagyon lekötelezte Crassusnak» (ad Att. I. 14). Alig fér tehát kétség ahhoz, hogy a június-júliusi levél szóban forgó kitétele nem Calvusra, hanem Crassusra vonatkozik, akit most, mikor neheztel rá, «kopasznak» gúnyol Cicero; ő rá pedig még ellensége sem foghatta, hogy Mimnermos költészete iránt különösebb érdeklődést mutatott volna, tehát az «ex Nanneianis» kifejezésnek semmi köze nem lehet Mimnermos kedveséhez, költészetének ihletőjéhez — Nannóhoz.

Tartozunk azonban az igazságnak avval, hogy elismerjük: mind Calvus életkorára, mind a későbbi levélnek a februárira való vonatkoztatására nézve merültek fel — részben más összefüggésben — olyan ellenvetések, amelyek a mi érvelésünket gyöngítenék, ha megalapozottaknak kellene őket tekintenünk. Hogy Calvus a Clodius-per idején nem lehetett több 21 évesnél, azt az idősebb Plinius egy megjegyzése alapján állíthatjuk: *C. Mario Cn. Carbone III coss. a. d. quintum Kal. Iunias M. Caelius Rufus et C. Licinius Calvus eadem die geniti sunt, oratores quidem ambo, sed tam dispari eventu* (NH VII. 49). E szerint Calvus i. e. 82. május 28-án született. A tudósítás hitelét először Nipperdey támadta meg, még csak Caeliust illetően, mert ennek hivatali pályája állítólag néhány évvel korábbi

[1] *R. Y. Hathorn :* Calvum ex Nanneianis. The Classical Journal 50 (1954—55) 33—34. l.

[2] *S. Szádeczky-Kardoss:* Zur Frage der griechischen Vorbilder der römischen Elegie. Römische Literatur der Augusteischen Zeit. Eine Aufsatzsammlung, besorgt von *J. Irmscher* und *K. Kumaniecki*. Berlin 1960. 39—42. l.

születésre vallana; Nipperdey elképzelhetőnek tartotta Plinius olyan értelmezését is, hogy Caelius és Calvus ugyanazon a napon születtek, de más és más esztendőben, vagy akár, hogy Plinius nem Caeliust, hanem Curiót említette e helyen; egyébként hogy Calvus fiatalabb volt Caeliusnál, azt a Cicero *Brutus*ában (79—81) és Tacitus *Dialogus de oratoribus*ában (17) kronológiainak tetsző sorrend alapján is valószínűsíteni próbálja.[3] F. Münzer viszont inkább arra hajlik, hogy Calvus születési évét is — Caeliuséhoz igazítva — valamivel korábbra tegye.[4] Említést érdemel, hogy R. Heinze — éppen Cicerónak ie. 56-ban Caelius védelmében tartott beszéde alapján — úgy látja, hogy Caelius születése is bízvást 82-re keltezhető,[5] s így elesnék az egyetlen érv, amely a vele állítólag egy napon született Calvus születési évének korábbra helyezését javasolná. De ennél is többet nyom talán a latban, hogy Plinius idézett helyén Calvus mellett valamennyi kéziratban M. *Caecilius* Rufus áll, amit csak a modern kiadások javítottak *Caelius*ra, olyan érveléssel, hogy itt — éppen, mert a kiváló Calvusszal együtt viseli az «*oratores quidem ambo*» megjelölést — valamelyik ismertebb szónoknak kell szerepelnie, s nem gondolhatunk pl. arra a M. Caeciliusra, akit ugyancsak Plinius (NH XXVII. 2) Calpurnius Bestia mérgezési bűnügyében mint a vád képviselőjét említ. Az következik ebből, hogy ha Caeliusra nem vonatkoztatható Plinius adata, nem szabad a hagyományozott — bár problématikus — Caecilius helyébe az ő nevét írnunk, de Calvusra nézve semmi okunk Plinius adatát kétségbe vonnunk s így megismételhetjük, hogy ez utóbbi Clodius szentségtörési pöre idején 21 éves ifjú volt. Ennek a megállapításnak viszont mindjárt további következményeivel is számolnunk kell.

Azok a kutatók ugyanis, akik nem tartják feltétlenül meggyőzőnek, hogy Cicero a június-juliusi levélben a februárira utal vissza, úgy okoskodnak, hogy elveszhetett közben egy, amelyben Cicero Crassuson kívül még másvalakiről is megírja Atticusnak, hogy elismerő szavakkal illette. Valóban, az egyetlen ránkmaradt levél, amely az említett kettő közé eső időből — március 15-i kelettel — ránkmaradt, enged is következtetni legalább egyre, amely elveszett s amely ilyenféle elismerő nyilatkozatokra is utalhatott: ... *curaque et effice, ut ab omnibus et laudemur et amemur. His de rebus plura ad te in ea epistola scribam, quam ipsi Quinto dabo* (ad Att. I. 15). De ha el is kellene ennek alapján ejtenünk azt a feltevést, hogy Crassus kétszínűségét jellemzi Cicero azáltal, hogy Clodius pörének döntő pillanatában tanusított magatartását szembe állítja korábbi, Ciceróra nézve rendkívül kedvező nyilatkozatával, a szinte gyermekifjú Calvus elismerő szavainak aligha tulajdoníthatott olyan fontosságot, hogy erről tudósította volna barátját az elveszett levélben. De máskülönben sem valószínű, hogy az ifjú Calvus már 61-ben Cicero magasztalásában kereste volna örömét: öt év telt el azóta, hogy atyja, C. Licinius Macer zsarolás vádjával állt Cicero, az akkori praetor előtt, s az elmarasztaló ítéletről ez utóbbi azon melegében tudósítja Atticust. Dicsekvő soraiban, megvallom, nem tudom nyomát sem felfedezni annak az állítólagos jóakaratnak, amelyet az apa vesztett ügyében Cicero olyan mértékben tanusított volna, hogy ezzel — legalábbis T. Frank véleménye szerint — a fiú rokonszenvét is biztosította volna a maga számára.[6] Ellenkezőleg, az tűnik ki a levélből, hogy Cicero az ítélet meghozatalánál gondosabban mérlegelte a várható tömeghatást, mint az igazságot: *Nos hic incredibili ac singulari populi voluntate de C. Macro transegimus. Cui quum aequi fuissemus, tamen multo maiorem fructum ex populi existimatione, illo damnato, cepimus, quam ex ipsius, si absolutus esset, gratia cepissemus* (ad Att. I. 9). Plutarchos szerint a kedvezőtlen döntés magát az elítéltet annyira meglepte, hogy hazament, ágynak esett és rövidesen meghalt (Cic. 9); Valerius Maximus (IX. 12,7) úgy tudja, hogy Licinius Macer az ítéletet be sem várva, öngyilkosságot követett el. Calvus 16 éves volt ekkor s így tájékozva kellett lennie apja halálának körülményeiről, nem sok oka lehetett tehát öt évvel később Cicero mellett tenni olyan nyilatkozatot, amellyel ez Atticusnak eldicsekedhetett volna, arról nem is szólva, hogy a 21 éves, még semmi politikai múlttal nem rendelkező ifjú ilyetén nyilatkozatának Cicero sem tulajdoníthatott volna semmi jelentőséget. Más kérdés, hogy további öt év múlva, ie. 56-ban, amikor Calvust már nem annyira személyes rokon- vagy ellenszenvei irányítják, mint inkább a Caesar kegyenceinek visszaszorítására törekvő politikai csoportosulás érdekei, egy táborba kerül Ciceróval Sestius védelmében, illetőleg a Clodius vádjai mellett tanúskodó Vatiniusszal szemben (ad Quint fr. II. 4), aminthogy a Caesar kegyencét, Tigelliust gúnyoló, Hippónaxra emlékeztető költeménye is nyilván azért nyerte meg Cicero tetszését, mert egy irányba

[3] *Caroli Nipperdei :* Opuscula. Berlin 1877. 298—301. l.
[4] Pauly—Wissowa XIII. 1926. s. v. Licinius 113. col. 429.
[5] *R. Heinze :* Ciceros Rede pro Caelio. Hermes 60 (1925) 194. l. 3. j.
[6] *Tenney Frank:* Cicero and the poetae novi. The American Journal of Philology. 40 (1919) 397—400. l.

esett az ő politikai törekvéseivel (ad fam. VII. 24). Sőt Calvus, úgy látszik, következetesebben megmaradt ezek mellett a törekvések mellett, mint maga Cicero, aki — engedve Caesar és Pompeius nyomatékos rábeszélésének (ad fam. I. 9) — 54-ben elvállalta a *de ambitu* vádolt Vatinius védelmét, éppen Calvusszal szemben. (Quintilianus VI. 1, 13. IX. 2,25. Sen. *Controvers.* III. 19. stb.) Ismeretes az az erkölcsi támogatás, amelyet Calvusnak ez akció során barátja, Catullus nyújtott költeményeivel (LII, LIII); nem látszik alaptalannak a feltevés, hogy Cicero viszont a nemrégiben még hevesen támadott Vatinius védelmére pazarolt ékesszólásával «érdemelte ki» a költő ironikus elismerését (XLIX).[7] De mindez, akárcsak a korán elhunyt Calvus atticista retorikai irányának az értékelése Cicero részéről, nem játszhatik szerepet az i. e. 61. év eseményeinek megítélésében; az hogy 56-ban együtt lépnek fel Vatinius ellen, vagy hogy két évvel később ugyancsak Vatinius ügyében egymással ellenkező oldalon foglalnak helyet, teljesen közömbös annak a kérdésnek az eldöntése szempontjából, hogy 61 nyarán Calvus akadályozta-e Cicero akcióját Clodius ellen, illetőleg hogy tett-e néhány héttel vagy hónappal korábban olyan kijelentést, amellyel Cicerónak oka lett volna eldicsekednie. Mind a két kérdésre Calvus életkora és családi viszonyai alapján kell megadnunk a választ, éspedig határozott nem-mel, ami viszont azt jelenti, hogy a «*Calvus ex Nanneianis*» körülírás alatt nem őt kell értenünk. Ha pedig így van, nemcsak a Mimnermos Nannójára való célzás lehetősége esik el, hanem az az egyetlen ok is, amely miatt a februári és a június-júliusi levél között fennálló kapcsolatot tagadásba kellene vennünk: Clodius perében éppen annak az embernek a mesterkedése keresztezte Cicero akcióját, akinek elismerő nyilatkozatát Cicero februárban még örömmel jelentette Atticusnak. S a februári levél meg is nevezi ezt az embert: Crassusról van szó, s az azonosításnak egy olyan szatirikus jellegű körülírásban, mint a problematikus «*calvus ex Nanneianis*» kifejezés, az sem állhatja útját, hogy Crassus kopaszságáról egyéb forrásból nem értesülünk.

De mit jelent az «*ex Nanneianis*» kifejezés?

Az előbbiek alapján bízvást kirekeszthetjük azokat a magyarázatokat, amelyek csak abban az esetben volnának elfogadhatók, ha valóban Calvusról lenne szó. Így Hathorn feltevésén kívül elejthetjük T. Frank kísérletét is, melynek lényege abban áll, hogy Calvust és körét azonosítja Clodiusnak azokkal a párthíveivel, akiket a februári levél (ad Att. I. 14) éretlen fiatalembereknek minősít és «szakállkás ifjaknak» *(barbatuli juvenes)*, «Catilina nyájának» *(totus ille grex Catilinae)* nevez. Az azonosítás alapja egy szójáték lenne, a *barbatulus* szó kétértelműsége, ugyanis Varro (de l. l. V. 119) a terített asztal kellékei között említ egy görögös formájú vizes edényt, amelyet latinul *barbatus*nak, görögül *nanus*nak neveznek, s így *ex nanneianis* = *ex barbatulis*. Persze, ha valóban Calvusra vonatkoznék e kifejezés, tudnánk kevésbé erőltetett feloldására is javaslatot tenni, éspedig — az edénynévtől bizonyára nem független — *vánnos, vānos* = «törpe» alapján, arról sem feledkezve meg, hogy Catullusnál (LIII) is «ékesbeszédű törpének» *(salaputium disertum)* nevezi Calvust ismeretlen bámulója, amit már az idősebb Seneca *(Controvers.* III. 19) Calvus szokatlanul kis termetére *(erat enim parvulus statura)* vonatkoztat. Csakhogy minden logika fejetetejére állítását jelentené, ha a «*Nosti Calvum* (vagy *calvum) ex Nanneianis* . . .» kezdetű mondatban visszautalást látnánk ugyan a februári levélre, de ennek csupán arra a passzusára, amelyben Cicero a Clodius védelmére felsorakozó éretlen ifjakról szól, holott a későbbi levél (ad Att. I. 16) éppen azt emeli ki a szóban forgó személyről, hogy az korábban iránta mutatott hajlandóságot. Nem keresheto tehát a *barbatuli iuvenes* vagy a *grex Catilinae* körében, hanem csak olyan valakivel azonosítható, akinek a magatartása az eddigiek alapján kellemetlen meglepetést okozott Cicerónak. S mert februárban Crassusról írja Atticusnak, hogy a nyilvánosság előtt szólt nagy elismeréssel Cicero consulságáról *(. . . se quod esset senator, quod civis, quod liber, quod viveret, mihi acceptum referre ; quoties conjugem, quoties domum, quoties patriam videret, toties beneficium meum videre . . .*, a legtermészetesebb erre vonatkoztatnunk a csalódást: «*Nosti calvum ex Nanneianis illum, illum laudatorem meum, de cuius oratione erga me honorifica ad te scripseram.*»

Cicero leveleinek legtöbb modern kiadása valóban ebből kiindulva keresi az «*ex Nanneianis*» kifejezés magyarázatát is és többnyire a XVI. századi kiváló olasz humanista, Paulus Manutius álláspontját teszi magáévá, mely gyakran szótárak, Cicero-indexek, sőt enciklopédiák (Pauly, V. 407. l.) «*Nanneiani*» vagy «*Nannii*» címszavában is tükröződik. Paulus Manutius — a híres velencei könyvkiadó Aldus Manutius fia — a *de petitione consulatus* (2) egy helyére hivatkozik, amely Sulla áldozataiként többek között az egyébként ismeretlen Nanniusokat említi; minthogy más forrásból (Plut. Crass. 2) tudjuk, hogy

[7] *J. Martin:* Cicero und die zeitgenössischen Dichter. Atti del I Congresso Internazionale di Studi Ciceroniani. Vol. II. Roma 1961. 190. l.

Crassus gazdagságának egyik forrása éppen a Sulla által proskribáltak vagyona volt, Manutius — és számos követője — szerint Cicero arra célozna éppen, hogy Crassus a szerencsétlenül járt Nanniusok vagyonán gazdagodott meg: «*per iocum appellat eum ex Nanneianis, quasi dicat, Nanniorum facultatibus ditatum*».[8] A szellemes magyarázatnak legfőbb gyöngéje: ha Cicero februárban örömmel regisztrálta Crassus iránta való hajlandóságát, most, hogy Crassus ellene fordult, nem mondható a legszerencsésebbnek, ha a saját friss csalódásáról beszámoló mondat élén Crassus egy olyan gaztettére tesz gúnyos célzást, amely kerek húsz esztendeje — Sulla diktatúrája óta — foroghatott közszájon. Érthető tehát, ha Cicero leveleinek legnagyobb szabású modern kommentárja, elfogadva, hogy Crassusra vonatkozik, magát az «*ex Nanneianis*» kifejezést megoldatlan rejtélynek nyilvánítja s csak a kisebbik nehézség kiküszöbölésére tesz kísérletet, amikor «*calvum*» helyett — önkényesen — a «*callidum*» emendációt javasolja.[9]

A magunk részéről, ismerve Cicero vonzalmát a vígjátékhoz — műveiben, leveleit is beleértve, se szeri, se száma úgy a latin, mint a görög komédiára célzó hol nyíltabb, hol burkoltabb utalásoknak[10] —, lehetségesnek tartjuk, hogy egy olyan, ránk nem maradt, de a görög műveltségű Atticus előtt jól ismert vígjátéki sujet rejlik a körülírás mögött, amely éppen arra a sacrilegiumra emlékeztette a beavatottakat, amelybe utólag, Clodius hathatós támogatásával, Crassus is beleártotta magát. A hetairának arra a típusára gondolunk, amely a történeti anekdotában és a görög komédiában egyaránt gyakran viseli a Nannion nevet; a görög *Νάννιον* személynévből — esetleg némi parodisztikus célzással a Pompeius párthívét jelentő «*Pompeianus*»-ra is — úgy alakul a latin *Nanneianus* melléknév, mint pl. a *Σατύριον* földrajzi névből az apuliai ló jelzőjeként használt *Satureianus* Horatiusnál (Sat. I. 6,59).[11]

Athénaios *Deipnosophistése* egy sor hetairát említ Nannion néven. Egyikükről Anaxilas, a vígjátékíró mondta, hogy valóságos Skylla, mert két szeretőjét már megfojtotta, egy harmadikra most vadászik (558c), egy másik Nannionnal állítólag Themistoklés kocsizott végig fényes nappal a városon (576c); hasonlóan megbontránkoztatta tehát Athént, mint most Crassus, aki tekintélyes államférfi létére, hogy Clodius bíráinak kedvében járjon, nem átall kerítéssel foglalkozni: *etiam noctes mulierum atque adolescentulorum nobilium introductiones nonnullis iudicibus pro mercedis cumulo fuerunt* (ad Att. I. 16). Crassus kétszínű magatartására illenék annak a Nannionnak a jellemzése, akit Antiphanés szerint «Proskénionnak» csúfoltak, mert kedves arca volt és fényűzően öltözködött, de ha levetkőzött, éktelenül csúnyának bizonyult (Athen. 587b). Lehet, hogy ugyanez a Nannion volt a hősnője Eubulos (vagy Philippos) ilycímű vígjátékának is, melynek egy töredéke talán minden más utalásnál világosabbá teszi, hogy a Caesar házába szerelmi légyottra éjnek idején lopakodó Clodius pártfogójára miért illik e megjelölés: «Nannion hívei közül való». Ez a töredék ugyanis arra vall, hogy a vígjáték közelebbről ismeretlen cselekménye során kiderült: a napfénynél, szabadon megélt szerelem többet ér a sötétben, lopva, nem is annyira az édes vágynak, mint a bűnös erőszaknak engedő szerelemnél (Athen. 568f — 569a=Eubulos fr. 67. Edmonds):

ὅστις λέχη γὰρ σκότια νυμφεύει λάθρᾳ,
πῶς οὐχὶ πάντων ἐστὶν ἀθλιώτατος,
ἐξὸν θεωρήσαντι πρὸς τὸν ἥλιον
γυμνὰς ἐφεξῆς ἐπὶ κέρως τεταγμένας,
ἓν λεπτοπήνοις ὕφεσιν ἑστώσας, οἵας
Ἡριδανὸς ἀγνοῖς ὕδασι κηπεύει κόρας,
μικροῦ πρίασθαι κέρματος τὴν ἡδονήν,
καὶ μὴ ᾽λαθραίαν Κύπριν, αἰσχίστην ⟨ν⟩όσων᾽
πασῶν διώκειν, ὕβρεος οὐ πόθου χάριν;
᾽᾽Ἑλλάδος ἔγωγε τῆς ταλαιπώρου στένω.᾽
ἥ Κυδία⟨ν⟩ ναύαρχον ἐξεπέμψατο.

[8] Cicero levelei kommentárjának azt a kiadását használom, amelyet már a szerző fia, a nagyapa nevét viselő *ifj. Aldus Manutius* rendezett sajtó alá: In epistolas M. Tullii Ciceronis ad T. Pomponium Atticum M. Junium Brutum et Quinctum fratrem Paulli Manutii Commentarius. Venetiis 1583. 27. l. „Le mot de *Nanneiani* désigne ceux qui avaient racheté à bas prix les biens de Nanneius ou Nannius proscrit par Sylla" — írja pl. az újabb kommentárok közül *L.-A. Constans:* Cicéron, Correspondance. Tome I. Paris 1940. 284. l.

[9] *R. J. Tyrrel:* The Correspondance of M. Tullius Cicero. Vol. I. Dublin—London 1885² 117—118. l.

[10] *E. Malcovati :* Cicerone e la poesia. Pavia 1943. 74—82 és 152—192. l.

[11] *Kiessling-Heinze* kommentárja szerint Horatius a szokatlan képzésű szót talán már készen vette át Luciliustól.

A *comicus stultus senex* vígjátéki típusának ismeretében könnyen elképzelhetjük, hogy az éjszakai kalandon felsült szerelmes vagy annak balkezes segítője afféle vénember volt, mint pl. a *Bacchides* két öregje Plautusnál, vagy Demipho a *Mercator*ban, illetőleg Demaenetus az *Asinaria*ban. Ez esetben a kopaszság motívuma, ha egyszer csakugyan hiányzik Crassusnál, talán feltételezhető lenne vígjátéki hasonmásánál, azaz Cicerót Crassus magatartása emlékeztette volna a Nannion-vígjáték kopasz szereplőjére. De fontosabb ennél, hogy a Nannion-vígjáték imént idézett töredéke kis változtatással előfordult Eubulos *Pannychis*, azaz «Éjszakai ünnep» című vígjátékában is (Athen. 568e = 84. fr. Edmonds), amiből jogos arra következtetnünk, hogy a kettő ugyanannak ε témának volt a feldolgozása. Mint tudjuk, Clodius is Bona Dea éjszakai ünnepén lopózott a *pontifex maximus* házába.

Eubulos vígjátékaira és a Nannion-téma egyéb feldolgozásaira vonatkozó ismereteink fogyatékossága következtében talán nem is tudjuk Cicero tréfájának valamennyi rejtett célzását napfényre hozni. De annyi legalább is nagyon valószínűnek látszik, hogy a «*calvus ex Nanneianis*» kifejezés Crassusra vonatkozik és annyit tesz: «a Nannion hívei közül való kopasz». Az meg egyenesen bizonyosra vehető, hogy Calvusról és ennek Mimnermos költészete iránt tanusított rokonszenvéről szó sem esik Cicero levelében.

Mimnermos utóéletének ezt a látszatadatát tehát ki kell iktatnunk a római költészet történetéből, mielőtt ott gyökeret verve azoknak a «mitoszoknak» számát szaporítaná, amelyeknek kritika nélkül való átvételét Némethy Géza éppen a római elégia régibb irodalmának rótta fel.[12] Ez persze távolról sem jelenti azt, hogy a «szubjektív szerelmi elégiát» olyan értelemben tekinthetnők önnálló, azaz minden görög példától függetlenül kialakított római műfajnak, mint azt Némethy és F. Jacoby gondolták.[13] Az ő nézetük gyönge pontjai egyfelől a hellénisztikus elégia egyoldalú értékeléséből, másfelől Mimnermos szerepének az elhanyagolásából következnek s így a továbbiakban egyetérthetünk Szádeczky-Kardoss Samuval: Propertius saját nyilatkozata (I. 9, 11) és Horatius nem minden iróniától ment ítélete Propertiusról mint «római Mimnermosról» (Epist. II. 2, 101) lényegileg helyesen jelölik meg Mimnermosban a műfajt igazoló klasszikus példaképet. Szádeczky—Kardoss tömeges «kifejezésbeli összecsengést és tartalmi egyezést» talál Mimnermos töredékei «és az aranykori római szerelmi líra (Catullus, Tibullus, Propertius, Ovidius) alkotásai között»;[14] kéziratos doktori értekezésének gazdag anyaggyűjtése elsősorban Propertius vonatkozásában még ki is egészíthető, éspedig nem is csupán további «párhuzamos helyekkel», hanem olyan elemzőbb jellegű megfigyelésekkel, amelyek Mimnermos utóéletére és Propertius költői eljárására nézve néhány hasznos felvilágosítást nyújthatnak. Wilamowitz, aki a két költő viszonyának külön tanulmányt szentelt, felismerte életfelfogásuk alapvető rokonságát, de Mimnermos tudatos utánzásának Propertius részéről csupán egyetlen kézzelfogható, bár a hellénisztikus közvetítés lehetőségét szerintünk ki nem záró bizonyítékát fedezi fel: a szeretett nő nevének — *Nannó*, illetőleg *Cynthia* — az elégia-ciklus címéül választása ez.[15] Bajosan hihetjük, hogy azokat a párhuzamos helyeket, amelyeket Szádeczky—Kardoss szorgalmasan regisztrál, ő ne vette volna észre; inkább arra kell gondolnunk, hogy mint a szerelmi költészet általánosan elterjedt közhelyeinek ebben az összefüggésben nem tulajdonított nekik különösebb jelentőséget. Ezért alapozzuk mi is kevesebb és talán nem is mindjárt szembeötlő egyezésekre véleményünket Propertiusnak Mimnermoshoz való viszonya kérdésében: a «kevesebb» éppen azáltal lesz «több», hogy nemcsak az átadó költő szuggesztivitását, hanem az átvétel aktív oldalát is mutatja.

Példáink egy része egyébként a felhasználás többé-kevésbé alkotó jellegét Mimnermos utóéletének Propertius felé vezető, közbeeső szakaszaira nézve is valószínűsíti. Áll ez mindenekelőtt a nagy kortársra, Solónra, aki egyenesen vitatkozik a szerelem nélkül élni sem kívánó, az öregségnél inkább a halált kívánó költővel (fr. 22. Diehl); a töredék első 4 sora — idézi Diog. Laert. I. 60 — arra szólítja fel Mimnermost, hogy változtasson kívánságán, s e helyett: «hatvanéves koromban érjen utól a halál» (fr. 6. Diehl), tegye magáévá az öregkor szépségét is értékelni tudó Solón ragaszkodását a hosszú élethez: «*Nyolcvanéves* koromban érjen utól a halál».

Ezúttal nem kívánunk foglalkozni az öregkor kétféle megítélése mögött meghúzódó mélyebb ellentétekkel, amelyekre nézve tökéletesen egyetértünk Szádeczky-Kardoss

[12] *Némethy Géza :* A római elégia viszonya a göröghöz. Budapest 1903. 4. l.

[13] Zur Entstehung der römischen Elegie. RhM 60 (1905) 38—105. l.

[14] Vö. *Szádeczky-Kardoss Samu :* Mimnermos. (Doktori értekezés tézisei.) Budapest 1963. 31. l.

[15] *U. von Wilamowitz—Moellendorff :* Sappho und Simonides. Berlin 1913. 276—304. l.

Samu fejtegetéseivel;[16] a római elégia szempontjából fontosabb, hogy Stobaios (IV. 54) és a lelőhelyet pontosan megjelölő Plutarchos alapján a Diogenés Laertios által hagyományozott 4 sor további kettővel egészíthető ki s ennek alapján bizonyos következtetések Mimnermos megfelelő töredékére nézve is levonhatók. Ezek szerint Solón nemcsak a kívánatos életkorra vonatkozóan mond ellent Mimnermosnak, hanem a halált is szebbnek mondja akkor, ha van, aki megsiratja a halottat; az *Εἰς Μίμνερμον* tehát — figyelmen kívül hagyva a több szempontból problematikus, talán ide sem tartozó,[17] de tartalmilag és metrikailag semmi esetre sem közvetlenül az első 4 + 2 sorhoz csatlakozó *γηράσκω δ'αἰεὶ πολλὰ διδασκόμενος* pentametert — így alakul:

ἀλλ' εἴ μοι κἂν νῦν ἔτι πείσεαι, ἔξελε τοῦτον,
μὴ δὲ μέγαιρ', ὅτι σεῦ λῷον ἐπεφρασάμην,
καὶ μεταποίησον, Λιγυναστάδη, ὧδε δ'ἄειδε·
‚ὀγδωκονταέτη μοῖρα κίχοι θανάτου.'
μηδέ μοι ἄκλαυστος θάνατος μόλοι, ἀλλὰ φίλοισι
καλλείποιμι θανὼν ἄλγεα καὶ στοναχάς.

Az 1—4. és 5—6. sorok szoros összetartozása mellett különösen Fr. Blass hangsúlyozta, hogy Solón abban az esetben cáfolta pontról-pontra Mimnermost, ha feltételezzük, hogy avval a 2 sorral, amelyet Diogenés Laertios idéz a Solón-töredék első 4 sorával együtt Mimnermos köleményéből (fr. 6. Diehl), összetartoznak a Theognis-gyűjtemény 1069—1070 sorai,[18] amelyeket különben — Bergk véleményével egyetértésben —, a megelőző 6 sorral együtt Nietzsche is Mimnermosnak tulajdonított.[19] Mimnermosnak az a költeménye tehát, amelyre Solón válaszolt, így alakul:

ἄφρονες ἄνθρωποι καὶ νήπιοι οἵτε θανόντας
κλαίουσ', οὐδ' ἤβης ἄνθος ἀπολλύμενον.
αἵ γὰρ ἄτερ νούσων τε καὶ ἀργαλέων μελεδωνῶν
ἑξηκονταέτη μοῖρα κίχοι θανάτου.

Cicero kétszer is utal Mimnermos és Solón vitájára — az első nevének említése nélkül —, éspedig a *Cato Maior*-ban (73) és a *Tusculanae Disputationes* I. könyvében (49); utóbbi helyen idézi is Solón költeményét, a saját fordításában:

Mors mea ne careat lacrimis: linquamus amicis
maerorem, ut celebrent funera cum gemitu.

De mindkét alkalommal mint helyesebbet állítja vele szembe Ennius kívánságát:

Nemo me lacrimis decoret neque funera fletu
faxit . . .

Szádeczky-Kardoss Samu egy régi Mimnermos-kiadás alapján (Bach, 1826) helyesen foglal állást, amikor valószínűnek tartja, hogy Ennius itt valójában Mimnermost követi; úgy látjuk azonban, sem ő, sem más nem kísérte figyelemmel e gondolat történetét a római szerelmi elégia történetében, holott elsősorban Propertius alapján okunk van hinni, hogy a szerelmi elégia — talán már a latin költők hellénisztikus mintái — nemcsak pozitíve használták fel a műfaj *heuretés*-ét — Propertius (I. 9, 11) ilyen értelemben állítja Mimnermost Homéros, az epikus költők mintaképe mellé —, hanem többé-kevésbé toposszá válhatott — Solón módjára — vitába is szállni vele. Cicero, ismételjük, Solón állás-

[16] Erről már görög irodalomtörténeti vázlatomban szóltam: A világirodalom története (Szerk. *Zolnai Béla*). I. Budapest 1944. 151. l. Lényegesen kidolgozottabban és társadalomtörténetileg elmélyítve tárgyalja a kérdést *Szádeczky-Kardoss Samu :* A fiatalság és öregség Mimnermos költészetében. Antik Tanulmányok 8 (1961) 55—64. l. Vö. még *A. Masaracchia :* Solone. Firenze 1958. 334—337. l.

[17] Vö. *S. Szádeczky-Kardoss :* Testimonia de Mimnermi vita et carminibus. Szegedini 1959. 18—19. l.

[18] *Fr. Blass :* Solon und Mimnermos. Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogik 137 (1888) 742. l.

[19] *Fr. Nietzsche :* Zur Geschichte der Theognideischen Spruchsammlung (1867). Nietzsche's Werke, Bd. XVII. Leipzig 1910. 34. l.

pontját veti el, s így — bár kimondatlanul — Mimnermoshoz csatlakozik, éspedig azért, mert a filozófus számára a halál nem jelenthet semmi rosszat: halálunk után «vagy örök és igazi lakunkba térünk haza, vagy pedig megszabadulunk az érzékeléstől és ezzel együtt minden szenvedéstől» (*Tusc. Disp.* I. 49). De ha az Ennius-idézet alkalmasabb is arra, hogy filozófushoz illő közömbösségét a halállal szemben kifejezze, Cicerónak volt annyi érzéke a költészet iránt, hogy tudja: Solón egészen másról beszél, nem a halál elképzelését akarja fájdalmasabbá tenni ő sem, hanem a temetésén megnyilvánuló gyász felidézésével azt a kívánságát érzékelteti, hogy kedvesei szeressék *(vult credo se esse carum suis*, Cato Maior, 73). Solón természetesen elsősorban közéleti érdemeire gondolhatott, s »suis« alatt nem annyira személyes barátait és hozzátartozóit érthette, mint inkább polgártársait, mégis érthető, hogy az elégia-költők, akik számára a hű szerelem volt a legfőbb jó, Mimnermos és Solón vitájában — Ciceróval ellentétben — nem a szerelmi elégia mestere, hanem a költő-politikus mellé álltak.

Calvus egy töredéke valószínűvé teszi, hogy a sort már vele, a római elégia egyik legelső kezdeményezőjével kezdhetjük: *forsitan hoc etiam gaudeat ipsa cinis* (fr. 16. Baehrens). És Catullus mindenesetre a Quintiliát sirató Calvushoz intézi e baráti vígasztalást (XCVI):

Si quicquam mutis gratum acceptumve sepulcris
accidere a nostro, Calve, dolore potest,
quo desiderio veteres renovamus amores
atque olim missas flemus amicitias :
certe non tanto mors immatura dolorist
Quintiliae, quantum gaudet amore tuo.

Propertiusnál különösen gyakran kíséri halála elképzelését a kívánság, hogy kedvese megsirassa, illetőleg a fájdalom, hogy a kegyetlen sors még ezt is megvonja tőle:

Illic si qua meum sepelissent fata dolorem,
ultimus et posito staret amore lapis,
illa meo caros donasset funere crines,
molliter et tenera poneret ossa rosa ;
illa meum extremo clamasset pulvere nomen,
ut mihi non ullo pondere terra foret ... (I. 17, 19—24.)
Non ego nunc tristes vereor, mea Cynthia, manes,
nec moror extremo debita fata rogo ;
sed ne forte tuo careat mihi funus amore,
hic timor est ipsis durior exsequiis ... (I. 19,1—4.)
... *sed tu potius precor ut me*
demissis plangas pectora nuda comis. (II.24,51—52.)

Az sem látszik mellékesnek, hogy a két utóbbi helyen a halottsiratás motívuma — előbb a leány, majd a költő — öregségének az elképzeléséhez kapcsolódik: *at me non aetas mutabit Sibyllae* (II. 24, 33), illetőleg: *quamvis te longe remorentur fata senectae* (I. 19, 17). De a legjellemzőbb a Tithónos-szimbólum visszájára-fordítása. Mimnermos (4. fr. Diehl) a halálnál szörnyűségesebbnek ítélte a trójai királyfi sorsát, akinek hitvese, a Hajnal istennője, halhatatlanságot nyert, de örök ifjúság nélkül. Propertius kétszer is utal e mítoszra, semmiesetre sem függetlenül ennek mimnermosi alkalmazásától, csakhogy a római költő — vagy talán előttünk ismeretlen közvetlen mintája? — éppen ellenkező tanulságot von le belőle, amint azt már Cicero Cato Maiorjának görög mintája, a peripatétikus Aristón *Tithónos*-a is megtette.[20] Szeretni fogja kedvesét, mégha olyan öreg lesz is, mint Tithónos vagy Nestór — igéri Propertius (II. 25, 10). Egy más alkalommal még tovább megy, s tudomásul sem véve, hogy a homérosi Aphrodité-himnusz (230. v.) szerint elaggott szeretőjét már távol tartotta ágyától az istennő, Éós és Tithónos halhatatlan szerelmét egyenesen annak a példájára idézi, hogy öregember is méltó lehet a szerelem boldogságára. Arra sem árt figyelni, hogy ez az utalás a napról-napra megismétlődő égi szinjáték olyan képének a keretében jelenik meg, amelyhez egy és más vonásban hasonlót Mimnermosnak a Tithónosra célzó 4. fragmentummal talán összefüggő[21] 10. töredéke nyújt:

[20] *A. Dyroff :* Der Peripatos über das Greisenalter. Paderborn 1939. 35—137. l.
[21] Vö. *L. Polacco:* Mimnermo. Instituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, Atti Tomo CV, Parte Seconda, Venezia 1947. 39. l.

At non Tithoni spernens Aurora senectam
desertum Eoa passa iacere domo est :
illum saepe suis decedens fovit in ulnis,
quem prius adiunctos sedula lavit equos ;
illum ad vicinos cum amplexa quiesceret Indos,
maturos iterum est questa redire dies ;
illa deos currum conscendens dixit iniquos,
invitum et terris praestitit officium;
cui maiora senis Tithoni gaudia vivi,
quam gravis amisso Memnone luctus erat.
cum sene non puduit talem dormire puellam
et canae totiens oscula ferre comae. (II. 18,7—16)

S mintha ugyanez a költemény a Mimnermos 8. töredékében kifejezett szép gondolatot *(ἀληθείη δὲ παρέστω — σοὶ καὶ ἐμοί, πάντων χρῆμα δικαιότατον)* is tagadásba venné: a szerelmesek között nem annyira igazmondásra, mint inkább tapintatos elhallgatásra van szükség.

Si quid vidisti, semper vidisse negato;
aut si quid doluit forte, dolere nega! (II. 18,3—4).

Ha pedig egyetlen római elégia, mint Prop. II. 18, Mimnermosnak a legmerészebb számítások szerint is húsznál kevesebb kétségtelen hitelű töredéke közül hárommal penget rokon húrokat, éspedig oly módon, hogy kettővel kifejezetten vitába szállni látszik, nehéz feltételeznünk, hogy mindez a véletlen műve. Vagy Propertius tudós-tudatos költői játékával állunk szemben, vagy ami még valószínűbb: a római költő már egy olyan görög költeményt tartott szem előtt, amely a mimnermosi műfajt — mitológiai célzásokkal gazdagon fűszerezett, de alapjában véve mégis szubjektív, szerelmi elégiát — közvetítette a latin költészet felé, s egyúttal a költő-előd gondolatait cáfolva-továbbépítő alkotói módszerével Solón Anti-Mimnermosához is kapcsolódott.

Mimnermos és Propertius viszonyáról szólva talán még az is felemlíthető, hogy a római költő ugyanúgy illeszti Cynthia-elégiái közé a háborúk által dúlt szülőföldjéről szóló költeményt (I. 22), mint Mimnermos; Strabón (XIV. 1,4) kifejezetten megmondja, hogy a költő szülővárosáról, a «háborúval sújtott» *(περιμάχητος)* Smyrnáról szóló 12. fr. a Nannó-ciklusba tartozott.

SZABÓ MIKLÓS

NÉHÁNY NYELVÉSZETI SZEMPONT A PANNONIAI KELTA SZEMÉLYNÉVANYAG VIZSGÁLATÁBAN

Minthogy a kelta nyelv maradványait hazánkban csak szórvány emlékek (földrajzi nevek mellett elsősorban személynevek) képviselik, ezért vizsgálatukban a nyelvészeti szempontok érvényesítése rendkívül nagy fontosságú.[1] Azonban messzemenő következtetések levonását nem szabad elsietni, mert a személynevek mozgékonyak, szabadon költözők (hordozóikkal együtt), és kevéssé maradandók.[2] Pannonia vonatkozásában még nem hangzott el a végső szó az egyes területek beszélt nyelvét illetően,[3] s ezért elsősorban

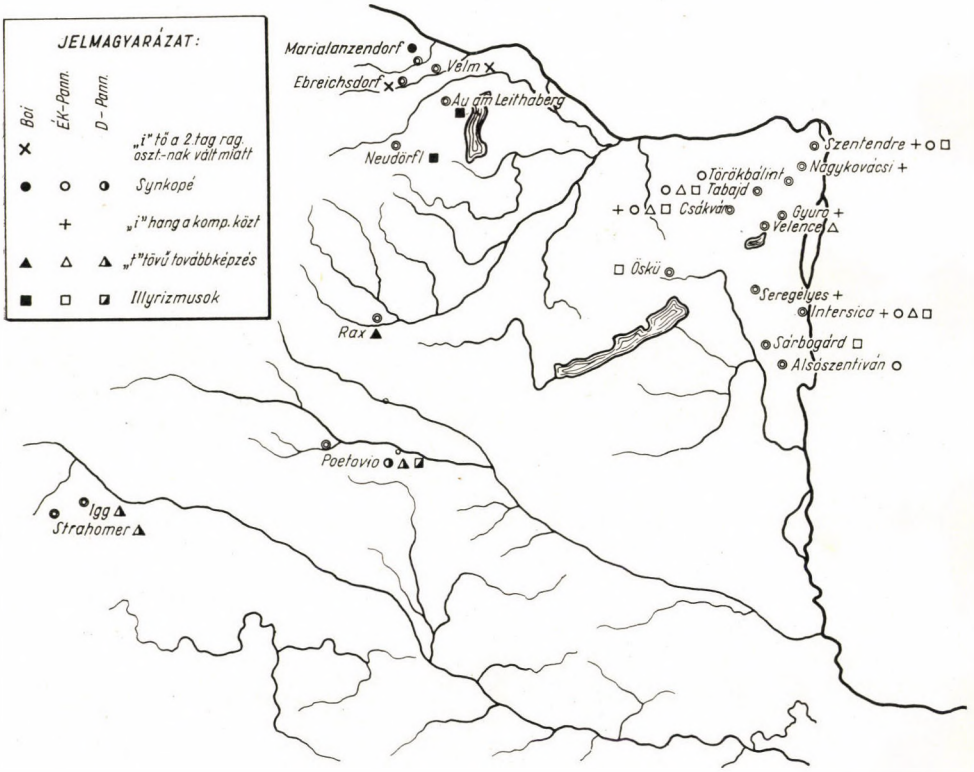

[1] *H. Krahe :* Sprache und Vorzeit. (Heidelberg 1954.) 39.

[2] U. o. 34.

[3] A kérdés állását l. *L. Weisgerber :* Die Sprache der Festlandkelten. BRGK. 20. (1930). 171. A régebbi irodalom alapján. Ezentúl idézve: *Weisg.* — Legújabban *A. Mócsy :* PW Suppl. XVIII. 536. k.

az óvatos strukturális analízis szükséges,[4] mely később nyelvi sajátosságok megállapításához is elvezethet. Így rögzíteni szeretnénk néhány hangtani jelenséget, amelyek a szárazföldi kelta nyelvre jellemzők voltak.[5] Ugyanakkor a személynevek hagyományozódásának jellege súlyos nehézségeket okoz. Hiszen a kőfaragók, vagy az általában latinul nem tudó bennszülöttek feliratait hibásan átíró személyek elírásai, hibái mellett, a mai rossz olvasatok is téves következtetéseket eredményezhetnek. Ez a bizonytalanság a kutatásban is tükröződik, hiszen Dottin a kéziratok és feliratok változó hangalakú azonos szavai esetén csak a hangok variációiról beszél,[6] és ezek túlnyomó többségét Weisgerber, az általa tájnyelvinek tartott sajátságok közt nem is említi.[7] Legújabban azonban Schmidt igen helyesen megkülönbözteti a nevek képzésével és összetételével kapcsolatos, ill. az attól független hangtani, és flexióbeli jellegzetességeket.[8] Módszerét a magunk számára is kiindulásnak tekintettük. Ugyanakkor viszont a nyelvjárási értékű hangváltozások meghatározása terén még nagy bizonytalanságok találhatók, gyakran késői adatokból kell kiindulni, melyeket nem mindig sikerül megfelelő jelenségekkel párhuzamosítani.[9]

Ezekután szeretnénk rögzíteni a pannoniai személynevekkel kapcsolatos nyelvészeti sajátosságokat.

I. Azoknak a jelenségeknek a vizsgálata, melyek a nevek összetételéből, képzéséből adódnak.

Összetett nevek első tagjának töve:

1. *o-*[10] Pl. *Atpo-marus*[11], *Nerto-marus*,[12] *Dagorix*[13] stb.
2. *i-* Pl. *Brogi-marus*[14] *Satimara*[15] stb.
3. *u-*. Pl. *Iantu-marus*[16], *Adietu-marus*,[17] *Bietu-marus*,[18] *Matu-marus*,[19] *Bussugnata*[20] stb.
4. *io-*. Pl. *Otio-rix* [21], *Mamio-rix*[22]

Ezek voltak a magánhangzó tövek, amelyek közt, mint általában, az *o-* tő a leggyakoribb;[23] pannoniai viszonylatban azonban az *u-* tő sűrűbb előfordulása is szembetünő.

5. Gutturalis. Pl. *Ric-mara*[24]

[4] *H. Krahe :* i. m. 39.

[5] Vö. *G. Dottin :* La langue Gauloise. (Paris 1918.) 95. kk. Ezentúl idézve: *Dottin.* — *Weisg.* 183 kk. — *K. H. Schmidt :* Die Komposition in gallischen Personennamen. (ZCP. 1957. 1. (2. Heft.) 90. kk. Ezentúl: *Schmidt.*

[6] *Dottin* 57 kk.

[7] *Weisg.* 186. k.

[8] *Schmidt* 90. kk.

[9] Vö. *Weisg.* 186.—*Dottin* 61.—*Schmidt* 55.

[10] *Schmidt* 90.—*Dottin* 39.

[11] Minden egyes névnél közöljük azt a számot, amely alatt *A. Mócsy:* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu dem Markomannenkriegen (Bp. 1959.) c. műve Inschriftenkatalog-jában megtalálható. Az idézés a következőképpen történik: CIL III. 4580., *M.* 146/1. — Ez egyben *Atpomarus* száma is.

[12] CIL XVI. 61., *M.* 155./4. — Laureae Aquincenses memoriae V. Kuzsinszky dicatae. Diss. Pann. II. 10—11. (Bp. 1938—42). II. 232. Nr. 1. — Ezentúl idézve: Laur. Aqu., M. 176/14. — *L. Barkóczi :* u. a. Intercisa I. Arch. Hung. XXXIII. (Bp. 1954.) 47,55.— Ezentúl : Int. I. — M. 205./25, 33.

[13] CIL III. 10 951., *M.* 117./2. — Az *o*-tő összkelta viszonylatban nagyon gyakori. l. *Schmidt* 90.

[14] CIL III. 4580., *M.* 146./1. — CIL III. 4596., *M.* 151./4. — CIL III. 3594., *M.* 186./49. — CIL III. 15 151., *M.* 203./1

[15] CIL III. 14 354. l., *M.* 176./1

[16] CIL XVI. 4., *M.* 52./1. — CIL III. 4549., *M.* 124./2. — Int. I. 2., *M.* 205./2.

[17] *M.* 49./1., CIL III. 10 867.

[18] Int. I. 54, 110., *M.* 205./32, 38.

[19] CIL III. 3546./16., *M.* 186./16.

[20] CIL III. 3930., — *M.* 37./1.

[21] MKÉ 2./1908.) 110., *M.* 189./3.

[22] Int. I. 54., *M.* 205./32.

[23] *Schmidt* 90.

[24] CIL III. 10 351. (3367.) — vö. *Rigo-mara, Schmidt* 91.

6. Dentalis. Pl. *Trouceti-marus*,[25] *Belato-marus*[26]
7. *s-*. Pl. *Genu-marus*.[27]

A mássalhangzó tövek ritkábbak, és ezek különböző magánhangzó végződésekkel jelentkeznek az összetételekben, leggyakoribb általában az *o-*.[28]

Ezek rögzítése után áttérünk a változatok csoportosítására, jelenségek szerint.

A) *Az első tag tövének megváltozása az összetételben.*

a) A két komponenset összekötő *i-* jelentkezése, talán latin hatásra.[29]: pl. *Matimarus*,[30] vö. *Matu-marus*[31] és *Matu-genta*[32] Pannoniában, és a **matu-* tő.[33] Ugyanez a tő szerepel: *Comati-marus*,[34] ill. *Comatu-marus*.[35] Erre a jelenségre vezethető vissza a *Trouceti-marus* dentalis tövének *i* toldaléka.[36]

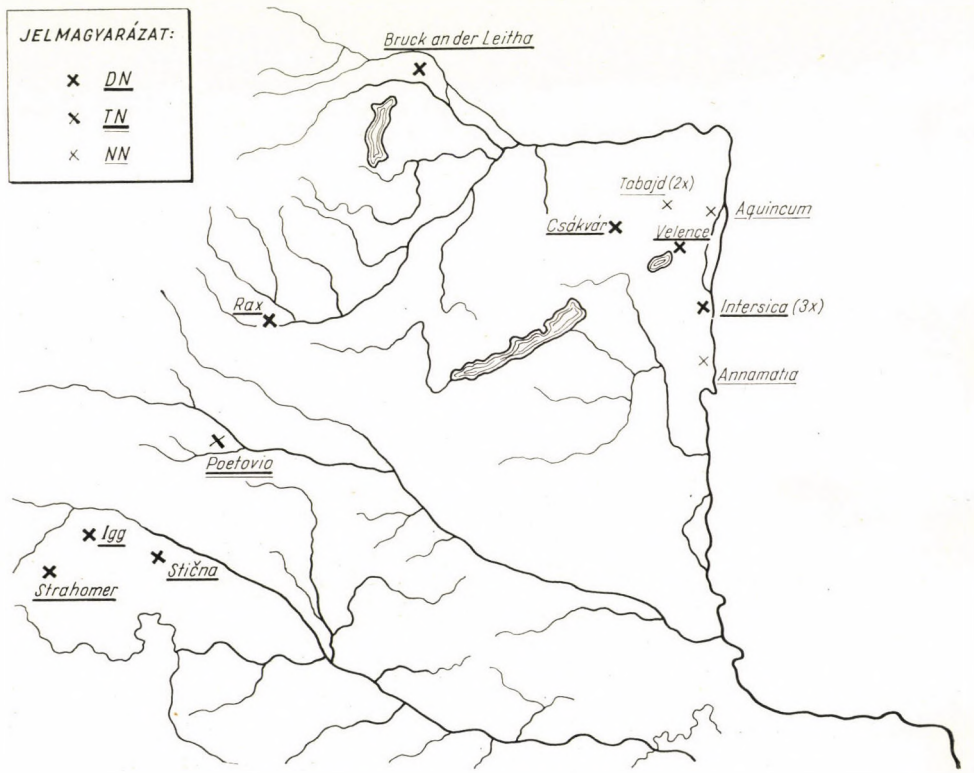

[25] CIL III. 15 153., *M.* 197./2.
[26] Burg. Hbl. 13. (1951.) 8. Nr. 112., *M.* 128./2.
[27] MBHNV. 5. (1931.) 68. Nr. 70., *M.* 130./2. — vö. *Ad-gen (n)o-rix Schmidt* 91.
[28] Uo. pl. *Cingeto-rix*, *Rigo-marus* stb.
[29] Uo.
[30] Ant. Hung. 3. (1949.) 77., *M.* 202./1.
[31] CIL III. 3546., *M.* 186./16.
[32] RLiÖ 18. 119. Nr. 36., *M.* 132./1.
[33] *Dottin* 271. — *Schmidt* 239.
[34] CIL III. 3621., *M.* 184./1 — Ant. Hung. 3. (1949.) 77., *M.* 202./1. — Int. I. 57., *M.* 205./35.
[35] CIL III. 3377., *M.* 195./1. — CIL III. 3690., *M.* 238./7. — Összefüggését a **matu-* komponenssel l. *Schmidt* 176.
[36] CIL III. 10 351. (3367.)., *M.* 197./5

b) A nagyon gyakori *o* tővégződés történetileg más tövek esetén is analógiás úton fellép:[37] pl. *Cato-mocus*,[38] vö. **catu*.[39] *Mato-marus*,[40] vö. *Matu-marus* stb.[41]

c) *-io*∼ *-i* ∼ *-e* hangváltozás a tőben.[42] L. *Magi-marus*,[43] vö. *Magio*,[44] *Magiona*[45] Pannoniából, ill. *Magio-rix*,[46] végül *Mage-marus*.[47]

d) *-io*∼*-u*. L. *Macu-rix*,[48] ill. *Magio-rix*,[49] és *magu-* **magio*.[50]

e) *-o* ∼*-u*[51] L. *Cesu-marus*,[52] ill. *Ceso*.[53] *Genu-marus*,[54] ill. **gen/n/o/s/*[55]

B) *Synkope*. A szókomponensek összekapcsolásánál gyakori; a nyugati keltáknál leginkább az *r* előtt lép fel.[56] Dottin az *e*, *i*, *o*, *u* magánhangzók kiesésére idéz példákat.[57]

a) *e* kiesése *l* előtt: *Blatun(na)*,[58] vö. **Belat-*;[59] *p* előtt: *At-pomarus*,[60] ill. *At-epo*, *Ate-pomarius* stb.[61] *r* előtt: *Atressus* (?)[62] ill. **Ateres-*[63]

b) *o* kiesése *b* előtt: *Ad-bugiouna*[64] ill. *Adobogiona*.[65]

c) *u* kiesése *l* előtt: *Buc-la*[66], vö. *Buc(c)-ula*,[67] *m* előtt: *Mogit-marus*,[68] ill. *Mogitumarus*;[69] *s* előtt: *Ab-sucus*[70] — *Abu-sucus*.[71]

Úgy tünik, hogy Pannoniában leggyakrabban az *e* és *u* kiesésével számolhatunk, míg az *i* kiesésére eddig még nem sikerült adatot találni.

C) *Svarabhakti*. Osztómagánhangzó jelentkezése.[72] l. *Verodumna*,[73] ill. *Verodub-e-na*.[74] *Adnamo*,[75] ill. *Ad-i-namo*.[76]

[37] *Schmidt* 91.
[38] CIL III. 6480. (10 954.)., *M*. 160./1
[39] *Dottin* 244. — ill. 37. jegyzet.
[40] CIL III. 3409., *M*. 188./3.
[41] CIL III. 3546., *M*. 186./16.
[42] *Schmidt* 91.
[43] CIL III. 10 576. (3644.) *M*. 176./7. — CIL III. 10 352. *M*. 197./1. — CIL III. 3377., *M*. 195./1.
[44] CIL III. 4555. *M*. 125./1. — CIL III. 4600., *M*. 151./7. — CIL III. 3594., *M*. 186./49. — CIL III. 3377., *M*. 195./1.
[45] JAK 5. (1911.) 233. — *M*. 131 /3.
[46] *Schmidt* 91.
[47] Uo.
[48] CIL III. 14 355. 20., *M*. 130./3. A *c*>*g* változás gyakoriságáról l. később.
[49] l. 46. jegyzet.
[50] *Pokorny* ZCP. 18, 437. — *Loth*, RC 40, 268. — *Dottin* 269. — *Weisg*. 204.
[51] *Schmidt* 92. — vö. *Dottin* 59.
[52] Int. I. 71., *M*. 205./12.
[53] Arch. Ért. 1943. 89., *M*. 176./19.
[54] MBHNV 5. (1931.) 68. Nr. 70., *M*. 130./2.
[55] Vö. *Genomarus* — *Schmidt* 216.—*Dottin* 259.
[56] *Schmidt* 92 k. — *Dottin* 60 k.
[57] *Dottin* 61.
[58] CIL III. 15 153., *M*. 197./2.
[59] *A. Holder*, Altceltischer Sprachschatz. (Leipzig 1896—1914.) I. 367.—Ezentúl: *H*.
[60] CIL III. 4580., *M*. 146./1.
[61] *H*. I 257. — *Schmidt* 92.
[62] Arch. Ért. 1943. 94., *M*. 176./16., — CIL III. 10 362. (3380.)., *M*. 191/1. — CIL. III. 10 354. (3373.)., *M*. 192./3. — CIL. III. 9687., *M*. 238./10.
[63] *Schmidt* 92.
[64] CIL III. 10 883., *M*. 64./68.
[65] *H*. I. 38.
[66] Int. I. 55., *M*. 205./33.
[67] *H*. III. 995. — A kettős mássalhangzók rövidülését a továbbiak során még tárgyaljuk.
[68] CIL III. 3325., *M*. 204.'2.
[69] *H*. II. 610. — *Dottin* 60. — *Schmidt* 92, 244.
[70] Int. I. 47. — *M*. 205./25.
[71] *H*. III. 475.
[72] *Schmidt* 92.
[73] CIL III. 3410. — *M*. 188./1.
[74] Arch. Ért. 27. (1907.) 241., *M*. 176./19. — A *b*>*m* hangváltozásról még lesz szó.
[75] *A. Mócsy* : Bevölk. 162.
[76] Int. I. 10., *M*. 205./10.

D) *Hasonulás.*[77] a) Magánhangzó:

1. *e*>*a*, következő *a* előtt. l. *Vallaunus*[78] ill. *Vellaunus.*[79]

2. *e*>*i*, következő *i* előtt: l. *Mogit-marus*,[80] vö. *Mogeti-marus.*[81] b) Mássalhangzó: 1. (*tn*?) *dn* > *nn*:[82] l. *Adnama*,[83] *Adnamo*,[84] *Adnamus*,[85] *Adnamatus*,[86] *Adnomatus*,[87] ill. *Annamatus*,[88] *Annama.*[89] *Vö.* még *Atnamatus.*[90]

A zárhangok jelölésében mutatkozó ingadozás elsősorban a thrákra és illyrre jellemző.[91] Pannoniában a következő előfordulásokat említjük még meg: *Avitus*[92] ~*Avidus* ;[93] *Ammodia*,[94] *Ammoda*[95] ~ *Ammuta*[96]. Bár a jelenség nyugaton is előfordul,[97] véleményünk szerint Pannoniában illyr nyelvi hatást tükröz. — 2. *dt* > *tt*~*t*:[98] Talán: *Attuia*,[99] és más **att*-, ill. **at*-tövűek esetén; vö. *Ad-tecto*, *Attecto*, *Atecto* stb.[100]

E) *Az utolsó tag ragozási osztályának megváltozása.* Ez is az összetételek következményeként lép fel, és leggyakrabban a változás eredményeként *i* tő jelenik meg.[101] Talán ezzel magyarázható a Pannoniában két esetben fellépő *i* nom. végződés: *Domisit*,[102] *Tricuai.*[103] A szóvégi *s* lekopása a kelta epigrafikában gyakori.[104]

F) *Mássalhangzó kiesése a második komponensben.* L. *Iantumarus*,[105] *Iantumalius*,[106] *Iantuna*,[107] ill. *Ad-ietu-marus*,[108] *Ad-iutus*,[109] *Ad-iatu-rix.*[110] **namanto*[111] ill. *Ad-namatus* stb.[112]

[77] *Schmidt* 93.

[78] CIL III. 10 951., *M.* 117./2.

[79] *Schmidt* 93.

[80] CIL III. 3325., *M.* 204./2.

[81] *Schmidt* 94. — Vö. még *Mogitumarus* uo.

[82] *Schmidt* 94. — *Weisgerber* a nyelvjárást meghatározó hangváltozások közé sorolja. L. i. m. 186.

[83] CIL III. 10 352., *M.* 197./1.

[84] GMDS 22. (1941.) 37. Nr. 4., *M.* 24./2. — Int. I. 47., *M.* 205./25.

[85] CIL III. 14 359. 18., *M.* 136./12.

[86] CIL III. 10 895., *M.* 84./1., — CIL III. 3361., *M.* 200./1., — Int. I. 46., *M.* 205./17.

[87] CIL III. 10 740., *M.* 14./1. — CIL III. 3819. (10 736.), *M.* 18./25.

[88] CIL III. 10 353. (3372.), *M.* 192./2. — CIL III. 3374. (10 341.), *M.* 192./4.

[89] CIL III. 3450., *M.* 186./53.

[90] CIL III. 10 883., *M.* 64./68.

[91] Vö. *R. Katičić :* Živa Antika. 12. (1962.) 102.

[92] *Mócsy :* Bevölk. 165. — *Schmidt* 143. — Illyr.

[93] Ann. Sav, 3. (1928.) 100., *M.* 89./6. — Ugyancsak illyr jellegű nevekkel együtt.

[94] JÖAI 17. (1914.) Bbl. 225., *M.* 131./7.

[95] CIL III. 10 949. (4264.), *M.* 109./1.

[96] CIL III. 15 151., *M.* 203./1.

[97] *R. Katićič :* i. h. — *H.* I. 133.

[98] *Schmidt* 94.

[99] CIL III. 14 360. 1., *M.* 152./3. — Egyéb tövek l. *Mócsy :* Bevölk. 165.

[100] *Schmidt* 94.

[101] Uo. 95.

[102] CIL III. 4593., *M.* 151./5.

[103] CIL III. 15 196. 2., *M.* 148./2. — Figyelembe veendő azonban, hogy a feliraton a név tagolása nem egyértelmű. *(Mócsy A.* szíves szóbeli közlése. Vö. még *Bardi* (CIL III. 4575., *M.* 152./11.), aki azonban a katonasággal került nyugatról Pannoniába. Felmerül még a: *T. Flavius Bardi (filius)* értelmezés lehetősége is.

[104] *Dottin* 66. — A szóvégi, sőt a szóeleji *s* mind a kelta pénzek, mind a kőemlékek feliratain gyakran elmarad.

[105] A szárazföldi kelta nyelvben a hangsúly problémája egyelőre vitatott. Ma is mérvadó: *W. Meyer-Lübke :* Die Betonung im Gallischen. (Sitz. ber. Wien. Akad. Bd.) 143. 1901. — Ehhez az újabb kutatások sem sokat tettek hozzá. Vö. *Haberl :* ZCP 8. (1910) 95. kk. — *Dottin* 103. kk. — *Schmidt* 96. — *Iantumarus* CIL XVI. 4., *M.* 52./1., — CIL III. 4549., *M.* 124./2.

[106] Int. I. 2. — *M.* 205./2.

[107] CIL III. 3594., *M.* 186./49.

[108] CIL III. 10 867., *M.* 49./1.

[109] CIL III. 10 883 , *M* 64./68.

[110] Laur. Aqu. I. 3., *M.* 135./1.

[111] *Schmidt* 98.

[112] *Mócsy :* Bevölk. 162.

Mindkét példa az *n* kiesését mutatja *t* előtt, de csak akkor, ha praefixum kerül a komponens elé. A jelenség a szóeleji, expiratorikus hangsúly meglétével magyarázható.[113] Tájnyelvi jellegű azonban az *n* kiesése, és figyelemre méltó, hogy a példák Pannonia és Noricum területére koncentrálódnak.[114]

G) *Az elő-, ill. utótag közös mássalhangzó csoportjainak változása : mn* > *bn*[115] *Verodumna*[116] ill. *Verodub(e)na.*[117]

II. A névképzéstől ill. összetételtől függetlenül fellépő hangtani jelenségek.

A) *A -ct- hangcsoport.* Galliában spirantizálódik. *(Rectu-, Rextu* stb. [118] Más tendencia: *Reitu-genus.*[119] Talán illyr hatás,[120] de nem érdektelen a hasonló venét jelenségeket megemlíteni, ha ezek térbelileg nem is állnak túl közel.[121] Vö. még: *Amb-atus,*[122] amely **Amb-actus* -ra vezethető vissza, azonban a hangfejlődés Hispaniában játszódott le.[123]

B) *A v eltünése.*[124] L. *Devo-marus*[125] ill. *Deo-marus.*[126]

Cobrovo-marus[127] ill. *Cobro-marus.*[128] Ezzel szemben a *Coro-mara* esetén a **coro*-illyr előtag és a kelta *marus/mara* utótag keverék kompozíciójával kell számolnunk.[129]

C) *Dissimilatio.* Dottin szerint r>*l* esetében, valószínűleg vulgáris formaként fordul elő.[130] L. *Iantumarus*[131] ill. *Iantumalius*[132]

Kérdéses azonban, hogy ez esetben nem illyrizált formát kell-e a *Iantumalius* alakban látnunk.[133]

D) *(eu)>ou>o* ~*u.*:[134] l. *Coucus*[135] ~ *Cucus,*[136] *Adbugiouna*[137] ~ Adobogiona.[138] *Ammoda,*[139] *Ammodia*[140] ~ *Ammuta,*[141] *Adiaturix.*[142] ~ *Adiatorix*[143] *Virotouta*[144] ~ *Virotuta,*[145] *Demiuncus,*[146] ~ *Demionca.*[147]

[113] Vö. *Schmidt* 222.
[114] Vö. *H.* II. 9. — *H.* I. 42., III./507.
[115] *Schmidt* 96.
[116] CIL III. 3410., *M.* 188./1.
[117] Arch. Ért. 1943. 89.
[118] *Dottin* 64. — *Pokorny, J.*, ZPC 20 (1940) 489. k. — *Schmidt* 99.
[119] CIL III. 4368., *M.* 158./4.
[120] *Schmidt* 121. — *J. Untermann :* Die venetischen Personennamen. Wiesbaden 1961. 163.
[121] *J. Untermann:* i. h.
[122] Arch. Ért. 21 (1901) 67., *M.* 114./4. — l. CIL II. index.
[123] *J. Pokorny* i. h. — *Weisg.* 180. — *U. Schmoll:* Die Sprache der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische. Wiesbaden 1959. 96.
[124] *Dottin* 65. — *Schmidt* 99.
[125] JAK 4. (1910) 189., *M.* 152./19.
[126] Int. I. 43., *M.* 205./22. — l. *Schmidt* 190.
[127] Boi pénzeken. l. *H.* I. 1055. — III. 1246.
[128] JÖAI 17 (1914) Bbl. 230., *M.* 131./1. — CIL III. 10 552.(3598.), *M.* 186./45.
[129] *Schmidt* 184.
[130] *Dottin* 64.
[131] CIL XVI. 4., *M.* 52./1. — CIL III. 4549., *M.* 124./2.
[132] Int. I. 2. — *M.* 205./2.
[133] *Mócsy :* Bevölk. 176.
[134] *Dottin* 60. — *Schmidt* 100.
[135] Int. I. 53., *M.* 205./31.
[136] Arch. Ért. 1943. 89., *M.* 176./19. — l. még H. I. 1183.
[137] CIL III. 10 883., *M.* 64./68.
[138] *H.* I. 38.
[139] CIL III. 10 949 .(4264.), *M.* 109./1.
[140] JÖAI 17 (1914) Bbl. 225., *M.* 131./7.
[141] CIL III. 15 151., *M.* 203./1.
[142] Laur. Aqu. I. 3., *M.* 135./1.
[143] Cic. Epist. 2, 12, 2. — Strab. 12, 3, 6.
[144] *V. Hoffiller—B. Saris :* Antike Inschriften aus Jugoslawien. I. (Zagreb 1938. 168. (Ezentúl: HS.), *M.* 2./57.
[145] *H.* III. 396.
[146] Int. I. 53., *M.* 205./31.
[147] *H.* I. 1265.

E) *Ingadozás a mássalhangzók kettőzésében.*

Dottin tendenciaként magyarázza az ingadozásokat,[148] míg Schmidt egyszerűen csak variánsokról beszél.[149] Pannonia esetében szembetünő, hogy a más területeken kettős mássalhangzóval írt nevek egy mássalhangzós átírásban fordulnak elő. Nyilvánvalóan nem egyszerű variánsokról van szó.

Az előfordulásokat területileg csoportosítjuk:

1. *Boi: Ato,*[150] *Belatusa,*[151] *Burus,*[152] *Cato,*[153] *Catus,*[154] *Cocate,*[155] *Deuco,*[156] *Dociaius,*[157] *Ilo,*[158] *Itedo,*[159] *Iuma,*[160] *Mesinus,*[161] *Musa,*[162] *Ressilus,*[163] *Samio,*[164] *Scalus,*[165] *Seca.*[166] Összesen: 17 előfordulás.

2. ÉK-Pannonia, *Eravisci, Azali : Aiulo,*[167] *Atalo* (2 x),[168] *Atalus,*[169] *Atresus,*[170] *Ata,*[171] *Catulus,*[172] *Ceso,*[173] *Cesor,*[174] *Cusa,*[175] *Bucla,*[176] *Mamelus,*[177] *Mocus,*[178] *Ressilus,*[179] *Saco,*[180] *Ato*[180a]*.* Összesen: 16 előfordulás.

3. Dél-Pannonia: *Cutio,*[181] *Epo,*[182] *Ruca,*[183] *Uxela.*[184] Összesen: 4 előfordulás.

Az elterjedések összevetése arra mutat, hogy ÉNy és ÉK Pannoniában, a *Boi* és *Eravisci* törzsek területén, a kettős mássalhangzók rövidülése tendencia jellegű.

[148] *Dottin* 64 k.

[149] *Schmidt* 100.

[150] JAK 6 (1912) 98., *M.* 143./1. — Vö. *Atto — Hampel J. :* A Nemzeti Múzeum. legrégibb pannoniai sírtáblái. Bp. 1906. 53. (Ezentúl: *Hampel.*), *M.* 181./1. — *H.* I. 267.

[151]. CIL III. 14 359. [23]., *M.* 136./8. — vö. *Belatussa, H.* III 824.

[152] Ann. Sav. 3 (1928) 100. Nr. 11., *M.* 89./6. — vö. *Burrus, H.* I. 642.

[153] CIL III. 4392., *M.* 142./1. — vö. *Catt — H.* I. 842.

[154] CIL III. 4545., *M.* 138./1. — vö. *Cattus, Catto, H.* I. 846.

[155] Burg. Hbl. 13 (1951) 8. Nr. 112. *M.* 128./2. — vö. *Cocca — H.* I. 1056

[156] MBHNV. 5 (1931) 28. Nr. 21., *M.* 141./1. — vö. *Deuccus, H.* I. 1272.

[157] RLiÖ 18 (126) Nr. 41., *M.* 140./3. — *Docciacus, H.* I. 1297.

[158] CIL III. 4580., *M.* 146./1. — vö. *Illo,* JÖAI 17 (1941) Bbl. 228., *M.* 131./6.

[159] JÖAI 17 (1914) Bbl.228., *M.* 131./6. — vö. *Ittedo, H.* II. 38.

[160] JÖAI 137 (1948) Bbl. 255., *M.* 156./33. — vö. *Iumma, H.* II. 88.

[161] CIL III. 11 299 , *M.* 124./4. — *Messinus,* CIL III. 4537. a—b., *H.* II. 576.

[162] CIL III. 11 301. (4551.), *M.* 126./2. — vö. *Mussa, H.* 661.

[163] CIL III. 46 041, *M.* 151./8. — vö. *Resilla,* CIL III. 3678.

[164] CIL III. 14 355. [17]., *M.* 133./2. — vö. *Sammio, H.* II. 1340.

[165].CIL III. 4582., *M.* 152./18. — vö. *Scalleo, H.* II. 1356.

[166] CIL? III. 4555., *M.* 125./1., — vö. *Secco, H.* II. 1425.

[167] CIL III. 14 352., *M.* 186./18. — vö. *Aiullus, H.* I. 72.

[168] Laur. Aqu. II. 232. Nr. I., *M.* 176./14, 18. — vö. *Attalo, H.* I. 273.

[169] CIL III. 10 351. (3367.), *M.* 197./5. — vö. *Attalo, Attalus H.* II. 273.

[170] Arch. Ért. 1943. 94., *M.* 176./16. — vö. *Atressus,* CIL III. 10 362. (3380.). *M.* 191./1. CIL III. 10 354. (3373.), *M.* 192./3. — CIL III. 3687., *M.*, 238./10. ill. *H.* I. 271.

[171] CIL III. 14 351., *M.* 186./51. — vö. *Atta Paulovics I.:* Lapidarium Savariense (Szombathely 1943.) 22., *M.* 180./1. — CIL XVI. 96., *M.* 163./1. — Int. I. 369., *M.* 205./39. — *H.* I. 272.

[172] Int. I. 66., *M.* 205./37. — vö. *Catullus* CIL III. 10.895., *M.* 84./1. — RLiÖ 18. 63. Nr. 23., *M.* 153./26. — *H.* I. 853. és CIL XII, XIII. indexek.

[173]. Arch. Ért. 1943. 89., *M.* 176./19. —vö. *Cesso, H.* III. 1208.

[174] Int. I. 46., *M.* 205./17. — vö. *Cessor, H.* III. 1208.

[175] Int. I. 55., *M.* 205./33. — vö. *Cussa, H.* I. 1207.

[176] Int. I. 55., *M.* 205./33. — vö. *Buccula, H.* III. 995.

[177] Arch. Ért. 27 (1907) 233., *M.* 181./2. — vö. *Mamm- H.* II. 399.

[178] CIL III. 10 558., *M.* 186./34. — vö. *Moccus, H.* II. 603.

[179] CIL III. 3358., *M.* 199./3. — vö. *Resilla,* CIL III. 3678., ill. *H.* II. 1177.

[180] Arch. Ért. 51 (1938) 45., *M.* 168./1. — vö. *Sacco, H.* II. 1274.

[180a]. Arch. Ért. 1943. 90., *M.* 176./8. — vö. *Atto, Hampel* 53., *M.* 181./1. — *H.* I. 267.

[181]. CIL III. 4083., *M.* 64./46. — vö. *Cuttia, H.* I. 1209.

[182] CIL III. 10 740., *M.* 14./1. — vö. *Eppo,* CIL III. 10 740., *M.* 2./65.—CIL III. 3872., *M.* 15./1. — CIL III. 3816./10 735.), *M.* 18./5. — CIL III. 3790., *M.* 186./45.

[183] CIL III. 10 292. (3311.), *M.* 216./6. — vö. *Rucco* CIL III. 11 463., *M.* 51./2., ill. *Ruccus, H.* II. 1239.

[184] CIL III. 13 406., *M.*35./1. — vö. *Uxella* stb. *H.* III. 61.

F) *t-* tövek. A nem igei *t-* tőképzés gyakorisága a kelta névadás jellegzetessége.[185] Pannoniában: *Belato-marus*,[186] *ill. Bello*,[187] és *Bella*;[188] *Adnamatus*,[189] ill. *Adnamo*.[190] Vö. még *Trouceti-marus*[191] ill. * *trougo-*.[192]

G) *đđ-vel jelölt dentalis afrikáták v. spiransok kérdése.*[193] A *đ* jelölés előfordulása Pannoniában: pl. *Međvlivia* (Szentendre).[194] Kétségtelenül egy hangfejlődési tendenciával van dolgunk, amely az írásban is tükröződik: *st (ts)* ~ *ds* > *đđ (đ)* ~ *ss*.[195] Megjegyzendő azonban, hogy egyidőben mindhárom ill. mind a négy átírási forma előfordul, azonos nevek lejegyzésében.[196] Pannonia: A már említett *Međulivián* kívül l. *Ressona*,[197] *Ressatus*,[198] *Ressimarus*,[199] ill. *Reidomarus*,[200] *Retimarus*,[201] *Ritimarus*,[202], *Retdimarus*,[203] *Rismarus*,[204] és Noricumból: *Redsomarus*,[205] *Redsatus*.[206] Továbbá: *Diassumarus*,[207] ill. *Diastumarus* (Noricum).[208] Vö. *Bussu-gnata*,[209] *Bussuro*,[210] *Busturo*.[211]

A jelenség Pannonia és Noricum területére koncentrálódik, és Schmidt szerint a *đđ*-vel jelölt hang különböző fejlődési fokai tükröződnek benne.[212] De, hogy a hangfejlődésben idegen nyelvi hatás is szerepet játszott, erre utal mindenekelőtt az -st- hangcsoport illyr jellege,[213] továbbá a *Reti,- Riti,-Ris-* komponensek nem kelta jellegű hangfejlődése,[214] és egyáltalán e komponens gazdag variációja.

III. Kisebb jelentőségű hang-, ill. írás-variánsok.

1. Magánhagzók: a) *a*~*e*:[215] *Biatumarus*[216] ill. *Bietumarus*,[217] *Adiaturix*[218] ill. *Adietumarus*.[219] vö. még *Adiutus*[220] (*a*~*e*>*u*). — b) *a*~*o*.[221] *Adnamatus*,[222] ill. *Adnomatus*,[223]

[185] *Schmidt* 101.
[186] Burg. Hbl. 13 (1951) 8. Nr. 112., *M.* 128./2.
[187] HS 217., *M.* 5./2.
[188] CIL XVI. 61., *M.* 155./4.
[189] CIL III. 10 895., *M.* 84./1. — CIL III. 3361., *M.* 200./1. — Int. I. 46., *M.* 205./17.
[190] GMDS 22 (1941) 37. Nr. 4., *M.* 24./2. — Int. I. 47., *M.* 205./25.
[191] CIL III. 10 351. (3367.), *M.* 197. /5
[192] *Schmidt* 101.
[193] *Dottin* 61. — *Schmidt* i. h.
[194] Arch. Ért. 42. (1928) 242., *M.* 176./6.
[195] A hangcsoport jelölési formáihoz *Dottin* és *Schmidt* fentemlített helyein kívül l. *L. Weisgerber:* RhM 84 (1935) 289.
[196] *Schmidt* 102.
[197] CIL III. 3337., *M.* 195./1.
[198] *HS* 256., *M.* 34./2. — CIL III. 3450., *M.* 186./53. — CIL III. 3358., *M.* 199./3. — CIL III. 3299., *M.* 213./1.
[199] HS 217., *M.* 5./2.
[200] CIL XVI. 179., *M.* 210./2.
[201] CIL III. 10 578. (3645.), *M.* 176./12.
[202] Laur. Aqu. II. 233. Nr. 2., *M.* 176./13.
[203] Laur. Aqu. II. 232. Nr. 1., *M.* 176./14.
[204] Laur. Aqu. II. 233. Nr. 2., *M.* 176./13.
[205] *H.* II. 1177.
[206] Uo.
[207] Int. I. 52., *M.* 205./30.
[208] *H.* I 1281.
[209] CIL III. 3930.,*M.* 37./1.
[210] CIL III. 14 359. [17], *M.* 136./9.
[211] CIL XVI. 77./1., *M.* 77./1. — CIL XVI. 185., *M.* 238./13. — ill. *H.* III. 1010.
[212] *Schmidt* 258.
[213] Uo. 103.
[214] *J. Untermann :* i. m. 162 kk.
[215] *Dottin* 57.
[216] Int. I. 54., *M.* 205./32.
[217] Int. I. 110., *M.* 205./38.
[218] Laur. Aqu. I. 3., *M.* 135./1.
[219] CIL III. 10 867., *M.* 49./1.
[220] CIL III. 4071., *M.* 64./28.
[221] *Dottin* 57.
[222] CIL III. 10 895., *M.* 84./1. — CIL III. 3361. *M.* 200./1. — Int. I. 46., *M.* 205./17.
[223] CIL III. 10 740., *M.* 14./1., — CIL III. 3819. (10 736.)., *M.* 18./25.

Mogetio[224] ill. *Magetio.*[225] — c) *e∼ie*:[226] *Maternus*[227] ill. *Matiera.*[228] — *d) e∼i*[229]: *Veledatus*[230] ill. *Velideatus.*[231] — e) *ei∼(e)∼i*:[232] *Cateius*[233] ill. *Catio.*[234] *Carveicio,*[235] ill. *Carvicius.*[236] (A d) és e) pontokban felsorolt jelenségek talán az «e» kiejtésével függnek össze.[237])

f) a∼*ea* : Vö. d. pont alatt idézett nevek.

2. Mássalhangzók: a) *g∼c*[238] A feliratokon nagyon gyakran előforduló jelenség, azonban nyelvi magyarázata még nincs[239];

Anculatus,[240] ill. *Angulatus,*[241] *(Cu)rmisac(ius)*[242] ill. *Curmisagius.*[243] *Magimarus*[244] ill. *Macimarus,*[245] *Magio*[246] ill *Macio.*[247] — b) *v∼b*[248] A jelenség Pannonia földrajzi nevei ill. törzsnevei kapcsán már ismert: *Aravisci, Arabo, Arrabona.*[249] A személynevek közt talán: *Vibianus,*[250] *Vibenus.*[251] ill. *Vivib(i)us,*[252] *Vivenia*[253] — utal meglétére. c) Nyilvánvaló elírásnak tűnik: *Neatomarus,*[254] vö. *Nertomarus.*[255]

IV. A keltától eltérő nyelvi jelenségeket mutató nevek

E helyen azokkal a nevekkel foglalkozunk, amelyek ugyan pannoniai kelta törzsek szállásterületén fordulnak elő, azonban képzésükben, összetételükben vagy hangállományukban idegen nyelvi hatásokat tükröznek. A feladat jellegéből adódóan nem törekedhetünk teljességre, hiszen ehhez Pannonia illyr és venét névanyagát is alapos vizsgálatok alá kellett volna vetnünk.[256] Így csupán néhány esetre térünk ki, és elsősorban a feltehetően kelta eredetű tövek, ill. névkomponensek rendellenességeit vesszük szemügyre.

[224] CIL III. 15 151., *M.* 203./1.
[225] *Schmidt* 243.
[226] *Dottin* 59.
[227] CIL III. 4068., *M.* 64./34.
[228] CIL III. 4083., *M.* 64./46. — Vulgáris latin alak?
[229] *Dottin* 59.
[230] Arch. Ért. 52 (1939) 141., *M.* 176./18.
[231] Int. I. 66., *M.* 205./37.
[232] *Dottin* 59.
[233] CIL III. 4572., *M.* 152./1.
[234] CIL III. 10 795., *M.* 33./1.
[235] Int. I. 46., *M.* 205./17.
[236] *H.* III. 1129.
[237] Vö. *L. Weisgerber :* Galatische Sprachreste, Festschrift Geffken (1931). 174. — *Schmidt* 100.
[238] *Dottin* 63.
[239] *Schmidt* 100.
[240] CIL III. 3450., *M.* 186./53. — CIL III. 10 351. (3367.), *M.* 197./5., Int. I. 53., *M.* 205./31.
[241] *H.* III. 608.
[242] JÖAI 17 (1914) Bbl. 242., *M.* 131./8
[243] Laur. Aqu. I. 3., *M.* 135./1.
[244] CIL III. 10 352., *M.* 197./1.
[245] CIL III. 10 576. (3644).), *M.* 176./7.— CIL III. 3377., *M.* 195./1.
[246] CIL III. 4600 , *M.* 151./7. – Bp. Rég. 12. 128. Nr. 49.– CIL III. 3377., *M.* 195./1.
[247] CIL III. 4555., *M.* 125./1.
[248] *Dottin* 61.
[249] *C. Goos :* Archiv für Siebenbürgische Landeskunde 13 (1876) 460. — Legújabban: *Chr.-J. Guyonvarc'h, Arrabona, Arabo, Aravisci.* (Kézirat, megjelenik: Arrabona 1963.)
[250] CIL III 4149., *M.* 70 /1. — CIL III. 10 517. *M.* 185./34. — CIL III. 15 154., *M.* 197./6.
[251] CIL III. 4149., *M.* 70./1.
[252] CIL III. 3661., *M.* 171./2.
[253] CIL III. 4224., *M.* 97./1.
[254] CIL III.4552., *M.* 127./2.
[255] CIL XVI. 61., *M.* 155./4. — Laur. Aqu. II. 232. Nr. 1., *M.* 176./14. — Int. I. 47., 55., *M.* 205./25., 33.
[256] A kérdéshez legújabban l. *J. Untermann:* i. m., ill. *H. Krahe:* Die Sprache der Illyrier. I. Die Quellen. (Wiesbaden 1955.) 48 kk.

holott az illyr, és különösen a venét nevek kelta vonatkozásai is külön vizsgálatokat igényelnek.[257]

Tudott dolog, hogy Pannonia fontos érintkező terület a kelta, illyr és venét nyelvek történetében.[258] Ezek térbeli és időbeli viszonyának kutatásában még kulcsfontosságú problémák megoldása is hátra van,[259] de éppen a legújabb eredmények a venét nyelv megismerésében, és a venét személynévanyag különválasztásában,[260] a nyelvi együttélés, érintkezések és keveredések tudományos megközelítésének új perspektiváit mutatták meg. Ugyanakkor azonban ez a prehisztórikus eredetű nyelvi többrétegűség a rávonatkozó források korlátozottsága és késői volta miatt speciális feladatokat okoz.[261]

Az örvendetesen bővülő szárazföldi kelta szókincs[262] egyre határozottabban a jó kelta etymologiát teszi meg egy név keltasága legfőbb kritériumának.[263] E téren az illyr és venét kutatása még nagy elmaradottságot mutat,[264] azonban a keltológia is kénytelen kevésbé biztos kritériumokkal megelégedni bizonyos nevek esetén. Így Schmidt módszertanilag példamutató műve a fent említett szemponton kívül, még két kategóriát különböztet meg:[265] 1. Akkor is keltának tartható egy név: ha ugyan biztos értelmezése a szigeti kelta nyelvek alapján nem adható, azonban az idegen nyelvi befolyás alatt álló érintkező területeken kívüli kelta névanyagban képviselve van, és strukturális szempontból a keltának nem mond ellent. — 2. Ugyancsak keltaként tarthatjuk számon azt a nevet, amelynek egy érintkező terület nyelveiben analógiája nincs, és természete szerint közvetlenül nem mond ellent a keltának.

E szempontok mellett hangsúlyozni szeretnénk a területi elvet, tehát, hogy milyen etnikumhoz tartozó törzs v. népcsoport szállásterületén fordul elő egy addig még analógia nélkül álló név.[266] Különösen fontos ez a római korban rendkívül elterjedt egytövű rövidnevek esetén.[267] Mindezeken túl azonban még fennmaradnak azok a nevek, amelyek az egymás mellett élő nyelvek közvetlen érintkezésére utalnak, vagy pedig a megelőző népesség szerepét bizonyítják az újonnan megtelepültek nyelvének fejlődésében.[268] Ezek a nevek tehát sajátos strukturális eltéréseket tükröznek és nagy történeti és nyelvészeti jelentőséggel bírnak.[269]

Az érintkezési zónákkal kapcsolatos keverékképződmények terén elvileg a következő lehetőségekkel számolhatunk: különböző nyelvi eredetű komponensekből összetevődő nevek; a kelta név idegen foném rendszerbe kerül, és ugyanez fordítva; tő v. komponens átvétele idegen nyelvből; népetymologia egy idegen szót kelta párhuzamok alapján átformál; kelta komponensek idegen suffixumokkal; gall komponens idegen grammatikai struktúrába kerül be; kelta névkomponensek idegen névképzési törvények szerint felhasználva.[270]

Nagyon sok szempont szerint lehet tehát a rendelkezésünkre álló anyagot megítélni, azonban — mint már említettük — ezúttal megelégszünk néhány példa felkutatásával és

[257] L. előbbi jegyzet. Különösen érdekes ebből a szempontból a venét személynévanyag kelta összetevője. Vö. *J. Untermann :* i. m. 141. kk.: *Acutius, Acutus, Cantius, Catta, Mato* stb.

[258] *Weisg* .171. — *Mócsy :* PW i. m. 536. — *Schmidt* 51 kk.

[259] Pl. az Emona környéki névanyag etnikai problémája; a venét-illyr kérdés pannoniai vonatkozása. — Vö. *J. Untermann:* i. m. 177. — Véleményünk szerint a kelta még erősen keveredik az indexben a ténylegesen venét személynevekkel.

[260] Vö. *J. Untermann :* i. m. — Módszertanilag mindenesetre figyelemre méltó a további kutatások számára.

[261] A földrajzi nevek mellett legnagyobbrészt a római kori személynévanyag képezi a forrást.

[262] L. *W. Stokes :* Urkeltischer Sprachschatz Göttingen 1894. *A. Holder:* i. m. szófejtései. — *Dottin* i. m. glossaire-je. — *Weisg.:* i. m. Wortschatz. — *Ogam* folyamatos szójegyzéke. — *J. Pokorny:* Zur keltischen Namensform und Etymologie. Vox Romanica 10 (1948/49) 220 kk. — *Schmidt* i. m. index.

[263] Vö. *Schmidt* 54.

[264] Vö. *J. Untermann:* i. m. Lexicon. — *H. Krahe :* i. h.

[265] *Schmidt* 54.

[266] Ez a szempont a venét és illyr nyelv, valamint személynévanyag kutatásában egyre jelentősebb helyet kap. *Untermann* munkáján kívül l. *R. Katičić:* i. m.

[267] Vö. *Schmidt* 39.

[268] Vö. *Schmidt* 52.

[269] *H. Krahe :* Sprache und Vorzeit 34 kk.

[270] *Schmidt* 49.

értelmezésével, s az utóbbit nagyon óvatosan és inkább csak lehetőségként javasoljuk, melyet a többi kérdéses nyelv szempontjából kiinduló vizsgálatoknak kell megerősítenie.

A 3 egység kapcsán már előkerült néhány jelenség, melyekkel kapcsolatban elsősorban illyr nyelvi hatások meglétére kell gondolnunk.

Így pl. a *Reitugenus*[271] esetén, amely minden valószínűség szerint a * rektu-rextu-komponensek lokális fejlődését mutatja,[272] feltünő a tő *i* hanggal való bővülése. Bár az illető nem pannoniai eredetű, azonban a nevében lejátszódó hangfejlődés a kutatás szerint illyr befolyást tükröz,[273] és ezért megkíséreltük analóg jelenségek felkutatását.

Az *ei* diftongus a kelta tövekben nagyon ritkán fordul elő,[274] és ha figyelembe vesszük, hogy a rendelkezésünkre álló anyag e szempontból meglehetősen kétes értékű variánsokat tartalmaz,[275] akkor a tőbeli előfordulásoktól el is tekinthetünk. Ezzel szemben mint suffixum meglehetősen gyakori,[276] azonban itt is az *ei* > *e* > *i* hangváltozás[277] mint tendencia jelen van. Ugyanez a hangfejlődés a tövekben már jóval korábban lejátszódhatott,[278] és ezért nem tükrözödik a névanyagban. A jelenség oka az *e* hang ejtésében keresendő.[279] Pannoniai előfordulásuk (mint suffixum): *Carveicio*,[280] *Helveio*,[281] *Cateius*,[282] és talán az *Ei-cia*[283] név eredete is ezzel függ össze: vö. *Carv-eicio*, ill. nyugaton *Ag-eitius*, és *Us-eitius* stb.[284] E hangváltozásról már a III./e. pont alatt (228. o.) ejtettünk néhány szót.[285]

Ezzel szemben az *ei* diftongus az illyr tövekben gyakori,[286] és Pannoniában is akad erre példa: pl. *Teitia*,[287] *Meitima*[288] stb. Így tehát véleményünk szerint bizonyos kelta eredetű tövek *e*-jének *i*-vel való bővülése talán illyr hatással magyarázható: pl. *Deiva*,[289] *Deivises*,[290] *Deivo*[291] ill. vö. * *devo*-[292] *Devomarus*,[293] *Devontia*[294] Pannoniában, *Reidomarus*[295] ~ *Ressi*, — *Redsimarus* stb.[296] *Veico*[297] ~ **veco*, *vico*.[298] Analógiás úton e mellé a jelenség mellé kívánkozik még: *Aivisa*[299] vö. *Ava*,[300] az előbbi a továbbképzést illetően is összefügg *Deivisessel*. Továbbá: *Vaica*[301] ~ vö. **vaco*, *-vago*.[302]

[271] CIL III. 4368., *M.* 158./4. — *K. Kraft:* Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau, Diss. Bern. I. 3. Bern 1951. 422 b. — Keletinek tartja, ami azonban nem valószínű.

[272] A jelenség értelmezéséhez l. II. A. pont alatt elmondottakat.

[273] *Schmidt* 98.

[274] *H.* I. 1410. — *Dottin* 97. — valamint *H.* I. 1262.

[275] Vö. *H.* I. 1410. **deiv*-tő. *Dottin :* i. h. *Deivises*.

[276] *H.* I. 1410.

[277] *Dottin* 59.

[278] Vö. *H.* I. 1410.

[279] Vö. *Weisg. :* Galat. i. h.

[280] Int. I. 46., *M.* 205./17.

[281] Laur. Aqu. I. 6., *M.* 135./3.

[282] CIL III. 4582., *M.* 152./18.

[283] JÖAI 17 (1914) Bbl. 241., *M.* 131./5.

[284] *H.* I. 1410.

[285] Vö. *Dottin* 59.

[286] *H. Krake :* Die Sprache der Illyrier. 58., 61 stb.

[287] *Hampel* 53., *M.* 181./1.

[288] CIL III. 3401., *M.* 189./1. — CIL III. 10 348. (3364.), *M.* 194./1. ill., vö. még *Meita*, CIL III. 10 794., *M.* 31./1.

[289] Int. I. 54., *M.* 205./32. — *H.* I. 1260.

[290] Int. I. 110., *M.* 205./38.

[291] CIL III. 15 154., *M.* 197./6.

[292] *H.* I. 1274. — *Dottin* 251.

[293] JAK 4 (1910) 189., *M.* 152./19. — Int. I. 43., *M.* 205./22.

[294] CIL III. 3853., *M.* 2./62.

[295] CIL XVI. 179., *M.* 210./2.

[296] *Mócsy :* Bevölk. 187.

[297] Burg. Hbl. 13 (1951) 8. Nr. 112., *M.* 128./2.

[298] *H.* III. 138. — *Schmidt* 285.

[299] Int. I. 4., *M.* 205./6.

[300] CIL III. 10 576. (3644.) — *M.* 176./7. — ill. *H.* I. 305., III. 766.

[301] JÖAI 17 (1914) Bbl. 223., *M.* 131./9.

[302] *H.* III. 84. k. — *Dottin* 295. — *Schmidt* 283.

A jelenség inkább az eraviscus területre jellemző.[303]

Mindamellett azonban azt is érdemes megjegyeznünk, hogy az *ei* suffixum változatlan megőrzése is jellemző Pannoniára,[304] bár talán ez esetben az írásbeli variánsok gyakoriságára is gondolhatunk.[305]

Illyr jellegű diftongus átszineződésre kell gondolnunk a *Raudo-maeus*[306] név vizsgálatakor. Ugyanis az előtag esetén a kelta **roudo-* komponensre kell emlékeznünk, amelyet az istennevek ill. jelzők közt is jól ismerünk.[307] Ugyanakkor az utótag esetén a *-marus* olvasat is felmerülhet,[308] ami az értelmezésnek csak javára válhat.[309]

Különösebb nyomaték nélkül említjük meg az *oi* diftongus két pannoniai előfordulását, ugyanis a párhuzamok *oe*-vel ill. *oei*-vel jelölik az ennek megfelelő helyzetű hangcsoportot.[310] Ez esetben is az *i* analóg szerepeltetése vetődik fel, azonban egyszerű írásvariáns is lehet.[311]

Végül meglehetősen problematikus a *Biatumarus*[312] ill. *Bietumarus*[313] nevek értelmezése. Az előtag esetén kétségtelennek tűnik a nagyon gyakori * *bitu-* komponenssel való összefüggés.[314] Ugyanakkor azonban ez esetben a sajátos bővülés nem magyarázható a kelta nyelvek alapján.[315] Lehetséges, hogy a boi pénzeken leggyakrabban előforduló *Biatec* név (tagolása *Biat-ec*),[316] továbbá a nyugati kelta *Biatu-ccus* ill. *Biatu-ilus*[317] ugyanezt az előtag-komponenset foglalja magában. Ez azonban sajnos nem visz közelebb a megoldáshoz bennünket, minthogy ez esetekben sem találunk megfelelő értelmezést.[318] Éppen ezért Schmidt a kelta *Bitu-* és a latin *Beatus* (mint személynév) kontaminációjára gondol. Az utóbbit azonban mindmáig nem ismerjük az I.—II. sz.-ból Pannoniában. S ha figyelembe vesszük, hogy mindkét intercisai feliraton venét-illyr *(Bucco)*[319], ill., illyr vocalizációt *(Deivises, Deiva)*,[320] mutató nevekkel fordulnak elő (a családokon belül) akkor az idegen nyelvi hatásból eredő torzulás feltevése nem légből kapott.

A mássalhangzókkal kapcsolatos ingadozásokat már a megelőző pontokban röviden érintettük, ezért csak összefoglalva sorolom fel a valószínűleg illyr nyelvi hatást mutató jelenségeket:[321] 1. *d*∼*t*,[322] *dn-tn*:[323] *Ammodia, Ammoda,* ∼ *Ammuta*,[324] *Adnamatus stb.* ∼ *Atnamatus*,[325] vö. még *Avitus* ∼ *Avidus.*[326] — 2. *r-l* (?):[327] *Iantumarus* ∼ *Iantumalius.*[328] —

[303] Lelőhelyek: Intercisa, Csákvár, Regöly stb.

[304] L. 280—2. jegyzet.

[305] Vö. *Dottin* 59.

[306] CIL III. 3366., *M.* 197./3 .

[307] *Dottin* 283. — *Schmidt* 257. — l. még *Rudiobos, Rudianos ; J. de Vries :* Keltische Religion. Stuttgart 1961. 110 k., 22.

[308] *Mócsy A.:* szíves szóbeli közlése.

[309] L. keverék összetételek: *Schmidt* 52.

[310] L.*Noibio* (Arch. Ért. 1943. 94., *M.* 176./16.), ill. *Noebia, Noeibio, Noiibio. (H.* II. 756.) — ill. *Coimo* (CIL III. 10 354. (3373.)., *M.* 192./3.), *Coemo* (CIL III. 3792., *M.* 18./11.) — *Coemea (H.* I. 1061.)

[311] Vö. *Dottin* 58 k.

[312] Int. I. 54., *M.* 205./32.

[313] Int. I. 110., *M.* 205./38.

[314] *Schmidt* 149. — *Dottin* 234.

[315] Vö. *Dottin* 57 kk. — *Schmidt* 90 kk.

[316] *H.* I. 414.

[317] *H.* III. 859.

[318] Uo. — **bitu*-ra kell gondolnunk?

[319] Int. I. 110., *M.* 205./38. — A *Bucco* névhez l. *J. Šašel:* Živa Antika 5 (1955) 373—382. *J. Untermann :* i. m. 145.

[320] L. a megelőző oldalon kifejtett véleményünk.

[321] L. a már kifejtett véleményt.

[322] *R. Katičić :* i. m. i. h.

[323] L. *Weisg.* 186. — és I. D/1.

[324] L. I. D/1—6.

[325] L. uo.

[326] Uo. — Érdekesség, hogy *Avidus* boi területen fordul elő (Ann. Sav. 3. 1928). 100. Nr. 11., *M.* 89/6.

[327] A jelenséggel kapcsolatban a dissimilatio lehetősége is felmerülhet, mint értelmezés. — L. *Dottin* 64.

[328] L. II. C.

3. *ss*∼*st*:[329] *Bussuro* ∼ *Busturo*,[330] *Diassumarus* ∼ *Diastumarus*.[331] — 4. *đđ*∼*ss* stb. ∼*t*.[332]: *Retimarus, Ritimarus, Rismara* ill. *Ressimarus* stb.[333]

A hangtani jelenségek után néhány példát mutatunk be illyr és kelta komponensek egybekapcsolására vonatkozóan: *Coro-mara*,[334] *Spu-marus*,[335] *Das-menus* (?),[336] *Ande-du (nus?)*,[337] *Ate-dunus*.[338]

Ez a névösszetétel-típus a kétnyelvű területek kijelölése, ill. a kölcsönszavak meghatározása szempontjából is számításba jön.

Kelta tövek nem kelta jellegű továbbképzése: pl. *Vinedia*,[339] vö. **vindo-*,[340] *Mamela*[341] vö. **mamma-*[342] stb.

Ezzel a különböző nyelvi jelenségek rögzítésének végéhez is értünk, és ezúttal még egyszer szeretném kiemelni, hogy a nevek nagyrészének olvasatát nem állt módomban ellenőrizni, és Mócsy id. m.-jára támaszkodtam e téren. Ez a tény tehát, mint hibaforrás, egyes esetekben elkerülhetetlen volt.

V. Néhány általános jellegű következtetés.

Annak ellenére, hogy célunknak csak a jelenségek rögzítését tekintettük, mégis módunkban áll néhány általános jellegű nyelvi következtetés levonása, ha ezeket a jelenségeket területi összefüggésükben vizsgáljuk meg.

Legelőször is, mit mond a névanyag a beszélt nyelv kérdését illetően. A boiokkal kapcsolatban különösebb kétségek nem merülnek fel, hiszen a névanyag homogén volta,[343] a jelenlevő illyr összetevő ellenére is,[344] a kelta nyelv használatát[345] bizonyítja a törzsi területen.

Ugyanakkor Dél Pannoniára vonatkozóan a névanyag jóval csekélyebb száma, széttagoltsága,[346] keveredése az illyr[347] és venét[348] személynevekkel, a nyelvkérdés felvetését egyelőre nem teszi lehetővé. Helyi kétnyelvű csoportokra talán gondolhatunk,[349] azonban egységes nyelvterület nem létezett.[350]

Különös figyelmet érdemel azonban az eraviscus névanyag, minthogy ez nagyságban és a jelenségek gazdagságában a boiokéval vetekszik. Annak ellenére, hogy a személynevek döntő többsége kelta[351] és csak egy jelentéktelen kisebbség illyr, amely a terület megelőző őslakosságával kapcsolatos,[352] a kutatás illyr nyelvhasználatra gondol[353] és Tacitus adatát tekinti mérvadónak.[354] Ugyanakkor azonban több helyütt is utalást találunk arra vonatkozóan, hogy Tacitus véleménye az eraviscusokról etnográfiai speku-

[329] Vö. *Schmidt* 103.
[330] L. II. G.
[331] Uo.
[332] *Schmidt* 102. — *Dottin* 63.
[333] L. II. G. és *J. Untermann :* i. m. 163.
[334] CIL III. 10 783., *M.* 28./1 — vö. **coro-*; *Schmidt* 184.
[335] CIL XVI. 112., *M.* 204./1. — vö. **spu-*; *Schmidt* 52.
[336] CIL XVI. 97., *M.* 164./21. — CIL III. 10 212., *M.* 230./4., — CIL XII. 7801—2., *M.* 234./2. — CIL XVI. 2., *M.* 237./1. — vö. *Dasses, Dassius* Pannoniából. — *Mócsy :* Bevölk. 171. — ill. *H. Krahe :* Lexikon altillyrischer Personennamen. Heidelberg 1929. 43. ill. **menus ; Dottin* 272.
[337] CIL XVI. 4., *M.* 52./1. — **dunus* komponens; *Schmidt* 52.
[338] Int. I. 47., *M.* 205./25. — ill. *Schmidt* i. h.
[339] Arch. Ért. 27 (1907) 232., *M.* 181./5.
[340] *H.* III. 328., — *Dottin* 299.
[341] Arch. Ért. 27 (1907) 233., *M.* 181./2.
[342] *Dottin* 269. — ill *Mamm- H.* II. 399.
[343] *Mócsy :* Bevölk. 31.
[344] Uo. — Pl. *Blegissa, Telavia* stb. — l. még uo. 33., talán a *Carni* törzs maradéka.
[345] *Mócsy:* PW. 536.
[346] Uo.
[347] *H. Krahe :* Die Sprache d. Ill. 52 kk.
[348] *J. Untermann :* i. m. 177. — Emona környéki csoport.
[349] Uo. — A beszélt nyelv problémája.
[350] Vö. *Mócsy :* Bevölk. 16 kk.
[351] Uo. 59.
[352] Pl. *Ana, Bato, Busio, Iora, Lucita, Matsiu, Teraniscio, Teutio, Tuio* stb.
[353] *Mócsy :* PW. 536. — vö. *J. Fitz :* Acta Ant. 6 (1959) 400.
[354] Tacit. Germ. 28. ill. 43.

láció.[355] Véleményünk szerint ugyanez a helyzet áll fenn a *Pannonica lingua*-val kapcsolatban is. Hiszen a nagytöbbségében kelta névanyag az összetételek módjában,[356] a tövek megoszlásában,[357] a tőváltozások,[358] az összetétel ill. névképzés kapcsán[359] és ettől függetlenül fellépő jelenségek kérdésében,[360] de még az egyszerű írásvariánsok típusaiban is[361] olyan messzemenő egyezéseket mutat azoknak a területeknek a névadásával, amelyeken kétségkívül a kelta beszélt nyelv volt,[362] hogy az eraviscus törzsi terület beszélt nyelvének a keltát kell tartanunk. A teljesen szabályos és logikus névalkotás az összetett nevekkel kapcsolatos alapvető követelményt: ti. a megértés kérdését is tükrözi.[363] S nem lehet véletlen az sem, hogy a hangsúlyra utaló adatok e területen is megtalálhatók.[364] A megállapított illyrizmusok csak tájnyelvi jellegűek lehettek.[365]

Nem érdektelen néhány szót ejteni az azalus törzs nyelvi problémájáról sem.[366] Az első látásra világos, hogy itt az ÉK Pannoniában egyébként is jelenlevő illyr etnikum többségben van a keltával szemben,[367] s így tehát az illyr, mint beszélt nyelv használata valószínű. Ugyanakkor azonban megfigyelhető az eraviscus törzsiterülettel közös határterületeken egy meglehetősen sajátságos névadási zóna,[368] amely kelta tövek, névkomponensek, suffixumok stb. keveredését mutatja illyr nyelvi jelenségekkel. Nyilvánvalóan ez a jelenség a párhuzam nélküliség oka is.[369] A zóna a Csákberény,[370] Csákvár,[371] Pusztasomodor[372] vonal mentén húzható meg, és véleményünk szerint Szentendrével zárul.[373] Ez a névadási terület kelta-illyr kétnyelvűség tükröződése az eraviscus és azalus törzsek határterületén, és ilyen módon az eraviscusok kelta nyelvhasználatának is utólagos erősítő adata. Nem tartjuk azt sem kizártnak, hogy a kelta nyelv ismerete (legalábbis bizonyos fokú), a törzs nyugatibb területein is meglehetett, amire a névanyagon kívül a régészeti anyagban, továbbá a feltehetően nyugatról kelet felé irányuló boi kapcsolatokban is lehetőség mutatható ki.[374]

Ezek előrebocsátása után elsősorban a boi, eraviscus nyelvi területekre vonatkozóan kísérelünk meg néhány jellegzetességet megállapítani. Itt csak arra törekszünk, hogy az első oldalakon rögzített jelenségek közül a nem összkelta, ill. nem egyedi vonatkozásokat területileg felmérjük.

Általános jellegzetességnek tarthatjuk a következő jelenségeket: 1. Expiratorikus szóeleji hangsúly megléte mindkét területen, sőt délen is *(Iantumarus, Adietumarus, Adnamatus* stb. alapján).[375] — 2. Tendencia a kettős mássalhangzók rövidülésére.[376] — 3. A gyakran *đđ*-vel jelölt hang fejlődési fázisainak egymásmellettisége.[377] — 4. Tendencia a *v* mássalhangzó eltünésére.[378]

[355] *Mócsy :* PW. 533. — *J. Fitz :* i. m. 406.
[356] I./1. tövek. — vö. *Schmidt* 90.
[357] Uo.
[358] L. I./A.
[359] L. I./B—G. ill. II.
[360] L. II. pont alatt összefoglalt jelenségeket.
[361] L. III. pont alatt felsorolt jelenségeket.
[362] Vö. Ugyanazon pont alatt *Boi*, ill. *Schmidt* 90 kk.
[363] Vö. *Schmidt* 39 kk. — ill. az index névmagyarázatai.
[364] Vö. *Iantumarus, Adietumarus* stb. I. F./7.
[365] L. IV. pont alatt. — Diftongusok *i* második taggal, *m*~*l* ; *d*~*t* stb.
[366] *Mócsy :* Bevölk. 54. kk
[367] Uo. 55. — Pl. *Aicca, Bato, Breucus, Dases, Germus, Lascus* stb.
[368] Vö. Uo. 56. — Ilyen jellegű nevek pl. *Vagaimo, Raudomaeus, Ricmara, Sibulla, Luba* stb. (l. 257.)
[369] Hasonló módon értelmezhető az Emona környéki közel 140 pontos analógia nélküli név, csak ebben az esetben a venét játszott jelentősebb szerepet. L. *J. Untermann:* i. m. 177.
[370] *M.* 189. — Névanyag: *Dasius, Sibulla, Ioparus, Luba, Vimbri.* (256. o.)
[371] *M.* 197. — *Adnama, Asio, Magimarus, Blatun . . ., Vagaimo, Raudomaeus, Troucetimarus, Anculatus, Ricmara, Atalus, Vibianus, Deivo, Atezissa.* (255 k. o.)
[372] *M.* 181. — *Aturo, Teitia, Atto, Mamelus, Sabrus, Vinedia, Germus, Lafit . . ., Madena, Lascus.* (248. o.)
[373] *M.* 176. — A kérdéshez l. *Mócsy :* Bevölk. 55.
[374] Uo. 57. — Az általa idézett irodalommal.
[375] L. I. F.
[376] L. II. E.
[377] L. II. G.
[378] L. II. B.

A boi és eraviscus névadás kapcsolatai Noricummal köztudomásúak. A beszélt nyelvek közös fejlődésére utal a fenti szempontok előfordulása (a 2. kivételével[379]) Noricumban.[380] Megjegyzendő azonban, hogy a 3. pont alatt említett hangfejlődés Noricumban *ds* hangcsoport megjelenésében[381] is tükröződik, míg Pannoniában erre nem találunk példát.[382]

Mindezeken túl néhány speciális hangfejlődést is megemlítenék a boi ill. eraviscus területek szerint csoportosítva, minthogy ezeken belüli tájnyelvi egységek feltevése egyenlőre még túlzásnak tűnik.

A kelta nyelvészet által nyelvjárású értékűnek tartott jelenségek közül egyedül a *dn*>*nn* hasonulás fordul elő Pannoniában.[383] Az elterjedési térkép szerint az *nd* — típus általánosan elterjedt, míg az *nn* csak az eraviscus területen, a Duna mellett fordul elő. Aquincum, Tabajd,[384] ill. a helynévadásban: *Annamatia*.[385]

Ezentúl is azonban elsősorban az eraviscus területen jelennek meg tájnyelvi jellegű sajátosságok: 1. Az összetett nevekben az *i* kötőhangzó.[386] Elsősorban Aquincumtól délre,[387] mely terület romanizációja intenzivebb volt mint az Aquincumtól É-ra eső részeké,[388] s nem érdektelen megemlíteni, hogy a jelenség okát latin nyelvi hatásban látja a kutatás.[389] Vö. ugyanezen területről: *-io*>*i* hangváltozás a komponensek összeillesztési pontján.[390] 2. Synkopé (*i*, *u*).[391] 3. *t* tövű továbbképzések.[392] 4. Illyrizmusok.[393]

Ezzel szemben a boiok területéről csak a szóvégi *s* lekopása említhető meg, mint olyan jelenség, amely az eraviscusoknál analógia nélkül áll.[394]

Így tehát elsősorban az eraviscus törzs területén találhatunk olyan jelenségeket, amelyek tájnyelvi jellegű eltérést sejtetnek a boiok ill. az eraviscusok kelta nyelve között. Az ok talán az utóbbival kapcsolatos helyi előzmények hatásában keresendő.[395]

Ezekben kívántuk összegezni általános jellegű megfigyeléseinket, amelyek nyelvi szempontok figyelembevételéből adódnak; azonban korai lenne történeti következtetések hozzáfűzésével kibővíteni őket, míg a pannoniai kelta nyelvek hangállományának pontos felmérése meg nem történik, és így szélesebb alapokon válik megkísérelhetővé a jelenségek analóg vonatkozásainak kikutatása.

[379] Vö. *Belatussa* (*H*. III. 824.) — *Burrus* (*H*. I. 642.) — *Sammio* (*H*. II. 1340.) — *Attalo* (*H*. I. 273.) — *Atressus* (*H* I. 271.) stb.

[380] A boi és eraviscus névadás kapcsolatához Noricummal, l. *Mócsy :* Bevölk. 31. ill. 59.

[381] L. 206—7. jegyzet. — *Redsomarus, Redsatus* Noricumból.

[382] Vö. II. G.

[383] Vö. *Weisg.* 186. — Ugyanitt a különböző dialektus értékű hangváltozásokról. — vö. *Dottin* 60. — ill. *Schmidt* 55.

[384] CIL III. 10 353. (3372.), *M*. 192./2. — CIL III. 3374. (10 341.), *M*. 192./4.

[385] CIL III. 3450., *M*. 186./53.

[386] *A. Graf :* Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I. 5. Bp. 1936. 102.

[387] I. A./a. — *Matimarus*.

[388] L. térkép.

[389] *Mócsy :* Bevölk. 60.

[390] I. A./c.

[391] I. B.

[392] II. F.

[393] Illyrizmusok. — l. IV. pont alatt.

[394] L. I. E.

[395] Vö. *J. Fitz :* i. m. 400. — *Mócsy :* Bevölk. 59. kk

FÜVES ÖDÖN

STATISZTIKAI ADATOK PEST ÉS BUDA 1687—1848 KÖZT POLGÁRJOGOT NYERT GÖRÖG SZÁRMAZÁSÚ LAKOSAIRÓL

A XVIII. sz. folyamán sok görög[1] és görögül beszélő cincár[2] telepes jött Magyarországra, akik csakhamar kezükbe kaparintották az ország majdnem egész kereskedelmét.[3] Ezeknek a jövevényeknek csak kis része tartózkodott állandóan az új hazában, többségük úton volt és különféle árukat szállított. A török alattvalókat megillető magas vámkedvezmény, valamint ügyességük következtében hamarosan meggazdagodtak. Családjukat rendszerint nem hozták magukkal, hanem Görögországban hagyták és bizonyos idő múltán tekintélyes vagyonnal tértek vissza övéikhez. A kormányhatóságok szigorú tilalma ellenére hatalmas összegeket csempésztek ki Magyarországról. A görög kereskedőknek ez a kedvező helyzete egy csapásra megváltozott 1774-ben, amikor Mária Terézia előírta nekik a hűségeskü letételét, amelynek következtében ők is magyar állampolgárok lettek és elvesztették a török alattvalóknak járó privilégiumot. Ezekben az években sok görög tért haza véglegesen, az ittmaradottak pedig kezdtek beolvadni a magyar közösségbe. Hirtelen megnövekedett azoknak a görögöknek a száma, akik valamelyik magyar városban polgárjogot szereztek maguknak. Ugyanez a meggyorsult asszimilációs folyamat ment végbe a XVIII. sz. utolsó évtizedeiben a pesti és budai görögség körében is.

A Budapesti Fővárosi Levéltárban őrzik azoknak a polgároknak a névjegyzékét, akik Pesten ill. Budán 1687—1848 között polgárjogot nyertek. E két katalógus közül a budai teljesen, a pesti csak részben jelent meg nyomtatásban.[4] A pesti névjegyzék egy része csak kéziratban van meg. Minden egyes új polgárról hét adatot jegyeztek be a katalógusba. Ezeknek az adatoknak az alapján választottuk ki a névjegyzékből a görög származásúakat. A görög eredetű pesti és budai polgárok sorába természetesen nemcsak a Görögországból, hanem a máshonnan, főképpen Magyarország különféle városaiból származó görögöket is felvettük. Ez utóbbiaknál a görög származás megállapítása nem könnyű feladat. Itt elsősorban az illető családneveknek más forrásokban való előfordulására és a névanalógiára támaszkodtunk. Alapos vizsgálat után arra a megállapításra jutottunk, hogy az 1687—1848 közt polgárjogot nyert 8703 pesti lakos közül 248, tehát kb. 3% volt görög származású. A budai görög polgárok száma jelentéktelen volt: 7661 közül 27. Az alábbiakban összegezni fogjuk a névjegyzék pontjai alapján ezeknek a görög származású polgároknak az adatait.

A) *A pesti görög eredetű polgárok adatai :*

1. *Név :* A polgárok névjegyzékében szerepelnek a legismertebb pesti görög családok:[5] Angelaky, Árgiri, Bekella, Boráros, Lepora, Lyka, Monaszterli, Manno, Moszka, Muráti, gróf Nákó, Pasgáll, Rósa, Szacelláry, Takácsy és Zákó.

[1] *Horváth E. :* Újgörögök Bp. 1943.
[2] *D. J. Popovics :* O cincarima. Beograd 1937.
[3] *Schäfer L. :* A görögök vezetőszerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. Bp. 1930.
[4] *Illyefalvi I. L. :* Pest és Buda polgárjogot nyert lakósai I—II. Bp. é. n.
[5] *Pásztor M. :* A százötven éves Lipótváros. Bp. 1940. 59—68.

2. *Foglalkozás :*

kereskedő	162
ház-, telektulajdonos	55
iparos	8
áruszállító	3
polgár fia	2
értelmiségi	7
gróf	1
ismeretlen foglalkozású	10
	248

A fenti adatokból világos, hogy a pesti görög polgárok zöme (65%) kereskedelemmel foglalkozott. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a más foglalkozású görögök is eredetileg kereskedők voltak s csak később fektették kereskedelmi tőkéjüket föld-, ill. házvagyonba.[6]

3. *Származási hely :*

Görögország	136
Magyarország	91
Más ország	10
Ismeretlen	11
	248

A Görögországból származó polgárok 93%-a Makedóniából és Epirusból jött, és csak 7%-a származott Görögország más részéből. A leggyakrabban szereplő származási helyek[7] a következők: Kozáni, Moszchopolisz, Kasztória, Bitólia, Szipiszcha, Verria, Janina, Voria, Kliszura, Nausza, Grabova, Bogatziko, Vellesz, Szeresz, Dojran, Metzovon, Tyrnava, Ambelagia, Ables, Blatzi és Szaloniki. A külföldi országok között Török-, Lengyel- és Olaszország szerepel.

4. *Vallás*:

görögkeleti	235
róm. kat.	8
ismeretlen vallású	5
	248

A görögök közül kevesen katolizáltak. Legismertebb katolikus görögök a Boráros és Pasgáll család tagjai voltak.

5. *Családi állapot :*

nős	88
nőtlen	60
özvegy	8
ismeretlen	92
	248

[6] *Gyömrei S. :* A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. Tanulmányok Budapest múltjából XII (1957) 203.

[7] Vö. *A. Vakalopulosz : Οἱ Δυτικομακεδόνες ἀπόδημοι ἐπὶ Τουρκοκρατίας.* Szaloniki 1958. c. mű földrajzi adataival.

6. *A polgárjog elnyerésének ideje :*

1687—1690	—
1691—1700	2
1701—1710	1
1711—1720	1
1721—1730	4
1731—1740	1
1741—1750	4
1751—1760	7
1761—1770	14
1771—1780	18
1781—1790	30
1791—1800	28
1801—1810	50
1811—1820	9
1821—1830	33
1831—1840	12
1841—1848	34
	248

A fentiekből látható, hogy 1687—1770 között mindössze 34 görög kapott polgárjogot, 1771—1848 között viszont 214.

7. *A fizetett taksa*

A görögök által fizetett összeg a legtöbb esetben magas volt.

B) *A budai görög polgárok adatai :*

1. *Név :* Legismertebb budai görög polgár-családok: Bojatsy, Csappa, Diamandi, Kuka, Markovits és Zafiry.

2. *Foglalkozás :*

kereskedő	20
birtokos	4
orvos	1
ismeretlen	2
	27

3. *Származási hely :*

Görögország	16
Buda	6
Pest	2
Törökország	1
Ismeretlen	2
	27

4. *Vallás :*

görögkeleti	23
róm. kat.	3
ismeretlen	1
	27

5. *Családi állapot :*

nős	21
nőtlen	6
	27

6. *A polgárjog elnyerésének ideje :*

1761—1770	2
1771—1780	—
1781—1790	2
1791—1800	3
1801—1810	8
1811—1820	5
1821—1830	3
1831—1840	3
1841—1848	1
	27

7. *A polgárjogért fizetett összeg :*

50 Ft-ot fizetett	5
12 Ft-ot fizetett	18
6 Ft-ot fizetett	2
Nem fizetett	2
	27

A fenti statisztikai adatokból megállapíthatjuk, hogy a pesti polgároknak kb. 3%-a volt görög származású. Ezek főképpen kereskedelemmel foglalkoztak vagy ingatlantulajdonosok voltak. Zömük Makedóniából származott és 1774 után szerezte meg a pesti, ill. budai polgárjogot. Budán a görög eredetű polgárok létszáma jelentéktelen volt.

VITA

A ŚUKASAPTATI TÖRTÉNETÉHEZ

OPPONENSI VÉLEMÉNY TÖTTÖSSY CSABA «A ŚUKASAPTATI ÉS AZ IND TÁRSADALOM» C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

A mesegyűjtemények az óind irodalomnak azok az alkotásai, amelyek az irodalomtörténeti kutatás számára két szempontból is kiemelkedő jelentőségűek. Egyrészt ugyanis kétségtelen, hogy valamennyi irodalmi műfaj közül éppen a mese volt legelterjedtebb az ind társadalom legkülönbözőbb rétegeiben, s az ind meseirodalom több évezredes formálódása során mindvégig megőrizte szoros kapcsolatát a folklórral. Így a mesegyűjteményekből az ókori és középkori India legszélesebb néprétegeinek gondolkodásmódját és életszemléletét ismerhetjük meg, s a mesék tartalmának és formájának alakulása az ind társadalom fejlődését is tükrözi. Másrészt a mesegyűjtemények voltak az óind irodalomnak azok a termékei, amelyek perzsa közvetítéssel legelőször váltak ismertté Európában, itt a középkortól kezdve széleskörűen elterjedtek s új színt hoztak a különböző európai népek irodalmába. Az óind mesegyűjtemények tanulmányozása tehát mind India irodalma és története, mind pedig az ind és az európai irodalom kapcsolatai szempontjából egyaránt fontos. Mindezt figyelembe véve igen szerencsésnek tekinthetjük Töttössy kandidátusi értekezésének témaválasztását. A Śukasaptati ugyanis éppen az a mesegyűjtemény, amely a Pañcatantra után mind Indiában, mind pedig a világirodalomban a legszélesebb körű hatást gyakorolta.

Töttössy értekezése négy részből áll. Az I. rész a Śukasaptati filológiai problémáit világítja meg, s ugyancsak ez a rész tárgyalja a Śukasaptati szerzőségének kérdését is. A II. rész az ind társadalomnak a Śukasaptatiban tükröződő képét elemzi ki, a III. rész pedig a mesegyűjtemény szanszkrit változatainak és az alapműnek a viszonyát, keletkezésük helyét és idejét tisztázza. Végül a IV. rész a Textus ornatior irodalmi jellemzését adja.

A szanszkrit irodalom történetének van egy sor olyan alapvető problémája, amely meglehetősen idegenszerű az európai irodalomtörténet kutatói számára. Ilyen elsősorban a legnépszerűbb szanszkrit irodalmi alkotások szövegének nagyfokú állandótlansága. Az eredeti alapszöveg rendszerint nem maradt fenn, s a korunkra jutott kéziratok olyan mértékben különböznek egymástól, hogy voltaképpen csaknem mindegyik külön műnek tekinthető. Ezért mondhatta az óind irodalom egyik kitűnő ismerője, hogy «ahány kézirat, annyi Mahābhārata»! Természetesen ilyen körülmények között csődöt mondanak a klasszika-filológia kitűnően kidolgozott szöveg-rekonstrukciós módszerei. Ehhez járul azután az, hogy sok műnél sem az eredeti szerzőjét, sem pedig keletkezési idejét nem ismerjük. Egy az ind társadalom története szempontjából olyan fontos műnek, mint Kauṭilya Arthaśāstra-jának a kormeghatározása a Maurya- és a Gupta-kor, tehát hét évszázados időhatárok között ingadozik. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor módszertani szempontból helyesnek kell tartanunk Töttössy eljárását, hogy munkájának elejére a Śukasaptati szövegtörténetének tisztázását helyezte. Világos ugyanis, hogy a mesegyűjtemény adatait és szemléletét csak akkor értékelhetjük az ind társadalomtörténet szempontjából, ha tudjuk, hogy milyen korból származik s mikor keletkeztek különböző változatai. Éppen ezért módszertani szempontból az is helyes lenne, ha az értekezésnek a szanszkrit változatok és az alapmű viszonyával, valamint keletkezésük idejével és helyével foglalkozó III. része sorrendben a II. elé kerülne, mert ennek a résznek az eredményei feltétlenül szükségesek a Śukasaptati társadalomtörténeti elemzését nyújtó II. rész megalapozásához.

A kézirati hagyomány ismeretében Töttössy helyesen mutat rá arra, hogy a Śukasaptati egyik változatának kiadása sem tekinthető teljesen megbízhatónak, mert a kiadó R. Schmidt az indiai kéziratokat csak másolatban tanulmányozhatta. Különösen áll ez a Textus ornatior-ra, amelynek egyetlen kéziratát sem láthatta eredetiben. Ennél a változatnál még a kéziratok pontos állagát sem lehet megállapítani.

A kézirati hagyománnyal kapcsolatban a következőket jegyezhetjük meg. A Textus ornatior (= TO) kéziratai (t_1, t_2 = Tanjore-i kéziratok, tb_1, tb_2 = Tanjore-i kéziratok Burnell indexében, n = Narur-i kézirat, B(urnell), R(ost), K(uppusvami), H(ultsch) = a Schmidt használta másolatok, H_1(ultsch) = Hertel használta másolat, x = ennek eredetije) között a következő genetikai összefüggés állapítható meg:

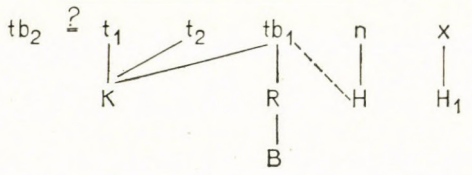

Ehhez azt kell még hozzátennünk, hogy a Hertel használta Hultsch-féle másolat (= H_1) semmiképpen sem lehet azonos azzal a másolattal, amelyet Schmidt kapott Hultschtól (= H), mint ahogy ezt Töttössy felteszi, mert a kéziratok lapszámai eltérőek. Mivel valamennyi kéziratban a 65., 66., 67. mese és a 68. mese eleje hiányzik, kétségtelennek tarthatjuk, hogy a TO-nak jelenleg ismert valamennyi kézirata közös archetypusra megy vissza, amelyben ez a rész már hiányzott. Mivel valamennyi ismert kézirat Dél-Indiából származik, archetypusuk is nyilván dél-indiai kézirat lehetett. Mint a szöveg hiányos volta mutatja, ez az archetypus semmi esetre sem lehetett a TO eredeti kéziratával azonos. Arra a kérdésre, hogyan keletkezhetett a szövegkiesés a TO kéziratában, később, más összefüggésben még visszatérünk.

Bonyolultabb a helyzet a Textus simplicior (= TS) esetében. Ennek kéziratai (C, C_1 = Government of India, L(ondon), O,O_1 (xford), P(étersbourg)) között a következő történeti összefüggés látszik valószínűnek:

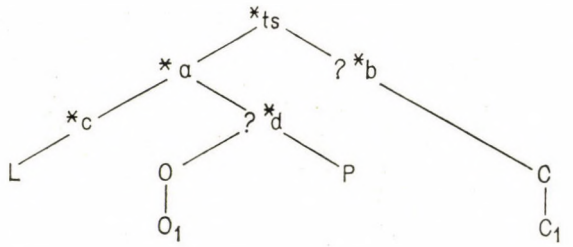

Mint láthatjuk, ebben az esetben is valamennyi kézirat közös archetypusra vezethető vissza, míg azonban a TO összes kéziratai az archetypus közvetlen másolatának tekinthetők, addig a TS kézirati hagyományában több közbeeső fokkal kell számolnunk. Az archetypus korára vonatkozólag L szolgáltat némi támpontot. Ez ugyanis W. Jones hagyatékából származik, tehát legkésőbb a XVIII. században íródhatott.

A harmadik változatnak, a Textus elegantior-nak (= TE) mindössze 1 kézirata ismeretes (A), ez azonban igen régi, XV—XVI. századi kézirat. Bár az első mese és a keret az elejéről hiányzik, a kézirat mégis 1-től van számozva. Ez azt bizonyítja, hogy e kézirat egy még régibb, csonka kéziratnak a másolata, amely vagy maga az archetypus volt, vagy annak leszármazottja. A TE kézirati hagyománya tehát következő lehetett:

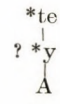

A kérdés már most az, hogyan viszonylik a Śukasaptati e három változata egymáshoz, mikor keletkeztek, ki volt a szerzőjük, s milyen viszonyban állanak az eredeti művel.

E kérdéseknek a megoldásához Töttössy gondos vizsgálatainak eredményei mutatják meg az utat.

Töttössy ugyanis értekezésének I. és III. részében e kérdésekre vonatkozólag fontos új eredményekre jutott. Vegyük ezeket sorra:

1. Elsőnek alaposan megvizsgálta a Śukasaptati keretmeséjének problémáját. E külön tanulmánynak is beillő részben (35—65 l.) a különböző változatok gondos elemzése és összehasonlítása alapján arra az eredményre jutott, hogy a mesélő papagáj történetének voltaképpen 4 különböző típusa van. Ezek a következők:

a) A papagáj egy elutazott kereskedő feleségére vigyáz, a házasságtöréstől visszatartja, majd férjét kibékíti vele.

b) Az elutazott kereskedő felesége hűtlenséget követ el, férje ezt másoktól megtudja, feleségét elkergeti. Az azt hiszi, hogy a papagáj árulta el, tollait kitépi s meg akarja ölni. A papagáj azonban végül kibékíti a házastársakat.

c) A papagáj egy kereskedőt akar óvni egy hetairától, vagy a már a kereskedő házában élő hetairát akarja visszatartani a hűtlenségtől. A hetaira meg akarja ölni a madarat, az azonban megmenekül és bosszút áll rajta.

d) A papagáj a házasságtörő királyt vagy királyfit vissza akarja tartani úrnőjétől.

Hertel azt tartotta, hogy a mesélő papagáj történetének legrégibb formáját a Pañcatantra egyik változatának benaresi kézirata őrizte meg, amely a *c)* típushoz tartozik. Szerinte a Śukasaptati eredeti változatában a papagáj még egy kereskedőt akart egy hetairától megóvni, s ebből a II. típuson keresztül alakult volna ki a Śukasaptati jelenlegi keretmeséje, amely az I. típust képviseli. Hertelnek ezzel a kétségtelenül tetszetős elgondolásával szemben Töttössy meggyőzően mutat rá arra, hogy a benaresi kézirat változata semmiképpen sem lehet a papagáj-történet legrégibb típusa, hanem ez már egy késői, kontaminált forma (l. 64 és hozzá 209 l.). Még fontosabb az a megállapítása, hogy Hertel felfogásával szemben az I. típus nem a III.-ból a II. típuson keresztül jött létre. Az értekezésnek ezeket az eredményeit azért is szeretném kiemelni, mert a Śukasaptati fejlődésére vonatkozó végkövetkeztetéseiben Töttössy részben eltér ezektől. Ott (207 l.) Hertel elgondolásával összhangban maga is úgy véli, hogy a Śukasaptati legrégibb változatának keretelbeszélésében még egy kereskedőt akart a papagáj egy hetairától visszatartani. Azt hiszem azonban, hogy helyesebb értekezésének I. részében kifejezett első elgondolása, s ehhez a következőket szeretném hozzáfűzni.

Nyilvánvaló, hogy az ind meseirodalomban igen elterjedt volt a bölcs beszélő papagájról szóló mesék típusa, s az is valószínű, hogy ennek számos különböző változata élt egymás mellett. Lehetséges, hogy e mesetípusnak legrégibb változata valóban a papagáj-történet *c)* típusa, amelyben a papagáj egy kereskedőt akar óvni egy hetairától. Ha azonban ez így is van, ebből még semmiképpen nem következik az, hogy a Śukasaptati keretmeséje is legrégibb formájában ezt a *c)* típust követte. Sőt, több meggondolás egyenesen ez ellen a feltevés ellen szól. A Śukasaptati minden változatának jellegzetes vonása, hogy a papagáj 70 mesét mond el (az éjszakák száma ebben az összefüggésben nem lényeges), s a mese címének a különböző változatokban egyformán megőrzött *-saptati* '70' eleme (az első tagban a *śuka-* 'papagáj' szó az azonos jelentésű *kīra-* szóval váltakozik) kétségtelenné teszi, hogy ez az eredeti műre megy vissza. Bármilyen papagáj-történet adta is tehát az alapötletet a Śukasaptati szerzőjének keretmeséjének megalkotásához, nyilvánvaló, hogy a 70 mesének a papagáj szájába való adása s ilyen módon egy papagáj-történetnek mesegyűjtemény-keretté való átalakítása az ő újítása volt. Mivel pedig a papagáj 70 meséje csak a papagájtörténetek *a)* típusában található meg, amelyben a papagáj egy elutazott kereskedő feleségére vigyáz és a házasságtöréstől visszatartja, az is kétségtelen, hogy a Śukasaptati eredeti mesekerete is csak a papagáj-történetnek *a)* típusa lehetett. Semmi alapja sincs tehát annak a feltevésnek, hogy a Śukasaptati legrégibb változatában a papagáj még egy kereskedőt akart volna meséivel egy hetairától visszatartani.

Egy másik meggondolás szintén ez ellen a feltevés ellen szól. Ha a Śukasaptati eredeti formáját rekonstruálni akarjuk, akkor erre az egyetlen lehetőséget nyilvánvalóan a különböző változatok összehasonlítása nyújtja. Amiben mindhárom változat megegyezik, azt nagy valószínűséggel vezethetjük az eredeti Śukasaptatira vissza. Ahol a három változat eltér egymástól, ott természetesen kérdéses lehet, hogy melyik őrizte meg jobban az eredetit. Ami már most a keretmesét illeti, a TO és a TS eléggé pontosan egyezik egymással (a TE kézirata hiányos), csak a TO kéziratainak eleje és vége valószínűleg nem teljes épségben maradt ránk. Minthogy azonban az egyes meséket is a keretmese szerkezete köti össze egymással, s ez a TE-ben is megtalálható, kétségtelen, hogy a Śukasaptati mindhárom változatának keretmeséje azonos volt. Így teljes joggal tehetjük fel, hogy ez a keretmese a mesegyűjtemény eredetijére megy vissza, s ugyanakkor más keretmese

feltevésére a fennmaradt változatok egyáltalán nem adnak lehetőséget. Ezzel végeredményben — legalábbis a keretmesét illetően — sikerült eljutnunk a Śukasaptati elveszett eredetijéig.

2. Lényegében ugyanebbe az irányba mutat az egyes mesék kereteinek a vizsgálata is (65—68). Töttössynek sikerült valószínűvé tenni, hogy az egyes mesék kerete legművészibb, legtökéletesebb formában a TO-ban maradt meg. Ezzel szemben a TE és TS keretmegoldása rendkívül lapos. Mivel kevésbé valószínű, hogy az eredeti is ilyen primitív lett volna, feltehető, hogy a TO az egyes mesék keretszerkezete tekintetében a Śukasaptati eredeti formáját őrizte meg. Itt még csak arra kell rámutatni, hogy — bár a TE és a TS eljárása, mint Töttössy megállapította, egymástól eltérő —, azonban a TS szövegének egyes helyei arra mutatnak, hogy a TS forrásának mesekerete ugyanaz volt, mint a TE-é. Az 1. és a 2. mesében ugyanis a papagáj még csak azzal a feltétellel mondja meg a talány megoldását Prabhāvatīnak, ha megígéri, hogy nem megy el hazúlról. A 3. és 4. mesében ez a formula erősen lerövidül, a többiben pedig teljesen eltűnik. Mivel a TS az O kézirat kolophonjának tanubizonysága szerint csak kivonat, kétségtelennek látszik, hogy eredetije még ugyanazt a mesekeret-szerkezetet tartalmazta, mint a TE. A TS szövegét készítő kivonatoló azonban ezt csak az első két mesénél tartotta meg, azután fokozatosan elhagyta.

3. A «szigorú» filológiai módszer alkalmazásának szép példáját találjuk az értekezésnek abban a részében, amelyben Töttössy a Śukasaptati belső keretmeséinek kérdését oldja meg (88—106 l.). A TS-ben ugyanis az 5—9, a TO-ban pedig az 5—17 mesét foglalja egybe egy mesekeret. A korábbi kutatás, így Schmidt és Hertel, teljesen félreismerte e ponton a TO szerkezetét. Az 5. mesében ugyanis Vikramārka király ötnapi haladékot ad miniszterének, hogy egy kérdést megoldjon. A TS-ben a közbeeső napokon a miniszter lánya a 6—8. meséket mondja el, s a 9. mesében már a 4. napon megkapja a király a feleletet. Ezzel szemben a TO csak a 17. mesében oldja meg a király számára a rejtélyt. Schmidt és Hertel a TO-nak ezt a sajátságos eljárását az átdolgozó ügyefogyottságának tekintették, aki szerintük elfeledkezett arról, hogy csak 5, nem pedig 13 nap haladékról volt szó. Töttössy azonban ezzel szemben meggyőzően bizonyítja, hogy a TO szerkezete teljes mértékben megfelel az 5 nap haladék követelményének, amennyiben a miniszter lánya naponkint 2 mesét mond el, s a 6. napon mondott mese oldja meg a problémát. Igen fontos az a felismerése is, hogy a Śukasaptati keretmeséje szempontjából mindez csupán *egy* éjszakának a meseanyaga. Ezeket az eredményeket tovább erősíti az a megállapítása, hogy a TO-ban több ilyen belső keretmese volt.

Töttössynek ezekből a kitűnő megfigyeléseiből igen fontos következtetéseket lehet levonni. Kétségtelennek tekinthető elsősorban az, hogy a belső mesekeretek alkalmazásában a TO őrizte meg a Śukasaptati eredeti formáját, nem pedig a TS és a TE. Ebből pedig az következik, hogy az eredeti Śukasaptatiban a mesék még nem éjszakánként voltak elrendezve, azaz a 70 mese nem 70 éjszakát jelentett. Hogy a mesék és éjszakák pontos egyeztetésének szándéka az eredeti műből valóban hiányzott, azt bizonyítja az is, hogy a keretmese tanúbizonysága szerint Prabhāvatī egy ideig nem gondolt házasságtörésre, azaz a papagáj mesemondása nem mindjárt a férj távozása után kezdődött. Így nyilvánvaló, hogy csak a TS és a TE eredetije alakította úgy át a mesegyűjtemény belső szerkezetét, hogy minden mese egy-egy éjszakának feleljen meg. Ebből azután az a további következtetés adódik, hogy a TS—TE eredetijének, amikor az ötnapi haladék alatt elmondott meséket az éjszakák számával összhangba akarta hozni, a TO 9—16 meséinek megfelelő meséket ki kellett hagynia. Ezek helyett azután a gyűjtemény végére más meséket illesztettek be, hogy a mesék száma 70 legyen. Végeredményben tehát Töttössynek a TO belső szerkezetére vonatkozó eredményei lehetővé teszik, hogy a Śukasaptati eredetijét egy újabb fontos ponton megközelítsük, s további bizonyítékot szolgáltatnak arra vonatkozólag, hogy a TO sokkal közelebb áll az eredeti műhöz, mint a másik két változat.

4. Nem kevésbé fontosak azok az eredmények, amelyeket Töttössy a Śukasaptati különböző változatainak szerzőire vonatkozólag elért. Itt elsősorban azt az érvelést szeretném kiemelni, amely szerint ugyan kétségtelen, hogy a TS egy jaina Śvetāmbara-nak a munkája, azonban ennek szemlélete nem vetíthető teljes mértékben az eredeti műbe vissza. E kérdés eldöntése a TS 25 = TO 39 = TE 27 mese eredeti formájának megítélésétől függ. E mese egy digambara és egy Śvetāmbara jaina szerzetes vetélkedéséről szól, amely az utóbbi győzelmével végződik. Míg azonban a TS 25 meséje szerint a Śvetāmbara feddhetetlen életet élt, addig a TO 39. és a TE 27. meséje szerint a digambara által felrótt hibát valóban elkövette, s csak ravaszsága által győzelmeskedett. Hertel úgy gondolta, hogy az eredeti formáját leghívebben a TS meséje őrizte meg, amennyiben ebben jut a Śvetāmbara álláspont a legtisztábban kifejezésre. Töttössy azonban ezzel szemben meggyőzően mutat rá arra, hogy ebben az esetben a TE és a TO változat egyezik, s mivel

egyébként a TE a TS-hez áll igen közel, egyezése a TO-ral azt bizonyítja, hogy ez, nem pedig a TS őrizte meg az eredeti mű szemléletét. E módszertani szempontból mintaszerű fejtegetések (107–115 l.) ismét arra mutatnak, hogy a TO ebben az esetben is megőrizte az eredeti Sukasaptati meséjének felfogását.

5. A TO szerzőjének kérdésében is értékes eredményeket hozott az értekezés. Hertel vette észre, hogy a H_1 kézirat utolsó lapján a következő kolophon olvasható: *śreimacciṃtāmaṇibhaṭṭānām śukasaptatiḥ samāptā*. Ebből megállapíthatónak vélte, hogy a TO szerzője Cintāmaṇibhaṭṭa volt. Van azonban ennek a kolophonnak egy nehezen magyarázható sajátossága: a Cintāmaṇibhaṭṭa név többes számban áll. Hertel elsiklott e nehézség felett, pedig ennek megoldása nélkül a kolophon értelmezése bizonytalan. Tötössy elsősorban a *ciṃtāmaṇibhaṭṭānāṃ* kifejezés közös főnévként való értelmezését ([a bölcsek köve mestereinek]) zárja ki arra utalva, hogy a *śrīmat-* jelző e kifejezés előtt feltétlenül személynévre utal. Valóban, ha az ilyen kolophonokra gondolunk, mint *iti śrīmadbhartṛhariviracitaṃ vairāgyaśatakaṃ samāptam*, akkor nehezen zárkózhatunk el ez elől az érv elől. Ami azután a többes számot illeti, ezt Töttössy azzal magyarázza, hogy a TO kéziratának másolója több kéziratot használt, amelynek kolophonjában mindenütt szerepelt a Cintāmaṇibhaṭṭa név, s ennek hatása alatt a másoló lélektanilag jól érthető nyelvi hibával a szerző nevét egyes szám helyett többes számba tette. Hogy a TO archetypusa valóban több kézirat alapján készült, mint még látni fogjuk, valóban bizonyítható.

6. Hogy valóban Cintāmaṇibhaṭṭa volt a TO szerzője, arra Töttössy még egy szellemes érvet hoz fel. A TO 16. meséje az *ašmantaka* és a *cintāmaṇi* fákról szól. A két fa közül az *ašmantaka* az óind irodalomban valóban ismert, azonban a *cintāmaṇi*-fára ez az egyetlen adatunk, s a szó jelentése ('bölcsesség köve') egyáltalán nem is illik egy fanévhez. E különös és mindeddig érthetetlen jelenséget Töttössy úgy magyarázza, hogy e mese egy allegorikus történet, amelyben a *cintāmaṇi*-fa Cintāmaṇibhaṭṭa Śukasaptati-ját, az *ašmantaka*-fa pedig a Pañcatantrát képviseli. Ilyen módon akarta a szerző nevét a mesegyűjteményben magában is elrejtve megörökíteni. Ez a magyarázat (117–123 l.) igen tetszetős, megoldja a nemlétező *cintāmaṇi*-fa problémáját és megerősíti Cintāmaṇibhaṭṭa szerzőségét.

7. Számos értékes megfigyelést és eredményt tartalmaz Töttössy értekezésében a Śukasaptati eredetijének és változatainak egymáshoz való viszonyával s keletkezési helyével és idejével foglalkozó III. rész is. Ezek közül két igen fontos új megállapítást szeretnék kiemelni. Az egyik jelentős új eredmény Naḫšabī átdolgozása és a Śukasaptati változatok egymáshoz való viszonyának tisztázása. Míg Hertel úgy gondolta, hogy Naḫšabī forrása egy az ismertektől eltérő szanszkrit Śukasaptati-változat volt, addig Töttössy (200–203 l.) meggyőzően bizonyítja, hogy Naḫšabī és a TO szorosan összefügg egymással, s ennek alapján következtetve Naḫšabī forrása éppen a TO lehetett. Természetesen ebben az esetben nem a ránkmaradt TO szövegre, még csak nem is kéziratainak feltehető, már hiányos archetypusára, hanem e változat eredeti formájára kell gondolnunk.

8. A másik érdekes új eredményt azok a megfigyelések jelentik, amelyeket Töttössy a Śukasaptati eredetijének keletkezési helyére és idejére vonatkozólag tett. Igen fontos elsősorban az a megfigyelése, hogy a TO-nak a helynevei között több gujarāti van, továbbá hogy nyelvében is megfigyelhetők bizonyos gujarāti vonások. Kár, hogy e megfigyeléseinek anyagát nem ismerteti részletesen, mert e fontos megállapításokat csak a teljes bizonyító anyag közlésével lehetne szilárdan alátámasztani. Rámutat azután arra is, hogy a TO és a gujarāti Pūrṇabhadra Pañcākhyānaka-ja, továbbá a szintén gujarāti Pañcākhyānavārttika között is összefüggés mutatható ki. Mindez amellett szól, hogy a TO valahol Gujarāt területén keletkezhetett. Nem kevésbé jelentősek Töttössynek a Śukasaptati eredetijének korára vonatkozó eredményei. Ennek meghatározására felhasználja egyrészt a Tantrākhāyika *a* és a Śukasaptati TO–TS között kimutatható kapcsolatokat. Ezek alapján úgy gondolja, hogy a Śukasaptati eredetije a Pañcatantra e változatának közelében, valahol ÉNy-Indiában íródhatott. Ez szerinte valószínűleg jaina eredetű volt, s keretmeséjében a papagáj még egy kereskedőt óvhatott egy hetairától.

A Śukasaptati eredetijének írását Töttössy 850 előttre teszi. Ez a terminus ante quem egy fontos felismerésből adódik. Abból a tényből ugyanis, hogy mind a TO-ban, mind pedig a TS-ben rājput-ellenes mesék vannak, arra következtet, hogy kellett a Śukasaptati olyan változatának is léteznie, amelynek terminus post quem-je a rājputok megjelenése és elterjedése. Terminus post quem-ként már most a rājput Pratihāra dinasztia keleti terjeszkedésének időpontját használja fel, mert a TO-ban és a TS-ben szereplő Vaṅga = Baṅgala (Bengália) országnév szerinte arra mutat, hogy a Pratihāra dinasztia keleti terjeszkedésével együtt a Śukasaptati is eljutott ÉK-Indiába, s ott egy rājput-ellenes változata jött létre, amelynek keretmeséje már hasonló volt a TO és TS keretelbeszéléséhez. A Pratihārak keleti terjeszkedése a IX. sz. első negyedében kezdődik, ezért

Töttössy 850 utáni időre teszi a rājput-ellenes keleti Śukasaptati-változat keletkezését. Ez az időpont azután természetesen *terminus ante quem* az eredeti Śukasaptati számára. A Bengáliában létrejött új, keleti Śukasaptati-változatnak volna már most Töttössy szerint a kivonata a TS és a TE, míg a TO e rājput-ellenes keleti változat mellett a nyugati eredeti Śukasaptatit is felhasználta, s így a kettő kontaminációjának tekinthető. Így elgondolása szerint a ránkmaradt TS és TE ÉK-Indiában, a TO viszont ismét ÉNy-Indiában keletkezett volna. Az ezek előzményeként feltett bengáliai változat keletkezésére vonatkozólag *terminus ante quem*-ként a TO írásnak időpontját használja fel, amely általánosan elfogadott nézet szerint 1199 azaz Pūrṇabhadra Pañcākhyānaka-jának elkészülése után esik. Ez a bonyolult feltevés- és következtetés-sorozat a következőképpen ábrázolható áttekinthetően:

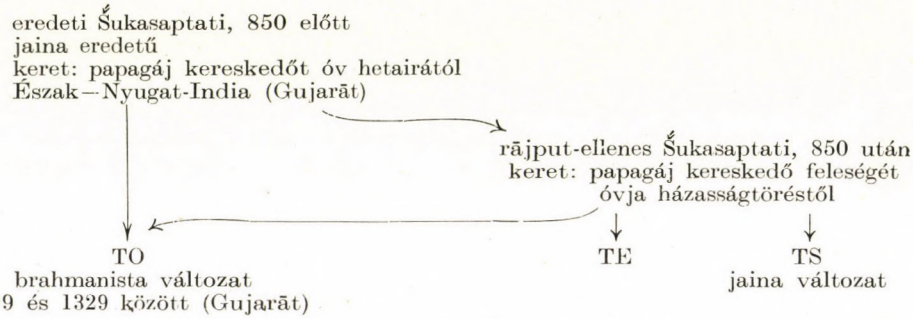

Töttössy e szellemes rekonstrukciójának elsősorban azok az elemei tekinthetők maradandó értékűnek, amelyek saját új eredményein alapulnak. Így kétségtelenül helyes az a megfigyelése, hogy a Śukasaptatiban szereplő helynevek és egyéb sajátosságok mint keletkezési helyre Gujarātra mutatnak. Értékes és meggyőző azután az az érvelése, hogy a rājputok megjelenése a Śukasaptati története szempontjából feltétlenül *terminus post quem*-ként vehető számításba.

9. Míg értekezése I. és III. részében Töttössy a korábbi tudományos irodalom eredményeinek kritikája és cáfolata útján jutott el új eredményekhez, addig munkájának a Śukasaptati és az ind társadalom viszonyáról szóló II. részében teljesen új utakon jár. Az értekezésnek ez a terjedelmes része (124—194 l.) a maga egészében önálló munka a szó szoros értelmében, mivel ez idejg még senki sem vizsgálta meg azt a kérdést, hogyan is jelenik meg az ind társadalom a Śukasaptati tükrében. Töttössy gondos elemzéseinek eredményeképpen rendkívül érdekes módon rajzolódik ki az ind társadalom képe előttünk a mesegyűjtemény írójának szemléletében, megismerjük társadalom- és vallászkritikáját. A sok új eredmény közül érdemes kiemelni azt a megállapítást, hogy a Śukasaptati meséi voltaképpen már nem mesék, hanem megközelítik, helyenként el is érik a novella műfaját. Töttössy ezt a jelenséget a mesegyűjtemény társadalmi alapjával magyarázza, s párhuzamul hivatkozik a kínai és az európai novella megjelenésének hasonló társadalmi feltételeire.

10. Végül az értekezés IV. részében a Cintāmaṇibhaṭṭa-féle Śukasaptati irodalmi jellemzését adja. E jellemzés lényegében véve rehabilitálja a Śukasaptatit, amelyről az ind irodalomtörténetben a korábban ismertté vált TS hatása alatt eléggé kedvezőtlen megítélés és értékelés alakult ki. A nagy vonásokkal megrajzolt, vázlatszerű jellemzés általában találó. A Śukasaptati stílusáról mondottakkal kapcsolatban egy érdekes összefüggésre mutathatunk rá.

Mint Töttössy megjegyzi, a TO stílusának bonyolultsága, az utánozhatatlan és lefordíthatatlan szójátékok, a rendkívül hosszú szóösszetételek a késői szanszkritra jellemzők. A kérdés azonban az, hogy milyen késői szanszkritra. Ha a szanszkrit elbeszélő irodalom stílusát vizsgáljuk, akkor azonnal szembeötlik, hogy a TO stílusa — legalább is a gyűjtemény legjobb állapotban fennmaradt szövegrészeiben — az ún. kāvya-stílus legjobb képviselőire, Daṇḍinra, Bāṇára, Subandhura és követőikre, utánzóikra emlékeztet. Az elbeszélő prózai kāvya-stílus e virágkora kb. az V—VIII. századokra tehető. Ez megfelelne az eredeti Śukasaptati keletkezési korának. Fel kell tehát tennünk, hogy a TO szövegében és stílusában jelentős mértékben az eredeti Śukasaptatit reprodukálja.

Mint láthatjuk, Töttössy értekezésének jól megalapozott eredményei teljesen új megvilágításba helyezik a Śukasaptati történetével és irodalmi értékelésével kapcsolatos legfontosabb problémákat. Már az egyes eredmények ismertetése és kritikája során

rámutattam ezek fontosságára, Töttössy értekezésének jelentőségét azonban akkor láthatjuk teljesen világosan, ha röviden felvázoljuk azt a további perspektívát, amely értekezésének ismertetett eredményeiből adódik.

Induljunk ki ismét a Śukasaptati kézirati hagyományából. Mint láttuk, a TO valamennyi kézirata egy már hiányos archetypusra vezethető vissza. Ebben az esetben azonban feltűnő, hogy a szerző nevét csak a H_1 kézirat őrizte meg, míg a többi kézirat kolophonjából hiányzik. Mi lehetett ennek az oka? A probléma megoldását a többi kéziratok kolophonja teszi lehetővé. Ez ugyanis következő: *iti kathākoše śukasaptatiḥ samāptā* azaz [így végződik a *Kathākośa*-ban (vagy: a mesegyűjteményben) a Śukasaptati]. E kolophon szerint tehát a Śukasaptati egy nagyobb mesegyűjteménybe volt beleillesztve, amelyet a kolophon *Kathākośa*-nak nevez meg. Hogy e megjelölést tulajdonnévnek vagy közös főnévnek kell-e felfognunk, nehezen dönthető el. A szanszkrit irodalomban ismeretes egy *Kathākośa* című mesegyűjtemény, ez azonban semmi esetre sem lehet kolophonunk *Kathākośa*-jával azonos. Bárhogy álljon is ez a dolog, egy kétségtelennek látszik: a szóban forgó kéziratok kolophonjából azért maradt el a Śukasaptati szerzőjének neve, mert ezek egy nagyobb mesegyűjteménynek a részét képezték, s ennek kompilátora az egész mű legvégén nyilván csak saját nevét tüntette fel. Mivel Schmidt apparatus criticus-a szerint a kolophon a KRBH kéziratokban azonos, arra is gondolhatunk, hogy ezek és a feltett archetypus között még volt egy kézirat, amelynek ezek a másolatai, s amely először hagyta el a kolophonból a Cintāmaṇibhaṭṭa nevet. Nem valószínű ugyanis, hogy a KRBH kéziratokban egymástól függetlenül pontosan ugyanazt a kolophont alakították volna ki, vagy hogy négy különböző *Kathākośa* létezett volna. Feltehetjük tehát, hogy az archetypus *y* másolatát egy mesegyűjteménybe illesztették bele, s ebből készültek azután a t_1, t_2, tb_1, tb_2, n másolatok, ezekről pedig a KRBH kéziratok, míg a réginek látszó H_1 kézirat közvetlenül az archetypusra mehet vissza, vagy azzal esetleg azonos is lehet. Sajnos e kézirat szövegéből a kolophonon kívül semmit sem ismerünk.

Mindenesetre ezek után nem lehet kétséges, hogy a Cintāmaṇibhaṭṭa szerzőnevet tartalmazó kolophon az archetypusra megy vissza. Kérdés már most, hogy a TO-nak ez az archetypusa milyen helyet foglal el a Śukasaptati szövegtörténetében. Három kétségtelen tényt állapíthatunk meg a TO-nak erről az archetypusáról: 1. hiányos kézirat volt (a keretelbeszélés eleje és vége, a 21 mese eleje, a 33. és 41. mese közepének egy része, a 65—67. mese és a 68. eleje hiányzott belőle), 2. kontaminált kézirat volt, s végül 3. már ez is csak kivonat volt. E három tény világos útmutatást nyújt a Śukasaptati korábbi kézirati hagyományára vonatkozólag.

A kézirat hiányos voltának ugyanis a következő lehetett az oka. Indiában a kéziratokat az öröklésnél gyakran több részre osztották. Tudjuk pl., hogy Kalhaṇa Rājataraṃgiṇī-jének azt a kéziratát, amelynek alapján Stein Aurél a mű kiadását elkészítette, az örökösök három részre osztották fel maguk között. Nyilvánvaló, hogy nem minden paṇḍit volt olyan szerencsés vagy ügyes, mint Stein Aurél, hogy meg tudta volna szerezni másolásra az ilyen széttagolt kéziratok valamennyi darabját. Egyes részek kieshettek, s sokszor kénytelen volt a másoló, mint a K kézirat esetében Kuppusvami, az egyes részekhez különböző kéziratokat vagy kéziratrészleteket felhasználni. Ez a mű szövegében egyrészt hiányokhoz, másrészt pedig kontaminációhoz vezetett. Hogy a TO archetypusa esetében is ez volt a helyzet, azt a hiányos szöveg kétségtelenné teszi.

De ebben az esetben azt is bizonyítani tudjuk, hogy a másoló nem ugyanannak a kéziratnak a részeit használta, hanem különböző kézirattöredékeket kontaminált. A TO szövegében két helyen is megfigyelhető az az érthetetlen jelenség, hogy egy mesén belül a szereplő személyek neve teljesen megváltozik. Így a 28. mesében a hős neve az elején *Guṇagaugaurava*, a végén pedig *Dhanabhūti*. Hasonlóképpen a 41. mesében a mese elején a férj neve *Bahubuddhi*, a feleségé pedig *Trailokyasundarī*, s így szerepelnek a mese közepén levő hiányig, az ezután következő részben azonban a férj neve már *Bahubuddhimat*, a feleségé pedig *Suratasundarī*. Mivel az utóbbi esetben a névváltozás éppen a mesében levő hiány után következik, kétségtelen, hogy a névváltozás oka egy új kéziratnak a felhasználása a másolásban. Ennek az alapján ugyancsak kéziratváltozást kell feltennünk a 28. mesében is, továbbá mindazokon a helyeken, ahol a szövegben hiány mutatkozik. Így összesen hat különböző kéziratrész vagy kézirat használatát kell az archetypus másolásánál feltennünk, azzal a megszorítással, hogy e különböző kéziratok közül egyik-másik lehetett ugyanannak a kéziratnak a darabja. Lehetséges tehát, hogy a másolásnál kimutatható hat kéziratváltozás voltaképpen csak három vagy négy különböző kéziratot jelent.

E megfigyelések lehetővé teszik, hogy a TO szövegtörténetét a fennmaradt kéziratok archetypusának keletkezését megelőző időbe is nyomon követhessük. Az elmondottak-

ból ugyanis kétségtelen, hogy a TO-nak a korábbi szöveghagyományt kontamináló archetypus előtt már több szövegváltozata volt. Azt is megállapíthatjuk, hogy ezek a változatok nemcsak egyes részletekben, így a nevekben különböztek egymástól, hanem valószínűleg terjedelemben is. Ha ugyanis a TO szövegét a kéziratok által világosan kivonatnak mondott TS-szel összehasonlítjuk, akkor azt a meglepő megfigyelést tehetjük, hogy a Textus ornatior szövege sok helyütt rövidebb vagy hiányosabb, mint a kivonat TS-é. Ez nyilvánvalóan azt bizonyítja, hogy a TO sem tekinthető már teljes terjedelmű változatnak, hanem a TS-hez hasonlóan kivonat volt.

Már Töttössy megfigyelte, hogy a TO-ban a mesékben a versek száma a gyűjtemény vége felé erősen csökken. Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy ezzel együtt a mesék is sokkal vázlatosabbakká válnak. Ezt aligha írhatjuk az archetypus másolójának rovására, mert az olyan szolgai módon követte kéziratait, hogy még a különböző változatok közötti ellentmondásokat sem simította el. Így arra gondolhatunk, hogy azok között a kéziratok és kézirattöredékek között, amelyeket a TO archetypusának másolója kontaminált, voltak az eredeti terjedelmét és szövegszerűségét teljesebben megőrző változatok és voltak erősen lerövidített kivonatok. A bevezető keretmese a mű elején pl. olyan részletes, hogy valószínűleg eléggé közel állhat az eredetihez. Ahol erős rövidítéseket figyelhetünk meg, ott nem annyira átfogalmazásról, hanem — mint a TS-ral való összehasonlítás mutatja — egyes részek mechanikus kihagyásáról van szó.

Mindez arra mutat, hogy TO-nak többféle változata volt korábban, s ezeknek a roncsait őrzi a fennmaradt kéziratokból kikövetkeztethető archetypus. Felmerül már most az a kérdés, hogyan viszonylott a TO-nak az archetypusból kikövetkeztethető teljesebb változata az eredeti Śukasaptatihoz. E nehéz kérdés megoldását Töttössy ismertetett eredményei teszik számunkra lehetővé. Ezek alapján ugyanis kétségtelen elsősorban, hogy a TO az eredeti Śukasaptatinak mind a keretmeséjét, mind pedig az egyes mesékhez használt keretszerkezetét megőrizte. Igen fontos elem a TO és az eredeti Śukasaptati viszonyának megállapításában azután a TO 5—17. meséinek kérdése. Itt, mint láttuk, szintén a TO őrizte meg az eredeti meseszerkezetet.

Ezen a ponton egy igen lényeges kérdéshez érkeztünk el. Mivel éppen ebben a részben szerepel a Cintamāṇī-fáról szóló mese, amelynek allegóriája mögött Töttössy szellemes és igen valószínű feltevése szerint a szerző Cintāmaṇibhaṭṭa rejtőzik, szükségképpen az a következtetés adódik, hogy amennyiben ez a meseszerkezet és a Cintāmaṇi-fáról szóló mese már az eredeti Śukasaptatiban megvolt, akkor Cintāmaṇibhaṭṭának az eredeti Śukasaptati szerzőjének kell lennie! Töttössy ugyan Hertel hatása alatt, aki Cintāmaṇibhaṭṭát csak a TO szerzőjének tartja, felteszi, hogy az ötnapi haladék ötödik napján mondott mesék, s különösen a Cintāmaṇi-fáról szóló, csak Cintāmaṇibhaṭṭa újításaként került a mesegyűjteménybe. Ez a feltevés azonban nem szükségszerű, mert ha Cintāmaṇibhaṭṭa volt az eredeti Śukasaptati szerzője, akkor természetesen a Cintāmaṇi-fa meséjének is már az eredetiben meg kellett lennie.

Egyébként is van Töttössynek egy finom megfigyelése, amely kizárja azt a lehetőséget, hogy a TO 5—17. meséi közül az utolsóelőtti egy vagy két mese utólag került volna bele a meseszerkezetbe. Töttössy észrevette ugyanis, hogy a többi mese közepén feltett kérdésnek a TO 5—17. meseszerkezetében a 11. mesében a papagáj és Prābhavatī beszélgetése felel meg. Ez ugyanúgy tagolja két részre az egész mesecsoportot, mint a többi egyes mesét a közepükön feltett kérdés. Nyilvánvaló már most, hogy itt egy tudatos, szimmetrikus szerkesztéssel van dolgunk, mert a 11. mese éppen a középső helyet foglalja el a mesecsoportban:

6, 7, 8, 9, 10—11—12, 13, 14, 15, 16

Ha már most feltesszük, hogy a 15—16. mese eredetileg hiányzott, akkor teljesen felborítjuk ezt a szimmetrikus szerkezetet. Csak abban az esetben lehetne tehát arról szó, hogy a Cintāmaṇi-fa meséje késői hozzátétel, ha az eredeti Śukasaptati belső szerkezetében minden mese egy-egy éjszakának felelt volna meg. Hogy azonban ez valószínűtlen, arra már előbb rámutattunk, s az ott felsorolt érvekhez még azt is hozzátehetjük, hogy a Śukasaptati Naẖšabī készítette perzsa változata (1329-ből) világosan megőrizte még a Śukasaptatinak azt az eredeti szerkezetét, amelyben a papagáj egy éjszaka olykor több mesét is elmondott.

Nagyon valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy a TO feltehető teljesebb változata nemcsak az eredeti Śukasaptati keretmeséjét, mesetechnikáját és belső szerkezetét, hanem szerzőjének nevét is megőrizte. Ebben az esetben pedig kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a TO-nak ez a teljesebb, korábbi formája lényegében véve az eredeti Śukasaptatival volt azonos. Ebben az összefüggésben nyer igazán jelentőséget Töttössynek az az eredménye, hogy a Naẖšabī készítette perzsa átdolgozásnak a forrása csak a TO lehe-

tett. Ez a megállapítás ugyanis a fentebbi következtetések megvilágításában annyit jelent, hogy Nahšabī voltaképpen még a Śukasaptati eredeti formáját ismerte és használta.

Felmerül már most az a kérdés, hogy Pūrṇabhadra 1199-ben befejezett munkájának felhasználása a TO részéről, amelyet Hertel nyomán általában feltesznek, nem mond-e ellent annak a feltevésnek, hogy a TO lényegében véve az eredeti Śukasaptatit képviseli számunkra. Hertel ugyanis utalt arra, hogy Hemacandra egy nem sokkal 1160 után, de mindenesetre 1199 előtt írott munkájában már utal a 70 mesét elmondó papagájra, azaz a Śukasaptatinak már 1199 előtt léteznie kellett. Annak bizonyítékául, hogy a TO szerzője Pūrṇabhadra munkájából merített, a TO 12 = Pūrṇabhadra III. 16., 17. meséjét szokták felhozni. Itt ugyanis két mesének az egymásba kapcsolásáról van szó, amelyet egyébként korábbról nem tudunk kimutatni. Mivel a keretmese a TO-ban csökevényesebb, mint Pūrṇabhadránál, ezért felteszik, hogy a TO ezt Pūrṇabhadrától vette át.

A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. Elsősorban is a TO 12. meséjének keretelbeszélése voltaképpen nem azonos Pūrṇabhadra III. 16. meséjével, hanem csak távolról hasonlít hozzá. Azután a keretbe foglalt mese a TO-ban sokkal részletesebb és hosszabb, mint Pūrṇabhadra III. 17. meséje. Ez már önmagában is valószínűtlenné teszi, hogy a TO e meséje Pūrṇabhadra munkájából való átvétel lenne. Ha pedig a két mesét egymással szövegszerűen is összehasonlítjuk, akkor kiderül, hogy a kettő között a legcsekélyebb szövegszerű egyezés sem mutatható ki, következésképpen tehát egyáltalán nem bizonyítható, hogy a TO azaz feltevésünk szerint a Śukasaptati eredetijének szerzője Pūrṇabhadra munkáját használta volna. A szóban forgó mese mindkét írónál valószínűleg közös korábbi forrásból származik.

Hogy az eredeti Śukasaptatit valóban Cintāmaṇibhaṭṭa írta, akiben Töttössyvel együtt a TO keretelbeszélésének śaiva jellege alapján minden valószínűség szerint egy śaiva brāhmaṇát láthatunk, azt Töttössynek a TO 39 = TE 27 = TS 25 mese eredeti formájára vonatkozó megállapításai is megerősítik. Sikerült neki ugyanis kétségtelenné tennie, hogy e mese eredeti alakját és szemléletét a TO és a TE őrizte meg, amelyekben az olvasó előtt mind a śvetāmbara, mind pedig a digambara jaina barát lejáratja magát. Nyilvánvaló már most, hogy ezt a mesét sem egy śvetāmbara, sem pedig egy digambara jaina nem írhatta, mert az a saját szektájabelit feltétlenül tisztaként állította volna be, mint ahogy a mesét a TS śvetāmbara szerzője valóban ilyen értelemben alakította is át. A mindkét jaina szektát hátrányosan beállító mesét csak egy brāhmaṇa írhatta. Ebből természetesen az is következik, hogy az eredeti Śukasaptati nem lehetett jaina jellegű munka. Valóban, a TO-ban nem is találunk egyetlen kizárólag jaina elemet sem. A vallásnak az a kritikája, amelyet benne megfigyelhetünk, megtalálható a Pañcatantra brahmanista eredetibb változataiban és más brāhmaṇa szerzőktől írt mesegyűjteményekben is. A Śukasaptati jaina átdolgozását csak a TS śvetāmbara szerzője valósította meg.

Mint láthatjuk, minden jel arra mutat, hogy a TO-ban lényegében véve az eredeti Śukasaptati őrződött meg, amelynek szerzője egy Cintāmaṇibhaṭṭa nevű śaiva brāhmaṇa volt. Az eddigi kutatások az eredeti Śukasaptatit teljesen elveszettnek tartották. Hogy a szanszkrit irodalomnak ez a híres alkotása a múlt homályából most kibontakozott előttünk, az éppen Töttössy rávonatkozó kutatásainak köszönhető.

HARMATTA JÁNOS

OPPONENSI VÉLEMÉNY
TÖTTÖSSY CSABA «A ŠUKASAPTATI ÉS AZ IND TÁRSADALOM» C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

Töttössy Csaba disszertációjának értékes összehasonlító irodalomtörténeti anyagát elsősorban egy olyan mesegyűjteménnyel óhajtom kiegészíteni, amelynek a Šukasaptatival összevethető anyaga új adatokkal erősítheti meg a munka lényeges eredményeit. Ez a szír nyelvű «Sindban vagy a hét bölcs mester» c. mesegyűjtemény, amely — mint ismeretes — görög, arab és héber feldolgozásban is fennmaradt és különösen nagy hatást tett egy spanyol átdolgozás révén a nyugati irodalomra. Mas'ûdî arab történetíró már 950 körül ismeri a Sindbanról szóló hagyományt, nyilván az arab feldolgozás alapján, tehát a szír szöveg ennél is korábban keletkezett. Ezek szerint a Sindban szír verziója feltétlenül korábbi, nemcsak a Šukasaptati mindhárom mai verziójánál, hanem annál a csupán rekonstruálható, 1199 előtti szövegnél is, amely a ma számunkra hozzáférhető három recenziónak közvetlen forrása. Továbbá az is eléggé elfogadott tény, hogy a Sindban egy közvetlenül nem ismert indiai szövegen alapszik. A Sindban meséi között legalább négy, a Šukasaptatival párhuzamos olyan történet van, amely nem található meg sem egyfelől a Kalila wa-Dimna, sem másfelől a Pañcatantra-gyűjteményben, tehát ezeknek a Sindban és a Šukasaptati egy korábbi verziójával való közvetlen kapcsolata joggal feltételezhető. A Sindban gyűjtemény keretét, mint ismeretes, hét bölcs harca adja meg egy gonosz asszony ellen Kuraš király fiának életéért. A keret itt kettős: egyfelől a «gonosz asszony» akarja meséivel, példázataival a királyt fiának kivégzésére rábírni, vele szemben pedig a hét bölcs az asszonyi furfangról szóló mesék és példázatok segítségével akarja rábírni a királyt, hogy ne hallgasson a gonosz asszonyi szóra. A bölcsek által felhozott történetek általában házasságtöréssel kapcsolatos női furfang különböző módozatairól szólnak, és szemmel láthatólag sokkal kidolgozottabbak és irodalmi szempontból színvonalasabbak az asszony jórészt vázlatos, de gyakran ízetlen, történeteinél. Mind a négy, a Šukasaptatival érintkező elbeszélés ez utóbbi kategóriához tartozik, tehát házasságtörő nők különböző ravaszkodásairól szól.

A kétféle feldolgozás egymáshoz való viszonyát szemléletesen mutatja pl. a Sindban-gyűjtemény második filozófusa második meséjének a Šukasaptati TO 35. meséjével való összehasonlítás. Mindkettő az asszony és két szeretője — világirodalmi szempontból is nevezetes, mert nagyon sokszor feldolgozott — motívumából indul ki. A Sindban verziója az egyszerűbb. Egy asszony — társadalmi helyzetéről a mesében nincs szó — egyszerre szeretkezik a király egy emberével és annak szolgájával. Hazatérő férjét azzal nyugtatja meg, hogy a király embere elől menekülő szolga nála keresett menedéket, ő csak emberbarátságból bújtatta el. A jóhiszemű férj nagyon megdícséri feleségét vallásos tettéért. A Šukasaptati verziója társadalmilag és lélektanilag is elmélyíti a történetet. Az asszony férje féltékeny rájput, aki oktalan szerelemféltésében elzárja, üti-veri feleségét, s ezzel szinte belehajszolja a házasságtörésbe, amelyet ebben a verzióban a helység előljárójával és ugyanakkor annak fiával is elkövet. Már most szembetűnő, hogy a Šukasaptati elbeszélésének befejezése illogikus Sindban nagyon is logikus befejezésével szemben, mert egy betegesen féltékeny, rosszindulatú férjről, aki minden ok nélkül is gyanúsítja feleségét, aligha tételezhető fel olyan fokú jóhiszeműség, hogy éppen akkor higyjen felesége szavainak, amikor történetesen két férfit is ott talál saját házában, míg a Sindban-mese eleve is jóhiszemű, kicsit együgyű férjéről ez a hiszékenység inkább feltételezhető. A Šukasaptati elbeszélése azonban csak a saját maga által nyújtott többlet által vált illogikussá. Ez a többlet egyrészt a történetnek konkrét társadalmi helyzetbe való beillesztéséből, a társadalmi mondanivalóból, nevezetesen a rājput-ellenességből adódott (a megcsalt férj megérdemli sorsát), másrészt abból a törekvésből fakad, hogy a nő házasságtörését lélektanilag motiválja és erkölcsileg is mintegy igazolja. Ez a két körülmény: a konkrét társadalmi környezet megteremtése és a lélektani motiváció nyújtja éppen a

novella többletét a mesével szemben. Az a tény pedig, hogy a cselekmény ezáltal veszít eredeti logikájából, bizonyítja a történet eme finomításának és fejlesztésének utólagos, azaz átdolgozásából eredő voltát. Tehát ez a szerény elemzés új oldalról erősíti meg a disszertációnak azt a helyes felismerését, hogy a rājput-ellenes társadalmi tendencia csak egy későbbi átdolgozás során került a műbe. Viszont ami a disszertációban csak elméleti rekonstrukció, a Sindban-verzió megismerése által kézzelfogható eredménnyé válik, hiszen így szembesíthetjük közvetlenül a korábbi verziót a későbbi, novellisztikus igényű átdolgozással.

Bonyolultabb az összefüggés egy másik párhuzam, nevezetesen a Sindban-féle harmadik filozófus meséje és a Šukasaptati első története között. Ez szintén ismert motívumot: a «férj a szerető helyett» címet viselhető anekdotát dolgozza fel. A közös cselekmény vázlatosan a következő. Egy keritőnő, az elutazott férj távollétét felhasználva, rábírja annak feleségét, hogy fogadja el ifju megbízója kegyeit. A feleség el is küldi a fiatalemberért, azt azonban a kerítőnő összetéveszti a férjjel és őt hívja szerelmi kaland reményében saját házába, saját feleségéhez. A kínos helyzetben a furfangos nő találja fel magát előbb, férje bűnbánóan kér tőle bocsánatot. Itt a Sindban verzió teljesebb, és motiváltabb. A kerítőnő azzal bírja rá a feleséget a hűtlenségre, hogy megbízója, aki varázsló, ellenkező esetben kutyává fogja változtatni. A férjjel való találkozás pillanatában a nőnek az az ötlete támadt, hogy ő — tudomást szerezve férje hazatéréséről — a kerítőnővel összejátszva, csak próbára akarta tenni férjét. A Šukasaptati ezt a motívumot nem ismeri, a nő itt minden érvelés nélkül csak veszekedni kezd férjével. Talán nem megyünk túl messzire, ha itt is, mindkét motívumbeli eltérés esetében a Šukasaptati szerzőjének szándékos változtatására gondolunk. Célja egyfelől a csodás elemek racionálisabb elemmel való felcserélése lehetett, másfelől pedig az asszony szavainak lerövidítésével a sűrítés tendenciájának tett eleget. Ez a megfigyelésünk szintén megfelel a disszertáció ama megállapításának, hogy a TO, vagyis a teljesebb szöveg is egy még bővebb szöveg lerövidítéseként keletkezett, s ennek további egyszerűsítéséből és tömörítéséből jött létre lényegében a TS. A disszertáció azt is kimutatja, hogy amint a Šukasaptati szerzője műve során előrehaladt, a tömörítés és rövidítés egyre inkább érvényesül magának a TO-nak későbbi meséiben is, amelyekből pl. a költői betétek is elmaradnak. A disszertációnak ezt a helyes megállapítását most azzal egészíthetjük ki, hogy a rövidítés tendenciája enyhébb mértékben már a TO szövegének kezdeti részeiben is érvényesül, később egyre fokozódik, és hogy ennek a sűrítésnek áldozatul eshettek bizonyos lélektani finomságok is.

Egy harmadik párhuzamot nyújt a Sindban gyűjtemény egyetlen papagáj-elbeszélése, amely azonban nem keretjellegű. Tartalma röviden a következő: az útnak induló férj a papagájt bízza meg felesége őrzésével, az asszony házasságtörést követ el, a papagáj, ill. pontosabban a szír szövegben «az emberi nyelven beszélni képes madár» סרחתא דמללא בלשנא דאנשא el is árulja a férjnek a történteket, a furfangos asszony azonban túljár a papagáj eszén is, mire a férj dühében megöli a papagájt: ilyen határtalan a női furfang, amely nemcsak férjek, hanem papagájok eszén is túl tud járni. Nyilvánvaló, hogy a Sindbannak ez az elbeszélése, amely egyes motívumaiban érintkezik a Šukasaptati keretelbeszélésével, ahol a papagáj sikerrel lebeszéli a nőt meséivel a házasságtörésről, nem lehet forrása vagy korábbi formája a keretelbeszélésnek, hiszen nem illeszthetők bele a Šukasaptati meséi, viszont történetileg megfogható korai párhuzama a házasságtörést leleplező vagy megakadályozó jóindulatú papagáj motívumának. Az érdekesség az, hogy a disszertáció is felsorolja ezeknek a papagáj-elbeszéléseknek négy típusát, éspedig:

a) a papagáj az elutazott kereskedő feleségét visszatartja a házasságtöréstől,

b) az elutazott kereskedő felesége elköveti a hűtlenséget, férje ezt másoktól megtudja, feleségét elkergeti, az tévedésből a papagájon akar bosszútállni, meg akarja ölni, az azonban megmenekül és végül ő békíti ki a házastársakat.

c) a papagáj egy kereskedőt akar óvni egy hetairától, az meg akarja ölni a madarat, amely azonban megmenekül és bosszút áll rajta.

d) a papagáj a házasságtörő királyt vagy királyfit akarja visszatartani tervétől.

A Sindban-féle verzió az itt felsorolt négy típus közül a Šukasaptati *b)* típusához áll legközelebb, de a Sindban verziójához képest már ez a *b)* típus kontaminált: a Sindban-verzió végrehajtott bosszúját a Šukasaptatiban a papagáj kalandos megmenekülésének bonyolult története helyettesíti. A Sindban gyűjtemény tehát a Šukasaptati valamelyik verziójánál korábbi, eredeti, de az ottani *b)* verzióhoz legközelebb eső, annak irodalmilag közvetlen előzményét képviselő változatot közöl. Ez a megfigyelésünk ismét megfelel Töttössy álláspontjának, aki azonban csak annyit állapít meg, hogy Hertel feltevésével szemben a *c)* típus nem lehet a legrégibb verzió és nem állítható az, miszerint az *a)* típus a *b)* típus közvetítésével a *c)* típusból fejlődött volna ki. A valóság nyilván az, hogy a beszélő és bosszuló állat ismert és rengeteg összefüggésben fel-felbukkanó motívumából

kiindulva (gondoljunk pl. Ibykos darvaira), a házasságtörést eláruló vagy megakadályozó, beszélni tudó papagájról is különböző elbeszélések szóltak, amelyek közül azonban csak az egyik volt alkalmas arra, hogy egy nagy mesegyűjtemény keretmeséjévé váljék. Tehát a disszertáció szerzőjével együtt, elfogadhatatlannak kell tekintenünk Hertel rekonstrukciós kísérletét, aki a különböző, egymással párhuzamos variánsok között az irodalomtörténeti összefüggés vonalát meg akarja rajzolni. Harmattával is teljesen egyetérthetünk abban, hogy a különböző papagájtörténetek közül csak *egy* és ez is egyszeri alkalommal válhatott a Śukasaptati keretmeséjévé. Amióta ez a mesegyűjtemény «A papagáj 70 meséjéről» ilyen címen létezett, azóta csak a gyűjtemény élén álló papagájtörténet és nem annak valamely eltérő verziója volt alkalmas keretelbeszélés céljaira. Viszont az is kétségtelen, hogy a gyűjtemény régebbi motívumokat, kész elbeszéléseket, sőt esetleg egész elbeszélésciklusokat beleaplikált művébe, a Pañcatantrát pl. tudatosan felhasználta és ugyanígy használta fel a szír Sindban-gyűjtemény indiai eredetijét, ill. forrását. Megfigyelhettük, a korábbi források és verziók átdolgozásának a Śukasaptati szerzője által tudatosan alkalmazott módszereit és elveit is.

A Sindban mesegyűjteménnyel párhuzamos történetek és ezek jellege alapján hajlandó lennék feltételezni azt is, hogy a Śukasaptati egyik, talán közvetlen irodalmi előzménye vagy forrása — de nem a Śukasaptatinak magának egy korábbi formája — lehetett egy olyan mesegyűjtemény, amelynek centrális kérdése a főként házasságtörésben megnyilatkozó női furfang volt. Ez megindokolná, hogy ez a téma miért játszik százalékszerűen is olyan nagy szerepet a Śukasaptati történetei között. Ha egy ilyen forrás vagy előzmény létezését feltételezhetjük, erre vontakoztathatjuk Hertel feltevését, amely szerint a mesék eredeti kerete egy olyan elbeszélés-gyűjtemény volt, amely egy királyfit akar távoltartani egy hetaira csábításaitól. A disszertáció Hertelnek evvel a feltevésével szemben nem foglal eléggé egyértelműen állást. Munkája elején elutasítja, összegezésében, a Śukasaptati korábbi formáit rekonstruáló zárófejezetében viszont elfogadni látszik. Annyiban teljesen igaza van Töttössynek — sőt, azt merném állítani, hogy feltevése meggyőzőbb, mint ahogy ő maga elképzeli —, hogy a Hertel által rekonstruált mesekeret nem lehetett magának a Śukasaptatinak a korábbi kerete. Ezt meggyőzően bizonyította be Harmatta János fentebbi érvelése is. Viszont, éppen a Sindban-gyűjteménnyel való párhuzam révén nem tartom kizártnak azt, hogy ennek a mesegyűjteménynek összeállítója, Cintāmaṇibhaṭṭa egy korábbi ilyen jellegű gyűjteményt használt fel és ugyanennek egyes meséit vette át a Sindban-gyűjtemény is. Ez egyébként tökéletesen egybevág Töttössynek a 16. meséről szóló, már említett elemzésével, amelyről kimutatta, hogy ez szinte irodalmi hitvallása a gyűjtemény összeállítójának magának Cintāmaṇibhaṭṭának. Ti. ebben az esetben a szerkezetileg önálló egységet képező 5—17. számú, összesen 13 mesét, amelyek kerek és szimmetrikus egységet képeznek, s amelyek közül éppen az utolsó tartalmazza az egész mesegyűjtemény összeállítójának, irodalmi hitvallását, olyan betétnek tekinthetjük, amelynek az egész keretbe való beillesztése a szerkesztő, Cintāmaṇibhaṭṭa személyes leleménye. A Śukasaptati legfontosabb irodalmi előzményeiként tehát a Pañcatantrát és a Sindban-gyűjtemény alapján rekonstruált hetaira-történeteket vélem felismerni.

E korábbi forrásokat és meseváltozatokat a mi gyűjteményünk szerzője tudatos irodalmi módszerekkel dolgozta egybe. Az átdolgozás fő tendenciái: a történetnek konkrét társadalmi környezetbe való helyezése, nevekkel való ellátása, tehát ilyen értelemben is konkretizálás, a mélyebb lélektani motiválásra való törekvés és a szétfolyó történetek tömörítése. Magasfokú irodalmi tudatosságára vall, hogy a jórészt erkölcstelen tartalmú, sikeres házasságtörésekről szóló elbeszéléseket egy erkölcsös tendenciájú keretbe tudta beállítani, amelyben a sikeres házasságtörésről szóló történetek végül is egy házasságtörési kísérlet eredményes megakadályozását szolgálják.

Ez az irodalmi tudatosság önmagában is jogosultnak mutatja Töttössynek azt a műfaji meghatározását, hogy ez az ún. mesegyűjtemény valójában novellákat tartalmaz. Ezt legfeljebb azzal módosítanám, hogy egyes történeteket inkább az anekdota műfajba sorolnék. A novellák kialakulásának társadalmi feltételeit is, elsősorban kínai párhuzamok alapján, meggyőzően vázolja fel a disszertáció. Ehhez kiegészítésként hivatkozhatnánk az ún. hérodotosi novellák kialakulásának teljesen analóg társadalmi körülményeire és részben azonos tendenciájára. Gondoljunk pl. Rampsinitos fáraó és a sírrabló történetére, amelyben Hérodotos szemmel láthatóan a rabló oldalán áll rokonszenvével.

Finom megfigyelésekben gazdag az az ismertetés, amelyet a disszertáció az egyes társadalmi kategóriáknak a mesegyűjteményben való szerepeltetéséről és jellemzésükről ad. Ezzel kapcsolatban csak egy kérdést szeretnék felvetni. A Śukasaptati szemlélete az egyes társadalmi kategóriák tipikus jellembeli sajátságairól mennyiben sajátja a Śukasaptati szerzőjének és mennyiben vesz át hagyományos ill. stereotippá vált jellemzése-

ket? A disszertáció pl. helyesen állapítja meg, hogy a mesegyűjteményünk királyai általában önző, érzéki, csak személyi élvezetükkel törődő és nem túlságosan kiemelkedő szellemi adottságokkal rendelkező emberek. De ugyanezt a király-szemléletet találjuk meg pl. Hérodotos elbeszéléseiben. Hérodotos királyai, elsősorban a keleti despoták sem csillognak szellemi kiválóságukkal. Legtöbbjük másnál hordja az eszét, vagy feltűnik mellettük a náluk sokkal okosabb miniszter, testőr-parancsnok, stb. Ilyen tipikus királyalakok: a lydiai Kandaulés, a perzsa Kambysés, sőt maga Dareios is. Hérodotos elbeszéléséből elég világosan kitűnik, hogy a mágusok feletti győzelmét Dareios csak Otanés bölcs tanácsainak, a királyi koronát pedig Oibarés nevű lovásza kitűnő ötletének köszönheti. De ugyanez a koncepció tűnik elénk az ótestamentum egy olyan könyvéből, amely keletkezési idejét tekintve valamivel későbbi Hérodotosnál: Eszter könyvére gondolok. Ez is tipikus ókori keleti novella. Ennek király-hőse, Ahasvérus is korlátolt és érzéki zsarnok, akit egyrészt szépséges felesége, másrészt ravasz és okos minisztere ujja körül tud forgatni. A tehetségtelen király és ügyes miniszter ellentéte tehát nem a Šukasaptati mesegyűjteményének sajátja, hanem stereotip típusa az ókori keleti meséknek és novelláknak, hiszen ilyen motívumokkal már az Achikár gyűjteményekben is találkozunk. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy a Hérodotosi novellák, az Achikár történetek, az ótestamentumi Eszter könyve mögött rejlő ókori keleti történeti valóság nem tért el lényeges vonásaiban a koraközépkori Šukasaptati-történetek társadalmi valóságától. A mesegyűjtemény szerzője tipikus és hagyományos, konkrét és stereotip társadalmi mondanivalót egyesített a maga irodalmi alkotásában, de a régebbi elemeket csakúgy, mint a csak saját korára jellemzőket — pl. a rājputok szerepeltetését — a maga kora konkrét valóságába tudta belehelyezni.

Foglaljuk össze a disszertációról mondottakat. Érdemes és értékes munkával állunk szemben. A disszertáció a tárgyául szolgáló mesegyűjtemény problematikáját alaposan ismeri, az eddig felvetett megoldási kísérleteket kritikailag feldolgozza és továbbfejleszti, az eddig felvetetteken túl új, a kutatás által jelentőségükben fel sem ismert problémákat vet fel és vagy véglegesen sikerül ezeket megoldania, vagy legalábbis továbbviszi a kutatást a végleges megoldás felé. Az eddigi eredményeiből levonható konkrét következtetések mellett a kutatás új távlatai felé is mutat, s ezeknek körvonalait maga is világosan látja. Az opponensi vélemények nem annyira korrigáló, mint inkább kiegészítő jellegűek és céljuk — mint a jelen opponensi véleményé is — elsősorban az, hogy a Szerző figyelmét további összefüggésekre és kutatási feladatokra felhívják.

Hahn István

MAKKAY JÁNOS

A KRONOS—KUMARBI—ENLIL PROBLÉMA

A Kronos—Zeus közötti viszonnyal, történeti és időrendi értelmezésével a vallástörténeti kutatás régóta és minden részletre kiterjedően foglalkozott. Nem állíthatjuk ugyanezt az Uranos—Kronos viszonyról. A vélemények egyik csoportja abban foglalható össze, hogy Kronos a Zeus általános tiszteletét, tehát a már régebben is biztosan indoeurópainak tartott kort megelőző időszak őslakossága által tisztelt pantheon feje volt.[1] E megelőző korszak ethnikumának a meghatározása részben a régészet eredményein alapul, és ma még nehézségekbe ütközik. A lineáris B írás megfejtése és tanulságai azonban lehetővé tették, hogy a biztosan indoeurópai időszak kezdetét egészen a Középső Hellasi időszak (Middle Helladic) kezdetéig visszavigyük.[2] Az ezt megelőző 3. évezred őslakossága azonban ugyancsak kapcsolatba hozható a legkorábbi indoeurópainak gyanítható ethnikumokkal. Véleményünk szerint a fent említett Uranos—Kronos—Zeus viszony időrendi kérdéseit feltétlenül el kell választani a Kronos feltételezett ősi kultuszát hordozó ethnikum közelebbi meghatározásától. Az alábbiakban ebből az elgondolásból kiindulva a Kronos-mitosz legkorábbi európai felbukkanására vonatkozó kérdéseket vizsgáljuk meg.

Kétségtelen, hogy a Kumarbi-történet és az Ullikummi-ének felfedezése az összes eddigi következtetések felülvizsgálatát hozta magával.

A fenti történettel E. Forrer 1930-ban,[3] majd részletesen 1936-ban[4] foglalkozott. Hettita nyelven fennmaradt hurrita mitosznak tartotta, és felismerte a babiloni és görög mitoszokkal való kapcsolatait; az időben közbeeső mitoszt összekötő láncszemnek tartotta. Szerinte Hésiodos személyes kapcsolatai révén az ő idejében került el először Görögországba az istenkirályságok története Kisázsiából, ahol a hettita birodalom megszűnése után is megmaradt a nép ajkán.[5]

A legfőbb ellenvéleményt F. Dornseiff nemsokára közölte. Eszerint az Uranos—Kronos történet magva ugariti eredetű és Hésiodos valami módon Föniciából vette át vagy kapta.[6] H. G. Güterbock 1938-ban két, Forrertől eltérő megállapítást tett. Szerinte a mitosz magva nem ábrázol történeti hátteret, és nem hurrita, hanem sumer eredetű.[7]

E. A. Speiser ebből indult ki. Rámutatott, hogy a Kumarbi-történet magvát a hurriták Sargon-kori források alapján Észak-Mezopotámiában vették át és tovább alakították.[8] Feltételezi sumer előzményét és elismeri, hogy rokon a görög adatokkal.

W. Staudacher 1942-ben az Uranos—Kronos történetét vizsgálta. Megállapítja, hogy a sarlónak a föld és ég elválasztására (melyet Uranos és Gaia elválasztása szimboli-

[1] *Makkay J.* : Acta Arch. Hung. 16 (1964).

[2] Legújabban *G. E. Mylonas* : Archaeology 15 (1962) 213—214. és Hesperia 31 (1962) 289—309.

[3] Journal Asiatique 217 (1930) 138—139.

[4] Annuaire de l'Institut Phil. et Hist. Orient. et Slaves, Mélanges F. Cumont. 4 (Bruxelles, 1936) 687—713.

[5] Uo. és FuF 1935. 398—399.; 1938-ban újból foglalkozik ezekkel a forrásokkal. Atti del XIX. Cong. Int. Or. Roma (1938) 59—63.

[6] L'Ant. Class. 6. (1937) 231—258.

[7] ZAssyr. 44 (1938). A szövegek legteljesebb gyűjteményét *H. Otten* közölte: Mythische und magische Texte in hethitischer Sprache. KUB XXXIII (1943) 92—122: Ismerteti *H. G. Güterbock* : Or. 12 (1943) 344—355.

[8] JAOS 62 (1942) 98—102. Ilyen továbbalakításnak látja azt, hogy Kumarbi leharapja Anu testrészét, majd terhes lesz (18. j.).

zál[9]) való felhasználása és a sarló(fegyver) is keleti eredetű. A mitosz szerinte direkt függőségben van az előázsiai kozmogóniáktól.[10]

Güterbock1946-ban azt mondja, hogy a két hurrita történet pontos babilóniai analógiái eddig nincsenek meg. Sok elemük azonban csak onnan származhat. Hasonlónak és keleti eredetűnek látja a Kronos-mitoszt is, mely szerinte Fönicián keresztül jutott volna el görög földre.[11] R. D. Barnett ezt elfogadja s a Ras Šamra-ban talált mykénéi leletekben ilyen kapcsolat bizonyítékát látja, Kréta közvetítő szerepe mellett.[12] E. H. Sturtevant viszont fenntartással fogadta a Kumarbi és Kronos mitoszok közötti hasonlóságokat.[13]

Güterbock 1948-ban újabb fontos megállapításokat tett. Így azt, hogy a Kumarbi-mitosz elemeinek a hettita birodalom felbomlása *előtt* kellett elkerülniök Föniciába. Ezt az utat a Ras Šamra-ban talált hurrita-nyelvű töredékek mutatják.[14] Görögország felé Fönicia lehetett a közvetítő, de erre Güterbock szerint még alig van bizonyíték. A. Goetze Güterbock és Speiser véleményéhez hasonlóan nyilatkozott.[15]

R. Dussaud feltételezi, hogy a Kronos-mitosz Föniciából került Görögországba, azonban továbbra is azt állítja, hogy nem hurrita, illetőleg mezopotámiai, hanem föniciai eredetű.[16] Ez a vélemény még akkor is nehezen fogadható el, ha tudjuk, hogy a mitosz tárgyi analógiái nagyrészben hiányoznak a babilóni forrásokból.[17] Otten megállapítja, hogy a hurrita—hettita és a görög mitosz kapcsolata, mind a Kronos-Kumarbi, mind a Typhon epizódban igen szoros. Ő hurrita eredetű hatásokat tételez fel.[18]

A. Lesky több tanulmányban számos lehetőséget vetett fel a hasonlóságok magyarázatára. Hettita—mykénéi kapcsolatokra, a homéros-kori kisázsiai görög telepek közvetítésére, föniciai közvetítésekre egyaránt gondol, de azt is lehetségesnek tartja, hogy ősi helyi (de ugyancsak keleti eredetű), a görögök előttről származó helyi képzetek öröklődéséről van szó. Erre az örökségre esetleg később újabb, a fenti utak valamelyikén keletről érkező rokonhatások rakódhattak.[19] Különösen fontos az a megállapítása, hogy a megférfiatlanítás előázsiai eredetű ebben a formájában, továbbá hogy a föld és ég elválasztása Elő-Ázsiában már korán összekapcsolódott a sarlóval, illetve sarlókarddal. Kiemeli, hogy a Kumarbi—Tešub viszonyt sem lehet a Kronos—Zeus viszonytól elválasztani.[20]

Güterbock 1951-ben már azt hangsúlyozza, hogy a Kumarbi-történet és a görög analógiák *szelleme* között különbségek vannak, bár keletről kiinduló hatásokat fel kell tételeznünk.[21] C. H. Gordon a hettitákkal való szárazföldi és a föniciaiakkal való tengeri kapcsolatokkal magyarázza ezeket.[22]

U. Hölscher szerint az istengenerációk uralmának a története helyi, ősi örökség a görögöknél, vagy keletről származik, Fönicia közvetítésével.[23] F. Worms a Typhon-

[9] *A. Lang :* Custom and Myth. (London 1885) 45.; Vö. még általánosságban. *F. K. Numazava :* Die Weltanfänge in der japanischen Mythologie. Paris 1946).

[10] Die Trennung von Himmel und Erde. Ein vorgriechischer Schöpfungsmythu bei Hesiod und den Orphikern. Tübingen 1942. 61 skk.

[11] Kumarbi. Mythen vom churritischen Kronos aus den hethitischen Fragmenten zusammengestellt, übersetzt und erklärt. Istanbuler Schriften 16. Zürich 1946. és Kumarbi Efsanesi, Türk Tarih Kurumu Serie VII. Nr. 11 (Ankara 1945) 110., 111., 115.

[12] JHS 65 (1945— 100—101.

[13] JCSt 1 (1947) 353—357.

[14] AJA 52 (1948) 132—133. Szerinte *B. Landsberger* vetette fel először a Fönicia révén való közvetítés gondolatát (133.).

[15] JAOS 69 (1949) 178—183.

[16] Annuaire de l'Institut de Phil. et d'Hist. Orient. et Slaves IX (Bruxelles 1949), Mélanges H. Grégoire, I. 227—231.

[17] FuF 25 (1949) 145—147. és Mythen vom Gotte Kumarbi. Neue Fragmente. Veröff. Nr. 3. der Deutschen Akad. d. Wiss. zu Berlin, Inst. für Orientf. (Berlin 1950) 35—36.

[18] Uo.

[19] Anz. d. Öst. Akad. d. Wiss., Phil-Hist. Kl. 87 (1950) Nr. 9. 157—158. Az ősi örökség gondolatát Il. *E* 898. és *Θ* 479. helyekre alapozza.; *Ua. :* Saeculum 6 (1955) 50. Itt kételyeket fejez ki a hettita—görög érintkezésekkel kapcsolatban.; Vö. még *F. Dirlmeier :* Gnomon, 26 (1954). 155.

[20] I. m. 157—158.

[21] JCSt 5 (1951) 145.; *Ua.*, Bibliotheca Orientalis 8 (1951) 92—93. Boğazköy-ben hurri nyelvű töredékeket találtak, ami beigazolta a mítoszok hurri eredetét.

[22] AJA 56 (1952) 93—94.

[23] Hermes 81 (1953) 385—418., különösen 393. 1953-ban közölte *P. Meriggi* a Kumarbi-mítosz szövegeit: Athenaeum XLI. (1953) 101—157.

történetben fedez fel keleti hatásokat, melyek azonban csak a homérosi görögség által háttérbe szorított hasonló ősi hagyományokat elevenítették fel.[24] A. Heubeck Rhodosra is gondol e hatások közvetítésében.[25] F. Dirlmeier[26] és H. Baumann[27] azt emelik ki, hogy az Uranos—Kronos-történet fő alapelemei már a görögök előtti őslakosság hitében is megvoltak, bár későbbi ugariti közvetítésekkel számolni kell.

T. B. L. Webster szerint a hurrita—hettita mitosz Fönicia közvetítésével, majd mykénéi kapcsolatok révén a görög vallásba is eljutott.[28] Barnett a kisázsiai ión kolonusok közvetítő szerepét emeli ki.[29] Gordon is feltételezi a Fönicia közbeiktatása nélküli hettita hatásokat.[30] J. Mette általában elfogadja az Uranos—Kronos történet keleti eredetét, az időpontok és a közvetítők részletezése nélkül.[31]

J. Fontenrose szerint a Kumarbi—Ullikummi mitosz és a hésiodosi theogónia egyes részei között az összefüggés nyilvánvaló, a hurrita azonban régibb és nyersebb változat.[32] F. Vian szerint Ullikummi és Typhon alakját több vonásuk alapján is össze lehet hasonlítani. Sajátmaga a Typhon motívum régebbi helyi örökségét vallja, amely azonban a VII. századtól kezdve keleti hatások alatt sokszorosan alakult. Elképzelhető azonban az is, hogy a hettiták révén már a hurrita theogónia egyes részei is eljuthattak a görögökhöz, bizonytalan időben.[33]

H. Schwabl szerint a rendkívül elterjedt Uranos—Kronos mitosz a mediterrán őselemekhez is tartozhat, de lehet fiatalabb, főniciai közvetítéssel érkezett hatások eredménye is. A mediterrán őselemek sem lehettek azonban függetlenek Kelettől.[34]

A fentiekből látható, hogy a Kumarbi-szövegeknek a hésiodosi theogóniával és egyes későbbi források részleteivel való hasonlóságát általában nem vonják kétségbe. Ezt hangsúlyozza Trencsényi-Waldapfel I. is.[35] A hasonlóságok jellegére és még inkább magyarázatára vonatkozóan azonban már igen erősen eltérnek a vélemények. A következő lehetőségek merültek fel: hettita—görög érintkezés, i. e. 1200 előtt, vagy kevéssel utána, a továbbélő kisázsiai lakosság révén; föniciai közvetítés (akár föniciai eredetűnek tartható a mitosz, akár nem) Kréta, Rhodos, etc. közbeiktatásával, a mykénéi korban vagy az után. Ebben a felfogásban különösen fontos szerepet játszik Ras Šamra, az ott talált hurrita nyelvű írásmaradványok, illetőleg az erős mykénéi kapcsolatai révén; ősi mediterrán örökség, mely főbb vonásaiban ab ovo egyezik meg a hurrita mitosszal, vagy annak előzményeivel; — ősi mediterrán hagyomány továbbélése, újabb, VIII—VII. századi keleti hatásokkal együtt. — Legújabban még egy lehetőség merült fel. C. H. Gordon szűkszavú közleményéből derül ki, hogy állítása szerint Hagia Triada-i Lineáris-A feliratok között két hurrita nevet fedezett fel. A krétai lakosságnak tehát lehetett egy hurrita komponense, amely Krétára és azon keresztül Görögországba közvetítette volna a Kumarbi mitoszt. Kiemeli azt a körülményt, hogy Hésiodos éppen Krétára helyezi Kronosnak Zeus által való trónfosztását.[36]

Az ismeretetett lehetőségek nagyrészt kizárják egymást. Mielőtt azonban néhány ezzel kapcsolatos kérdésben állást foglalnánk, ismertetjük azokat a párhuzamos vonásokat, melyek a fenti vélemények alapjául szolgáltak. Ezek közül a hurrita—hettita mitosz mezopotámiai eredetét a következő adatok kétségtelenné teszik: 1. Kumarbi nevét Forrer Mezopotámiából vezette le.[37] Egy nuzi-i szövegen Kumarbi az istenek felsorolásá-

[24] Hermes 81 (1953) 44.

[25] Historia 2 (1954) 476.

[26] Rheinisches Museum 98 (1955) 19 és 29.

[27] Das Doppelte Geschlecht. Ethnologische Studien zur Bisexualität in Ritus und Mythus. (Berlin 1955) 182.

[28] Minos 4 (1956) 113.

[29] The Aegean and the Near East. Studies presented to H. Goldman (New York 1956).

[30] Uo., 136.

[31] Glotta 35 (1956) 298—299.

[32] Python. A study of Delphic Myth and its origins. (Berkeley and Los Angeles. 1959) 212—213.

[33] Éléments Orientaux dans la religion grecque ancienne. Colloque de Strassbourg 22—24 mai 1958. Bibliothèque du Centre d'Etudes Supérieures specialisés. (Paris, 1960) 30—31.

[34] Éléments Orientaux . . ., i. m. 56.

[35] Hésiodos-tanulmányok. II. Az aranykor-mítosz és a boldogok szigetei. Hésiodos, Munkák és Napok. Görög és Latin írók, 3. (Bp. 1953). 112—113.

[36] AJA 67 (1963) 211.

[37] Annuaire de l'Institut Bruxelles 4 (1936) 702—703.

ban szerepel.[38] Egy akkád—hettita kétnyelvű töredéken Enlil nevének a fordításaként Kumarbi szerepel.[39] 2. Kumarbi Anu legyőzése után Nippurba, a vele azonosított Enlil székhelyére megy.[40] 3. A két hurrita-történetben előforduló Alalu, Anu, Enlil, Ea, Ištar, Apsu, Izzumi-Ušmu akkad nevei többségükben sumer eredetű isteneknek.[41] — 4. A bölcs Ea,[42] valamint Ištar[43] és részben Enlil[44] szerepe hasonló ahhoz, mint amilyet a mezopotámiai mitoszokban játszanak. — 5. Akkád eredetű az istengenerációk gondolata.[45] — 6. Az Alalu-Anu egymásutániság akkad szövegekben már kimutatható.[46] — 7. Megvan Mezopotámiában az istenek fölötti hatalom erőszakos átvételének gondolata is, amit Forrer még tagadott.[47] Enlil azonban Anu ellen harcol és lefejezi.[48] — 8. Alalu és Apsu sorsát,[49] Tašmišu és Ninurta alakját is összehasonlították.[50] — 9. Kumarbi a tenger segítségével veszi fel a küzdelmet az új istenek ellen. Az óbabiloni teremtéstörténetben éppen a tenger vezeti ezt a harcot.[51] — 10. Az Ullikummi-ének két összefüggésben is megállapítja, hogy a régi istenek — akik között ott van Enlil is — egy ősi réz-késsel választották el az eget a földtől.[52]

E vágóeszköz hettita neve éppúgy nem vonatkozhat baltára, mint ahogy Enlil sem baltával hajtja végre ezt a tettet a «balta mitosz»-ában. A szó gyöke ui. «vágni», «metszeni» jelentésű. Güterbock szerint kés, fűrész és olló között lehet választani.[53] Sturtevant rézből készült vágóeszköznek határozza meg.[54] Lesky gondolt először arra, hogy ez a réz eszköz nem más, mint az ősi sarló vagy sarlófegyver.[55] Ez rendkívül fontos megállapítás. Tudjuk, hogy Uranos megférfiatlanítását, Gaia-tól való elválasztását a mitoszkutatás a föld és ég elválasztását szimbolizáló aktusnak tartja.[56] Ennek eszköze ugyancsak a sarló. Lesky ebből következtet az Uranos—Kronos történet keleti eredetére. Ez az eredet azt is bizonyítja, hogy a föld és ég elválasztásának pontosan meg nem jelölt eszköze ott, azaz a hurrita történetben is a sarló(fegyver) volt. Lényegében hasonló redményre juthatunk az Enlil-lel kapcsolatos hagyományok és ábrázolások elemzése e

[38] *E. A. Speiser :* JAOS 62 (1942) 101.

[39] *A. Ungnad :* Subartu. Berlin—Leipzig 1936. 64. 1. j.; *H. G. Güterbock:* Kumarbi. I. m. 1946. 94.; *Ua. :* AJA 52 (1948) 132.

[40] ANET 120., I. 40.; *E. O. Forrer:* i. m. 699.; *E. A. Speiser:* JAOS 62 (1942) 100.; *H. G. Güterbock:* Kumarbi. I. m. 107.; *Ua.:* AJA 52 (1948) 132.; *I. J. Gelb:* Hurrians at Nippur in the Sargonic Period. Festschrift J. Friedrich. Heidelberg 1959. 183—194. szerint hurri—akkád érintkezések éppen Nippur esetében is voltak a 3. évezred végén.

[41] *E. A. Speiser :* JAOS 62 (1942) 99.; *H. G. Güterbock :* AJA 52 (1948) 132.. *H. Otten :* Mythen vom Gotte Kumarbi. I. m. 1950. 36.; *A. Lesky :* Saeculum 6 (1955) 39;

[42] *H. G. Göterbock :* Kumarbi, i. m. 98., 105—106.; *Ua. :* AJA 52 (1948) 132.; *H. Otten :* i. m. 36.

[43] *J. Fontenrose :* Python. I. m. 1959. 213.

[44] *H. G. Güterbock:* AJA 52 (1958) 132.

[45] *E. A. Speiser :* JAOS 62 (1942) 98—101.; *H. G. Güterbock :* Kumarbi, i. m. 106.; *Ua. :* AJA 52 (1948) 132.

[46] *K. Tallquist :* Akkadische Götterepitheta. Studia Orientalia VII. Helsinki 1938. 251.; *E. A. Speiser :* JAOS 62 (1942) 99., ANET 205. és 206. szerint hettita felsorolásban Alalu sumer istenek között szerepel.; *A. Lesky :* Saeculum 6. (1955) 41.; *C. J. Gadd* szerint Alalu azonos lehet az Alulim nevű sumer istennel: Ideas of Divine Rule in the Ancient East. The Sweich Lectures of the British Academy. London 1948. 17. 2. j.

[47] *U. Hölscher :* Hermes 81 (1953) 403.

[48] *E. A. Speiser :* JAOS 62 (1942) 101. és 14. j.; *E. Ebeling :* Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier. I. Teil. Texte. Berlin—Leipzig, 1931. 8., 13., 39.; *H. Otten:* Mythen vom Gotte Kumarbi. I. m. 1950. 36.; *H. G. Güterbock:* Kumarbi. I. m. 1946. 94., Nr. 110. II. 11. és 101., ill. 107.; *Ua. :* AJA 52 (1948) 133. Ez természetesen nem jelent feltétlenül rokonságot.

[49] *U. Hölscher :* Hermes 81 (1953) 403.

[50] *H. Otten :* Anatolia 4 (1959) 35.

[51] *H. G. Güterbock :* Kumarbi. I. m. 1946. 107.

[52] ANET 125., III.-c.; *H. G. Güterbock :* Kumarbi, I. m. 1946. 108.; *A. Lesky:* i. m. 1950. 157.; *H. G. Güterbock :* JSCt 5 (1951) 139., és 6 (1952) 29. és 41.

[53] Kumarbi. I. m. 1946. 108.; *S. N. Kramer :* Sumerian Mythology. Philadelphia 1944. 52 skk.; *A. Falkenstein :* ZAssyr. 47. 221. Nr. 8.

[54] JCSt 1 (1947) 356.

[55] Saeculum 6 (1955) 41 skk.

[56] *W. Staudacher :* Die Trennung vom Himmel und Erde. I. m. 1942. 61 skk.; *Marót K. :* Acta Antiqua 1 (1951—52) 35 skk.

során is.[57] Egyébként az Ullikummi-ének idézett részlete szerint Enlil is azok között a «régi istenek» között szerepel, akik az elválasztás eszközével, a rézeszközzel kapcsolatban állanak. Marót K. szerint Hésiodos idejében a sarlót keleten nem használták kasztrációra. Ezért Staudacher helytelenül teszi, hogy a föld és ég elválasztásának sarlóval kapcsolatos formáját keletről vezeti le.[58] Az lehet, hogy Keleten kasztrációra nem használták a sarlót, de minden jel szerint, már ősidők óta *hittek*, hogy a föld és ég elválasztása sarlóval (sarlófegyverrel) történt meg. Az, hogy a sarló Uranos megférfiatlanításának közbeiktatásával kerül a föld és ég elválasztásával kapcsolatba, eddig valóban ismeretlen elem keleten. Ez az Uranos—Kronos történet magvának és a Kronos kezében levő sarlónak helyi, mediterrán eredete mellett rendkívül fontos bizonyíték. Ez a feltételezett ősforrás természetesen szoros összefüggésben volt Előázsia vallásaival, amint arra több bizonyíték is van. Egyébként a további kutatás is elfogadta, hogy az Ullikummi-ének rézkését sarlónak, sarlófegyvernek kell tekinteni.[59] Azonkívül nyilvánvaló, hogy ilyen fontos aktusban ollónak, fűrésznek, késnek szerepet aligha tulajdoníthattak, hiszen egyik tárgy szimbolikus, rituális jelentősége sem nagy, sőt nincs is. A régészeti leletek között is alárendelt szerepet játszanak. A fűrész lehetőségét Lesky a sarló élesfogú voltával magyarázná.[60]

Úgy gondoljuk, hogy itt két szálat kell összekapcsolni: a kronosi *harpé*-t és az Ullikummi-ének rézeszközét, illetve a sumer forrásokban a föld és ég elválasztásáról kimutatható adatokat. Ennek az összekapcsolásnak a lehetősége elsősorban azzal van megadva, hogy Ea az Ullikummi-énekben ezt a réz eszközt mint a régi, a földet az égtől elválasztó sumer istenek eszközét jelöli meg. Mivel a hurrita mítosz alapja az akkádkori felfogás volt, ez a «régi istenek» nyilvánvalóan a sumer pantheonra vonatkozik. Látható, hogy ott éppen Enlil hajtja végre ezt a tettet,[61] minden jel szerint sarlóval (sarlófegyverrel), míg az óbabilóni felfogás szerint Enlil utódja és összes attributumának örököse, Marduk már kétségtelenül sarlófegyverrel választotta el a földet az égtől.[62] A hettita—hurrita réz vágóeszköz pedig minden bizonnyal sarló(fegyver)-pengét jelent.[63] Ez már anyagánál, a réznél fogva is a harmadik évezredbe tartozó forma. Ilyeneket a régészeti leletek között bőségesen láthatunk is, de Kisázsiában nem, kizárólag csak Mezopotámiában.[64] I. e. 1500 körül ilyen réz sarló(fegyver)-penge már nyílván nem is volt használatban a szóba jöhető területeken. E kapcsolatok alapján lényegében biztosan állíthatjuk, hogy volt egy olyan (ma még konkrétan nem ismert) sumer felfogás, amely szerint Enlil sarlóval választotta el a földet az égtől.

A sumer, hurrita és görög mítoszok közötti e téren mutatkozó egyezés rendkívül fontos az Uranos—Kronos mítosz származtatásával kapcsolatban. Lehetőséget ad ugyanis arra, hogy eredetét a hurrita-mítosztól függetlenül, de mégis ahhoz hasonló jellegűként, keleti alapokon képzeljük el.Erre az Enlil-nek tulajdonított föld és ég elválasztás biztos kronológiai alapot ad. Ez ma ismert formájában 2000 körül került lejegyzésre, és nyilván korábbi, teljesen hasonló forrásai voltak. A mi állításunk bizonyításához a megfelelő korai időben (legalább i. e. 1900 előtt) létezett előázsiai—görögországi vagy délkeleteurópai kapcsolat kimutatása szükséges. Természetesen az Uranos—Kronos történethez valamilyen módon kapcsolódó leletanyag segítségével. Erre, mint rámutatunk egy más tanulmányunkban, rendkívül komoly lehetőségek vannak.[65]

Említenek a hurrita—hettita mítosz és a babilóniai hagyományok közötti ellentéteket is. Így a megférfiatlanításnak a babiloni mítoszokból való hiányzását.[66] Tudjuk

[57] *Makkay J. :* Acta Arch. Hung. 16 (1964)

[58] Acta Antiqua 1 (1951—52) 35 skk.

[59] *U. Hölscher :* Hermes 81 (1953) 393.; *F. Dirlmeier :* Rheinisches Museum 98 (1955) 19.; *H. Baumann :* Das Doppelte Geschlecht. I. m. 1955. 184.; *T. B. L. Webster :* Minos 4 (1956) 110.; *J. Fontenrose :* Python. I. m. 1959. 213.

[60] Saeculum 6. (1955) 42—43.; Hésiodos, Theogonia 175 skk.; *E. Ettisch :* Paideuma 7 (1961) 345)351. szerint a fűrész Osiris szimboluma is.

[61] *S. N. Kramer :* Gilgamesh and the Huluppu-tree. Assyriological Studies 10 (Chicago 1939) 2—3. és 7—11. sorok.; *Ua. :* Sumerian Mythology, i. m. 52 skk.; *Th. Jacobsen :* JNES 5 (1946) 137.; Részletesen *Makkay J. :* Acta Arch. Hung. 16 (1964).

[62] *S. N. Kramer :* JAOS 63 (1943) 73., 12. j.; *Ua. :* JCSt 2 (1948) *F. Dornseiff :* AA 1933. 754—757. l. kép.; *A. Jeremias :* Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients. 4. kiad. Leipzig 1930. 73., 83.; *W. Staudacher :* i. m. 69—70.; *C. Hopkins :* AJA 38 (1934) 348.; etc.

[63] A sarlóval egyébként is úgy arattak és aratnak, hogy egyik kézbe markolva a kalászokat, a másikban levő sarlóval *elvágják* a kalászokat. A sarló tehát vágóeszköz.

[64—65] Lásd részletesen *J. Makkay :* Acta Arch. Hung. 16 (1964).

[66] *E. O. Forrer :* i. m. 1936. 710.

azonban, hogy Ea Mummut megférfiatlanítja az Enuma elišben. Kumarbi és Enlil párhuzamosság ellen szólhat, hogy előbbi még főisten, amikor Enlil már a régi istenek[67] közé tartozik,[68] illetve Kumarbi már le van győzve, amikor Ea még mindíg Enlil-lel folytat beszélgetést.[69] Ennek oka az, hogy bár a sumer mitológia ismeri Enlil bukásának a történetét,[70] azonban mindvégig rendkívül tisztelt isten maradt, ha központi hatalmát el is veszti, és egyre inkább Nippurba szorul is vissza.

Güterbock az Ullikummi-Typhon történetnek nem találja babiloni párját.[71] De tudjuk, hogy Tiâmat Marduk ellen kígyófejű szörnyeket szül.[72] Enki és Ninurta, illetve korábban valószínűleg Enlil pedig egy szörny vagy óriás, Kur ellen harcol, a világrend megteremtése után.[73] Ašag születése pedig egészen emlékeztet akár Typhon, akár Ullikummi létrejöttére: a bukott isten és a födistennő gyermeke, a visszahúzó erők megtestesülése.[74]

Ezek a kifogások tehát a hurrita mítoszok észak-mezopotámiai eredetét nem tehetik kétségessé. A forrás a kánonizált akkád vallás volt. Világosan látszanak azok a párhuzamosságok is, amelyek akár a hurrita mítoszokon keresztül, akár azok kikapcsolásával a görög és sumer adatok között húzódnak.

A Kumarbi—Ullikummi mítosz és a görög theogóniák között az alábbi hasonlóságokat lehet hangsúlyozni:

1. Az istenek sorrendje megfelel egymásnak,[75] de Alalunak nincs párja.[76] Bár spekulációkkal Uranost megelőző önálló férfi főistent is igyekeznek kimutatni. Főleg Okeanos alakja merül fel.[77] Ilyen férfiisten személyét keresni azonban felesleges, mert tiszteletе valójában nem létezhetett.[78]

2. Anu burkoltan szereplő megférfiatlanításának párhuzama természetesen az Uranos sorsa.[79] Nem egyezik viszont a tett végrehajtásának módja: *harpé*-val, illetve Kumarbi harapásával.[80] Lesky szerint a tett oka is különböző: Kumarbi Anu erejét rabolja el, míg Kronos Uranoson áll bosszút.[81] Ez azonban Hésiodos szövegének gépies értelmezése.[82] Egyébként láttuk, hogy a *harpé* keleti párhuzamait nem a megférfiatlanítás szoká-

[67] A régi istenek az alvilágba, vagy a Tartarosba kerülnek: *E. O. Forrer :* i. m. 698.; *H. G. Güterbock :* Kumarbi. I. m. 1946. 99. és 106.; *Ua. :* AJA 52 (1948) 131.; *H. Otten :* Mythen vom Gotte Kumarbi. I. m. 1950. 36.; *H. G. Güterbock :* JCSt 5 (1951) 139.; *F. Worms :* Hermes, 81 (1953) 39—40.; *A. Lesky :* Saeculum 6 (1955) 40.

[68] *H. G. Güterbock :* Kumarbi. I. m. 1946. 107.

[69] Ullikummi-ének, III-c. ANET 124—125.

[70] *S. N. Kramer :* Sumerian Mythology. I. m. 45.; *Th. Jacobsen :* JNES 5 (1946) 132 skk.; *C. J. Gadd :* Ideas of Divine Rule. . ., i. m. 1948. 31. Enlil haláláról és temetéséről.

[71] Kumarbi. I. m. 1946. 110.

[72] Enuma eliš II. tábla.

[73] *S. N. Kramer :* Sumerian Mythology. I. m. 1944. 78 sk.; *Th. Jacobsen :* JNES 5. (1946) 144 skk.; *Ua. :* ZAssyr. 52 (1957) 111., 41. j.; *J. V. Kinnier Wilson :* ZAssyr. 54-(1961) 74. A *lugal-e* szövegek szerint Ninurta is küzd szörny, óriás ellen.

[74] L. 96. j.

[75] *H. G. Güterbock :* A J A 52 (1948) 130.; *R. Dussaud :* Prélydiens, Hittites et Achéens. Paris 1953. 231.; *H. Otten :* FuF 25 (1949) 146.; *Ua. :* Mythen vom Gotte Kumarbi. I. m. 1950. 6.; *A. Lesky :* i. m. 1950. 142.; *Ua. :* Saeculum 6. (1955) 41. és 42.; *H. Baumann :* Das Doppelte Geschlecht, I. m. 1955. 183.

[76] *H. G. Güterbock :* AJA 52 (1948) 130.

[77] *T. B. L. Webster :* Minos 4. (1956) 112.; *U. Hölscher :* Hermes 81 (1953); *J. Mette :* Glotta 35 (1956) 298—9.; *O. Eissfeldt :* Éléments Orientaux. . ., i. m. 1 skk. *W. K. C. Guthrie :* The Greeks and their Gods. (Boston (1955) 55.; *H. Schwabl:* Éléments Orientaux. . ., i. m. 1960. 41 skk.

[78] Legalábbis semmiképpen sem lehetett önálló férfiisten és egyben a pantheon feje. Lásd részletesen *J. Makkay :* Acta Arch. Hung. 16 (1964).

[79] *F. Sommer :* AOr 17 (1942) 375—378.

[80] *E. O. Forrer :* i. m. 1936. 710.; *A. Speiser :* JAOS 62 (1942) 99.; *H. G. Güterbock :* Kumarbi. I. m. 1946.; *R. D. Barnett :* JHS 65 (1945) 100—101.; *E. H. Sturtevant,* JCSt 1 (1947) 354.; *H. G. Güterbock :* AJA 52 (1948) 130.: Kumarbi Anu fia. Vö. Kumarbi. I. m. 1946. 22. fragm. d. 11. és 75.; *A. Lesky :* i. m. 1950. 142. és 157.; *H. Baumann :* Das Doppelte Geschlecht. I. m. 1955. 183—184.; *P. Walcot :* The Class. Quarterly 6 (1956) 203).; *H. Schwabl :* Éléments Orientaux, i. m. 1960. 55—56.

[81] *A. Lesky :* Saeculum 6 (1955) 42.

[82] Kronos is Uranos termékenységét ruházza saját magára, amikor megférfiatlanítja.

sában, hanem az Uranos kasztrálásával szimbólizált föld és ég elválasztásában találhatjuk meg. A fenti különbség mégis lényeges. Azt mutatja, hogy a két történet között leszármazásbeli kapcsolatot még föniciai közvetítés révén sem tételezhetünk fel. Legkevésbé éppen a megférfiatlanítás, ill. föld és ég elválasztás szokásán, ill. hitén keresztül. Az egyetlen fennmaradó lehetőség az ősi eredetű rokonság.

3. Itt is és ott is istenek születnek a levágott, leharapott tagokból. A motívum megegyező, de a létrejövő istenek személye rendkívül különböző. Tešub és két testvére a Kumarbit legyőző és követő istenek, míg az Uranos véréből és szeméremrészéből keletkezők Kronos hatalmának a megdöntésében nem játszanak szerepet.[83] A hasonló motívum tehát ellentétes előjelű.

4. Kumarbi megeszi jövendő utódait, ellenségeit, Anu testrészeinek formájában. Mikor Anu megjósolja, hogy ettől terhes lesz, és a születendő gyerekek bosszút állnak, kiköpi, amit lenyelt.[84] Kronosnak maga Gaia és Uranos mondja meg, hogy ő is azt a sorsot fogja elszenvedni, amit okozott.[85] Ezért megszülető gyermekeit elnyeli. Eddig a két történet rokon egymással. Azonban igen fontos különbség, hogy Kumarbi, amikor megtudja, hogy Anu magjából az őt megdöntő istenek születnek meg, *kiköpi* azt. Kronos viszont hasonló sorstól félve, nem kiköpi, hanem éppen *elnyeli* megszületett gyermekeit. Ez rendkívül lényeges különbség a motívum hasonlósága ellenére.

5. Tešub és Zeus győzelme után a régibb istenek nem nyugszanak bele hatalmuk elvesztésébe. Ez a kérdéscsoport legbonyolultabb összefüggése. A régibb felfogás ui. úgy tudta, hogy Kumarbi ekkor a földre engedi ki magjait és azzal nemzi azt a kőszörnyet, aki bosszút tud állani apjáért. Ezt a szövegek tartalmazzák is.[86] Újabban Güterbock megjegyezte,[87] hogy Kumarbinak földre engedett magjából nem születik gyermeke. Ez igaz. Rámutat, hogy újabb töredékek szerint Kumarbi egy heggyel alszik[88] és e nászból születik a dioritgyermek. Szerintünk az előbb említett szövegrész ugyanezt jelenti. Kumarbi ott is sziklára, hegyre engedi ki magjait. A dioritszörny tehát mindenképpen a földistennővel való házasságból születik meg. A görög hagyomány Typhon születéséről több variánst is megőrzött. A fentiek párhuzamát ezek csak együttesen tartalmazzák, külön-külön nem. A homérosi Apollon-himnusz szerint Héra szüli Gaia segítségével, Zeusra való haragjában.[89] Hésiodosnál Gaia és Tartaros gyermeke. Akkor szüli Gaia, mikor Zeus a titánokat legyőzi, és éppen a Tartarosba veti.[90] Egy Ilias-scholionban[91] Gaia a gigasok legyőzése miatt Hérát Zeus ellen lázítja. Az haragjában Kronoshoz megy segítségül, aki két, spermáival megkent tojást ad neki. Ezeket a föld alatt kell elégetnie. Héra ezt Kilikiában hajtja végre, és Typhon ott születik meg.

A létrejövő Typhon azonban a legtöbb adat szerint nem óriás, hanem sárkány, kigyósárkány. Güterbock ezért Apollodorost idézi, akinél Typhon az égig ér, éppúgy, mint Ullikummi.[92] A sárkányalaku Typhonnak viszont a hettita Illuyanka felelhet meg.[93] Typhon és Ullikummi alakjában tehát mégis kell látnunk bizonyos párhuzamokat. Mindketten akkor jönnek létre, amikor a viharisten legyőzi elődjét, szerepük a régi isten uralmának megmentése, visszaállítása. — Létrehozásukban az őserőnek, a földnek döntő szerepe van.[94] — A létrehozás másik tényezője a legyőzött isten, aki spermájával szimbolikusan megtermékenyíti a földet. A legteljesebb görög változat szerint az apa éppen

[83] *E. O. Forrer :* i. m. 1936. 710.; *H. G. Güterbock :* Kumarbi. I. m. 1946. 100.; *R. D. Barnett :* JHS 65 (1945) 100—101.; *E. H. Sturtevant :* JCSt 1 (1947) 354.; *H. G. Güterbock :* AJA 52 (1948) 130.; *A. Lesky :* I. m. 1950. 142.; *H. Baumann:* Das Doppelte Geschlecht. I. m. 1955. 182.; Etc.

[84] ANET 120. i. m. 35—40.; *H. G. Güterbock :* AJA 52 (1948) 130.; *A. Lesky :* i. m. 1950. 143.; *U. Hölscher :* Hermes 81 (1953) 391.; *T. B. L. Webster :* Minos 4 (1956) 110.; *H. Schwabl :* Éléments Orientaux. . ., i. m. 1960. 51.

[85] Meg kell említeni, hogy a Kronos—Zeus harcban szereplő sarló csak a késői forrásokban ismert.

[86] Ullikummi I-a. ANET 121.

[87] Bibliotheca Orientalis 8 (1951) 92.

[88] *H. Otten :* Mythen vom Gotte Kumarbi. I. m. 1950. 14.

[89] 300—374.

[90] Theogonia 820—821.; *H. Schwabl :* Éléments Orientaux. . ., i. m. 1960. 52.

[91] *J. Fontenrose :* i. m. 72.

[92] I. 39 skk.

[93] *F. Dornseiff :* AA 1933. 754.; *H. G. Güterbock :* AJA 52 (1948) 130—131.; *A. Lesky :* Saeculum 6 (1955) 47: az izmok kivágása.; *H. Otten :* FuF 25 (1949) 145.

[94] *F. Worms:* Hermes 81 (1953) 41. Nem áll azonban, hogy Typhon apa nélkül született.

Kronos. Hölscher ilyen elméleti alappal Kinguval, Tiâmat gyermekével hasonlítja össze Typhont.[95] Szerintünk azonban helyesebb, ha az An és Ki által létrehozott Ašaggal párhuzamosítjuk, amely Ninurta, Enlil késői utódja ellen tör.[96] Még a szörnyek alakjában is van hasonlóság, mint Apollodoros adata mutatja. Egyébként Kumarbinak a heggyel való alvása rendkívül emlékeztet arra, hogy az ősi anyaistennőt hegy formájában képzelték el: Ninḫursag is, mint a hegyek asszonya ismeretes. A spermának a földre való kiengedése nyilvánvalóan ősi termékenységritus. Ilyen adatot Enkiről is ismerünk.[97] Feltűnő kapcsolat még Typhon kilikiai születésének emlegetése.[98]

A Typhon történetnek Zeusszal kapcsolatos formájában természetesen ősi mediterrán eredetet nem láthatunk. Az Ullikummi-történettel való hasonlóságokban tehát valószínűleg a VIII—VII. századtól kezdődő keleti hatásokat is kell látnunk. Az Ašag-történet azonban mutatja, hogy az új istenek uralma ellen fellépő visszahúzó erők fellázadásával minden olyan esetben számolnunk kell, amikor a gazdasági és társadalmi változások, az általuk kiváltott politikai események, valamint a népmozgások következtében a pantheon összetételében lényeges átalakulások zajlanak le, új istengenerációk lépnek fel. Már Enkinek, a Kur ellen közvetlenül a világ teremtése után vívott harca is ezt példázza.[99]

Nemcsak Kronosnak jósolják meg, hogy hiába arat győzelmet, születendő gyermeke megdönti hatalmát. Zeus és Poseidon igyekeznek elnyerni a szép Thetis kezét, de Themis megjósolja, hogy a születendő gyermek erősebb lesz apjánál. Ezért halandóhoz adják feleségül és megszületik Achilleus. F. Dirlmeier további ilyen történeteket idéz és hozzáteszi, hogy a görög istenek mindhárom generációja terhes attól a félelemtől, hogy elveszti uralmát.[100] Ennek a félelemnek a magyarázata, számára is komoly problémát jelent.[101] Ha azonban a régi és új istenek ellentétét, a közöttük levő gyűlölködést nemcsak a theogóniák síkján, hanem az azokat létrehozó új gazdasági formáknak és társadalmi viszonyoknak a régiekkel való ellentéte alapján nézzük, akkor mind a korábbi istennek a követőjétől («fiától») való félelmét, mind az új istennek a régi elleni gyűlöletét tökéletesen megérthetjük.

6. A párhuzamok között említhetjük a kőbabát is, amit Kumarbi, majd Enlil térdére helyeznek.[102] Ehhez a Reia által Kronos-nak adott kőgyermeket szokták hasonlítani. Güterbock arra is utal, hogy ez a jelenet mindkét mítoszban új kultusz bevezetésével párosul.[103] Ha azonban a Kronos-nak adott kőbaba lenyelését egyszer Anu magjainak a lenyeléséhez, máskor a diorit-szörny születéséhez hasonlítjuk, akkor máris világos, hogy ez a kapcsolat nem lehet leszármazásbeli. Ősi motívumok hasonlóságán alapszik, melyek különböző irányban fejlődtek, és szerkezeti változást szenvedtek. Így a kőbaba esetében is: Zeus Kronos ellensége, utódja lesz, a diorit baba viszont Kumarbi hatalmát óvja. A párhuzam akkor lenne jó, ha Tešub születését hozhatnánk kapcsolatba a kőbabával. A levágott nemi szervekből születő lények és a kőbabával kapcsolatos adatok tehát kereszti irányú kapcsolatban vannak egymással. Míg a nemi szervek levágása, ill. leharapása mint *motivum* rokon, addig a hurrita mítoszban a nemi szervekből születő isten a görög mítosz kőbabájával, Zeus-szal kapcsolatos, és nem pl. Aphrodité-val.

7. Már láttuk, hogy az Ullikummi-ének rézeszközét, mint a föld és ég elválasztásának eszközét, nyugodtan azonosíthatjuk a Kronos kezében levő sarlóval.

[95] Hermes 81 (1953)

[96] L. 73. j.

[97] *Th. Jacobsen :* JNES 5 (1946) 136.; *R. Largement :* Akten des 24. Int. Or.-Kong. München, 1957. (Wiesbaden 1959) 189.; Hephaistos is kiengedi a földre magjait. *A. Lesky :* Saeculum 6 (1955) 46—47.; Od. τ 163.

[98] *H. G. Güterbock :* AJA 52 (1948) 130—131.; *Ua. :* JCSt 5 (1951) 145.; *Ua. :* Bibliotheca Orientalis 8 (1951) 92.; *U. Bianchi :* Dios Aisa. Destino, uomini e divinità nell'epos, nelle teogonie e nel culto dei Greci. (Roma 1953) 153.; *F. Worms:* Hermes 81 (1953) 41—42.; *H. Baumann :* Das Doppelte Geschlecht. I. m. 1955. 183—184.; *T. B. L. Webster :* Minos 4 (1956) 113.; *F. Vian :* Éléments Orientaux. I. m. 1960. 17—37.; *H. Schwabl :* uo. 52.

[99] *S. N. Kramer :* Sumerian Mythology. I. m. 78.

[100] Der Mythos von König Oedipus. Die Alte Welt, I. Mainz 1948. 8—11.; Pindaros, Isthm. VIII. 31.; Végeredményben Zeusszal kapcsolatban Hésiodos is tud ilyenről: Theogonia, 886 skk.

[101] Nem tudja megmagyarázni *W. Staudacher :* (Die Trennung von Himmel und Erde, i. m. 1942. 64.) és *U. Hölscher* sem: Hermes 81 (1953) 391.

[102] *A. Lesky :* i. m. 1950. 143. és Saeculum 6 (1955) 42., 46.; *T. B. L. Webster :* Minos 4 (1956) 113.; *H. Schwabl :* Éléments Orientaux. . ., i. m. 1960. 51.

[103] AJA 52 (1948) 130.

8. Párhuzamos, hogy mind Kumarbi, mind Kronos bosszúállás jelleggel támad elődjére, haragból Alalu elűzéséért, illetve Gaia kérésére. Egy hettita szöveg ezértKumarbit Alalu unokájának mondja.[104] Itt Philon adatai állanak közel a hésiodosi szöveghez, mert a Kumarbi eposzban a földistennő nem is szerepel, és így nem is izgathat az égisten, Anu ellen.[105] Tökéletes párhuzam azért sem lehet, mert Alaluval párhuzamos görög isten nem mutatható ki. Philon tudja Gaia haragjának az okát is: Uranos kezdett kedveseket tartani, akiktől gyermekei is születtek, és gyűlölni kezdette Gaiától született utódait.[106] E motívum az Uranos-Kronos viszony magyarázatában különös fontossággal bír.[107]

9. Igen fontos, hogy a Casius hegy mind Zeus és Typhon, mind Tešub és Ullikummi küzdelmében előforduló színhely, egyben az ugariti vallás isteneinek «Olympos»-a.[108] Viszont csak Apollodoros említi.[109] Typhon kilikiai születése és Föniciában való legyőzése erősen hangsúlyozza a keleti eredetet.[110] Ez a keleti hatás késői. A fenti hegy megjelenése természetesen csak a föniciai-görög kapcsolatok mellett bizonyíték.

10. Azt, hogy a föld és ég egykor Ubelluri vállára voltak helyezve, Atlas alakjával és szerepével hasonlítják össze.[111]

11. Ismeretesek párhuzamos részletcselekmények is.[112]

A ma legáltalánosabb felfogás szerint a hurrita-hettita mítosz Fönicián keresztül jutott el Görögországba. A Föniciába való elkerülés jeleit többen is összefoglalták és abban általában nem kételkednek, főleg a Ras Šamraban talált hurrita nyelvű töredékek miatt.[113] Az is igaz viszont, hogy a Ba'al mítosz egészen más jellegű, mint a Kumarbi-történet,[114] ha fel is lehet tételezni Ba'al és El közötti ellentéteket, küzdelmet.[115] Ez azonban nem ismeri a megférfiatlanítást és a föld és ég elválasztását sem. Ez pedig akár a Kumarbi-történetnek, akár a Kronos-mítosznak igen lényeges alkotórésze. Az ugariti kapcsolatok feltételezése sokkal inkább Philon adatainak visszavetítésén alapszik, mint a korai ugariti mitológia adatain. Kérdés azonban, hogy mit olvasott ő valóban Sanchunjatontól, és mi az, amit a hellénizmus korában messze elterjedt Kronos-kultuszból hozzáadott.[116] Trencsényi-Waldapfel I. ezt lehetségesnek tartja.[117] Kétségtelen azonban, hogy Philon-nak nem egy adata még Hésiodost is kiegészíti és így megvan a jogosultsága,

[104] *H. Otten :* Mythen vom Gotte Kumarbi. I. m. 1950. 6.; *Ua. :* FuF 25 (1949) 146.; *Marót K.* szerint Zeus nem ugyanilyen bosszúállásból kasztrálja Kronost: Acta Antiqua 1 (1951—52) 47.; *F. Worms* szerint Gaia családja továbbra is folytatja a harcot Zeus és az olimposzi istenek ellen: Hermes 81 (1953) 43.

[105—106] *U. Hölscher :* Hermes 81 (1953) 43.

[107] Lásd részletesen Acta Arch. Hung. 16 (1964).

[108] A hegyet főleg az kapcsolja a hurri szövegekhez, hogy itt sem a tényleges küzdelem színhelye, hanem csak az istenek tanyázó helye.

[109] I. 6. 3.; *J. B. Cook :* Zeus. II. 982 sk.

[110] *H. G. Güterbock :* AJA 52 (1948) 131.; *H. Otten :* Mythen vom Gotte Kumarbi. I. m. 1950. 35—36.; *H. G. Güterbock :* JCSt 5 (1951) 145.; *A. Lesky :* Saeculum 6. (1955) 47.; *F. Vian :* Éléments Orientaux. . ., I. m. 1960. 17.; *J. de Savignac :* Nouvelle Clio 5 (1953) 216—221.

[111] *H. G. Güterbock :* Kumarbi. I. m. 1946. 108.; *R. D. Barnett :* JHS 65 (1945) 100—101.; *H. Otten :* Mythen vom Gotte Kumarbi. I. m. 1950. 36.; *A. Lesky :* Saeculum, 6 (1955) 48.; *T. B. L. Webster :* Minos 4 (1956) 113.

[112] Tešub és Zeus segítségkérésére: *H. G. Güterbock :* AJA 52 (1948) 130—131.; A villámfegyver előhozatala: *A. Lesky :* Saeculum 6 (1955) 48.; A cipő és a jogar átadása: *F. Dirlmeier :* Rheinisches Museum 98((1955) 26.

[113] *H. G. Güterbock :* Kumarbi. I. m. 1946. 107. sk. és AJA 52. (1948) 131—132.; *A. Goetze :* JAOS 69 (1949) 179.; *H. Otten :* szoros kapcsolatot lát: Mythen vom Gotte Kumarbi. I. m. 1950. 36.; *U. Hölscher :* Hermes 81 (1953) 392.; *A. Lesky :* Saeculum 6 (1955) 202.; viszont bizonytalannak látja: *P. Walcot :* The Class. Quarterly 6 (1956) 202.; *H. Schwabl :* Éléments Orientaux, I. m. 1960.

[114] *J. Gray :* Suppl. VT 5. (Leiden 1957) 116.

[115] *J. Oberman :* Ugaritic Mythology. New Haven 1948. 3.; *W. F. Albright :* BASOR 84 (1941) 16.: Anat megöli a sárkányt, El kedvencét.; *Ua. :* BASOR 83 (1941) 39—42. és *H. Ginsberg :* BASOR 84 (1941) 12—14.

[116] A kései Kronos-kultuszra vonatkozólag: *R. Pettazzoni :* Studi I. Rosellini 1 (1949) 275—299.; *F. Boll :* ARW 19 (1916—19) 341—346.; *W. Weber :* uo., 316—341.; *A. Dieterich :* Abraxas. (Leipzig 1891) 76—93.; *Tropea :* Il mito di Cronus in Sicilia. Rivista di Storia Antica, II. 3. 119—135.

[117] I. m. 113., 5. j.

hogy azokat a korábbi időszakokra vonatkoztatva is alkalmazzuk.[118] A föniciai közvetítés időpontja az i. e. 14. századot semmiképpen sem előzhette meg. (Arról, hogy az Uranos—Kronos mítosz föniciai eredetű lenne, szó sem lehet.) 14 századi elemek viszont nem elég koraiak ahhoz, hogy Kronossal kapcsolatos adatainkat történeti alapokra lehessen helyezni. Máshol rámutattunk arra, hogy Kronos feltételezett ősi kultusza feltétlenül meg kellett hogy előzze a mykénéi civilizáció idejét, és így a mykénéi civilizáció alapját képező Middle Helladic kort is.[119] A feltételezett föniciai vagy hettita kapcsolatok idejében Krétán már Kuros (=Zeus) kultusza él. Az is kétségtelen, hogy az eddig ismert lineáris-B forrásokban semmi nyoma sem Kronos-nak, sem a neki megfelelő főistenalaknak. Ezeket az időbeli nehézségeket eddig egyetlen kutató sem vette figyelembe. Így természetesen a föniciai forrásokkal való párhuzamosságok jellegét a legkülönbözőképpen értékelik, de bebizonyítható megoldást nem adnak.

A Kumarbi-mítosz 25 éves kutatása során inkább újabban kapott helyet az a felfogás, hogy a Hésiodosnál megőrzött theogónia bizonyos elemei a görögországi őslakosság (régebben a dór vándorlás előtti kor, a mai felfogás szerint viszont az achájok előtti kor, azaz megelőzi a mykénéi civilizációt és közvetlen előzményét, a Middle Helladic periódust is) hitéből megmaradt emlékek. Máshol részletesen ismertettük azokat a véleményeket, amelyek Kronos alakjának és kultuszának ilyen ősi vonásait mutatták ki, már a Kumarbi-szövegek megismerése előtt. Ezt kiegészítjük azokkal, amiket az Uranos—Koronos mítosz, a hésiodosi theogónia kapcsán olvashatunk. Staudacher az ősi eredet feltételezésére a kasztrálással szimbolizált föld és ég elválasztás hatalmas területen való elterjedése, az abban használt sarló(kard) keleti eredete és a Hésiodosnál látható ellentmondások alapján jutott. Ellentmondásos történet ugyanis nem lehet Hésiodos eredeti alkotása.[120] Viszont olyant sem írhatott, amely a boiótiai falusi lakosság ismereteitől és hitétől idegen lett volna. A theogóniájába felvett történet tehát kora parasztságának a mese- és hitanyagába tartozott. — Ezért hiányzik Homérosnál. F. Dirlmeier különösen hangsúlyozza Boiótia szerepét, mint ahol rendkívül sok ősi mitológiai emlék öröklődött[121] (pl. az incestus-motivum is). Hölscher a Kronos-mítosz ősi elemeinek a megőrzésében Kréta papságának a szerepére gondol.[122] Lesky az Uranos—Kronos történet keleti eredete mellett foglal állást, de ez már az ősidőkben elkerülhetett görög földre.[123] Baumann csak a helyi, görögök előtti eredetet, mint a néphit örökségét emeli ki.[124] Schwabl az istenek uralmának a sorrendjét is kifejtő kozmogóniai mítoszok széleskörű elterjedésével indokolja, hogy az ilyen jellegű Uranos—Kronos történet mediterrán örökség lehet. A következő lehetőségeket veti fel: a) ősi, mediterrán örökség, mely annakidején Keletről eredt. — b) Fiatalabb kori import, Fönicia közvetítésével. — c) A két fenti összekapcsolása: az újabb hatások a mítoszt már Görögországban találják és azzal összefonódnak.[125] E három feltevés között azonban ő sem tud dönteni.

[118] A saját gyermekeit felfaló Kronos : *F. Dornseiff :* L'Ant. Class. 6 (1937) 242.; Philon El-Kronos-ról ír: Euseb. Praep. Ev. 36c., 37a, 38a. Egy Ras Šamra-i hurri töredék viszont az El-Kumarbi nevet őrizte meg: *H. G. Güterbock :* AJA 52 (1948) 133. Philon hitelét rendkívül növeli, hogy a Kronos-Enlil párhuzamosítást is elvégzi: Eusebius, Praep. Ev. 9,17.; Vö. Servius ad Ver. Aen. 1,729.; Alex. Polyhistor, fragm. 3.; A föniciai—görög párhuzamokra vonatkozóan: *O. Eissfeldt :* Ras Schamra und Sanchunjaton. Halle—Saale 1939. 28., 123 skk.; *P. Walcot :* The Class. Quarterly 6 (1956) 203.; *U. Hölscher :* Hermes 81 (1953) 383.; *A. Lesky :* Saeculum, 6 (1955) 44.; *C. H. Gordon :* AJA 56 (1952) 93—94.; *F. Dirlmeier :* RhM 98 (1955) 18—37.; *T. B. L. Webster :* Minos 4 (1956) 110—116.; *H. Schwabl :* Éléments Orientaux. i. m. 1960.

[119] Lásd részletesen *J. Makkay :* Acta Arch. Hung. 16 (1964).

[120] *W. Staudacher :* Die Trennung von Himmel und Erde. I. m. 1942. 61., 66.

[121] Der Mythos von König Oedipos. I. m. 1948. 12—15. ill. RhM 98 (1955) 29. Rendkívül szerencsésen arra gondol, hogy a boiotai incestus-motívumok az Enki—Ninhursag mítosz gondolatával állnak őseredetű kapcsolatban.

[122] *U. Hölscher :* Hermes 81 (1953) 411. A hagyományozásnak legfontosabb, a politikai változásoktól leginkább független útját, a parasztság szájhagyományát, annak szerepét teljesen kizárja.

[123] *A. Lesky :* Saeculum 6 (1955) 45—51.

[124] Das Doppelte Geschlecht. I. m. 1955. 182. Abban azonban téved, hogy Homéros nem ismeri, mert a titánok és Kronosnak a legyőzése az Iliasban ismert: Θ 479. és Ο 225.

[125] *H. Schwabl :* Éléments Orientaux. . ., I .m. 1960. 52. és 56.; Az Uranos—Kronos történettel kapcsolatos egyéb újabb irodalom: *E. Laroche :* RHA 47 (1948); *E. Cold :* Der Götterkampf. Diss. Marburg, 1948. 117 p.; *W. F. Albright :* AJA 54 (1950) 168.;

A vélemények között tehát csak abban nincs eltérés, hogy a Kronos-mitoszt mindenképpen keletről származtatják, akár ősi, «pregörög» soron, akár a hettita-hurrita és föniciai ismeretek hatásaként. Ennek a pregörög, «mediterrán» őskornak azonban csak valamennyire is preciz megfogalmazása az összes kutatónál teljesen hiányzik. Így a feltételezett ősi keleti származást meg sem próbálják megmagyarázni, még kevésbé bebizonyítani. Ennek legfőbb oka éppen a kronológiai kérdések teljes mellőzése, a mellett, hogy a régészeti leletanyag ilyen lehetőségeit nem vették kellően figyelembe. Az ősi mediterrán eredet beigazolása ugyanis, a dolog természete szerint, csak régészeti leletek segítségével érhető el. Helyi, 1900 előtti írásos forrásokra ugyanis aligha számíthatunk. Különösen fontos lehet olyan leletek szerepe, amelyek egyrészt a Kronos-alakkal, másrészt viszont az előázsiai vallásos jelentőségű ábrázolásokkal állanak kapcsolatban.

Mint máshol részletesen rámutattunk, ilyen lelet rendelkezésünkre is áll. Egy késő-neolithikus agyagszobor, mely alacsony zsámolyon ülő férfit ábrázol. Jobb kezében sarlót tart, melyet a vállára szorít.[126] Véleményünk szerint ez a késő-neolithikus (az Alföldön elterjedt tiszai kultúra szegvári lelőhelyéről származik) szobrocska a Kronos előképének tekinthető újabbkőkori sarlós attributumú főisten alakját őrizte meg. Rendkívül fontos körülmény, hogy az ilyen, sarlós attributumu férfiábrázolások a harmadik évezred vége, illetve a második évezred első harmada előtt *csak Mezopotámiából* ismertek, és ott egyrészük, éppen a koraiak közül, Enlil alakjával azonosítható. Míg tehát Enlil alakja elsősorban a föld és ég elválasztásának végrehajtása és annak eszköze, a sarló(fegyver) révén követhető, mind a Kumarbi—Ullikummi történet, mind pedig a hésiodosi theogónia részletei felé, addig a régészeti leletanyagban mindenekelőtt ez a magyarországi késő-neolithikus szobrocska az Enlil-ábrázolások legpontosabb párja. Hogy a Kronos-kultusz ősi eredetének bizonyításához szükséges háromszög kétségtelen legyen, úgy két dolgot kell részletesen megvizsgálni és beigazolni. Először is a kulcsponti helyet elfoglaló szegvári szobrocska előázsiai kapcsolatait és a mögötte álló hit előázsiai eredetét. Másrészt pedig azt, hogy a szobrocska anyakultúrája, a tiszai kultúra szoros görögországi kapcsolatokkal rendelkezik. Tanulmányunkban mindkét kérdéscsoportra vonatkozólag felsorakoztattuk kétségtelennek tekinthető érveinket.[127] Megállapíthattuk, hogy neolithikus művelődéseink közül éppen a tiszai kultúra az, amely erős görögországi kapcsolatokkal rendelkezik. Ezek elsősorban a késői Dimini, és mégjobban a Larissa-periódus felé mutatnak. Az is köztudomású, hogy a Larissa-kort felváltó Early Helladic periódus az őslakosság nagy tömegeinek a továbbélését biztosította. Minden jel szerint nyugodtan feltételezhetjük, hogy a Larissa-kor és az Early Helladic periódus őslakossága ismerte a sarlós attributumu férfiisten alakját. Erre utaló görögországi lelet is van: Early Helladic kori sarlófegyver-attributum formájában. A magunk részéről tehát úgy látjuk, hogy a kétségtelenül indoeurópai Middle Helladic kor előtti időszak (1900 előtt) vallásában a világ teremtésével valamint irányításával kapcsolatos elképzelések lényegüket tekintve megfeleltek azoknak, amiket az Enlil-re vonatkozó korai források alapján megállapíthatunk, és amelyeket így a hésiodosi theogónia helyi, ősi mediterrán elemeinek tarthatunk. Ez a megoldás választ ad a kutatók ama részének, akik a mítoszok vizsgálatai alapján a hésiodosi theogónia legfontosabb elemeinek helyi, mediterrán, de ősi soron keleti eredetét tételezték fel. Kétségtelen, hogy a szegvári szobrocska segítségével tehető megállapítások ezt a véleményt támasztják alá. Értelmetlen dolog lenne azonban, ha azt tételeznénk fel, hogy a szoros föniciai-görög, valamint kisázsiai-görög érintkezések során újabb, a theogóniára vonatkozó elemek nem jutottak el görög földre. Ezeket az újabb elemeket azonban elsősorban a Typhonnal, de egyben Zeusszal kapcsolatos részletek között véljük megtalálni.

A. Lesky : Deutsche Literatur-Zeitung, 71 (1950) 168—172.; *K. Wais :* Festschrift Genzmer, Heidelberg, 1952. 211—261., 325—331., de következtetései nem mindig megalapozottak.; *U. Bianchi :* SMSR 24—25 (1953—54) 60—75.; *A. Lesky :* Eranos 52 (1954) 8—17.; *A. Heubeck :* Das Gymnasium 62 (1955) 508)525.; *H. Schwabl :* uo., 526—537.; *C. H. Gordon :* HUCA 26 (1955) 403—408.; *G. Steiner :* Antike und Abendland 6 (1957) 171—187.; *A. Lesky :* Gnomon 29 (1957) 321—325.; *S. Segert :* Das Altertum 4 (1958) 67—80.; *H. Schwabl :* Weltschöpfung. RE IX. Suppl. 1958. 1—142.; *H. Diller :* Antike und Abendland 2 (1946) 140—151.; *Hoekstra, A. :* Mnemosyne 10 (1957) 193—225. *J. A. Notopoulos :* Hesperia 29 (1960) 177 skk.; *M. C. Stokes :* Phronesis. A Journal for Ancient Philosophy. VII. 1962. 1—35. etc.

[126] *Csalog J. :* Arch. Ért. 84 (1957) 207—210.; *Ua.*, Acta Arch. Hung. 11 (1959) 7—38.; *Ua.*, Acta Arch. Hung. 12 (1960) 57—68.; *J. Makkay:* Acta Arch. Hung. 16 (1964).

[127] *J. Makkay :* Acta Arch. Hung. 16 (1964).

A SZABAD IDŐ A GÖRÖGÖK ÉLETÉBEN ÉS FILOZÓFIÁJÁBAN

E. CH. Welskopf: PROBLEME DER MUSSE IM ALTEN HELLAS. Rütten & Loening, Berlin 1962. 320. l.

Közvetlenül az első világháború előtt H. Diels bevallottan apologétikus célzattal gyűjtötte kötetbe előadásait az antik technikáról, hogy igazolja: humanisztikus műveltség és technikai haladás között nincs kibékíthetetlen ellentét s a klasszikus örökségnek is igen egyoldalú értelmezése az, amely az antikvitás technikai műveltségét elhanyagolja. Kétségtelen azonban, hogy az ellentét a polgári tudományok legmagasabb szintjén sem volt megnyugatóan megoldható, a történeti fejlődés vizsgálatában éppoly kevéssé, mint a korszerű általános műveltség elméletében. Az egységet, amely a polgárság felemelkedése idején, elsősorban a renaissance legnagyobb gondolkodóinál, magától értetődő volt, csak a tudományos szocializmus állíthatta helyre, illetőleg újíthatta meg magasabb fokon, éspedig az osztálytársadalmak fejlődésének történeti ábrázolásában és az osztálynélküli társadalom felépítésének vezérfonalául szolgáló elméletben egyaránt. Ma már világos, hogy mindazok a szellemi értékek, amelyeket az antik irodalom, filozófia és művészet alkotott s mint műveltségünk elidegeníthetetlen örökségét, sőt bizonyos tekintetben alapját hagyott ránk örökül, csak a technikai fejlődés egy meghatározott fokától feltételezetten jöhetett létre. Ennek alapján tudott a dolgozó ember többet termelni, mint amennyi puszta léte fenntartására szükséges volt s így a kizsákmányoltak tömegei — az osztálytársadalom első formájában a rabszolgák — egy kisebbség számára biztosították azt a szabad időt, amelynek egy része legalább a társadalom szervezésének feladatai és a termelőerőket is továbbfejlesztő tudomány mellett a művészet és ezen belül az irodalom művelésére volt fordítható. Az objektív folyamat lényegén az sem változtat — bár természetesen történeti magyarázatra szorul —, hogy az elméletben pl. a művészet gyakran a termelő munkával esik egy megítélés alá és elkülönül a szabad idő nemes eltöltésére hivatott irodalomtól, filozófiától stb. Különleges és kielégítően még meg nem vizsgált problémát jelentenek az «értelmiségi munkakörben» foglalkoztatott rabszolgák s ezek között is főleg azok a kivételek, akik alkotóan járultak hozzá a szellemi élethez. De kétségtelen, hogy ők is bizonyos határok között, a többség kizsákmányolása révén, a kevesek számára biztosított szabadidő társadalmi végösszegéből részesültek, s ez a szabad idő volt az emberiség további fejlődésének elengedhetetlen feltétele.

A termelőerőknek a kapitalizmus korszakában meginduló nagyarányú fokozódása tűzte napirendre a szocialista átalakulást, melynek lényeges vonása, hogy «mindenkinek elég szabad ideje marad arra, hogy a társadalom általános — mind elméleti, mind gyakorlati — ügyeiben részt vehessen». (Engels: Anti—Dühring. Szikra kiadás 1948. 172. l.) Marx egyenesen az ember öncélú erőkifejtéséről mint «a szabadság igazi birodalmáról» beszél, amelynek azonban alapja a «szükségszerűség birodalma», azaz az ember életének fenntartására és újratermelésére elengedhetetlen termelő munka. Pusztán a termelő erők gyarapodásával, azaz a technika fejlődésével még nem lépjük át a szükségszerűség birodalmát, bár nő az előállított termékek köre és mennyisége, az előállítás pedig kevesebb emberi erőt vesz igénybe, tehát az ember természetének megfelelőbb feltételek között történik: a szabadság birodalmának alapfeltétele «a munkanap megrövidülése». (Marx: *A tőke.* III. Szikra kiadás 1951. 889. l.) A technika fejlődése, a munka termelékenységének növekedése a szocializmusban nemcsak az anyagi jólét általános emelkedésével, a bővülő szükségletek kielégítésének egyre bővülő és mindenkire kiterjedő lehetőségével jár együtt, hanem a szabad idő ugyancsak minden dolgozóra kiterjedő növekedésével is. S mert a szabad idő nem azonos a munkaerő helyreállításához szükséges pihenő idővel, hanem tartalmas, sőt gyakran komoly erőfeszítést kívánó és így — testi vagy szellemi — kifáradással járó tevékenység tölti ki, nem vitás, hogy az automatizálás és az atomenergia békés felhasználása révén várható ugrásszerű emelkedése a humanisztikus műveltség számára is egészen új perspektívákat jelent. Emlékezhetünk rá, Morus Tamás Utópiájának a lakói szabad

idejüket úgyszólván teljesen a görög klasszikusok olvasásának szentelik. Ma már természetesen a humanisztikus műveltség sem fogható fel ilyen egyoldalúan, de hogy a korszerű általános műveltségben, melyet hovatovább az egész dolgozó nép vesz birtokba, az antikvitás is méltó helyet kap, többek között a görög és latin remekírók fordításainak a szocialista országokban egyre növekvő példányszáma máris bizonyítja. Olyan társadalmi igény jelentkezik itt, mellyel egész művelődéspolitikánknak számolnia kell, s így végső fokon a technikai haladás és a humanisztikus műveltség ellentmondását maga a történeti fejlődés oldja fel a szocialista humanizmusban.

Mindebből az is következik, hogy a szabad idő kérdése úgy is felfogható, mint a termelési viszonyok kérdésének egy részjelensége, s így a kiváló német marxista ókorkutató, E. Ch. Welskopf új könyve bizonyos értelemben kiegészíti 1957-ben megjelent munkáját, amelyben az ókori Kelet és a görög—római antikvitás termelési viszonyait vizsgálta *(Die Produktionsverhältnisse im alten Orient und in der griechisch-römischen Antike)*. De míg ez, mint címe is mutatja, a rabszolgatartó társadalom egészére, annak keleti és klasszikus formájára egyaránt, ha nem is egyenlő súllyal, kiterjedt, az új mű térben és időben szűkebbre fogja célkitűzését, amennyiben csak a görög világban és ott is csupán Aristotelésig vizsgálja a szabad idő jelentőségét és e jelentőség elméleti tudatosodásának a folyamatát. E korlátozást tárgyi szempontok is ajánlhatták: a szabad idő fogalmának legszélesebbkörű kifejtését éppen Aristotelés nyújtotta, olyannyira, hogy ami időben megelőzi, szinte az ő elméletének előtörténete gyanánt is ábrázolható, sőt közvetve vagy közvetlenül, helyeselve vagy lényegesen módosítva megállapításait, hozzákapcsolódnak azok a hellenisztikus és római szerzők is, akiknél a *scholé*, illetőleg *otium* problémája felmerül. Sajnáljuk is, hogy Aristotelés utóéletének ezekre a kérdéseire és főleg a szabad idő értékelésére a római humanizmusban még utalás sem történik, viszont el kell ismernünk, hogy a kör szűkebbre vonása a vizsgálatok mélyebbre hatolását tette lehetővé. Mert míg a szerző korábbi nagy munkája jórészt megelégedett a marxizmus—leninizmus klasszikusainak az ókori rabszolgatartó társadalom szerkezetére vonatkozó nyilatkozatai rendszerezésével és kommentálásával, a «szabad idő» monográfiája a mértéktartóan kitűzött korlátokon belül — Homérostól Aristotelésig — a görög történelem valóságából indul ki és mindvégig elmélyedő forrástanulmányokon igazolja a történelmi materializmus következetesen alkalmazott módszerének fölényét, természetesen, ahol kell, a marxizmus—leninizmus klasszikusainak konkrét útmutatásait is okosan felhasználva. S ez utóbbi annál magától értetődőbb, mert — mint korábban is tudtuk, de a szerző finom elemzései nyomán az eddiginél több figyelmet kell szentelnünk ez összefüggésnek — Aristotelés társadalomelmélete és ezen belül a szabad idő görög értékelése a tudományos szocializmus megalapítóira mély benyomást gyakorolt. Aki pedig ezt nem tudná összeegyeztetni avval a közismert ténnyel, hogy Aristotelés a rabszolgatartó rendszer mellett foglalt állást, azt elegendő talán arra figyelmeztetnünk, hogy amikor a nagy görög gondolkodó a rabszolgatartó kizsákmányolás szükségszerűségét bizonyítja, olyan érveléssel teszi ezt, amely már magában hordozza a felismerést, hogy az ember felszabadulása a technikai fejlődésnek, a termelőeszközök egy a korabelinél beláthatatlanul magasabb fokának lesz a következménye. Hadd tegyük hozzá, hogy Aristotelés ebben a vonatkozásban már Homérosra utalhat (Polit. I. 4. Vö. Marx: *A tőke* I. Szikra kiadás 1949. 440. l.), mégpedig nem is eredeti intenciói ellenére használva fel a költőt — amire utóvégre akadna elég példa az ókortól napjainkig a «citatológia» világtörténetében. Amikor a filozófus Héphaistos olymposi műhelyének elképzelését használja fel munkahipotézisül, hogy megmutassa, mi a feltétele a rabszolgaság megszűnésének, a népi epika olyan utopisztikus vonását emeli ki, amelyben már eleve a nehéz testi munka alól való felszabadulás vágya jut kifejezésre, éppen úgy, mint számos folklorisztikus párhuzamában. Így abba a színes és sok éleselméjű megfigyeléssel rajzolt képbe, amelyet egyébként szabad idő és munka viszonyáról a homérosi világban és a bőséges ráérő időről mint a homérosi költészet nem egy formai sajátságának is ösztönzőjéről nyújt a szerző, az *Ilias* XVIII. énekéből nemcsak az Achilleus pajzsán látható életképek tartoznának bele, hanem Héphaistos műhelyének a leírása is, a maga «automatikus» berendezésével, amely valójában az olymposi isteneknek a homérosi hősökét is meghaladó mértékű, kimeríthetetlen szabad idejének a feltétele. És így már Homérosnál megragadható lenne a szabad idő ókori elméletének legalábbis sejtésszerű eszmecsírája.

Hésiodos költői világképének a dolog lényegét illetően ugyancsak meggyőző elemzése viszont élesen kidomborítja a boiótiai parasztköltő szigorú állásfoglalását a drága idő munkás kihasználása mellett, de nem vesz figyelembe minden adatot, amely a költő paraszti környezetében a szabad idő, bár erősen korlátozott, feltételeit és kereteit megvilágíthatja. Hogy találkozása a Muzsákkal a Helikón hegyén arra vall, megtudta becsülni a szellemi foglalkozásnak szentelt szabad időt, s megvetéssel szól sorstársainak átlagáról, akik csak a hasuknak élnek, szerzőnk is elismeri, de magát Hésiodos költői gyakorlatát —

meggyőződésünk szerint nem teljes igazsággal — tulságosan gyakorlati célunak ítéli ahhoz, hogy a «szabad idő» teljes értelmű megjelenésének a bizonyítékát lássa benne. De hagyján, hogy még azt is tagadásba veszi, egyáltalán költőnek nevezhető-e a *Theogonia* és a *Munkák és Napok* szerzője; utóvégre ez még többé-kevésbé szubjektív megítélés kérdése. De kár, hogy mellőzi a paraszti életnek azokat a bizonyos mértékig szervezett alkalmait, amelyek a szabad idő elemi formáinak tekinthetők a boiótiai paraszti életben. Arról még szól, hogy a forró nyári napon hogy ajánl a költő pihenőt az árnyékban, a forrás mellett, s talán ez az egyetlen hely Hésiodos költészetében, amelyben némi poézist is felfedez, de ez, ha úgy tetszik, még nem a szabad idő, hanem csupán a munkaerő felfrissítése.

Nem említi azonban sem a lakomát, amelynek megrendezésére józan tanácsokat is ad a költő (Erga 342), sem pedig a kovácsműhelyt és a *leschét*, amelyek a falu találkozóhelyeinek számítottak (Erga 493). Igaz, mindezt felesleges időpocsékolásnak minősíti a szorgos munka embere: télen is talál tennivalót a ház körül, ha a szántóföldön ellátta a dolgát, vagy az időjárás akadályozza benne. És a lakoma felfogható úgy is, mint a munkaerő helyreállítására szolgáló egyszerű pihenő, úgy is — amint arra egyenesen utalnak Hésiodos szavai —, mint a jószomszédi viszony ápolásának az alkalma, és erre a falu körülményei között a kölcsönös segítség érdekében egyenesen szükség van. De nem szükséges modern analógiákra sem hivatkozni annak valószínűsítésére, hogy mindez — lakoma, kovácsműhely, *lesché*, amivel már Homérosnál, majd fejlettebb formában Athénben és Spártában is találkozunk — valamiféle szellemi életnek, eszmecserének, mesélésnek-anekdotázásnak, többé-kevésbé spontán költői megnyilatkozásoknak is a színterei voltak.

Általában, azokban a fejezetekben, amelyek már a szabad idő határozottabb körvonalakat öltő elméletéről számolhatnak be, többnyire hiányoljuk a szabad idő jelentkezésének reális mozzanatait, amelyek különösen a homérosi fejezeteket gazdagították, és — kivételesen — ismét Platón dialógus-műfajának a hátterében jelentkeznek plasztikus ábrázolásban. Csakhogy ez utóbbi esetben is csupán az arisztokráciáról, legfeljebb a városi polgárság felsőbb rétegéről van szó, holott forrásaink bőven tudósítanak a szegény szabadok, főleg a parasztság szabad idejének olyan körülményeiről is — részben a mezőgazdaság évszakos ciklusához kapcsolódva, részben attól függetlenül —, amelyek — a termelőmunkát közvetlenül segítő munkadalok mellett — az irodalom fejlődésére is hatást gyakorló népköltészet melegágyai voltak. Hogy ősi fokon itt is nem egyszer a termékenységvarázslat formájában valamiféle célszerűség képzetére bukkanhatunk, nem lehet oka mellőzésüknek: a nép szórakozásának olyan alkalmaivá váltak, amelyeknek keretében művészi formákra talált és osztályöntudatát is kifejezhette, mint sok egyéb mellett az ó-komédia hátterében álló folklorisztikus elemek is igazolják. Ami a városi szegény szabadokat illeti, túlságosan sommásan hangzik, vagy legfeljebb az athéni demokrácia hanyatlására vonatkoztatható a megállapítás, hogy az ingyenélőnek szabad ideje sincs; a napidíj, amelyet a színházlátogatással elmulasztott kereset pótlására fizettek, arra vall, hogy a szegény szabadok szabad idejének biztosítása és nevelőerejű tartalommal való kitöltése állami gondoskodás tárgya volt, mégha utóbb a theórikon-kasszát honvédelmi célokra igénybevenni kívánó politikusok valóban egész retorikai fegyvertárukat mozgósították is az «ingyenélők» ilyetén támogatása ellen.

Az élet mindenesetre színesebb, s a szabad idő felhasználásnak pozitíve és negatíve értékelhető változataiban gazdagabb, pihenés, szórakozás és tartalmas foglalkozás árnyaltabb átmeneteit mutatja, mint akár a legkörültekintőbb elmélet, arról nem is szólva, hogy — mint szerző is helyesen rámutat — a legnagyobbak, Platón és Aristotelés egymás között is eltérnek a szabad idő meghatározásában, értékelésében, illetőleg a tartalmas kitöltésére alkalmas tevékenységek kiválogatásában. És ha nem az elmélet, hanem a görög élet szempontjából közelítjük meg a kérdést előbb és úgy viszonyítjuk hozzá az elmélet kialakulását, a sport mellett — melyet különböző korokban és különböző gondolkodók igen különbözőképpen értékelnek, de Hérodotos nem minden alap nélkül látja benne a görög kultúra egyik legjellemzőbb, az általa ismert Kelet értékrendjébe be sem illeszthető elemét — nem feledkezhetünk meg az olyan ügyességet vagy éppen értelmi készségeket fejlesztő társasjátékokról sem, mint a *pessoi* vagy a *kottabos* (ha már az olyan szerencsejátékokat, mint a kockázás, ki is akarjuk rekeszteni). Különösen az első érdemel figyelmet, nem annyira homérosi előfordulása miatt, mint inkább mert Gorgias egyenesen egy sor művelődési vívmánnyal együtt említi, mint Palamédés találmányát, éspedig olyan összefüggésben, amely a szerzőnek a szó történetére vonatkozó értékes megfigyelései kiegészítésére is idekívánkozik.

E. Ch. Welskopf ugyanis megállapítja, hogy a *scholé* kifejezés — az elfoglaltság, *ascholia* ellentéte, egyébként mint a szabad idő szellemi foglalkozással való eltöltése színhelyének a megjelölése, a latin *schola*, s így a legtöbb európai nyelv legközönségesebb

«iskola» jelentésű szavának előzménye — Aischylosnál és Pindarosnál fordul először elő, éspedig vagy egyenesen tagadó összefüggésben, vagy mindenesetre olyan ellentmondásos helyzetben, amely nem mutatja kívánatosnak, ha valakinek túl sok a szabad ideje. Így Pindaros (Nem. X. 85) kitér egy argosi bajnok elődei valamennyi hőstettének felsorolása elől, mert ez tovább tartana, mintsem «ráérő ideje» engedné; Aischylosnál (Ag. 1055) Klytaimnéstrának nincs «elvesztegetni való ideje», hogy a bejáratnál időzzék Kassandrával, illetőleg (uo. 1059) a királynő türelmetlenül sürgeti a rab leányt: «ne vesztegesd az időt!» A leláncolt titán – valójában az emberi munka tétlenségre kárhoztatott hőse – viszont magáról mondja keserű iróniával, hogy több szabad ideje van, mintsem szeretné (Prom. 818). Idesorolhatjuk még Hérodotos (III. 134) adatát: Atossa többek között avval érvel a háború mellett, hogy a nép «ne érjen rá» összeesküvést szőni Dareios ellen. Ilyen körülmények között rendkívül figyelemre méltó, hogy Gorgias — mert azokkal tartunk, akik a a kulturális javak heuretéseként ünnepelt Palamédés apológiáját a szofista hiteles művének tartják — a mi sakk- vagy dáma-játékunkhoz hasonló *pessoi*-t a szabad idő eltöltésének ártatlan eszközeként jellemzi *(πεσσούς τε σχολῆς ἄλυπον διατριβήν)*. Aristotelés, tudjuk, kirekeszti a játékot a *scholé* emelkedett, nála már minden emberi tevékenység végső célját, *telos*át jelentő fogalmából, de az elmélet történetében Gorgias a játékot pozitive értékelő álláspontja is beletartozik.

Hérodotos imént idézett adatának hátterében egyébként görögök és barbárok ellentétes életfelfogásának ugyanaz a megítélése áll, amelynek szemléltetésére a szerző pl. Hérodotos egy másik elbeszélését értékesíti: a perzsákat rémülettel tölti el, amikor megtudják, hogy olyan nép ellen vezeti őket Mardonios, amely — a háborús viszonyok között is megtartva az olympiai játékokat — nem kincs reményében bocsátkozik versenybe, hanem a kiválóság jutalmáért, hiszen a győztes pályabére csupán egy olajág (VIII. 26). E. Ch. Welskopf meggyőzően mutatja ki, hogy Hérodotos a görög életeszményt egyszerre két oldalról határolja el: a fejlett keleti despotizmus pompájától és a fejlődés alacsonyabb fokán álló «barbárok» — pl. a thrákok — kulturálatlan «semmittevésétől» egyaránt. Thukydidés viszont — mint ahogyan a legpregnánsabban a Periklés ajkára egyébként nem egészen önkényesen adott, azaz a nagy államférfi törekvéseit lényegében hitelesen jellemző temetési beszéd mutatja — már a görögségen belül, elsősorban Spártával szemben tulajdonítja az athéni demokráciának, hogy a polgárok szabad idejét, mint a szellemi tevékenység keretét, a művészi szép élvezésének, a gondolkodásnak és a politikai tevékenységnek az alapját biztosítja. Aristotelés, mikor Politikájában (V. 11) a görög tyrannisnak a polgárok politikai szövetkezésétől való félelmét és ennek megfelelően mindenekelőtt a korinthosi Periandros a szabad időt korlátozó rendelkezéseit jellemzi, nem hiába utal perzsa mintára; Platón viszont államelméletében a spártai nevelést idealizálja, mint Xenophón a perzsát; kár különben, hogy ez utóbbi a megérdemeltnél is kevesebb figyelemben részesül.

Annál gazdagabb és sokoldalúbb a kép, amelyet Platónról és Aristotelésről nyújt a szerző, gondolatrendszerük egészébe ágyazva a szabad időről vallott felfogásukat. Meggyőzően domborítja ki ebben a vonatkozásban is azt az ellentmondást, amely Platón egész életművén végigvonul: dialógus-műfajának alapja a nemes baráti beszélgetésben töltött szabad idő, melyben a gondolat megszületik, az igazság fokról-fokra megvilágosodik, a szépség általában és az ember belső szépsége különösen kibontakozik. Ebben az összefüggésben kerül sor a minden tekintetben egyszerűbb, de nem kevésbé arisztokratikusan gondolkodó Sókratés-tanítvány, az egyébként igen takarékosan idézett Xenophón jellemző — sőt Platónt is jellemző — kijelentésére: «Legbecsesebb kincsemnek tekintsétek mindig, hogy van szabad időm és így nézhetem, amit érdemes megnézni, hallhatom, amit érdemes hallani, és amit a legtöbbre tartok: ráérek, hogy Sókratésszel töltsem napjaimat» (Symp.44). Platón államelmélete mégis, azáltal, hogy minden tevékenységet és a művelődés minden tényezőjét — a művészetet és az irodalmat is — a megmásíthatatlan munkamegosztáson alapuló osztályviszonyokat állandósító állam érdeke és biztonsága szempontjából értékeli, valójában a szabad idő tagadásához vezet.

Teljesen egyetértünk szerzőnek avval a megállapításával is — művészetelméletük egymáshoz való viszonyának az elemzése más oldalról is ezt bizonyítja –, hogy Aristotelés Platónnal vitázva alakította ki a maga álláspontját, amellyel a szabad idő görög elmélete valójában *entelecheiá*jához érkezik. «Az egész élet elfoglaltságra és szabad időre, valamint háborúra és békére oszlik, a tevékenységek pedig egyfelől szükségesekre és hasznosakra, másfelől szépekre. Szükségképpen ugyanúgy kell választani a lélek készségei, mint ezek kifejtése vonatkozásában, a háborút tehát a béke kedvéért, az elfoglaltságot a szabad idő, a szükségeset és hasznosat a szép kedvéért» (Politika VII. 14). Végső fokon azt jelenti ez, hogy a szükséges és hasznos tevékenység az élet fenntartását biztosítja, a szabad idő pedig azt, amiért élni érdemes. A Nikomachosi Ethika a szabad idő felhasználásának leg-

alacsonyabb fokaként a puszta élvezetet jelöli meg, magasabb foka politikai tevékenység, legmagasabb a tudományos igazság keresése. Feltűnő, hogy itt költészet és művészet kimaradnak a szabad idő legmagasabb rendű tartalmai közül; másutt Aristotelés a *paideia* lényeges tényezőiként számol velük, de a művészi alkotó munkát nem sorolja a szabad idő fogalma alá, mert a művésznek kenyérkereső foglalkozása. A megoldás nyilván csak az lehet, hogy «szükséges és hasznos» tevékenység valamint a «szabad idő» a társadalom egészére nézve érvényes összegét kell feltételeznünk, s ebből a szempontból a művészet a szabad idő rovatába fog kerülni, függetlenül attól, hogy a művész nemcsak a művészet*nek*, hanem egyben a művészet*ből* is él, aminthogy a modern viszonyok között általában ugyanez áll a tudományra is; az ókorban, tudjuk, ez volt a kivételes, s a szofistákat, mert tanításukért pénzt fogadtak el, Sókratés és tanítványai elítélték.

De természetesen, ha az élet fenntartásához szükséges munka és a szabad idő viszonyának aristotelési meghatározása *általában* ma is helytálló gondolatmenetek kiindulópontja lehet, a részletek sok más vonatkozásban is Aristotelés korához és társadalmi környezetéhez, tehát a görög rabszolgatársadalom adott fejlődési szakaszához kapcsolódnak. A tudomány hovátartozását pl. napjainkban nem annyira a tudományos kutatók rendszeres díjazása teszi problématikussá, hanem — legalábbis egyes, jelentős tudományágak vonatkozásában — az a körülmény, hogy a tudomány egyre inkább közvetlenül termelő erővé válik, míg Aristotelés korában a termelő erők fejlődésére tett hatása szinte rejtett módon érvényesült csak. További problémákat vet fel a szellemi és fizikai munka lényeges különbségeinek eltűnése a kommunizmusban, aminthogy azt is tudjuk, hogy az ember alkotó önmegvalósítása sem korlátozódik a szabad időre, hanem a termelő munka során is kibontakozik, a kizsákmányolás alól felszabadult munka körülményei között akadálytalanul és teljes tudatossággal, de már a történelem kezdetén is — az emberréválás során — lassanként és észrevétlenül. Mégis, kétségtelen, hogy ha a hivatástudattal vállalt «hasznos» munka öröme meg is nő, marad olyan tevékenység, amely a létfenntartás szempontjából közvetlenül szükségesnek nem minősíthető, s kétségtelen, hogy technika és társadalom fejlődésével nő a szükséges és hasznos tevékenységtől szabad idő mennyisége is, nő társadalmi végösszegben és egyre egyenletesebbé válik az eloszlása. A szocialista humanizmus elsőrendű követelménye, hogy a szabad idő felhasználása a közösség és az egyén emberi értékét gyarapítsa, azaz az ember legsajátosabb emberi lehetőségeit segítse megvalósuláshoz. Ez pedig azt jelenti, hogy a szabad idő ismét — és most már nem egy szűk uralkodó osztály, hanem az egész nép javára — művelődéselmélet és nevelés elsőrendű kérdésévé vált. És ezzel visszatérhetünk E. Ch. Welskopf könyvének gondolatmenetéhez, illetőleg magához Aristoteléshez, aki már felismerte — s szerző kellő nyomatékkal emeli ki ezt a felismerést —, hogy «a szabad idő eltöltéséhez is meg kell tanulni bizonyos dolgokat és nevelni kell rá az embereket» (Polit. VIII. 3).

Ennyiből is látható E. Ch. Welskopf könyvének — a szerző által egyébként nem túlhangsúlyozott – időszerűsége. Azt lehet mondani, hogy a szabad idő görög elmélete, ha nem is ment fel minket saját problémáink végiggondolásától, hozzásegít azok tudatosításához, sőt egyben-másban mai feladataink pontosabb körvonalozásához is. Vagy ahogyan könyve bevezetésében maga a szerző határozza meg történetiség és időszerűség viszonyát: «Az élet a maga új feladataival mindig új megoldásokat követel. Gondolkodásunk kettőhöz kapcsolódik: a jelen valóságához és a felismeréseknek ahhoz a tőkéjéhez, amelyet elmúlt nemzedékek szereztek. Történeti tudatunk nem engedi meg többé, hogy egyetlen ponton ragadjon meg elemzésünk: az immanens összefüggések felismerése révén a történelem a felismerések egyik kimeríthetetlen forrásává is vált számunkra, amelyről nem mondhatunk le a nélkül, hogy felismeréseink szinvonala tekintetében ne süllyedjünk. Fogékonyság az iránt, ami volt, egy része annak, hogy felfogjuk a jelent és a jövő lehetőségeit».

Hálásak lehetünk a szerzőnek már e bölcs szavakért is, amelyekkel nemcsak műve célját tűzte ki, hanem — minden apologétikus célzat nélkül — a klasszikus tanulmányok helyét is megjelölte a korszerű általános műveltségben, azaz — most már ezt is félreértés veszélye nélkül mondhatjuk — a szabad idő korszerű keretei között. És egyben — kimondatlanul — arra is utalt, hogy a szabad idő méltó felhasználása, ha nem is szolgálja a mindennapi szükségletek kielégítését, a társadalmi tudat szempontjából nélkülözhetetlen. Tegyük még hozzá, hogy a megvalósítás méltó az igényesen kitűzött célhoz: szigorú módszeresség, elvi szilárdság, humánus emelkedettség és az iróno tollát dícsérő lendület vonul végig az egész könyvön, a marxista ókortudomány maradandó alkotásán, mely bátor kérdésfeltevéseivel még bizonyára sok hozzászólásra fogja a szakembereket ösztönözni.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

VERGILIUS ECLOGÁINAK FORDÍTÁSÁRÓL

VERGILIUS ECLOGÁI. Fordította: *LAKATOS ISTVÁN*. Bp. Magyar Helikon 1963. 92 lap.

Sajnálatos, hogy a görög és latin műfordítások elvi kérdései körül az új Horatius-kötet megjelenése nyomán fellángolt vita, amely szokatlanul széleskörű érdeklődést keltett s régóta nem látott módon kavarta fel az érdekeltek és érdeklődők szenvedélyeit, milyen kevés visszhangra talált éppen klasszika-filológusok között. Mintha a műfordítás, az interpretáció legmagasabb foka, már kívülesne a tudomány körén. Az a közömbösség, amellyel egyetlen magyarnyelvű szakfolyóiratunk, az Antik Tanulmányok az antik-fordítás újabb teljesítményeivel szemben viseltetik, arra mutat, hogy a «filológusok rémuralmát» lényegében — egy két kivételt leszámítva — a filológusok nélkül kell elképzelni, s ez nem mentségükre vagy éppen dicsőségükre szolgál, bárkinek legyen is igaza az ekörüli vitában. Ha azonban lemondunk arról, hogy az antik-fordítás legalább kiemelkedőbb teljesítményeinek értékelését e folyóirat feladatai közé soroljuk, félig már be is csuktuk magunk mögött a laputai akadémia kapuját.

Lakatos István Aeneis-fordításáról sem jelent meg egy sornyi hír sem folyóiratunkban. S miközben csaknem minden irodalmi folyóiratunkban tovább gyűrűznek a hullámai a vitának arról, lehetséges-e és mennyiben valósítható meg költő és filológus egy személyben való egyesülése görög és latin műfordítás-irodalmunkban, a filológusok pedig Lagadoban fontos kísérleteikbe merülnek, egy másik kis kötet is megjelent: a vergiliusi Eclogák ugyancsak Lakatostól készített új fordítása.

Ez már magában véve, az Aeneis előzménye nélkül is figyelmet érdemelhet, hiszen másfél százada, Baróti Szabó Dávid óta nem akadt magyar költő, aki az Eclogák teljes fordítására vállalkozott volna, s az egyetlen kísérlet századunkban, Vietórisz Józsefé, már hatvan éves, emellett költészetünknek egy olyan korszakában született, amely még az akkori legnagyobbak számára is csaknem lehetetlenné tette egy ilyen feladat valóban költői megoldását. Ha mégis eljutott a két világháború közti idők magyar olvasójához a fiatal Vergilius, ez nem is Vietórisz érdeme, hanem a Trencsényi—Waldapfel Imre által pontosan negyedszázaddal ezelőtt kiadott »Pásztori Magyar Vergilius«-é, amely válogatásában is, és a hozzá csatlakozó tanulmányban is keresztmetszetében mutatta be az Eclogák sorsát a magyar irodalomban, s egyúttal költőink figyelmét is feléjük fordította; elsősorban ennek a kötetnek az érdeme, hogy az új magyar költészet néhány kiemelkedő egyénisége, részben a kötet számára, részben a kötet hatására, egy-egy Eclogáról új fordítást készített. Így lett az 1938-ban megjelent kiadvány az Eclogák magyar reneszánszának megindítója, figyelmeztető költőinknek arra, hogy a velük való megbirkózás a maguk költészete és ezzel az egész magyar költészet gazdagításának milyen lehetőségeit kínálja.

Lakatos teljes Ecloga-fordítása mintegy első összegezése ezeknek a felfedezési kísérleteknek, s tudatosan is épít mindarra, amit az előtte jártak örökül hagytak rá. De nemcsak az Ecloga-fordítók örököseként kapcsolódik a magyar antik-fordító irodalomba. Devecseri Homéros-fordítása mutatta meg neki azt, hogyan nyerheti el költő számára a fordítás igazi értelmét akkor, ha a kiválasztott eredetivel való mérkőzés során éveket, sőt évtizedeket sem sajnálva egyre mélyebben hatol be a fordított költő világába és műhelyébe, semmiről le nem mondva az átültetésnél, amit az eredeti — szépségben és nehézségben — nyújt. »Fordításom alapelve az volt: az eredeti egyetlen nehézségét se kerüljem meg« — írja erről maga Lakatos Aeneis-fordítása utószavában. Első, 1949-ben megjelent Vergilius-fordításának ismerői tudják csak igazán felmérni az utat, amelyet Lakatos, mint műfordító másfél évtized alatt megtett, költői temperamentumát aszkétikus önfegyelemmel szorítva Vergilius szolgálatába — s nem lesz nehéz az erre hivatottaknak azt sem megmutatni, hogyan vált az, amit így az antik költőtől zsákmányolt, a maga költészetének «A pokol tornácá»-ról kivezető részévé.

Az Aeneis után, tegyük hozzá az elmaradt kritikák pótlására: másfél évszázad óta az első olvasásra méltó magyar Aeneis után fogva az Eclogákhoz, az érett Vergiliustól érkezve az ifjúhoz, a fordítás technikai problémáival nem volt nehéz megbírkóznia. De az eredeti poétikájának mégoly alapos ismerete is hiábavaló lett volna, ha nem költő az, akinek a kezében van. Csak így történhetett, hogy az új Eclogák olvasója az első sorok után már a vergiliusi pásztorvilág zsongását érzi maga körül, s a vergiliusi hexameterek bűvöletes zenéje hozza közelébe ezt a világot. Talán nem is igazi dícsérete a fordítónak, ha ezt a varázst a kötetből kiragyogó sorok némelyikének idézésével próbáljuk érzékeltetni, nem hogy pótolják, hanem hogy kényszerítővé tegyék a teljes kötet elolvasását, mint a megnyitó sor:

Tityrusom, ki a sátras bükk hüvösén heverészel (I. 1),

vagy a Silénos-éneket bezáró részből:

míg a tinókat az Est, számlálva, karámba nem űzte (VI. 85);

egy másik, Thyrsis és Corydon dalversenyének bevezetőjéből:

s versre csakúgy, mint egymással versengeni készek (VII. 5),

s végül a Gallus-versből:

s vérszínű bodza-bogyót látunk bíborlani rajta (X. 27).

Talán ennyiből is kiérzik az, ami a fordítás legfőbb dícsérete: a teljessége. Vergilius szól benne, vergiliusi nyelven és dallamokkal magyarul; s az olvasónak nem is szükséges kielemeznie, hogy milyen anyagból épülnek fel ezek a versek; hogy egyetlen egytagú szóval végződő sort sem talál, egyetlen spondaeikus ötödik láb sem sikkad el a fordításban (talán csak a penthemimeres-cezurák számát lehetett volna növelni), s a latin szórend nem egy sajátja, amelyet deákos költőinknél inkább megmosolyogtató buzgóságnak érzünk, teljes jogúvá honosodik a magyar költői nyelvben a fordítás érdeméből. S mindez soha nem önmagáért van, hanem az Eclogák világának *teljes* felidézésére — mert Lakatos tudja, mint kevesen fordítóink közül, hogy nincs más út a fordító számára, ha teljességében akarja az eredetit felidézni, mint az eredeti alkotóelemeinek kíméletlen részletességgel való szétboncolása, s azt is tudja, hogy nem kel életre a mű, ha csak egyetlen legparányibb részt is kihagyott belőle a magyarul való összerakásnál. Ez a megszégyenítő filológus-bélyeget is vállaló műves-alaposság hozta meg a gyümölcsét az új Ecloga-fordításban ; ezért van az, hogy az erdők és mezők pásztorvilágát a főben leselkedő kígyókkal együtt tudta magyar versekbe foglalni, s ezért ünnepelhetjük az új kötetben, mint sajnos annyira ritkán, új műfordítás irodalmunkban, két *költő* találkozását.

Csak természetes, hogy a kis kötet jelentősége a szokottnál szigorúbb igényességre kényszeríti olvasóját. S éppen, mert jelentősége folytán elbírja a kifogásokat, másrészt pedig azért, mert nemsokára alkalom adódik új kiadására a teljes magyar Vergiliusban, kell néhány olyan pontot megemlíteni, ahol a művet még nem érezzük befejezettnek, s feltétlenül további formálást érdemel. Így semmiképpen nem szabad elveszni olyan poétikai elemeknek, mint a *seria* és *ludus* ellentéte (VII. 17: Dolgaim elhanyagoltam hát, hogy halljam a versenyt), s ugyanígy a *deus mensa — dea cubili* ellentét a IV. ecloga befejező sorában, tehát hangsúlyozott helyen (a fordításban: égiek étke, — istennők ágya). Az egyébként is talán legkevésbé sikerült IV. eclogában a *patriis virtutibus* (v. 17) «ősi erénnyel» fordítása miatt elvész a Polliora való célzás, s itt már az interpretációs problémákhoz juttottunk, amelyekből nem egy megoldatlan maradt a kötetben. Az eredetit nem teljesen megközelítő, s további csiszolásra szoruló megoldásokat találni persze mindig könnyű feladat, de mégis, az *ultima manus* hiányát kell érezni az olyan részleteknél, mint pl. II. 68 *quis enim modus adsit amori :* szerelem! gátat ki emelhet elébed?; vagy V. 49 *fortunate puer :* szerencse-gyerek; VI. 48 a *falsis mugitibus* fordítása (bőgtek idétlen az erdőn) nem idézi fel a mitológiai történetet a képzelt állattá válással; VIII. 18 a *coniugis*-nak nem szerencsés fordítása az «arámat», s közmondás-szerűsége miatt is jobb találatot érdemelt volna VIII. 63 *non omnia possumus omnes*, mint ezt: dalom erre erőtlen.

Vannak azután olyan helyek is, ahol úgy kell érezni, a fordító nem értelmezte helyesen a latin szöveget, s ezeken a pontokon a következő kiadás filológiai megalapozását kell szilárdabbá tenni. II. 18 *alba ligustra cadunt, vaccinia nigra leguntur :* a fordítás (hull a fehér fagyal is, de az éjszinü áfonya szintén) ellenkezőjére fordította az értelmet, ti.

hogy a fekete áfonyát keresik, a fehér fagyalt hullani hagyták; megfelelően a V. 16 *ille niger — tu candidus* ellentétpárjának; V. 54—5 a két sorkezdő kötőszó (és — hisz) elveszi az eredeti értelmét *(et-et)*. Nem magyarázható az eredetiből a VII. ecloga zárósorának megoldása *(Ex illo Corydon Corydon est tempore nobis :* «S már ez a név: Corydon, egy nékem azóta a dallal»). Ugyanígy X. 3-ban biztosan rossz megoldása a *neget quis carmina Gallo* félsornak ez: hisz kit ne nyügözne le Gallus.

Jóval nehezebb hozzászólni olyan kérdésekhez, hogy meddig mehet el a magyar költői nyelv pl. a latin szórendi szabadságok követésében, átültetésében, s meddig a prozódiai szabadságban. Csak példának, a probléma illusztrálására idézek néhány sort, amely, úgy érzem, túlságosan messze ment ebben: II. 69: Ah Corydon, Corydon, hogy tudtál lenni ily őrült; IV.37: Majd ha belőled idők folyamán ember lesz azonban.

Semmi sem volna azonban igazságtalanabb, mint ezt a néhány kiragadott sort jellemzőnek venni a fordításra, s talán – az interpretációs problémáktól eltekintve – említést sem érdemelnének, ha nem olyan fordítóról volna szó, aki nem ismeri a szigorúság és fáradság határát abban, hogy eredetijét magyar verssé formálja. Az új kötet ennek a munkamódszernek nagyszerű igazolása, s bizonysága annak is, hogy ha költő költővel találkozik a fordításban, a filológia nem legyűrni, hanem felemelni fogja a születő művet.

Szilágyi János György

BANÓ ISTVÁN

A KORSZERŰ LATIN-TANÍTÁSÉRT

(KISÉRLETEK ÉS EREDMÉNYEK A LATÍN-TANITÁS KORSZERŰBBÉ TÉTELE ÉRDEKÉBEN FRANCIAORSZÁGBAN ÉS BELGIUMBAN)

I

1961. szeptember közepétől december vége feléig UNESCO ösztöndíjasként tanulmányúton voltam Franciaországban, és néhány napot töltöttem Belgiumban is. Mindkét országban az oktatásügy számos problémáját tanulmányoztam, érdeklődésem középpontjában azonban a nyelvoktatás állott. Az élő idegen nyelvek oktatása terén egy következetesen végig vitt, korszerű módszertani koncepciót ismerhettem meg, és e koncepció lényegében általánosnak mondható alkalmazásával találkoztam a meglátogatott tanítási órákon.[1]

A meglátogatott latin órákról kialakult összbenyomásom korántsem volt ilyen egységes. Még ugyanazon az órán is egymás mellett szerepelt a «Kikero» és a «Sziszéron» ejtés, (az előbbi a latin szövegben, az utóbbi a francia nyelvű megbeszélés folyamán.) A latin szövegek olvasása terén a rekonstruált klasszikus latin ejtés (la prononciation restituée) a kötelező, de ez még nem vált általánossá. Elvileg kötelező lenne a szavak tónikus hangsúlyozása is, ezzel azonban még a tanárok ejtésében is ritkán lehet találkozni. A latin szavakat francia hangsúlyozással ejtik ki. Egyes tanárok szerint a franciák nem is tudják elsajátítani a latin szóhangsúlyt.

Nem találtam egységet a latin tanítás módszertani koncepcióját, ill. az ebből folyó gyakorlatot illetően sem. Néhány tanítási órában rendkívül tetszett az a törekvés, hogy az órákon a feldolgozott szöveg tartalmát, mondanivalóját állította a tanár a középpontba; az órák többségében azonban teoretizáló grammatizálást találtam, ahol a feldolgozott szöveg nem is annyira nyelvtani példatár, mint inkább a nyelvtani buktatók tárháza volt. Az egyes latin óráknak ez a negatív vonása annál inkább szembetűnő volt, mert egy-egy ilyen meglátogatott latin óra előtt rendszerint egy-két eleven, élvezetes modern nyelvi órát láttam.

Ezekről az élményeimről, összbenyomásaimról, szerencsémre többek közt Roger Gal-nak is beszámoltam, aki a korszerű latin-tanítás módszertana kialakításának egyik franciaországi vezéralakja. Ő világosított fel arról, hogy azokban a különbségekben, amelyeket az egyes latin órákon észleltem, a régi és az új felfogás harca figyelhető meg. Megajándékozott a latin-tanítás új módszertani koncepciójának lényegét összefoglaló saját munkájával és néhány más cikkgyűjteménnyel, dokumentummal. Belgiumban, ahol a franciaországihoz nagyon hasonló, de talán még radikálisabban modern törekvések vannak a latin-tanítás terén, újabb értékes munkák birtokába jutottam. Ezeknek a dokumentumoknak az itthoni tanulmányozása alapján kitűnt, hogy meg kell még szereznem néhány, a helyzetkép kialakításához elengedhetetlenül szükséges munkát. Megszerzésük rendkívül nehéz és hosszadalmas volt. Az e miatt előállott késedelem az oka annak, hogy ezzel a munkámmal csak most állhatok hazai közvélemény elé.

II

Franciaországban és Belgiumban is a következő két probléma áll a latin- (és görög-) tanítás módszertanának a középpontjában: *mit* és *miért?* és velük szoros összefüggésben: a *hogyan?* kérdése.

Az első kérdéssel: a «mit?» és «miért?» problémájával viszonylag rövidebben foglalkozhatunk. Ezen a területen nálunk is nagyobb számban vannak jól felhasználható

[1] Erről szóló beszámolóm Az Idegen Nyelvek Tanítása c. folyóirat 1962. évfolyam 4. számában jelent meg a 103—109. lapokon „Az idegen nyelv uralkodó szerepe az idegen nyelvi órákon (Franciaországi tapasztalatok)" címen.

előtanulmányok. Trencsényi-Waldapfel Imrének: Humanizmus és marxizmus c., a marxizmus—leninizmus szellemében megújhodó magyar klasszika-filológiai irodalom programadó értekezésének is felfogható munkájától kezdve[2] napjainkig számos kiadvány, részlettanulmány jelent meg. Ezekben eligazítást találhatunk az antik kultúrával és irodalommal szemben kialakítandó magatartásunkat illetően.

Klasszika-filológiai irodalmunk eredményeinek a latin-tanítás gyakorlatában való felhasználásával is foglalkozik néhány módszertani cikk.[3] A latin nyelvoktatás folyamán megoldandó nevelési feladatok és lehetőségek kérdéseit is több hasznos cikk tárgyalja a szaksajtóban.[4] A nálunk egyik legismertebb külföldi nyelvoktatási módszertani folyóiratban, a Fremdsprachenunterricht-ben is számos tanulmány foglalkozik a mit? és a miért? kérdésével az óklasszikus nyelvek tanításában. Azt hiszem, elég lesz, ha ízelítőül idézek két nemrég megjelent, a kérdés egészével foglalkozó nevelésmódszertani cikket.[5] Liselot Huchthausen egy nemrég megjelent tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy az óklasszikus nyelvek tanítása során végzett nevelő munka nemcsak haladó, hanem reakciós nevelési eszmék szolgálatába is állítható.[6]

Franciaországban és Belgiumban a modern humanizmus kialakításában betöltendő szerepe miatt foglalnak állást a latin tanítása mellett a nevelésért felelősséget érző szakemberek. A különbségek ellenére sok hasonlóságot fedezhetünk fel az ő felfogásuk és a mi felfogásunk közt. De úgy látszik, hogy vannak a nevelő-oktató munka gyakorlatában kifogásolható jelenségek is és nem ok nélkül kell támadnia egyes tanárokat a nevelési l'art pour l'art formájában megnyilvánuló cinizmusukért Pierre Savinel-nek. Ezeknek a tanároknak a felfogása szerint ugyanis a latin-tanítás azért szép és méltó a fennmaradásra, mert (ebben a csúf utilitarista korszakban az egyetlen) olyan diszciplina, amelynek nincs semmi értéke.[7] F. G. Dreyfus gondolatmenetének a lényegét azonban minden további nélkül mi is a magunkénak érezhetjük. Szerinte a latin olyan eszköz, amely tanítványaink számára lehetőséget nyújt egy jelentős kultúrának, a mi mai kultúránk ősének a megismeréséhez.[8]

Lényegében egyetérthetünk Roger Gal eszmefuttatásával is: ahogy a keresztény középkor, majd a liberális renaissance az antiquitásnak ugyanabból a bányájából egészen más kincseket bányászott ki, ugyanúgy nekünk is meg kell keresni benne azokat az értékeket, amelyek a mai, korszerű humanizmus megteremtéséhez szükségesek.[9]

III

Az új módszertani irányok alapvető célkitűzése — a fentiekben idézettekkel szoros összhangban — éppen a klasszikus irodalmak tartalmi értékeinek minél előbbi kibontakoztatása a tanítás folyamán.[10] A dolgok ilyen végső elemzésében a mi felfogásunk és az ő felfogásuk közt lényegbeli azonosság van, ami jó alapot szolgáltat közvetlen analógiák keresésére.

Az új módszertani koncepció kialakulásának körülményei és motívumai is igen hasonlók. Közülük elsőnek a latin (és görög) nyelv tanulásának általános visszaszorulá-

[2] *Trencsényi-Waldapfel Imre :* Humanizmus és marxizmus. Budapest, 1948. Hungaria.

[3] *Dr. Borók Imre :* Marxista szemlélet a hazai latin filológiában. Az idegen Nyelvek Tanítása (továbbiakban INyT) 1960. 149. l., *Dr. Kováts Gy. :* Miért tanulunk latinul? INyT 1961. 108. l.

[4] *Dr. Borók I. :* Nevelési szempontok érvényesítése a latin házifeladatok megtervezésében. INyT 1959. 21. l.; *Lázár S. :* Szolgálja-e a latin nyelv tanítása a tanulók eszmei-politikai és világnézeti nevelését? INyT 1961. 7. l. *Csanád V. :* Latin óráim. INyT 1961. 48. l. *Dr. Tóth József :* Erkölcsi-politikai nevelés a latin órán. INyT 1963. 65—71., 110—114. l.

[5] *J. Irmscher :* Alte Sprachen in der sozialistischen Schule, Fremdsprachenunterricht 1961. 454 kk. l.; *P. Helms :* Einige Aspekte der politischen Erziehung im altsprachlichen Unterricht, Fremdsprachenunterricht 1962. 730. kk. l.

[6] *L. Huchthausen :* Ein westdeutsches Lateinbuch im Lichte des Nationalen Dokuments. Fremdsprachenunterricht, 1962. 672. kk. l.

[7] C. P. 27. l.

[8] C. P. 48. l.

[9] Gal: 13. l.

[10] D. 3—5. l.

sával kell foglalkoznunk. A latin és görög nyelv visszaszorulása világjelenség. A visszaszorulás egyrészt az óraszámok, másrészt a latint tanuló középiskolások arányszámának a csökkenésében mutatkozik. A legtöbb országban ugyanis a latin a választható tantárgyak sorába került, és a legtöbb országban szerveződtek latin nélküli középiskolai iskolatípusok.

Bár a megmaradt óraszám még mindig elég magas, mégis jellemző és tanulságos az a csökkenés, amelyre Marcel Orban mutat rá belgiumi viszonylatban. Nem egészen 100 év alatt: 1869-től napjainkig a latin órák száma 64-ről 21, 25, 28-ra esett le[11] (a mai különbségek a különböző iskolatípusok óraszámkülönbségei). A tanulóknak a latintól való elfordulásának szinte már döbbenetes adatát közli a norvég Pritjof Myklebust: 1948-ban 5468 liceumi érettségiző közül mindössze 125 választotta a latint.[12] — Henri Belliot és Raymond Abelanet a hivatalos statisztikák alapján kimutatják, hogy a latint tanuló középiskolai tanulók aránya állandóan és határozottan csökken. A középiskolai tanulók számának növekedésével magyarázható, hogy a latint tanulók arányának a csökkenése ellenére a latint tanuló középiskolások abszolút száma mégis növekszik.[13]

A latin visszaszorulása világjelenség, és minden jel azt mutatja, hogy objektív törvényszerűség is. Ezek a törvényszerűségek akkor is hatnak, ha nem veszünk róluk tudomást. Erre szeretnék felhozni néhány példát. Olaszországban a legtöbb középiskolai típusban kötelező a latin, Luigi Previale éppen ebben látja a latin-tanítás lehangoló eredménytelenségének egyik okát.[14] Hasonló probléma az óraszámok területéről: az óraszámok viszonylag legmagasabbak ma Nyugat-németországban. Ott van olyan iskolatípus, a klasszikus gimnázium (Saar-ban és Baden-Würtenbergben), amelyben a latin órák száma 47. Nyugat-németországban (legalább is az itt közölt adatok szerint) a legmostohább óraszám is heti 17.[15] A latinnak bizonyos fokig már anachronisztikus kultuszával, nimbuszával is találkozhatunk Nyugat-németországban: Nem is igazi középiskola az, amelyben nincs latin.[16]

Az európai országokkal való összehasonlítás alapján mégis úgy tűnik, hogy éppen Nyugat-németországban a legkevésbé hatékony, a legkevésbé eredményes a latin tanítás. Ennek az okát a tanítás módszerének elavultságában kell keresni. A különböző európai országok latin-tanításában fellelhető új vonások általában mind hiányoznak a nyugatnémetországi latin-tanításból. A nyugatnémetországi latin-tanítás helyzetéről közölt elég bő ismertetés alapján[17] olyan kép alakult ki bennünk, hogy a nyugat-németországi latin-tanítás módszerében nagyon hasonlít a nálunk ma még általános latin-tanításhoz. Eredményeink is viszonylag, sajnos, a nyugat-németországiéhoz hasonlítanak a legjobban. Világos, hogy a hasonlóság okát nem az óraszámok azonosságában kell keresnünk. Ezzel nem az óraszámok fontosságát akarjuk elbagatellizálni, pusztán csak arra akarunk utalni, hogy az óraszámok kérdésénél sokkal fontosabb a módszer kérdése. Úgy látszik, hogy éppen erre nem gondolnak a nyugat-németországi tanárok; a latin-tanítás mai gyenge eredményeinek megjavítását ugyanis kizárólag a régi óraszámok visszaállításától várják. Alig lehet hinni a szemünknek, a heti 47 órát is keveslik.[18]

A hozzászólók többsége bizonyos határokon belül természetesnek tartja a latintanulás visszaszorulását, régi egyeduralmának megszűnését. Igen értékes ebben a vitában Henri Belliot mértéktartó megnyilatkozása: szerinte az idegen nyelvek nevelő és művelő értéke egyenlő. A latin-tanulást tehát ebből a szempontból sem különösen megdícsérni, sem elmarasztalni nem lehet.[19]

A latin tanítását helytelenül befolyásoló tényezők ellen viszont példamutató, helyenként szenvedélyes harc folyik. A hibáztatott tényezők, ilyen vagy olyan formában, általában mindig összefüggésben vannak a tanítás módszerével. Többször találkozunk azzal a gondolattal, hogy a modern nyelvek, éppen a tanítás módszertanának az elevensége, korszerűsége miatt jelentenek nagy konkurenciát a latin-tanulás számára.

Albert Sablayrolles érdekes adatokat közöl a latin-tanítás megítéléséről, több egymás utáni évfolyam tanulói által kitöltött kérdőívek alapján. A tanulók összehasonlítják a latin-tanulást a modern nyelvekével, az utóbbinak a módszerét elevenebbnek tart-

[11] J. É. 2. l.
[12] C. P. 64. l.
[13] C. P. 20—21. l.
[14] Vö. C. P. 78. l.
[15] C. P. 66. l.
[16] C. P. 70—71. l.
[17] C. P. 66—75. l.
[18] C. P. 69. l.
[19] C. P. 22. l.

ják. A feleletek 90%-ában szerepel a latin speciális nehézségei közt a grammatika nehéz volta és a minden érdeklődés megölésére képes állandó szótározás a szövegmunka során.[20]

Szenvedélyes támadásokat találhatunk a skolasztikusan megmerevedett tanítási módszer ellen. Pierre Savinel szerint a hagyományos módszer mint egy mumifikálja a latint. Cikkének a címe is kifejező: «Pour un latin utile, contre un latin de mandarin.»[21]; Michel Glatigny a grammatizálás üressé vált megkövesedett ritusáról[22] Raymond Abelanet pedig grammatikai szadizmusról (sadisme grammatical) beszél.[23] Ugyanő egy másik, már a címével is (Un cri d'alarme) sokat mondó cikkében egyenesen azt mondja, hogy a latin sírásói, elavult módszereikkel, maguk a latin-tanárok.[24]

Szívesen idéznék a fenti cikkekből leíró részleteket, amelyek jól ábrázolják «a grammatikai szadizmus», «a grammatikai ritus» egy-egy jól megfigyelt jelenetét. A még oly szenvedélyes támadásnak is a latin-tanítás ügye iránt érzett szeretet, a latinnal való sáfárkodás iránt érzett felelősség az oka. Ezt a gondolatot fejezi ki a belga E. Renier tiszteletet parancsoló őszinteséggel: «Le problème ne consiste pas non plus à chercher hors de nous les responsables . . . Nous sommes toujours responsables.»[25]

Az angol L. Warren szerint a tanárok mindaddig nem sokat törődtek azzal, nehéz-e a latin, elég eredményes-e a tanítása, amíg a latin tanítás ügye bevehetetlen várhoz volt hasonlítható; helyzete azonban ma már egyre inkább az ostromlott erődéhez kezd hasonlítani.[26] Marcel Orban, a latin módszertan megújításának egyik belgiumi vezéralakja az eddigiek mellett más, igen értékes tényezőkre hívja fel a figyelmet: a latin tanítási módszer megújhodásának oka is és alapjai is korunk adottságaiban, követelményeiben, a tudomány és technika mai állapotában keresendő.[27]

A latin-tanítás módszerének meg kell újulnia ahhoz, hogy megfelelhessen azoknak a feladatoknak, amelyek a tanítás mai körülményei közt várnak rá, — ez a szinte egyöntetű véleménye mindegyik szerzőnek. A latint tanulók ma már nem tartoznak a középiskolásoknak valamilyen elitjéhez. Úgy kell tehát tanítani a latint, hogy mindenki számára hozzáférhető, megérthető, elsajátítható legyen.

Az óraszámok csökkenése is természetes: sok mindenfélével kell a középiskolai tanulónak megismerkedni a latinon kívül is.[28]

Mindezek alapján olyan módszert kell kidolgozni, amely kezdettől fogva hatékonyan, a közepes vagy gyengébb felfogású tanulók számára is hozzáférhető módon, érdekesen és eredményesen nyújtja azt, amit a latin-tanításnak ma nyújtania kell és lehet.

A tanítási módszer megújhodásának a hívei abban valamennyien egyetértenek, hogy az *óklasszikus nyelvek tanításának a módszerét közelebb kell vinni a modern nyelvek tanításának a módszeréhez*. A közelebb-vitel részleteit illetően már vannak különbségek. Marcel Orban például a görögről azt mondja, hogy tanításának folyamán törekedni kell egy «méthode plus directe» alkalmazására.[29] — L. Warren arról számol be, hogy több angol iskolában a latin nyelv tanításában eredménnyel alkalmazzák a direkt módszert.[30] — Michel Rambaud is a Vita Latina, az «élő latin» mozgalmat ismertető cikkében a direkt módszer különböző alkalmazási formáiról és lehetőségeiről beszél.[31] — Françoise Paulot módszertani elképzelései is közel járnak ahhoz, ahogy ma helyesnek tartjuk tanítani az élő nyelveket.[32] — Roger Gal szintén tulajdonít, bár korlátozott jelentőséget

[20] C. P. 17—18. l.
[21] C. P. 27—29. l.
[22] C. P. 34. l.
[23] C. P. 31. l.
[24] «Et, chose étonnante, parmi ces fossoyeurs du latin se trouvent ceux qui sont chargés de l'enseigner. Une des causes, en effet, de la désaffection des études latines est, à mon avis, l'inadaptation de l'enseignement du latin.» C. P. 22. l.
[25] D. 3. l.
[26] C. P. 63. l.
[27] J. É. 1—6. l.
[28] Ebből a szempontból jellemzőnek lehet mondani a francia tanárok csodálkozással vegyes elítélő magatartását, amikor a nyugat-németországi latin tanárok óra-felemelési kívánságairól beszámolnak vö. C. P. 68—69. l.
[29] J. É. 79. l.
[30] C. P. 62. l.
[31] *M. Rambaud :* Le mouvement du latin vivant. C. P. 10—16. l.
[32] *Fr. Paulot :* „L'expression latine au sevice des textes". C. P. 35—36. l. — A szerkesztőség is megjegyzi, hogy a szerző véleményét erősen egyedi véleménynek, elgondolásait ugyanakkor megszívlelendőnek tartja.

a beszélt nyelv elemeinek.[33] A belga Henry Chantrain azt vallja, hogy ő nem a direkt, hanem az orális latin módszernek a híve.[34] I. Allard, vagy Pierre Gay viszont nem a latin nyelvű beszédben, hanem a latin kultúra elevenen ható erejében látja a latin élő voltát.[35]

Ezzel az utóbbi néhány gondolattal kapcsolatban utalni szeretnék a Fremdsprachenunterricht hasábjain 1958—59-ben folyó ún. Hartke féle vitára, amely a szövegfeldolgozás olyan módszerével foglalkozott, amely az eddiginél nagyobb szerepet szánt az auditív elemeknek (a vita hazai ismertetését lásd: Idegen Nyelvek Tanítása 1959., 96. lap).

IV

Egy koncepció részletei szerves egészet alkotnak, a velük való foglalkozás lehetőségei miatt azonban az egészet részletkérdésekre kell bontani. Ezeket a részletkérdéseket az ismertetendő módszertani koncepció belső összefüggéseinek, az adott esetben az egymásra hatás történeti sorrendjének megfelelően fogom ismertetni. A feldolgozás sorrendje tehát: *szókincstanítás*, *nyelvtan-tanítás*, *szövegmunka* és végül néhány *munkaforma és munkaeszköz*.

A szókincstanítás problémája látszik ma az egyik legsúlyosabb és bizonyos fokig sarkponti problémának. Utaltunk már arra, hogy az Albert Sablayrolles által megkérdezett tanulók 90%-a panaszkodott az állandó szótározással eltöltött unalmas időpocsékolásra. Pierre Savinel egy szójáték ügyes felhasználásával azt mondja, hogy a hagyományos módszerek alapján végzett fordítás lényegében izommunka, fizikai erőkifejtést igénylő munka (à la force du poignet); azzá teszi a szótárak állandó forgatása.[36]

Ennek, a szellemesség kedvéért talán kissé eltúlzott megállapításnak azonban valóságos oka van. P. B. Diederich említi, hogy gyakorisági szótárnak az összeállítása során Enniustól Eurasmusig több, mint kétszáz auctor munkáiban összesen 202,158 latin szóval találkozott.[37]

A szókincs gazdagságából adódó, a tanítás folyamán leküzdhetetlennek látszó nehézségek leküzdésének útja: az alapszókincs megkeresése és annak a szótanulás tengelyébe való állítása. Az élő nyelvek területén ez az eljárásmód nálunk is eléggé ismert, sőt már a harmincas évek elején voltak nálunk a szógyakoriság kérdésének nemzetközileg is ismert szaktekintélyei, mint pl. Bakonyi Hugó.[38] A latin nyelv területén külföldön végzett hasonló jellegű munkák és törekvések viszont nálunk teljesen ismeretlenek maradtak. A latin szószámlálási és az alapszókincs megállapítására irányuló munkák már a húszas években megkezdődtek; a harmincas évek vége felé már elég nagy intenzitással folytak. Valószínűleg a második világháború közbejöttével magyarázható, hogy az így szerzett kutatási eredményeknek az iskolai gyakorlatba való átvitele csak a negyvenes évek végén kezdődött meg, de ma már Európa-szerte általánosnak mondható.[39]

Az eredmények egyébként valóban meglepők. Az alapszókincsnek a szövegekben való részesedési aránya a latinban nagyobb, mint a ma élő nyelvekben.

Diederich megállapításai szerint[40] az általa kiválasztott 1471 szóból álló alapszókincs a latin szövegek 83—85%-át alkotja.

Maurice Mathy, M. R. Michéa kutatásai alapján, az alábbi eredményt közli szótára bevezető tanulmányában:[41] A gyakoriság szerinti első 1 000 szó alkotja az iskolában feldolgozandó szövegek 80%-át, az első 3 000 együttesen a 90%-át. (Ez a hatékonysági arány lényegében azonosnak vehető a Diederich által meghatározottal.)

Ezek az adatok joggal mondatták a Mathy-szótárhoz írt bevezetőjében J. Marouzeau-val, hogy ebben a szótárban megtalálható az, aminek a segítségével meg lehet újítani a latin tanítást.[42]

[33] Gal 11. l.

[34] «Je suis résolument partisan non pas du latin direct, mais du latin oral». D. 28. l.

[35] C. P. 23. ill. 37. l.

[36] C. P. 27. l.

[37] *P. B. Diederich :* The frequency of latin words and their endings, diss., Chicago. iii lap.

[38] A küföldi szakirodalomban ma is gyakran találkozhatunk *Bakonyi H.* német gyakorisági szókincsgyűjteményével: Die gebräuchlichsten Wörter der deutschen Sprache; München, 1933.

[39] C. P. 81. l. a «Retournons en France» c. szerkesztőségi cikkben.

[40] *Diederich :* i. m. 81. l.

[41] *M. Mathy :* Vocabulaire de base du latin, livre du Maître. 6—7. l.

[42] «il y a là, j'en suis convaincu, de quoi rénover l'étude du latin» uo. 3. l.

A fentiekből levonható következtetéseket a nálunk is ismert és nagyra tartott Association G. Budé is levonta. 1958 szeptemberében Lyonban tartott országos kongresszusán az Ifjúsági Bizottság határozatokat fogadott el, amelyek szerint az alapszókincs figyelembevételével kell megírni a tankönyveket, ennek megfelelően az iskolai tanításban fokozatosan ki kell küszöbölni a szótározást.[43]

Ezek a követelések bizonyos mértékig már hivatalos állásponttá is váltak Franciaországban. Erről tanúskodik a minisztérium által 1960. augusztus 27-én kiadott rendelet (Circulaire).[44] A rendelet szerint a tanulóknak az első osztályba (NB Franciaország utolsó előtti osztály) jutva ismerniük kell kb. kétezer latin szót. Ennek megfelelően a hatodik osztályban el kell sajátítaniuk kb. háromszáz szót, az ötödik osztályban négyszázat, ezután minden évben az első osztályt is beleértve, kb. háromszáz szót.

Mindez lehetővé teszi — folytatja a Circulaire — a szótározás fokozatos kiküszöbölését, később még az érettségi írásbeli vizsgán is. Ugyanis a kevésbé használt szavak és a nehéz fordulatok fordítását lábjegyzetben kell megadni.

Olyan tankönyvet azonban, sajnos, még nem sikerült szereznem, amelyben ezek a szókincsre vonatkozó követelmények realizálódtak volna. A Roger Gal által írt VI. osztályos és a közreműködésével szerkesztett V. osztályos tankönyvek (a Liber primus, Liber secundus, bibliográfiai leírásukat lásd a felhasznált irodalomnál), már jóval a fent idézett miniszteri rendelet megjelenése előtt elkészültek. Ezek a tankönyvek akkor még csak harcos előfutárai voltak ennek a gondolatnak. A Liber primus szókincse a szerző szerint mintegy 600, saját számlálásom szerint 620 szó; a Liber secundusban az első két osztály együttes szóanyaga, saját számlálásom szerint 992 szó. Ha még figyelembe vesszük azt is, hogy a latin-tanítás óraszámai a VI.-ban heti 5, az V.-ben 5 vagy 4,5 ezekben a tankönyvekben a szókincs-felhasználás mértéktartó volta még így is nagyon tiszteletre méltó és megszívlelendő. Különösen, ha összevetjük a mi közelmúltban megvitatott latin tantervi tervezetünkkel, (Tantervi tervezet latin nyelvből a gimnáziumok számára, Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.) ahol a heti 2 órás kezdő osztályban az elvégzendő szavak számát 300 (plusz 100 szuplementáris) szóban állapítja meg a tervezet. A jelenleg érvényben levő kezdő tankönyv szókincse pedig a tulajdonneveket és származékszavakat nem számítva, 1270 szó.

Belgiumban már hivatalosan is a Maurice Mathy féle szótár alapján tervezik meg az egyes osztályok feldolgozandó szókincsét. A Mathy szótár anyagából a VI. osztályban feldolgozandó 598 szó (ebből 172 a grammatikai szó) — az V. osztályban 691 szó (ebből 69 a grammatikai) — a IV. osztályban 857 szó (ebből 44 grammatikai szó), a III. osztály végéig ezt a szómennyiséget a 2350-ig kell kiegészíteni, ami mintegy 200 új szó megtanulását jelenti ebben az osztályban.

[A latin mai óraszámai Belgiumban: a VI. osztályban 6, a többi osztályban 5; vannak olyan kísérleti osztályok, ahol a VI. osztályban az órák száma 5, a többiekben 4.] — Az elvégzésre kijelölt szómennyiségek általában nem kerek számok. Ennek az oka az, hogy az elsajátítás mércéje a Mathy-szótár gyakorisági indexében van megadva: A VI. osztályban a 24-es indexű szavakig, az V.-ben a 10-es-ig, IV.-ben az 5-ös-ig, a III.-ban a 4-es gyakorisági indexűekig kell elsajátítani a latin szavakat.[45]

Zárójelben itt említem meg, mert csak belga forrásokból vannak rá adataim, hogy készülőben, sőt megjelenés előtt van egy görög gyakorisági szótár is.[46] Valószínűleg ugyanerről a szótárról beszél Etienne Evrard. Erre a szótárra vonatkozhat az a híradás is, amely szerint a liège-i egyetem Ókortudományi Társasága (L'Association des Classiques de l'Université de Liège) több tagja dolgozik egy görög gyakorisági szótár elkészítésén.[47]

A szótározás olyan mérvű visszaszorításának, mint amilyenre az idézett Circulaire utal vannak ellenzői is. Louis Marguin nem tartja helyesnek, hogy a tanulók majd az érettségi dolgozat írásakor sem fognak szótárt használni.[48] Roger Gal is kiemeli, hogy értelmes szótárhasználat elsajátíttatását fontos feladatnak tartja, ezért a felsőbb osztályokban olyan gyakorlatokat is kell a tanulókkal végeztetni, amelyek ennek a fontos jártasságnak a kialakulását célozzák.[49]

[43] C. P. 29. l.

[44] Eredetileg a La réform de l'enseignement c. rendeletgyűjtemény 213. kk. lapjain jelent meg, de közölte a C. P. 29. is a 24—25. lapon.

[45] *A. Brion* tanulmányából vett adatok. C. P. 59. l.

[46] J. É. 69. l.

[47] *E. Evrard :* Vocabulaire et grammaire de base du grec. D. 63. l.

[48] C. P. 45. l.

[49] *Gal :* 7. l. Ugyanazt hangoztatja a Liber primus ill a Liber secundus előszavában is: IX. ill. VII. l.

A szókincsnek, pontasabban fogalmazva az elsajátítandó szómennyiségnek ilyen nagyarányú visszaszorítása viszont tudatosan azt a célt szolgálja, hogy lehetőséget adjon minden tanulónak arra, hogy az előforduló szavakat 10—20-szor el tudja ismételni.[50]

V

A nyelvtan tanításáról beszélve Marcel Orban-nak egy mondatával kezdem a tárgyalást: «Ne evangélium legyen a nyelvtan, amire esküszünk, hanem szerszám, amivel ügyesen és okosan bánni tudunk.»[51]

Michel Glatigny már cikkének a címével is kifejezi (Des automatismes de base), hogy a nyelvtan alapjául szolgáló jelenségeket az automatizáltság fokára kell fejleszteni. A nyelvtani jelenségeket kezdettől fogva idiomatikus latin szövegeken kell megfigyeltetni, gyakoroltatni.[52]

A szenvedélyességéről már áitalunk is ismert Raymond Abelanet szerint a nyelvtankönyvet vagy nyelvtani összefoglalást húsz lapra kellene szorítani; az ide el nem férő, de még szükséges nyelvtani tudnivalókat a tanulók nyelvtani (statisztikai) füzetébe kell összegyűjteni.[53] Ugyanezt vallja a belga Gester is.[54]

P.-H. Teuliere, a tanítás demokratizálása, a latin nyelv minden tanuló számára való hozzáférhetővé tétele érdekében is, hangsúlyozza, hogy különösen a tanítás kezdetén nagyon lassan kell haladni a nyelvtanban.[55]

A nyelvtan-tanítás kapcsán is felmerül néhány olyan gondolat, amelyekről nálunk ma még inkább csak az élő nyelvek oktatásával kapcsolatban, de ott is inkább még mint azután megvalósítandókról beszélünk. Ilyen a grammatika és a lexika összekapcsolása, a mondatok átalakítása, transzponálása.[56] Különösen a szintaxis tanulásának a területén kap nagy hangsúlyt a példákból való kiindulás követelménye. Mindezek alapján jutnak nagy szerephez a mondatmodellek («l'exemple type».[57]

Szintén csak a modern nyelvek tanításában ismert nálunk, és főleg ott is még csak elméletben az az elv, hogy a grammatikai jelenségek feldolgozási sorrendjét gyakoriságuk alapján határozzuk meg. Magyarán: ne a leíró nyelvtan rendszere szerint építsük fel az iskolai nyelvtankönyveket, hanem az előfordulás gyakorisága alapján.[58] A belga Etienne Evrard már arról beszél, hogy a most készülő görög gyakorisági szótár kiegészítéseként ki kellene dolgozni egy olyan görög nyelvtant, amely a nyelvtani jelenségeket gyakoriságuk sorrendjében tárgyalja.[59]

A tanulóknak a nyelvtankönyhöz való viszonya terén is találkozhatunk egy újszerű, ökonomikus és a latin nyelv tanítását megszerettető elvvel. Ennek az új elvnek lényegét fejezi ki a belga Georges Michenaud, amikor csodálkozva ítéli el azt a jelenséget, hogy a tanulók sokszor azt sem tudják, hogy a nyelvtankönyveknek van indexe is.[60] — Roger Gal a Liber primus bevezetésében azt mondja, hogy a tanulót hozzá kell szoktatni a nyelvtani összefoglaló használatához, a nyelvtani index kezeléséhez.[61]

A latin «alapnyelvtan» (Grammaire latine de base; bibliográfiai leírását lásd a felhasznált irodalomnál) bevezetőjében pedig arról beszél a szerző, Roger Gal, hogy a nyelvtant a tanuló úgy kezelje, mint egy jó útmutatót. A nyelvtankönyvet a tanulónak nem annyira megtanulni, mint inkább forgatni (consulter) kell. Egyéni munkája folyamán hozzá kell fordulnia problémáira választ keresve.[62]

[50] *Gal :* 10. l. Ugyanazt: Liber secundus IX. l.

[51] «La grammaire cesse d'être l'évangile sur lequel on jure, pour devenir l'outil que l'on manie avec prudence et intelligemment.» J. É. 78. l.

[52] C. P. 33—34. l.

[53] *R. Abelanet :* Une grammaire de vingt pages mais un cahier de stylistique. C. P. 31—32. l.

[54] J. É. 40. l.

[55] C. P. 30. l.

[56] *F. Gaillard :* Coincidentia oppositorum. C. P. 26. l.

[57] C. P. 25. l.

[58] C. P. 30. l. szerkesztőségi cikk.

[59] D. 63. l.

[60] D. 73. l.

[61] Liber primus X. l.

[62] *Gal—Kisch :* Grammaire latine de base. 7. l.

VI

A szövegfeldolgozás számos jellegzetességét, mint az érintett területekkel kapcsolatban levő feladatot, már az eddigiekben is ismertettem, a továbbiakban csak néhány par exellence szövegfeldolgozási jelenséggel akarok foglalkozni.

A legtöbb szerző, aki a szövegmunka kérdéseivel foglalkozik, nagy szerepet szán a kurzív olvasásnak. J. Allard véleménye szerint a kurzív olvasást meg kell már kezdeni a tanítás első évének utolsó harmadában.[63]

Néhány egészen »modern« gondolat: Alain Bourgeois külön felhívja a figyelmet arra, hogy a szövegmunka kérdéseivel foglalkozó cikkében mindig az «olvasni», «olvasás» kifejezéseket nem pedig a «fordítás», «fordítani» kifejezéseket használja.[64] Ausztriában a kifejező olvasást úgy is felhasználják. mint a fordítás helyettesítőjét.[65] A Liber secundus szerzői, F. és M. de Kisch ugyanezt a gondolatot úgy fejezik ki, hogy a tanár kifejező olvasása az analízis legjobb formájának tartható.[66] Louis Marguin a fordítás nélküli olvasást tartja olyannak, amely megtanítja a tanulót arra, hogy a latin nyelv eleven sodrába belekerülve, latinul gondolkozzék.[67]

Ezt a részletet hadd zárjam le annak a gondolatnak a hangsúlyozásával, amely szintén egészen általánosnak mondható és amely az új módszertani törekvéseknek egyik sarkalatos pontja: *eredeti szövegeket olvasni, amilyen hamar csak lehet.*

Bizonyos szempontból nálunk éppen a latin-tanításban felhasználható analógiái miatt, hadd utaljak pár szóval a görög tanítással kapcsolatos néhány módszertani elvre két belga szerző: Marcel Orban és Georges Lurquin munkái alapján. A görög tanítása folyamán még merészebben lehet alkalmazni a fentebb ismertetett módszertani eljárásokat; a tanulók már idősebbek, érettebbek már megismerkedtek egy «szintetikus» nyelvvel a latinnal. Itt még jobban megközelíthetjük a direkt módszert: a nyelvtanból csak a legszükségesebbet adjuk. A morfologia alaptényeit automatizáljuk, az egyéb nyelvtani jelenségek területén a természetes indukciót alkalmazzuk. A görög nyelv tanulásának szinte a legkezdetén eredeti szövegeket lehet olvasni. Így a tanuló teljes komplex mivoltában ismeri meg a görög nyelvet, szavakat, morfológiát, szintaxist, stilisztikát, de a görög lelket, gondolkodás módot és a régi görög világot is.[68]

VII

A következőkben néhány érdekesebb *munkaformáról* és modern *munkaeszközről* tennék még említést.

J. Allard több olyan (részben már említett és nagyrészt nálunk is ismert) gyakorlatféleséget sorol fel, amelyek nagyon alkalmasak a latin-tanítás elevenebbé tételére; ilyenek: verseny az osztály két része közt, egyéni feleltetés helyett kollektív számonkérés, mondatátalakítások, a teljes szöveg lefordítása helyett csak szondázó fordítások stb.[69] A hivatalos előírásokat tartalmazó Circulaire ajánlja, hogy legalább minden héten egy tanítási óra egyik részét latin nyelvű társalgási gyakorlatra, a hét egy másik óráját (a hatodik és ötödik osztályban) a latin civilizáció ismertetésére kell fordítani.[70]

A belga Documentation 4. néhány érdekes szakköri foglalkozást ismertet. Ilyen pl. a Caesar-per, amely a Caesar meggyilkolásának a körülményeit akarja megvilágítani. Más szakköri foglalkozásokon a tanulók antik jelenetek számára hátterül szolgáló kulisszákat készítenek, amelyek előtt iskolai olvasmányaik dramatizált változatait mutatják be.[71]

A modern munkaeszközök közül Michel Rambaud beszél a Hachette kiadó által publikált latin szövegeket tartalmazó hanglemezekről, szerinte számos más országban is készítettek hasonló hanglemezeket.[72] Egy bemutató tanítás ismertetésében (Ciney, Belgium) arról olvasunk, hogy egy Cicero-val kapcsolatos olvasmány tanítása során diaszkóp és epidiaszkóp segítségével bemutatták Cicero portrait-ját, a Forum Romanumot,

[63] C. P. 24. l.
[64] C. P. 38. l.
[65] C. P. 77. l.
[66] Liber secundus XII. l.
[67] C. P. 43. l.
[68] J. É. 74—80. l., ill. D. 8—16. l.
[69] C. P. 24. l.
[70] C. P. 25. l.
[71] D. 80—84. l.
[72] C. P. 16. l.

a Via Appia-t, római út építési modelljét, kocsifajtákat (összevetve a mai kocsi-fajtákkal), árubódékkal teli utcákat az antik Rómából stb.[73] Görög szakos tanárok továbbképzési napjáról szóló híradás arról számol be, hogy a tanárok megnézték a Xenophon: Anabasis c. oktató filmet, amelyről a híradás megemlíti, hogy hol és milyen formák között lehet a filmet iskolai használatra kikölcsönözni.[74]

Az eddigiekben elmondottaknak a lényegét néhány szóban úgy lehetne, tanulságul, összefoglalni: A latin-tanulás elavult módszerére az a jellemző, hogy kívülről akarja megközelíteni a nyelvet. Fel akarja szerelni a tanulót azokkal az eszközökkel (nyelvtan, szókincs, elemzési és szótározási technika), amelyek segítségével a tanuló majd meg fogja érteni az eredeti szövegeket és azok tanulmányozása folyamán eljut majdnan az antik kultúra, az antik világ megismeréséig. A mai körülmények közt azonban, a mindenütt csökkentett óraszámok mellett még az eszközök kialakításának az útját sem tudjuk megjárni. Így tehát a tanulóknak nem tudunk kellő ellenértéket adni nagy és fárasztó munkájukért.

Az új, korszerű módszertani koncepció a latin és a görög nyelvet is *nyelvnek* tekinti és úgy közelíti meg őket, ahogy nyelveket megközelíteni kell és lehet: belülről, a nyelv jelenségeinek elemzése útján. Kezdettől fogva idiomatikus nyelvvel és értelmes-tartalmas nyelvi közlésekkel ismerteti meg a tanulót. A megismerést minden irányban fejlesztve juttatja el a tanulót egyre magasabb és egyre komplexebb ismeretekhez. Korszerű eljárások és eszközök felhasználásával képes a tanítást a szürke grammatizálás és a haladást gátló szótározás nyügétől megszabadítani. Ezáltal a munka minden fázisát értelmessé és értékessé tudja tenni.

VIII

A következőkben néhány tankönyvet és segédkönyvet ismertetek, ezeknek a munkáknak elsősorban azokat a vonásait emelve ki, melyek a fentiekben elemzett módszertani jelenségekkel kapcsolatban vannak.

Elsőnek *Maurice Mathy :* Vocabulaire de base du latin-ját szeretném ismertetni. Egy évi sok és sokféle utánjárás, levelezés, stb. eredményeként meg tudtam szerezni ennek a szótárnak harmadik kiadását és a tanulók számára munkafüzet-szerűen elkészített változatának hatodik kiadását. («Carnet de voncabulaire». Bibliográfiai leírásukat lásd a felhasznált irodalom jegyzéke 7. 7/a szám alatt.)

A Mathy-féle alapszótár a francia iskolák számára készült, az ott tanított latin szövegek elemzése alapján dolgozták ki. Maurice Mathy a szótár előszavában pontosan felsorolja azokat a műveket, amelyek alapján dolgozott.

Caesar : Bellum Gallicum, I, 1.—29.; IV, 20.—36.; VI, 11.—28.; VII, 63—89.
Cicero : In Catilinam I, de Signis, Pro Murena, de Senectute, Szemelvények leveleiből (G. Ramain: Choix de Lettres, Haschette, p. 1—97).
Cornelius Nepos : Themistocles, Pausanias.
Horatius : Carm. I, 3, 6, 12, 27, 37; II, 15, 17, 18, Epistulae, I, 1, 4, 6. Satirae, II, 6.
Ovidius : Methamorphoses, VIII, 618—724; X, 1—77.
Plinius : Epistulae, I, 12; III, 6, 14, 16; IV, 8, 13; VII, 20, 27; VIII, 17.
Sallustius : Catilina, 1—30.
Seneca : Epistulae, 2, 7, 18 (1—13), 28 (1—5), 47, 86 (1—14)
Tacitus : Annales, IV, 1—22.
Titus Livius : XXI, 1—31.
Vergilius : Aereis I, 1—519. Bucolica, IV, VI.

A fentiek összhangban vannak a ma érvényben levő franciaországi latin tanterv által feldolgozásra előírt szövegekkel; bár a tanterv, különösen néhány auctor esetében (Livius, Tacitus, Vergilius, Sallustius) jelentősen bővebb.

Mathy és munkatársai 1949-ben kezdtek hozzá a munkához. Az volt az elképzelésük hogy egy kb 3000 szavas alapszótárt állítanak össze a szavak gyakorisági sorrendje alapján. A szövegekben előkerült több, mint 5.500 szó közül azonban mindössze 2.212 olyan szó volt, amelynek az előfordulási indexe 4 vagy annál nagyobb. Ez lett tehát az alapszókincs szótári anyaga. Ez a szóanyag kétféle elrendezésben szerepel az eredeti Vocabulaire de base-ban: a) csökkenő gyakorisági index szerint rendezve, b) abc sorrendben minden szó

[73] J. É. 53. l.
[74] J. É. 59. l.

után feltüntetve gyakorisági indexét. Ehhez járult még mintegy 280 «grammatikai szó», amelyet M. Mathy Oldfather 1938-ban kidolgozott szógyakorisági részletmunkájából vett át.[75] A szótár együttes szóanyaga tehát 2.492, kereken 2.500 szó volt. A szótár kezemben levő harmadik kiadása már csak a csökkenő gyakorisági index szerint rendezett szószedetet tartalmazza, valóban 2.212 szót. A másik két szószedetet a tanulók szótári munkafüzetéül kidolgozott Carnet tartalmazza az újabb kiadásokban. A szószedetek további ismertetése tehát egyenlő a Carnet ismertetésével. A Carnet első része grammatikai szavakat, praepositiokat, névmásokat, határozószavakat, kötőszavakat tartalmaz, összesen 287 darabot abc sorrendben. A gyakoriság itt nincs előfordulási indexekkel kifejezve. A szavak szedésében megnyilvánuló különbségek is csak arra utalnak, hogy az illető szó a leggyakoribb, a közepes gyakoriságú vagy a ritkább használatú nyelvtani szavak közé tartozik-e.

Ezután következik a tulajdonképpeni szótári rész. A szavak abc sorrendben következnek, minden szó után szám jelzi a szó előfordulási indexét.

A szótári rész után szócsalád-gyűjtemény található. Néhány nagyobb szócsalád szavai vannak itt felsorolva. Ezek között a szavak között van néhány olyan, amely a betűrendes szótári részben nem szerepelt.[76]

A Carnet egy 217 lapot számláló csinos kis könyv. Az a rendeltetése, hogy a tanulók ide írják bele az alapszókincshez tartozó szavak jelentését. A jelentés mellé odaírva azt a kifejezést, mondatot, amelyben a szó szerepel. Természetesen feltüntetik azt is, hogy az idézett kifejezés, vagy mondat milyen műből való. Ha a szónak új, helyi jelentése kerül elő, akkor új bejegyzés kerül a Carnet-ba is. A nagyobb gyakoriságú szavaknál az ilyen bejegyzések száma is előreláthatólag nagyobb, a kisebbeknél kisebb lesz. Ezért az egyes szavak mellett a bejegyzések számára üresen hagyott hely sem egyenlő. A ritkább előfordulású szavaknál csak egy sor, a nagyobb gyakoriságúaknál 5—6 sor; a legnagyobb indexűeknél a fél oldalt is eléri.

A Carnet tehát lehetővé teszi a tanulók számára, sőt ösztönzi is őket arra, hogy elkészítsék a maguk betűrendes alapszótárát, amely egyben az általuk ismert kifejezések gyűjteménye is lesz. Ezáltal könnyebben sajátítják el a tanulók a szavakat, hiszen mintegy személyes kapcsolatba kerülnek velük.

A szótár törzsanyagából készítettem egy kivonatot, amely a 25 vagy annál nagyobb indexű szavakat tartalmazza. Az így kapott 404 szót a legszűkebb értelemben vett alapszókincsnek tekinthetjük.

Mivel nálunk a latin gyakorisági szótárak nem nagyon ismertek, ennek a gyakorisági alapjegyzéknek a közlése nem látszik érdektelennek.

Abesse 33, Accedere 37, Accipere 97, Accusare 38, Adducere 31, Adesse 29, Adire 29, Adulescens 43, Adventus 32, Aedes 30, Aequus 28, Aetas 86, Afferre 42, Ager 78, Agere 120, Agmen 28, Aio 37, Alienus 43, Amicus 98, Amicitia 27, Amittere 29, Amplus 27, Animus 205, Annus 84, Antiquus 31, Appellare 45, Aqua 28, Arbitrari 72, Argentum 45, Arma 67, Ars 38, Auctoritas 73, Audere 44, Audire 129, Auferre 67, Auxilium 45, Bellum 175, Bene 49, Beneficium 25, Bonus 201, Caelum 28, Campus 26, Capere 97, Caput 33, Carere 25, Castra 78, Causa 114, Censere 27, Certus 39, Civis 64, Civitas 133, Clamor 30, Clarus 50, Classis 25, Coepisse 61, Cogere 56, Cogitare 27, Cognoscere 86, Colere 42, Comitia 25, Committere 28, Commovere 33, Communis 36, Comparare 27, Conari 30, Concedere 35, Conferre 39, Conficere 29, Confirmare 27, Consilium 128, Constituere 54, Consul 143, Consulatus 64, Contemnere 30, Continere 26, Convenire 38, Copia 36, Copiae 46, Corpus 89, Credere 86, Crimen 33, Cupere 38, Cupiditas 33, Cura 28, Curare 36, Dare 209, Debere 78, Decernere 41, Deducere 29, Deesse 32, Defendere 65, Deferre 26, Delectare 47, Demonst-

[75] Index verborum Ciceronis epistularum. Urbana, Univ. of Illinois, 1938.

[76] A szótárak anyaga kiadásonként rendszerint változik, az újabb kiadásokban általában nő. A két szótár szószedeteinek a szavait gondosan megszámoltam. Ezért jegyeztem meg a fentiekben bizonyos megelégedéssel, hogy a „Vocabulaire de base"-ban közölt, a csökkenő index-szám szerint elrendezett szógyűjtemény szavainak száma valóban 2212, annyi, amennyiről a bevezető tanulmány beszél. A birtokomban levő *Carnet*-ban (NB: 6-ik kiadás, kiadási év 1961.) levő útmutató szerint a szótár 2800 szót tartalmaz. Ezt is csak a filológus lelkiismeretesség mondatja velem, valamint azt is, hogy a saját számolásom szerint a 2800 csak körülbelüli szám. A valóságban mintegy 2750 szó szerepel ebben a szótárban. Az eredeti kerek 2500-hoz viszonyított gyarapodás abból adódik, hogy a szerző utólag felvett, angol és amerikai gyakorisági szótárakban való szereplésük alapján, néhány 4-nél alacsonyabb indexű szót; valamint néhány általa fontosnak tartott olyan származékszót, amelyeknek alapszava szerepel az eredeti szógyűjteményben.

rare 25, Desiderare 29, Deus 141, Dicere 418, Dies 181, Dignitas 69, Dignus 36, Discedere, 40, Discere 26, Docere 25, Dolor 55, Dominus 35, Domus 155, Dubitare 36, Ducere 52, Dux 34, Efficere 26, Emere 48, Epistula 26, Eques 54, Equitatus 28, Equus 35, Eripere 26, Exercere 25, Exercitus 72, Existimare 52, Exspectare 42, Exterus 40, Facere 389, Facilis 29, Facile 42, Facinus 31, Fama 47, Fanum 29, Ferre 138, Ferrum 25, Fides 51, Fieri 112, Filius 58, Finis 35, Fines 40, Flumen 48, Foedus, eris 30, Fortis 60, Fortuna 70, Forum 35, Frater 48, Frumentum 28, Fuga 27, Gens 56, Genus 87, Gerere 75, Gloria 51, Gratia 54, Gratus 25, Gravis 55, Graviter 30, Habere 333, Homo 322, Honestus 50, Honos 59, Hospes 26, Hostis 151, Imperare 42, Imperator 43, Immortalis 35, Imperium 101, Impetus 28, Improbus 27, Ingenium 53, Ingens 38, Inimicus 35, Initium 28, Injuria 45, Inquam 51, Instituere 28, Insula 26, Intellegere 72, Interficere 36, Ire 44, Iter 54, Jubere 93, Jucundus 37, Judex 108, Judicare 42, Judicium 73, Jus 72, Labor 70, Latus, eris 28, Laudare 43, Laus 45, Legatus, i 85, Legere 41, Legio 40, Levis 29, Lex 76, Liber, a, um 32, Liberi 30, Liber, bri 28, Libido 33, Licet 54, Litterae 73, Locus 226, Longus 53, Longe 30, Loqui 56, Ludus 32, Magistratus 45, Magnitudo 32, Magnus 326, Majores 50, Malus 55, Manus 82, Mare 47, Medius 34, Memoria 42, Mens 47, Metuere 25, Metus 45, Miles 67, Mirari 36, Miser 40, Mittere 131, Modus 86, Moenia 27, Mons 35, Monumentum 36, Mori 51, Mors 67, Mos 66, Movere 32, Multitudo 55, Multus 195, Munitio 36, Munus 32, Murus 35, Mutare 32, Nasci 39, Natura 58, Navis 90, Necesse (esse) 28, Negare 47, Neglegere 27, Negotium 36, Nescire 34, Nobilis 47, Nolle 49, Nomen 92, Nominare 30, Noscere 50, Novus 68, Nox 44, Numerus 51, Obtinere 26, Occidere 26, Occupare 25, Oculus 49, Officium 40, Omnino 25, Omnis 406, Opera 34, Oportet 47, Oppidum 74, Opprimare 31, Opus 65, Oratio 51, Orbis 26, Ordo 46, Ornare 37, Ostendere 38, Otium 28, Par 27, Parare 39, Parens 29, Pars 151, Parvus 56, Pater 75, Pati 50, Patria 35, Pauci 36, Pax 48, Pecunia 50, Pedes 25, Perficere 28, Periculum 97, Pertinere 26, Pervenire 44, Petere 103, Placere 33, Plebs 29, Plenus 30, Polliceri 25, Ponere 59, Populus 175, Portus 26, Posse 481, Posterus 27, Postulare 36, Potestas 35, Praeclarus 36, Praesens 29, Praesidium 54, Praetor 68, Premere 26, Princeps 65, Privatus,a, um 35, Probare 36, Proelium 52, Proferre 27, Proficisci 56, Propinquus 46, Provincia 98, Publicus 42, Publice 31, Puer 31, Pugnare 36, Pulcher 26, Putare 143, Quaerere 67, Ratio 59, Recipere 33, Reddere 55, Redire 36, Referre 60, Regnum 42, Religio 68, Relinquere 91, Reliquus 38, Reliqui 43, Reperire 30, Repetere 26, Res 441, Res publica 158, Respondere 52, Retinere 27, Reus 26, Rex 80, Rogare 44, Salus 54, Sapiens 38, Scelus 64, Scire 76, Scribere 108, Senatus 126, Senatus consultum 30, Senectus 101, Senex 80, Sententia 56, Sentire 41, Sequi 52, Sermo 41, Servus 67, Signum 73, Similis 28, Socius 71, Solere 84, Solus 32, Spectare 29, Sperare 37, Spes 65, Studium 89, Sumere 31, Summus 126, Superare 27, Superus 61, Suscipere 40, Sustinere 30, Tabula 39, Telum 28, Tempestas 28, Templum 44, Tempus 154, Tenere 71, Terra 83, Testis 29, Timere 39, Timor 26, Tollere 71, Totus 83, Tradere 35, Trajicere 25, Transire 34, Tueri 25, Urbs 137, Usus, us 34, Uti 70, Valere 47, Varius 26, Vehementer 39, Velle 191, Venire 184, Verbum 42, Vereri 37, Versari 26, Verus 29, Vetus 42, Via 45, Victoria 34, Videre 239, Videri 230, Vincere 52, Vir 133, Virtus 97, Vis 82, Vires 30, Vita 93, Vitium 33, Vivere 86, Vocare 57, Voluntas 41, Voluptas 63.

IX

A «collection Gal» számunkra sok érdekes újdonságot tartalmazó másik darabja az *alapnyelvtan* (Bibliografiai leírását lásd a felhasznált irodalom jegyzéke: 8. sz.) A könyv legszembetűnőbb (és egyben legnagyobb jelentőségű) vonása a terjedelme: Bevezetéssel, használati útmutatással, több alkalommal közölt módszertani megjegyzésekkel, tartalomjegyzékkel, betűrendes indexszel együtt mindössze 92 lap. Hozzá kell még tenni, hogy nyomdatechnikailag a könyv tükre egyáltalában nem zsúfolt.

Az alapnyelvtan a nyelvtan területeit tekintve teljesnek mondható: Felépítése: Kiejtés és helyesírás, morfológia (a szóképzés elemi ismereteivel) és szintaxis (amely az oratio recta és az oratio obliqua jelenségeinek a tárgyalásával zárul). Amikor az alapnyelvtannak ezeket a már első pillanatra szembetűnő jelenségeit taglaljuk, önkéntelenül felmerül bennünk a mi nyelvtanainkkal való összevetés gondolata. A jelenlegi iskolai latin nyelvtanunk[77] 208 lap terjedelmű, lapszámra is több, mint az alapnyelvtan kétszerese. (Ez az arány még tovább torzul, ha figyelembe vesszük a két könyv szedésében mutatkozó különbséget). További meglepő eltérések: az alapnyelvtanban van néhány olyan fontos dolog, amely a mi terjedelmesebb iskolai nyelvtanunkból hiányzik.

[77] Latin nyelvtan a gimnáziumok számára. *Nagy F., Kováts* Gy., *Péter* Gy. munkája, szerkesztette Németh János Budapest, é. n. (1956.) Tankönyvkiadó 208. l.

Az «alapnyelvtan» tehát teljesnek és rendszeresnek is mondható. Hogy mindezek mellett ilyen szerény (és a tanulók számára oly vonzóan kicsi) terjedelmű lehet, azt összeállításának sajátos szempontjai magyarázzák.

Az alapnyelvtan azzal a céllal készült, hogy a tanulók számára lehetővé tegye és megkönnyítse azt, hogy eredeti latin szövegeket megértsenek, olvassanak. Ennek megfelelően az alapnyelvtan azokat a jelenségeket ismerteti, amelyek *gyakoriságuk* alapján a legfontosabbak. A példák szókincse pedig az *alapszókincshez* igazodik.

Az „alapnyelvtan" nem a latin nyelv *rendszerét* akarja ismertetni önmagáért, hanem segíteni akarja a tanulót abban, hogy lépésről lépésre megismerje a latin nyelv ismeretlen területét. Amint fentebb már utaltunk rá: a könyv előszava kifejezi azt is, hogy ezt a nyelvtankönyvet nem annyira arra szánták, hogy a tanuló megtanulja, hanem inkább arra, hogy a tanuló meg tudja benne keresni a latin nyelvvel való foglalkozása során felmerült problémáira a választ. A tanulóban így fokozatosan, természetes úton: a nyelvvel való foglalkozás útján alakul ki a latin nyelv rendszere.

Az alább bemutatott néhány példából azt fogjuk látni, hogy az alapnyelvtan az egyes nyelvi problémákkal úgy foglalkozik, ahogy azokat a gyakorlat felveti. Ennek megfelelően merészen anticipál, máskor «lexikailag kezel» bizonyos nyelvtani jelenségeket. Ezeknek az illusztrálására nagy számú példát találhatunk minden egyes nyelvi jelenség ismertetése után következő „Stylistique" című részben. Szinte minden alkalommal ennek a figyelmeztető mondatnak valamilyen variánsával kezdődik a stilisztikai rész.: Sohase fordíts mechanikusan!

A főnév- és melléknévragozás befejezése után pl. a következőket találjuk a stilisztikai megjegyzések közt (17. l.): A latin, ahogy ezzel már eddig is találkoztunk, elég szegény az *elvont szavakban*, ezért ezek helyettesítésére előszeretettel *használ konkrét jelentésű szavakat* vagy más eszközöket. Példák: Cicero puer (Cicero gyermekkorában) — a puero (gyermekkora óta). — Cato senex (Cato öreg korában). — Cicerone consule (Cicero konzulsága idején). — Caesare duce (Caesar vezetésével) — post urbem conditam (Róma alapítása után). *Ablativus absolutus (mancus* vagy *defectivus)* stb. már a 17. lapon!

A melléknév fokozása után : (19. l.) ilyen példák: Plinius Maior (Pline l'Ancien), Plinius Minor (Pline le Jeune); summa arbor: a fa tetetje.

A névmások tárgyalása után (25. l.) többek közt ilyen példák: Ipsi cadunt fructus: a gyümölcsök maguktól leesnek,; illa die ipsa: éppen aznap; Cicero fuit orator idemque philosophus: Cicero szónok is volt és filozófus is.

Az efféle példákat valóban szinte vég nélkül szaporíthatnám, e helyett azonban egy újabb érdekes vonásra hívom fel a figyelmet; a mellékmondatok felismerése terén játszott nagy szerepük alapján sokat foglalkozik az alapnyelvtan a kötőszavakkal. Az alapnyelvtan utolsó két lapja, mintegy útravalóként a kötőszavak táblázatos összefoglalását tartalmazza.

Befejezésül az alapnyelvtanról még csak annyit: ne gondoljuk, hogy a kezdő latintanulás első, primitív lépéseihez van méretezve, éppen megfordítva: használatát a tanítás harmadik évétől (a IV. osztálytól) kezdődően ajánlják a szerzők. Az előző osztályok nyelvtani anyagát, a szükséges rendszerezését is az olvasókönyvek tartalmazzák.

X

Néhány szót még a sorozathoz tartozó két kezdő tankönyvről, az eddigiekben is már többször említett *Liber primusról* és *Liber secundusról*.

Ezekkel a tankönyvekkel kapcsolatban kissé részletesebben csak egy problémával a szókincs-tervezés kérdésével szeretnék foglalkozni.

A Liber primus előszava szerint a könyvben mintegy 600 az alapszókincshez tartozó elsajátítandó szó van (saját számlálás szerint 620), a Liber secundus-ban az első két osztály szókincse együtt 992 szó.

A két osztály anyagában megtanulandónak feltüntetett szavak közt egy sincs olyan, ami a Mathy-féle alapszókincsben ne szerepelne.

Annak illusztrálására, hogy a szókincs-tanítás területén milyen maximalizmus felszámolását jelentette a tudatos szókincstervezés, néhány, birtokomban levő francia kiadású kezdő latin tankönyv szókincs-adatait ismertetem. Egyik kezdő könyv szókincsmennyisége 1405 szó (a kifejezéseket nem számítva); egy másik kezdő könyv szómennyisége 2200 (tulajdonnevekkel együtt 2380); az utóbbiból az első 100 szót vetettem össze a Mathy-féle Vocabulaire de base-al: az első 100 szóban 35 (= 35%) olyan szó fordult elő, amely nem szerepel a Mathy féle alapszókincsben.

Önkéntelenül felmerül a gondolat: vessük össze a mi tankönyveink szókincsét a Mathy-szótár anyagával. Nem szerencsések az ilyen összehasonlítások, mert olyan szempontot érvényesítünk az elemzésben, amely nem szerepelt szempontként a könyv megírásakor. Ennek ellenére nagyon tanulságos az ilyen vizsgálat.

Az összevetést csak az I. osztályos könyv[78] vonatkozásában végezzük el, mert ebben a könyvben csak adaptált és úgynevezett «tankönyvi» szövegeket találunk; az ilyen szövegek összehasonlításában a szókincs megválasztása lényegében a tankönyvszerzőtől függ. Elgondolkoztató már pusztán az a tény is, hogy az I. osztályos latin tankönyv 1270 szót tartalmaz (nem számítva a tulajdonneveket, kifejezéseket és a származékszavakat).

Első osztályos latin tankönyvünknek a Mathy-féle alapszótárral való összevetése terén csak két szondázó vizsgálatot végeztem. Először azt vizsgáltam meg, hogy a 404-es törzsszókincs első 100 szava milyen arányban szerepel a tankönyv szavai közt. Ez a vizsgálat elég megnyugtató eredményt hozott: az első 100 szóból 74 szó szerepelt a tankönyv szavai közt. — A másik vizsgálat eredménye már kevésbé mondható megnyugtatónak. A tankönyv szószedetének első 200 szavát vizsgáltam meg abból a szempontból, hogy hány olyan szó van benne, amely nincs meg Mathy alapszótárában; 62 ilyen szót találtam (az első 100 közül is 31, a második 100 közül is 31 ilyen szó volt). A vizsgálat tehát azt mutatta, hogy a szószedet szavainak mintegy a 30%-a nem szerepel a Mathy féle alapszótárban.

A Liber primus és a Liber secundus bővebb ismertetéséről le kell mondanuank. Bővebb ismertetésük, külön nagy tanulmányt igényelne.

Mindössze még egy, számunkra új, vonására szeretnék rámutatni: ez a képszótárak használata, a képek segítségével való szemantizáció. Ezt az eljárást még gyakrabban, következetesebben és sokszor nem várt megoldásokra is képesen alkalmazza egy másik tankönyv sorozat általam is ismert első két könyve, a R. Verdier: Marcus et Tullia-ja és Res gestae-ja. (Bibliográfiai leírásukat lásd a feldolgozott irodalom jegyzékében 11 és 11/a. szám alatt.)

Mind a két könyv bőséges illusztrációs anyagából csak azokra utalok most, amelyek egyrészt nyelvtani jelenségek megértetését szolgálják (pl. praepositiok jelentése, summa aqua, ima aqua, hic liber, iste liber, ille liber stb., stb.) másrészt szavak jelentését illusztrálják, mint praestat szembeállítása a következő két mondatban: «eloquentiam praestat» és «cursu omnibus praestat» vagy a «iacere — cubare», a «loqui — dicere»; «tacere, conticescere» szembeállítása stb., stb.

Különösen a Res gestae-ben található nagyon sok és nagyon szellemes képszótáros megoldás; a szókincs tematikus ismétlése általában képszótár segítségével történik.

Mindkét könyvben van több ilyen feladat is: a tanulóknak latin szókincsük felhasználásával képleírást kell adniuk a könyvben közölt rajzokról.

A képpel való illusztrálás teszi lehetővé, hogy már a kezdő tankönyv, a Marcus et Tullia, a siker reményével kezdheti Apuleius: „Aranyszamár" adaptált szövegének a közlését. A kifejező illusztrációk nagyban elősegítik a leegyszerűsített szöveg megértését és így latinul ismerkedhetnek meg a tanulók ezzel az írásművel, amely a világirodalom első „regénye" és egyik legelső népmesegyűjteménye. (Az Aranyszamár közlését egyébként a Liber secundus is elkezdi.)

Ezt a rövid könyvszemlét egy rendkívül érdekes és hasznos könyvre való utalással fejezem be. Szerzője olasz, munkája azonban könnyen nemzetközivé válhat, mert latinul írta középiskolai tanulók számára. A könyv címe: Ciceronis filius, szerzője Hugo Henricus Paoli. (Bibliográfiai leírását lásd a felhasznált irodalom jegyzékében: 12. sz.) Ez is egy darabja a «Collection Gal»-nak. Lényegében régiségtan, amely Cicero fiának életrajzát használva fel keretnek, ismerteti a magán, állami, vallási, hadügyi régiségeket. Könnyen érthető, élvezetes olvasmány; a szövegek megértését külön füzetben kiadott segédlet is támogatja. (Lásd a felhasznált irodalom jegyzékében: 12/a. sz.)

Szemlénk végére érve, nem szándékozom sokféle következtetést levonni. Mindössze azt szeretném hangsúlyozni, hogy hazai latin-tanításunk korszerűsítése érdekében nekünk is sok mindent tennünk kell.

A cikkemben arra mutattam be példákat, hogy a latin (és görög) tanítása terén milyen kezdeményezések vannak másutt. Meg vagyok győződve, hogy ezek a példák arra is alkalmasak, hogy megmutassák számunkra is, merre keressük a kibontakozás útját.

Nálunk nincs szükség arra, hogy mindenki, vagy legalábbis minden középiskolás tanuljon latint. Az sem cél, de nem is lehetne megoldani, hogy csak a legjobb tanulók

[78] Latin nyelvtankönyv a gimnáziumok I. osztálya számára. *Nagy* F. és *Tóth* J. munkája. Tankönyvkiadó, Budapest (1959.)

tanulják a latint. A latin óraszámok növelése terén sem várhatunk csodákat. Csak egy lehetőség van előttünk: jól, hasznosan és eredményesen tanítsuk a latint azok számára, akik tanulják. Gyökeresen megváltozott körülményeink nálunk is gyökeres változást igényelnek a latin-tanítás módszertanának minden területén.

Nagyon boldog volnék, ha ezzel a munkámmal hozzájárulhatnék ahhoz, hogy az új, a korszerű szenvedélyes keresése végre nálunk is meginduljon.

Felhasznált irodalom

A nagyobb jelentőségű és a leggyakrabban idézett munkák teljes, részletes bibliográfiai leírását az alábbiakban összefüggően is közöljük. Ezzel meg akarjuk könnyíteni a jegyzetek használatát is.

1. *Roger Gal :* Une nouvelle méthode d'enseignement du latin, 14 lap, Paris é. n. (O. C. D. L. = Office Central de Libraire). *Rövidítése : Gal.*

2. L'Enseignement du Latin. 96 lap. — Chires Pédagogiques 29. (17e anné, No 1, 1er octobre 1961.) Révue mensuelle publiée par le Comité Universitaire d'Information Pédagogique. *Rövidítése :* C. *P.*

3 Journés d'Études 1959—60 No 12. Langues anciennes. 80 lap. Ministère de l'Instruction Publique (Bruxelles) *Rövidítése : J. É.*

4. De la langue à la pensée et à la vie antiques. — Recerches et témoignes sur l'esprit, les programmes et les méthodes d'un enseignement vivant des langues anciennes. 116 lap. Ministère de l'Instruction Publique, Bruxelles; Documentation No 4. *Rövidítése : D.*

5. *Trencsényi-Waldapfel Imre :* Humanizmus és marxizmus. Budapest, 1948, Hungaria.

6. *Paul Bernard Diederich :* The frequency of latin words and their endings. 121. lap. Chicago, 1939. The University of Chicago Press.

7. *Maurice Mathy :* Vocabulaire de base du latin, Préface De J. Marouzeau, troisième édition, 30. lap, Paris (1958.) O. C. D. L.

7/a. *Maurice Mathy :* Carnet de vocabulaire latin (Vocabulaire de base du latin) 6e édition, 217. lap, Paris (1961) O. C. D. L.

8. *Roger Gal et F. et M. de Kisch :* Grammaire latine de base, Collection d'études latines dirigée par Roger Gal. 92. lap, Paris (1956) O. C. D. L.

9. *Roger Gal :* Manuel de latin, Liber primus, Classe de 6e, Le Latin par les textes, collection dirigée par Roger Gal, sixieme edition, 199. lap, Paris (1960), O. C. D. L.

10. *F. et M. de Kisch :* Manuel de latin, Liber secundus, Classe de 5e, Le latin par les textes, collection dirigée par Roger Gal, Quatrième édition, 288. lap. Paris, O. C. D. L.

11. *Roger Verdier :* Marcus et Tullia, Méthode latine, Premier livre, 250. lap. Paris (1957) Hachette.

11/a. *Roger Verdier :* Res gestae Populi Romani, Méthode latine, Second livre, 250. lap. Paris (1958) Hachette.

12. *Hugo Henricus Paoli :* Ciceronis filius, puerilis narratio ad domesticos Romanorum mores illustrandos in usum scholarum redacta., O. C. D. L. Lutetiae Parisiorum edidit A. D. MCMLX.

12./a Ciceronis filius, vocabulaire et exercices. — O. C. D. L. Paris é. n.

TEGYEY IMRE:

KÖZÉPISKOLAI LATIN NYELVOKTATÁSUNK FŐBB PROBLÉMÁI

A magyar közoktatásügyet szabályozó 1849-es Entwurf állította először a latin oktatás középpontjába az *ars legendi*-t. Latin nyelvpedagógiánk azóta vallja legfontosabb feladatának az auktorok megismertetését. Az eltelt több mint 110 év alatt az Entwurfban előirányzott 47 óra 12-re csökkent, s legutóbb még ez a 12 is veszélybe került. A magyar művelődésügy legújabb átszervezése[1] sürgetőleg veti fel a kérdést, vállalkozhat-e középiskolai latin oktatásunk hagyományos feladatára, és ha igen, mennyiben és hogyan kell felülvizsgálnunk oktatási módszereinket. Az elmúlt tizenöt évben számos figyelemre méltó gondolat merült fel latin nyelvoktatásunkban részben két kiváló tankönyvsorozat,[2] részben az Idegen Nyelvek Tanítását-ban megjelent módszertani tanulmányok révén.[3] Mégsem mondhatnánk, hogy latin oktatásunk koncepciója lényegesen megváltozott volna a felszabadulás előttihez képest. Még a 10 órára készült Tervezet[4] is elsősorban a tanítási anyag csökkentésében látta a reform lényegét, s alig vetett fel új gondolatokat. Az új tantervet bevezető általános útmutatások szellemének megfelelően a következőkben azt szeretnénk megvizsgálni azoknak a kísérleteknek alapján, melyeket az ELTE Radnóti Miklós gyakorlóiskolájában folytattunk, mely pontokon javíthatnánk munkánkon. Egyúttal eddigi munkánk eredményességét is szeretnénk lemérni azokon a tapasztalatokon, amelyeket az Ókortudományi Társaság 1962. évi tanulmányi versenye közel száz dolgozatának átvizsgálása során szereztünk.

A latin oktatás óraszámba bekövetkezett veszteségeivel két kedvező jelenség állítható szembe: egyrészt a modern nyelvek oktatásában elért jelentős fejlődés,[5] amely szinte új helyzetet teremt nyelvpedagógiánk számára, másrészt azok a reformgondolatok, amelyek a világszerte csökkenő óraszámok nyomán merültek fel.[6]

[1] Az új tantervről újabban: *Trencsényi-Waldapfel Imre :* Neveléstudományunk feladatai. Magyar Tudomány 5 (1960) 723 kk. *Faludi Szilárd :* A gimnáziumi tanterv koncepciójáról. Pedagógiai Szemle 12 (1962) 930 kk. A tantervi vitáról: Köznevelés 19 (1963) 357 kk.

[2] Előbb: *Filla István—Kápolnay Lajos—Kerényi Károlyné :* Latin könyv a gimnáziumok II—III. osztálya számára. Budapest 1950., *Kápolnay Lajos—Kerényi Károlyné—Komor Ilona—Marosi Irma :* Latin tankönyv a IV. osztály számára. Budapest 1954; majd *Nagy Ferenc—Tóth József :* Latin nyelvkönyv a gimnáziumok I—IV. osztálya számára. Budapest 1957—61.

[3] INYT 1 (1958) 9 kk., 75 kk., 2 (1959) 81 kk., 4 (1961) 48 kk., 108 kk.

[4] Tantervi Tervezet a latin nyelvből a gimnáziumok számára. Kézirat. Budapest 1962. Korr. megj. A legújabb, 8 órát előirányzó tanterv több korszerű szempontot érvényesít.

[5] A modern nyelvek oktatásának új útjairól összefoglaló tájékoztatást nyújt : *Moulton :* Linguistics and language teaching in the United States. Trends in European and American Linguistics. 1930—1960. Utercht 1961. 82 kk. *H. L. Smith :* Descriptive linguistics and the future of modern language teaching. International Journal of American Linguistics 28 (1962) 1. 45 kk. *Рахманов:* Методические требования к учебникам иностранных языков для средней школы. Иностранные Языки в Школе. 1962. 2. 29. kk. *Mikó Pálné :* Új módszerek és szempontok az élő nyelvek oktatásában. Idegen Nyelvek Tanítása 5 (1962) 50 kk. és Új módszerek az idegen nyelvek tanításában. Valóság 5 (1962) 4. f. 76 kk.

[6] A latin nyelvoktatás helyzetéről és a reform lehetőségéről vö.: *Krischan :* Sprachwissenschaft und Schule in der Gegenwart. Die Sprache 7 (1961) 1 kk. *Dobbert :* Der Lateinunterricht von gestern und heute. Romanitas 1 (1958) 105 kk. *E. Theodore—*

1. Minden latin tanár jól ismeri az *esettan oktatásának* súlyos nehézségeit: míg a modern nyelvekben néhány hónap alatt tekintélyes előrehaladást érnek el a tanulók, itt az alaktan szövevényes útvesztőiben hamar eltévednek. A declinatio tanításában hasonlít a helyzet az orosz nyelvhez, de az oroszban legalább az igei rendszer összehasonlíthatatlanabbul egyszerűbb. Mindenki tapasztalhatta már, hogy kedvetlenednek el tanítványai az egyre szaporodó formák tanulása közben. Hiába szorítja a tanár az alaktani ismereteket a legszükségesebbekre, hiába tekint el a kivételektől, mégis mily sok gyakorlás szükséges, míg az alaktani ismeretek valamennyire is megszilárdulnak!

Az alaktan tanításánál talán további leegyszerűsítéseket lehetne elérni, ha pontosan szem előtt tartjuk: az oktatás célja a latinról—magyarra fordítás. Így pl. a III. declinatio i-tövű főneveit nem kell megtanítani, a tanuló az előfordulás alapján úgyis felismeri azokat.

A declinatiók tanítása a hagyományos eljárás szerint «*vertikális*» — azaz egy-egy declinatio valamennyi casusának megtanítása után tér csak rá a következő declinatióra. Ez igen fáradságos és időrabló eljárás, mert az egyes declinatiók között meglevő összefüggésekre csak későn hivatkozhat, s az összes declinatio megtanítása után sem képes olyan memoriális kapcsolatokat teremteni, ami lényeges segítséget nyújt a tanulóknak. A «vertikális» módszer megnehezíti a kezdőfokú olvasmányok szerkesztését is, s alig teszi lehetővé eredeti szövegek közlését. Olyan módszerrel kell próbálkoznunk, amely a declinatiók közötti összefüggéseket képes felhasználni a tanításban. Ez a «*horizontális*» módszer.[7] Eszerint egy-egy casust valamennyi declinatióban egyszerre taníthatunk meg néhány alapvető nyelvtörténeti tény megmagyarázása után. Így pl. (a neutrumokat nem számítva) sg. nom. = Ø vagy *-s* (2. decl. os>us), sg. acc. = *-m* (a 2. decl. om>um, a 3. decl. *-e*-kötőhangzóval, ami szükséges pedagógiai célú leegyszerűsítés), a sg. gen. = *ī* (az 1. decl. *aī>ae*, 2. decl. *oī>ī)* vagy *-s* (a 3. decl. leegyszerűsítés a nyelvtörténetileg megfogható is<es helyett), a sg. dat. = *-i*, a sg. abl. = tő (a 3. decl. analógiás *-e*), a pl. acc. = *-s* stb. (a 3. és 4. decl. pl. nom. és acc. *-es* helyett). Emellett a már megtanult eseteket declinatiónként paradigmaszerű összefüggésekbe is állíthatjuk. Jóllehet a leíró nyelvészet számára a nyelvtörténeti szempontok közömbösek, itt a fenti összefüggések csaknem kivétel nélkül nyelvtörténetileg is helyesek,[8] mesterkéltnek csak néhány forma hat.[9] E rendszernek a könnyebb megtanulhatóság mellett még egy nagy előnye van: az esetek alapvető funkcióját is azonnal meg lehet tanítani, mert a «vertikális» módszernél szokásos gyors előrehaladásra nincs szükség.

Ugyanilyen morfológiai elemzésre van szükség a coniugatio tanításánál is.[10] Amennyire lehetséges, meg kell mutatni a tanulóknak a morfémák közötti összefüggése-

Aubanel : Latein — die internationale Sprache. Altertum 4 (1958) 186 kk. *Doll :* Zur Lage des Lateinunterrichts. Gymnasium 61 (1954) 481 kk. *Priesemann :* Grundfragen und Grundlagen des altsprachlichen Unterrichts. Göttingen 1962. 18 kk. *G. Röttger :* Tote Sprache, lebendige Rede. Göttingen. 1961. 5. kk. *C. O. Brink :* Small Latin and the Classics. Greece and Rome 9 (1962) Suppl. 6 kk. Az NDK-beli helyzetről tájékoztat: Fremdsprachenunterricht 1 (1957) 510 kk.; 2 (1958) 189 kk.; 4 (1960) 22 kk.

[7] Az I—II. decl. bizonyos eseteinek összefogására nálunk már l. *Révay József :* Megtanulok latinul. Budapest 1943. 119 kk. A gondolat következetes alklamazására vö. *Waldo E. Sweet :* Latin workshop experimental materials. Ann Arbor 1952—53. I—II., majd Latin: a structural approach. Ann Arbor 1957. A strukturalista nyelvészeti szemléletű *Sweet* az angol nyelvoktatást új alapokra fektető *C. Ch. Fries* módszerét (Teaching English as a foreign language. Ann Arbor 1945. és Structural linguistics and language teaching. Classical Journal 52 (1957) 265 kk.) ülteti át a latin oktatásra. A lingvisztikai módszernek nevezett eljárás a nyelvtani szabályok tanítását az alapvető grammatikai ismeretetket beszédgyakorlatok (oral drill) révén automatizáló leckékkel helyettesíti. Hasonló módszerű *R. O. Brien—N. J. Twombly* tankönyve: A basic course in Latin. Chicago 1961. A módszer tapasztalatairól: *E. Huzar :* Structural linguistics and latin teaching. Classical Journal 52 (1957) 268 kk. *Harkin:* The application of linguistic approach to teaching of a classical language at the elementary stage. Classical Journal 57 (1962) 225 kk.

[8] Ezekre az egyébként közismert összefüggésekre vö. *Ernout :* Morphologie historique du latin. Paris 1953.[3] 13 kk., 40 kk., 65.; *F. Sommer:* Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre. Heidelberg 1914.[3] 321 kk., 372., 382., 392. *Stolz—Schmalz—Leumann—Hofmann :* Lateinische Grammatik. München 1928. 255 kk.

[9] *R. Godel :* Kratylos 4 (1959) 190.

[10] Így *Nagy F.—Tóth J.* könyveiben. Vö. még: *Bock :* A gram of grammar. Classical World 48 (1955) 125 kk.

ket.[11] A tankönyv nyomtatásában ki kell emelni a jelmorfémákat és ragmorfémákat nemcsak a nyelvtani, hanem a kezdő szövegeket közlő részben is.[12] A morfémákat a szükségesre kell leegyszerűsíteni (pl. fut. impf. 1—2 coni.: *-bi-*, fut perf. *-eri-* stb.). Nyilvánvaló, hogy néhány jelmorféma megtanulása után egyszerűbb azoknak (csaknem mindig törvényekbe foglalható) változását megtanulni, mintha mindegyiket összefüggés nélkül kellene emlékezetbe vésni.[13] Ott, ahol csak lehetséges, utaljunk az összetartozó morfémákra. Még ilyen leegyszerűsítések mellett sem lehet azonnal a készség fokán megkövetelni a morfológiát.[14] Mi sem lenne helytelenebb, mint addig időzni egy-egy új jelenségnél, míg az minden tanítványunk számára készséggé nem válik. Meg kell elégednünk, ha a közepes és annál gyengébb képességű tanuló majd csak a szövegolvasás közben fogja mindezt a készség fokán elsajátítani. Nagy segítséget jelent a tanulóknak, ha a declinatio és coniugatio megtanulásához a fentiek szellemében áttekintő táblázatot készítünk.

2. A declinatio horizontális tanítása a morfológia gyorsabb elsajátításán kívül lehetővé teszi a *morfológia és az esettan összekapcsolását* is. A hagyományos eljárás szerint az alaktan tanításánál csaknem kizárólag a formákkal törődtek, az esetek használatát csak később, az esettanban mutatták be. Ennek következtében a tanulók tekintélyes mennyiségű szöveget olvastak el anélkül, hogy tisztában lettek volna a latin és a magyar nyelvhasználat alapvető különbségével, sőt tévesen azonosították is egymással a kettőt. Ez az oka annak, hogy a latin esetek magyartól eltérő használata a fordítás során nagy nehézséget jelent a tanulók számára. Ezért az esettannak az alaktannal együtt kell felépülnie, s felépítésében éppoly tervszerűen kell eljárni, mint az alaktanéban.[15] A kiindulás mindig egy-egy eset tipikus használati körének meghatározása lehetne, amit az alaktan megvilágítására szolgáló példák mutatnának be. Így pl. az acc. előfordulásával együtt a rendszerezés igénye nélkül előfordulhatnának az acc. tárgyi funkcióját bizonyító példák mellett a helyhatározói és kettős accusativusra vonatkozók is. A dativusnál a részeshatározói funkció mellett a célhatározói használat következhetnék a nubo, parco típusú igékkel együtt. Ezzel az eljárással a tanuló mindjárt a formák megtanulásánál megszerzi a gyakorlatot arra, mit »várhat« egy casustól, s nem fogja a magyar esetet a latinnal azonosítani. Az esettan tárgyalásánál nem kell mindent elölről kezdenünk, hanem csak az esetek használatának kibővítését, árnyaltabbá tételét kell elvégeznünk. Az esettan tárgyalásánál feltétlenül szükséges bizonyos rendszerezés, nem a rendszer kedvéért, hanem mert ez biztosítja a kellő fordítási készséget.[16]

Az esettani rendszerezés szempontjai — a gyorsabb előrehaladás érdekében is — a nyelvtudomány újabb eredményei alapján felülvizsgálatra szorulnak. Az eddigi felosztások a jelentés oldaláról közelítették meg a kérdést, s történeti, lexikai stb. szempontok keveredtek az osztályozásnál. Világos azonban, hogy a jelentés oldaláról történő rendszerezés nem segít a tanulónak: az amor patris szerkezetben csak a környezetből értheti meg, mit kell fordítania, ha pedig megértette, nincs szükség erre az osztályozásra.[17]

Pl. az ablativus használatát eddig nyelvtörténeti szempontok (separatív, instrumentalis, locativusi) alapján osztályozták a tankönyvek. Ennek alapján csak igen fáradságos munkával szerezhető meg a készség, hogy a tanuló felismerje, az adott esetben az ablatívus melyik funkciója érvényesül, hiszen a formák nem utalnak a nyelvörténetre. A tanuló (ha intuícióval nem ragadta meg a mondat értelmét) a szövegben csak az ablativust

[11] Az eredeti és másodlagos futurumképzés (Ernout 161 l., *Sommer :* 526 k.); a coni. praes. impf. az 1. és a 2—4. coni-ban; az *-a* és *-o* decl. valamint az *-a* és *-e* decl. közötti analógiás hatás; a redundáns formák leegyszerűsödései. Ezek strukturalista értelmezésére l. *Diver :* On the diachronic role of the morphological system. Miscelánea Homenaje a André Martinet. Madrid 1958. II. 49 k.

[12] *Klenk :* Das Satzbild als methodische Grundlage des Lateinunterrichts. Der altsprachliche Unterricht. 1952. H. 3. 47 kk. Priesemann: Grundfragen. 46 kk.

[13] *Prihoda :* Bevezetés a pedagógiai pszichológiába. Budapest 1960. 199 kk.

[14] A jártasságok és készségek nyelvtanulási szerepéről: *Nagy József :* Az idegennyelvi készségek és jártasságok. Pedagógiai Szemle 13 (1963) 31 kk.

[15] Hasonló gondolat különböző nyelvészeti irányzatú pedagógusok részéről csaknem egy időben merült fel. Vö. *Sweet :* Latin. 21 kk. *A. Kracke:* Sprachbildung im Lateinischen. Gymnasium 67 (1960) 117. *Bornemann :* Von inhaltsbezogener und funktionaler Grammatik. Gymnasium 67 (1960) 102 kk.

[16] A jelenleg használatban levő tankönyvsorozat *(Nagy F.—Tóth J.)* az esettani jelenségeket előfordulásuk szerint tárgyalja. Ez sok pedagógus gyakorlatában oda vezetett, hogy eltekintenek az esettani rendszerezéstől.

[17] *D. V. Harkin :* Classical Journal 57 (1962) 225 k.

és annak környezetét látja: abl. + igét, abl. + melléknevet, jelzős abl.-t, abl.-t és középfokú melléknevet stb. Az eligazodást még az is megnehezíti, hogy olykor felszínre azonos szerkezetű ablativusok helyes fordítását kell megadni. Például egyaránt két ablativus áll egymás mellett az abl. abs., abl. qual. és abl. comp. + abl. mens. szerkezetekben. Ezek megkülönböztetésére nem az ablatívus eredeti használata, nem a történeti szempontok ismerete, hanem a szerkezet távolabbi környezete és a *formális szempontú* osztályozás ad támpontot. Az abl. qual.-t az abl. comp. + abl. mens.-től az különbözteti meg, hogy az előző mindig valamilyen főnévvel, az utóbbi a melléknév középfokával van kapcsolatban, ezért helyesebb és célravezetőbb az ilyen formális felosztás. Ennek alapján az ablativusos szerkezetek rendszerezése hasonlatos lehetne a genitivusokéhoz (genitivus főnév, ige és melléknév mellett), de a formális szempontok további érvényesítésével.[18]

Az esettan begyakorlásának egyik akadálya az is, hogy a tankönyvek az auktorok szövegét kísérő magyarázatokban sokszor olyan fordulatokat is megadnak irodalmi értékű fordításban, amit a tanulóknak már tudniuk kellene. A jegyzetben közölt fordítások miatt természetesen a tanulók legtöbbször meg sem kísérlik a szerkezetek megértését, felhasználják azt, amit készen kapnak. A tanárnak nincs mindig módja meggyőződni a helyes megértésről. Ezért a jegyzetekben kizárólag azokat a mondatokat vagy szerkezeteket szabad lefordítani, amelyeket a tanulók még nem tanultak, vagy ami a tanult szabályoktól való eltérést, kivételt jelent, de ebben az esetben is meg kell magyarázni, hogyan függ össze a kivételes használat a szokásosabbal, egyébként pedig elég utalni a szerkezetekre. Csak ez a módszer járul hozzá a tanulók gondolkodásának neveléséhez.

3. A latin propaideutika és auktorolvasás egy másik problémája a szavak megtanulása. A *szótanulás* ma latin nyelvoktatásunk egyik legkonzervatívabb része. Az új Tantervi Tervezet már tett egy lépést a korszerűsítés felé, amikor azt javasolta, hogy a ritkábban használatos szavakat ne az olvasmányt követő szójegyzékben, hanem lábjegyzetben közöljék (12. lap.) Eddig a szavak előfordulásának gyakoriságát vizsgáló kutatások híján jobbára a tanár elhatározásától függött, mely szavak tudását követeli meg, s melyeket kíván csak szövegösszefüggésekben. Egyébként a tanulók munkája alig változott az elmúlt száz évben: a tankönyv szótárából kiírják a szavakat szótárukba, azután az így kiírt szavakat megtanulják. Bizonyos tért nyert ugyan a modern nyelvek auditív-lexikai előkészítése nyomán a szavaknak szókapcsolatokban való kikérdezése,[19] de ez a tanulónak többlet-munkát jelentett, mert a szókapcsolatok csak a szövegben voltak meg, a szótárban nem; a szavak jelentését végül mégis házifeladatként izolálva kellett megtanulnia. Már a századfordulón elhangzottak követelések, hogy a praeparatio helyett a szavakat bizonyos csoportosításban gyűjtő nyomtatott szótárból tanulják meg a tanulók a szavakat. Ez a törekvés hozta nálunk létre a Hittrich-féle szókönyvet,[20] amely a szavakat tárgyi és etimológiai csoportokba sorakoztatta. A szótanulás ilyen formája az akkori magas óraszámok mellett adott lehetőség volt, s bizonyos, hogy voltak tanárok, akik vissza is éltek vele, s a szókönyv szövegtől független megtanulását is megkövetelték. A Tantervi Tervezet a tananyag csökkentését elsősorban a megtanulandó szavak számának erélyes csökkentésében látta. Amennyire helyes, hogy a tanulók munkáját könnyebbé akarjuk tenni, annyira akadálya lehet ez a minimalizmus a megfelelő előrehaladásnak. Felmérések alapján tudjuk, hogy a tanulók az otthon latin tanulásra fordított idő jó részében praeparálnak és a kiírt szavakat a szótárból megtanulják. Mivel a másik lehetőség, hogy a tanár az órán írja fel a táblára a szavakat, sok időt vesz el a sokkal hasznosabb gyakorlásból, másrészt az így felírt szavakat még mindig meg kell tanulniuk, ezért a tanulók munkáját olyan módszerrel kell megkönnyítenünk, amely lehetővé teszi, hogy több szót gyorsabban és főleg alaposabban tanulhassanak meg. Közismert, hogy a közepes képességű tanulók a leggyakrabban előforduló szavakat is újra meg újra elfelejtik. Kérdés, hogy szükség van-e a szavak szótárba írására? Jól tudjuk, hogy ennek vannak előnyei: a tanuló azáltal is tanul, hogy kiírja a szavakat, és szert tesz bizonyos szótározási

[18] Az esetek újszempontú osztályozására: *De Groot :* Classification of cases and uses of cases. For Roman Jacobson. Essays on the occasion of his sixtieth birthday. The Hague 1956. 188 kk; *De Groot :* Classification of the uses of a case illustrated on the genitive in Latin. Lingua 6 (1956/7) 8 kk. Ehhez: *E. Benveniste :* Pour l'analyse des fonctions casuelles: le génitif Latin. Lingua 11 (1962) 11 k.

[19] Már *Pintér Lajos* összefoglaló művében is: Korszerű latintanítás. Kaposvár 1943. 177. Újabban *Hartke* vetette fel a gondolatot: Fremdsprachenunterricht 2 (1958) 189 kk.

[20] *Hittrich Ödön :* Latin szókönyv. Budapest 1930 [3] Azóta több tankönyvben szerepelt a szavak ilyen jellegű csoportosítása.

technikára is. Annál több a hátránya: a szavakat a környezettől elszakítva kénytelen megtanulni, mivel egy, legfeljebb két jelentését írhatja ki, de sem a szó alap- és alkalmi jelentése között meglevő, sem az etimológiai összefüggéseket nem jegyezheti fel, s így nem képes a már korábban megtanult szavakkal kapcsolatba hozni. Amellett ez a módszer félrevezető is, mert a tanuló azt hiheti, a latin szónak mindig megvan a pontos magyar megfelelője, s mivel a szavakat izolálva tanulja meg, a nyelvet egyes szavakból álló építménynek fogja tekinteni.[21] Tegyük még ehhez hozzá, hogy a legtöbb tanuló szótára áttekinthetetlen, hogy rossz írású gyakran hibásan kiírt szavakkal van tele; holott tanítványaink jó része vizuális memóriájú, s ha valamit megtanult, az ismétlés során ugyanolyan elrendezésben szeretné átvenni azt.

Ha a szótanulási módszerünkön javítani akarunk, abból kell kiindulnunk, hogy a szótárral kapcsolatos munkának ugyanolyan rendszeresen kell felépülnie, mint az alaktan vagy az esettan tárgyalásának. A szókincs szisztematikus bővítése, a szavak alapjelentésének megragadása, az etimológiai összefüggések felismerése, a szóképzés alapjainak ismerete, a modern nyelvekbe átkerült derivátumokra való hivatkozás[22] nélkül nem képzelhető el eredményes szótanulás. Hiába hivatkozik a tanár a fenti összefüggésekre,[23] a tanuló azt rendszeresen nem jegyezheti fel, s ezért nem is tanulja meg. Minderről a tankönyv szótárának kell gondoskodnia. Alfabetikus sorrendben összeállított szójegyzék mellett etimológiai alapon, szócsaládok szerint elrendezett, a fenti követelményeket kielégítő szótárra is szükség van. Ez a szótár már a nyomtatással is világosan elkülönítheti a fontos, feltétlenül megtanulandó szavakat a ritkábban előfordulóktól. A szavak előfordulásának gyakoriságát statisztikai alapon kell megállapítani.[24]

A Tantervi Tervezet gondolatát továbbfejlesztve az előforduló szavakat három csoportba osztanánk.[25] A ritka, a már megtanultakkal kapcsolatban nem hozhatók nem is kerülnének be a szójegyzékbe, ezekkel nem terhelnénk a tanulók emlékezetét, a szöveg után következhetnének a Tanterv javaslata szerint. A szintén ritkább, de a már előfordult vagy később előforduló szavakkal kapcsolatba hozható szó helye a szójegyzékben van alapszavával együtt, de zárójelben. Ugyanígy járhatunk el a későbbi olvasmányok során fontossá váló szavakkal. A szójegyzékbe bekerült, nem zárójeles szót tehát a tanuló megtanulja, a többit csak a szövegösszefüggésben kell ismernie. Hogy a szavak ne szakadjanak el környezetüktől, a szójegyzékkel együtt olyan kifejezést vagy mondatot közölhetünk, amely tipikus a szó jelentésére. Gondolataink megvilágítására egy példát mutatunk be.[26]

Szöveg: Cicero Ep. ad Att. II. 3. (Az újonnan előforduló szavakat dőlt betűvel szedjük. A már ismert szavakat újra hozzuk, ha az új szavakkal kapcsolatba állíthatók).

ad praep. acc.-sal	**-hoz, -hez, -höz**	
adhuc	*eddig*	
agō, -ere, ēgī, actum	**mozgásba hoz, űz, csinál**	
agmen, -inis n.	csapat	
cogo, -ere, -ēgī, -actum	*összehajt, kényszerít*	Atticus Cicerōnem vīvere coēgit
SZ: agitátor, akta, reaktor		
eō, īre, īvī, itum	**megy**	
adeō, -īre, -īvī, itum	bemegy	
exeō, īre, -īvī, itum	kimegy	
iter, -ineris n.	*út*	Consul iter facit Vibōnem
SZ: tranzit, initiale		

[21] *P. Doyé:* Probleme des Vokabellernens. Die Neueren Sprachen. N. F. 1961. 84. kk.

[22] Korszerű összefoglalásukra: *F. Wolff :* Lebendiges Latein. Berlin 1959.

[23] *Pintér :* i. m. 198., 202. *Kováts—Nagy :* A klasszikus nyelvek tanítása. Egyetemi jegyzet. Budapest 1960. 72 kk. *Krüger—Hornig :* Methodik des altsprachlichen Unterrichts. Franfurt am Main. 1959.[2] 48 kk. *Jäkel :* Wortgleichung und Synonimik. Der altsprachliche Unterricht. R. VI. H. 1. 1962. 51 kk.

[24] *M. Mathy :* Le vocabulaire de base dans la pédagogie du Latin. Revue des Études Latines 28 (1950) 292 kk. *Vandick L. da Nóbrega :* A presenca do Latim. Rio de Janeiro. 1962. I. 169 kk.

[25] *Troll :* Wortkunde und Wörterbuch im lateinischen Unterricht. Der altsprachliche Unterricht. 1952. 3. H. 28 kk.

[26] Pl. *Hofmann :* Lateinische Wortkunde. Bamberg 1955[28], *Neuss :* Lateinische Wortkunde auf etymologischer Grundlage. Münster 1955.

(grātus, -a, -um	**kedves, kellemes)**	
grātia, -ae f.	*kedvesség, köszönet*	
grātias agere	köszönetet mondani	Cicero Atticō gratiās agit
SZ: g r a t u l á l, g r á t i s z		
(salvus, -a, -um	**ép, egészséges)**	
salūs, -ūtis f.	*egészség, üdvözlet*	Cicero Atticō salūtem dicit
SZ: s z a l u t á l, S a n S a l v a d o r		

Az olvasmányokat követő szójegyzéket hasonló elvek szerint állíthatnánk össze. Kétségtelen, hogy ez a módszer alkalmasabb a szavak közötti összefüggések feltárására, az ismétlés rendszeres elvégzésére. Az a többlet munka, amit az alapszó megtanulása jelent, bőségesen megtérül részint az állandó ismétlés, részint a további tanulmányok során. A szótárral kapcsolatos hagyományos másolási, tehát mechanikus írásbeli munkát most sokkal gyümölcsözőbb feladatokra lehetne fordítani: a már megtanult szavakat állíthatjuk újabb összefüggésekbe pl. szófajok, szómezők (Wortfeld), szóképzés szerint,[27] vagy a szinonimia, antonimia, homonimia alapján.[28]

4. Mivel az *auktorolvasás* nyelvtanulásunk központi célja, arra kell törekednünk, hogy a propaideutikai szakasz és a tényleges auktorolvasás aránya minél kedvezőbb legyen. Ez az arány a jelenleg használatos tankönyvekben 3 : 5-höz. Ezen csak úgy javíthatunk, ha már a morfológiát bemutató olvasmányok során is *eredeti szövegeket* használnánk fel. Ez a gondolat egyre gyakrabban jelenik meg a külföldi módszertani és tankönyvirodalomban, s hazai példák sem hiányoznak a szövegek korai közlésére.[29] Az eredeti szövegek kezdő fokon csak egyes mondatok lehetnének: sententiák, proverbiumok, feliratok,[30] de ezek mellett igen hamar sor kerülhetne — esetleg kevés adaptálással — összefüggő szövegekre is. Az egyszerű sententiák a morfológiai jelenségeket világosabban emelnék ki, mint az összefüggő szövegek, velük a latin esetek használatát a latin nyelv szellemének jobban megfelelő szövegeken mutathatnánk be. Aligha valószínű, hogy egy-egy sententia vagy sírfelirat kevesebb tanulsággal járna, kevesebb tárgyi magyarázatra ihletné a tanárt, mint a talán még a 10—11 ével alsógimnazistáknak szánt Liber Sextitől örökölt gyermekded olvasmányok.[31] Egyébként is a latin közmondások, sententiák értéke nagyobb, mint hogy az olvasmányok végén szerénykedjenek, vagy alfabétikus sorrendben tanulják meg őket. Milyen sok tanulságot rejt az antikvitásra jellemző 2—300 sententia gondos nyelvi és tárgyi elemzése![32]

A sententiák mellett a fordítás gyakorlására minden olvasmányban állhat egy-egy eredeti szöveg is: a római irodalom vagy akár a feliratgyűjtemények is tele vannak szellemes, nyelvileg sem bonyolult, a római embert mélyen jellemző, a szöveg egészéből jól kiragadható részletekkel: csak egyszer össze kellene gyűjteni őket![33]

[27] *E. Ahrens :* Latein als zweite Fremdsprache an Oberschulen. Der altsprachliche Unterricht. 1956. H. 8. 51 k.

[28] *Jäkel :* Methodik des altsprachlichen Unterrichts. Heidelberg 1962. 61 kk. *Sadler :* Vocabulary shortcuts. Classical Journal 52 (1957) 159 kk.

[29] *Sweet :* 360 (basic sentences) + 520 (readings) közmondásra, mottóra, feliratra, könyvcímre stb. építi nyelvleckéit. *J. F. Richards* (Essentials of Latin. an introduction from Latin literature. New York 1958) 41 leckében — az első 10 lecke kivételével — auktorok eredeti szövegéből kiragadott sorokat használ fel. *F. M. Wheelock* (Latin: an introductory course based on ancient authors. New York 1960²) hasonló módszerrel 8 auktor idézeteiből állítja össze az olvasmányokat.

[30] Az egyes mondatok problémájára vö. *Doll :* Gymnasium 61 (1954) 483. *O. Turpin :* (Méthode latine. Première livre. Namur 1958.) leckéi csak 3—3 latin—francia és francia—latin mondatot tartalmaznak.

[31] A jelenleg használatban levő tankönyv kritikájához: *Györkösy* INYT 1 (1958) 9 kk.

[32] *Reichert :* Urban und Human. Gedanken über lateinische Sprichwörter. Hamburg 1956.

[33] Az újabb hazai tankönyvek közül *Kallós Ede :* Latin könyv az V—VIII. osztály részére. Budapest 1948—49. *Filla—Kápolnay—Kerényiné :* Latinkönyv a gimn. II—III. osztálya számára. Budapest 1950. Külföldön *Verdier* (Res gestae populi Romani. Paris 1958.) Apuleius szemelvényeket, *Cobban—Coleborn* (Civis Romanus. New York 1962.) rövid nyelvtan után eredeti szöveget közöl.

Új szempontokat kell felvetnünk az auktorolvasás anyagának kiválasztásában is. A hagyományos eljárás szerint tudvalevőleg az elrendezés auktorok szerint történik; jelenleg pl. kisebb-nagyobb szövegrészleteket kell olvasni a következő sorrendben: Phaedrus, Ovidius (Fasti, Metam.), Livius, Cicero, Vergilius, Tacitus, Martialis, Propertius, Ovidius (Tristia), Horatius. Szembeötlő, hogy Tacitus megelőzi Horatiust, de az eredményes munkát még inkább megnehezíti, hogy a közölt szövegek között kevés a belső összefüggés. A régi latin oktatásban, amikor még egész könyveket olvashattak egy-egy auktorból, végeredményben maga a mű is megteremtette a kellő összefüggéseket. Most ilyenre nem számíthatunk. Amellett az auktorok számának megfogyatkozásával kimaradt néhány igen fontos szöveg (Plinius, Seneca, Cato, Caesar). Ezért helyesebb lenne, ha a szövegeket nem auktoronként, hanem valamilyen vezérgondolat alapján válogatnánk együvé, hogy az auktorok huzamos olvasását legalább a római életforma egy-egy jelenségét világosan feltáró részlet megismerésével pótoljuk.[34] Csak néhány gondolat álljon itt a szövegválogatás lehetőségeire:

Az aranykor: Ovidius Metam. I. 90 kk. — Vergilius IV. ekloga (részlet) — Horatius 16. epodos.

Augustus és az írók függetlensége: Livius 9, 16, 19. — Vergilius Aeneis VI. 791—805. (Két Nagy Sándor hasonlat.)

A humanitas gondolat: Nepos Atticus vita — Cicero Epist. fam. VII. 1.

A római imperializmus: Vergilius Aeneis VI. 847—853. — Horatius III. 3. (részlet) — Livius 45, 35. (Épeiros feldúlása).

Tacitus írói hitelessége: Annales XI. 24. és ILS 212. (lyoni felirat). Claudius beszédének két változata.

Tacitus stílusa: Annales I. 6. és XIII. 1. (primum facinus novi principatus. . . és prima novo principatu mors. . .)

A paraszti Róma: Cato De re rustica Praefatio — Cicero De officiis I. 150. -- Tibullus I. 1. (részlet).

A secessio két hagyománya: Livius 2, 31, 7. — 33,3.; — Ovidius Fasti III. 661—672.

A provinciák kormányzása: Cicero In Verrem I. V. — Plinius Epistulae ad Traianum — Sallustius: Iugurtha (részlet).

A rabszolgák: Plinius Epistulae III. 14. — Seneca Epistulae morales V. 6.

Az ilyen összeállítások mellett nagyobb, összefüggő részletek is állhatnának olyan művekből, ahol a kellő koncentráltság az interpretálást különösen tanulságossá teszi: pl. Vergilius Aeneis II. és VI., Livius XXI., vagy az irodalom fejlődésének illusztrálására lirikusok részletei. Az ismétlő olvasásokat már egy-egy auktor szerint végezhetnénk, így végül az auktorokról is kialakulhatna megfelelő összkép.

Arra ügyelni kell, hogy néhány a hagyomány által szentesített szövegrészlet — Vergilius Aeneis I. 1—11, II. 1—13; Cicero In Catilinam oratio prima I; Horatius carmina I. 1., III. 30.; Tacitus Annales I. 1. — feltétlenül bekerüljön az olvasmányok közé; de felül is kell vizsgálni a kánont, s ami ma már nem alkalmas céljainkra, ki kell hagyni. Cicerótól a Catilina beszéd terjedelmes tárgyalása helyett jobb a De re publica egy-egy részlete vagy néhány epistula, Livius csatajelenetei sem elég tanulságosak. Ha a lexikatanulás reformját sikerül megvalósítanunk, 700—800 sor lehet az auktorolvasás terjedelme. A tanárnak meg kell hagyni a választás lehetőségét, ne kényszerüljön éveken át ugyanazt a szöveget olvastatni. Ez a módszer színesebb interpretálást tesz lehetővé, s a latinoktatás művelődési céljainak megvalósítását is jobban segíti elő.

[34] *Wilsing :* Praxis des Lateinunterrichts. Stuttgart 1957. II. 26 kk. *Römisch :* Prinzipien der Lektürenauswahl. Gymnasium 67 (1960) 139 kk. Hasonló elvek szerint készült antológiák: *Krüger—Prehn :* Gens Cornelia. Römer des 3. und 2. Jahrhunderts. Frankfurt am Main 1958.[7] *Carstenu :* Saeculum Augustum. Paderborn 1954. *Schulz :* Das alte Rom. Auswahl aus dem lateinischen Schrifttum. Frankfurt am Main. 1961.[2] *Römisch :* Römisches Menschentum. Stuttgart 1961. *Fitzek :* Geistige Grundlagen Europas. Lateinisches Lesebuch für die Oberstufe. Frankfurt am Main 1962.[2]

5. A *fordítás* kérdésének felvetésével a latin oktatás főproblémáját érintjük. Ma már a grammatikának nem tulajdonítunk olyan nagy jelentőséget a képzés szempontjából, mint néhány évtizeddel ezelőtt, ugyanakkor bebizonyosodott, hogy a fordítás a formai képzésnek is jó eszköze. Az auktorolvasás középpontba állítása megkívánja, hogy a fordítás didaktikáját részletesen kidolgozzuk. A régebbi módszertani irodalom is igen sok helyes megfigyeléssel gazdagította e kérdés methodikáját[35], az elmúlt években azonban számos új gondolat merült fel.

A régi eljárások közül a konstruálás állta ki legkevésbé az idők múlását,[36] és a Rosenthal-féle szószerinti fordítás módszere is alig talál hívőkre.[37] Többen megkerülve a fordítással adódó problémákat az interpretálást állítják előtérbe: a tanulónak előbb meg kell ragadnia a mondat értelmét, s azután azt kell megfigyelnie, milyen nyelvi eszközökkel ölt testet a gondolat, végül pedig emlékezetből kell helyreállítania a szöveget.[38] Fontos az interpretáló eljárásban a formákat ellenőrző utólagos vizsgálat is.[39] Hartke dialektikusnak nevezett módszere[40] lényegében az analitikus-konstruáló eljárás korszerűsítése, de az auditív élményt is felhasználja a szöveg megértésében. A dialektikus módszer alkalmazásánál a tanárnak túl sok szerep jut, s tapasztalataink szerint megfosztja a tanulókat önállóságuktól. Aligha lehet eredményes bármely módszer kizárólagos alkalmazása: a kombináló módszer a fordítás methodusát a szöveg természete és a tanulók adottsága szerint kívánja megválasztani[41], más vélemény szerint meg kell elégednünk, ha valamennyi alapeljárásból (konstruálás, analízis, interpretálás, fordítás) a tanulók elsajátítják a készséget, hogy a leghelyesebb módszert válasszák ki.[42]

A fordítás problémájával más alkalommal szeretnénk részletesebben foglalkozni, most csak arra mutatunk rá, amit Pintér[42a] már két évtizeddel ezelőtt hangsúlyozott: a fordítás módszereit alig tanítjuk. Bizonyos, hogy a gyengébb módszer is eredményre vezet, ha a tanulókat képessé tesszük a következetes alkalmazására, ám a legtöbb tanár legfeljebb a konstruálásig jut el. Ennek az is oka lehet, hogy eddig még nem született meg minden szempontot kielégítő jó módszer, ehhez még hiányoknak a lélektani és nyelvtudományi elemzések. Igaz, hogy a nyelvtudomány a gépi fordítás vizsgálatával[43] sok kérdést megoldott, de inkább csak a fordítás terén; a megértés folyamata még nem tisztázott eléggé.[44]

Nagyon fontosnak tartjuk a fordítási készség megszerzésére a gyakorlatokat (erről l. alább), s azt a néhány gondolatot, amely a nyelvészetben legutóbb vetődött fel.

[35] A régebbi módszerekre vö.: *Pintér :* i. m. 168 kk. *Kováts—Nagy :* A klasszikus nyelvek tanítása. 85 kk. *Krüger—Hornig :* Methodik. 93 kk. *Jäkel :* Methodik. 118 kk.

[36] *Kracke* szerint «Das Konstruiren erweist sich als wahrhaft destruktiv.» Übersetzen oder Verstehen? Der altsprechliche Unterricht (= AU) 1952. H. 3. 66.

[37] *Neumann* a módszert azzal a fenntartással fogadja el, hogy a szavak nyers fordítása után a mondat értelmét megragadó interpretációt kell iktatni a végső fordítás elé (Konstruiren oder lesen? AU. 1952. H. 3. 5 kk.)

[38] *Kracke :* i. m. 69. l.

[39] *Klinz :* Zur Frage des Übersetzens und Interpretierens. AU. 1956. H. 8. 33 kk.

[40] Fremdsprachenunterricht 2 (1958) 189 kk. *Ahrens* a mondatrészek helyett a szócsoportokból (Wortblock) indul ki, ezek könnyebben ragadhatók meg, mint a mondat egymástól gyakran távoleső részei. (AU 1956. H. 8. 57 k., 62 k.)

[41] *Kováts—Nagy :* A klasszikus nyelvek tanítása 93 kk.

[42] *K. Schmidt :* Übersetzen als geistige Schulung. AU. 1956. H. 8. 30 k. A prózaírók fordításához jelentős segítséget nyújt az a vizsgálat, amellyel *Jäkel* Caesar és Cicero mondatainak belső elrendezését tárja fel: így olyan mondatsémához jut, amelynek változását a szöveg tartalma alapján meg lehet magyarázni. (Zur inneren Form lateinischer Prosasätze. AU 1952. H. 3. 70 kk. és *Jäkel :* Methodik. 88 kk.) Ehhez vö. még: *Priesemann :* Grundfragen. 49 kk., 55 kk.

[42a] *Pintér :* i. m. 169. l.

[43] Pl. Brower (ed.) On translation. Harvard Studies in Comparative Literature. 23 (1961). A pszichológia oldaláról közelíti meg a kérdést: *K. Schmidt :* Psychologische Voraussetzungen des Übersetzungsvorganges AU. R. VI. H. 1. 1962. 5 kk.

[44] Az automatizálást érdekes módon valósítja meg *W. E. Sweet*, aki az Aeneis II. énekének eredeti szövege mellett prózai latin fordítást is közöl Servius magyarázataival. A gyakorlókönyvben előbb egy, majd fokozatosan mind több szó végződésének elhagyásával újra közli a szöveget, amelyet a tanulónak kell kiegészítenie. (Vergil's Aeneid a structural approach. I—II. Ann Arbor 1961.)

Az egyik ilyen elmélet a funkciószavak (kötőszók, módosítószók, előljárók, névmások) jelentőségét vallja, legalábbis a nyelvtanulás szempontjából.[45] A funkciószavak alkotják a nyelv vázát, amelyet a tartalmas szavak (content words) töltenek meg tartalommal. A gyermek ezeket igen hamar megtanulja, amikor még igen kevés tartalmas szót tud. Ezért ezeket korán kell megtanítani, használatukat be kell gyakorolni, s arra kell a tanulókat a fordításnál késztetni, hogy a mondat értelmét ezeknek a szavaknak a seígtségével ragadják meg.

Egy másik fontos feladat lenne, hogy a nyelveket egymással szembeállítva vizsgáló kutatások (constrastive linguistics) eredményeit felhasználjuk[46] és kiterjesszük a fordítás területére. A tanári rutin eddig is számon tartotta, milyen hehézségek várhatók a nyelvtanítás különböző szakaszaiban a különböző anyanyelvű tanulóknál, de még hiányzik ezeknek a tapasztalatoknak nyelvészeti módszerű vizsgálatokkal való helyettesítése. Ami eredmény hazai viszonylatban e téren rendelkezésünkre áll, az inkább a stilisztika területére tartozik. Egy ilyen vizsgálat bizonyára azt is kiderítené, nem vettünk-e át a külföldi, elsősorban német nyelvtanirodalom eredményeivel együtt a magyar nyelv számára — legalábbis pedagógiai szempontból — felesleges kategóriákat.

6. A latin nyelvoktatás új módszerei között nagy szerepet játszanak a nyelvtani anyag elmélyítéséhez készült *gyakorlatok*. Banó István[47] helyesen mutat rá, hogy a fordítási munka túlméretezettsége nem segíti elő a fordítást. Valóban, a helyesen szerkesztett gyakorlatok végeredményben a fordításra mutatnak vissza, és jobban fejlesztik a fordítási készséget, mintha kizárólag a szövegekkel dolgoznak a tanulók. A modern nyelvek oktatásában és a külföldi latinoktatásban[48] mindig nagyobb szerepet játszottak a gyakorlatok: a hazai tankönyvírás hagyományai jórészt csak visszafordítási gyakorlatokat tartalmaznak. A frontáttörést Nagy Ferenc és Tóth József I. osztályos tankönyve jelentette. A tankönyvvel kapcsolatban Banó István alapos elemzése (utalással Wolff tankönyvére[49]) sok helyes szempontra mutat rá. Ezt a kísérletet (a tankönyv kísérleti jellegét maguk a szerzők is hangsúlyozzák) tovább kell fejleszteni, és a gyakorlatok megtervezésében a nyelvtudomány eredményeit kell alkalmazni.

Fries úttörő munkájában[50] kimutatja, hogy a grammatika a nyelvtanulás szempontjából nem valami elvont és általános jellegű tárgy, hanem az adott nyelv formáit és azok elrendezését tartalmazó minták (patterns) összessége. A beszélni tanuló gyermek is nyelvtant tanul: ezeket a mintákat. A nyelvtanulásban meg kell ismétlődnie ennek a folyamatnak, a minták gyakorlása által kialakult tudatosság meggyorsítja a nyelv elsajátítását.[51]

Mindez bizonyos módosításokkal érvényes a latin nyelvoktatásra is. A strukturalista szemléletű tankönyvek (Lord, Sweet, Brien-Twombly), Wolff tankönyve és Banó István tanulmányának tanulságait felhasználva, valamint saját kísérleteink eredményeit figyelembe véve a gyakorlatok megtervezésének alapelveit az alábbiakban foglalhatjuk össze.

a) A gyakorlatok terjedjenek ki a nyelvtanulás minden szakaszára. A morfológián túl az esettan, a mondattan, sőt a fordításnál gyakrabban ismétlődő fordulatok begyakorlása egyaránt fontos. (Ez utóbbira pl. a participiális szerkezetek fordításánál lehetséges változatok, valamint a mellékmondati kötőszók jelentésének eltéséreit kell gyakoroltatni.)

b) Már a morfológiai gyakorlatokat úgy kell tervezni, hogy azok — akkor még a rendszerezés igénye nélkül — előremutassanak az eset- és mondattanra. A genitivusnál már sor kerülhet a genitivus használatát bemutató gyakorlatokra, pl. ilyen transzformációk alakjában: multi milites dimicant — multi militum dimicant. A coni. praes.

[45] *Fries :* The structure of English. New York 1952. VI. f. *Hockett :* A course in modern linguistics. New York 1959. 265 k.

[46] *U. Weinreich :* Language in contact. New York 1953. *Moulton :* Applied linguistics in the classroom. Publication of the Modern Language Association of America. 76 (1961) 2. 1 kk.

[47] INyT 2 (1959) 81 kk.

[48] Jellegzetes példák: *Sweet :* Latin: a structural approach, *Lord :* A structural Latin course. London 1952. I—II.

[49] *Wolff :* Lateinisches Lehrbuch. Berlin 1962.[3] *Wolff* műve *Krüger :* Lateinisches Unterrichtswerk. Frankfurt am Main 1958[5] irányelveit követi.

[50] Teaching English as a foreign language. Ann Arbor 1945. 27 k.

[51] A latin nyelv mintáiról: *Kempner :* Patterns as grammar. Classical Journal 57 (1962) 252 kk.

impf. gyakorlásánál az átalakított mondatot helyezzük tipikus környezetbe: utinam . . . rogo, ut . . .

c) Egyetlen gyakorlat se álljon izoláltan ! A tanuló egyedülálló szavakkal nem találkozik a fordításnál, hozzá kell szoktatni, hogy a környezetet is használja fel a jelentés megállapításánál. Ezért a paradigmatikus gyakorlatoknak nincs helyük.

d) A gyakorlatoknak kizárólag az lehet a célja, hogy a latinról—magyarra fordítást elősegítse. Ha tervezünk is olyan gyakorlatokat, ahol a latin formát (lehetőleg másik latin szerkezet átalakításából) kell megkonstruálni, legalább ugyanennyi olyan gyakorlat is legyen, ahol a latin szövegből kell felismerni és lefordítani a formákat. A coni. praes. impf. gyakorlásánál tehát ne csak indicativusos mondatok coniunctivusos mondatokká való átalakítása szerepeljen, hanem indicativusban és coniunctivusban álló latin mondatok megkülönböztetése is. Pl. a feltételes mellékmondatokban az indicativusos formát kijelentő móddal, a coni. praes. impf.-ot feltételes móddal és «esetleg — talán» módosítószavakkal; a kedélyhangulatot kifejező szavak után következő okhatározói mellékmondatban az ind.-t kijelentő móddal és «valóban», a coni.-t «véleményem szerint» szavak beszúrásával kell fordítani. Az ablativus absolutus felismerésére olyan gyakorlat alkalmas, ahol nem-participiumos jelzős kifejezés áll ablativusban felváltva ablativus absolutusszal.[52]

A gyakorlatok szerkesztésénél fel kell használni a transzformációs elmélet tanulságait.[53] Ez az elmélet azokat a felszínre egy szerkezetű kifejezéseket vizsgálja, amelyek mélyebb struktúrális szinten nem azok (pl. gen. obiectivus és subiectivus), s különbségüket azzal magyarázza, hogy ezek két különböző «mag»-mondat (kernel-sentence) transzformációi. Transzformációkat természetesen régebben is felhasználtak a nyelvtanárok (act. — pass., sing. — plur.), az elmélet segítségével azonban az ilyen gyakorlatok száma tovább szaporítható. (Pl. habet + acc. — est + dat.; prope + acc. — proximus + dat.; abl. comp. — quam; az azonos szerkezetű ablativusok transzformációval való megkülönböztetése stb.[54]

A morfológiában azokat a gyakorlatokat kell alkalmazni, amelyek hozzájárulnak a morfológiai elemzéshez (tő-, jel-, ragmorféma felismerése) és az egymással korrelációban levő formákat szembeállítva mutatják meg.

7. Mindezek megvalósításához biztosítani kell a *tanárok megfelelő továbbképzését.* A korszerű nyelvtanításhoz feltétlenül szükséges a nyelvtudomány újabb eredményeinek és az ókortudomány szövegek interpretálásánál hasznosítható kutatásainak ismerete. A szöveginterpretáció latin nyelvoktatásunk meglehetősen elhanyagolt területe. Könyvkiadásunk, de maga az Antik Tanulmányok sem adott eddig megfelelő támogatást ehhez. E folyóiratban még nem jelent meg a középiskolai munkát közvetlenül segítő tanulmány, az Idegen Nyelvek Tanítása pedig nem vállalkozhat a latin oktatás szélesebbkörű segítésére. Egy olyanfajta segédkönyvre van szükség, amely más tantárgyakhoz hasonlóan gyakorlati tanácsokat ad a tankönyv anyagának feldolgozásához, elsősorban a szövegelemzéshez.[55] Ezenkívül valóra kellene váltani a már több oldalról felvetett tájékoztató kiadvány gondolatát: ez vállalhatná a gyors információ feladatát az ókortudománynak az iskolai oktatás szempontjából fontos területein, hasonlóan a külföldi folyóiratokhoz,[56] amelyek a középiskolai tanárság igényeit vannak hivatva kielégíteni. Bizonyára nem hiányozna a vállalkozó kedv egy ilyen munkához sem az egyetemi oktatók, sem a jól tájékozott középiskolai tanárok részéről.

Javaslataink között bizonyára nem egy olyan akad, amely a tanári gyakorlatban elszigetelve már megvalósult. E gondolatok felvetésével szeretnénk a tantervi vitához hozzájárulni, és a tapasztalatok kicserélésével egy lépést tenni előre munkánk megjavításához.

[52] A kérdésre újabban vö. *Mikó Pálné :* Mondatmodellek a nyelvoktatásban. Pedagógiai Szemle 13 (1963) 429 kk.

[53] *Chomsky :* Syntactic structures. 's-Gravenhage. 1957. *Harris :* Co-occurence and transformation in syntactic structure. Language 33 (1957) 283 kk.

[54] A transzformációs elmélet alkalmazásához vö.: *D. S. Worth :* Transform analysis of Russian instrumental constructions. Word 14 (1958) 247 kk. *R. Gunter :* A problem in transformational teaching. Language Learning 11 (1961) 119 kk.

[55] (Külföldön a tankönyvekhez rendszeresen készülnek ilyen segédkönyvek. Lehrerheft, teacher's manuel, livre du maître.

[56] Pl. Gymnasium, Greece and Rome, Classical World, Classical Journal.

PANNONIA LAKOSSÁGÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

A. MÓCSY: DIE BEVÖLKERUNG VON PANNONIEN BIS ZU DEN MARKOMANNENKRIEGEN. Budapest, Akademie-Verlag 1959, 276 l.

A szerző célkitűzése dícséretre méltóan igényes. Könyvében Pannonia kora-császárkori gazdaság- és társadalomtörténetének alapvetését kívánta adni. (11 l.) A könyv lényegében a pannoniai és a pannoniai vonatkozású feliratokon található személynevek adataira épült; az irodalmi források és a régészeti emlékanyag szerényen a háttérben húzódnak meg. A pannoniai és a többi tartományok pannoniai vonatkozású feliratai valóban gazdag anyagot nyújtanak a társadalomtörténeti vizsgálódásokhoz. Lényegesen kevesebbet Pannonia kora-császárkori gazdaságtörténetéhez. A feliratos anyag területileg aránytalan eloszlása is megnehezíti, sőt helyenként lehetetlenné is teszi az epigráfiai alapra építő kutatásokat. A Dunántúl déli részein, pl. a Kapos—Sió—Duna és Dráva folyóktól közbe zárt területről mindössze 13 felirattal és 27 személynévvel, a nyugat felé szomszédos Zala—Mura és Dráva közötti területről pedig csak 6 felirattal és 16, részben töredékes személynévvel rendelkezünk. Generációként mindössze tehát mindössze egy-két család névanyaga képezheti a népességtörténeti vizsgálódás tárgyát. Ez azonban igen kevés ahhoz, hogy az ilyen kutatások eredményeit jól megalapozottaknak tartsuk. A személynévanyag területi megoszlása Pannoniában tulajdonképpen csak három szűkebb regióban teszi lehetővé a népességtörténet epigráfiai alapon történő vizsgálatát: az egyik a Savaria—Vindobona—Carnuntum közötti háromszög. A második Aquincum tágabb körzete, nagyjából a civitas Eraviscorum északi része. Harmadik a Száva völgyében az Emonától kb. Andautoniáig húzódó területsáv. A felgyűjtött közel 1200 feliratnak több mint 3/4-d része a föntebbi három terület között oszlik meg. Ezekhez viszonyítva Pannonia többi részei, különösen a belső területek, a feliratos anyag szempontjából majdnem üres foltként jelentkeznek. Néhány dunamenti telep (Arrabona, Brigetio, Intercisa) nem nagyszámú feliratos anyaga a föntebbi képen nem sokat változtat. Pannonia társadalomtörténeti de még inkább gazdaságtörténeti alapvetéséhez a feliratos emlékanyag mellett tehát az irodalmi források és a régészeti emlékanyag sokkal nagyobb mérvű tekintetbevételére lett volna szükség, mint ahogy ebben a munkában található. Főként a régészeti emlékanyag ki nem aknázásának tudható be, hogy a gazdaságtörténet M. munkájában nem egyenrangú társa a társadalom történetnek, hanem mintegy a második vonalba szorult. A gazdaságtörténeti fejtegetések többnyire kisebb kitérések formájában találhatók meg, mint pl. az egyes törzsi kerületek tárgyalásánál a mezőgazdasági birtokviszonyok alakulásáról szóló megjegyzések. A munkában mindössze egyetlen egy kifejezetten gazdaságtörténeti tárgyú fejezettel találkozunk, amely különben a gazdaságtörténetnek csak egyik részterületét, a korábbi irodalomtól is már sokszor áttekintett kereskedelmi életet tárgyalja (93.sk.) A gazdaságtörténet más fontos területei azonban, mint pl. a pannoniai ipar története, ezen belül az egyes műhelyek kialakulása, az ipari termelés módjai, az árucsere, piacterület, stb., vagy a pénzforgalom alakulása sem részletesebben sem összefoglaló vázlat formájában nem kapott helyet M. munkájában. Nem állítható tehát, hogy M. munkája elérte, helyenként legfeljebb megközelítette, a maga elé tűzött célokat.

Különben a gazdaságtörténeti kérdések háttérbeszorulását példázza a könyv szerkezeti felépítése, fejezetbeosztása, amelyben a település és társadalomtörténeti nézőpontok dominálnak. A könyv két nagyobb részre oszlik. Az első rész (15—139) a népességtörténetet tanulmányozza három fejezetben. Az első fejezet a tartomány településtörténetét kívánja felvázolni. Ennek keretében a szerző a következő főbb kérdéseket vizsgálja: a bennszülött törzsek településterületének körülhatárolása a névanyag alapján. A városi territoriumok kialakulása, a települések jellege. A lakosság összetétele és jogi helyzetük változásai. A 24 alfejezetre tagolt fejezet Pannonia tartomány DNY-i szélén, Emona körzetéből indul ki, és innen az óramutató járásával egyező irányba haladva a tartomány

DK-i sarkában lakó szkordiszkusok vizsgálatával zárul. A végén külön alfejezet tárgyalja a nem lokalizálható törzseket.

A második fejezet (81—126) a népességtörténet egyes kérdéseivel és a birodalmi kormányzat tartományi politikájával foglalkozik öt alfejezetben. Az első alfejezet a tartományban állomásozott vagy rövidebb ideig itt tartózkodott legiós katonaság ethnikai összetételét vizsgálja, majd a katonák személyi viszonyait és az auxiliaris, illetve legiós veteranusok társadalmi helyzetét. A második alfejezet témája a kereskedelmi életnek Italiával, valamint a nyugati és keleti tartományokkal kimutatható kereskedelmi kapcsolatai. A harmadik alfejezetben a szerző a birodalmi kormányzat politikáját vizsgálja a helyi őslakossággal szemben (civitasok, polgárjogadományozás, a peregrinus jogállású bennszülöttek névadásának kérdései). A negyedik alfejezet a pannoniai őslakosság katonai szolgálatban való részvételét tekinti át először a legiókban és a rómavárosi csapatokban *(cohortes urbanae, cohortes vigilum)*, majd az auxiliaris egységekben, valamint a tengeri és folyami erőknél. Az ötödik alfejezet a romanizáció egyes kérdéseit érinti.

A harmadik fejezet (127—139) a tartomány belső történetének vázlatát nyújtja Augustustól Marcus Aurelius uralkodásáig.

A munka második része (143—264) a személynévanyag felhasználásáról szóló methodikai fejtegetésekkel indul. Ezt követi a kora-császárkori pannoniai személynévanyag katalogusa, elsőnek az alfabetikus sorrendben összeállított családnevek *(gentilicia)*, majd az utónevek *(cognomina)*. Utána a felhasznált feliratok kivonatolt szövegét, az úgynevezett feliratkatalogust közli a szerző. A feliratos emlékek lelőhelyeinek jegyzéke és utaló regiszter (ezen belül a felhasznált irodalmi források felsorolása) zárja be a munkát. M. könyvének legfontosabb, majdnem kizárólagos forrásanyagát a pannoniai személynevek képezik. Indokoltnak látszik tehát, hogyha ezt az anyagot közelebbről megnézzük.

A szerző a 199. lapon biztosít arról, hogy valamennyi 167 előttre keltezhető feliratot felvette a katalogusába, amelyeken csak pannoniai személyek neveivel találkozunk. Nem hagyta figyelmen kívül a Pannonián kívüli de pannoniai emberekre vonatkzó Marcus előtti feliratokat sem, melyeket Dobó közismert összeállításából vett át. Az utóbbi használata kapcsán azonban sajnálatosan elmulasztotta, hogy másodkézből vett kivonatolt feliratokat összevesse a Corpus megfelelő kötetében található publikációval. E mulasztás egyik bántó kisiklása lett azután a savariai L. Didienus *Secena* (90) 14; Dobónál: 45), akinek pannoniai környezetben egyedülálló utónevét a szerző a névindexben (189 l.) az etruszk eredetű *Secennius* név származékai sorában keresi. A Dobótól excerpált CIL VI VI 32515. számú feliratból azonban kitűnik, hogy nem *Secena*-nak, hanem L. Didienus *Seneca*-nak hívták e savariai embert. Az «etruszk» Secena nevet tehát törölnünk kell a savariai névanyagból.

A teljességre törekvő szerző érthetetlen módon kirekesztette gyűjteményéből az *instrumenta domestica* teljes névanyagát. Éspedig nemcsak az import edények névbélyegeit, ami helyénvaló, hanem a pannoniai iparosok nevével bélyegzett darabokat is, ami viszont már ipar- és társadalomtörténeti szempontból egyaránt kifogásolható. Így hiába keressük a benyomottdíszű edények egyik vezető helyi mesterének, *Resatus*-nak nevét; nem találkozunk az Aquincum és környéki műhelyekben dolgozó *Iutius Hilarus*, továbbá *Pacatus*, *Petilis*, stb. fazekasok neveivel sem és kimaradt az a névanyag is, amit B Bónis Éva az I. századi házikerámia feldolgozásakor gyűjtött össze. További szépszámú névanyagot zárt ki a szerző gyűjtéséből, amikor az import vagy helyi készítményű edények külső oldalára karcolt tulajdonos-neveket sem vette tekintetbe. Pedig ezek itt élt pannoniai emberekre vonatkoznak. Szerencsére a szerző nem volt mindig következetes önmagához. Elvétve találkozunk néhány magán téglabélyeggel (90)16;92 (1). De pl. sem a carnuntumi *Attilia Firma*, sem a poetovioi tégla- és edénykészítő műhelyek agyagműveseinek nevei már nem kerültek be a gyűjteménybe.

A munka alapjául szolgáló felirat-katalógus így lényegében a feliratos *kőemlékek* katalógusa, hozzáadva még a katonai diplomákat. Az utóbbiak kapcsán azonban nem tartjuk indokoltnak, az adonyi és batinai töredékek besorolását a katalógusba (235)1—2; 236), minthogy e töredékeken egyetlen egy pannoniai vonatkozású személynév sem olvasható.

A leszűkített szempontú anyaggyűjtés eredményeként összeállított feliratos kőemlék katalógus nem mondható teljesnek. Hiába keressük pl. a pilisvörösvári kőemlékek sorában *Canius Otiorix* nevét (Arch. Ért. 1946—48, 193 sk. Az utónév helyes olvasata Soproni S. tól való.) E katona pedig L. Verus parthus háborúiban hunyt el. A Marcus-féle háborúk idejéig használt aquincumi Aranyhegyi-árokmenti temető sírkőanyagát is csak részben találjuk meg. Közli innen pl. *Licinius Similis* sírkövét (186/23). Mellesleg jegyezzük meg: az I. sz. végi keltezés túlkorai. A feliratban használt jellemző VI-ligatura Aquincum körzetében csak a II. sz. első harmadában tűnik fel. Licinius sírjának közvetlen szomszédságában

előkerült kőemléket, *T. Aur. Numerius és G. Iul. Mercator* sírkövét (CIL III 14347, 5) azonban indokolatlanul elhagyta. Hiányzik *Hevodus* sírköve is a III. ker. Bécsi úti koracsászárkori temetőből, stb., stb.

De nemcsak a pannoniai, hanem a tartományon kívül előkerült pannoniai vonatkozású feliratok összegyűjtése is hézagokat mutat. Így pl. hiányoznak az Antoninus Pius uralkodása idejében Africába vezényelt pannoniai lovasalakulatok ott elhunyt katonáinak sírkövei, melyek anyagát pedig J. Baradez már 1954-ben közzétette a Libyca c. folyóirat II. kötetében. A Rajna-vidéken előkerült újabb, pannoniai vonatkozású emlékek közül sem találjuk említve a katalogusban a coh. VII Breucorum *Pradus Sarni* f. nevű katonáját (Germania, 26(1942),40) vagy a legio XXII Primigenia pia fidelis sirmiumi származású tisztesét (Mainz. Ztschr. 48(9)1953),63).

Szép számmal bekerültek viszont a katalógusba olyan pannoniai kőemlékek, melyek az anyaggyűjtés felső időhatáráúl kijelölt 167. évnél nyilvánvalóan későbbiek, még akkor is, ha ezt az évszámot nem értelmezzük mereven.

Így pl. betűtípusok alapján nem kétséges, hogy a brigetioi *M. Val. Marinus* Mercurius-oltára (164/12)a III. sz. első felére keltezhető (Cf. Barkóczi, Brigetio, 43), és ugyanez áll *L. Ael. Nigrinus* emoniai sírkövére is (2/1). Ugyancsak a III. sz. első évtizedeiben állíthattak sírkövet a 61-évi szolgálat után 86 éves korában Aquincumban elhunyt *Ael. Silvanus*-nak (185/8), aki a Hadrianustól alapított colonia Aelia Capitolina-ból származott. Ael. Silvanus sírtáblájával nagyjából egykorú *Ael. Licinius Ius* . . . . sírköve (186/4), amint azt a szerző korábban helyesen is gondolta (Arch. Ért. 77(1950/117).

M. Herennius Pudens Intercisába került sírkövét (205/1) sem keltezhetjük a II. sz. első két évtizedére. Ez esetben ugyanis a leg. II. adi. 78 éves apameai veteranusa I. Claudius uralkodása első éveiben született volna és katonasorba nőtt fel már akkor, amikor a leg. II. adi.-et még meg sem szervezték. Domitianus Duna-völgyi háborúi idejében, amikor a leg. II. adi. első ízben járt Pannoniában, Herennius Pudens már majdnem az 50-ik életévét taposta. Mikor kerülhetett ezek után Herennius Pudens a leg. II. adi. kötelékébe? Ha eltekintünk az egészen ritka egyéni áthelyezés lehetőségétől, úgy legkorábban csak Hadrianus zsidó háborúi idején, amikor az újabb adatok alapján nagyon valószínű, hogy a leg. II. adi. is megfordult Keleten. Ezt szem előtt tartva Herennius Pudens sírfeliratát a II. sz. végénél korábbi időre aligha keltezhetjük. Hogy viszont a «mintapéldány»-nak tekintett sírkövet még a század elején faragták (Burger, Fol. Arch. VII(1955), 83. l, 38. jz., és Bud. R. XIX(1959), losk.) és ezt követően jó ötven évig raktáron hevertették volna, azt még egy mintadarabnál is kissé hosszú időnek tartjuk.

A hézagos és a keltezés szempontjából csak kellő óvatossággal használható feliratos gyűjtemény epigráfiai szempontból is sok kívánnivalót hagy maga után. Néhány példával illusztrálhatjuk ezt.

A feloldások, kiegészítések feltüntetése pontatlan. A CIL 10548(186/20) közölt feliraton pl. *cana[b(is)]* h. *cana[bis]* *Stati[us]* h. *Stat[ius]*, *frat[er]et her* [es] h. *frater et heres* és így tovább.

Nem egyszer a javasolt kiegészítések vitathatók. Az ager Emonensis-hez tartozó Lešče területén előkerült egyik sírkövön (4/2) Domaszewski (CIL III 10780) *M. O(clatius) Avitus* neve után a 3. sorban D/C.E. betűket olvasott s ezt *d[e]curio) E(monae)* formában javasolta feloldani. A szerző nyilván a régi Müllner-féle D. C. E. olvasatot vette alapul, amikor a korábbi feloldásokat kifogásolva az ide egyáltalában nem illő. H. S. E. formulát tette. Ez a javaslat azonban elfogadhatatlan, minthogy a sírkövet. M. O(clatius) Avitus és felesége még életükben állították fiúk elhunyta alkalmából. A *d[e]c. E(monae)* vagy *d(ecurio) c(olonie) E(monae)* feloldás ellenében viszont nem emelhető kifogás, minthogy semmi se igazolja, hogy M. O(clatius) Avitus libertus származású volt. Felesége azonban azonos nomen-je után ítélve kétségtelenül Avitus felszabadított rabszolganője.

Atilia C. f. Prisca óbudai oltárkövén (186/7) a dedikáció hagyományozott szövege: SIDES. *A.* Mommsen (CIL III 3514) ezt [*Silvano*] *Si⟨lv⟩es(tri)* formában oldotta fel. A szerző javaslata ezzel szemben: *Si(lvano) deo*-ami a sorvégi A-betűt nem veszi figyelembe. Az utóbbi majdnem bizonyos, hogy az *A(ugusto)* jelzőre oldható fel. Silvanus deus Augustus ajánlást nem ismerünk. Viszont egy *Sil(vano) sil(vestri) Aug(usto)* dedikált oltárt éppen Óbudáról tartunk nyilván (CIL III 10458).

C. Secconius Paternus NEMES formában rövidített domiciliuma (186/50) nem a galliai Nemausus, mint a szerző felveti, hanem a Rajna-vidéki Flavia Nemetum (Cf. Dess. 428 és 4832).

A pécsi *Aurus*-kő (216/7) szövegéhez sem szerencsés kézzel nyúlt a szerző E sírtábla különben a II. sz.-nál későbbi. A szerző javasolt feloldása így hangzik:. . . *neboti(posuerunt) Atrev a(?-ius), Cata p(arentes) b(ene) m(eritis)*. A sírtáblát azonban, akárhogy is olvassuk a sírkőállító nevét, ez utóbbi elhunyt testvérének és unokájának állította. Hogy lehet

mármost valaki saját testvérének és unokájának szülőatyja, ill. anyja, mint a javasolt olvasattal a szerző állítja? A sírfelirat végén olvasható P. B. M. siglák különben a sepulchrális feliratok olyan jellemző, összetartozó betűcsoportját képezik, melyet a jelen esetben is csak *p(osuit) b(ene) m(eritis)* vagy *m(erentibus)* oldhatunk fel.

A személynevek sorában újból kísért a *Luepintania* személynév (186/25), amelyről pedig A. Betz már régen kimutatta, hogy az interpunctio hiánya ellenére is *L. Vepintania* formában olvasandó.

Makacs elnézésnek köszönheti létét az *Astaio* személynév (176/11). A névindexben is Astaio áll, tehát nem betűhibáról van szó. A helyes olvasat itt *Antaio*, NT betűkapcsolással.

Kérdéses személynévnek számíthat a szentendrei *Ava Macimari f* (177/7). Afeliraton az AVA név két első betűjének kapcsolása nehezíti meg a biztos feloldást. A göttlesbrunni sírkőről (135/1) mindenesetre ismert egy *Ana Eravisca*, míg az *Ava* személynév Pannoniában eddig nem fordult elő.

Az iggi *Otto* (18/23) igazi neve *Otio* lesz. E név származékai: *Otio-rix*, *Otio-una*, tartományunkból jól ismertek.

Az egyik ebreichsdorfi sírkövön az elhunyt férfi nevét *Luccoia* formában olvasta M (151/6 és névindex). Ezzel szemben feltétlenül előnyben részesíthető a CIL III 4599 *Lucco* olvasata, minthogy Luccoia-Luccaius nőnemű változatának tekinthető. E felirat 2. sorában, ahol az elhunyt patronymikonja állt, M.—nyilván Schober, 149. szám alatt található hibás feloldás hatására — a kelta vagy illír személynévanyagba nem illő *Stipo* nevet látja. A szóban forgó felirat csupán egy XVI. századi másolatból ismert. Az 1912-ben újból előkerült kőemléken a betűk sajnos már teljesen lekopottak (JÖAI. XVIII, (1915), Beibl. 227 sk.). Ily módon a felirat revíziója nem lehetséges. A hagyományozott IA. STIPO olvasat, ahol a feliratban másutt nem alkalmazott szóelválasztó pont joggal kifogásolható, esetleg a kelta *Lascus* illír *Lasti* névváltozatára s utána *f(ilius)*, *o(bitus)* oldható fel. A 4. sor végén a *f(ilius)* szó kezdőbetűjének nyoma még megmaradt.

Erősen vitatható a *Vaica* személynév (131/9). A szókezdő V-betűnek semmi nyoma sem látható a szóban forgó Au am Leithaberg-i sírkövön (JÖAI. XVII (1914), Beibl. 223). A Sárisápról ismert *Aicca* név (171/1) mássalhangzógemináció nélküli nyugat-pannoniai megfelelőjével állhatunk itt szemben.

Csak kérdőjellel lett volna szabad hozni olyan kétséges hapax legomena-kat, mint pl. *Iarcius* (148/1), *O*(18/5,9), *Mrti* (13/1) stb. Nem vonatkozik ez a megszorítás az óbudai CVADILACOMO «barbár személynév»-re (186/34), amely enyhén szólva fantazmagória.

Rátérve a névanyag értékelésére, a szerző ezzel kapcsolatban alkalmazott módszerét munkája 143 sk. lapjain fejtette ki. M. lényegében a topográfiai módszert követte, azaz a Pannoniában előforduló személynevek kapcsán a CIL indexei segítségével utánanézett az illető személynevek gyakoriságának Itáliában és a birodalom többi tartományaiban, elsősorban a pannoniai személynevek szempontjából fontosnak ítélhető többi Duna-vidéki, valamint a balkáni és nyugati provinciákban. Általában ilyen összevetések alapján állapította meg a feliratokon szereplő személyek származását. A szerző világosan látta ennek a módszernek ellentmondásos voltát, amely röviden abban foglalható össze, hogy a Pannonián belül területileg és időben is pontosabban körülhatárolható névanyagot más tartományoknak csupán statisztikailag összefoglalt, de topográfiai és kronológiai szempontokból át nem dolgozott névanyagával hasonlítunk össze. Ily módon más tartományok későrómai névanyaga óhatatlanul is jelentős mértékben belejátszott a pannoniai kora-császárkori névanyag megítélésében. Ugyanakkor a bennszülött névadás szempontjából nem autochton névanyag származtatása természetesen fölöttébb labilissá, eredményeiben vitathatóvá vált. Eltúlozza a szerző, hogy a többi tartományok névanyagának a pannoniaihoz hasonló topográfiai és kronológiai feldolgozása majdnem az egész római birodalom névanyagának, illetve népességtörténetének kidolgozásával lett volna egyértelmű. Ilyen nagy munkára azonban nem is lett volna szükség. Pannonnia kora-császárkori személynévanyagával szorosabban összefüggő területek, elsősorban Felső-Italia, Dél-Gallia, Rajna-vidék, Noricum megfelelő személynévanyagának legalább két nagyobb időrendi csoportra történő szétválasztását s ezáltal szilárdabb összehasonlító alap megteremtését azonban az előmunkálatok keretében el kellett volna végezni. Az autochton névanyag feldolgozásánál viszont jogosan kifogásolható a személynevek nyelvészeti analíziséről való tudatos lemondás. A nyelvtudomány módszereinek alkalmazása nélkül pedig Pannoniában sem írható meg végleges formában a kora-császárkor két évszázadának népességtörténete.

A bennszülött névanyag különben jelentős szerepet játszik a Pannonia településtörténeti vázlatának kísérlete címet viselő fejezetben, amely terjedelemben a könyv feldolgozó szövegrészének több mint felét foglalja el. E fejezetben, az Emonától DK-re

eső területen, a szerzőnek sikerült elkülönítenie a bennszülött nevek egy jellegzetes csoportját, amelyre többek között a *Volt*-szógyökből képzett nevek jellemzőek. A csoport kapcsolatai az istriai Tergeste környéki Catali törzs személynévanyagával arra a gondolatra ösztönözték a szerzőt, hogy az Emona és Neviodunum között élt bennszülött lakosságot a Pliniustól említett Catali törzs népével azonosítsa. A Catali és Catari népnevek azonosítását azonban túlmerésznek tartjuk.

A Száva völgyét elfoglaló többi bennszülött törzs lokalizálásához a feliratos emlékanyag már jóval kevesebb támpontot nyújt. A szerző is kénytelen ezért a többi törzs lakóhelyének körülhatárolásánál Ptolemaios adataiból kiindulni. E II. századi geográfus adatainak interpretálása azonban nem történt mindig a legnagyobb körültekintéssel. Példa lehet erre a Varcianusok M.-től javasolt lokalizálása. A szerző szerint Ptolemaios azt írja, hogy a Varciani a Latobici és az Oseriates nevű törzsek közötti területen éltek. (22 l.). Nehéz azonban ilyesmit Ptolemaiosból kiolvasni, aki szerint a Száva völgyében Noricum szomszédságában laknak a Latobici, kelet felé pedig a Varciani, a kettő között pedig a Kolapiani. Nos ez utóbbiak ismeretesen a Kulpa völgyét tartották megszállva, Sisciától nyugatra. A varcianus törzset tehát csakis Sisciától keletre helyezhetjük el. A Graf-tól javasolt lokalizálásuk teljesen megfelel Ptolemaios adatainak.

A Varcianusoktól nyugatra egészen Sisciáig az Oseriates törzs birtokolta a Száva völgyét és ez utóbbiak északi irányban, Daruvár körzetében érintkezhettek a Iasi törzs szálláshelyeivel. Az Andizetes törzs lakóhelyének kijelölésénél Grafot (Übersicht . . .16) a Száva-menti And-autonia város neve vezette félre. Plinius adatának helyességét, hogy ti. az Andizetes a Iasi törzstől keletre és a breukusoktól északra a Dráva torkolatvidékén éltek, már Tomaschek hangoztatta (RE II 2124). A szerző ebben nem mondott újat.

Ptolemaios szerint Kelet-Pannonia nyugati részében, fent északon az Amantini, délebbre pedig a Hercuniates nevű törzs élt. Ptolemaios értesülése itt nyilvánvalóan téves, minthogy Plinius Sirmium körzetében jegyzi a *civitas Sirmiensium et Amantinorum* területét. A Hercuniates törzs lokalizálásánál nem hivatkozhatunk tehát Ptolemaiosra, mint perdöntő tanúra. A herkyniai erdők egykori lakóit Plinius, minden közelebbi meghatározás nélkül, e Drávától északra élt törzsek sorában említi. Hogy törzsi kerületük a Siótól délre átnyúlott Pannonia inferior területére is, könnyen lehetséges, de ezt ma még sem az ottani régészeti, sem pedig az egészen szórványos feliratos emlékanyag nem támasztja alá.

A bennszülött társadalmak rajzánál (132 sk.) nem érthetünk egyet a szerzővel abban, hogy ez a társadalom még olyan primitív volt, «dass es noch keine ausgebildete Stammesaristokratie gab». A Pannoniába élt egyes bennszülött törzsek társadalmi fejlődésének üteme természetesen nem volt teljesen azonos. Általános jellemző vonásként azonban azt emelhetnénk ki, hogy ezek a társadalmak az ie. I. sz.-ban túljutottak már a törzsi fejedelemség vagy királyság fejlődési fokán és a legtöbb helyen, a Dráva – Száva között épúgy mint a Duna vonala mentén, a központi hatalom funkcióit átvevő törzsi arisztokrácia vezetése alatt éltek. A római foglalást közvetlenül megelőző évszázadban az egyes törzsi kerületekben kivirágzó oppidum-műveltségnek a szociálisan erősen tagolt és egy vékony arisztokrata rétegtől vezetett nemzetségi társadalom a hordozója. «Das Fehlen einer Zentralmacht» tehát nem vethető össze – mint a szerző teszi — a társadalmi fejlődésnek még a kezdetlegesebb stádiumában élt korabeli germán törzsek viszonyaival. Az utóbbi helyen az állandó jellegű törzsi fejedelemség *még* nem alakult ki, a Duna-völgyi kelta törzseknél viszont *már* túlhaladott formának számított. Az itteni viszonyokat a görög polis-szervezet szemüvegén keresztül megítélő Appianus tudosítása nem vezethet félre bennünket. Igaz, hogy az itteni bennszülött *oppida* nem voltak a görög értelemben vehető *πόλεις*, de az előbbiek ennek ellenére is az egyes törzsi kerületek gazdasági, politikai és vallási központjai voltak nálunk egészen a római foglalás idejéig, néhol pedig, mint pl. az eraviszkuszoknál még tovább is.

NAGY TIBOR

KÖNYVSZEMLE

S. DONADONI: LA RELIGIONE DELL'ANTICO EGITTO. Bari (Laterza) 1959. 626 lap.

Az egyiptomi vallás iránti megnövekedett érdeklődést bizonyítja, hogy az utóbbi években két nagy fordításgyűjtemény is napvilágot látott, Donadoni műve és G. Roeder: Die Ägyptische Religion in Texten und Bildern. I—IV. Zürich 1960. A két szövegválogatás szerencsésen kiegészíti egymást, Donadoni könyvében sok olyan részlet található, melyet Roeder nem vett fel chrestomathiájába. Különösképpen vonatkozik ez a szepulkrális irodalomra.

Donadoni következetesen a történetiség elvének érvényesítésére törekszik. A szövegeket kronológiai sorrendben hozza (legrégebbi korszak, közép-újbirodalom, késői kor, görög kor és a pogányság vége.) Az egyes korszakokon belül tematikai szempontból rendszerezi a fordításokat.

Az óbirodalom anyagában a legnagyobb csoportot a piramisszövegek jelentik. (3—140) Visszaadásukban a szerző — amennyire ez ezeknél a szövegeknél egyáltalán lehetséges — szó szerinti pontosságra törekszik, a magyarázó jegyzetek azonban lehetővé teszik a megértést a nem egyiptológus olvasó számára is. Igen értékes még ebben a részben a memphisi theológiából közölt részlet. A templomok önállóságának növekedését az óbirodalom második felében Neferirkare koptosi dekretumával jelzi. A középbirodalom ismertetésénél külön részt szentel a világnézeti válságot tükröző szövegeknek. A források bősége miatt természetesen az újbirodalom fejezet a legterjedelmesebb. Külön említést érdemel a halotti szövegekkel foglalkozó fejezet. A Halottak Könyvének fontosabb fejezetein kívül (talán csak a 99.-et hiányolhatjuk) az Amduatból és a Barlangok Könyvéből is találunk szemelvényeket. Mindhárom rendkívül nehéz feladat elé állítja a fordítót.

A néphit vizsgálata szempontjából jelentős a «jámborság» fejezet, ahol Ami és Amenemope intelmeiből vett sorok mellett újbirodalmi imádságokat, skarabeusokra vésett rövid vallásos mondásokat és egy halotthoz írt levelet is talál az olvasó. A királynak a vallásban játszott szerepére külön fejezet nyújt bő anyagot. IV. Ramses híres abydosi sztéléje az Osiris kultusz késő-újbirodalmi formáját világítja meg. Az újbirodalmi templomok gazdagságára világítanak rá a Harris Papirusz adománylistái, melyekből Donadoni bőven idéz.

Az Amarna kort egy Aḫet—Aton-i határkőfelirat és Eḫnaton nagy naphimnusza képviseli, a nagy Tutanḫamon sztélé, amelyet később Ḥoremḥeb a saját nevével látott el, a reform felszámolásának idejéből való és az Amon tisztelet visszaállítását dicsőíti. Teljes fordítást kapunk Hórus és Seth történetéről (Pap. Chester Beatty I.) és a Két testvér meséjéről. A késői korban a ritus fejezet jelenti a súlypontot, ezen belül tekintélyes részt foglal el az Apophis könyv. Az utolsó fejezetben a szerző néhány szerencsésen kiválasztott — néha egyébként meglehetősen nehezen hozzáférhető — idézettel világítja meg a görögök és egyiptomiak viszonyát, majd a kereszténység és a régi vallás utolsó küzdelmeit.

A kötet értékét nagyban emeli az elején található bibliográfia és az egyes szövegekhez fűzött tartalmas bevezetések.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Donadoni kitűnő műve a tudományos népszerűsítő irodalom legmagasabb színvonalát képviseli. Nagy segítséget jelent az egyiptológusnak is, különösen hasznos lehet azonban az egyéb ókori vallások szakemberei számára, akiknek az egyiptomi vallás egészéről nyújt igen alapos áttekintést.

KÁKOSY LÁSZLÓ

A. VOLTEN: ÄGYPTER UND AMAZONEN. Mitteilungen aus der Papyrussammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. (Papyrus Erzherzog Rainer) Neue Serie VI. Folge. Wien (G. Prachner Verlag) 1962. 124 lap + 5 tábla.

Az egyiptomi irodalom kutatói előtt közismert tény, hogy a papirusz és osztrakon publikációk állandóan újabb novella, mese, himnusz, intelem töredékekről adnak hírt.[1] A megismert kisebb-nagyobb részletek egyre teljesebbé és sokoldalúbbá teszik az egyiptomi irodalomról alkotott képünket, gyakran értékes kiegészítéseket, változatokat tartalmaznak már korábban ismert szövegekhez, egyúttal azonban újra és újra azt bizonyítják, hogy a hajdani gazdag anyagból tulajdonképpen milyen kevés maradt ránk. Ez egyaránt vonatkozik az újbirodalom végével lezáruló szakaszra és a késői korokra, a *démotikus* irodalomra. Sajnos elég ritkán éri olyan öröm a szakembereket, mint Volten új kiadványa esetében, amikor egy hosszú összefüggő démotikus szöveg kerül ismertetésre, melynek tartalma az egyes részek töredékessége ellenére is minden különösebb nehézség nélkül helyreállítható.

Az új Amazon-történet a démotikus irodalom változatos témaválasztására hívja fel a figyelmet. Az egyiptomi irodalomnak ebből az utolsó korszakából több értékes művet ismerünk. A történelmi és társadalmi szempontból is fontos adatot tartalmazó, szerzőjének magas fokú írói képességeiről tanúskodó Peteese történet,[2] a hérodotosi leírásokkal párhuzamba állítható, Amasis királyról szóló humoros töredék szöveg, a moralizáló állatmeséivel már görög hatást eláruló Napszem mítosz és a helyenként tudatosan homályos, zaklatott hangvételű Démotikus krónika mellett elsősorban a tragikus Setna történetre[3] kell utalnunk, melynek valódi főhőse, Nanoferkaptah, a tudásért folytatott hősi harcában bukik el. Setna és Siusire pokoljárása egyik érdekes láncszeme annak az egymástól nyilván nem független alvilágjárás irodalomnak, melynek legértékesebb darabjai Mezopotámiában, az Odysseiában, a zsidó, keresztény apokaliptikus irodalomban és Danténál találhatók meg.

Az eddig ismert démotikus művek közül a most kiadotthoz időben és tartalomban is a Petubastis történetek[4] állnak közelebb. Volten két papirusz alapján közli a szöveget (Pap. Dem. Vindob. 6165 és 6165 A), paleográfiai alapon megállapítható, hogy mindkettő i. sz. 200 körül készült a császárkor aránylag tisztán kirajzolt írásmódjában.

Az elbeszélés fő mondanivalóját az egyiptomi seregnek Petuḫons parancsnoksága alatt végbement nagy keleti hadjáratának leírása képezi. A szöveg geográfiája részben mitikus jellegű. A nagy szerepet játszó Hentu *(Hntw)* ország nem azonosítható biztosan, Volten felveti a lehetőséget, hogy esetleg Indiáról van szó. (p. 6.). Más esetekben szilárdabb talajon járunk, szó esik ugyanis az asszírokról, akik Egyiptom alattvalói és Petuḫons segédcsapatai alkotják. Előfordul Ninive (itt *(Nzinjwz)* neve is. A «Nők országá»-t valahol Szíria környékén képzeli el a szerző. Az egyiptomi hadvezér, Petuḫons, már ismeretes a Petubastis elbeszélésből, Egyiptom egyik keleti nomoszfejedelmének fia. Nem egészen világos szerepet játszik az Amazon-történetben Inaros, akinek vas koporsóba zárt holttestét Petuḫons magával viszi a hadjáratra, s a halotti dönként álmában tanácsokkal látja el őt. A szöveg szerint Inaros Egyiptom királya volt, bár a Petubastis-történet alapján úgy látszik, hogy inkább a héliupolisi kerület fejedelmi tisztségét viselte. Halála után súlyos harc tört ki páncélja visszaszerzéséért, melyet a mendesi főpap-fejedelem zsákmányolt el, végül azonban jogos örökösei vissza tudták tőle szerezni. Ennek a belső viszálynak a leírását a Petubastis-történetben találjuk meg.

Petuḫons hadjáratának fő célja valószínűleg Hentu ország legyőzése volt, útközben azonban összeütközésbe kerül az amazonokkal. Ezek királynője, Serpet *(Srpt)* hősiesen küzd a támadók ellen, s seregével súlyos csapást mér az egyiptomiak alattvalóiként

[1] *R. Caminos :* Literary Fragments in the Hieratic Script. Oxford 1956. Egy II. Pepi (Noferkarec) királyról szóló történet töredékeire l. *G. Posener :* Revue d'Egyptologie 11 (1957) 199 skk. A démotikus irodalom területére pl. *W. Erichsen :* Eine neue demotische Erzählung. Akad. d. Wiss. und Lit. Mainz. Abh. 1956 Nr. 2.

[2] *F. Ll. Griffith :* Cataloque of the Demotic Papyri in the John Rylands Library. . . Manchester—London 1909 vol. III. 60 skk. *Wessetzky V. :* Antik Tan. 7. (1960) 133 skk. 8 (1961) 21 skk. és ZAS 88 (1962) 69 skk.

[3] *F. Ll. Griffith :* The Stories of the High Priests of Memphis. Oxford 1900; *Wessetzky V.—Kákosy L. :* A varázskönyv. Budapest 1962. Az egyéb démotikus elbeszélésekre l.: *G. Roeder :* Altägyptische Erzählungen und Märchen. Jena 1927.

[4] *W. Spiegelberg :* Der Sagenkreis des Königs Petubastis. Leipzig 1910. Roeder i. m. 182. skk

harcoló asszír segéderőkre. Másnap Petuḫons is részt vesz a harcban, egész nap küzd a bátor királynővel. Este fegyverszünetet kötnek. A történet szerzője művészien érzékelteti az egyiptomi hős és a királynő egymás iránti rokonszenvének felébredését, majd szerelmét. A királynő testvérének szólítja Petuḫonsot, akit korábban gonosz kígyónak nevezett. (A történet további részében a királynő és az egyiptomi mindvégig hűen kitartanak egymás mellett.) Közben az egyiptomi sereg megszegi a fegyvernyugvást, elfoglalja az amazonok városát, Petuḫons azonban megfékezi őket. Serpet ezután az egyiptomiakkal együtt elindul Hentu ország ellen. A királynő újra kitűnik hősiességével, s végül neki sikerül elfognia Hentu uralkodóját, akit ezután Petuḫons elé kísérnek. Itt szakad félbe a megmaradt szöveg, nyilván nem sokkal a történet befejezése előtt.

A szöveg fő érdekességét az amazonok szerepeltetése jelenti. A régi egyiptomi mitológiában ezek nem szerepelnek, s itt kétségtelenül görög hatásra jelennek meg. A görög források a nők országát általában Kis-Ázsiába, vagy Scythiába helyezik, a történet szerzője valószínűleg az Euphrates és a Tigris felső folyása mentén fekvő Szíriával érintkező területre gondol. Volten is utal arra, hogy Petuḫons és Serpet vonzalma nyilván Achilleus a haldokló és Penthesileia tragikus szerelmének példája nyomán került be a műbe, az egyiptomi szerző azonban átalakította az eredeti mítoszt olyan formába, mely biztosítja a két hős boldogságát.

A történet alkalmas volt arra, hogy a császárkori Egyiptom elnyomott lakossága számára visszaidézze a dicső múlt hangulatát. Az egyiptomi hadsereg távoli országokba jut el. Ez a motívum visszafelé egész Hérodotosig nyomon követhető, aki Sesostrist emlegeti világhódítóként[5] Ennek alakjába nyilván több egyiptomi uralkodó olvadt bele, elsősorban III. Senusert és II. Ramses. Az Osiris mítosznak azokat a részleteit, mely szerint Osiris Egyiptomon kívül messzi vidékekre is átültette a kultúrát, összevethetjük Dionysos kultuszának terjesztésével és az istenség indiai utazásával. Az Egyiptomban különösen nagy tiszteletben álló Alexandros hadjárata is előképül szolgálhatott hasonló leírásokhoz. Germanicus egyiptomi látogatásokar egy öreg pap Thébában II. Ramses mesés hódításairól beszélt a vendégnek.[6]

Az egyiptomi katonai fölény mellett a kultúra kiválóságát is kihangsúlyozza a történet. Serpet nagy tisztelője az egyiptomi szokásoknak és csodálattal beszél az ottani temetkezésmódról. Az idegenek is az egyiptomi isteneknek hódolnak.

Volten utal arra, hogy a szöveg irodalomtörténeti kiértékelésével várni kell a firenzei és a koppenhágai Petubastis-változatok kiadásáig. Néhány dolog azonban már ezek ismerete nélkül is megállapítható. Az új Amazon-történet alapján pl. máris tisztázható a kérdés, mely a Petubastis-ciklus egyik elbeszélésével kapcsolatosan foglalkoztatta a kutatókat. Eszerint ugyanis «ázsiaiak» akarták kezükbe keríteni a hatalmat Thébaiban, s vezérük, aki Hóros papja tisztségét viselte, akarta megszerezni a főpapi állást. Eddig kétséges lehetett, hogy az *ázsiaiak* szó az asszírokra, vagy a perzsákra vonatkozik a bécsi papirusz kiadása után a kérdést már nem nehéz megválaszolni, világos, hogy asszír hódítás meseszerű feldolgozásával állunk szemben. Az Amazon-történet ugyanabban a korban játszódik, mint a Petubastis-elbeszélések, itt azonban fokozottabb mértékben nyer hangsúlyt az egyiptomi nemzeti öntudat, mely a hosszú ideig rettegett asszírokban itt már az egyiptomiak segéderőit látja. Talán Nekós fáraónak (610—595) a haldokló Asszíria megsegítésére indított hadjárata befolyásolta a szerzőt ennél a részletnél?

Az Amazon történet ugyan nem éri utol a Setna-regények magas művészi színvonalát, korántsem válik azonban annyira terjengőssé, mint az Iliast — nem éppen ügyesen — utánzó Petubastis ciklus. A démotikus irodalom tanulmányozása azt bizonyítja, hogy az évtizedes egyiptomi kultúra létének utolsó szakaszában is rendelkezett bizonyos életerővel és a sokat — és általában joggal — hangoztatott fejlődésképtelenség nem vonatkozik a szellemi élet minden területére. Sajnos, nehéz megállapítani azt, hogy a császárkori leírásban fennmaradt művek mikor keletkeztek, a papiruszleletek azt azonban igazolják, hogy a lakosság szívesen olvasta ezeket az elbeszéléseket, melyek a régi egyiptomi történelemből veszik tárgyukat. A görög és az egyiptomi kultúra között megindul a közeledés az irodalom területéén is. A római Egyiptomban — ezt főleg a görög papiruszok igazolják — Alexandrián kívül is élénk a kulturális érdeklődés és a legkülönbözőbb szellemi mozgalmak termékeny talajra találnak a lakosság körében.

KÁKOSY LÁSZLÓ

[5] II. 102.
[6] Annales II. 60.

R. KNAPOWSKI: DER STAATSHAUSHALT DER RÖMISCHEN REPUBLIK. (Untersuchungen zur römischen Geschichte, herausgegeben von *FR. ALTHEIM*, Bd. II.) Klostermann, Frankfurt a/M., 1961. 119 p + LXII. táblázat.

Érdeklődéssel vártuk a poznańi egyetem római jogi professzorának ezt a könyvét. Knapowsky már 1957-ben, ill. 1959-ben közzétett rövid beszémolóiban (Mitteil. d. Ges. d. Freunde d. Wiss. in Poznań, Hist. u. Sozialwiss. Kl., Nr. 2., 3.) ismertette a római köztársaság államháztartására vonatkozó kutatásaink eredményeit s ezek most részletesen, teljes apparátussal, könyv alakban megjelentek.

A szerző elöljáróban bejelenti, hogy a közölt kutatások célja a *fiscus* jogi természetének eldöntéséhez a kellő kiindulási alapot megteremteni, ehhez azonban előbb a római hadvezérek számadásainak és a kincstárnak a viszonyát szükséges alapvetően tisztázni. K. megjegyzi, hogy munkájával a köztársaság számvitelének alaki részét kívánja megállapítani s ebben a történeti források nyújtotta számadatok nemcsak segítették, hanem elméletének helyességét be is bizonyították (1—2. o.).

K. két időpontban vizsgálja a római köztársaság államháztartását. Az egyik i. e. 293., a másik 168/167 év. Az első a samnisok ellen viselt háborúk befejezése, a másik a Perseus királlyal folytatott háború utáni esztendő. K. mindkettőt fontosnak tartja az államháztartás szempontjából. A második esetében kétségtelenül igaza is van, tudjuk, hogy a pydnai győzelem után a hadizsákmányból az *aerarium* oly mértékben gazdagodott, hogy mintegy másfélszáz esztendeig nem kellett a római polgárokra tributumot kivetni. Az elsőt pedig K. azért látja lényegesnek, mivel erre az esztendőre nézve Livius (X. 46) fontos adatokat közöl. Kénytelenek vagyunk azonban rámutatni arra a körülményre, hogy ebben az időben a római kincstár még az *aes grave*-t használta, tehát meglehetősen nehézkes és kezdetleges fizetési eszközt, (ami persze nem zárta ki, hogy a magángazdaság ne forgalmazott volna idegen veretoket. Különben miért működtek már az i. e. V. században pénzváltók Rómában? V. ö. PW III. Hb. Oehler: *argentarii* ; M. Voigt: Abh. d. sächs. Ak. X. 1888.) Az *aes grave* használata aligha segítette elő a kincstár számvitelének finomítását, ahogy azt K. feltételezi. Nézetünk szerint a római államháztartás még igen sokáig eléggé kezdetleges módszerekkel tevékenykedett és sohasem érte el a hellenisztikus monarchiák jól kiagyalt pénzügyi rendszereit. Úgy tudjuk, hogy a római kincstár csupán a bevételeket és a kiadásokat tartotta nyilván. Minthogy a bevételeket a Köztársaság bérbeadta, a várható jövedelmekkel pontosan számolhattak és ezekhez szabták a kiadásokat. A bevételek egy bizonyos többletét rendszerint, nem várt hadikiadásokra az *aerarium sanctius*-ban tartalékolták, a többit a rendszeresen visszatérő évi kiadások, valamint a rendkívüli kiadások (építkezések, nagyjavítások, egyszeri beruházások) fedezetére fordították. Amennyiben a tervezetet meghaladó háborús kiadások merültek fel, ezek fedezetére a polgárságra rendkívüli adót *(tributum)* vetettek ki.

Ezt a nézetünket a szerző is megerősíti (3. o.), ő azonban úgy véli, hogy ez a két (bevételi és kiadási) számlán vezetett számadási rendszer a III. században megváltozott és pedig már 295-ben, a sentinumi győzelem után. K. szerint a hadizsákmányt a hadvezérek elkülönítve, külön-számlán tartoztak könyveltetni. Minden hadvezér, ill. hadsereg rendelkezésére bizonyos összeget utaltak ki, s ezeket a beosztott *quaestor scriba*-i előírásosan nyilvántartották. K. szerint a hadizsákmányt is mindjárt könyveltetni kellett és pedig egy külön-számlán. K. hangsúlyozza ennek a külön-számlának a fontosságát, amely szerinte nem magánjellegű, hanem kincstári volt (118. o.) s erre könyvelték a *manubiae*-t, egyrészt mint bevételt, másrészt a felhasználást (p. o. a katonáknak kifizetett *praemium*-ot) mint kiadást. K. megállapítja, hogy a *manubiae* az állam, a kincstár tulajdona volt, a hadvezér felette, mint az állam képviselője, elszámolási kötelezettséggel rendelkezett. (Szerintünk U. Wilcken Mommsenre támaszkodó felfogása — amelyet K. nem idéz —, miszerint a *manubiae* jogilag a hadvezér tulajdonába ment át s nem tartozott vele elszámolni, szabadon rendelkezett felette, de azt csak a köz érdekében használhatta fel, helyesebbnek látszik; így magyarázható — többek között — a Res gestae 4,23 sq. Ennek a kérdésnek az eldöntése azonban már nem tartozik e lapokra. V. ö. Sitz. Ber. Berlin, Phil. Hist. Kl. 1931: Wilcken: Zu den Impensae der Res Gestae divi Augusti.)

K. elmélete számára ez a külön-számla döntőnek látszik, s ezt később már nem is a hadvezér számlájának tünteti fel, hanem consuli számlának nevezi (51,52 o.) A *consul*-nak — szerintünk — nem lehetett külön-számlája, kivéve a hadrakelt sereg élén álló *consul*-t. Amennyiben a háborút a *proconsul* vezette és a *consul* Rómában ügyködött, pénzügyi tevékenysége csakis a kincstáron belül bonyolódott le.

A külön-számla *(ratio extraordinaria,* CIL III. 7127*)* létezését nem lehet vitatni, azonban K. könyveléstechnikai magyarázatát nemigen tudjuk követni. K. véleménye

szerint a hadizsákmány főösszegét — mivel állami tulajdonnak tekintették(?) — külön számlán könyvelték, amely egyszersmind a hadvezér későbbi igazolására is szolgált. Egy könyvelési rendszeren belül — írja K. (6. o.) — ugyanazon tétel brutto és netto összege nem könyvelhető, tehát külön számlát kellett nyitni, hogy az egyenleg átvezethető legyen. Ez a külön-számla éppen olyan jellegű, mint a kincstár számadása és nemcsak annak függeléke, hanem részletezésül is szolgált. Ez az elgondolás a meglehetősen kezdetleges kincstári ügyvitel korában merésznek látszik. (Ismételjük, hogy ezt a számvitelt i. e. 293-ban kellett megalkotni, amikor még az *aes grave* volt forgalomban !) Könyvelés-technikailag megoldható, hogy a hadizsákmányt és felosztását, összevonva a szövegrészben könyvelték és az egyenleget a megfelelő tartozik, ill. követel-oldalra vetették ki, — feltéve ha lett volna már akkor ilyen fejlett könyvelési rendszer. Jogunk van azonban feltételezni, hogy sokkal egyszerűbben könyveltek, (esetleges lépcsőzetes módszerrel, vagyis a kiadásokat levonták a kezdő-összegből, a bevételeket pedig az így keletkezett egyenleghez hozzáadták) s nem használták a tartozik-követel rovatokat. (Nem tudunk arról, hogy a kettős könyvviteli rendszert az ókorban már ismerték.)

Ez a modernizálás mutatkozik meg a két időpont költségvetésének, ill. zárszámadásának összeállításán is. (Nem egészen világos, hogy a szerző költségvetést állított-e össze, avagy a költségvetés végrehajtását követő zárszámadás számszaki adatait ismertette.) A szerző a legmodernebb költségvetési elvek figyelembevételével állította fel a római köztársaság akkor még bizonyára igen kezdetleges államháztartási terveit és ezért költségnemeket s költséghelyeket konstruált, az államháztartás számvitelét fejezetekre, címekre, rovatokra és tételekre bontja le, ezeknek megfelelő előirányzatokat és felhasználást állít be. Az i. e. 293. évre ez utóbbiakat az *aes grave* értékmérőként való vételével állítja össze, hiszen akkor még nem ismerték a párhuzamos valutát, sem pedig a kettős valutát (bimetallismust). De mind erre az időszakra, mind a 168/167. évre is kevés számszerű adat áll rendelkezésre, éppen ezért a későbbi korok forrásaiból merít költségnemeket s előirányzatokat, ill. felhasználást. Ennek ellenére is elég sok fehér hely marad költségvetésében: a költségnemeket feltételezi, a felhasználást azonban nem tudja megállapítani.

Minden költségvetés és zárszámadás első követelménye annak tisztasága és áttekinthetősége. Sajnos, K. e tekintetben nem tudta ezt az elvet elérni, bár — feltételezhetően — azért fordult a modern költségvetés összeállításának módszeréhez, hogy a római annál pontosabban rekonstruálhassa, mégis úgy érezzük, hogy kísérlete nem kielégítő. Mindennek ellenére megállapíthatjuk, hogy gondosan és körültekintően végezte munkáját s nem kevéssé érdekes a 168. ill. 167. év bevételeinek és kiadásainak sommás szembeállítása. A 168. költségvetési év — K. szerint — 4 074 250 HS többlettel zárult, a következő év pedig (a pydnai győzelem hadizsákmánya után) 323 583 825 HS felesleget tüntet fel.

Elismerésre méltó az a pontosság, szakértelem, amellyel K. feladatát elvégezte. Tudomásunk szerint, ilyen korai időpontokban nem kutatták még a római államháztartást s nem hatoltak ilyen mélyre sem. T. Frank (An Economic Survey of Ancient Rome. I. Vol. Baltimore, 1933.) és K. Böttcher (Die Einnahmen der römischen Republik im letzten Jahrhundert ihres Bestehens, Diss. Leipzig, 1915.) más módszereket követtek műveikben s K.-é az érdem, hogy a vizsgált korszakot a legszélesebb alapokon vizsgálta.

K. kilátásba helyezte, hogy e munkája után Caesar, Augustus, majd pedig Traianus korának államháztartását kutatja s ezek alapján teszi közzé a *fiscus*-ra vonatkozó megállapításait. Azt hisszük, hogy K. kutatásai nagy érdeklődésre tarthatnak számot.

ÜRÖGDI GYÖRGY

G. CHARLES-PICARD: NORDAFRIKA UND DIE RÖMER (La civilisation de l'Afrique Romaine), Stuttgart, 1962., 319 p + 2 térkép + 21 kép.

G. Charles-Picard, a párizsi Sorbonne professzora, életének nagyrészét az északafrikai rómaikori ásatásoknak szentelte. Kitűnően ismeri az észak-afrikai régészeti leleteket, gondosan tanulmányozta az idevágó ókori és modern irodalmat is. Avatott tudós nyúlt ehhez a tárgyhoz s könyve számunkra, Pannónia régészetével és történetével foglalkozó kutatók számára is felette tanulságos. P. műve ismét meggyőz a római birodalom egységes művelődéséről, a kormányzati kérdések gyakran azonos voltáról, az eltéréseket s változásokat leginkább csak a helyi nép- és földrajzi, valamint éghajlati adottságok okozták.

A római Afrika mintegy 350 000 km² kiterjedésű volt. A mai Tunézia, Algéria és Marokkó területét három római tartományra osztották: *Africa proconsularis* volt a régi,

a senatusi, *Mauretania Caesariensis* és *Mauretania Tingitana* pedig a két császári provincia. A tartományokban a *legio III. Augusta* állomásozott, ezt a — a segítő csapatokkal együtt — valami 13 000 főnyi haderőt jobbára a Szahara-sivatag mentén kisebb erődítményekben helyezték el, hogy a barbár betörések ellen megvédjék a tartományokat.

Mintegy ötszáz esztendeig tartott Afrikában a római uralom. A római kultúra főleg a városokban virágzott, városokat persze nemcsak a tengerpartokon, kedvező fekvésű öblökben, hanem a kontinens belsejében is építettek. A rómaiak fejlesztették is a városi életet, a városokban volt a politikai élet középpontja, ennélfogva — állapítja meg a szerző — Afrikában nagyobb volt a politikai aktivitás, mint a nyugati tartományokban, hiszen a három tartományban több mint 500 város állott, ebből több mint 200 *Africa proconsularis*ban. Ekként a lakosság tekintélyes része részt vett a közéletben, a városi igazgatásban s innen indult ki több olyan jelentős személyiség felfelé ívelő pályája, akik jelentős szerepet játszottak a tartomány, illetve a birodalom életében.

A vidék népsűrűsége nem volt egységes, akadtak területek ahol 100 ember lakott egy km²-nyi területen, (ma jóval kisebb a népsűrűség). Különösen a tengerparti területek voltak sűrűbben lakottak, a mezőgazdaság mind délebbre hatolt, az Afrikára jellemző nagybirtok expanzióját mi sem gátolta. A szerző Tertullianust (*De anima* 30) idézi: «Virágzó földbirtokok felszámolták a leghírhedtebb sivatagi vidékeket, megművelt szántóföldek visszaszorították az erdőket, a nyájak, gulyák elkergették a vadállatokat — mindez megcáfolhatatlan bizonyítéka az emberi nem fejlődésének! Terhére válunk a világnak; mindenhonnan feljajdul a panasz: a természet kicsi lesz számunkra.»

Ezek után P. a mezőgazdaság szervezetét, a bérleti rendszert, a *colonatus*-t ismerteti. Állításait feliratos anyaggal és ásatási tapasztalatokkal támasztja alá, a *conductores* helyzetére a *lex Manciana*-t, a *colonus*-okra Hadrianus és Pertinax rendelkezéseit is idézi. A rómaiak már korán meghonosították az olajfa és a szőlő művelését; a mezőgazdasági helyzetre, a kedvező eredményekre Sallustius és az idősebb Plinius a tanúnk. Súlyos terhet rótt az afrikai mezőgazdákra az *annona*, amely Nero korában 1 260 000 mázsa gabonát követelt Róma számára. P. véleménye szerint, ebben az időben az afrikai gabonatermelés 9—10 millió mázsa lehetett. Amennyiben a lakosság száma elérte a feltételezett négy milliót, a nép számára alig maradhatott számottevő búzafelesleg, úgyhogy a szegény parasztok bizonyára kölesen és árpán éltek, de ha szárazság sujtotta a tartományokat, az afrikaiakat éhínség fenyegette. Az afrikai származású Septimius Severus az *annona* terhét rendszeres, pénzben fizethető adóvá változtatta át, sőt ezt az adóterhet az idők során még csökkentették is.

A szerző ezek után az ipar és kereskedelem helyzetét vázolja fel. A fejlett ruházkodási ((textil, bőr stb.) ipar, az ékszer- és aranyművességgel szemben sokáig kevéssé fejlődött a fazekasság: a régészek Afrikában sok arretiumi és dél-galliai *terra sigillata*-t találtak. Afrika belsejéből rabszolgákat, aranyat, elefántcsontot, vadállatokat, drágaköveket, csupa nagyértékű «árut» exportáltak a birodalom már részeibe. Nagy jelentőségű volt — éppen ezért — a kereskedelmi tengerészet.

P. a társadalmi helyzet taglalása során rámutat az asszimilációs folyamatra, amelyet nevek elemzésével tart bizonyíthatónak. Rosztovcevvel szemben megállapítja, hogy a II. századtól kezdődően Afrikában már nem telepítenek le itáliai telepeseket. A romanizálódás ellenére is az ősi afrikai származást a legtöbben szívesen hangsúlyozzák. Igen nagy vagyonok akkumulálódtak kevesek kezében, ezért jelentős volt a kisparasztok és a mezőgazdasági proletárok száma. A felsőbb társadalmi réteg tagjai közül soknak felfelé ívelt a pályája, a szerző több érdekes karriert ismertet, érdekes számunkra a lovagrendi *Vettius Latro*, aki katonai pályafutása alatt a *legio II adiutrix tribunus militum*-a is volt, i. sz. 128-ban Mauretania Caesariensis *ducenarius procurator*-ává emelkedett. (V. ö. PW VIII/A 2. 1860.)

A sok érdekesen jellemzett afrikai figura közül kiemelkedik M. Cornelius Fronto és Lusius Quietus, a szerző mindkettőnek az életét behatóan tárgyalja, majd a «legnagyobb afrikai», Septimius Severus császár történetét mondja el.

P. a feliratos emlékek alapján megállapítja, hogy Afrikában nem lehetett sok rabszolga, a *libertus*-ok is kisebb szerephez jutottak, mint az európai városokban. A szegény néprétegek életmódjára Apuleiust idézi, aki élénk színekkel ecsetelte a földművesek, a mezőgazdasági proletárok helyzetét. Mind Apuleius, mind más írók művei nyomán P.-nak az a benyomása, hogy az afrikai városok határán kívül jogbizonytalanság uralkodott, az ember «jog és hit nélkül való világba» került. A császári politika enyhített ugyan a proletariátus helyzetén, de nagyobb javulást mégsem érhettek el. A nyomor sokat a szegénylegények közé hajtott, de ezek csak a gazdagokat és hatalmasokat sarcolták meg.

P. részletesen foglalkozik a városok életével, a városépítészettel. Mint érdekességet hadd említsük meg, hogy i. sz. 100-ban Traianus császár megparancsolta Munatius

Gallusnak, a *legio III Augusta* legatusának, telepítse le a veteranusokat és családjukat. A megbízott hadmérnök katonai tábor mintájára négyszögletes területet jelölt ki, amelyet a derékszögben egymást metsző észak—déli *cardo maximus* és kelet—nyugati *decumanus maximus* négy részre osztott. Minden egyes ilyen négyzetben ugyancsak derékszögben egymást keresztező utcák határolta 36—36 *insula*-t építtetett, a város déli részében helyezte el a *forum*-ot és a színházat (itt persze kevesebb volt az *insula*). Minden egyes lakónak kijelölték a szálláshelyét, ami bizonyos mértékben a társadalmi helyzetétől függött. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a főútvonalakat kék színű, a mellékutcákat pedig fehér mészkőlapokkal követték: minden a pontos katonai rendre emlékeztetett. Ekként jött létre Timgad városa.

A következőkben a szerző a városok közműveit, a lakások berendezéseit, beosztását ismerteti. Látszik, hogy kitűnően ismeri ezt a témát, szívesen is időzik itt el és nagyon érdekes, amit elmond. De nem kevésbé figyelemre méltó a ruházkodásnak, a temetkezésnek szentelt fejezetek. A szórakozások tekintetében az afrikaiak átvették a római szokásokat, de hívek maradtak az ősi vadász-szenvedélyhez is. Jellemző, hogy az őslakosság — a romanizálódás ellenére is — kitartott a hagyományok mellett. Egészséges, erős fajta élt itt, az átlagos életkor magasabb is volt, mint a birodalom többi részében.

Az afrikai tartományok kultúráját P. «afrikai barokk» című fejezetben tárgyalja. Kétségtelen, hogy szemben a Rómában tért hódító, i. sz. I. sz.-ban urakodó görög művészettel, Afrikában kevéssé «klasszikus», élénk, újszerű, néha szertelen művészeti stílussal találkozunk, amely az olasz barokkra emlékeztet. A római civilizáció és kultúra virágzásának legszebb emlékeiről beszélt itt P., mi csak azt sajnáljuk, hogy az afrikai latin irodalom nem kapott nagyobb teret ebben a szépen megírt könyvben. Érdekes lett volna Terentius Afer, Fronto, Apuleius, Tertullianus, Augustinus műveit — hogy csak néhány nevet említsünk — összefüggéseiben és a latin irodalomra gyakorolt hatásában megvizsgálni.

A szöveget jegyzetek, irodalmi tájékoztató, szép képanyag egészíti ki, sajnáljuk, hogy több képet nem engedélyezett a kiadó. Amit hiányolunk, az a név- és tárgymutató, mert P. műve olyan könyv, amelyet érdemes gyakran forgatni és egyes megállapításait ismételten elolvasni.

ÜRÖGDI GYÖRGY

H. G. KOLBE: DIE STATTHALTER NUMIDIENS VON GALLIEN BIS KONSTANTIN (268—320). Vestigia, Beiträge zur alten Geschichte 4. München 1962. 90 p.

A tanulmány Numidia lovagrendű helytartóit ismerteti. Gallienus ismert reformjától, amely a hadsereg irányítását kivette a senatori rendűek kezéből és lovagrendű katonáknak adta, a Constantinus-kori újabb átszervezésig. A két határkő látszólag szilárd időhatárokat ad: ez az 50 év alatt, mint már provinciák élén is, *viri clarissimi* helyett *viri perfectissimi* működtek Numidiában. A két határ közül azonban a Gallienus-féle egyáltalában nem évhez köthető, ami a szerző által felvett kezdőévből is látható. Gallienus nagy jelentőségű edictuma 261/262 folyamán került kibocsátásra.[1] H. G. Kolbe a lovagrendű praesesek felsorolását csak 268-tól, Gallienus utolsó hónapjaitól kezdi. Ez a dátum mindenképpen vitatható: akár nyomban az edictum kiadása után vették át lovagrendűek Numidia kormányzását, azaz 261/262 után, akár később, egyáltalán nem bizonyítható, hogy Tenagino Probus lett volna az első lovagrendű helytartó Numidiában — ha egyáltalában lovagrendű volt.

Nem sok megbízható adatunk van arról, milyen módon történet Gallienus reformjának végrehajtása a Diocletianust megelőző évtizedekben. Kétségtelen, hogy senatori rendűek számos provinciát, köztük Numidiát is. Gallienus rendelete után is kormányoztak. A kutatás számára régóta megoldatlan kérdés, vajon ezek a senatorok kivételképpen kerültek a lovagrendű praesesek sorába, akik részből megelőzték, részben követték őket hivatalukban, vagy csak az ismert senatorok után került lovagrendűek kezébe a provincia felső vezetése? Az utóbbi esetben fel kell tételeznünk, hogy az edictum végrehajtására nem azonnal, hanem csak fokozatosan került sor.

Szerzőnk az első megoldás határozott híve. A gellienusi edictum után senatori rendű helytartót Numidiában csak félremagyarázhatatlan esetben fogad el, így Acilius

[1] *J. G. C. Anderson:* JRS 22 (1932) 26.; *H. G. Pflaum:* Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain (Paris 1950) 134.

Clarust, bár e *vir consularis* esetében is felveti, vajon nem gondolhatunk-e egy *adlectio inter consulares*re, a helytartóság idején s ebben az esetben Acilius Clarus is lovagrendű praesesként kezdte volna tevékenységét Numidiában. Állásfoglalásának következetessége még határozottabb formában érvényesül azoknál a kormányzóknál, akiknél az adatok hiányossága miatt nincsen bizonyítékunk a lovagi, vagy a senatori rendhez tartozás kérdésében — így Tenagino Probusnál —, vagy azoknál, akiket pontos évhez kötni nem tudunk. C. Iulius Sallustius Fortunatianus[2] Lambaesisből való felirata a *legio III Augusta Gallienat* említi,[3] hivatali ideje így Gallienus egyeduralmának éveire, 260—268-ra tehető. Szerzőnk szerint a legatus feltétlenül az edictum előtt, tehát legfeljebb 261 tájáig kormányozhatta Numidiát. L. Ovinius Pudens Capellat, akit M. Leglay Aurelianus idejére datált,[4] a Gallienus utáni időkre elfogadhatatlannak mondja, mivel titulaturája szerint *leg. Aug. pr. pr., c. v., cos. des.* és *praeses*.

De vajon indokolt-e a Gallienus-féle reform ilyen szigorúan következetes végrehajtását feltételezni? Acilius Clarus numidiai helytartósága idején kétségtelenül senatori rendű volt (semmilyen formában nem tudunk hitelt adni annak a feltevésnek, hogy lovagrendű helytartó lovagrendűeknek fenntartott provinciában működési ideje során — akár annak vége felé is — átléphetett volna a senatori rendbe: ez hatáskörének teljes átszervezését kívánta volna). De számos legatust ismerünk, katonai provinciák élén is, akik a III. század második felében, az edictum után hivatalban voltak. Például:

Britanniában T. Fl(avius) Postumius Varus v. c., talán 271 előtt, amikor *praefectus urbi* volt.[5]

Belgicaban Faustinus, 272 körül.[6]

Hispania citeriorban és Pannonia inferiorban M. Aurelius Valentinianus v. c., az első provinciában 283 folyamán, a másodikban ez előtt, vagy után.[7]

Moesia inferiorban egy ismeretlen legatus Aurelianus uralkodása alatt.[8]

Pontusban és Bithyniában 269 folyamán Velleius Macrinus legatus.[9]

Syria Coeleben Tacitus alatt Maximinus,[10] Postumus idejében Iulius Saturninus,[11] Arrius Maximus v. c. talán már Diocletianus alatt.[12]

Ez a rövid és teljességre nem törekvő felsorolás nem hagy kétséget a felől, hogy nem szükséges különleges alkalmakra, vagy nem indokolható *adlectió*ra gondolnunk akkor, ha valamelyik provincia élén senatori rangú helytartó tűnt fel. A felsorolt esetek igen jelentős részét teszik a korszak ismert helytartóinak, ennek alapján aligha gondolhatunk kivételes jelenségre. Nyilvánvalóan csak arról lehet szó, hogy a Gallienus-féle edictum a helytartók katonai hatalmát szüntette meg, de nem zárta ki őket nyomban a provinciák kormányzásából.

Tisztázatlanabb és vitathatóbb az ebből származó következő kérdés: vajon a gallienusi reformot követő évtizedekben a senatori rendű helytartók fokozatos eltűnése olyan átmeneti állapot után következett-e el, amelyben senatori és lovagrendi kormányzók váltogatták egymást, vagy pedig a váltás — provinciák szerint több-kevesebb eltéréssel — egyetlen alkalommal ment végbe, az addig kormányzó legatusokat lovagrendű praesesek váltották fel? A III. század második felének válságos évtizedeiben sem látszik nagy valószínűsége annak, hogy egy-egy provincia kormányzásának módján két-három évenként változtattak volna, a szerint, milyen helytartó vette át a vezetést. Ez ideig egyetlen kétségbevonhatatlan adatot nem ismerünk, amikor lovagrendű helytartót senator követett volna. Az irodalomban bizonyításként többnyire Pannonia inferiorról történik említés, ahol L. Flavius Aper v. p. Gallienus alatt, vagy utána töltötte be a praeses méltóságát, míg M. Aurelius Valentinianus v. c. a 280-as években tartózkodott a provin-

[2] *B. E. Thomasson :* Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diocletianus (Lund 1960) 2., 223.

[3] CIL VIII 2797

[4] *M. Leglay :* Atti del terzo congresso internazionale di epigrafia greca e latina Roma (1959) 236., 240.

[5] *G. Barbieri :* L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193—285) (Roma 1952) 1581. sz.

[6] Ibid. 1564. sz

[7] Ibid. 1478. sz.

[8] Ibid. 1777. sz.

[9] Ibid. 1747. sz.

[10] Ibid. 1655. sz.

[11] Ibid. 1613. sz.

[12] Ibid. 1810. sz.

ciában.[13] L. Flavius Aper hivatali idejének időhöz kötése azonban teljesen bizonytalan, semmi sem szól az ellen sem, hogy Diocletianus uralmának első éveiben igazgatta Pannónia inferiort.[14] A. Stein Moesia inferior helytartói között M. Aur(elius) Sebastianus v. p.-t 270—271-ben, egy közelebbről nem ismert *[praesest* 272-ből említ, majd ezek után sorol fel egy ismeretlen legatust, aki ugyancsak Aurelianus uralkodása alatt volt Moesia inferiorban.[15] Ez a sorrend azonban nemcsak nem szükségszerű, de nem is meggyőző: az ismeretlen legatus feliratán[19] Aurelianus még nem consul, a mérföldkő tehát 270-ből származtatható, a helytartónak meg kellett előznie M. Aur(elius) Sebastianust.

Numidiában szerzőnk szerint Acilius Clarus v. c. 280 körül volt helytartó, akit két lovagrendű praeses, Tenagino Probus 268/269 években és Severinius Apronianus v. p. előzött meg. Az utóbbi praesest 276—282 közötti időre datálja, ami már önmagában is lehetővé teszi annak felvetését, vajon Numidiát nem a lehetőségként felvetett időszak végén, azaz Acilius Clarus után kapta meg, mint ahogy azt B. E. Thomasson is feltételezte?[17] Igy Tenagino Probus személyében láthatnánk egyetlen bizonyítékát annak, hogy Numidiát már kormányozták lovagrendűek, mielőtt ismét egy senator lépett volna a helytartói székbe. Sajnos, a három felirat, amely a helytartót említi (illetve nevére egészíthető ki), nem őrizte meg címét, de a helytartó hivatali rangját is csak egy *r* jelzi, azon a töredéken, Lambaesisből amelyről a név is hiányzik.[18] A szöveg kiegészítése *(leg, Aug. pr. p)r.*-t éppen úgy lehetővé tesz,[19] mint *[p]r (aeside)*-t,[20] így további kiindulópontként nemigen kínálkozik. Szerzőnk az utóbbi feloldást fogadja el és a másik két feliratot is hasonlóképpen egészíti ki, s további következtetései egy részét erre építi fel. Tenagino Probus volt ugyanis ebben az esetben az első helytartó, akit nem neveztek *legatus Augusti pro praetore*nak: következésképpen lovagrendi *praeses*t kell benne látnunk. Ennek az okoskodásnak végzetes gyengéje azonban a megengedhetetlen szembeállítás: a *leg. Aug. pr. pr.* és a *praeses* kifejezések nem egymást kizáróan senatori és lovagrendi helytartót jelentenek. A legatus csak v. c. lehetett, a praeses azonban általánosabb elnevezés, egyaránt alkalmazták senatorokra és lovagokra.[21] Erősen vitatható az is, vajjon lehet-e bármiféle következtetést levonni abból, hogy ha valóban Tenagino Probus neve mellől maradt el első ízben a legatus cím? Praesesnek nevezett numidiai elődeit feliratuk valóban rendszeresen legatusnak is címezik. Pl. Sex. Varius Marcellus[22] *leg. leg. III Aug. praesidi provinc. Numidiae*[23] 211—217 között, P. Iulius Iunianus Martialianus[24] *legato leg. III Aug. Severianae praesidi* stb.,[25] Alexander Severus alatt. A két kiválasztott III. századi felirat rávilágít a numidiai helytartók — más praetori provinciákkal ellentétben — mindig kiemelt kettős feladatával: nemcsak *leg. Aug. pr. pr. Numidiae* volt (azaz preaeses), de *leg. leg. III Aug.* is. Az utóbbi megbízatást a Gallienus-féle edictum után a helytartó mellé rendelt lovagrendű praefectus legionis kapta. A helyzet tehát 261/262-ben csakugyan megváltozott Numidiában is, a helytartó feladatkörében is: ebből azonban még nem következik, hogy a praeses ne került volna ki továbbra is a senatori rendből. A praeses elnevezés használatát a leg. Aug. pr. pr. helyett más provinciákban a II. század második felétől egyre sűrűbben találjuk, G. Barbieri részletes összeállítása[26] szükségtelenné teszi ennek további bizonyítását. Abban a feltevésben tehát, hogy Tenagino Probus hivatali rangját praesesre egészíthetjük ki, semmiféle bizonyítékot nem láthatunk lovagi származása mellett: azt a címet szabályszerűen viselhette mint senatori helytartó.

Tenagino Probus levagrendűsége mellett hozta fel H. G. Kolbe a helytartó azonosítását Probus-szal, aki 269-ben praefectus Aegypti volt. A Probus név azonban sokkal általánosabb, semhogy a két személy összevetését kétségtelennek, vagy legalább megala-

[13] *E. Ritterling :* Arch. Ért. 41 (1927) 300.
[14] L. Legati pro praetore Pannoniae inferioris c. előkészületben levő tanulmányomat.
[15] *A. Stein :* Die Legaten von Moesien. DissPann I/11 (1940) 106—107.
[16] CIL III 14460
[17] *B. E. Thomasson :* op. cit. 2., 227—228.
[18] CIL VIII 2571
[19] *B. E. Thomasson :* op. cit. 2., 224.
[20] A nézetek felsorolását l. a szerző művében.
[21] *G. Barbieri :* op. cit. 562.
[22] *B. E. Thomasson :* op. cit. 205—207.
[23] CIL X 6569
[24] *B. E. Thomasson :* op. cit. 211—212.
[25] CIL VIII 7049
[26] *G. Barbieri :* op. cit. 564—567.

pozottnak mondhatnánk. De felhozható G. Barbieri ellenvetése is: M. Aurelius Diogenes, aki Numidiát 287—89 között kormányozta, előbb igazgatta Egyiptomot: ez a két provincia rangsorát ellenkezőnek mutatja, mint Tenagino Probus esetében volna.[27] Lehet, hogy a szerzőnek igaza van akkor, amidőn kétségesnek tartja, vajon a III. század második felében számolhatunk-e a provinciák szigorú rangsoráva!, e rangsor következetes figyelembevételével. Ez a kétely azonban bizonyítékokkal alá nem támasztható s így a bizonytalan azonosítás cshetőségeit M. Aurelius Diogenes pályája határozottan lerontja. Inkább senatori, mint lovagrendű származásúnak tartja Tenagino Probust E. Birley is, a ritka északitáliai eredetű Tenagino név alapján.[28] E fejtegetések alapján a cognomen azonosságát nem tarthatjuk elegendő bizonyítéknak arra, hogy Tenagino Probust az egyiptomi praefectusnak mondjuk, azaz vitathatatlanul *vir perfectissimus*t lássunk benne. Márpedig annak a nézetnek alátámasztására, hogy legkésőbben 268-tól Numidiát lovagrendű praeses kormányozta és egyáltalán előfordult lovagi helytartóság az utolsó senatori kormányzó előtt, Tenagino Probus lovagrendűségét feltétlenül igazolni kellett volna.

Ha viszont Tenagino Probus címe, származása bizonytalan, Severinius Apronianus v. p. numidiai helytartósága tágabb időhatárok közé helyezhető, a jelenlegi ismereteink határai között Acilius Clarus c. v. személyét, 280 tájára helyezhető numidiai működését kell kiindulópontul elfogadnunk, amely inkább több, mint kevesebb valószínűséggel meghatározza elődei hovatartozását, a provincia kormányzásának módját, átszervezésének időpontját. Mivel semmi nem bizonyítja, hogy Acilius Clarus v. c. előtt lovagrendű praeses is kormányozta volna Numidiát, legalább is valószínűnek kell tartanunk, hogy a senatori-lovagrendi helytartók váltása Acilius Clarus v. c. távozása után ment végbe s Severinius Apronianusban láthatjuk, 281/282 táján Numidia első lovagi praesesét. Ennek a megállapításnak semmiben sem mond ellent az a körülmény, hogy M. Aurelius Fortunatus v. e. Aurelianus idejében a legio III Augusta praefectusa volt: sőt, a Gallienus-féle reform után a legio vezénylése semmi körülmények között nem maradhatott a senatori rendű praeses kezében (míg a lovagrendű praeses, ha a váltás már Gallienus alatt megtörtént volna, továbbra is egy kézben tarthatta volna a provincia és a legio irányítását).

Azokat az érveket tehát, amelyeket a szerző Tenagino Probus lovagrendisége mellett felsorakoztatott, nem találhatjuk elegendőnek és meggyőzőnek, így nem látjuk bizonyítottnak azt sem, hogy Numidiát 268-tól kormányozták volna lovagrendű praesesek. A lovagi osztály hatalomátvétele nem történt nyomban az edictum kiadása után, Numidiában, mint más provinciákban is (így Pannonia inferiorban), erre csak a 280-as évek folyamán került sor. Lovagrendű helytartók Numidiát Probustól, vagy inkább Carustól Constantinusig kb. 282-től 320-ig kormányozták.

FITZ JENŐ

H. P. L. L'ORANGE—P. J. NORDHAGEN : MOSAIK, VON DER ANTIKE BIS ZUM MITTELALTER. F. Bruckmann. München 1960. 110 t. (= 158 kép). 92 l., 4 színes melléklet. (Eredeti címe: Mosaikk fra antikk til middelalder. Oslo. Dreyers Forlag.)

A mű első részében L'Orange általánosabb érvényű megállapításait találjuk, amelyek hatalmas tárgyi tájékozottságán alapuló újszerű nézeteit tükrözik és a késő ókorban egyre jelentősebb szerepet játszó mozaikművészet kérdésein túl a későrómai, ókeresztyén művészet, sőt kultúra egészét érintő problémákra nézve is állást foglal. A munka második részében P. J. Nordhagen az ókori mozaiktechnikák fejlődéséről ad ugyancsak újszerű, a hagyományos nézetektől eltérő képet.

L'Orange kiemeli azt az újabban többfelől is felmerült gondolatot, hogy a császárkori, különösen pedig a későókori művészetek alapvető iránya az az újszerű törekvés volt, amely a részformákban kifejeződő, plasztikus építészeti eszmények helyett a külsőleg zárt, nagy osztatlan falsíkokkal igyekezett a korábban csak áldozati kultuszhelyül szolgált szentélyekkel szemben nagyobb közösségeket befogadó építményeket emelni. Az új stílusérzék, ill. a mögötte álló újszerű viszonyok nem csupán a keresztyénség kialakulását kísérik, de egyúttal létrehozói annak a nagy belső felületeken szétterjedő monumentális művészetnek, amely a plasztikus műágakat valósággal a falsíkokba kényszerítette. Ennek a *dominatus* és az új világnézet, a keresztyénség igényeit egyaránt kielégítő új

[27] Ibid. 1927a. sz.
[28] *E. Birley :* JRS 40 (1950) 66—67.

művészeti kifejezésmódnak lett vezető műfaja a mozaikművesség, amely mögött így az ókornak e kései szakában egészen már művészi törekvések állottak, mint a klasszikus korban kibontakozása idején. Az i. u. III. sz.-tól kezdve annyira elterjedt mozaik felvirágzása okainak elemzése közben erőteljesen hangsúlyozza az ókor végének a középkorba való szerves átnövését; a mozaikművészetet a kor kifejezésmódjai között éppen a legjelentősebb ilyen összekapcsoló bizonyítéknak tekinti, amelynek folyamatos, bár fejlődési szakaszokra tagolódó virágzása töretlen a kései császárkortól a népvándorláskoron át egészen a gótikus idők kezdetéig. Műve ezen az úton is igyekszik leszámolni az ókor és a középkor közé szakadékot vonó korábbi szemléletmóddal. Nyomatékosan mutat rá azokra a jelenségekre, amelyek az antikvitásban már a középkor készülődését jelzik.

Igen figyelemre méltóak azok a tanulságok, amelyeket a késői ókori művészetnek az építészet keretei között létrejött egységéből levon. Véleménye szerint a késői ókori építészet e befelé forduló tulajdonságai különös lehetőségeket nyitottak meg a murális művészetek számára. Ezt a mozaik fejlődésére vetítve fő irányvonalként ott is az absztrakt elmélyülést, a naturálistól a fogalomkép, a testitől a szimbólummá válás felé haladást érzi műben, formában egyaránt. Elemzi a klasszikus-hellenisztikus terméskő padlómozaikok helyére nyomuló kései üveganyagú falmozaikok keletkezésének körülményeit. Szerinte a fejlődési módok menetében naturalisztikus, impresszionisztikus, majd expresszív kifejezési módok váltották egymást. Az üveganyag újszerű lehetőségeket teremtett meg, jegeces, csillogó színhatásait a keleti drágakőpompával hozza összefüggésbe. Több helyütt rámutat az új mozaikstílus keleti eredetére; miként került az eddig ily emlékei tekintetében oly kevéssé ismert Konstantinápoly, vagy a jobban követhető Thesszaloniké fejlődés élére. Ezzel szemben Itáliában sokáig a nyugatias egyszerűség, kevés eszközzel való kifejezés hagyománya él, közöttük a nyugati mozaikstílus jellegzetes vívmányával, a monochrom padlómozaikkal. A szerző példái gyakorta támaszkodnak olyan bizonyítékanyagra, amely csupán az utóbbi időszakban került felszínre, mint Piazza Armerina, Konstantinápoly, Antiocheia mozaikjai. A hellenisztikus kép és kifejezésforma örökségeit e kései időszakban szilárd formarendszer, hieratikus rend váltotta fel. A *palatium sacrum* utódjának, az ókeresztény bazilika negyedgömb apsisának Krisztus mozaikjaiban, e tartós műfajban (az V. században keletkezett kép, amely a XIII. századig élt) a szerző az *adventus Dei*, az alászállás pillanatát látja megmerevedve. A mozaik sorsára az V. sz.-tól kezdve a bizánci centrális-kupolás épületféle lesz döntő hatással. Ezt az építészeti formát a keleti, hellenisztikus, középponti elrendezésű mauzoleumból vette át a kereszténység olyan késő császárkori emlékek közvetítésével, aminők a szaloniki Galerius-féle mauzoleum, a spalatói oktagonális kupolaépület, a S. Costanza stb. A keletrómai theológia ezekben a Kozmosz szimbólumát látta, ezért mozaik faldíszük különösen telített szakrális tartalommal és ciklikus képsorokban rendszereződött, amely később a pravoszláv világ egyházművészete számára hosszú időn keresztül irányadó volt.

P. J. Nordhagen az ókori mozaikművészet-technika tárgyalásával kiindulóként hangsúlyozza hogy a műfaj kezdeteit illetően nem szabad az i. e. VI. sz. végénél korábbra visszamenni. A műfaj kezdeteit az Aégeikum ősi kavicskirakásos padlózataiban látja. Utal a tömegesebben fennmaradt olynthosi padlómozaikok és a kor vázaképei közötti összefüggésekre. A metszett kőszem, a tessera fokozatosan vált gyakorivá a kavicsból összeállított mintázatokban. A hellenisztikus finom festményhatásra törekvő mozaik-képábrázolások ugyan szorosan összefüggtek a korabeli festészettel, de a leletek tanúságai szerint a fali-képeket meg is előzték a fejlődésben — így Pompeiben a Casa del Fauno mozaikjai fejlettebbek I. stílusbeli falfestményeinél. Az itáliai indítékú fehér-fekete mozaikokban az i. u. I. sz.-tól komoly mértékben fellendült római építőkedv, az újszerű nagyvárosi építészet gyakorlatias használati padlómegoldásait látja. A művek tartalma és a helyiségek rendeltetései között több vonatkozású összefüggések voltak. (Sírkamrák mozaiktómái.) A mozaiknak falakra, boltozatokra kerülésében elsősorban célszerűségi okokat lát, mert ezt eleinte kútfülkék, nyphaeumok, fürdőknél sikerült kimutatni; a nedvességálló technikai kívánalmak úgy vonták a falakra a császárkor elején a mozaikot, akár a XIX. sz. fürdőhelyiségei a falicsempét. Erre a célra a terméskő helyett az üvegmozaik is megfelelt; ennek tiszta, ragyogó színei adta új kifejezésbeli lehetőségekre azonban csak fokozatosan, menetközben jöttek rá. Majd a nézőpont nagyobb távolságaira tekintettel a színskála, de a képszerkesztés vonatkozásaiban is új művészi nyelvezet fejlődött ki, amely gyökeresen tért el a padlómozaik képei felett járkáló, szemlélődő ember magasságának nézőpontjától. A csillogó, szikrázó üveganyag új, merész kolorizmusa, a homorúan ívelt bolthajtások kívánalmai megváltozott hatásokat eredményeztek; az aranyalap, az «isteni tér», az irreális sík jelképe uralkodó lesz. Nordhagen részletesen ismerteti a későantik mozaikrakók technikai fogásait, a különböző kirakási módokat, bizonyos anyagok egymás melletti alkalmazását. Így az üveganyag teljes uralomrajutása

után újból megjelenik a terméskő éppen emberi arcok, testrészek visszaadására. Az üvegszemekkel való kirakásnál nem csupán egyszerű helyi színhatásokra törekedtek, de tekintetbe vették az egyes színfoltok egymásmellettiségének bonyolultabb következményeit is. A kontrasztszínek e távolhatásai miatt a falmozaikok a IV. sz.-tól lényegesen más képet nyújtanak az építmények padlózatáról, tehát a normális helyzetből szemlélő, mint a közelebbről vizsgálódó szem számára.

A VII. sz.-tól azonban új színfelfogások kerültek előtérbe, ezek végképp nagyobb felületi színfoltokból állították egybe a képet. A színskála elszegényedett, de a kifejező erő tovább gazdagodott. Ez a változás azonban már a középkor új művészete kereteibe tartozik.

Kiss Ákos

J. ZEMAN: SEVERNÍ MORAVA V MLADŠÍ DOBĚ ŘÍMSKÉ. Problémy osídlení ve světle rozboru pohřebiště z Kostelce na Hané. NORDMÄHREN IN DER JÜGERENKAISERZEIT. Das Besiedlungsproblem in Lichte einer Analyse des Gräberfeldes von Kostelec im Hanagebiet. Monumenta Archaeologica, Tomus IX. Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praha, 1961. 319 oldal, 101 ábra, XX képes tábla.

A régészeti kutatásban gyakran előfordul, hogy egy-egy temető vagy telep valamely terület bizonyos korszakának megértéséhez döntő fontosságú kiindulópontnak bizonyul. Ilyen előkelő szerepet játszik Morvaország területén a kosteleci római temető (Prostejov mellett, mintegy 50 km-re északkeletre Brno-tól), mivel gazdag, sokrétű és elég jól kezelhető leletanyaga folytán Észak-Morvaország i. u. 3—4. századi történetének valósággal kulcsát képezi. A temető feltárása 1924—1930 között történt, amikor 437 sír került napvilágra (a temető további kutatására sajnos ma már nincs lehetőség). A leletanyaggal azóta igen sokan foglalkoztak, így az ásatást végző A. Gottwald, továbbá E. Beninger, L. Zotz, S. Šimek, J. Skutil, J. Böhm, J. Filip, J. Poulik, H. Preidel stb., a teljes leletanyag szakszerű publikációja azonban hosszú ideig váratott magára. Mivel a kutatóknak a teljes leletanyag nem állt rendelkezésére, éppen a temető anyagából adódó legfontosabb következtetések maradtak bizonytalanok és vitásak: a keltezés, a leletekben tükröződő északgermániai befolyás és az etnikum problémái szinte minden eddigi idevágó tanulmányban más-más megvilágítást kaptak.

Az összes régi feljegyzések revíziójára és a leletanyag összefoglaló feldolgozására J. Zeman, a prágai Akadémiai Régészeti Intézet munkatársa vállalkozott. A korábbi kutatások és saját módszere bemutatásával kezdi munkáját; módszertani téren elsősorban a fibulák és a kerámia elemzését tartja fontosnak, mivel a keltezést főleg ezek a leletek teszik lehetővé. A könyv legnagyobb részét az egyes sírok anyagának szakszerű leírása alkotja. A sírmező tulajdonképpeni elemzése a temetkezési ritus vizsgálatával kezdődik. A temető urnasírokból állt. A mellékleteket vagy az urnába helyezték, vagy melléje ill. alája. Szabályos sorokat a sírok nem alkottak. A szerző feltételezése szerint az egyes sírokat a felszínen valamiképpen megjelölték, mivel egymástól való távolságuk többnyire azonos. A munka egyik legalaposabb része a fibulaanyag vizsgálata. A szerző az előkerült 170 fibulát különböző típusok szerint elemzi, mindenütt nagy súlyt fektetve az illető típus elterjedésére és keltezésére Közép- és Észak-Európa különböző területein. Az anyag nagyobbik része, elsősorban a 79 aláhajlított lábú fibula pontosi eredetre mutat, s a típus Magyarország területén át, szarmata közvetítéssel került Morvaországba. A kerámia három fő csoportba sorolható: a különböző fazekak és mély tálak Morvaország korai császárkorának típusaiból vezethetők le, ezzel szemben a tálformájú urnák, amelyek elsősorban a temető nyugati részében kerültek elő, a környéken ismeretlenek és az Elba alsó folyása mentén talált leletekkel állíthatók párhuzamba, végül a korongolt kerámia a Morvaországtól Ukrajnáig jól ismert késő császárkori barbaricumi leletcsoport szerves része. A további leletek között kiemelkedik néhány római importtárgy (főleg üvegek, gyöngyök, 1 Probus-érem), továbbá megtalálhatók itt a germán sírok szokásos mellékletei (kések, ollók, lándzsahegyek stb.)

A fibulák és kerámia különböző típusainak és időbeli rétegeinek szétválasztása alapján a szerző a következőképpen határozza meg a temető időrendjét és történetét. A legrégibb sírok az i. sz. 3. század első feléből származnak (a korábbi feltevések, amelyek szerint a temető még a 2. század második felébe nyúlik vissza, tévesnek bizonyultak). A sírok nagy többsége az i. sz. 300 körüli időkből való. Ugyanerre az időre tehető az idegen kerámia megjelenése, a korongolt fazekasáru és a római importtárgyak nagyobb méretű

elterjedése. A 4. század második felében a sírok megritkulnak s a század vége felé a temető használata lassan megszűnik. Történetileg ezek a változások az alábbi módon magyarázhatók. Az eredeti lakosság kvádokból állt, mint egész Morvaország és Délnyugat-Szlovákiában, amelynek leletanyaga Kostelec és általában Morvaország leleteivel igen szoros egyezéseket mutat (ezzel szemben a csehországi temetők, amelyek a markomannokhoz köthetők, eléggé eltérő anyagot szolgáltattak). A 3. század vége felé az Elba alsó folyása mentéről új népelem vándorolt Észak-Morvaországba, amely a szerző szerint esetleg a semnonokkal azonosítható, ill. mindenesetre egy olyan germán népelemmel, amely a kvádokkal rokonságban és korábban is szoros kapcsolatban állott. A 3—4. század fordulóján a régi és az új lakosság eléggé elkülönült egymástól, a 4. században azonban fokozatosan összeolvadt egymással. A könyv befejező részében Zeman a régészeti leletek alapján a lakosság társadalmi-gazdasági viszonyait próbálja meg felvázolni. Itt elsősorban a kézművesség specalizálódására és az ebből szükségszerűen adódó társadalmi differenciálódásra, valamint a rablóhadjáratok társadalomtörténeti következményeire utal, amelyek együttesen maguk után vonták a nemzetségi társadalom felbomlását.

Zeman könyve nagy alapossággal és gondossággal elemzi a valóban rendkívül fontos kosteleci leletanyagot, s külön ki kell emelnünk azt a fáradozását, amellyel a temető egészét és minden egyes leletét beállítja Észak-Morvaország, illetve az egész északi «Barbaricum» leleteinek sorába. A temető anyagához kapcsolódó vitás kérdések: a keltezés, az etnikum meghatározása s az «idegen elemek» eredetének tisztázása három évtizedes vitát zár le, s ugyanakkor szilárd alapot biztosít a további morvaországi kutatások számára is. Általában egyet kell értenünk a szerző történeti következtetéseivel is, ezen a téren azonban fel szeretnénk vetni néhány kérdést. Az «idegen elemek» megjelenését Zeman azzal magyarázza, hogy a kvádok és északi rokonaik már előzőleg is igen szoros kapcsolatot tartottak fenn egymással; utal itt Cassius Dio adatára is, amely szerint a markomann háborúk után a kvádok a semnonokhoz akartak vándorolni. Úgy gondoljuk azonban, hogy a régi és az új lakosság összeolvadása mégsem ment egészen egyszerűen, s az északi germánok megjelenése aligha következett be békés körülmények között. Mint a szerző is rámutat, a jövevények leletanyaga sokáig megtartotta különállását, s amellett az idegen eredetű leletek a kosteleci temető nyugati felében összpontosulnak, míg a temető keleti felében továbbra is a régi lakosság leletei követhetők nyomon. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy a fegyverleletek is egészen határozottan a temető nyugati szektorában sűrűsödnek, másutt szinte teljesen hiányoznak (vö. a 101. ábrát). Ezen az alapon fel lehet tételezni, hogy a jövevények tulajdonképpen leigázták a helyi lakosságot. Ami a római provinciális importtárgyakat illeti, ezeket nemigen kötnénk római kereskedőkhöz és a római hadseregből elbocsátott veteránokhoz. Az Imperium és Szabad Germánia közötti kereskedelmi kapcsolatok a 2. század végétől kezdve erősen meglazultak, s a kosteleci temető leletei sem utalnak állandó kereskedelmi kapcsolatokra: mint Zeman megállapítja, a provinciális importtárgyak zöme a 3—4. század fordulójáról származó sírokban került elő. Éppen ezért itt inkább arra gondolnánk, hogy a provinciális áruknak legalább is egy része más módon, elsősorban hadizsákmányként került a morvaországi kvádokhoz. Végül a társadalmi tagozódást illetően nem látjuk különösebben meglepőnek, hogy a feltételezett társadalmi differenciálódás ellenére az egyes sírok gazdagsága között nemigen mutatkoznak lényeges különbségek. Amint pl. Lengyelország vagy Németország területén is, itt is a köznép sírjairól van szó, s az arisztokrácia nyilván itt is külön temetkezett; a «fejedelmi sírok» az egész császárkorban általában elkülönülnek a köznép temetőitől.

Ki szeretnénk még emelni a kötet fényképes tábláit és különösen a temetőtérképeket, amelyek külön-külön mutatják be az egyes lelettípusok megoszlását a sírmező területén. Célszerű lett volna azonban valamilyen módon olyan összesítő temetőtérképet is mellékelni, amely egységesen tünteti fel a sírmező sajátosságait.

ALFÖLDY GÉZA

G. NICOSIA: L'ACQUISTO DEL POSSESSO MEDIANTE I «POTESTATI SUBIECTI», Milano, 1960. I—XIV., 1—495. l.

A római jogi irodalomban hosszabb idő óta vizsgált kérdés, vajon a családfő a hatalma alatt levő családtag (filiusfamilias) vagy a tulajdonában levő rabszolga közreműködésével milyen esetben szerezhet birtokot (possessio). Az irodalom ismertetése után a szerző beható vizsgálatnak veti alá a vonatkozó jogforrásokat és annak eredményeképpen megállapítja, hogy a hatalomalatti személyek közvetítésével való birtokszerzés-

nek korlátja nem volt és csak Justinianus idején került előtérbe az a felfogás, amely az ilyen módon való birtokszerzést csupán abban az esetben ismerte el, ha az a hatalom alatti külön vagyona, a peculium körében (ex causa peculiari) fordult elő. A jusztiniánuszi kodifikáció alkalmával a kompilátorok a feldolgozásra került anyagot az új levhez alakították és a szövegekbe igyekeztek mindenütt beszúrni a «causa peculiaris»-ra való utalást. Az átalakítástól csak néhány szöveg maradt — figyelmetlenség vagy feledékenység következtében — mentes. Ezek nyomán mutatja ki a szerző azt, hogy a hatalomalatti személy útján való birtokszerzésnek a korlátozása Justinianustól származó újítás volt.

A munkában visszatükröződik a szerző kiváló felkészültsége és nagy készsége az interpolációk kimutatására. Szembetűnő a feldolgozott nagy forrásanyagon való biztos áttekintése. A munka nyomán tájékozódást nyerhet az olvasó arról is, milyen messzemenően alkalmazzák a romanisztika olasz művelői az interpolációs kutató módszert és milyen jelentőséget tulajdonítanak annak az egyes részletkérdésekben való állásfoglalásoknál.

Kevésbé tűnik ki a tanulmányból az, mik lehettek a jusztiniánuszi újítás történeti okai, mi vezette a császárt arra, hogy a klasszikus elveket félre tegye. Önként vetődik fel a kérdés, vajon a változás okát nem a rabszolgatartó rendszer bomlásában, hanyatlásában kell-e keresni, amellyel összefüggésben a különvagyont illetően a hatalomalattiaknak, főképpen a rabszolgáknak nagyobb gazdasági érdekeltségét kívánták előmozdítani.

VISKY KÁROLY

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1963. ÉVI KÖZGYŰLÉSE

FŐTITKÁRI JELENTÉS AZ 1963. ÉVI KÖZGYŰLÉSEN

Tisztelt közgyűlés!

Az Ókortudományi Társaság megalakulása óta öt év telt el. Bármennyire rövid idő is ez egy ilyen közösség életében, arra mégis elég, hogy működésének irányvonalai és keretei nagy vonásokban kialakuljanak. Ez a jelenség egy-két év óta már az Ókortudományi Társaság esetében is megfigyelhető, s ennek következtében a főtitkári jelentés Társaságunk működésének mindinkább hagyományossá váló mozzanatairól számolhat be. Az Ókortudományi Társaság életének eseményei közül első helyen felolvasó üléseinkről kell megemlékeznünk. Az elmúlt év folyamán 10 alkalommal tartottunk felolvasó ülést, ezek közül egyet a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulattal, egyet pedig az ELTE Klasszika-filológiai Tanszékeivel közös rendezésben. A felolvasó üléseken 21 előadás hangzott el:

1962. május 25-én:

Trencsényi-Waldapfel Imre : Apollón Smintheus
Havas László—Szabó Kálmán : A Vergiliusnak tulajdonított Culex

1962. június 15-én:

Hahn István : Quirinius censusának történeti hitelessége
Alföldy Géza : Tiberius provinciális politikája

1962. október 8-án:

Móra Mihály : A római jog újabb kutatási iránya
Harmatta János : Beszámoló a VI. Nemzetközi Klasszika-filológiai Konferenciáról (Plovdiv 1962)
Hahn István : Beszámoló a Deutsche Historiker Gesellschaft II. Nemzetközi Konferenciájáról (Stralsund 1962)

1962. október 30-án:

Tadeusz Zawadzki : Die Motive der Fälschung in den SHA
Maria Cytowska : Paulus Crosnensis et sa poésie

1962. november 30-án:

Visky Károly : Az itáliai jog és Pannónia
Mócsy András : Miért nem hódított Róma?

1962. december 14-én:

Harmatta János : Urartu és az arameus államok kapcsolatainak történetéből
Szilágyi János György : Újabb kutatások a praerómai Itália kultúráinak köréből

1963. február 1-én:

Ritoók Zsigmond : Euripidés «Bakkhansnők» c. darabjáról
Hahn István : Herodes provinciális szolgálata

1963. március 29-én:

Barkóczy László : Augur-sír Brigetioból
Fitz Jenő : A pannoniai legatusok pályafutása

1963. április 19-én:

Havas László : A Catilina-mozgalom programmjának kérdéséhez
Mócsy András : A római kori életkor-statisztikák jogi tanulságai

Az előadások tárgykörének megoszlása következő volt: 2 előadás foglalkozott az ókori kelettel, 3 a görög és római irodalommal, 1 volt vallástörténeti tárgyú, 1 világított meg klasszika-archeológiai problémákat, 3 előadás választotta témáját az antik jogtörténet köréből, 2 kongresszusi beszámoló volt, 2 Pannonia régészeti és történeti problémáit tárgyalta s végül 7 előadás hangzott el a görög–római történet területéről. Az előadásokról megállapíthatjuk, hogy tudományos színvonaluk a múlt évekhez képest tovább emelkedett, s jelentős részük bármely nemzetközi kongresszuson megállta volna helyét. Komoly fejlődést mutatnak az előadásokat követő viták is. Alig volt olyan előadás, amelyhez néhány értékes hozzászólás ne kapcsolódott volna. Örvendetes jelenség a sokáig elhanyagolt ókori történeti kutatás fejlődésének tükröződése a nagyszámú ókori történeti tárgyú előadásban. Értékes új színnel gazdagították a felolvasó üléseket az antik jogtörténeti előadások. Először hangzott el ebben az évben a Társaságban Urartuval foglalkozó előadás. E pozitívumokkal szemben sajnálatos az antik irodalmi tárgyú előadások csekély száma felolvasó üléseinken.

Társaságunk másik fontos feladata az ókortudomány eredményeinek és az ókor kiemelkedő irodalmi alkotásainak széleskörű megismertetése. E téren további értékes eredményt jelent a Társaság kiadványsorozatának két rövidesen megjelenő újabb száma: Aristophanés «Béke» c. darabja Devecseri Gábor, s a Pseudo-Vergilius-i Culex Szabó Kálmán műfordításában.

Tovább fejlődtek Társaságunk nemzetközi kapcsolatai is az elmúlt év folyamán. Számos tagtársunk vett részt a Deutsche Historiker-Gesellschaft II. Nemzetközi Konferenciáján, másrészt pedig külföldi tudós vendégek, Tadeusz Zawadzki professzor és Maria Cytowska kutatónő tartottak előadásokat felolvasó üléseinken.

Társaságunk fontos eredményeként emelhetjük ki az ezévi középiskolai latin tanulmányi verseny megrendezését. Ebben az évben sikerült a tanulmányi verseny kereteit jelentős mértékben kiszélesíteni. A verseny iránt mind Budapesten, mind vidéken nagy érdeklődés mutatkozott, s egészében véve komoly fejlődést jelentett a tavalyi első latin tanulmányi versenyhez viszonyítva. Hálás köszönetünket fejezzük ki elsősorban Berényi Révész Mária egyetemi docens tagtársunknak, aki a verseny rendezésével járó munka terhének nagy részét magára vállalta, továbbá mindazoknak a tagtársainknak, akik a verseny lebonyolításában részt vettek. Jövőre remélhetőleg sikerül a latin tanulmányi versenyt országos viszonylatban megszerveznünk, s ezzel együtt a középiskolákban működő tanár kollegákat is minél szélesebb körben Társaságunk működésébe bevonnunk.

Társaságunk szervezési és személyi ügyeivel kapcsolatban örömmel jelenthetjük, hogy Társaságunk tagjainak száma ebben az évben is jelentősen növekedett, s jelen pillanatban 451 fő. Kevesebb haladásról számolhatunk be vidéki csoportjaink működése ill. szervezése terén. Reméljük azonban, hogy bizonyos szervezeti intézkedések végrehajtásával végre ezen a téren is meg fog mutatkozni Társaságunk fejlődése.

Kegyelettel emlékezünk meg Társaságunk múlt év folyamán elhúnyt tiszteleti tagjáról, Förster Aurél egyetemi tanárról. Förster Aurél munkássága tudományos életművének középpontjában Aristotelés tanulmányozása állott, s a nagy görög gondolkodó műveinek szövegkritikai problémáin keresztül hívta fel a figyelmet a klasszika-filológia szélesebb összefüggéseire is. «Figyelme mindíg a jelentős kérdésekre irányult — hogy nekrológjából idézzünk —, s amit kibocsátott a kezéből, szövegkritikai kiadás, fordítás, részlettanulmány vagy akár csak vitatkozó adalék és könyvismertetés: az alapos felkészültség érlelő megfontolás, biztos ítélet és felelősségtudat iskolapéldájának számított».

Bár Társaságunknak nem volt tagja, de felolvasó üléseinken az indiai művészet problémáiról szóló értékes előadásával vendégként szerepelt a közelmúltban elhúnyt Baktay Ervin. Távozása körünkből a magyar ókortudománynak is súlyos vesztesége. Baktay India művészetének kitűnő ismerője volt, és India művészete c. nagy munkája maradandó értéke tudományos irodalmunknak. Még nagyobb hatást gyakoroltak az óind irodalomról és indiai utazásairól írt ismeretterjesztő könyvei, amelyek széles olvasóközönséggel szerettették meg India legjelentősebb kulturális értékeit.

Az ókortudomány e két jeles művelőjének emlékét kegyelettel fogjuk megőrizni.

Végül ez alkalommal is köszöntetet szeretnék mondani azoknak a tagtársainknak, akik akár a választmányban és a tisztikarban kifejtett munkájukkal, akár pedig más módon az Ókortudományi Társaság munkáját ez alatt az év alatt is támogatták és elősegítették.

HARMATTA JÁNOS

SZILÁGYI JÁNOS

ÚJABB ADATOK AZ AQUINCUMI LEGIO-TÁBOROK KITERJEDÉSÉNEK ÉS VÉDELMI RENDSZERÉNEK KUTATÁSÁHOZ

Az Antik Tanulmányok egyik füzetében[1] már adtunk tájékoztatást ezen kutatás jelentőségéről, történetéről és állásáról (a M. Tud. Akadémia 1954. évi tervásatásának eredményei tükrében). Ezen beszámolónk végső soraiban következtettünk arra, hogy «az óbudai Fő tér DK-i oldalán levő Zichy kastély . . .udvarán . . . lehetett a korábbi tábor DK-i sarka.» A Budapesti Történeti Múzeumnak 1963 nyarán alkalma nyílt arra, hogy (10 főnyi munkaerővel, három héten át) egy metszetet vágjon, mintegy 25 m hosszú kutató árokkal, és ezáltal tisztázza a fenti feltevés helytállóságát.

A próbát teljes eredmény kísérte. A Zichyek barokk kastélyának déli előterében (annak déli homlokzatvonalától mintegy 30 m távolságra) keresztezte árkunk egy 210 cm vastag, kelet—nyugat irányú mészkőfal alapozását. (A törmelékteknőben talált, 18. sz.-i érmek tanúsítják, hogy az itt futó római falak kőanyagát bányászták ki a Zichyi palota építéséhez.) De ezúttal az erődfalnak megfelelő irány és szélesség fennforgásához társultak azon kapcsolatos létesítmények nyomai is, amelyek együttesen bizonyítják a legiotábor védelmi rendszerét. Így pl. az erődfalon belül megkaptuk a (7,2 m széles) katonai felvonuló út *(via sagularis)* alapozásának metszetét, és az ezen utat kísérő belső (75—80 cm vastag) kőfal nyomai is határozottan mutatkoztak. Az erődfalon kívül, ennek tövében itt 6,4—6,5 m széles út (berma) vonult. Továbbmenően a két védőárok (modernkori leásásoktól sajnálatosan megzavart) kontúrnyomai jelentkeztek a kutató árok oldalaiban. A védőárok-rendszer összszélessége kb. 14 m. A belső árok mintegy 3 m széles és min. 1.1 mély, a külső védő árok min. 2,7 m. széles és min. 1,7 m mély lehetett. A két árok között (kb. 1,5 m széles) út létesült.

Minthogy a külső védő árok legmélyéről a Flavius-ok korából eredő edénycserepeket szedtünk ki, valamint az árkok mélységi csúcsai (100,54—100,64; 100,89 m az Adria felszine fölött[2]) mintegy 85—95—36 cm-rel mélyebben fekszenek, mint a közeli Majláth utca 42 sz. ház előtt, ill. a Miklós utca 32—40 alatt mutatkozó védő árkok legmélyebb pontjai, megállapíthatjuk, hogy a III. Fő tér 1. alatti udvarban a Domitianus császár által (legkorábban?) ide vezényelt legio építtette tábornak találtuk meg déli védőfalát és sáncrendszerét.

Ezen teljes támpont alapján ugyanis most már módunkban van az, hogy az eddig és korábban megismert, olykor egymásnak ellentmondásos táborfal- és védőároknyomokat szétkülöníthessük, egyúttal határozottabban illeszthessük összefüggésbe a mozaikszerű adatokat.

A Domitianus-kori legio-tábor

A III. Ék utca 9, Kerék u. 15. és 19. sz. házak udvarain (Barkóczi Lászlóval együttesen vezetett feltárás során) előkerült védőfal- és sáncárokmaradványok, felvonuló út nyomai, ezen utat a tábor belseje felé kísérő kőfal méretei emlékeztetnek a Fő tér 1 alatt megállapított, azonos létesítmények méreteire. Az Ék u. 9. alatt Domitianus *dupondius*-át (XI. consulatus) a 75 cm vastag fal alapozásakor veszíthették el. A Majláth u. 24. alatt talált (a csatornából kiszedett) téglán olvasható bélyegen az építkező legio a *DOM(itiana)* jelzőt viseli. Ezeken a pontokon eszerint a Flavius-kori legio-tábor nyugati védelmi rendszerét metszettük át. Az Ék és Kerék utcák vonala a Duna partjától 430 m-re vonul. Ez a távolság pedig megfelel több, i. u. I. sz.-i legio-tábor (Emona, Brigetio, Nijmegen, Novaesium[3]) szélességének. Ha tehát nagyjában téglalap idomnak tételezzük fel az itteni legio-tábort (amiben nincs okunk kételkedni), vagyis ennek nyugati és déli oldalvonalai

[1] Ant.Tan. 2 (1955) 91—96.

[2] A szintmagasságméréseket (társadalmi munkában) végző mérnököknek (*Balázs László*nak és *Mató László*nak) sok köszönettel tartozunk.

[3] Laureae Aquincenses. . . I (1938) 251. o.; *Barkóczi L.*: Brigetio (1951) 9; *A. W. Byvanck :* Nederland in den rom. Tijd II. (1943) 371.; *H. v. Petrikovits :* Novaesium, das roem. Neuss. Köln—Graz 1957. 15.

derékszögben találkozhattak, ez esetben az elsőnek épített déli erődfal a Tavasz utca északi házsora – Föld utca és Flórián tér sarka helyén húzódhatott. A tér és a Pacsirta utca sarkán feltárt szemétgödörben talált amfora bélyege is talán [*IMP(eratoris) NERVAEAVG(ustae)*] tanusítja, hogy ezen tér északnyugati sarkában még a legkorábbi tábor védőfalán belül vagyunk. (A legio-táborok szabálytalan formáira is több példa akad Carnuntum, Mogontiacum stb.[4]) Az északi védőfal helyének megvonásához azonban nincsenek konkrét támpontjaink (a Miklós utca 32—40 és a Szentendrei út 40—42. sz. házaknál mutatkozó védőároknyomok, amint kimutatni reméljük, a II. építkezésbe tartoznak bele). Nagy Lajos és kortársai szerint[5] a tábor északi védőfala a Matróz utca környékén, ill. a Miklós térnél, a Raktár utcánál vonulhatott. Valóban, a Laktanya utca 31—35. sz. udvarokban K. Kaba M.[6] még olyan, a tábor belsejére valló építmények maradványait tárta fel, amelyek az i. u. I—II. sz. forduló körül épülhettek. Az északi védőfal csak ezeken túl keresendő, alighanem a Sorompó utcánál. Éttől a Tavasz utcáig a távolság kb. 600 m (Novaesium táboránál fennforgó méret!). A Domitianus-kori legio-tábor idoma eszerint olyan téglalapalakú falnégyszöget mutathatott, amely hosszabbik (mintegy 600 m-es) oldalával símult a Duna-ág partvonulatához, és kb. 430 m-es szélességével egy legionak nyújthatott szálláshelyet.

A II—III. sz.-i legio-tábor

A Domitianus császár által idevezényelt legio építtette táborerőd rövid életű volt. Barkóczi László úgy véli, hogy a 117—118. évi jazig betörés pusztította el. Szerintünk a Duna árvizei valamivel hamarább is arra késztethették az aquincumi helytartót, hogy a rezidenciáját magában foglaló táborerődítményt odébbhelyeztesse, vagyis kiüríttesse az árvizek által veszélyeztetett területet (az 1938. évi árvíz során is a Laktanya u. 31—33. sz. telkek körzete és nyugati szomszédsága ármentes maradt),[7] miként pl. hasonló okból Brigetio táborerődjét (Szőnynél) volt szükséges odébb helyezni.[8] A Szentendrei út (Majláth utca) 40—42. sz. házak előtti közterületen Sz. Póczy Klárával együtt vezetett tervszerű feltárás során, előbb a Miklós u. 32—40. sz. telkeken házalapozások gödreiben végzett megfigyelések szerint[9] jelentkező védőárok-pár kétségkívül összefüggött, de eltérő méretsajátságokat mutat, mint a Fő tér 1. alatt észlelt árokrendszer.[10] A keltezéshez döntő feljegyzés Sz. Póczy K. részéről, hogy az északi védőárok mélyítésekor olyan kultúrrétegen vágtak át, amelyet a II. sz. elejére valló cserépanyag keltez;[11] eszerint az erődítés II.-ik periódus ezen a helyen! A II. sz. 2. évtizedében épített legio-tábor északi védőrendszere ezért a Szentendrei út 34—44.—Miklós u. 32—40.—Laktanya u. 26. sz. telkek területében húzódhatott. Északi kapuja a Miklós u. táján lehetett, ahová Kuzsinszky B. mérte le azon két *milia passuum* (közel 3 km) távolság végét,[12] ami az egykori «Budapesti téglagyár» területén talált (6 db) mérföldkövön olvasható (csakhogy ő a tábor nyugati védőfalát és kapuját gondolta a felhagyott zsidó temető kapuja közelében).

A II. legio-tábor déli védőrendszere a Domitianus-koritól kissé délebbre vonult. A Corvin O. tér és a Tavasz u. sarkánál megfigyelt, kelet—nyugat irányú (legalább 164 cm vastag) kőfal, valamint a Pacsirta u. 23. sz. telek keleti végében (Zolnai László által elsőnek észlelt) 265 cm széles kőfal a déli védőfal darabjai lehetnek. Az egykori Naszád u. déli házsora—Pacsirta u. 20. vonala a Laktanya u. 26.—Majláth u. 40—42. vonaltól 480—500 m távolságra fekszik; a II—III. sz.-i legio-tábor eszerint megrövidült homlokzattal nézett a Dunára. Nyugati védőfalának helyéhez ma még nincs támpontunk. Nem lehetetlen, hogy megtartotta ez irányba a korábbi tábor védőrendszerét.

[4] Mainzer Zeitschrift (1906) 22. A római tábor rekonstruált képe, általánosan: *W. Radig :* Die Siedlungstypen in Deutschland. Berlin 1955. 53.

[5] *Nagy Lajos :* Az óbudai ókeresztény cella trichora. (1931) 5.

[6] BpR 16 (1955) 275.; 17 (1956) 158. *(K. Kaba M.).*

[7] *Tőry K. :* A Duna és szabályozása (1952) 202., 60. ábra.

[8] Antiquitas Hungarica 3 (1949) 70. *(Barkóczi L.).*

[9] BpR 18 (1958) 529., 532. *(Sz. Póczy K.—Pekáry T.).*

[10] A *fossae* méretharáraihoz: *R. Cagnat—V. Chapot :* Manuel d'arch. Rom. I. (1916) 265.

[11] A 9. j.-ben id. mű, 532.

[12] BpR 7 (1900) 14.; *Kuzsinszky B. :* Aquincum. (1933) 7., 62—63.; Tanulmányok Budapest múltjából 2 (1933) 33. *(Kuzsinszky B.).*

A IV. sz.-i legio-tábor

A Szőlő u. 66. sz. ház előtt közmunka során figyelték meg (K—Ny irányú) római kori árok kontúrjait. A Szőlőkert u. 8. sz. ház mögötti telken min. 2 m széles kőfal nyomait találtuk (mellette a *via sagularis* kövezetén bronz sas került elő). Alighanem a III. legiotábor déli védőrendszere vonult ezen két hely irányába. A Vörösvári út 22. sz. ház északi udvarában észak—déli irányba haladó (római kori) árok metszete mutatkozott. Lehetséges, hogy a késő-római kori tábor nyugati védőrendszerének a tartozéka. A távolság ezen pontok között kb. 260 m; a IV. sz.-i legio-tábor különben ennél nem igen lehetett szélesebb, hiszen pl. az arábiai el-Leggun-i késő-római kori legio-tábor méretei mindössze: kb. 250 × 200 m.[13] Köztudomású, hogy a legio-szervezet szétaprózódott a III. sz. 2. felében, és éppen Aquincum «házi legioja» *(legio II adiutrix)* a IV. sz. folyamán a kelet-pannóniai határszakasznak 6 pontján oszlott el[14] (Szekszárdtól Dunabogdányig).

B. RÉVÉSZ MÁRIA

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG 1963. ÉVI KÖZÉPISKOLAI LATIN NYELVI TANULMÁNYI VERSENYE

Az Ókortudományi Társaság feladatának tekinti, hogy a középiskolai latin tanítás problémáit figyelemmel kísérje, a latin oktatás ügyét elősegítse. E célkitűzésnek megfelelően a Társaság programjába iktatta tanulmányi verseny rendezését középiskolai tanulók részére. Első ízben — kísérletképpen — csupán a budapesti iskolákban hirdettük meg, s 1962. május 5-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karán rendeztük a versenyt, amelyen 43 fővárosi iskola összesen 109 tanulója írta meg a dolgozatot. A versenyzőknek 3 óra állt rendelkezésre, ezalatt 8 sornyi prózai szöveget (Livius. Ab urbe cond. V. 49. Camillus szavára a nép megkezdi a leégett Róma újjáépítését) és egy hatsoros verset (Catullus CIX.) kellett lefordítaniok. A dolgozatok értékelése alapján kiadtuk az I. díjat (500 Ft), a II. díjat (300 Ft) és két tanuló között osztottuk meg a III. díjat (100—100 Ft). További jó dolgozatok írói dicséretben és könyvjutalomban részesültek.

A tapasztalatokat hasznosítva ezidén már 5 helyen rendeztük meg — a Művelődésügyi Minisztérium és az Országos Pedagógiai Intézet támogatásával — a versenyt: Budapesten, Debrecenben, továbbá Borsod, Csongrád és Szolnok megye latinul tanuló gimnazistái részére Miskolcon, Szegeden és Szolnokon 1963. április 20-án. A versenyen 76 iskola növendékei vettek részt, ami a latint oktató gimnáziumok jelentős hányadát teszi ki. A fővárosi iskolák — a lebonyolítás technikai nehézségeire tekintettel — csak 2—2 tanulót indíthattak, a vidéki gimnáziumoknál nem volt szükséges a létszám ilyen limitálása, iskolánkint 4—5 diák mutathatta be latin tudását, így a versenyzők száma 241-re emelkedett.

A dolgozatokat helyi szakemberekből álló bizottságok bírálták el, a legjobbnak minősített dolgozatokat legépeltük, nem tüntetve fel a nevet, iskolát s a tanári javítást. A díjakat odaítélő bizottság tagjai — az Ókortudományi Társaság, a Művelődésügyi Minisztérium és az Országos Pedagógiai Intézet képviselői — ilyenformán sine ira et studio értékelhették a dolgozatokat. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a versenyen első ízben résztvevő vidéki iskolák tanulói is sok jó dolgozattal szerepeltek.

A versenyzőknek ezúttal 5 óra munkaidőt biztosítottunk, a fordítandó szöveg terjedelme és nehézségi foka nem haladta meg az érettségi dolgozatét, de a megértést és fordítást könnyítő magyarázó jegyzeteket szűkebben mértük. Vitruvius De architectura VI. Praefatiojából vett 18 sor (a tudás értékéről), valamint egy 4 soros inscriptio (Romanius Iovinus tanító emléke) volt a fordítandó szöveg. Hibátlan vagy kiemelkedően szép fordítást egy tanuló sem készített, ügyes megoldásokat sok dolgozat tartalmazott. Ezért a bíráló bizottság úgy döntött, hogy az I. díjat nem adja ki, hanem annak összegét a pénzjutalmak számának a felemelésére fordítja, a jutalmazásra szánt összeget pedig felemeli, hogy a nagyjából egyformán értékes dolgozatok írói egyenlő jutalomban részesülhessenek. Így nem három, hanem öt tanuló kapott pénzjutalmat: II. díjat (300—300 Ft-t) kapott *Richter Márta* (Miskolc, Zrínyi Ilona Gimnázium) és *Vásáry István* (Budapest XII.,

[13] *Brünnow:* Provincia Arabia II., T. 42.
[14] Notitia dignitatum, Occ. 33., 52—57.

Táncsics Mihály Gimnázium). III. díjat (200—200 Tt-t) kapott *Bugyi Erika* (Makó, József Attila Gimnázium), *Szövényi Eszter* (Debrecen, Szvetits Leánygimnázium) és *Tettamanti Béla* Budapest XIV., I. István Gimnázium). I. fokú dicséretben és könyvjutalomban részesültek: *Czene László* (Szeged, Rózsa F. Gimn.), *Danika Zoltán* (Debrecen, Fazekas Gimn.), *Drexler Miklós* (Budapest II., Móricz Zs. Gimn.), *Gergely István* (Budapest, XIII., Bólyai J. Gimn.), *Lazányi István* (Szolnok, Verseghy F. Gimn.), *Simon Erzsébet* (Miskolc, Zrínyi I. Gimn.), *Varannai Csaba* (Budapest, VIII., Vörösmarty M. Gimn.). II. fokú dicséretben és könyvjutalomban részesültek: *Andics Jenő* (Budapest, XX., Kossuth L. Gimn.), *Csajkovszky Mária* (Budapest, X., I. László Gimn.), *Dikó Lenke* (Szolnok, Verseghy F. Gimn.), *Faragó Judit* (Szolnok, Tiszaparti Gimn.), *Krekó Béla* (Budapest III., Árpád Gimn.), *Szerényi Mária* (Budapest, IV., Kanizsai D. Gimn.), *Szörényi László* (Budapest, V., Eötvös J. Gimn.).

Az egyes dolgozatok színvonala igen különböző volt, s meglepő módon általában nem azok találták el a — prózánál nehezebb és nehezebben fogalmazható — vers fordítását, akik a hosszabb szövegben jól kiismerték magukat. A szöveg nyelvtanilag nem állított a tanulók elé különösebb nehézséget: acc. cum. inf, nom. cum inf, participium coniunctum, feltételes és következményes mondat jelentette a «buktatókat», azonban csupán az utóbbi bizonyult annak. A nehézséget inkább a szöveg tartalmának a megértése, a gondolatmenetbe való beleélés okozta. A jobb dolgozatok írói az elbeszélő részt megértették, s csupán a fordítás pontossága és ügyessége mutatott e részletekben — elég nagy — eltéréseket. A filozófus üzenetét: *eiusmodi possessiones et viatica liberis oportere parari, quae etiam e naufragio una possent enatare,* amelyet a megelőző narratív rész és a cím is magyarázott (A tudás az ember legnagyobb, elidegeníthetetlen kincse) többen nyilván azért értelmezték hibásan, mert távol állt tőlük az elvont gondolat, a tudás mint az ember lényével eggyé vált kincs, ellenben természetesnek tartják, hogy olyan útravaló szerzésére kell törekedni, amely «magától, egyedül is ki tud úszni» — talán könnyű műanyagból készült, esetleg szerkezettel ellátott felszerelési tárgy létére. Hasonló jelenség figyelhető meg a *Rhodiensis (Rhodiensium litus)* fordításával kapcsolatosan. Bár a szöveg Rhodos városáról beszél, nem minden versenyző, sőt aránylag kevés tudta a két nevet összekapcsolni, ellenben sokan írtak rhodosiak helyett Rodéziát vagy rodéziaiakat, mert ez a név ismertebb volt számukra. Ez a példa azt is bizonyítja, hogy a tanulók számára a tulajdonnevek jelenléte erősen zavaró tényező, amit az elmúlt évi versenydolgozatok alapján is megállapíthattunk, másrészt arra a jelenségre is felhívja a figyelmet, hogy a diákok többsége a latin fordítást egyéb ismereteikkel össze nem függő, önc'élú, sajátosan elszigetelt munkának tekinti. Ezzel a beállítottsággal magyarázható az is, hogy a dolgozatok elég nagy hányadában a kontextusba nem illő, és önmagában is teljesen értelmetlen mondatokat találunk. Meg kell még állapítanunk, hogy a magyar fogalmazás a többségnél sok kívánnivalót hagy hátra, s különösen szomorú az, hogy a dolgozatokban helyesírási hiba is akadt. Magyar helyesírásról beszélünk, a latin és görög nevek írásával kapcsolatosan vajon ki merne követ dobni a középiskolásokra a jelenleg uralkodó kuszaságban!

A gyenge dolgozatok nagy száma nem csupán a latin oktatás szűkre szabott keretének a számlájára írandó, feltétlenül hozzájárult a szokatlan helyzet okozta izgalom és a megszokottnál legalább is terjedelemben nagyobb feladat elriasztó hatása. Olyan tanulók, akik a szokott környezetben a szokásos feladatokat mindig jól, többnyire kiválóan, egyéni, ötletes, színes fordítást adva oldják meg, alig elfogadható munkát adtak be, mélyen saját színvonaluk alatt produkáltak. Jó lenne, ha a latin versenynek ezt a tapasztalatát úgy hasznosítanák az iskolák, hogy többször, esetleg fokozatosan, hasonló alkalmat teremtenének a tanulók részére, s az ilyen szokatlan körülmények lassankint megszokottá vagy kevésbé szokatlanná válva nem éreztetnék károsan befolyásukat egy-egy adott, néha sorsdöntő alkalommal.

A dolgozatoknak jó egyharmada gyenge, az előbb emlegetett hibák sokaságával, egyharmada azonban értelmes, ügyes, ötletes munka. Például a *Bene speremus!* felkiáltást sokféle, találékony, bátor fordításban olvashatjuk: *Reménykedhetünk! Reménykedjünk! Legyünk jó reménységgel! Reméljük a legjobbakat! Reménység fel! Nincs semmi baj!* stb. Több versenyző megkísérelte az epigramma formahű fordítását, ami a hexameterbe nehezen elhelyezhető két név miatt volt problematikus vállalkozás. Álljon itt egy elég ügyes verses fordítás:

Ebben a földben nyugszik Romanius, a Iovinus.
Nagy műveltségű férfiu és tanitó.
Hogyha a holtnak hírét élete fénye jelenti,
Él ő köztünk úgy, mint Cato és Cicero.

(Vásáry István, Budapest, Táncsics M. Gimn.)

A versenyt egészében pozitívan értékelhetjük. A tanulók örömmel vállalkoztak arra, hogy számot adjanak latin tudásukról, s küzdjenek az e téren elérhető babérokért. A latinszakos kartársak pedig szívesen vállalták a többletmunkát (tanulók kiválasztása, háziverseny rendezése stb.), mivel a versenyt a latin iránt érdeklődést keltő, a latin nyelv tanulására serkentő eszköznek tartják. Nem kétséges, hogy az idejében meghirdetett versenyt a jó és lelkes szakemberek, amilyeneknek a latin tanárok többségét ismerjük, készségesen fogják propagálni, s ezzel nem csak e vállalkozás sikerét biztosítják, hanem a közös és végső célt, a latin nyelv minél eredményesebb tanítását is elősegítik. Ezúton is köszönetet mondunk az Ókortudományi Társaság nevében mindazoknak a kartársaknak, akik önzetlen és készséges közreműködésükkel lehetővé tették első és második — még mindig kísérletinek nevezhető — versenyünk megrendezését, s egyben kérjük valamennyi latint tanító kartárs segítségét a további versenyek előkészítéséhez és lebonyolításához.

Az Ókortudományi Társaság a jövő évtől kezdve országos versenyt szándékozik rendezni, két fordulóval. További lépésként tervezzük azt, hogy kérjük a Művelődésügyi Minisztériumtól a latin tanulmányi verseny beillesztését az általa rendezett országos tanulmányi versenyek sorába.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezett: 1963. XI. 26. — Példányszám 500. — Terjedelem: 16,8 (A/5) ív

64.58092 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György